

«ԱՐԱՐԱՏԻ»-Ի ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Զ

ՀՐԱՄԱՆԱԲ

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. ԳԱՐԵԳՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴԻ

ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԵՒ ՎԵՀԱՓԱՌ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

THE HERITAGE OF THE MONTHLY “A R A R A T”

VI

ARSHAK TER-MIQELYAN

THE COLLECTED WORKS

НАСЛЕДСТВО ЖУРНАЛА “А Р А Р А Т”

VI

АРШАК ТЕР-МИКЕЛЯН

СБОРНИК СОЧИНЕНИЙ

HOLY ETCHMIADZIN – 2009 – СВ. ЭЧМИАДЗИН

«ԱՐԱՐԱՏԻ»-Ի ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Զ

ԱՐՇԱԿ ՏԷՐ-ՄԻՔԵԼԵԱՆ

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

**ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
Ս. ԷԶՄԻԱԾԻՆ – 2009**

ՀՏԴ 23/28
ԳՄԴ 86.37
Տ 467

Հրատարակության պատրաստեցին՝
Գևորգ արեղա Սարոյանը, Արման սրկ. Պողոսյանը

ՏԵՐ-ՄԻՔԵԼՅԱՆ ԱՇԱԿ

Տ 467 ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ. – Ս. Էջմիածին: Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2009.–
288 էջ:

ԳՄԴ 86.37

Տողաբուհ Է ճեպեհաստեղանք՝
ՍԱՐԳԻՍ ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻ

ISBN 978-9939-59-029-5 © Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2009 թ.

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Արշակ Տեր-Միքելյանը ծնվել է 1864 թ. փետրվարի 1-ին Արցախի Շուշի քաղաքում¹, անվանի ընտանիքում²: Նրա ծնողները եղել են կրթության արժեքն ու կարևորությունը գնահատող մարդիկ: Գիտության հանդեպ առաջին հետաքրքրությունը մայրն է սերմանել Արշակի հոգում: Վերջինիս վկայությամբ մայրն է եղել իր առաջին ուսուցիչը, նա է Արշակին սովորեցրել հայոց լեզու և գրաբար³: Իր սկզբնական կրթությունն Արշակն ստանում է Շուշիի քաղաքային ուսումնարանում, որն «այն ժամանակույս գիւղերի համար ուսուցիչ պատրաստելու ընթացքն ունէր»⁴: 1881 թ. ավարտելով ուսումնարանը՝ հրաժարվում է ուսուցիչ դառնալու գաղափարից և ուսումը շարունակում է Շուշիի թեմական դրոցում⁵: 1883 թ. Արշակն իր կրթությունը խորացնելու նպատակով դիմում է Գևորգյան ճեմարան: Ճեմարանի տեսչությունը, հաշվի առնելով Արշակի կրթությունը, արտոնում է նրան դասարանական բաժնում 6 տարի սովորելու փոխարեն ընդամենը երկու տարի ուսանել⁶: Գևորգյան ճեմարանում Արշակի ուսման ծախսերը հոգում է նրա մորեղբայրը՝ գնդապետ Ալեքսանդր Մելիք-Յայկազյանը⁷:

Հաջողությամբ ավարտելով Գևորգյան ճեմարանի դասարանական բաժինը՝ 1885 թ. Արշակն ընդունվում է ճեմարանի մասնագիտական բաժնի Ա լսարան⁸: Արշակի՝ Գևորգյան ճեմարանում ուսանելու տարիները, համընկնում են Մակար Ա Թեղուտեցի կաթողիկոսի գործունեության տարիներին, որը ինչպես Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանն է գրում իր «Ազգապատում» աշխատության մեջ, «թէև ուսումնասիրութեամբ փայլուն անձ մը չէր, սակայն նոր ուսման ալ յարգանքը եւ անոր համար ջանքը մեծ էր իր սիրտին մէջ: Եւ մեծագոյն էր եկեղեցականութիւնը նոր զարգացման բարձրացնելու

¹ Գ. Աղանյանց, Արշակ Տեր-Միքելյանց, տե՛ս «Լումա», 1901, 2 տարի, գիրք Բ, էջ 483:

² Հ. Տեր-Աստուածատրեան, Արշակ Տեր-Միքելեանի յիշատակին, Նոր Դար, 1901, № 112:

³ Գ. Աղանյանց, Արշակ Տեր-Միքելյանց, էջ 483:

⁴ Հ. Տեր-Աստուածատրեան, Արշակ Տեր-Միքելեանի յիշատակին, № 112:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Գ. Աղանյանց, Արշակ Տեր-Միքելյանց, էջ 484:

⁷ ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆ. 312, ց. 2, գ. 1631, ք. 10:

⁸ Գ. Աղանյանց, Արշակ Տեր-Միքելյանց, էջ 483:

փափաքը»¹: Մակար Ա հայրապետը որոշել էր Գևորգյան ճեմարանը համալսարանական մակարդակի բարձրացնել: Այս նպատակով նա տեսչի պաշտոնով ճեմարան է հրավիրում Արշակ Նահապետյանին, ուսուցիչներ Յովհաննես Յովհաննիսյանին, Եղիշե Մաղաթյանին, Ստեփանոս Լիսիցյանին, Յովհաննես Սաղաթեյանին, Նիկողայոս Քարամյանին, Մկրտիչ Պալյանին, ինչպես նաև ժամանակի մեծագույն աստվածաբան Մաղաթիա արք. Օրմանյանին², քանզի «Մակարի գերագույն բաղձանքն էր ճեմարանի ուսումնավարտներին զարգացեալ եկեղեցականներ ունենալ»³: Հիրավի, տասներեք տարի էր անցել ճեմարանի հիմնադրության օրից և այն տակավին ոչ մի սպասավոր չէր տվել եկեղեցուն, նկատում է Ադոնցը, «...այնինչ ճեմարանի բուն նպատակներից մեկն էր եւ գլխաւորը՝ պատրաստել լուսաւոր եկեղեցականներ»⁴, – գրում է նա: Այս իմաստով Արշակ Տեր-Միքելյանն այն երջանիկներից էր, ում բախտ էր վիճակվել ունկնդրելու Օրմանյան սրբազանի բացառիկ դասախոսությունները: Գյուտ քահանա Աղանյանն այս առիթով գրում է, թե «նշանաւոր շրջան էին կազմում 87 և 88 թուականները ճեմարանի համար: Այդ ժամանակներում կրօնական առարկաների ուսուցիչ էր Պօլսի այժմեան պատրիարք գիտնական Մաղաթիա սրբազանը, որ մի նոր ոգի մտցրեց Մայր աթոռի ճեմարանի սաների մէջ՝ ներշնչելով նոցա սեր դէպի ասուածաբանական գիտութիւնները, հայ եկեղեցին և նորա նուիրապետութիւնը»⁵:

Արշակ Տեր-Միքելյանն՝ իբրև Գևորգյան ճեմարանի առաջադեմ ուսանող, տեսչության և դասախոսական կազմի համակրանքն է վայելել ուսանողության տարիներին, որը պայմանավորված էր իր ուսումնատենչությամբ և ճեմարանականի վերաբերյալ ունեցած բարձր գիտակցությամբ: Այս մասին է խոսում այն իրողությունը, որ Մակար Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի տարեդարձին նվիրված հանդիսության առիթով ճեմարանի տեսչությունը Բ լսարանի սան Արշակ Տեր-Միքելյանին է պատիվ ընծայում հանուն ուսանողության շնորհավորելու Ամենայն Հայոց Հայրապետին⁶: Արշակի գրած ողջույնի խոսքն այնքան հասուն և իմաստալից է նկատվում, որ տեսչության

¹ Մ. արք. Օրմանյան, Ազգապատում, էջմիածին, 2001, Գ հատոր, էջ 5253–5254:

² Ն. Ադոնց, Մի էջ կաթողիկոսութեան մերձաւոր անցեալից, Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք ԺԴ, Տ. Տ. Մակար Ա Թեղուտցի Տեր-Պետրոսյան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1884–1891), կազմեց Ս. Բեհբուդյան, Երևան, 2006, էջ 24:

³ Մ. արք. Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 5256:

⁴ Ն. Ադոնց, Մի էջ կաթողիկոսութեան մերձաւոր անցեալից, էջ 25:

⁵ Գ. Աղանյանց, Արշակ Տեր-Միքելյանց, էջ 484:

⁶ Ա. Տեր-Միքելյան, Ի մեծաշուք աւուր տարեդարձի օծման Տեառն Մակարայ Ծայրագոյն պատրիարքի և կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց, «Արարատ», 1886, էջ 500:

միջնորդությամբ, 1886 թ. լույս է տեսնում Էջմիածնի պաշտոնական «Արարատ» ամսագրում՝ «Ի մեծաշուք աւուր տարեդարձի օծման Տեառն Մակարայ ծայրագոյն պատրիարքի և կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց» վերտառությամբ:

1888 թ. Արշակ Տեր-Միքելյանը «յոյժ գովելի վարուք կատարեալ զընթացս ուսման երից ամաց» ավարտում է Գևորգյան ճեմարանը¹, ուրարակրի հոգևոր աստիճանով²: Էջմիածնի մեջ Օրմանյան սրբազանի ցանած «կրօնագիտական եւ եկեղեցասիրական սերմերը տալաւ աճեցան»³ թեւ նա ընդամենը մի տարի դասախոսեց ճեմարանում, «բայց այդ էլ բաւական եղաւ, որ պանծացներ եկեղեցական բեմը, որպէս անկաշկանդ գործունէութեան վեհ ասպարէզ»⁴: Ինչպէս Գյուտ քահանա Աղանյանն է գրում՝ Արշակ Տեր-Միքելյանը «մինը լինելով Օրմանեան սրբազանի աշակերտներից, դիմում է արտասահման աստուածաբանական գիտութիւնների մէջ կատարելագործուելու»⁵:

Արշակ Տեր-Միքելյանը մորեղբոր ֆինանսական աջակցությամբ մեկնում է Գերմանիա բարձրագոյն ուսում ստանալու⁶: 1888 թ. նա ընդունվում է Ժամանակի ամենահայտնի գերմանական համալսարաններից մեկը, որը գտնվում էր Եմա քաղաքում և կոչվում էր քաղաքի անունով⁷: Ցավոք սրտի Գերմանիայում Արշակի ուսանողական տարիների վերաբերյալ քիչ նյութեր ունենք մեր ձեռքի տակ, որոնց հիման վրա կարելի կլիներ գաղափար կազմել նրա անցած ուղու մասին: Սա հավանաբար պայմանավորված է, ինչպէս ինքն է նշում 1889 թ. Մակար Ա կաթողիկոսին ուղղված իր նամակում, «Ս. Էջմիածնի միաբաններից ոչ ոքի հետ» նամանակագրություն չունենալու հազամանքով⁸: Մեջբերված նամակը պատմական մեծ արժեք է ներկայացնում Արշակ Տեր-Միքելյանի կենսագրության և անցած ստեղծագործական ուղու շարադրման հարցում:

Արշակը Գերմանիայում ուսանելու տարիներին առիթ է ունենում աշակերտելու Ժամանակի նշանավոր գիտնականներին: Եմայի համալսարանում նրան դասավանդում են այնպիսի հայտնի պրոֆեսորներ, ինչպիսիք են՝ Նիպոլդը, Լեփսիուսը⁹: Մակար Ա կաթողիկոսին

¹ ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆ. 312, ց. 2, գ. 1631, թ. 13:

² Հ. Տեր-Աստուածատրեան, Արշակ Տեր-Միքելյանի յիշատակին, №112:

³ Մ. արք. Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 5257:

⁴ Ն. Ադոնց, Մի էջ կաթողիկոսութեան մերձաւոր անցեալից, էջ 25:

⁵ Գ. Աղանյանց, Արշակ Տեր-Միքելյանց, էջ 484:

⁶ Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք ԺԴ, էջ 433:

⁷ Գ. Աղանյանց, Արշակ Տեր-Միքելյանց, էջ 484:

⁸ Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք ԺԴ, էջ 402:

⁹ Գ. Աղանյանց, Արշակ Տեր-Միքելյանց, էջ 484:

ուղղված հիշյալ նամակի մեջ Արշակը խոսում է նաև այն մասին, թե ինչ առարկա է ուսումնասիրում և ինչ նպատակով: Նա կաթողիկոսին գրում է, որ իր ուսումնառության գլխավոր նպատակն է հիմնովին ուսումնասիրել կաթոլիկների և բողոքականների կրոնական աշխարհը, որպեսզի «...ապագայում թշնամուն հաղթելու միջոց ունենա»¹: Նա դժգոհությամբ ուշադրություն է հրավիրում այն իրողության վրա, որ Հայ եկեղեցու խոնարհ դրությունը պատճառ է դարձել, որպեսզի շատ գիտնականներ թերի պատկերացում ունենան և անհիմն տեսակետներ արտահայտեն վերջինիս վերաբերյալ²: Տեր-Միքելյանը նկատում է, որ անգամ նորագույն ուսումնասիրությունների մեջ է Հայ եկեղեցին որպես միաբնակ ավանդության հետևորդ ներկայացված³: Նա կաթողիկոսին գրում է, որ այս առումով աշխատում է այնպիսի նյութերի վրա, որոնց ուսումնասիրությունը կարող է լույս սփռել Հայ եկեղեցու պատմությանն ու դավանանքին վերաբերող մի շարք հարցերի վրա, որոնք հաճախ սխալ մեկնաբանությունների տեղիք են տալիս⁴: Նամակի վերջում Արշակը Կաթողիկոսին գրում է, որ փափագ ունի երբեմն հոդվածներով հանդես գալու «Արարատ» ամսագրի էջերում, քանզի, «...այդպիսի յօդուածագրութիւնը իւրաքանչիւր ուսումնականի մտաւոր պաշարի վարժութիւն է, եւ այդ ինձ խորհուրդ են տալիս իմ դասախոսները»⁵ շեշտում է նա:

Գերմանիայում Արշակի ուսանողության տարիներն առանց դժվարությունների չեն անցնում: Անժամանակ կյանքից հեռանում է Արշակի մորեղբայրը՝ գնդապետ Ալեքսանդր Մելիք-Հայկազյանը⁶, ազգի լուսավորության տեսիլքով ապրող մի մարդ, որն անում էր կարելին քրոջ որդուն անհրաժեշտ ուսումով ապահովելու համար: Արշակն ստիպված է լինում նամակով դիմել Ամենայն Հայոց կաթողիկոս՝ Մակար Ա-ին՝ իր ուսումը շարունակելու համար ֆինանսական աջակցություն խնդրելով նրանից⁷: Փոխարենն Արշակը խոստանում է վեհափառ հայրապետին ավարտելուց հետո վերադառնալ հայրենիք և իր լուծման ներդնել ազգի լուսավորության և առաջընթացի վսեմ գործում⁸: Արշակի ուսման խնդիրը տվյալ պատմական համատեքստում դիտելիս՝ տեսնում ենք, որ այն վճռական նշանակություն

¹ Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք ԺԴ, էջ 401:

² Նույն տեղում, էջ 401:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում, էջ 402:

⁶ Նույն տեղում, էջ 434:

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Նույն տեղում:

ուներ ազգի լուսավորության հարցում, անձնականից առավել այն համազգային էր: Ամենայն հայոց հայրապետը քաջ գիտակցում էր այս իրողությունը և մի առիթով շեշտում է, թե «...ի փորձոյ ծանեաք, զի հոգեւոր ճեմարան Մայր Աթոռոյս՝ Կաթողիկէ սրբոյ Էջմիածնի եթէ չունիցի յետոյ ուսումնարան սանուց ուսուցիչս ինքեան, չկարէ ունել զցանկալին յառաջադիմութեան յօգուտ ս. եկեղեցւոյ Հայաստանեայց աշխարհի»¹: Յուրաքանչյուր կրթված անհատականությունը վճռական նշանակություն ուներ ազգի լուսավորության առաջադրանքը պատվով իրականացնելու գործում. քիչ էին եվրոպական կրթություն և փորձառություն ունեցող անձինք, մանավանդ եկեղեցական ասպարեզում:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը անպատասխան չի թողնում Արշակի նամակը: Նա հատուկ գրությամբ դիմում է Սանկտ Պետերբուրգի հայոց եկեղեցու հոգաբարձության անդամ իշխան Աբամելիք Լազարյանին՝ խնդրելով նրան «...զի եկեղեցական հոգաբարձական խորհուրդոյ նշանակեսցէ արդեանց եկեղեցւոյն Հայոց Ս. Պետերբուրգայ վասն նորին ի սնունդ տարեկան վեց հարիւր ռուբլիս արծաթոյ յընթացս երկուց ամաց սկսեալ ի միոյն յունւարի ներկայ 1891 ամի ցվերջ դեկտեմբերի 1892 ամի, որպէսզի նա աւարտեալ զընթացս ուսմանն վերադարձի ի ս. Էջմիածնի ի վարումն ուսուցչական պաշտաման ի հոգեւոր ճեմարանի Մայր Աթոռոյս համաձայն խոստման իւրում»²: Ազգային բարերար Աբամելիք-Լազարյանը, որը լավ էր հասկանում, թե «ամեն ազգ կամ հասարակություն, եթէ կամենում է ժողովրդի մեջ նոր, լուսավոր և որոշ գաղափարի ձգտող սկզբունքներ տարածել, պետք է պատրաստե այդ գաղափարով տոգորված ուսանողներ»³ բավարարում է Ամենայն հայոց հայրապետի խնդրանքը: 1889 թ. ապրիլի 2-ին թվագրված կոնդակում կարդում ենք հետևյալը. «Կոնդակով յանուն Հոգաբարձութեան եկեղեցւոյ Ս. Պետերբուրգայ, յայտնելով Արշակ Տէր Միքելեանցին երկու տարուոյ համար 1600 ռ. նշանակել»⁴:

1891 թ. 78 տարեկան հասակում վախճանվում է Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մակար Ա Թեղուտեցին, որն ինչպես Ադոնցն է բնորոշում «ծանր կացութիւնից ելաւ պատուով, կատարեց ինչ որ հնարաւոր էր՝ առանց ցնցումների, առանց նոր անախորժութեանց դուռ բանա-

¹ Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք ԺԴ, էջ 433:

² Նույն տեղում, էջ 434:

³ Ի. Հարությունյան, Գերմանիայի մանկավարժական բարձրագույն հաստատությունների գործունեությունը և հայ ուսանողները, Թիֆլիս, 1893, էջ 4:

⁴ Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք ԺԴ, էջ 435:

լու»¹: Մակարի մահից հետո ծայրաստիճան պառակտված էր Էջմիածինի միաբանությունը: Տեղապահ Երեմիա Եպիսկոպոս Փալստյանը, կաթողիկոսանալու ձգտումով տարված, ինքնահոսի էր թողել Մայր Աթոռի միաբանության գործունեությունը²: Բարձրիքի վիճակում էր գտնվում «Արարատ» ամսագրի հրատարակությունը, Քևորգյան ճեմարանի գործունեությունը³: 1892 թ. Մկրտիչ Ա Խրիմյանի համագալին ընտրությունը մի շարք բարեկարգություններ պիտի իրականացներ ստեղծված կացությունը հաղթահարելու համար⁴:

1892 թվականին Արշակ Տեր-Միքելյանը բարձր առաջադիմությամբ ավարտում է Ենայի համալսարանը՝ դոկտորական թեզ ներկայացնելով «Հայաստանեայց Եկեղեցին և բյուզանդական ժողովոց պարագայք» աշխատությունը⁵: Թեզի պաշտպանությունն անցնում է հաջող, որի արդյունքում Միքելյանին Ենայի համալսարանը փիլիսոփայության դոկտորի գիտական աստիճան է շնորհում⁶: Վերոհիշյալ աշխատությունը ռուսահայ հեղինակների կողմից թարգմանվում է հայերեն և լույս ընծայվում 1892 թ.: Այն ընդունելություն է գտնում նաև հայրենի շրջանակներում, որի համար Տեր-Միքելյանի երկասիրությունը «մինչ այն ժամանակ եղած աշխատութիւնների մէջ առաջին անգամ արժանանում է Իզմիրեան կտակի Սահակ-մեսրոպեան մրցանակին»⁷:

Տեր-Միքելյանն իր վերոհիշյալ գործում ընդհանուր գծերով շարադրել է Հայ Եկեղեցու պատմությունը մինչև ԺԳ դ., խոսելով երկու եկեղեցիների միջև առկա դավանաբանական և ծիսական տարբերությունների, դրանց արդյունքում ստեղծված վիճաբանությունների մասին⁸: Աշխատության մեջ նաև պարզված են Հայ Եկեղեցու պատմությանը վերաբերող մի քանի մութ կետեր, ճշտված են որոշ կարևոր թվականներ: Թվարկված առավելությունների շարքում Տեր-Միքելյանի ժամանակակից քննադատները մատնանշում են, որ հեղինակն իր աշխատությունը շարադրելիս ավելի շատ ազգային եկեղեցուն ճախանձախնդիր ոգով է առաջնորդվել, քան պատմաբանի քննա-

¹ Ն. Ադոնց, Մի էջ կաթողիկոսութեան մերձաւոր անցեալից, էջ 23:

² Է. Կոստանդյան, Մկրտիչ Խրիմյան, Հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, Երևան, 2000, էջ 354-355:

³ Նույն տեղում, էջ 355:

⁴ Մ. արք. Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 5412-5417:

⁵ Գ. Աղանյանց, Արշակ Տեր-Միքելյանց, էջ 484:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Լ. Ա., Արշակ Տեր-Միքելյան, Նոր Դար, 1901, №111:

⁸ Տե՛ս Ա. Տեր-Միքելյանց, Հայաստանեայց Եկեղեցին եւ բիւզանդական ժողովոց պարագայք, Մոսկուա, 1892:

դատական մոտեցմամբ¹: Հիշյալ երկասիրության գիտական նշանակությանն անդրադառնալով Ա. Բոգոյանը գրում է, որ Արշակ Տեր-Միքելյանի գիտական երախայրիք հանդիսացող վերոհիշյալ գործով ազդարարվել է հայկական բյուզանդագիտական դպրոցի ստեղծումը²:

Տեր-Միքելյանն իր խոստմանը հավատարիմ՝ 1892 թ. վերադառնում է հայրենիք: Նույն թվականին տեսուչ Արիստակես Եպիսկոպոս Դավթյանի կողմից «աստուածաբանութեան ուսուցչի պաշտօնով» Արշակ Տեր-Միքելյանը հրավիրվում է Գևորգյան ճեմարան՝ լծվելով եկեղեցու համար հոգևորականության պատրաստման վեհ և պատասխանատու առաքելությանը³: 1892 թ. սեպտեմբերի 26-ին Գևորգյան հոգևոր ճեմարանը տոնում է իր հիմնադրման 18 ամյակը: Ի ներկայության ուսուցիչների և աշակերտների ճեմարանի նախկին սան Արշակ Տեր-Միքելյանին է պատիվ ընծայվում ճառ արտասանել «Լոյծ զկօշիկս քո յոտից քոց, զի տեղիդ յորում կաս դու ի դմա երկիր սուրբ է» աստվածաշնչյան բնաբանով: Գնահատելով ճեմարանի հիմնադիր Գևորգ Դ կաթողիկոսի ուսման էությունն ըմբռնելու կարողությունը, նա ճեմարանը «լուսոյ խորան» և «գիտութեան ընդունարան» բառերով է բնութագրում⁴: Գևորգյան ճեմարանը, գրում է նա, այն կրթարանն է, որի առաջ պետք է խորտակվեն հետադիմության արմատները⁵:

Արշակ Տեր-Միքելյանը Գևորգյան ճեմարանում դասավանդում է 1892–1894 թթ.⁶: Ուսուցչությանը համատեղ նա հանձն է առնում «Արարատ» ամսագրին թղթակցելու պատասխանատու գործը՝ իր աստվածաբանական, հայագիտական հոդվածներով և ուսումնասիրություններով հարստացնելով «Արարատի» էջերը և նպաստելով վերջինիս հեղինակության բարձրացմանը: 1892 թ. Տեր-Միքելյանն «Արարատ» ամսագրում հրատարակում է մինչ այդ հայագիտության մեջ անհայտ բնագրեր. հիշատակելի է մասնավորապես «Ասողկալ պատմութեան “կորած” գլուխները»⁷, «Կոստանդին Ա. Կաթողիկոսի

¹ Լ. Ա., Արշակ Տեր-Միքելյան, №111:

² Ա. Բոգոյան, Արշակ Տեր-Միքելյան, Քրիստոնյա Հայաստան, Երևան, 2002, էջ 1008:

³ Տե՛ս «Արարատ», 1892, էջ 900:

⁴ Նույն տեղում, էջ 917:

⁵ Ա. Տեր-Միքելյան, «Լոյծ զկօշիկս քո յոտից քոց, զի տեղիդ յորում կաս դու ի դմա երկիր սուրբ է», «Արարատ», 1892, էջ 917:

⁶ Հ. Տեր-Աստուածատրեան, «Արշակ Տեր-Միքելյանի յիշատակին», Նոր Դար, 1901, №112:

⁷ Տե՛ս Ա. Տեր-Միքելյան, «Արարատ», 1892, էջ 748–754:

մի թուղթն առ Յեթուն թագաւորն»¹, «Բան պիտանի Գրիգորիսի կաթողիկոսի, այլ ինչ Գրիգորի»²:

1893 թվականին նա «Արարատի» էջերում հիմք է դնում «Աստուածաբանական գիտութիւններ»³ հոդվածաշարին:

«Հայաստանեայց եկեղեցին և Բյուզանդական ժողովոց պարագայք» անդրանիկ աշխատության մեջ քննարկված թեմաների և նրա հետ առնչվող հարցերի ավելի մանրամասն ուսումնասիրությունը Արշակ Տեր-Միքելեյանը շարունակում է «Միջին դարերի կաթողիկոսների ձգտումները եկեղեցական խաղաղութեան համար»⁴, «Եկեղեցական աղմուկները ԺԴ դարի սկզբում»⁵ հոդվածաշարերում: Վերոհիշյալներից «Միջին դարերի կաթողիկոսական ձգտումները» ժամանակին քննադատներն ուշադրության են արժանացել: Հիշյալ գործում հեղինակը նկարագրում է Ռուբինյանց հարստության շրջանում ծագած եկեղեցական խնդիրները, ի մասնավորի քննարկում է հայ և հռոմեական եկեղեցիների պետերի դիրքորոշումները միութենական խնդրի շուրջ, անդրադառնում է Գրիգոր Է Անավարզեցի կաթողիկոսի վարած քաղաքականությանը, Սսի վեցերորդ ժողովի նշանակությանը, Հայ եկեղեցու վարդապետների ծավալած պայքարին՝ ընդդեմ Հռոմի ոտնձգությունների և միութենական հակումներ ունեցող հայ կաթողիկոսների⁶:

Նույն 1893 թվականին Տեր-Միքելեյանն առաջաբանով, համեմատություններով, հավելվածներով և ծանոթագրություններով հրատարակում է Սամուել Անեցու «Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայս» պատմական երկը, որը ներկայացնում է ողջ հայոց պատմության հակիրճ ամփոփումը և ըստ հրատարակչի «...իւր տեսակուն միակն է և խիստ յարմար է մեր հին կեանքն ուսումնասիրողին իբրև ձեռնարկ ծառայելու»⁷:

Նկատի ունենալով Արշակ Տեր-Միքելեյանի հոդվածների, ուսումնասիրությունների և հրապարակումների բովանդակային որակն ու ուղղվածությունը կարելի է ասել, որ նրա գործունեությամբ «Արա-

¹ Նույն տեղում, էջ 1097–1099:

² Տե՛ս Ա. Տեր-Միքելեյան, «Արարատ», 1893, էջ 944–973, 1044–1058:

³ Տե՛ս Ա. Տեր-Միքելեյան, «Արարատ», 1893, էջ էջ 7–24, 107–128, 219–235, 299–318, 383–403, 487–506, 587–602, 679–703:

⁴ Նույն տեղում, էջ 25–48, 129–145, 236–253, 319–350, 404–411:

⁵ Նույն տեղում, էջ 412–418, 507–523:

⁶ Լ. Ա., Արշակ Տեր-Միքելեյան, №111:

⁷ Սամուել քահանայի Անեցվո, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայս, հրատարակեց Ա. Տեր-Միքելեյան, Վաղարշապատ, 1893, էջ 5:

րատ» ամսագրի պատմության մեջ նոր էջ է բացվում, որը հետագայում պիտի լրացվեր այնպիսի աստվածաբան-հայագետների ուսումնասիրություններով, ինչպիսիք են Կարապետ վրդ. Տեր-Մկրտչյանը, Գարեգին վրդ. Հովսեփյանցը, Մեսրոպ վրդ. Մագիստրոսը, Երվանդ վրդ. Տեր-Մինասյանը և այլք:

1893-94 ուստարում Գևորգյան հոգևոր ճեմարանում ուսանողական մթնոլորտը սրված էր: Ինչպես բանասեր Էմմա Կոստանյանն է գրում Մկրտիչ Խրիմյանի հասարակական-քաղաքական գործունեությանը նվիրված իր երկասիրության մեջ. «Ամհամաձայնություն էր տիրում ճեմարանի ուսուցչական կազմի մեջ: Ազգային կուսակցություններն իրենց տարաձայնությունները փոխադրել էին ճեմարան»¹: Բանն այն է, որ ճեմարանականներն ակտիվորեն մասնակցում էին մամուլում տեղի ունեցող քննարկումներին: Ուսանողներն իրենց գաղափարական հայացքներով երկու խմբի էին բաժանվում, որոնք «Թիֆլիսում հրատարակվող «Մշակ» և «Նոր-Ղար» թերթերի անունով «Մշակական» և «Նոր-ղարական» կամ այլ հորջորջմամբ «ազատամիտ, առաջադիմական» և «պահպանողական, հետադեմ» էին կոչվում²: Ինչպես Երվանդ Տեր-Մինասյանն է գրում իր հուշերում. «Պայքարը երկու խմբերի մեջ քանի գնում այնքան անհաշտ և կատաղի էր դառնում, և այդ իսկ պատճառով էլ տեղ չէր մնում ուսումնառության խնդրի մասին մտածելու և նրա կարիքները հոգալու համար»³: Ստեղծված իրավիճակը պատճառ է դառնում, որ ճեմարանում ծայր առնի խռովություն ուսանողության և տեսչական կազմի միջև, որը քաջալերվում էր երկու տարբեր գաղափարական հոսանքների հարող դասախոսների կողմից⁴: Այս դեպքը պատճառ է դառնում, որ Մկրտիչ Խրիմյան կաթողիկոսի հրամանով ճեմարանից հեռացվեն խռովություն հրահրող ուսանողները, հոգևորական և աշխարհական դասախոսները⁵:

Նմանատիպ խռովություններ են ծագում նաև Թիֆլիսի Ներսիսյան և Շուշիի թեմական դպրոցներում: Կաթողիկոսը միջամտում է ոչ միայն Գևորգյան ճեմարանի, այլև Թիֆլիսի Ներսիսյան և Շուշիի թեմական դպրոցների հուզումներին: Համեմատաբար թեթև հարթվում է Ներսիսյան դպրոցի կնճիռը: Երկար է տևում Շուշիի թեմական դպրոցում ծագած խռովությունը⁶: Թեմական դպրոցի աշակերտները

¹ Է. Կոստանյան, Մկրտիչ Խրիմյան, էջ 355:

² Ե. Տեր-Մինասյան, Հուշեր իմ կյանքից, Երևան, 2007, էջ 32:

³ Նույն տեղում:

⁴ Է. Կոստանյան, Մկրտիչ Խրիմյան, էջ 356:

⁵ Նույն տեղում, էջ 357:

⁶ Նույն տեղում

ըմբոստանում են հոգաբարձության դեմ, գժտություններ են ծագում հոգաբարձության, տեսչի, ուսուցչական կազմի և հոգևոր առաջնորդ Կարապետ եպիսկոպոս Այվազյանի միջև¹: Դպրոցը ժամանակավորապես փակվում է: Էջմիածնից Նահապետ վարդապետը վեհափառի կողմից առաքվում է Շուշի՝ դպրանոցը բացելու, ուսուցչական նոր խումբ հավաքելու համար²: Ստեղծված իրավիճակը հաղթահարելու համար է, ամենայն հավանականությամբ, որ Արշակ Տեր-Միքելյանը «1894 թ. Վեհափառ Կաթողիկոսի յատուկ պատուիրով գնում է Շուշի թեմական դպրանոցում ուսուցիչ լինելու»³ ինչպես կարդում ենք Գյուտ քահանա Աղանյանի հոդվածում: Արշակ Տեր-Միքելյանի պատրաստակամությունն ու անձնվեր արարքի արձագանքն է Ն. Աղոնցի այն արտահայտությունը, թե «Մայր Աթոռի ժառանգաւորաց դպրոցն իր սաների մէջ դաստիարակում էր անկեղծ սէր դէպի եկեղեցականի կոչումը եւ անշեղ հաւատարմութիւն եկեղեցու սրբազան աւանդներին: Նոյն յատկութեամբ օժտուած էին նոյն դպրոցի գրեթէ բոլոր իր ժամանակակից եւ յետագա սաները»⁴:

Շուշիի թեմական դպրոցում Տեր-Միքելյանը դասավանդում է հետևյալ առարկաները՝ Հայաստանյայց եկեղեցու քրիստոնեական վարդապետություն, Սուրբ Գրքի ուսումնասիրություն և տրամաբանություն⁵: Ինչպես Գևորգյան հոգևոր ճեմարանում, այստեղ նույնպես Տեր-Միքելյանը շարունակում է իր ուսումնասիրությունները Հայ եկեղեցու աստվածաբանության, պատմության և բանասիրության հարցերի շուրջ: 1894 թվականին նա «Արարատում» նաև կանոնագիտական հարցերի ուսումնասիրության սկիզբ է դնում իր «Պսակի Ս. խորհուրդը»⁶ և «Հայաստանեայց եկեղեցու սուրբ կարգը»⁷ շարունակական հոդվածաշարերով, որոնք հետագայում առանձնատիպով են հրատակվում: Առաջին գործում Հայ եկեղեցու հայրաբանական ժառանգության տեսանկյունից քննարկվում է ամուսնալուծության, ամուսինների միջև ազգակցական կապի հեռավորության հարցերը և ընթերցողին է նրկայացվում Հայ եկեղեցու ընկալումները Պսակի ս.

¹ Նույն տեղում:

² Է. Կոստանյան, Մկրտիչ Խրիմյան, էջ 356:

³ Գ. Աղանյանց, Արշակ Տեր-Միքելյանց, էջ 485:

⁴ Ն. Աղոնց, Մի էջ կաթողիկոսութեան մերձաւոր անցեալից, էջ 23:

⁵ Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք Թ, Հայ առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմը 1813–1933, կազմեց Ս. Բեհբուդյան, Երևան, 2001, էջ 380:

⁶ Տե՛ս Ա. Տեր-Միքելյան, «Արարատ», 1894, էջ 38–40, 65–71, 107–113, 141–145, 170–174, 201–207, 233–240:

⁷ Տե՛ս Ա. Տեր-Միքելյան, «Արարատ», 1894, էջ 265–270, 297–303, 325–330, 359–366:

խորհրդի վերաբերյալ¹, իսկ երկրորդ աշխատության մեջ հեղինակը խոսում է Հայ եկեղեցուն գոյություն ունեցող նվիրապետական աստիճանների, նրանց նշանակության մասին և վերջինիս հետ առնչվող աստվածաբանական խնդիրներ է քննարկում²:

Ուշադրության է արժանի այս շրջանում Արշակ Տեր-Միքելյանի կողմից Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչին վերագրվող Հաճախապատում ճառերի հրատարակությունը, ժանոթագրություններով և հավելվածներով: Գրքի առաջաբանում հրատարակիչը փորձում է ապացուցել, որ վերոհիշյալ ճառերը պատկանում են Գրիգոր Լուսավորչին: Այս առումով նրան քննադատել են ժամանակակիցներից ոմանք, մատնանշելով, որ նորագույն բանասերների քննությունները ցույց են տվել, թե դրանք ավելի ուշ շրջանի գործեր են և ազդվել են Բարսեղ Կեսարացու գրվածքներից³:

Տեր-Միքելյանի երկասիրությունների մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում նրա «Հայաստանեայց եկեղեցու քրիստոնեականը» ստվարածավալ ձեռնարկը, որը լույս է տեսնում 1900 թ.: Այս ձեռնարկն ստեղծվել էր Շուշիի թեմական դպրոցում համանուն առարկայի դասավանդման արդյունքում: Կարելի է այն տվյալ ժամանակաշրջանում ստեղծված Հայ եկեղեցու վարդապետական աստվածաբանության համակարգված շարադրման առաջին փորձը համարել: Այստեղ ներկայացված է Հայ եկեղեցու դավանանքը Սուրբ Գրքից վերցրած հաստատումներով և եկեղեցու հայրերի մեկնաբանություններով: Հեղինակը մասնավորապես Հայ եկեղեցու հայրերի գրվածքներին է առաջնություն տալիս այս կամ այն թեմայի մասին խոսելիս⁴: Ինչպես նաև Հայ եկեղեցու տեսակետին զուգահեռ նշում է Կաթոլիկ և Բողոքական եկեղեցիների մոտեցումները: Չնայած քննադատներից ոմանք այն կարծիքին են, որ վերոհիշյալ «ձեռնարկը աւելի մասնագիտական մի երկ է, քան դպրանոցական աշակերտների ձեռքը յանձնելու դասագիրք»: Այնուամենայնիվ, հիշյալ երկն իր առավել և թերի կողմերով հանդերձ մինչև օրս օգտագործվում է Հայ եկեղեցու հոգևոր կրթօջախներում՝ իբրև օժանդակ դասագիրք:

Արշակ Տեր-Միքելյանին վիճակված չէր խաղաղ ստեղծագործական կյանքով ապրել հայրենի քաղաքում: Հ. Տեր-Աստվածատրանը Նոր Դարում խոսելով նրա անցած ստեղծագործական ուղու մասին

¹ Տե՛ս Ա. Տեր-Միքելյան, Պսակի Ս. խորհուրդը, Վաղարշապատ, 1894:

² Տե՛ս Ա. Տեր-Միքելյան, Հայաստանեայց առաքելական ուղղափառ սուրբ եկեղեցին և իր սուրբ կարգը, Վաղարշապատ, 1897:

³ Լ. Ա., Արշակ Տեր-Միքելյան, №111:

⁴ Ա. Տեր-Միքելյան, Հայաստանեայց եկեղեցու քրիստոնեականը, Էջմիածին, 2007:

ի մասնավորի շեշտում է, որ վերջինս «ուներ բազմաթիւ համակրողներ և շատ թշնամիներ», ապա հավելում է, թե «իսկական գործիչը միշտ թշնամիներ է ունենում»¹: Հ. Տեր-Աստվածատրյանի խոսքից տեղեկանում ենք, որ Արշակ Տեր-Միքելյանի թշնամիները քանիցս փորձել են թեմական դպրոցի աշակերտներին հանել իրենց ուսուցչի դեմ, վարկաբեկել նրա անձը²: Սակայն Արշակը, հայ ուսուցչի բարձր գիտակցության տեր անձնավորություն լինելով, «ականջ չէր դնում այդ բոլորին...նա համբերող էր և տանող»,– գրում է Աստվածատրյանը³: Արշակի այս համբերատարության ոգին նկատի ունենալով է նրա ժամանակակիցներից մեկը գրում, թե «նրա արժանի կողմերից մեկն կամքի ուժն է եղել: Հեշտ բան չէ այդքան տարի ուսուցիչ լինել և միևնույն ժամանակ հեղինակ տասնեակ գրքերի»⁴:

Գյուտ քահանա Աղանյանը, խոսելով Տեր-Միքելյանի գրական բեղուն գործունեության մասին, նշում է, որ վերջինս գործուն կերպով զուգահեռաբար հանդես է եկել նաև «Լումա» ամսագրում, «Նոր-Դար», «Արծազանք», «Մշակ»⁵, թերթերում, մասամբ նաև «Մուրճում»⁶– տպագրելով արժեքավոր բազմաբովանդակ հոդվածներ, որոնք իրենց պատմական, բանասիրական, մանկավարժական, բարոյախոսական և աստվածաբանական բովանդակությամբ նույնպես մեծ արժեք են ներկայացնում ժամանակի ոգին հասկանալու և գնահատելու համար: Արշակ Տեր-Միքելյանին համակրող ժամանակակիցներից ոմանք խոսելով նրա գրական երկասիրությունների մասին ուշադրություն են հրավիրել նրա գրական տաղանդին բնորոշ այն հատկանիշի վրա, որ Արշակ Տեր-Միքելյանի գրքերը, «որքան էլ հոգևոր բովանդակությամբ ունեն, այնուամենայնիւ շաղկապուած են Հայաստանեայց Եկեղեցու պատմութեան հետ և ոչ միայն իբրև դասագիրք կանոնաւոր կազմութիւն ունեն, այլև հասարակ ընթերցանութեան համար էլ հետաքրքրական են»⁷:

1901 թ. հունիսի 25–ին «դեռևս կեանքի գարնան պտուղները չվայելած, անդադար աշխատելու ձգտումներով լի, յառաջադիմելու յուսով ներշնչուած Արշակ Տեր-Միքելեանը երկարատև հիւանդութիւնից յետոյ»⁸ 35 տարեկան հասակում կյանքից անժամանակ հեռանում

¹ Հ. Տեր-Աստվածատրեան, Արշակ Տեր-Միքելեանի յիշատակին, №112:

² Հ. Տեր-Աստվածատրեան, Արշակ Տեր-Միքելեանի յիշատակին, №112:

³ Նույն տեղում:

⁴ Լ. Ա., Արշակ Տեր-Միքելեան, №111:

⁵ Գ. Աղանյանց, Արշակ Տեր-Միքելյանց, էջ 485:

⁶ Հ. Տեր-Աստվածատրեան, Արշակ Տեր-Միքելեանի յիշատակին, №112:

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Լ. Ա., Արշակ Տեր-Միքելեան, №111:

է¹: Գյուտ քահանա Աղանյանն Արշակ Տեր-Միքելյանին նվիրված իր մահախոսականում շատ դիպուկ է բնութագրում նրա անձն ու խառնվածքը, իբրև Հայ եկեղեցու անխոնջ սպասավորի և ազգի երախտավոր զավակի: Ըստ նրա՝ «Հանգուցեալը պատկանում էր այն տեսակ անձանց, որոնք գլխովին նուիրուում են իրենց ընտրած ասպարեզին և հարազատ մնում իրենց կոչմանը, չնայելով, որ շրջապատն ու մարդիկ միմիայն յուսաբեկ են անում մարդուս»²:

«Մշակում» կարդում ենք, որ հանգուցյալ Արշակ Տեր-Միքելյանը մահից առաջ իր ողջ գրադարանը՝ մոտ հազար ռուբլու արժողությամբ, կտակել է ս. Էջմիածնի մատենադարանին³:

Տ. Գևորգ աբղ. Սարոյան

Վազգենյան Հոգևոր Դպրանոցի տեսուչ

¹ Գ. Աղանյան, Արշակ Տեր-Միքելյան, էջ 485:

² Գ. Աղանյան, Արշակ Տեր-Միքելյան, էջ 485:

³ Մշակ, 1901, №141:

ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ¹

«ՈՒՍՈՒՄԸ ՎԱՐՊԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ

ԽՐԱՏԷ յՈՒՊՈՒԹԻՒՆ...»:

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒԱՍԽՈՐԻՉ,

(ՅԱՃԱՆ., 73):

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Քաղաքակրթուած աշխարհի այժմեան գիտութիւնները պատահաբար չեն յառաջ եկել, դոքա բոլորն ևս մարդկութեան յառաջադիմական ձգտումների արդիւնքներն են: Այդ յառաջադիմական ձգտումները յառաջանում են մարդու մէջ արտաքին աշխարհն և նորանից ստացած տպաւորութիւնները, մարդկութեան անցեալն ու ներկան, իւր մարմինն ու հոգին ճանաչելու պահանջից, վասն զի այդ ամենը գիտենալով միայն, կարող է մարդը հասկանալ իւր կեանքի խնդիրն, գուշակել իւր ապագան և յուսալ իւր ձգտումների լաւագոյն բաւարարութիւնն ստանալու: Ճանաչողութեան բոլոր յառաջադիմութիւնք հաստատուած լինելով երկու աղբիւրների վրայ՝ այն է՝ բանականութեան կամ հոգու և փորձի, մարդ չէ կարող դոցանից օգտուել, եթէ նա դոցա էութիւնը չճանաչէ: Բայց որովհետեւ փորձն ևս չկարէ օգուտ տալ, եթէ մարդի հոգին իւր ստեղծագործող զօրութիւնը չզարգացնէ և նորա հոսանքները չբանայ, ուստի ամենայն յառաջադիմութեան նախընթաց պիտի լինի դեռ մեր հոգու կամ բանականութեան զարգացումն և ծաւալումը: Վասնորոյ ճանաչել մարդի հոգին և նորա բոլոր կարողութիւնները, հիմնական տեղ է բռնում բոլորի համար, որոնք կամենում են գիտնական ճանապարհով ընթանալ, այլ և նոցա համար, որոնք փափագում են քաղաքակրթութեան պտուղները վայելել, և ոչ թէ խոպան հող լինել լուսաւոր սերմերի առաջ:

Արդ, թէ կրթելու նպատակով զբաղեցնենք մարդկային միտքը միմիայն արտաքին աշխարհով, նոյնքան միակողմանի կլինի զարգացումն, որչափ, եթէ միայն մեր ներքին հոգեկան աշխարհի մէջ սուղենք նորա մտածողութիւնները: «Հայեցողութիւններն առանց

¹ «Արարատ», 1893, էջ 7-24, 107-128, 219-235, 299-318, 383-403, 487-506, 567-602, 679-703:

գաղափարների կոյր են, գաղափարներն առանց հայեցողութիւնների՝ դատարկ», – ասում է Կանտ, վասնորոյ և ճանաչողութիւն կլինի միայն դոցա միացմամբ: Ճիշտ այդպէս ևս մարդի արտաքին աշխարհը ներքին աշխարհի հետ պէտք է միութիւն կազմէ, կամ միայն ընթանայ, որպէս զի մարդ չերկպառակտուի: Կեդրոնացրէք յառաջադիմութիւնը միայն արտաքին աշխարհի գիտութեան մէջ և դուք կքանդէք, կաւերէք մարդկանց հոգեւոր խաղաղութիւնը, երջանկութիւնը, բարոյական ամբողջ կազմակերպութիւնն և հիմնաքարը. ուղղեցէք նորա բոլոր մտածողութիւնները միայն դէպի նորա հոգեւոր կեանքը, կտրեցէք նորան արտաքին աշխարհի ճանաչողութիւնից, և դուք կխեղդէք նորան նախապաշարմունքների մէջ՝ դարձնելով մէկ խաղալիք բնութեան իրարանցման մէջ: Փիլիսոփայութեան պատմութիւնը պարզ ապացոյց է, թէ ինչպիսի տատանմունքների է ենթարկուել մարդկութիւնը, հին Յունաց Թալէս փիլիսոփայից սկսեալ (Քրիստոսից 640 տարի առաջ) մինչև այժմ: Ամբողջ այդ ընթացքում ծայրայեղութիւնների ենք հանդիպում, որոնց մէջ հաստատուած են սկզբունքներ, կամ հոգու աշխարհից և կամ մարմնի շրջակայութիւնից վերցրած, և կամ թէ առ առաւելն ձգտումներ են երևան գալիս դոցա հաշտեցնելու. թող հէնց օրինակ լինին նիւթապաշտութիւնն ու հոգեպաշտութիւնը, (материализм, спиритуализм): Այդ բոլոր ծայրայեղութիւնները տանում են մեզ առ մի եզրակացութիւն, որ միշտ ճշմարիտ կմնայ, այն է՝ ջանալ երկուութիւն չյառաջացնել մարդի ներքին աշխարհում, չաւերել նորա երջանկութիւնն, որ կարէ լինել միայն նորա մէջ միութիւն հաստատելով, և ձգտել տալ մարդկութեան այնպիսի կրթութիւն, որ հաստատուած լինի մարդկային յառաջադիմութեան կամ քաղաքակրթութեան ամբողջութեան վրայ և խոյս տալ միակողմանիութիւնից: Այդպէս միայն կարող է ուսումը կրթութիւն լինել և նորա բարձր նպատակին համապատասխանել. շեշտում եմ կրթութիւնը, զի մանկավարժութեան հայրն՝ Հերբարտ (†1841), չէ ուզում ճանաչել ուսումն, որ չէ կրթում:

Մարդկային յառաջադիմութեան մի արդիւնք են և այժմեան աստուածաբանական գիտութիւններն, որոնց սկզբունքներն ու արմատները նոյն իսկ մարդի հոգու մէջ են, այնտեղ են ծնուել, այնտեղից ծաւալուել և զարգացել, վասնորոյ և նորա արդիւնքը նորանով պէտք է ըմբռնել: Եւ եթէ լաւ նայենք, կտեսնենք, որ ինչպէս գիտնական ճշմարտութիւնների հասնել կարելի է միայն բանական ճանաչողութեամբ, այսինքն՝ գտնելով համաձայնութիւն մեր հո-

գու օրէնքների և գիտութեան հետազոտութեան հետ, ապա թէ ոչ, նոյն իսկ արտաքին աշխարհի գոյութիւնը կժխտուի նոյնպէս, և այստեղ բանականութեան օրէնքներն են կազմում հիմնաքար: Այս այնպիսի սկզբունք է, որի դէմ չի կարող դաւաճանել ոչ մի գիտութիւն՝ առանց փլուելու: Դորա վրայ է հաստատուած իւրաքանչիւր գիտութեան հիմունքը: Վասնորոյ և եթէ մարդկային բանականութեան յառաջադիմութեան յարակից չէ ընթանում մի գիտութիւն, նա կորցնում է իւր նշանակութիւնը, վասն զի այն ժամանակ մարդ չէ ունենում այդ գիտութեան արտայայտութիւնների բովանդակութեան հասկացողութիւնը, եթէ բարձր է լինում նորանից, արհամարհում է անհամբերութեամբ և նեղսրտութեամբ, եթէ ցածր՝ նայում է դորա բարձրութեան գտնուողի վրայ ատելութեամբ և ինքնասիրութեամբ: Աստուածաբանական գիտութեան զարգացման այդ դրութիւններից են յառաջանում այն մոլորութիւններն, որոնց աղբիւրն ևս ընդհանուր առմամբ կարէինք տգիտութիւնը կոչել՝ լինին այդ մոլորութիւնները նիւթապաշտութիւն, հոգեպաշտութիւն, անհաւատութիւն, սնոտիապաշտութիւն, սահմանականութիւն (determinизм) թէ անսահմանականութիւն (undeterminизм), ճգնականութիւն (стойцизм) թէ անբարոյականութիւն, և թէ առհասարակ մարդի աստուածային էութեան դրժող որ և իցէ տղմասիրութիւն: Վասնորոյ քաղաքակրթութեան պահանջ անող ժողովրդի բարոյական անպայման պարտականութիւնն է իւր արժանաւոր տեղում պահել մարդկային յառաջադիմութեան արդիւնք՝ իւրաքանչիւր գիտութեան զարգացումն ու հեղինակութիւնն, եթէ չէ կամենում չեղուիլ իւր գոյութիւնը պայմանաւորող ճանապարհից, թէ չէ կամենում փորել իւր հաստատութեան հիմունքները՝ թերևս լոկ մտրակի տակ կառավարուելու ճանապարհի վրայ ոտք դնելով:

Հայ ժողովուրդի մէջ անյայտ չեն այս դիտողութիւններին մօտիկ գաղափարներ և հայեցողութիւններ: Կ. Պօլսից սկսեալ մինչև Կովկասի խորին անկիւնները լսուում են կարեւորութեան ձայներ՝ չթողնելու ժողովուրդը քաղաքակրթութեան շաւղից չեղուելու եկեղեցին՝ կրթութեան և մարդկային սրտի խաղաղութեանց այդ հզօր հաստիչը պէտք է կենդանանայ, չպէտք է թոյլ տայ անհատին կախուելու բնութեան ճուղից և պտտուելու նորա անողոք ճախարակի մէջ. նա պէտք է ցոյց տայ անհատին, որ նա ազատ էակ է, պատկեր Աստուծոյ, նա պէտք է ներշնչէ Հայի համոզմունքի մէջ Հայաստանեայց Եկեղեցու անսասան սկզբունքն, որ Հայոց վարդապետութեան կոթողն է. «Որդիք Աստուծոյ լիցուք, և Աստուածք սի-

րով»¹: Նա պէտք է լինի կրթարան, որ «ծնանի և աստուածս ոմանս եղականս՝ պատկերս մաքուրս Աստուծոյ Քրիստոսի»²:

Անշուշտ ամենքը կխոստովանեն այս: Բայց ինչպէս կարէ նա իրագործել այդ, եթէ իւր գիտութեան, որ է նորա միակ միջոցը, կատարեալ ծաւալ և զարգացումն չտայ. թող տայ, կասեն ամենքը: Սակայն ի՞նչ է այդ գիտութիւնը, դորան պէտք է համառօտակի պատասխանէ մեր այս գրութիւնն, որ պահանջուում է գրեթէ ամենուրեք: Այդ հարցը տրուեց ինձ նախապէս ի Կ.Պօլիս քանի մի շրջաններում, մանաւանդ խմբագրութիւնների մէջ, որոնց, այլ և չատ ուրիշների, պատասխանն է այս:

¹ Հաճախապատում, Վենետիկ, 1838, էջ 16: Սարկաւագ Վարդապետ, Աղօթք, Սոփերք Հայկ, IV, 31: Ս. Ներսէս Շնորհալի, Ընդհանրական, Ս. Էջմիածին, 1868, էջ 74:

² Ս. Գրիգոր Նարեկացի, Մատենագրութիւն, գլ. 3Ե, էջ 201:

1

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԱՅԵԱՅՔ

Նախ քան մի գիտություն սովորելը, հարկաւոր է ծանօթ լինել գոնէ նորա բաղկացուցիչ մասերին, որպէս զի գիտենանք, թէ ո՞րտեղից պէտք է սկսել, ի՞նչ ունինք ուսանելու, որոնք են շահագրգռական, և թէ ո՞րն է վերջը: Ամեն գիտություն ունի այդպիսի մի ուղեցոյց, որից կարէ իւրաքանչիւր ուսանող անհրաժեշտ ծանօթութիւն ստանալ, նախ քան գործի ձեռնարկելը: Այդ ուղեցոյցը կոչուում է եւրոպական լեզուով «էնցիկլոպէդի», որ թարգմանաբար կհանձնի Հայոց լեզուում «Համաբանութիւն»: Այսպիսով կարէ լինել բոլոր գիտությունների համաբանութիւն, որպէս և իւրաքանչիւր գիտութեան, ըստ որում աստուածաբանութեան համաբանութիւնն ևս մի մաս է ընդհանուր համաբանութեան¹: Նա տալիս է այդ գիտութեան առարկաների հիմունքների և բանակարգի ծանօթութիւնն, և ձգտում է այդ գիտութեան նպատակը պարզել, ինչպէս որ գոյութիւն ունի այդ իւր այժմեան զարգացման մէջ: Եւ քանի որ իւրաքանչիւր զարգացած մարդից պահանջուում է ծանօթ լինել մարդկային յառաջադիմութեան մտաւոր արդիւնքներին կամ գէնքերին, որոնցով միայն իւրաքանչիւր, ոք կարէ կռուել անխելք մոլորութիւնների դէմ, այլ և հասարակական խօսակցութիւնների ժամանակ վայր ի վերոյ դատողութիւններից հեռու լինել լրջութեամբ, ուստի և այս համաբանութիւնը պիտի տայ այն տեղեկութիւններն, որոնք բացարձակապէս պակասում են մեր ժողովրդի մէջ: Այդ պակասութեան վնասը նկատելի կլինի մանաւանդ, երբ յիշենք որ մենք ունինք ուսանողական կարգ ևս, որ անպատճառ պէտք է ունենայ ծանօթութիւն իւրաքանչիւր գիտութեան ընդհանուր բանակարգի և կազմի, որպէս զի նորա առաջ պատկերանայ գիտութեան աշխարհն և դաշուտ մարդկանց շաղակրատանքի հոգմակոծութեան տակ չկորցնէ իւր գլուխն, և փոխանակ իւր հոգեւոր տրամադրութեան ձայնին լսելու, դառնայ ուրիշի մտաւոր այլանդակութեան շինուածքը: Այս ծանօթութեան անհրաժեշտութիւնն էր պատճառ, որ Շլայերմախերի (1768-1834) մի փոքրիկ գրուածքն² իբրև ուղեցոյց

¹ Խիստ տարածուած են համաբանական բառարաններ, որպէս Allgemeine Encyklopädie der Wissenschaften und Künste von Ersch und Gruber. այլ և Մայերի, Բրոկհաուզի, Դերցոգի և այլոց հոշակաւոր աշխատութիւնները:

² Kurze Dapstellun des theol. Studiums zum Behufe einleitender Vorlesungen. Berlin 1830. Իսկ նորագոյն և ամենից տարածուածն արդէն 12 անգամ հրատարակուած է. K. R.

աստուածաբանական ուսման, մեծ տարածություններ զտալ և անչափ օգտակար եղաւ նոյն իսկ գիտնականներին, և այսօր գերմանական բոլոր համալսարաններում քարոզուում է լսել աստուածաբանական համաբանությունը թէ՛ ուսման սկզբում և թէ՛ վերստին վերջում:

Սխուլաստիկությունն ծովը թափելով իւր հոսանքները նաև ի Հայաստան, անպատճառ պէտք է մեռելություն հոտով շնչեցնէր Հայոց, որից յետոյ անշուշտ կսայթաքուէր մարդ իւր անհատական ամբողջությունից, և հասարակությունն իւր յատակի հաստատությունից: Աստուածաբանությունը նոյնացաւ ապա սխուլաստիկության հետ, և հետևանքը հասկանալի կլինի: Կարճատես մարդկանց մէջ յառաջացած տրամադրությունն առթեց մի ուղղության, այն է՝ դէպի գործնականություն: Բայց ո՞ր է այդ գործնականությունը, գոյություն ունի այդ, թէ լոկ բանդազուշանք է: Հէնց այդ գործնականությունն պոռացողները չէ՞ն կատարեալ անգործնականները, հասարակության արիւնը ծծող և մահ պատրաստող եսապաշտները: Ահա քեզ վիճակ, որ պէտք է ծնէ ծայրայեղություններ՝ կեղծ բարեպաշտության կամ անմիտ ճգնականության, խելակորոյս հաճոյասիրության կամ բաջադական աշխարհացիության, որոնք փտեցրին հին Յունաստանը:

Քրիստոնէությունն ասում է այդ բոլոր ծայրայեղությունները, նա պահանջում է գործնական մարդիկ, որոնք պիտի լինին գործով իւրեանց բարձրության վրայ և բարձրացնեն ազգությունը, չնայեն կեանքի վրայ՝ իբրև ապուշ մանուկներ, այլ իբրև լուրջ բանականներ, տեսնող իւրեանց կեանքի մէջ իրագործելու խնդիր: Ո՞ր գիտությունն չէ ունեցել և իւր դպրոցական իմաստակությունը, կամ ո՞ր գիտությունն է այժմ ևս աստ կամ անդ գերծ դորանից, և մի՞թէ ընկաւ նորա արժէքը: Ո՛չ, նորա արժէքը կրնկնի ամբողջ աշխարհում, երբ իւր տեղը կանգնած չլինի, երբ իւրաքանչիւր անհատ չճանաչէ իւր կոչումն, այլ հացթուխի տեղ կոչակարը նստի, ուսուցչի տեղ՝ վաճառականը, հոգևորականի տեղ՝ ռամիկը: Յայտ է, որ այդպիսի ժամանակ գիտության հետևողի անհրաժեշտությունը չի երևալ կոչակարներին, ռամիկներին և այլոց ստուար խմբի մէջ, երբ մարդիկ միայն գործի ինչությունն են ուշ դարձնում և ոչ որպիսության: Սակայն կոչակարը կարէ միշտ կոչակար մնալ, հացթուխը՝ հացթուխ. անհրաժեշտ է ուսուցող, որ կարենայ գտնել անհատի երակն և իւր խօսքի դիպող զարկով բաղխէ, կրթէ ժողովուրդը, բարձրացնէ բնական իրարանցումից դէպի իւր գերական (իդէալ): Ահա այս

Hagenbach's Encyklopädie und Methodologie der theologischen Wissenschaften, Leipzig. 1889.

Հանրական գործունեությունների պաշտօնական պարտ է դուրս գալ Հայաստանից Եկեղեցու գիտությունների գալթից ևեթ:

Ո՞ւմ էլ յայտնի, որ Հին ժամանակ Հայաստանի ամենանշանաւոր անձինք եկեղեցու լուսով էին կրթուել, արքայական և ազնուական գործիչները միայն եկեղեցական ուսումն ստանալով էին ազգի սիւներ դառնում և ժողովրդին բաւարարութիւն տալիս: Եկեղեցական լինել, գիտնական և թէ պետական, գրեթէ նոյնանիշ էին դարձել, վասն զի դոքա իրարից տարբեր չէին: Ս. Լուսաւորչի ամբողջ ցեղը, Մամիկոնեան տունը լինին մեզ օրինակ, և հէնց այն տունն է աննշան դեր կատարել, որում եկեղեցական լոյսը դժուարաւ էր ներս թափանցել: Միայն եկեղեցին է եղել, որ իւր ուսումը հաւասարապէս բաշխել է թէ՛ իշխանին, թէ՛ գեղջուկին: Եւ եթէ ամբողջ պատմութիւնը թերթենք, կտեսնենք որ, հայոց մէջ հէնց ամենագիտնական և պետական հռչակ վայելող անձինքն էին, որոնք ամենից թունդ էին նուիրուած եկեղեցական ուսման:

Դարերի ընթացքում ժողովրդի սրբութիւնը, բարոյական կեանքն և նորա ապագան պահեց-պահպանեց եկեղեցու լոյսն, և ոչ թէ անկենդան և հրամայող օրէնքն, կամ սերնդէսերունդ փոփոխուող արհեստը: Եկեղեցու լոյսն է եղել, որ ամեն անկիւն է մտել և ամեն սրիտ, որ մեծերին նոյնքան դիւրամատչելի է եղել, որքան տղաներին, որ գիտուններին նոյնքան օգնել է, որքան խակերին հասունցրել: Հայոց եկեղեցու վարդապետի մէջ մարմնացած են եղել՝ ամենայն, որ ինչ պէտք էր ժողովրդի յառաջագիմութեան հիմնաքար կազմելու: Միայն նորա առաջ է որ ամբողջ մարդկութիւնը մէկ գերակայ ունի ձգտելու, ամբողջ ազգը մէկ ևեթ, որի ճանապարհի վրայ պէտք է գտնուի իւրաքանչիւր ազգային անհատ: Խօսք ու գրիչը միայն կարեցել են ազգի ձեռք բերածը ժառանգական դարձնել, և այս է եղել թէ՛ իշխան աստուածբանների և թէ՛ աստուածաբան իշխանների համոզմունքը:

Մինչդեռ հրէութիւնն իւր օրէնքով մեքենայ էր դարձնում իւր ժողովուրդը, մինչդեռ հեթանոսութիւնը խելացնոր էր դարձնում արուեստի և մինչդեռ Հայաստանը դոցա շփոթութիւնն էր, ահա քրիստոնէական ուսումը միայն ներշնչում է նորան ինքնուրոյնութիւն, ինքն իւր մէջ իւրով յառաջագիմելու:

Կաց յաւիտեան, ասում է քրիստոնէութեան լոյսը, կաց դու միշտ՝ աստուածային շողը քո մէջ քոյապէս արդիւնաւորելով: Սակայն վայ այն օրին, երբ քո սիրտն ապառաժ դառնայ այդ ճառագայթների ներքոյ: Այդ եղել է և կլինի, երբ աստուածաբանական

գիտութիւնները չեն բռնիլ իւրեանց արժանաւոր տեղն և չեն զարգանալ ըստ կարելւոյն: Վասնորոյ աստուածաբանութեան էութիւնը, նորա հիմունքները, բանակարգն և նպատակը պէտք է որոշ լինին, որպէս զի լուծուին տարակոյսներն անհրաժեշտապէս, և միայն թեթեւոյլիկ մոտեցիլ համար մնայ Ս. Գրքի խօսքը, թէ. «Որ ձգէ քար երկնապող, ի գլուխ իւր ընկենու», (Սիրաք. Իէ 28):

2

ԿՐՕՆ

Կրօնը մարդի հոգու ամբողջ էութեան մէջ է, նա ոչ զգացմունք է առանձին, ոչ գիտելութիւն մասնաւորապէս, այլ մի զգացմունք է, որ մեր գիտաստութեան հետ բռնում է մեր ամբողջ հոգեկան աշխարհն և ապա իւր պայծառութիւնը կամքի զօրութեամբ ծաւալում արտաքին աշխարհի մէջ: Կրօնն է մարդի անձնական էութեան հաղորդակցութիւնն Աստուծոյ հետ, որի զօրութիւնից է կախուած նորա էութեան կատարելութիւնը:

Ո՛չ միակողմանի ծանօթութիւններն և ո՛չ մտաւոր պաշարը չեն կարող մարդի մէջ կրօնական ջերմեռանդութիւն ներշնչել, այլ միայն, երբ նայէ նա ինքն իւր վրայ, հասկանայ իւր էութիւնը, խնդիրն և նպատակը: Այդ հայեցողութիւնից է, որ բղխում է բարոյականութիւն, կենդանացնում հասարակութիւնն, ըստ որում կրօնն է բարոյականութեան աղբիւրը: Կրօնական զգացմունքն է, որ միացնում է մեզ Աստուծոյ հետ, և ապա ծագում է ճշմարիտ սէրն և ամենայն առաքինութիւն, որ չի կարող առաքինութիւն լինել, եթէ չէ հաստատուած Աստուծոյ սիրոյ վրայ: Հաւասարութեան և եղբայրութեան հիմնաքարն է՝ լինել պատկեր Աստուծոյ և այնպէս ճանաչել ընկերին, որտեղ չկայ այդ հիմունքն, այնտեղ է, որ ամենաբարձր առաքինութիւնների ձայներն են հնչում, սակայն ինքեանք գոյութիւն չունին: Այդ չէ պատճառն, որ կեանքի մէջ իրար հետ հակադիր հանդիպում են հաւասարութեան գաղափար, բայց և թալան ու բռնութիւն, սկզբունքի հաւատարմութիւն, բայց և շնորհապարտութիւն ու երախտադրժութիւն, ճշմարտութեան քարոզ, բայց և սուտ բարեկամի պաշտումն և այլն և այլն: Կրօնական երկիւղածութիւնը պէտք է առնէ դոցա առաջը, նա է այդպէսների աւերիչը:

Այդ կրօնն իւր ուղղութեան մէջ չէ հասնում իւր կատարելու-

թեան, երբ չենք բանում մեր մտքերն և չենք ջանում տեսնել այն, ինչ որ զգում ենք, այն ժամանակ աստուածային զօրութիւնն ևս չէ կենդանացնում մեզ, զի իւր տեղը չէ գտնում: Միայն երբ մեր մտքերը պարզ են, հասկանում ենք և ըմբռնում մեր գերական, ապա թէ կարենք նորա պատկերը լինել, մինչդեռ յաճախ ընդհակառակն է պատահում:

«Իւրաքանչիւր ոք, որպէս ինքն է, այնպէս է և իւր Աստուածը:

Վասնորոյ և Աստուած այդպէս յաճախ ծաղր եղաւ»,– ասում է Գեօթէ: Այդ է պատճառն, որ Հայոց հին վարդապետները շարունակ պահպանում են բաց պահել մտաւոր աչքերը, քննել, զննել, և ճանաչել լաւը, բարին և գերակայականը: «Քաջիմաց լեր, մանր քննեա, սրատես լեր մտօք առաւել քան աչօք»¹: Մտաւոր աչքով պիտի ճանաչենք Նորան, յորում հաստատուած է մեր կենդանութիւնն ու զօրութիւնն, և ապա նայենք Նորան իբրեւ հայելու վրայ, և տեսնենք մեզ: Այստեղ է, որ խղճմտանք, միտք և կամք միացած գործում են. միտքն իբրեւ լուսաւորող, իսկ խիղճն իբրեւ զօրացնող զգացմունքով է, որ պիտի դիմենք դէպի Աստուած, մտքով ճանաչենք և կամքով գործենք, որպէս Նա, վասնորոյ և. «Երանի այնոցիկ՝ որ սուրբ են սրտիւք, զի նոքա զԱստուած տեսցեն» (Մատթ. Ե 8): Եւ այնուհետեւ միութիւնը պատրաստ է. «Տեսեալ ուրուք զԱստուած, անդէն ի նոյն միացաւ ի նմա»²:

Կրօնը կեանքի զարկերակն է, ուստի և ուսուցչի պարտքն է զարթեցնել կրթութեան հոգին, զգացմունքը, պարզել, լուսաւորել միտքը, ճանաչողութիւնն, և ապա բարոյական ազդեամբ լարել նորա խիղճն ու կամքը՝ մարդկային կեանքի գործունէութեան մէջ աստուածային դեր կատարելու³:

3

ԵԿԵՂԵՑԻ ԵՒ ԴՊՐՈՅ

Կրօնը բղխելով հոգուց և իւր առանձնայատակութիւններն ստանալով նորանից, պատկանում է իւրաքանչիւր անհատի և միանգամայն սեփական ժողովրդի: Համայնական կրօնը հոգեբանական հետեանք է այն ազգին, որին նա պատկանում է, միայն այդպէս լինելով կարէ իւր ծաւալումն ունենալ և կեանքի էական

¹ Եղիշէ, Մատենագրութիւն, Վեցետիկ, 1838, էջ 319:

² Եղիշէ, անդ, էջ 326:

³ Hagenbach, անդ, էջ 33:

նը լինել: Կրօնն իւր սեփական զարգացումն ստանալով, որպէս հաղորդակցութիւն է Աստուծոյ հետ, այնպէս ևս նմանների մէջ, որով և կառուցուում է անձեռնմխելի միութիւն: Դժբախտ է ազգն, որ չունի իւր հոգուն հետ ձուլուած կրօնը: Ինչպէս որ եկեղեցին և դպրոցը միութիւն են կազմում, այնպէս և եկեղեցականներն ու աշխարհականները մէկը պաշտօնեայ է գերակայի, բարոյականութեան, նա ուխտած նուիրուած է աստուածային կամաց, շարունակ յիշեցնող ժողովրդի և կրթող ու դաստիարակող, միւսը՝ գերակայի ձգտողն է, կրթողը դաստիարակողն է, որ չի կարող լինել առանց երդուեալ վարիչների, որպէս և վերջիները չկարեն լինել առանց հօտի. ժողովուրդն է տալիս իւր հովիւը, նա է ընտրում իւր միջից իւր դաստիարակը, վասնորոյ և երբէք իրարից չեն կարող բաժանուիլ և առանձին-առանձին գոյութիւն ունենալ, այլ եկեղեցականները ժողովրդի երդուեալ գործավարներն են: Եւ նա եկեղեցականների մէջ, որ բարձր է աստիճանով, նա է որ առաւելագոյն պարտիքներ ունի:

Յայտ է, որ մեր դպրոցներն, որոնք պէտք է բարոյական-գործնական բնաւորութիւններ տան, կամ կարճ, մարդիկ կրթեն, այդ մարդիկ են, որոնք թէ՛ եկեղեցական և թէ՛ աշխարհական պէտք է լինեն. այդ է, որ հաստատում է դոցա միութեան սկզբունք, ըստ որում և դպրոցի գիտութիւնը չպէտք է բնաւ միակողմանի լինի, որպէս զի նորա միութիւնը հաստատ մնայ և միևնոյն աղբիւրից ելնեն հասարակութեան ճշմարիտ տարրերը: Որտեղ եկեղեցականն հրամայող է, և ոչ խրատող, սարսեցնող է, և ոչ սաստող, բռնահարող է, և ոչ կրթող, պատգամախօս է, և ոչ դաստիարակող, այնտեղ ժխտուում է Հայաստանեայց եկեղեցու սկզբունքն, այնտեղ կյառաջանայ թունդ հակասութիւն, որ պատճառ կլինի թէ՛ տգիտութեան և խաւարի, թէ՛ թիւրիմացութեան և աղմուկի:

Եկեղեցու հովանու ներքոյ պէտք է լոյսը թափաւորէ և խաւարը հալածուի, միևնոյն ճառագայթի տակ պէտք է փայլեն եկեղեցականներն ու աշխարհականներն:

4

ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Եթէ պատմական հայեացք ձգենք մի գիտութեան վրայ, կտեսնենք որ յաճախ նորա անունը պատրոււ է մեզ և անձանօթ գոլով՝ այդ մի բառից այլ ինչ ենք հետեցնում, քան թէ սովորաբար հաս-

կացուցում է, այդպէս են շատ գիտնական բառեր (*terminus technicus*): Զորօր. բնագիտություն կամ մետաֆիզիկա բառերը բնաւ այն չեն արտայայտում, ինչ որ այդ գիտությունը բովանդակում է: Այսպէս և աստուածաբանություն չպէտք է հասկացուի «գիտություն Աստուծոյ մասին», որ բնաւ չէ, այլ այդ մի ընդհանուր անուն է, որի տակ կայ նոյնքան պատմություն, որքան իմաստասիրություն, մինչև անգամ բնագիտություն, իրաւաբանություն, այլև լեզուագիտություն, ընկերաբանություն (СОЦИАЛОГЯ) և այլն: Հին ժամանակ աստուածաբան էին կոչուում նոքա, որոնք աստուածների էութեան և պատմութեան մասին տեղեկություն էին տալիս, իսկ քրիստոնէութեան առաջին դարերում նոքա, որոնք երրորդութեան վրայ էին խօսում, այսպէս և նոր կտակարանի մէջ կարգում ենք. «Յայտնություն Յովհաննու առաքելոյ և աստուածաբան աւետարանչի», նոյնպէս և հին եկեղեցու վարդապետներից ոմանք յայտնի են «աստուածաբան» անունով, մանաւանդ Գրիգոր Նազեանց (330-390), որոնց ժամանակներն աստուածաբանական ուսումը գլխաւորապէս ջատագովական և կռուաբանական ուղղություն ունէր:

Երբ արեւմուտքում մարդկային գաղափարների հաստատությունը տատանուում էր, յառաջացաւ դպրոցական (սխոլաստիկ) ուղղություն, որ ջանում էր ամենայն ինչ ապահովել՝ լոկ մտաւոր բանավարություն ոյժ տալով, որով մեկնությունն ու պատմությունը կորցրին իւրեանց ոյժը: Արիստոտէլն էր, որ կենդանցնում էր դոցա և ահա ելան մի շարք անձինք, մանաւանդ Թովմաս Աքուինացին (1227-1274), որոնք ամենայն ինչ դաւանական չափով չափեցին, և ինչ որ այդ չափից դուրս էր՝ դառնում էր վիճաբանութեան կռուան: Սակայն ոչ մի անխոհեմ ծայրայեղություն չի կարող մնալ անխափան և իւր ընթացքով առանց խոչի գնալ և ահա միւստիկներն էին (խորհրդականներ), որոնք քրիստոնէական կեանքի և մտածողութեան վերածնությունն իբրեւ միակ պահանջ յառաջացրին, վերածնություն, նոյն իսկ ի ներքուստ, որպէս զի ժամանակաւոր և արհեստական չլինի: Սա մի նախապատրաստություն էր, որի վրայ հաստատուելով, երևան եկան ԺԵ դարում մարդասէրներն, որոնք մարդկային գիտություններն իւրեանց անկեալ վիճակից բարձրացրին. պատմություն, լեզուաբանություն, քննաբանություն յառաջ անցան, և ահա հիմք պատրաստեցին հռովմէական սքոլաստիկական բռնությունը խորտակելու: Կրօնական վերանորոգությունը ծնունդ էր այդ ձգտման, ըստ որում պահանջուում էր դառնալ դէպի քրիստոնէական եկեղեցու սրբությունը, թօթափել այն ամենն, ինչ որ

լուկ մարդկային հրամանների ներքոյ բուսել և աճել էր, արմատախիլ անել այն որոմներն ու ժանգառներն, որոնք խաւարի մէջ աճել էին քրիստոնէական լոյսից դուրս: Ս. Գրքի և հին եկեղեցիների ուսումնասիրութիւնն յառաջ անցնելով՝ վերանորոգիչների գործունէութեան մէջ ճանապարհ բացաւ քրիստոնէական պարզութեան զարգացման: Ահա սորանով միջոց տուին փիլիսոփայութեան և բոլոր գիտութիւններին մտնելու քրիստոնէութեան շրջանի մէջ և իւրեանց հետազոտութիւնն անվախ վարելու: Գիտութիւնների այդ յեղյեղուկ վիճակում զտուեց մարդկային միտքը, իւր ամբողջ հոգուն սեփական մի տարր, սեփական կրօնը ճանաչելով, որի զօրութեան հաւասար դեռ ոչինչ չէ ծնել մարդկութիւնը: Կապակցող մասերն են նորա մէջ ոչ միայն զգացմունքն ու գաղափարներն, այլ և հոգու իւրաքանչիւր ընդհանրական արտայայտութիւն՝ ազգային կամ ազգին հոգեկից սկզբունքներն ու բարոյքը: Այստեղ է, որ սէրը ստանում է իւր ընդարձակութիւնն, երբ միութեան հիմնաքարը ներշնչում է, թէ ինքնագոհութեան պատրաստականութեան վրայ է հաստատուած ճշմարիտ սէրը: Համայնական միութիւնն է, որ ներկայացնում է մեզ միութիւն նախնեաց, ներկաների և ապագայ սերունդների, յորում և է հայրենասէրի էական համոզմունքն, այն է՝ ազգի յաւիտենականութիւնը:

Մինչդեռ հոգու և նորանից բղխած սեփականութիւնը կապում է իւր համայնքն ի մի և կազմում եկեղեցի, այդ եկեղեցին ևս հետեցնում է պահանջ՝ ազգայինը, սեփականը պաշտպանելու, ազնուացնելու և վեհացնելու, որպէս զի ժողովուրդն ևս իւրից ստանայ իւր հոգուն յարմար սնունդը: Ահա և կրօնն և իւր հետ պայմանաւորուած բոլոր հանգամանքները դառնում են գիտնական մշակման առարկայ, նիւթ՝ ուսումնասիրութեան և նորա բարձրութիւնը՝ պատճառ տարածման: Որչափ հոգեւոր է մի կրօն, նոյնքան տրամադիր կլինի գիտութեան, վասն զի բարձրութեան և հոգեւորութեան չափով է, որ համապատասխանում է մարդկային էութեան, և գիտութիւնը, դոյն էութեան արդիւնք լինելով, պիտի յարուի նորա հետ: Հայոց եկեղեցին թերեւս բախտի բերմամբ հեռու մնալով նորադիր բարդ ու հարթ խնդիրներից՝ իւրացրել է ամենայն ինչ, որ քրիստոնէութեան էութեան է պատկանում, ծայրայեղ ազատամտութեան սկզբունքի վրայ հաստատուելով դէպի ուրիշ եկեղեցիները: Սակայն նա ձուլուած իւր ժողովրդի հոգու հետ և մխուած իւր պատմութեամբ, չէ դարձել բնաւ անհատների մենաշնորհ, այլ հիմնովին պատկանում է իւր ժողովրդին: Նա տարբերութիւն չէ դրել իւր սիրողների մէջ և

Ջահը պահել է ամենայն ընկած անկիւններում լուսաւորելու համար: Վասնորոյ և այն ամենն, ինչ որ իւր ժողովուրդը կծնէ լոյսի շողերի տակ, նա կարէ անդրադառնալ եկեղեցու բովը, մաքրուիլ, զտուիլ և ծառայել ազգին: Գիտութիւն և աստուածային շնորհ. ահա փեսան ու հարսը՝ բազմած Հայաստանեայց եկեղեցու սուրբ գահաւորակի վրայ, որոնց ժառանգները պէտք է Ջահընկալներ լինին լուսաւորութեան, մարդկութիւն և աստուածութիւն, ահա այն կայծաքարն ու կայծահանն, որոնց կայծահարելով պէտք է վառուին Հայոց ճրագները...:

Վասնորոյ և Հայաստանեայց եկեղեցի և դպրոց գոյութիւնն չունին առանձին-առանձին, դոքա կազմում են վեհագոյն միութիւն: Եկեղեցու գաւթում է դպրոցը, դպրոցը պարտ է տալ եկեղեցու գաւակներ, նա պէտք է կրթէ, բայց նորանից պէտք է ելնեն կրթողներ, սերմանողներ և հնձողներ, նա պէտք է տայ մարդիկ բառի բուն նշանակութեամբ, որպէս զի նոցանից ելնեն և եկեղեցու պաշտօնեաները՝ հասարակութեան մխրթարները: Հէնց այդ չէ՞ ասում «դպրոց» բառը, «դպիր», որից և դպրոց, այլ և «դպրութիւն», ահա գաղափարներ, որոնք եկեղեցու գմբէթի տակ են պտտում: Ծխական դպրոցից սկսեալ մինչև ճեմարանն. այդ ուսումնաւայրերի արմատները՝ եկեղեցու մէջ են սնուում: Վասնորոյ և բոլոր գիտութիւններն իւրեանց համաչափութեամբ պէտք է եկեղեցու լոյսի շուրջը հաստատուին, այսինքն տան այն պտուղներն, որոնք ելնում են յիշեալ սնունդից բողբոջեալ ծաղիկներից, որպէս զի այդ պտուղները վերստին ծառայեն իւրեանց սննդատու արմատների վայրը ծաղկեցնելու: Որտեղ այդ սնունդը կատարելապէս մշակուելով չհասնի իւր նպատակին, այնտեղը կչորանայ և կչորացնէ ծառի դալար ճիւղերն ևս, այնտեղ կյառաջանայ չորութեան փոշի և այդ փոշին է, որ թոթափելու պահանջ է ներշնչում, մինչդեռ այն, որ ծնել է ազգն եկեղեցու և նորա դպրոցի ձևակերպութեան մէջ, այդ եղել է հոգեբանական-պատմական հետեւութեամբ և պէտք է չկորցնէ իւր ճանապարհն, եթէ ուզում է հասնել իւր սկզբնառութեան նպատակին: Այս պահանջը բղխում է հէնց հոգեւոր դպրոցի գաղափարից, մանաւանդ որ ուսումն ուսումն չէ, եթէ բարոյականի և ինքնաճանաչութեան կողմի հիմունք կազմողը կաղում է: (Այս պահանջը պատմական է): «Մի ազգի համար միայն այն է լաւ, ասում է Գեօթէ՝ Ֆրանսիական յեղափոխութեան մասին խօսելիս, ինչ որ նորա սեփական միջոցից և նորա ընդհանուր կարիքից է դուրս եկել, առանց մի ուրիշին պատկանելու: Զի ինչ որ մի ազգի՝ իւր որոշ հասակի մէջ բարեբար

սնունդ կարելի չէր, դառնում է գուցե մի ուրիշի համար թոյն: Բոլոր փորձերն, որ և իցէ օտարերկրեայ նորոգութիւն մտցնելու, որի կարիքը ազգի խորին միջուկի մէջ չէ արմատ բռնել, արմատական են և բոլոր մտադրեալ այդ տեսակի յեղափոխութիւններն անհետեանք, զի նոքա առանց Աստուծոյ են, որ հեռու է կենում այդպիսի վայրի վերոյ գործերից (Pfuscheri): Իսկ եթէ կայ ճշմարիտ կարիք ազգի մէջ այդպիսի մի վերանորոգութեան, այն ժամանակ Աստուած նորահետ է և նա կ'աջողուի: Այդ երևում է Քրիստոսի և նորա առաջին հետևողների վրայ, զի Սիրոյ նոր վարդապետութեան երևիլն ազգերի մէջ կարիք էր...»¹, և մարդկային էութիւնը գտաւ իւր երջանկութեան հիմնաքարը գուտ քրիստոնէականութեան մէջ: Եւ ահա մի շարք փիլիսոփաներ (իմաստասէր), մանաւանդ Կանտ (1724-1804), Ֆիխտէ (1762-1814), Շելլինգ (1775-1854), Հեգել (1770-1831) և Շլա-յէրմախեր (1868-1834) մեծամեծ աշխատանքներ նուիրեցին քրիստոնէութեան, եկեղեցուն կամ աստուածաբանական հարցերին: Բնական աստուածաբանութիւն, տեղական աստուածաբանութիւն, տեսական աստուածաբանութիւնն գլորուեցան անդառնալի, սխոլաստիկների վայրի վերոյ հարցերն ու վէճերը կորան անհետ, դաւանաբանութիւնը տաշուեց հակադիտնական կարկատաններից, և ամբողջ աստուածաբանութեան շինութիւնը հաստատուեց փիլիսոփայական և պատմական հետազոտութեան վրայ: Այսօր աստուածաբանութիւնը բովանդակում է իւր մէջ այն ամեն ծանօթութիւններն, որոնք վերաբերում են եկեղեցական-բարոյական կեանքի: Նա աւանդուում է գերմանական բոլոր 20 համալսարաններում և նորա դրօշակիրներն են հազարաւոր գիտնականներ՝ իւրեանց անթիւ գրութիւններով և ամսագրներով:

Ահա ուշադրութեան շրջան Հայաստանեայց եկեղեցու համար: Ս. Գրիգոր Լուսաւորչից սկսեալ երկար դարեր քրիստոնէական պարզութիւնը պաշտելի եղաւ Հայոց եկեղեցում: Նորա վարդապետութեան ամենահին աղբիւրի հեղինակութիւնը հեռու է ինքնախորիստ հրամաններից. «Գրել ձեզ և ուսուցանել կամիմ, եղբարք, զորս ի Քրիստոս Աւետարանաւն ծնայ»². այս է նորա սկզբունքը: Նորա համար չկայ այլ հեղինակութիւն, քան Ս. Գրքը, դորանով պէտք է առաջնորդուէին իւր յաջորդներն, որոնք բոլորն ևս Ս. Գրքով պէտք է ուսուցանէին և ոչ անձնական սաստով: «Գրք են մեր վարդապետք, և ի ձեռն նոցա գլաւիտենից զլոյսն ընկալցուք, և

¹ Gespräch mit Göthe, von I. P. Eckermann. Leipzig. III 4 Jan. 1824. St'u u Fichte, Reden I, II, III:

² Յաճախապատում, էջ 161:

նորօք վարեսցուք յաշխարհի...»¹: Նա է այն չափն, որ սահմանում է ամբողջ եկեղեցու հիմունքը վարչական որոշ կազմակերպութեան գործունէութեամբ: Ս. Գրիգոր Լուսաւորչից պատրաստուեցան Դ-Ե դարերն, որոնք տուին Սահակ-Մեսրոպեան գործունէութեան խարխախները: Ս. Գրքով կրթութեան նոցա ուսման մունետիկներն և ըստ այնմ մշակներ եղան ճշմարտութեան այգուն: Նոցա յաջորդ սերունդները դարեր շարունակ ոգի առան այդ շրջանից՝ անդադար աչքի առաջ ունենալով Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին և նորա որդոց, և ահա տեսնում ենք, որ նոյն իսկ միջին դարերում Ս. Գրքի չափի տակ է ընթանում այդ շրջանի երաշխաւորութիւնը:

Սակայն Հայոց միջին դարաշրջանն ելնում է հայկական մթնոլորտից, նա սնունդ է ստանում իւր խոր արմատներից և արեւմտեան խաւարը գալիս է նորան ստուերարկելու: Ահա և սխալաստիկութեան շրջովները կաշում են նոցա, Հայաստանեայց եկեղեցու ժայռերն ալեկոծութեան են ենթարկուում, բայց ալեկոծութեան, որից ոչ թէ մաքրուում-գտուում են, այլ ժանգոտուում և տղմարմատ մամուռ գոյացնում, որի սնունդն անպակաս մնաց:

Աւասիկ, Հայաստանեայց եկեղեցու աստուածաբանութեան էական խնդիրը: Նա իւրացնելով գիտնական բանակարգ և հաստատուելով փիլիսոփայական ճշմարիտ սկզբունքների վրայ՝ պէտք է պատմական հետազոտութեան և զարգացման մէջ գտնէ իւր գործունէութեան հիմնաքարը, ճանաչէ Հայոց եկեղեցու անցեալն և իւրով, ի ներքուստ, իւր մէջ փռուի և զարգանայ իւրական վերածնութեամբ:

«Ինչպէս որ առհասարակ, ասում է Րանկէ՝ հռչակաւոր պատմաբանը, չկայ մարդկային գործունէութիւն ճշմարիտ հոգեւոր նշանակութեամբ, որ ծագած չլինի փոքր ի շատէ գիտաստ յարաբերութիւնից Աստուծոյ և աստուածային իրերի հետ, այնպէս ևս անկարելի է մտածել մի մեծ՝ իւր անուան արժամաւոր ազգ, որի քաղաքական կեանքը կրօնական գաղափարներից չշարժուած և չբարձրացուած լինի, և որ անդադրում չզբաղուի այդոքիկ (կրօնական գաղափարները) զարգացնելու և նոցա հասցնելու ընդհանուր վաւերական արտայայտութեան և հրապարակական յառաջադրութեան»:

¹ Յաճախապատում, էջ 131:

5

ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏԱԿԱՆ
ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Իւրաքանչիւր գիտութեան, որպէս և աստուածաբանութեան ուսումնասիրութիւնը, պահանջում է որոշ զարգացում կամ նախապատրաստութիւն, որ ստացուում է միջնակարգ ուսումնարանում: Սակայն աստուածաբանութիւնը գիտնական զբաղմունք դարձնելու համար անհրաժեշտ է ունենալ և այլ գիտութիւններից բաւարար հիմնաքար: Թէ՛ լեզուաբանութիւն և թէ՛ պատմութիւն, թէ՛ ուսողութիւն (Математика) և թէ՛ բնական գիտութիւններն են այն աստիճաններն, որոնցով կարելի է բարձրանալ և մտնել այդ գիտութեան շրջանի մէջ: Աստուածաբանութիւնը կարէ համեմատուիլ իրաւաբանութեան հետ, ըստ որում երկուսն ևս բարոյական հիմունքի վրայ են հաստատուած, թէև իրաւաբանութեան էական սկզբունքները մտնում են ուղղակի աստուածաբանութեան մէջ: Վասնորոյ այդ երկու գիտութիւնների համար պահանջուում է օրինաւոր զարգացումն մանաւանդ մարդկային պատմութեան՝ անցեալ և ներկայ քաղաքակրթութեան և դասական ժամանակների: Բայց այդ պահանջն առաւել ևս ծանրանում է աստուածաբանի վրայ:

Աստուածաբանը չի կարող իւր կոչման համապատասխանել առանց լեզուաբանութեան, որ կրթում է նորա հոգին, վարժեցնում և ազդու է կացնում նորա լեզուն, որպէս զի թէ՛ նորա գրիչն ընթերցողի խելքն ու միտքը կաշկանդէ և թէ՛ նորա խօսքը բռնէ, շարժէ, մորմոքեցնէ, ոգևորէ լսողի սիրտը, նորան եռանդ ներշնչէ մարդկապէս ապրելու: Հարկաւ բաւ է մայրենի լեզուն, այլ պէտք է գիտենալ և օտարներից նշանաւորներն, որպէս և ասում է Գեօթէ. «ով օտար լեզուներ չգիտէ, ոչինչ չգիտէ իւր լեզուից»¹: Իսկ Հայոց գրաբար դասական լեզուն բարձրագոյն տեղը պէտք է բռնէ այդ ուսումնասիրութեան մէջ, վասն զի այդ է, որ զարգացնում է մեր լեզուական ճաշակը, կազդուրում է մեր արտայայտական ոյժը, հարստացնում է կամ մշակում մեր լեզուական ձիրքը, վերջապէս տրամադրում է մեզ նախնեաց հոգով ներշնչուելու: Եթէ այս ուսումնասիրութիւնը միակողմանի լինի, նոյնքան վնասակար կդառնայ և թշնամիներ կյարուցանէ, որքան եթէ նորա գործածութիւնը չափաւորութեան սահմանն անցնէ: Իսկ եթէ գիտենանք, թէ այդ քանի օգտակար կլի-

¹ Goethe's sämmtliche Werke Leipzig (Reclam jun.) III, էջ 98:

նի եկեղեցու հուժիւնն և նորա հարազատը ճանաչելու համար, հաւատացած կլինինք, որ մի օր գրաբարն ու հին մատենագրութիւնը կնդրվուին Հայաստանեայց եկեղեցու պարզութեան թշնամիներէից, որպէս երբեմն հերձուած էր համարուում յունարէնը հռովմէական աշխարհում:

Գրաբարի՝ որպէս և հին լեզուների ուսումը, միջոց կտայ և հին պատմութեան ուսումնասիրութեան, զի անպայման անհրաժեշտութիւն է աստուածաբանութեան համար գիտենալ և ճանաչել հեթանոսութեան ժամանակներն, ինչպէս և քրիստոնէութեան առաջին դարերը, վասնորոյ և առանց դոցա անհաստատ կլինի քրիստոնէութեան հուժեան ճանաչողութիւնը: Բայց քանի ևս անհրաժեշտ է ճանաչել հայոց ազգի և Հայաստանեայց եկեղեցու պատմութիւնն, այդ նկատելի կլինի, երբ ուշադրութիւն դարձնենք դորա բացակայութիւնից յառաջացած վայր ի վերոյ դատողութիւնների վրայ: Պէտք է հին պատմութեամբ կրթուինք, որ կարենանք հասկանալ ապագան՝ մեր պատմական զգացումը վարժեցնելով և դիւրալուր դարձնելով ժամանակի ոգու ընթերցման համար: Պատմութիւն ասելով ևս չպէտք է հասկանանք դատարկ և խառնաշփոթ կամ չոր ու ցամաք պատումներ զանազան դէպքերի, այլ քննական պատմութիւն, պատճառի և պատճառականութեան, սկզբունքի, հիմունքի և կատարածի ճանաչողութիւն, ամբողջ պատմական ընթացքի և ժամանակի կազմի հայեցողութիւն: Առանց այս պատրաստութեան, ո՛չ միայն աստուածաբանութեան անմատչելի կլինի մարդ, այլ նոյն իսկ կեանքի գործունէութեան¹:

¹ «Մերն են այն գանձերն, որոնք վերջապէս հասցրել են մեզ աշխատութիւն և հանճար, բանականութիւն և փորձ աշխարհի երկար տարիքի մէջ: Պատմութիւնից միայն կսովորէք ճանաչել այն բարիքների արժանիքն, որոնց սովորութիւնն և հաստատուն սեփականութիւնն այնքան հեշտութեամբ խլում են մեր շնորհակալիքը. թանկագին, քաղցր բարիքներ, որոնց կպած է լաւագոյնների և ազնուագոյնների արիւնն, որոնք ծանր աշխատութեամբ պիտի ձեռք բերուէին այնքան սերունդների միջոցով: Եւ ո՞վ ձեզնից, որի մի պարզ հոգու կից է զգացող սիրտ, կարէ այդ բարձր պարտիքը յիշել, առանց որի մի խաղաղ իղձ նորա մէջ չշարժուէր, եկող սերունդին պարտիք թողնելու, որ նա անցեալից այլևս կրել չէ կարող: Մի ազնիւ պահանջ պարտ է մեր մէջ վառուիլ, ճշմարտութեան, բարոյականութեան և ազատութեան աւանդի վրայ, որ մենք նախնիքներից ստացել ենք և առատապէս աւելացնելով պէտք է հետագաներին տանք, այլ և դենք մեր միջոցներից մի նպաստ, և այդ անանցական շղթայի վրայ, որ մարդկային բոլոր սերունդների մէջ պտտում է, մեր թռուցիկ գոյութիւնն ամրացնել: Որչափ էլ զանազան լինի այն վիճակն, որ ձեզ սպասում է քաղաքացիական հասարակութեան մէջ, փոքր ինչ նաւավարել կարէք և դուք ամենքդ: Իւրաքանչիւր վաստակի համար անմահութեան ճանապարհը բաց է, առ ճշմարիտ անմահութիւն են ասում, յորում գործն ապրում է և յառաջ շտապում, եթէ նոյն իսկ նորա սկզբնապատճառի անունը յետ մնալու լինի»: Շիլլեր, ճեմարանական ճառ տիեզերական պատմութեան վրայ, Werke 10, էջ 212:

Պատմութեան մէջ է մտնում և մարդկութեան քաղաքակրթութեան յառաջադիմութիւնն, ուստի և բնական գիտութիւններն անխուսափելի են աստուածաբանութեան ուսումնասիրութեան համար: Կան և կարծողներ, որ իբր թէ բնական գիտութիւնների զարգացումը վնասում է նորան, բայց չարչար սխալուում են, զի ոչ թէ բնական գիտութիւնների յառաջադիմութիւնից է հետևում վնասն, այլ նորա վայր ի վերոյ ըմբռնելուց և աստուածաբանութիւնը չհասկանալուց: Բնական գիտութիւնների մէջ եղած հետազոտութիւններն ոչինչ չունին հաստատ ընդունուած, որոնք մերժուած լինէին աստուածաբանութիւնից, այլ ընդհակառակն, առանց նոցա տեսութիւններն նախագրելու չկարէ աստուածաբանութիւնն իւր տեսութիւնները բանավարել: Եւ եթէ Ս. Գրքի ընթերցանութիւնը թիւրիմացութիւն է պատճառում, այդ ևս միայն ոչ ամբողջական, այլ կիսատ-պռատ կարդալուց է լինում: Առաւել ևս աստուածաբանութիւնը¹ չի կարող խախտու հիմունքների վրայ հաստատուելով՝ իւր գիտնական յօրինուածքը պահպանել գիտնական հայեցողութեան ներքոյ²:

Լեզուի և պատմութեան զարգացումը պահաջում է դեռ և արտայայտելու և արդիւնաւորելու վարժութիւն, զի բաւական չէ հասկանալ, այլ պէտք է և հասկացածը պտղաւորել՝ լինի այդ գրչով,

¹ Բոնի համալսարանի հին-կաթոլիկ անուանի պրոֆեսոր Ռեուշ ունի մի գրուած Ս. Գրքի արարչագործութեան պատմութեան մասին, որի թարգմանութիւնը շուտով կիրատարակենք: Արդէն ստացել եմ մի նամակ, որով թոյլատրում է թարգմանութիւնն և մեծ յարգանքով խօսում Յայաստանեայց Ս. Եկեղեցու մասին: Այդ գեղեցիկ նամակի թարգմանութիւնն ևս կկարդան ընթերցողները:

² «Թող հոգևոր քաղաքակրթութիւնը միշտ յառաջադիմէ, թող բնական գիտութիւնները մշտական լայնարձակ ծաւալով և խորութեամբ աճեն և մարդկային հոգին բացուի, որքան կուզէ. քրիստոնէութեան բարձրութիւնից և բարոյական քաղաքակրթութիւնից, որպէս այդ Աւետարանի մէջ փայլում է, չեն անցնիլ»: Գեօթ, Gespräch III.

Բնական գիտութիւնների հռչակաւոր ներկայացուցիչ տիեզերագետ և աստղագետ ֆրանսիացին Կամիլ Ֆլամարիոնն է հէնց, որ զանուանում է անաստուածութիւնը յիմարութիւն. «l'atheisme absolu ne peut être qu'une folie nominale» յարձակուում է. „le chaos de l'hypothèse matérialiste”-ի վրայ, և կոչում է առ Աստուած սքանչացած. „Et quel nom donner á ceux qui vous ont nié, á ceux qui ne croient pas en vous, á ceux qui vivent hors de votre pensée, á ceux qui n'ont jamais senti votre présence, ô Père de la nature!” „Dieu dans la nature” քսան և չորսերորդ տպագրութիւն, Paris, էջ 547. իսկ էջ 548. Et tandis que la nature s'était reconnue devant Dieu pour saluer la mission de l'un de ses astres fidèles, tandis que tous les êtres s'étaient communiqué leurs prières, et que le flot grondant des mers unissait á la brise du soir son action de grâces à la fin de ce beau jour; tandis que l'oeuvre créée, unanime et recueillie, s'était offerte au Créateur; la créature douée d'une âme immortelle et responsable, - l'être privilégié de la création, - le représentant de la pensée, - l'Homme, vivait á côté, insouciant de ces splendeurs, ayant des yeux pour ne pas voir, des oreilles pour ne pas entendre, semblant ignorer cette universelle harmonie au sein de la quelle il devrait trouver son bonheur et sa gloire.

Թէ՛ խօսքով: Որքան ոյժ ևս պարունակէ իւր մէջ մարդ, երբ նորա մեքենան չէ բանում, նա դատապարտուած է Թէ՛ աստուածային շնորհքի և Թէ՛ հասարակութեան առաջ: Ուստի արդիւնաբեր լինելու համար հարկաւոր է և գեղարուեստական վարժութիւն, մանաւանդ երգեցողութեան, բեմբասացութեան և գրութեան մէջ: Աւելացնենք և այն դիրքն, որ ունի աստուածաբանը հասարակութեան նկատմամբ, կտեսնենք, որ մանկավարժութիւնն ու վայելուչ կենցաղավարութեան գիտակցութիւնը պարտաւորիչ են նորա համար, նա պէտք է շարունակ կրթուի և կրթել կարենայ:

6

**ԱՍՏՈՒԾԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏ**

Աստուածաբանութիւնը չի կարող իմացութեան և պատմութեան բազմատարբեր նիւթերից կարելոր օգուտը քաղել, եթէ օգնութեան չհասնէ փիլիսոփայութիւնն, (իմաստասիրութիւնն) որ գրեթէ գլխաւոր դերն է կատարում: Դա է, որ այդ նիւթերը դնում է մարդկային գիտութեան բարձրագոյն միութեան համերաշխութեան մէջ, մշակում է յաւիտենական ճշմարտութեան գաղափարն և մարդկային հոգու առաջ նորա մտաւոր գրութիւններին համաձայն հայեցողութիւն դարձնում: Եթէ եղել է ժամանակ, որ փիլիսոփայութիւնն ատել են, այդ եղել է միայն ոչ թէ իմաստասիրութեան հոլութեան, այլ իմաստակութեան վերաբերմամբ: Այդ իմաստակութեան չափն անցքերին հէնց սխալաստիկներն, իւրեանց բռնազբօսումները սքողելու համար: Այդ թիւրիմացութիւնները¹ մէջ էր սուղուել Լութեր, որ թունդ յարձակուում էր իմաստասիրութեան, գիտութեան վայրերի և բանականութեան վրայ՝ դոցա աւերիչ համարելով աստուածաբանութեան և բարոյականութեան: Իսկ Հռովմէական եկեղեցում մինչև անգամ այժմ Թովմաս Աքուլինացուց դուրս իմաստասիրութիւն ինչ բացէ ի բաց արգելուած է:

Մինչդեռ իմաստասիրութիւնն այդպիսի անկեալ վիճակի մէջ էր, հարկ կար մի զարկի, բայց այդ զարկը պէտք է ուժեղ լինէր, որ կարենար գործ կատարել, զի Հռովմ թշնամի էր մարդկային մտքի ազատ ընթացքին, մարդկային բանականութեան խորհելուն, նա ատում էր ճշմարտութիւնն և ճշմարտութեան անփոփոխելի սկզբունքը: Նոր իմաստասիրութեան հիմունքը միայն ժէ դարում

¹ «Ընդհանուր գաղափարներն և խորին մթութիւններն են, որոնք սոսկալի ամբախտութիւն յառաջացնելու ճանապարհի վրայ են», – ասում է Գեօթէ:

ձայն ստացաւ: Ֆրանսիական գիտնականներէից էր, որ ելաւ իմաստասիրութեան անձնուէր խորհողը՝ Րընէ Դեկարտ (Րընատուս Կարտեզիուս 1566-1650), և իւր դէմ յարոյց Հռովմայ խաւարաբեր յարձակմունքը: Այնուհետև մի շարք իմաստասէրներ շարունակ նոյն իսկ Գերմանիայում հալածուեցան, սակայն շատ չանցաւ, երևեցաւ Կանտ, խորտակեց սխոլաստիկ իմաստակութիւնն և զարկ տուաւ գիտնական հիմունքների անհրաժեշտութեան: Թէև Կանտ աստուածաբանութեան միայն բարոյականին ոյժ տուաւ, սակայն նորա քննաբանութիւնները հող պատրաստեցին և շարժառիթ եղան յառաջագիմութեան: Նորանից յետոյ ելան իմաստասէրներ, որոնց ծառայութիւնները հիմնական հիմունքներ եղան աստուածաբանութեան մէջ: Այսպէս, Ֆիխտէի իդէալականութեան (идеализм), Շելլինգի բացարձակի, այլ և Հեգելի ներաբնակ (immanent) հոգու վարդապետուիւնը բարձր տեղ բռնեցին իմաստասիրութեան մէջ: Եղան և այնպէսներն, որոնք հակառակ խօսեցան և կամ փիլիսոփայութիւնն ու աստուածաբանութիւնն իրարից որոշեցին (Շլայերմախէր), բայց անյաջող, փիլիսոփայականն անհրաժեշտ էր աստուածաբանութեան մէջ և բացուեց: Նորա գաղափարների յեղեղուելուց յառաջացաւ թէ՛ անաստուածութիւն և թէ՛ երկբայամտութիւն (скептицизм), որի կրօնական կողմը այլանդակուելով, ծնուեց կենսագոյուրկ և յուսահատ տրամադրութեան հետեանք յոռետեսութիւնը (пессимизм) Շոպէնհաուէրի (1788-1860), որ իսկապէս բուդդայականութիւն է և մինչև այժմ ևս արմատ է գտնում տկար հոգիների մէջ:

Այս բոլոր ընթացքը բերաւ այն համոզման, որ փիլիսոփայութիւնն ոչ միայն անհրաժեշտ է աստուածաբանութեան մէջ, այլ անխուսափելի նախապատրաստութիւն: Եւ մինչդեռ Գերմանիայում գանգատուում էին, թէ ուրիշ առարկաներով պարապողները, մանաւանդ բժիշկները, բնաւ տեղեկութիւն չունին փիլիսոփայութիւնից, աստուածաբանների վրայ անպայման պահանջ են դնում այդ առարկայի ուսումնասիրութիւնը: Եւ իրաւ, եթէ մեր հոգին պարզ գաղափար չունենայ ինքեան վրայ, եթէ չպիտի կարենայ օրինապէս մտածել ամենայն մտածողութեան վերջին հիմունքների վրայ, ի՞նչ կարէ նա ստանալ մի առարկայից, որ այդ պայմանների վրայ է հաստատուած: Եւ մի՞թէ կարէ փիլիսոփայութեան Սոկրատեան հիմունքը՝ «ծանիր զքեզ»¹, երբեք չէ կորցնել իւր բարձրագոյն նշանակութիւնը: Քաւ լիցի, հէնց դորա պակասութիւնից է յառաջանում ամենայն այլանդակութիւն: Միայն ինքնաճանաչողութիւնն է

¹ Նոյնիսկ Դեկարտ սկսում է cogito ergo sum – մտածում եմ, ուրեմն կամ դրութիւնից՝ յարելով Օգոստինոսին:

Հաստատութիւն իւրաքանչիւր ճանաչողութեան: Չկայ գիտութիւն առանց ենթադրութիւնների, բնական գիտութիւնների ենթադրութիւններն ամենից շատ են և հէնց այդ ենթադրութիւններն, եթէ ոչ աւելի, պատկանում են հապէս փիլիսոփայութեան շրջանին: Բայց և ճանաչել այն, որ ենթադրութիւն չէ, դարձեալ փիլիսոփայութեան մշակած և ընդունած հոլով է ընթանում, որ առարկայական գոյն ունի, ապա թէ ոչ, բնաւ և մի ճանաչողութիւն չկարէր ապահովութիւն ունենալ: Իսկ քայլ առ քայլ իմաստասիրութիւն սովորելով՝ մենք սովորում ենք իմաստասիրել, ըստ Կանտի, և այդ հիմնաքար է ամեն ուսումնասիրութեան: Փիլիսոփայութեան պակասութիւնից է, որ սխոլաստիկութիւնը գործ է գտնում, որ մարդիկ յաճախ դատողութիւն են անում, առանց ինքեանք իսկ հասկանալու որոշապէս, և մոլթ բառերով ու նախադասութիւններով այլոց կուրացնում: Այդ է պատճառն, որ համոզմունքն ու գաղափարն ևս հաստատուն չեն մնում մարդկանց մէջ, և ուրիշինն ևս չեն հասկանում, վասն զի չկայ պարզ հայեցողութեամբ գաղափար և համոզմունք իւրացնել կամ կազմել: Փիլիսոփայութեան պակասութիւնից է, որ յաճախ փիլիսոփայական գաղափարներն ու արտայայտութիւնները չհասկանալով, դատարկ են համարում, ըստ որում փոխանակ ջանալ ընթռնելու, անձին կուրութիւնը համարում են լաւագոյն, վասնորոյ և իշխում են դոցա վրայ միայն բառեր, որոնք ամեն օր լսուելով՝ կարծել են տալիս, թէ հասկանալի են, մինչդեռ բացատրութիւն պահանջուած ժամանակ կաղում և դժգոհում են: Եթէ լաւ նայենք, կտեսնենք որ մեր ժողովրդի մէջ գրեթէ մեծ մասամբ միայն բառերի և գաղափարների թիւրիմացութիւնից է վէճ յառաջանում, գոգցես նոյն վիճակի մէջ լինէինք (նոյն իսկ ամեն յառաջադիմութեամբ), որպէս Գերմանիան, Ֆրանսիան 30-50 տարի առաջ¹: Եւ այսպէս էլ կլինի, քանի որ մեր ուսուցող ու կրթողներն ոչ թէ մտածել են սովորեցնում, այլ՝ մտածածն, և վայ նորան, ով կկամենայ ինքն մտածել տուեալ մտածածի վրայ:

Արդէն յիշուեցաւ, որ փիլիսոփայութիւնը միայն խօսում է տուեալների վրայ, և ոչ թէ նոր ինչ է տալիս, նա մշակում է գաղափարներ, մանաւանդ աստուածաբանութեան մէջ, որտեղ նա յաճախ պատմական տուեալների հետ գործ ունի և այդտեղ հետազօտու-

¹ “Empêchez une nouvelles scolastique de naitre. S’entends par lá les embuches de motes, dans lesquels l’instinct de la vie réelle, de la vérite politique est sacrifié a une logomachie puerile qui n’a que, l’apparence et point de corps. Combien d’âmes droites sont déjà dupes de cette scolastique et s’y embarassent á plaisir! Combien surtout d’âmes serviles s’abritent aujourd’hui sous ce masque!” Edgar Quinet, Revolution religieuse au 19. Siècle, 1857, p. 113 (առ Հագենբախի):

Թեամբ է զբաղուում և հետամուտ լինում դոցա օրինական ճանաչողութեան, որով նա նպաստաւոր է հանդիսանում և բնաւ ինքնուրոյն տեղ չէ բռնում այդտեղ: Վասնորոյ և Գեօթէն քրիստոնէական կրօնն ամենայն փիլիսոփայութիւնից բարձր է համարում¹, թէ և այդ չէ ժխտում փիլիսոփայութեան կարեւորութիւնն աստուածաբանութեան մէջ: Հարկաւ, փիլիսոփայութիւնն ասելով, չենք հասկանում որ և իցէ թերամտութիւն կամ ծայրայեղութիւն, այլ ճշմարիտ մտածողութիւն, որ ճանաչելով փիլիսոփայութեան բոլոր արդիւնքներն և ուղղութիւններն, ըմբռնելով մարդի հոգին ու մարմինը, վերահասու լինելով նորա արտաքին և ներքին աշխարհին, գիտէ տալ իւրաքանչիւրին իւր տեղն և գտնել նոցա անժխտելի ներդաշնակութիւնը բացարձակի օրինապահութեան մէջ: Աստուածաբանն ոչ միայն այդ ծայրայեղութիւնները կամ փիլիսոփայութեան միակողմանիութիւնները պէտք է ուսումնասիրած լինի, այլ և լաւ իւրացրած ունենայ փիլիսոփայական առարկաներն, որպէս՝ տրամաբանութիւն, հոգէբանութիւն, բարոյաբանութիւն, (բարոյական փիլիսոփայութիւն), կրօնի փիլիսոփայութիւն, բնագանցութիւն, մինչև անգամ մարդաբանութիւն և այլն: Եւ եթէ կարճ արտայայտելու լինինք, կտեսնենք, որ այս բոլորն ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ ճանաչել զինքն և ոչ-ինքն, ներքին և արտաքին աշխարհն, և ապա թէ կարէ աստուածաբանութեան գործն իւր ուսումնասիրութեան կատարելութեան հասնելու ձգտել և օգտակար լինել նոցա, որոնք միակողմանիութեան մէջ տակ են անում, լինի այդ միակողմանիութիւնը «կրօնական», թէ «հակակրօնական», ապա թէ կարող է նա կռուել իսկական խաւարամտութեան դէմ, խաւարամտութեան, որ կեղծին ու մոլարին ընթացք է տալիս²:

7

ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏՐՈՀՈՒՄԸ

Իւրաքանչիւր գիտութեան բնոյթից ծագում են որոշ ճիւղաւորութիւններ, որոնք և ներփակում են իւրեանց մէջ համատեսակ առարկաներ: Ըստ այդմ աստուածաբանութեան մէջ ևս որոշուում

¹ «Քրիստոնէական կրօնն գործ չունի փիլիսոփայութեան մեջ: Նա ինքն ըստ ինքեան մի հօգր էութիւն է, որով սուգուած և տանջուող մարդկութիւնն ժամանակ առ ժամանակ նոր ի նորոյ ջանալով ելել է: Երբ մենք նորա այդ ներգործութիւնը խոստովանում ենք, նա բարձր է ամենայն փիլիսոփայութիւնից և նորանից նեցուկի կարօտ չէ»:

² Այդ է բուն խաւարամտութիւնն՝ ըստ Գեօթի:

են չորս գլխաւոր շրջաններ, որոնք են՝ մեկնական, պատմական, բանականգական (սիստեմատիքական) և գործնական աստուածաբանութիւն: Այդ տրոհումը բղխում է նոյն իսկ այդ գիտութեան բնութից, վասն զի հաստատուելով քրիստոնէական պատմական հիմքի վրայ, պարտաւորուում է պատմական հետախուզութեամբ ուսումնասիրել քրիստոնէութեան աղբիւրը, հիմնադրութիւնն և աճումն ու զարգացումը մինչև մեր օրերը, մշակում է այդ տուեալը մեր հոգեւոր բովի մէջ՝ տալով նորան արժանի արտայայտութիւն ու յօրինուածք, և ապա այդ բոլորը պարզ և որոշ կապակցելով՝ հետեցնում է հաստատուն հիմունքներ և սկզբունքներ գործունէութեան համար. սկզբունքից գործ, համոզմունքից արդիւնաւորումն, տեսութիւնից գործնականութիւն պահանջելով:

Քանի որ աստուածաբանութիւնը գործ ունի պատմական տուեալի հետ, յայտ է, որ պատմութեան ուսումնասիրութիւնը նախընթաց կլինի: Սակայն այդ ուսումնասիրութիւնը հաստատուում է աղբիւրներ ճանաչողութեան վրայ, և թէ վերջինների ընդարձակութիւնն ի նկատի ունենանք, կտեսնենք, որ պէտք կայ բաժնելու դոցա բուն պատմութեան հետամտութիւնից և չխառնել նորա հետ, թէև չէ կարելի պատմութեան խելամուտ լինել, առանց աղբիւրները հասկանալու: Այսպէս ուրեմն, մեկնութիւնն, որ հիմնական աղբիւրների (Ս. Գրքի) վայելուչ ուսումնասիրութիւն է, և պատմութիւնն, որ քրիստոնէութեան դարաւոր կեանքի ամփոփումն է, տալիս են նիւթ բանակարգականի մշակելու համար և ապա վերջինի արդիւնքն է ստանում իւր կենսական գործադրութիւնն, այնպէս որ, գործնական աստուածաբանութիւնը փայլում է իբրև պսակ աստուածաբանութեան: Նորա մէջ է միայն լոյսի և ճշմարտութեան զէնքը գործունէութեան մէջ մտնում այդ գիտութեան բարձր նպատակը գործադրելու համար՝ աշխարհը մերձեցնելու այն պատկերին, որի տիպարը գտնում ենք քրիստոնէութեան աղբիւրի մէջ նախագծուած: Հարկաւ, գործնական աստուածաբանութիւնը յարաժամ յենուելով նախընթացների վրայ չէ շատանում, այլ որքան յառաջ ընթանայ, նոյնքան պէտք է վերցնէ կեանքից ևս իւր զէնքը, վասն որոյ և եթէ որոշ չափով կարենք աստուածաբանութեան սկիզբ մեկնութիւնը համարել, պարտաւոր ենք ասելու, որ վերջը չկայ բնաւ: «Векъ живи, векъ учи» առաւել ևս աստուածաբանին է ասուած:

8

Ա. ՄԵԿՆԱԿԱՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆՈՐԱ
ԱՌԱՐԿԱՆ

Մեկնական աստուածաբանութիւնն զբաղուում է աստուածաբանութեան աղբիւրի ուսումնասիրութեամբ, ըստ որում այն ամենն՝ ինչ վերաբերում է առ այդ, պատկանում է սոյն բաժինին, այն է՝ թէ՛ մեկնելու արուեստը (մեկնաբանութիւն) և թէ՛ առ հասարակ բոլոր օգնական գիտութիւններն, որոնց ծանօթութիւնն անհրաժեշտ է մեկնաբանին: Այստեղ միակ նպատակն է ճանաչել Ս. Գիրքն, որպէս զի յետոյ կարելի լինի հեշտութեամբ հանել նորանից այն ամենն, ինչ որ պէտք է թէ՛ պատմական, թէ՛ բանականագիտական և թէ՛ նոյն իսկ գործնական աստուածաբանութեան համար: Գրեթէ նոյն կերպով ենք վարուում կամ պարտ ենք վարուել ամենայն առարկայի ուսումնասիրութեան ժամանակ, եթէ այդ հիմնաւոր և հաստատուն պէտք է լինի, նախ պէտք է ըստ ամենայնի ճանաչել աղբիւրն, ապա թէ նորանից օգտուել սեփական գործի համար, այլ և չափել ուրիշի սսածը Ս. Գրքի հետ համեմատելով, որ կարենանք ամեն ինչ գիտաստութեամբ գիտենալ և ոչ մեքենայաբար սովորութեամբ կամ պատահական հեղինակութեան խոնարհուելով:

Ս. Գիրքը՝ մեկնական աստուածաբանութեան առարկան, ոչ թէ մէկ միայլար գրուածք է, այլ ժողովածու է կրօնական-պատմական գրուածքների, զանազան ժամանակներից և զանազան հեղինակներից աւանդուած: Դոցա միապաղաղ ուղղութիւն տուողն է Աստուծոյ խօսքը կամ աստուածային յայտնութիւնն, որ և է միակ կապը բոլոր պատմութիւնների, վասն որոյ և քրիստոնէական եկեղեցում ժողովուել է և ընդունուել (այսինքն՝ կանոնական համարուել) եկեղեցական նպատակի համար, ուստի և այդ է քրիստոնէական հաւատքի և կեանքի ուղղութիւն շնորհում: Եթէ յիշեալ հանգամանքներին աւելացնենք և այն, որ կան նաև Ս. Գրքի հաւաքածուից դուրս հեղինակութիւններ, որոնք մերժուած են եկեղեցուց՝ իբրև անհարազատ, այն ժամանակ պարզ կլինի մեզ համար, որ մեկնական աստուածաբանութիւնը պարտ է մեզ ճանապարհ բանալ թէ գաղափար ունենալու Ս. Գրքի վրայ և թէ լաւ ճանաչելու նորա գիտնական արժէքը: Հարկաւ, տեսնելով Ս. Գրքի մէջ զուտ պատմական հանգամանքների յառաջադրութիւն, չպէտք է մոռանանք նորա կրօնական բնաւորութիւնը, վասն որոյ և պէտք է վերաբե-

րուենք լրջութեամբ, թէպէտ և որոշ չափով նոյնն է պահանջուում իւրաքանչիւր գիրք զննելու ժամանակ: Պէտք է միշտ ի նկատի ունենալ, որ Ս. Գիրքը երկնքից չէ իջել, չէր էլ կարող իջնել, վասն զի մարդկանց համար է, ըստ որում և մարդկապէս պէտք է տայ աստուածայինը, մարդկային խօսքերով, մարդկային մտապատկերներով և արտայայտութիւններով, որոնք պայմանաւորուած են ժամանակի, հեղինակների, հայեցողութիւնների, տեսակէտների և հանգամանքների հետ: Այդ է պատճառն, որ այդ հին գրութիւնը խիստ մօտիկ է մեր բոլորի սրտերին, այլ և մեծապէս շահագրգռում է գիտական հետազոտութիւններն:

Այստեղ ներկայանում-բացուում է մեր առաջ աստուածային յայտնութեան մի մեծ շրջան, որ ներփակում է իւր մէջ բարձրագոյն վեհութեան նշոյլի տակ զարգացող մարդկութիւնն իւր ամենաստոր աստիճանից մինչև այժմեան հսկայական դիրքը: Նորա ներգործութեան տակ ևս պիտի դիմէ մարդկութիւնն իւր կատարելութեան, քանի որ գիտաստ կլինի, թէ ի՞նչ էր և ի՞նչ դարձաւ: Վասն որոյ և սրբազան երկիւղածութեամբ պէտք է նայենք դորա վրայ, որ մեր կրթիչ դաստիարակ պիտի լինի՝ մարդկութեան հոգու աճման մի ամբողջ հասակի պատկեր տալով մեզ՝ աստուածային զօրութեան սկզբունքի վերայ հաստատուած:

Զհասկանալ Ս. Գրքի արժանիքն և ձգել է նորա ճշմարիտ էութեան, երբ Հռովմէական եկեղեցին ասում է, որ իբր թէ Ս. Հոգու մեքենայական յառաջաւորութեամբ են շարժուել այն գրիչներն կամ ձեռքերն, որոնք դրօշմել են այդ ժողովածուի գրութիւնը: Այդ գաղափարն, որ արտայայտուում է «ներշնչումն» [Inspiration] նորահնար բառով, իսպառ մերժելի է, մինչդեռ Հայաստանեայց Եկեղեցու հինաւուրց սկզբունքն է, թէ աստուածային փրկարար յայտնութեան քարոզիչները Ս. Հոգովն է («տուն տալով»), որ արդիւնաբերել են աստուածային բանն, աստուածային շնորհը: Վասնորոյ այդ յայտնութիւնն արտայայտուում է զանազան հանգամանքների մէջ և իբրև գործիչ՝ ընդգէմ ժողովրդական անբարոյականութեան ու ծիսապաշտութեան: Այդ գուտ հիմունքի վրայ հաստատուելով է, որ Ս. Գիրքը, չնայելով իւր նիւթական արտաքին փոփոխութեանց, տգէտ գրչակների թիւրութեամբ, մնուն է և կմնայ միշտ հիմնաքար Աստուծոյ արքայութեան իրականանալուն մարդկութեան մէջ:

Եւ ահա Հայաստանեայց Եկեղեցու հեղինակաւոր չափն է այդ, որին հետ սերտ հաւատարմութեամբ պէտք է յարատեւէ, միշտ յիշելով ս. Գրիգոր Լուսաւորչի խօսքը, թէ. «Ատեան կազմեաց աստուա-

ծային խրատուց ս. Գրովք ի լուսաւորութիւն ամենայն անձին»¹: Այս սկզբունքի վրայ է հաստատուած ճշմարիտ քրիստոնէութեան ամբողջ կազմութիւնն, ըստ որում և շեղումն ու խաւարն այն ժամանակ է յառաջանում, երբ այդ աստուածային շաւիղը մոռացուելով, շեղակուտում են բաբելոնեան ամբարտակներ, որոնք կարօտում են միայն նիւթական բուռն պաշտպանութեան, այլ լոյսի մի շողի հարուածի ներքոյ ցնդում: Մարդկութեան պատմութիւնը, մանաւանդ քրիստոնէութեան գործունէութիւնն իւր որոշ շաւղի մէջ, պարզապէս ցոյց է տալիս տեսնելու և հասկանալու ուշ ունեցողին, թէ յառաջադիմութեան և կատարելագործութեան ինչպիսի ուժեղ ընթացքներ են ելել մարկութեան այդ բարձրագոյն դաստիարակի սկզբունքների զարկերից²: Այդ է յաւէտ մարդկութեան գերակայի գաղափարական շրջակայութեան իրական տեսարանը³:

9

ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆԸ

Քրիստոնէութեան միակ վարդապետարանն է Նոր Կտակարանն, որից պիտի ստանայ անմիջապէս անձնիւր քրիստոնեայ և իւրաքանչիւր քրիստոնէական հայեցողութիւն իւր վճիռը: Սակայն Հին Կտակարանն ևս անհրաժեշտ առարկայ է ուսումնասիրութեան, վասն զի Նոր Կտակարանի միաստուածութեան գաղափարի

¹ Յաճախ, էջ 52, տե՛ս և էջ 63, 16, 5, 6, 40, 96, 181 և այլն:

² Ճշմարիտ հաստատութիւնների էական պայմաններն են տեղական և անփոփոխելի սկզբունքներն, որոնք որքան յաւիտեական են, նոյնքան մշտական է նորա վրայ հիմնադրուածը: Դորա ապացոյց է ոչ միայն քրիստոնէութիւնն, որ վայր ի վերոյութիւն տանել չի կարող, այլ նոյն իսկ մի փոքրիկ պատմական շրջան, որպէս հայոցը: Չմայելով պատահական փոփոխութիւններին՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ոգին տիրեց դարեր շարունակ և գոնէ ժամանակ առ ժամանակ ուժգին և ցնցիչ արձագանք տուաւ և կտայ:

«Գաղափարներն, որոնք աշխարհը շարժման մէջ պիտի դնեն, – ասում է Բանկէ, – յայտնուում են միշտ նախապէս այս ու այն առաջնակարգ հոգիների մէջ»: «Ոչ թէ կատարեալ անպայմանութեան մէջ են երևում գաղափարներն աշխարհում: Նոցա յառաջանալու ժամանակակէտը (մոմենտ) տիրապետում է նոցա գոյութիւնն ընդ միշտ. և այդպէս նոքա ապրում են ինչպէս որ կեանք են առել»:

³ Ս. Գրքի ժողովածուից դուրս կան այլ և այլ անհարազատ գրուածներ, որոնք ընդհանուր առմամբ կոչուում են պարականոն կամ տարականոն այսինքն՝ կանոնից դուրս (apocryph): Այսպէս. «Կտակ Շմաւոնի», «Կտակ Ղեւայ», «Թուղթ Բառնաբայ» և այլն: Տե՛ս և հ. Չարբանալեան, Մատենադարան Հայկական թարգմ., 1889, էջ 180: Այդ անվաներական գրուածներից են այն քաղուածներն, որոնք տարածուած են ժողովրդի մէջ «Գիրք որ կոչի ժողովածու» ասուած գրքով, տպեալ ի Կ.Պօլիս 3–րդ անգամ: Բայց և եկեղեցում կարդացուել են երկրորդական գրուածներ, որոնք փոքր ի շատ օգտակար կարէին լինել ունկնդրաց: Ձորօր.՝ «Թուղթ Կիրեղ եպիսկոպոսի», ճաշոց, էջ 368, Եսայեայ մահը, 560, Հանգիստ երանելոյն Յովի, 755 և այլն:

և փրկագործութեան տնօրինութեան արմատները Հին Կտակարանի շրջանում են ստացել իւրեանց սնունդը կամ հանգոյցը: Հին Կտակարանը ներկայացնում է մեզ այն կեանքն, որի մէջ աստուածային անմիջական ներգործութիւնը մարդկութեան փրկութեան համար զգալի կարիք է դառնում և պահանջ: Աւելացնենք դորա վրայ նաև, որ Հին Կտակարանն այնպիսի մասեր ևս պարունակում է աստուածային յայտնութեան մերձաւորագոյն հիւսուածքով, որոնք իւրեանց վեհ կրօնական բնաւորութեամբ վարդապետական բարձր նշանակութիւն ունին քրիստոնեայի համար, մանաւանդ, որ Հին Կտակարանի ոչ միայն պատկերացման եղանակն, այլ և լեզուական նրբութիւնները մեծ և թերևս գլխաւոր դեր են խաղում Նորի մէջ¹: Վասն որոյ և Նոր Կտակարանի ուսումնասիրութեան նախապատրաստութիւնը պէտք է լինի Հին Կտակարանով: Բայց Հին Կտակարանն ինքն ըստ ինքեան ևս իւր բարոյական իմաստասիրութիւններով ու հայրենասիրութեամբ, ժողովրդական կեանքով, նիստ ու կացով և աստուածակոչ անձանց կրթիչ գործունէութեամբ՝ ոչ միայն ուսումնական տէսակէտից շահագրգռական է, այլ և իբրև այդ աստիճանի մէջ միակ և անմասն, կրթիչ նշանակութիւն ունի՝ որպէս մարդկութեան հեռաւոր, բայց բարձրադիր անցեալի ամփոփեալ պատկեր:

Ամբողջ Հին Կտակարանի մէջ ժողովուած են երբայական կեանքի արդիւնք՝ պատմական, մարգարէական և բանաստեղական գրուածներ, որոնցից ամենանորն ևս Քրիստոսից դարեր առաջ է հեղինակուել: Եւ ահա այդ հնագոյն ժամանակից բանում է մեր առաջ մի բուրաստան, որի անուշահոտութիւնները վայելում ենք ըստ ամենայնի: Թող բաժնեն այդ գրուածները զանազան տեսակների, ըստ հրէից արդեօ՛ք օրէնք (թօրահ), մարգարէք (նրբիիմ) և սրբագիրներ (քըթուրիմ, Hagiograph), թէ ըստ ոմանց՝ պատմական, մարգարէական և բանաստեղծական, և կամ թէ աստուածապետական-պատմական, աստուածապետական-ոգեւորեալ և բանաստեղծական-վարդապետական², ոչ մէկն ևս դիպող չի լինիլ. կտրական բաժանումների տեղիք չկայ այդ գեղեցկահիւս պատկերի մէջ, որտեղ քայլ առ քայլ խօսում է մարդկային հոգին իւր բազմակողմանի ելեէջներին հանդիպելով: «Արդարեւ, - ասում է Հերդեր, - մի նուրբ թել է, որ Ս. Գրքի, մանաւանդ Հին և Նոր Կտակարանի այն տեղերով է անցնում, որոնց մէջ նկար, գործ, պատմութիւն ու բանաստեղծութիւն խառնուում են: Կոպիտ ձեռքերը հագիւ կարենան հետամտել նորան, իսկ զարգացնել բնաւ և ոչ՝ առանց պառակտելու և շփոթելու, առանց ցա-

¹ St'u և Hagenbach, ամդ, էջ 130

² Hagenbach, ամդ, 133:

ւեցնելու բանաստեղծութիւնները կամ պատմութիւնն, որոնց նա ի մի ամբողջ է հիւսում»։ Այդ միահիւս կապակցութիւնն է հիմունք, որի շաւիղը բռնելով մարդկութիւնը պիտի կրթէ այդ ծաղկոցի մէջ իւր մանկութիւնն և ստանայ իւր հասակը։

10

ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆ

Հին Կտկարանի հորիզոնը դարերի ընդարձակ շրջանով է ներփակուում և միայն լրացած ժամանակի վերջակէտում ստանում իւր թագն ու պսակը։ Նոր Կտակարանն է այդ պսակակիրն, որի հովանու տակ գործունէութեան մէջ մեզ պատկերանում է միայն մի սերունդ։ Այնտեղ ժողովուրդն նախապատրաստուում է՝ դիմելով դէպի իւր ակնկալածն, այստեղ ամենայն ինչ իւր կատարումն է ստանում Քրիստոսի անձնաւորութեան շուրջ։ Այնտեղ ձգտում է ժողովուրդն Աստուծոյ ժողովուրդ դառնալու, այստեղ Աստուծոյ Որդին հիմնադրում է Աստուծոյ արքայութիւնն և իւր անուան ներքոյ իւր համայնքը։ Այստեղ աստուածութիւնն է մեր մէջ և մարդ ազատուում է իւր մեղսական ծանր կապանքներից և անելանելի անկումից հզօր օգնութեամբ և ստանում իւր աստուածանալու խաբիսը հաւատքի, ըստ որում, սիրոյ և յոյսի պայծառութեան մէջ։

Աստուածային սէրն այլ ևս չէ սահմանափակուում մի խումբ ժողովրդի մէջ, նա երևալով իւր ամբողջ վեհութեամբ՝ տարածուում է հանուր մարդկութեան վրայ. նա փրկութիւնն է մարդկութեան։ Ներկան ու ապագան այստեղ են իրար գրկախառնում։ Այստեղ «Աստուած յերկիր խոնարհեցաւ և զմարդիկ յերկինս վերացոյց»¹, տիեզերական մի վեհ խորհուրդ իրագործուեցաւ, զի «միաբանեցին երկինք և երկիր ի մահու միածնին Աստուծոյ»². աստ մարդացաւ Աստուած և մարդն աստուածացաւ։ Մինչդեռ մարդկանց միայն ոյժ ու բռնութիւնն էր միացնում, այստեղ՝ խոնարհութիւնը. հսկայ էր պէտք ժողովելու համար, սպանութիւնն էր միջոց անհնազանդներին սարսեցնելու համար, այստեղ ընկնում է հովիւն և ժողովուրդն է նորա հօտը, թաղուում է, խաչահան է լինում, և ամենքը հնազանդվում են, և նորա համայնքն է կազմուում յարուցեալի շողերի ներքոյ։ Աստ է վերածնութիւն անձի՝ ի պատկեր Աստուծոյ, ժողովրդի՝ ի սեփականութիւն նորա, մարդկութեան՝ յարքայութիւն գերակային։

¹ Ագաթանգ., Թիֆլիս, 1882, էջ 392։

² Եղիշէ, անդ., էջ 286։

Ամբողջ Նոր Կտակարանը վեհություն է արտաշնչում, նորա պատմական կտորների հետ հիւսուած է վսեմաթուիչ վարդապետութիւնն, որ իբրեւ գրութիւն՝ իւր գեղեցկութեան բովանդակութեամբ, գուշակում է նորա կենդանի խօսքի գերակատարը: Նա ներփակում է իւր մէջ բարոյաբանական մի ամբողջ բանակարգ՝ մարդկութեան իբրեւ պարգև աննման: Մի համեմատական հայեացք ամբողջ Նոր Կտակարանի և պարականոն «Յայտնութեան»¹ վրայ, մեծաբարբառ վկայութիւն կլինի առաջինի սքանչելի բարձրութեան, որից յանկարծ իջնում է դիտող հայեացքը դէպի խորութեան յատակը: Նոր Կտակարանը մարդկութեան բարձրագոյն ներկայացուցչի կտակարանն է, նա իւրաքանչիւրի աւետարանն է և երջանկութեան աւետարեւր²:

11

ՄԵԿՆՈՒԹԵԱՆ ՕԳՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՔ

ա. Հիմնական լեզուները.

Ս. Գրքի ընդարձակութիւնն ի նկատի ունենալով, անշուշտ կարիք պէտք է ունենանք և միջոցների, դոքա են հիմնական լեզուներն, իրաբանական ծանօթութիւնք այն է՝ հնաբանութիւն և աշխարհաբարութիւն, նոյնպէս և Ս. Գրքի գրուածների ծագման, ժամանակի և այլ պարագաների տեսութիւն, որ է քննաբանութեան գործը: Իսկ մեկնութեան գործին անմիջապէս սերտ կապուած է մեկնաբանութիւնն, որ է մեկնութեան վարժութիւնը կամ գիտական արուեստը (Hermeneutik):

Լեզուական նախապատրաստութիւնն առաջին տեղն է բռնում: Հին Կտակարանի հիմնական լեզու է եբրայեցերէնն, իսկ Նորինը՝ յունարէնը:

Եբրայեցերէնն անհրաժեշտ է մանաւանդ նորան, որ կամենում է գիտնական ուսումնասիրութեան առարկայ դարձնել Ս. Գիրքն, ոչ միայն այն պատճառով, որ Հին Կտակարանն եբրայեցերէն է, այլ և զի Նորն ևս ըստ եբրայեցերէնի ոճին է գրուած և կամ նախապէս եբրայեցերէն խօսուած կամ մտածուած: Լեզուաբանական շահով իսկ եբրայեցերէնը հետաքննական է, վասնորոյ և գերմանական բո-

¹ Հայոց միջին դարերի (Ներսէս Լամբրոնացու) թարգմանութիւն է:

² Հանրայայտ է, որ Նոր Կտակարանի բարոյականը սկզբից ի վեր շարունակ վեհագոյն բարձրութեան արժանիք է վայելել: Գիտնականները մեծ յարգանքով են խօսում դորա վրայ, ըստ որում մարդկութեան պատմութեան մէջ չկայ դորան դոյզմ ինչ նման կամ մօտիկ բարոյաբանական բանակարգ (սխտեմ):

լոր գեմնազիաներում աւանդուում է բաւականաչափ: Այդ լեզուն ուսումնասիրողը առանձին հաճոյք են զգում ընթերցանութիւնից, այնպէս որ Հերզեր ասում է. «Իրաւացի են ասել, թէ եբրայեցիք խմում են աղբիւրից, Յոյներն՝ աղբիւրից հասող ջրից, իսկ լատինք՝ ճահիճներից: Եբրայական լեզուն լաւագոյն և մաքրագոյնն է, զի չէ մուրում և ունի իւր սեփական գոյնը: Նա միւսերի առաջ պարզ է, բայց վեհափառ և տիրական...»¹:

Ուրիշ սեմիտական լեզուների նման գրուում է աջից ձախ և մեծ մասամբ եռատառ արմատական բառեր ունի, նորա քերականական փոփոխութիւնք, մինչև անգամ խոնարհումն ու հոլովումը բոլորովին առանձնայատուկ են և նմանութիւն չունին այլ լեզուներին:

Ինչպէս որ առաջ կարծում էին, թէ եբրայեցերէնը մարդկային առաջին լեզուն է եղած (Հայք հայերէնն էին համարում առաջինը), եղան նաև ասողներ, որ միայն Հռովմէական եկեղեցու մէջ կարէ լինել եբրայական լեզուի ուղիղ քերականութիւն: Հռովմէական եկեղեցու բռնապետական հրամանն, որ իբրև թէ լատին թարգմանութիւնն է միայն «ներշնչուած»², չկարէր անհետեանք մնալ, և ահա ձգտումն յառաջացաւ լատինը բնագրով քննադատելու: Վասնորոյ և բնագրի³ ուսումնասիրութիւնը նոր ժամանակներս սկսուեց: Հին հայերը սակաւ էին ուշադրութիւն դարձնում եբրայականին, եօթանասնից թարգմանութիւնն էր գլխաւոր տեղ բռնում: Լաւ ուշադրութիւն դարձնելով Ե դարի պատմագրների տեղեկութեան, կտեսնենք, որ Մեսրոպ իւր աշակերտների հետ Պաղեստին գնալով՝ անշուշտ եբրայեցերէն պէտք է ուսումնասիրած լինի, մանաւանդ, որ ասորերէն իմացողը սովորելու դժուարութիւն չունէր: Նաև Հայոց թարգմանութիւնն արուած է ասորի և յոյն թարգմանութեանց և եբրայեցերէն բնագրի համեմատութեամբ, ըստ որում կան այնպիսի կտորներ նորա մէջ, որի համաձայն մինչև անգամ եբրայեցերէնն ուղղելի է: Իսկ տարբերութիւնք թէ եօթանասնից թարգմանութիւնից և թէ եբրայական բնագրից, խիստ շատ են:

Ե դարից անցնելով՝ յայտնի է, որ Գրիգոր Տղան եբրայեցերէն գիտեր, թէև նորա ընկերներն ևս անմաս չեն մնացած այդ պատրաստութիւնից: Այստեղից արդէն պարզ երևում է, որ եբրայեցերէնի կարևորութիւնն Հայոց մէջ միշտ զգացուել է և ըստ կարելւոյն զբաղմունքի նիւթ դարձել: Միջին դարերում գլխաւորապէս Հրէա-

¹ Hagenbach, էջ 139:

² Տե՛ս Տրիդենտեան ժողովի գործերը և Iud. le Plat Monumentorum ad historiam concilii Tridentini collect, Lovanii, 1783, 4 III. 395, ու Bellarmin de verbo Dei 2, գլ 10:

³ Եբրայական բնագրի լավագոյն հրատարակութիւնն է Հահնիմը, լավ է բիբլիական ընկերութեան տպագրութիւնը, կայ և ռուսերէն թարգմանութեամբ հանդերձ:

ների մէջ էր շարժումն յառաջացել իւրեանց լեզուի ուսումնասիրութեան, այն ևս հիւսիսային Ափրիկէում, և ի Սպանիա և ի Ֆրանսիա, որտեղից դուրս ելան և նշանաւոր եբրայագէտներ, որպէս Նոնա բեն Գաննախ, Աբեն Եզրա և այլք: Գտնուեցան դոցա հետ և այնպիսիք, որոնք ապացուցին, թէ բնագրի ձայնաւորանիշները¹ յետին ժամանակի աւելացումներ են, ըստ որում և Հրէաներից հալածուեցան: Սակայն և այնպէս ԺԴ-ԺԵ դարերում Եւրոպայի հրէաները զարկ տուին այդ լեզուի հետազոտութեան, մինչև որ գերման վերանորոգիչների համար մաքառման գէնք դարձաւ Հռովմայ դէմ: Րէուլիւնից (ԺԶ. դար) յետոյ բազմացան եբրայագէտներն, և անցեալ դարում արեւելեան լեզուները նոյնպէս ուշադրութեան արժանացան, մանաւանդ այնոքիկ, որոնք այդ լեզուի ցեղին են պատկանում և բացատրութեան միջոց կարէին լինել: Մեր դարի հռչակաւոր եբրայագէտն է Գեզենիուս (†1812), որի քերականութիւնն² քսանուհինգերորդ տալագրութեամբ լոյս ընծայեց Հալլէի համալսարանի նշանաւոր եբրայագէտն՝ Կաուէ: Այժմ իւրաքանչիւր համալսարանում կան այդ լեզուի համար 3-4 դասախօսներ: Նշանաւոր գիտնականները գիտեն այդ լեզուի ուսումնասիրութեան համար գոնէ ասորերէն ու արաբերէն ևս:

Գալով Նոր Կտակարանին՝ նկատելի է, որ թէ՛ աւետարաններն և թէ՛ թղթերն ոչ թէ բուն դասական յունարէն են գրուած, այլ ժողովրդական բարբառի ձևակերպութիւնն է դորա մէջ մարմնացած: Այդ բարբառը զարգացել է Աղեքսանդրիայի շրջանում և քրիստոնէական գոյն ստացել եբրայաբանական ներկի տակ, այնպէս որ նոյն իսկ դասական յունարէնի բառերը յիրարկուում են, բայց յաճախ այլ մտքով: Սակայն զանազան գրութիւնք տարբեր ոճեր ունին, այսպէս՝ Ղուկասի Աւետարանն և եբրայեցոց թուղթը բաւական ազատ են եբրայաբանութիւններից, Մատթէոսի Աւետարանն՝ ընդհակառակն: Մի ժամանակ դեռ ևս չէին ուզում ընդունել, որ այդպիսի ոճ է տիրապետում Նոր Կտակում՝ չկարենալով այդ համաձայնեցնել մեքենայական «ներչնչման»³ տեսութեան հետ,

¹ Եբրայեցերէնը ձայնաւորներ չունի և հեշտ ընթերցանութեան համար ապա սկսել են ստորև կէտերով և գծիկներով նշանակել այդ հնչիւնները:

² Hebräische Grammatik, Leipzig, 1889: Ունի և բառարան II տալագրութեամբ, 1890. Տորերս հրատարակեց մի նոր բառարան առաւել ամփոփ, Եմայի համալսարանի պրոֆեսոր Զիգ. Ֆրիդ:

³ Հռովմէական եկեղեցին իւր բռնապետական խաւարն ապահովելու համար է, որ շարունակ արգելում էր աշխարհականաց նոյն իսկ կարդալ Ս. Գիրքը. այդպէս Գրիգոր Թ (1229), Կղեմէս ԺԱ (1713) և այլք: Պիոս Է ուղղակի չէ թոյլատրում որ և իցէ թարգմանութիւն կարդալու՝ առանց իւր աթոռի համաձայնութեան: Շատերը թունդ հակառակել են նաև բիբլիական ընկերութեանց գործունեութեան: Իսկ Ս.

սակայն շուտով այդ նախապաշարմունքը խորտակուեց և Ենայի Համալսարանի դասախօս Գլասիոս (†1656) առաջին անգամ տոՒԼԱԼ ՆՈՐ Կտակի լեզուական առանձնայատկությունների հաւաքածու¹:

Այսպէս ուրեմն, Ս. Գրքի ուսումնասիրությունների միջոցներն ընդարձակուած են, և Հայոց եկեղեցին լիակատար ազատություն է տալիս և պատուիրում նորանով և միայն նորանով կրթություն՝ այդ հրաշահիւս բուրաստանի ծաղկանց մէջ շրջելով անձի կատարելագործութեան վրայ խորհելու և ապա գործելու:

12

Բ. ՀՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ Ս. ԳՐՈՅ

Մի գիրք Հասկանալու Համար դեռ բաւական չէ գիտենալ միայն լեզուն, այլ անհրաժեշտ է նաև նիւթի նախապատրաստութիւնն ունենալ: Եւ ահա մինչդեռ բառեր ու ոճեր բացատրելու համար հերիք է մեզ քերականութիւնը, նիւթի համար կարևոր է ճանաչել թէ՛ բնական և պատմական և թէ՛ աշխարհագրական ու քաղաքական, վիճակագրական և տնտեսական յարաբերութիւնը: Հրէից ազգի պատմութիւնն ևս անհրաժեշտ է ուսումնասիրել նախ քան մեկնութեան շրջանի մէջ մտնելը, սակայն այդ մասին խօսելու ենք պատմական աստուածաբանութեան մէջ: Այստեղ միայն ի նկատ պէտք է առնենք բուն իրաւաբանական ծանօթութիւններն, որոնք սովորաբար տրուում են Ս. Գրոց հնաբանութեան մէջ միասին: Ամբողջ հրէական և նորա հարեան երկրներն այլ և ժողովրդի նիստ ու կացը, բարոյքն ու կեանքն, որոնք Ս. Գրքի հորիզոնի մէջ են, նիւթ են կազմում այդ առարկայի: Եւ եթէ, քանի մի կողմնակի աղբիւրներից

Գրքի խրթնութեան բացատրութիւնը միայն եկեղեցականաց վերապահելով՝ քահանաներին գլխաւոր տեղն են տալիս բերանցի առաւել, քան թէ Ս. Գրքով կրթելու ժողովուրդը: Կան բողոքական աղանդներ ևս՝ որ մնան տեսութիւն ունին Ս. Գրքի ընթերցանութեան մասին, որպէս Երերեան (Quäker) կոչուածներն, որոնց հիմնադիրն է մի անգլիացի կոշկակար Գեորգ Ֆոկս (†1690): Վենետիկի Սխիթարեանք որոշած ունին թէ ո՛ր հասակում և Ս. Գրքի ո՛ր մասը կարեն իւրեանց եկեղեցականք կարդալ: Այս բոլորը հարկաւ յառաջանում է ս. Գրքի վրայ թիւր և վայր ի վերոյ հայեացք ու վարդապետութիւն ունենալուց՝ հակառակ առաքելոց դարին և վարդապետութեան:

¹ Այժմ առաջին տեղն է բռնում Վիեննայի գիտական քերականութիւնը՝ Grammatik des neutestamentl. Sprachidioms, als sichere grundlage der neutestamentl. Exegese, որի 8-րդ հրատարակութիւնը հոգում է այժմ Ենայի համալսարանի դասախօս Շմիդել: Դորա հետ անհրաժեշտ ձեռնարկէ Lexicon graeco-Latinum in libros novi testamenti auctore C. L. W. Grimm. Lipsiae 1888. Իսկ Նոր Կտակարանի բնագրի հրատարակութեան մէջ առաջնակարգ են Տիշենդորֆի բազմատեսակ տպագրութիւնք՝ մանրագնդին փոխալլակներով (վարիանդ):

զատ, Ս. Գրքի Հնաբանութեան աղբիւրն է դարձեալ նոյն ինքն Ս. Գիրքն, այդ ևս ունի իւր լաւ կողմն, վասն զի նա թէ՛ միջոց է և թէ՛ նպատակ ուսումնասիրութեան: Սակայն իբրեւ աղբիւր նեցուկ են Ս. Գրքին նաև Յովսեփոս Ֆլաւիոս փարիսեցին, որ մի հրէայ քահանայի որդի էր և ծնուել է Քրիստոսի 37 թուին: Նա ականատես է եղած նոյն իսկ հրէական պատերազմին (66-ին) և ունի գրած ոչ միայն դորա պատմութիւնն և ուրիշ երկեր, այլ և թողել է իւր ազգի պատմութիւնն մինչև Ներոնի վերջին տարիները «Հնաբանութիւն Հրէից» խորագրով¹: Ապա նպաստաւոր տեղեկութիւններ են տալիս նաև արեմտեան գրողներ, ինչպէս՝ Հերոդոտ (484-406 Քրիստոսից առաջ) իւր պատմութեամբ, որ ինը գիրք ունի, Ստրաբոն (66 Քրիստոսից առաջ մինչև 24-յետոյ) իւր աշխարհագրութեամբ, այլ և Պտղոմէոս, Դիո Կասիոս, մանաւանդ Պլինիոս Երէցն (23) իւր բնապատմութեամբ և այլք: Առաւել ևս նշանաւոր է Եւսեբիոս Կեսարացին (†340), որ դրաւ առաջին հիմունքը Ս. Գրոց աշխարհագրութեան՝ իւր տեղագրութեամբ: Դոցա հետ կարեն յիրարկուիլ նաև զանազան ուխտագնացների գրութիւնք, որոնց առասպելախառն օրինակներ ունինք Դ դարից սկսեալ²:

Քանի որ Հնաբանութեան նիւթն է ոչ միայն ժողովրդի կեանքն, այլ և նորա երկիրը, պարզ է, որ առաջին տեղը պէտք է բռնէ նորա մէջ՝

ա. Ս. Գրոց աշխարհագրութիւնը՝ գլխաւորապէս Պաղեստինն իւր զբաղմունք դարձնելով: Այդ երկրի Հնագոյն անունն է Քանաան, որ Քամից է ստացել իւր ծագումը (Ծն. Ժ, 6): Պաղեստին անուամբ հասկանում ենք Յորդանանի, Միջերկրական ծովի և Լիբանանի մէջ եղած երկիրն, որ այլապէս կոչուում է նաև «երկիր Յուդայ», լայն մտքով «Հրէաստան» և այլն: Պաղեստինի հարեան երկրներն ևս այդ աշխարհագրութեան մէջ են մտնում, ինչպէս Արարատեան երկիրը, Միջագետք, Ասորեստան, Պարսկաստան, Արաբիան, Եգիպտոս և այլն: Իսկ Նոր Կտակի աշխարհագրութիւնն առաւել հեռուն է գնում՝ մինչև իսկ Փոքր Ասիայ, Յունաստան, Մակեդոնիա և Իտալիա: Հարկաւ տեղագրութիւնն (Topographie), մանաւանդ նշանա-

¹ Գիրք պատմութեանց Յովսեփոսի Երայեցոյ արարեալ յաղագս պատերազմին Հրէից ընդ Հռովմայեցիս և աւերման Երուսաղէմի, թարգմ. ի լատին բարբառոյ ի Հայոց լեզու ի ձեռն ուրումն Իլավացոյ Ստեփաննոսի Բանին Աստուծոյ սպասաւորի: Սիւրբանի Քրիստոսաւէ սրբոյ Գահիս: Ս. Էջմիածնի, 1787:

² Стѣ и К. дръ Гейке, Святая земля и Библия. Описание Палестины и нравъ ея обывателей, съ рисунками; пер. англ. СПб. 1893. Յիշեմ և լեզուի համար Штейнбергъ. Полный курсъ еврейской грамматики для систематич. изученія языка Ветхаго Завета, его исторій, этимологій и синтаксиса. Вильно. 1871. և բառարան Вильно. 1878.

ւոր վայրերի նկարագրութիւնն առանձին ուշադրութեան պէտք է առնուի: Նոյնպէս և բնութիւնն ինքն, Պաղեստինի երկրաբանական, օդաբանական հանգամանքներն, որոնք ժողովրդի հոգեկան կեանքի նկատմամբ էական դեր են կատարում, կարևոր տեղ պէտք է բռնեն¹: Իսկ ապա դորա հետ կապուում է և ժողովրդի կեանքը:

բ. Ս. Գրոց ազգագրութիւն (*etnographie*), որ պէտք է նկարագրէ ժողովրդի ցեղական բնաւորութիւնը, բարոյքն ու սովորութիւններն, այն ևս ոչ միայն արեւելքի, այլ առհասարակ, հին աշխարհի: Երկրագործութիւն, որս, անասնաբուծութիւն, ձկնորսութիւն, որոնք ներփակում են իւրեանց մէջ ժողովրդի յարաբերութիւնը դէպի բնութիւնը, նոյնպէս և բնակարան, զարդ, զգեստ, սպասք, սնունդ, արհեստ, ճանապարհորդութիւն և այլն, այսինքն այն ամենն, ինչ որ ձեռք է առնում մարդ իւր կարիքները հոգալու համար: Այնուհետև մարդկանց յարաբերութիւնն իրար հետ՝ պսակ, տնային և հասարակական կամ ընկերական կեանք, առևտուր, ստրկութիւն, հիւրասիրութիւն, բարեկամութիւն, պատերազմ կամ յարաբերութիւն օտարաց հետ և այլ այդպիսի մանրամասնութիւնները բանում են մեր առաջ անցած-զնացած ժամանակի կենդանի տեսարանը:

դ. Ժողովրդի ներքին յարաբերութիւնների մէջ մեծ տեղ է բռնում այն վերաբերմունքն, որ նա ունի դէպի սրբութիւնները: Հին ժամանակի կրօնների սրբութիւնք նոյնպէս դեր ունին այստեղ, մանաւնդ համեմատութեան համար, առաւել ևս այնոքիկ, որոնք յիշուում են նոյն իսկ Ս. Գրքում: Դոցա հետ սերտ կապուած են աստուածապաշտութեան վայրերն, ինչպէս՝ տաճար, վերջերում ժողովարան և այլն, աստուածապաշտութեան ժամանակներ և աստուածպետական անձինք, որպէս դատաւոր, մարգարէ, քահանայ, Ղևտացի և այլն. աստուածապաշտական ծէսեր ու գործողութիւններ, այն է՝ զոհ, թլփատութիւն և այլն: Քանի որ օտար կրօնների սրբութիւնք ևս հրէից մէջ ուշադրութեան են առնուել՝ յաճախ ջերմապէս, յա՛յտ է ուրեմն, որ զանազան բազմաստուածեան պաշտամունքներ ևս մտնում են այս տեսութեան մէջ՝ ինչպէս եգիպտական անասնապաշտութիւնը, Բահադ, Մօլօխ, Աստարտ, նաև կախարդութիւններ և այլն: Նոր Կտակարանը կապում է իւր տեսութիւնը նաև յունական առասպելների հետ, ուստի դոքա ևս դուրս չպէտք է մնան:

դ. Սրբութիւնների և իրար վերաբերմունքի նկատմամբ ուշադրութեան պէտք է առնուի նաև Ս. Գրոց իրաւաբանութիւնն ու քա-

¹ Անհրաժեշտ ձեռնարկ է համաբարբառը (բառարան գոյականների և բայերի) կայ միայն Նոր Կտակինը, Ջմիւռնիայ, 1848, իսկ ամբողջ Ս. Գրքի, տպուում է Երուսաղէմում, և լոյս են տեսել արդէն քանի մի տեսութիւն:

ղաքականութիւն՝ համեմատութեան մէջ ղենելով դոցա ուրիշ ազգերի իրաւաբանական հաստատութեանց ու կազմակերպութիւնների հետ: Այս մասը գրեթէ նոյնանում է սրբութիւնների շրջանի հետ, վասն զի աստուածպետական աշխարհում սրբութեան ու պաշտամունքի շրջանի մէջ են պատուում բոլոր օրէնքները: Սրբութիւններից ու պաշտամունքներից անբաժան են:

ե. Գիտութիւն և արուեստ, ոչ միայն Հրէաների, այլ և նոցա հետ ընդհարուող ազգերի: Ս. Գրքի բանաստեղծական մասերի հետ հայեացք պէտք է ձգել և հրէաների բանաստեղծական և շեշտական արուեստի վրայ, մանաւանդ որ այդ առանձնապէս հետաքննական է իւրաքանչիւրի համար: Իսկ Հրէից աստուածաբանութիւնն և դորա վերջին ժամանակների զարգացումը Փարիսեցոց և Սադուկեցոց մէջ և Աղէքսանդրիայի Փիլոնեան փիլիսոփայութիւնն իսկապէս պատկանում են Հին Կտակի դաւանանքի պատմութեան, թէ և աւելորդ է ի ինիլ այստեղ ևս հակիրճ յիշատակութեան տալ: Բայց այստեղ օգնական է գալիս մի ուրիշ աղբիւր, որ է Թալմուդը (=վարդապետութիւն), որ մի ժողովածու է հրէական զանազան աւանդութիւնների և իւր երկու մասով (Միշնա և Գեմարա) ծագել է հետզհետէ և կազմուել Բաբելոնի և Տրեբերիասի հրէական հակաքրիստոնէական դպրոցների ներգործութեան տակ (մեծ Թալմուդ՝ խմբագրուած շուրջ 550-ին և փոքրը՝ շուրջ 350)¹:

Այսպիսով հնաբանութիւնը ցրուած նիւթ ունենալով՝ պահանջ է յառաջացնում ջանալ այդ բոլորն ի մի կապել և իբրեւ մի տեսարան բանալ ընթերցողի առաջ: Այս առաւել հեշտ է Հայոց դպրոցում, վասն զի Հայոց հնաբանութեան պակասութեան պատճառով, մանաւանդ որ Հայք դրացի արեւելեան ազգ են և յաճախ ունին նման հնաբանական նիւթեր, կարելի է ամբողջ ընթացքում կապել Հայոց անցեալ կեանքի և պատմական տեղեկութիւնների հետ: Այս հնաբանութիւնն աւանդուելով դպրոցական Դ կամ Ե դասարանում՝ կնպաստէ ուշադրութիւն զարթեցնել աշակերտների մէջ դէպի հնաբանական հետազոտութիւնք կեանքի մէջ և հասկանալու հնաբանական սովորութիւնք, ըստ որում և ուսածը կարէ իբրեւ ծրագիր ծառայել:

Ազգի ճշմարիտ կեանքը չի կարելի այլապէս ներկայացնել մեզ, եթէ ոչ նոյն իսկ հնաբանութեամբ, այդ է անհրաժեշտ նպաստ՝ պատմութիւնը լաւ հասկանալու համար, վասն զի գրեթէ միայն նա է տալիս մեզ ժողովրդի ներքին կեանքի տեսարանը: Պատմական սոսկական դէպքերի և պատահարների վրայ յենուելով՝ չենք կարող

¹ Տե՛ս և Hagenbach անդ, էջ 149 –152:

ուղիղ պատմական դատողությունների եզրակացություն հալ, մինչդեռ պատմությունը գլխավորապես արտաքին յարաբերություններ մէջ է պտտում, որի հիմունքները հետեւանք են ներքին կեանքի կապակցություն¹:

13

գ. ՔՆՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ Ս. ԳՐՈՑ

Կարդալ և հասկանալ Ս. Գրքը, մանաւանդ յիրարկել իբրեւ աղբիւր աստուածաբանական հարցերի, չէ կարելի, եթէ քննաբանօրէն չճանաչենք նորա գրութեան որպիսութիւնը, հեղինակներին և գրութեան պարագաներն և այլն: Գիտենք, որ Ս. Գրքի բաղկացուցիչ գրութեանը զանազան ժամանակ և զանազան յարաբերութիւնների մէջ են ծագել, սակայն այդ դեռ բաւական չէ, պէտք է նաև որոշել այդ ամենն ըստ կարելոյն մանրամասնօրէն, ապա թէ ոչ, կխառնենք էականը՝ երկրորդականի, պատմական պատահարները՝ բարոյական կարգի, ժամանակաւոր ուղղիչ օրէնքներն՝ աստուածային պատուիրանների, առականոր նկարագրութիւններն՝ իսկական պատուիրանների հետ, և հէնց այդ շփոթութիւններն են, որ մեծաւթ թիւրիմացութիւնների պատճառ են լինում:

Քննաբանութեան մէջ ունինք երկու գործ, մէկ՝ Ս. Գրոց ամբողջ հաւաքածուի հետզհետէ ժողովման, գրչագրերի, թարգմանութեանց, տպագրութեանց ծանօթութիւն, մէկ ևս՝ հետազօտել իւրաքանչիւր գրութեան ժամանակը, տեղն ու գրութեան պարագայք, հեղինակի անձնաւորութիւնը, նորա գրութեան նպատակն ու ծրագիրն, այլ և՝ ոճն և արտայայտութեան եղանակը, հանգամանքներ, որոնց անյայտութեան մէջ կանյայտանայ նաև գրութեան էութիւնը: Ամբողջ քննաբանութիւնը թէ՛ բնականաբար և թէ՛ հեշտութեան

¹ Քանի որ օտար գրականութիւնից Ֆրանսերէնն է առաւել մեծ շրջանի մատչելի, յիշենք քանի մի գրքեր հնաբանութեան ուսումնասիրութեան համար. A. Driou, Jérusalem, et la Terre sainte: Limoges 1877. Guérin, Description géographique, historique et archéologique de la Palestine. Paris 1880. — La terre sainte, son histoire, ses souvenirs ses sites, ses monuments. Paris 1882. Pietotti, la Bible et la Palestine au xix. siècle. Nîmes, 1882. Al. Berthoud, la poésie de la Bible, Lausanne 1880. Բառարան, E. Spol Dictionnaire de la Bible ou explication de tous les noms propres hist. et geogr. de l'ancien et du nov. test, Paris 1878. Rabinowicz, Législation civile du Talmud. Paris 1873. քերևս և՛ Reusens. Manuel d'archéologie chrétienne. Paris 1890. Ռուսերէն. Верховский Библейский словарь содержащий библейскую проповедь историю, географию, древности, хронологию и пр., СПб., 1876. Петровъ. Библейск. атласъ и библейский историко-геогр. Словарь. СПб. 1872. Ճանապարհորդութիւններ ունի Успенский, сочинения, 4 Тома. СПб. 1856.

Համար, երկու շրջան է անցնում, այն է՝ Հին Կտակի և Նոր Կտակի ուրոյն-ուրոյն:

«Քննաբանութիւն» բառը թերեւս շատերի համար արտայայտիչ չլինի այս գիտութեան բուն գաղափարին, սակայն ճիշտ համապատասխան անուն ևս գտնել դժուար է առհասարակ: Յունական հին գրողներից վերցնելով «ներածութիւն»¹ (исагогика՝ «էյսագոգէ») անունը՝ յիշարկեցին և գերման գիտնականները, բայց թէ որքան որոշ է այդ բառի մէջ յիշեալ գիտութեան գաղափարն՝ ականեր և, վասն զի ներածութեան մէջ կարէ ամենայն նախապատրաստութիւն մտնել բոլորովին կարեւորութեամբ: Եղան և այնպէսներն, որոնք մերժելով այդ անունը, կոչեցին «Պատմութիւն սուրբ Գրոց Հին և Նոր Կտակարանի»², սակայն սոյն կոչման տակ ևս այդ գիտութեան շրջանը խիստ լայնանում է: Ինչպէս և իցէ, ոչինչ մեզ չէ խանգարում «Քննաբանութիւն» կոչելու յիշեալ առարկան, ջանալով հանդերձ, որ պատմական քննաբանութեան գաղափարը ճշգրիտ պահպանուի, ընդ նմին չոր ու ցամաք չդառնայ, այլ գրուածների ժամանակակից պատմութեան հիմնական տեղեկութիւններով համեմուի: Նայելով աշակերտների նախընթաց ուսման՝ քննաբանութեան պատմական մասն ևս կարէ համառօտուիլ կամ ընդարձակուիլ: Իսկ միայն Սրբազան պատմութիւնից յետոյ քննաբանութեան զանազան շրջանների մէջ ամփոփուած պատմական տեղեկութիւններն առիթ կտան պատմական ուղիղ հայեացք ձգելու երբայեցիների կեանքի ամբողջ ընթացքի վրայ: Միայն այդպէս է կարելի ուղիղ հայեցակէտ ձեռք բերել Ս. Գրքի ամբողջութեան նկատմամբ՝ մեկնութեան ասպարիզում հաստատուն քայլերով ընթանալու համար: Դորան նպաստում է ոչ միայն այն հանգամանքն, որ Հին Կտակարանի գրուածները զանազան ժամանակ են գրուած, այլ և այն, որ ժամանակի ընթացքում են գումարուել և ամենաուշը գերութիւնից անմիջապէս յետոյ վերջնականապէս ժողովուել: Նոյնպէս և Նոր Կտակարանը հետզհետէ կազմուեց, սկսուելով Պօղոս առաքեալի թղթերից, ըստ որում և ապա եկեղեցիները հետամուտ եղան և ի մի ժողովեցին այն գրքերն, որոնց նկատմամբ ոչինչ տարակոյս չունէին և որոնք քրիստոնէական ճշմարտութեան ու գաղափարների գրօշմ էին կրում:

Բայց քանի որ դարեր են անցել այն ժամանակուանից ի վեր, քաջայայտ է, որ այսօր քննաբանութիւնը պէտք է պատմական տուեալներից ելնելով, քննէ երկրւղածաբար և ճանաչէ գիտաստու-

¹ Կայ և ռուսերէն մի թարգմանութիւն, Гери́ке. Введение въ новозаветныя книги Свящ. писанія. Перев. съ нем. Подъ ред. архим. Михаила. Москва. 1869.

² Յիշելի է և Историческое обозрение свящ. книгъ Нов. завета. СПб 1878.

թեամբ Ս. Գրքի բոլոր մասերի հարազատութիւնն: Նա պէտք է ջանայ գրչակաների թիւրիմացութիւնից յառաջացած փոփոխութիւնք և կամ ապաշնորհ մարդկանց դիտմամբ աղջատածները, թէ կան, վերաստուգել: Հարկաւ, ոչ մի քննութիւն չկարէ հաստատուիլ կամայականութեան վրայ, այլ պատմական տուեալներն ու գիտնական հետազոտութեան հիմնաւոր սկզբունքները պէտք է լինին անդդուելի հիմանաքար դորա համար: Երբ մէկ ընթերցուածքի աղաւաղուած լինելը կամ գրուածքի ոչ այս, այլ միւս գրողին, ոչ այս, այլ միւս մարդարէին պատկանելը պարզորոշ ապացուցուի, մեզ համար ոչ մի կորուստ չի լինիլ, սակայն առաւել սիրով կվերաբերուինք դէպի մեր աղբիւրը:

Երբ իմանում ենք, թէ ամբողջ Ս. Գիրքը կամ նորա այս ու այն գրուածը զանազան ժամանակում գրուած աղբիւրներից է, դորանով չէ վնասուում մեր երկիւղածութիւնն նորա նկատմամբ, եթէ Ծն. Դ, 13 կարդում ենք. «Եւ ասէ Կայեն ցՏէր Աստուած. մեծ է պատիժ իմ քան զթողուլդ զիս», իսկ ըստ բնագրին պէտք է լինի. «... անտանելի են ինձ հետեանք յանցանաց իմոց», եթէ Ծն. Ա, 2. «Երկիր էր աներևոյթ և անպատրաստ» է, իսկ բնագրի մէջ՝ (թօհու վաբօհու), «Թոհ և Բոհ (=անձև (անրևոյթ) ու դատարկ), եթէ Երեմ. Ժէ, 2. «յիշեսցեն որդիք նոցա զմեղանս իւրեանց» է և պէտք է լինի «զսեղանս» և այլն, այդ բնաւ չէ իջեցնում մեր յարգանքը¹ դէպի հայոց գեղեցիկ թարգմանութիւնը, զի միւս կողմից ևս գտնում ենք, որ եօթանասնից թարգմանութեան մէջ պակասում է Ա. Թագ. ԺԳ 1, իսկ բնագիրը դիւրահասկանալի չէ, մինչդեռ հայոցը տալիս է ուղիղ իմաստ՝ Ժ 3. բնագրի և եօթանասնից թարգմանութեան մէջ Թաբոր է, իսկ հայոցն ուղիղ է «կաղնի Դեբովրայ» և պէտք է նոյն իսկ բնագիրն ուղղել: ԺԴ 1՝ (մածաբ) թարգմանուած է LXX-ի (=եօթանասնից թարգմանութիւնը) մէջ Մեսսաբ, որ միտք չունի, իսկ հայոց է՝ կիրճ: Քննաբանութիւնը խիստ տարածայնում է Յովելի մարգարէութեան ժամանակի վրայ, մինչդեռ հայոց թարգմանութեան մէջ տեսնում ենք մի վերնագիր, որ չկայ բնագրի մէջ. «Պատ-

¹ Ուստի և Գեօթէն, որի գաղափարն է. «Ես համոզուած եմ, որ Ս. Գիրքն առաւել կգեղեցկանայ (մեր առաջ), որքան աւելի հասկանանք, այսինքն՝ որքան առաւել խելամուտ ենք լինում և տեսնում, թէ իւրաքանչիւր բառ, որ մենք ընդհանրապէս ենք ըմբռնում և մասնաւորապէս մեզ վերաբերում, ըստ որոշ հանգամանց, ժամանակի և տեղական յարաբերութեանց մի սեփական, մասնաւոր, անմիջապէս անհատական վերաբերմունք է ունեցել: Դպրոցների այլ և այլ տիպարութեանց մէջ ոչ մէկն ինձ այնպէս ծիծաղելի չէ երևում, որչափ հին գրութեանց, հին երկերի վրայ վեճը: Մի՞թէ հեղինակը կամ գրութիւնն է, որից սքանչանում ենք, կամ որ նախատում. միշտ այն հեղինակն է եւթ, որ ունինք մեր առաջ. ինչ գործ ունինք անուանց հետ, երբ մէկ մտքի գործ ենք մեկնում»:

գամ Տեառն որ եղև առ Յովել Բաթուէլի յաւուրս Եզեկեայ» և այլն և այլն¹: Մինչև այժմ ասել են՝ Հայոց թարգմանութիւնն ըստ LXX ի է արուած, որ սխալ է և թիւրիմացութիւն, LXX ն պէտք է սրբագրել Հայոց թարգմանութեան համեմատութեամբ և տարբերութիւնք անչափ են դոցա մէջ²: Ակներև է, որ այս հետաքննական հետազոտութիւնը պէտք է կատարէ քննաբանութիւնը՝ ծանօթացնելով մեզ այդ գրուածների բոլոր հանգամանքները:

Քննաբանութիւնը յիշարկում է իւր այդ նպատակի համար ներքին և արտաքին միջոցներ. արտաքին՝ համեմատելով գրչագրներն ու բնագիրն իրար հետ և վերականգնելով հնագոյնն և ընդհանուրը, ներքին՝ ընտրելով այն ընթերցուածքն, որ համապատասխանում է խօսքի ընթացքին: Նոյն երկու միջոցներով է յառաջ գնում, ի նկատի առնելով բովանդակութիւնը, նոյն հեղինակի միւս գրուածները, ներքին կապակցութիւն, պատմական յարաբերութեանց համաձայնութիւնը, ժամանակի լեզուն ու ոճեր, ներքին և արտաքին սահմանութիւնն ու ներդաշնակութիւնը: Դոքա են այն սկզբունքներն, որոնք հիմունք են կազմում քննաբանական հարազատութեան և անհարազատութեան, աղաւաղման և անաղճատութեան դատողութիւն տալ:

Սակայն քննաբանութիւնն իւր բոլոր գործունէութեան մէջ պէտք է միշտ զգոյշ ընթանայ, երկիւղածութեամբ և լրջութեամբ վարուէ, տասն անգամ չափելով՝ մէկ կտրէ, առանց հիմնաւորութեան ոչինչ չդատէ, այդ ժամանակ ևս գրուածքի այս ու այն կէտի հակառակ լինելը Ս.Գրքի աստուածային ոգուն, որի զգացողութիւնը պէտք է նախապէս կրթութեամբ սեփականացրած լինել, շարժառիթ կլինի քննաբանին հետամուտ լինել հատուածի արժէքը ճանաչելու: Երբ չունի քննաբանն այդ լրջութիւնն ու երկիւղածութիւնն, որով քննուում է գրեթէ իւրաքանչիւր գիրք, այն ժամանակ միայն նորա տեսութիւնները լծակից կլինին խելակորոյս կամայականութեան և կարճատեսութեան, որոնց խաւարաշող քողի տակ մտնողն իւր հետևորդներով հանդերձ, մի օր ճշմարտութեան ճանաչողներին հանդիպելով, կկուրանայ:

¹ Հին Հայք ևս ունեցել են քննաբանական հետամտութիւն, որպէս տեսնում ենք Թէոդորոս Քոթեմաւորի ճառից «ընդդէմ Մայրագոմեցոյն», Վենետիկ, 1833, էջ 154:

² Լաւագոյն հրատարակութիւնը հայոց թարգմանութեան (Արսէն Բագրատունու) Վենետիկ, 1860. ճակատին կարդում ենք. «Ըստ միաբան վաղեմի գրչագրաց մերոց և յոյն բնագրաց», որ անյատակ սուտ է:

14

դ. ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Քննաբանությունը չի կարելի յառաջ վարել առանց նոյն իսկ Ս. Գիրքը կարդալու և մեկնելու, վասն զի, որպէս տեսանք, մեծ նշանակություն ունի ծանօթ լինել գրուածքի ոգուն և էութեան, ապա թէ կարենք քննական հայեացք ձգել նորա վրայ և կամ ճանաչել ուրիշի քննական դատողութեան արժէքը: Վասնորոյ և մեկնությունն ու քննաբանությունը սերտ կապուած են իրար հետ, ընդ նմին և մեկնաբանությունն է նախադուռն Ս. Գրքի հետազոտութեան և հասկանալուն:

Մեկնաբանությունը տալիս է այն հիմունքներն, որոնց համաձայն պէտք է մեկնել իւրաքանչիւր գիրք և մասնաւորապէս Ս. Գիրքն, ըստ իւր առանձնայատկութիւնների, ըմբռնել միմիայն բառերն ու քերականական ոճերը դեռ բաւ չէ մի հեղինակի մտածությունները հասկանալու համար: Որչափ և գրողը լաւ և ճշտագոյն արտայայտէ իւր մտքերն, այնու հանդերձ նա չկարէ այնպէս դրօշմել, որ իւրաքանչիւր ոք կարենայ իսկոյն ևեթ հասկանալ: Մինչև անգամ մարդկանց կենդանի խօսքը հասկանալու համար անհրաժեշտ է վարժուած լինել, այլ և մարդկային գործերի արտաքին երևոյթից ուղղապէս հետևեցնել և ըմբռնել գործողի մտադրությունը, խիստ դժուար է, և հէնց հասարակական գործիչների մեծամասնությունը յաճախ այդպիսի դէպքերում թիւրիմացությունների գոհ են դառնում: Վասնորոյ և ամենայն գրուածք մեծագոյն զգուշութեամբ պէտք է ջանալ հասկանալու, որպէս զի արեւագարկ սևի փայլը սպիտակի տեղ չընդունենք: Այդ պահանջը շատ մեծ է Ս. Գիրքը հասկանալու համար, որի իւրաքանչիւր կտորը կապուած է ժամանակի կարիքների և պարագաների, անհատական զգացմունքների և տեսությունների հետ, և ուղղուած է ի բարօրություն հասարակութեան և ազգի: Մեկնողը, կամ նոյն իսկ ընթերցողը, պէտք է, այսպէս ասած, մտնէ գրողի միջոցով մէջ, նորա հետ ապրի և շնչէ, զգայակցէ և ցաւակցէ և գիտակից լինի նորան, միայն այդպէս կարէ նա խելամուտ լինել այն վսեմութեան, որ սաւառնում է այդ սրբաշունչ գրքի իւրաքանչիւր յօդուածից: Այդ շախմատ պէտք է մեզ ցոյց տայ մեկնաբանությունն, որ փիլիսոփայական և լեզուաբանական արուեստ է: Նորա սկզբունքները տրամաբանական, պատմական և հոգեբանական են, որոնք հեռու պէտք է լինին ամենայն կամայականություններից և չպէտք է սէր ունենան դէպի բացառություններն, որպէս հոռվմէա-

կան մեկնաբանութեան ախտն է, այլ պարտ են տալ հիմունքներ, որոնք ծառայեն իւրաքանչիւր գիրք հասկանալու համար ևս: Միայն այդպիսի գիտնական մշտական եղանակով կարէ մեկնաբանութիւնն իւր իրաւական տեղն ունենալ¹: Այդպէս ևս օգտակար կլինի այդ վարժութիւնը նաև ուրիշ գրքեր հասկանալու համար: Սակայն մեկնաբանութիւնը վարժութիւն միայն լինելով, չպէտք է առանձին վերացաբար աւանդուի, այլ նոյն իսկ մեկնութեան ընթացքում, ըստ որում թէ ժամանակը խնայուած կլինի և թէ կրկնակի օգուտ կտայ մի և նոյն գործը նոյն այն մարդկանց, որոնք գիտաստութիւն ունին, թէ հասկանալու համար հարկաւոր է վարժութիւն և կրթութիւն²:

15

ՍԵՆՆՈՒԹԻՒՆ

Նախընթաց նախապապրաստութիւններն արդիւնաւորում են իւրեանց տուած յաջողակութիւնը մեկնութեան մէջ: Մեկնութիւնը կարեւոր է եղել միշտ, և գրեթէ ամենայն գրքի հասկանալու համար բաւական է, եթէ այդ գիրքը մեծամասնութեան դիւրամատ-

¹ Հարկաւ, քննաբանական և մեկնաբանական գործը պէտք է կատարուի ըստ կարելոյն ուղիղ տպագրութեան վրայ: Հին Կտակի բնագիրը հրեական ժողովարաններում աւանդուելով՝ անցաւ մեր ձեռքը Տիբերիասի դպրոցի (Ձ դարից) հրեայ ուսումնականների (մագորեթների) մանրագնին համեմատութեամբ, որոնք ծայնաւորները դրին և գրքերի բառերն անգամ թուելով, նշանակեցին վերջերում: Այդ Սագորա կոչուած բնագրի ամենահին օրինակները Ժ դարից առաջ չեն անցնում: Կան շատ հին օրինակներ եօթամասնից թարգմանութեան և լատիներէնի (Վուլգատա՝ Հիւրոնիմոսի թարգմանած): Բոլոր օրինակներից ամենանշանաւորն է և կատարեալ սինայեան կոչուածն, որ Դ դարի կէսերից է: Պէտք չկայ աստ յիշել այն անթիւ գիտնականներն, որոնք զբաղուել են վերջին դարերում Ս.Գրքի ուսումնասիրութեամբ, միայն նկատենք, որ գերման անխոնջ խուզակ Տիշենդորֆ (†1874) իւր ամբողջ կեանքը նուիրեց գրչագրեր որոնելու և համեմատելու շնորհաշատ գործին և տուաւ բազմաթիւ հրատարակութիւններ մանրամասն փոխալակներով:

² Եօթամասնից թարգմանութեան ամենամատչելի և յարմար տպագրութիւնն է՝ Vetus Testamentum graece juxta LXX interpretes Տիշենդորֆի Գ-դ տպագրութիւն, Lipsiae, 1875. Լաւագոյն հրատարակութիւն է Լոնդոնին, որ դեռ չէ վերջացած: Նոր Կտակարան և՛ Novum testamentum graece recensiois Tischendorfianae ultimae textum... Illustravit Oscar de Gebhardt. Lipsiae. 1884. Ռուսերէն Библия или священные книги Ветхаго и Новаго заветовъ. Русскій пер., исполненный святаейшимъ правительствующимъ синодомъ. Роскошное иллюстрированное изд., съ 230 рисунк., Г. Доре.

Հայերէն Ս. Գրքի առաջին տպագրութիւնն եղել է Ս. Էջմիածնից՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի տնօրինութեամբ. «Հրամանաւ Վեհափառին Տեառն Յակոբայ Հայոց կաթողիկոսի գլխակարգեալ և տնատեալ...նուաստիս ունեմն բանի Տեառն սպասաւորի Ոսկանի Երևանցոյ: ՅԱմստերտամ, ներտպարանում սրբոյ Էջմիածնի և սրբոյ Սարգսի զօրավարի, ի թուում Փրկչին 1666, իսկ Հայոց ՌճԺԵ»: Կովկասում տարածուած է Պետերբուրգի տպագրութիւնն, որ քննական արժէք չունի:

չելի չէ՝ որոշ նախապատրաստութիւն պահանջելով: Մեկնութիւնը (*эсезетика, exegese*) Հայոց եկեղեցական հայրերի մէջ զանազան ուղղութիւններ է ունեցել, որոնց մէջ կարենք տարբերել վերծանութիւն և բուն մեկնութիւն: Առաջինն առաւել ենթակայական և յարմար բացայայտութիւնների տրամադիր բնաւորութիւն է ունեցել, որպէս տեսնում ենք Մամբրէ Վերծանողի գրուածներից, մինչդեռ երկրորդը լոկ բացատրական ընթացք է բռնել, թէև այդ կտրական կերպով որոշել չի լինիլ: Վերծանութեան մէջ քարոզիչը, սովորաբար, համարեա թէ մտնում է հեղինակի դրութեան շրջանն և նորա փոխարէն ջատագովում և ընդարձակօրէն յառաջադրում աւանդուած գաղափարները: Բայց մեկնութեան մէջ նա արտայայտում է միևնոյնն ուրիշ խօսքերով, ուրիշ ոճերով, որպէս զի մատչելի դարձնէ ունկնդիրներին կամ ընթերցողներին այն գրուածքն, որ այլապէս խրթնութիւնների ենթակայ է՝ որոշ նախապատրաստութիւն չգտնելով օգտուել կամեցողների մտաւոր աշխարհում: Մեկնողը վերջացնում է իւր գործն, երբ բացատրում է հեղինակի արտայայտութեան իմաստը, նա մտնում է վերծանութեան շրջանի մէջ, երբ ուզում է ցոյց տալ այդ գաղափարի նշանակութիւնը, ջատագովել նորա ճշմարտութիւնն, ուղել զանազան խնդիրների վրայ, երբ հետամտում է այդ գաղափարների ծագման պատճառների, շարժառիթների և նպատակի հետքերին, երբ դնում է այդ բոլորը ժամանակի, տեղի, հանգամանքների և շրջապատողների կապակցութեան մէջ՝ տալով այդ ամենը վերստին պատճառաբանական կարգով գոգցես իբրև սեփական ինչ: Թէ որչափ հետաքննական է և գրաւիչ վերծանութիւնը, նկատելի կլինի, երբ այդ քարոզի նիւթ դառնայ և կենդանի կերպով պատկերացնէ ունկնդիրների առաջ Ս. Գրքի ասածները՝ սաւառնել տալով նոցա մտքերը գերակայականի ամօքիչ շրջանում: Վասն որոյ և այստեղ, այլ և մեկնութեան մէջ, Հայոց կարճաբան և պարզաբան հին հայրերի գրաւիչ վերծանութիւնները¹ կարեն գեղեցիկ համեմներ տալ:

Մեկնութեան մէջ ձգտում ենք հասկանալ գրողի մտքերը ճիշտ այնպիսի համակրանքով, ինչպիսին պարտաւոր ենք տաժել դէպի իւրաքանչիւր լուրջ գրութիւն՝ առանց միամիտ մանկան հասակի մէջ վերասուզուելու, որ ժամացոյցի հետ այնպէս է խաղում,

¹ Կան տպագրուած Մամբրէ Վերծանողինը, Վենետիկ, 1833: Եղիշէին իւր մատենագրութեան մէջ, Ս. Գրիգոր Նարեկացունը՝ նոյնպէս: Մեկնութիւն գործոց առաքելոց, Վենետիկ 1840: Ն. Շնորհալի, մեկնութիւն Աւետարանին Մատթէոսի, Կ.Պօլիս, 1825: Իգնատիոս Վարդապետ, Մեկն. Ղուկասու, Կ.Պօլիս, 1824: Սարգիս Շնորհալի, Մեկն. կաթողիկեայց, Կ.Պօլիս, 1743 և այլն:

ինչպէս իւր խաղալիկի, և կամ կրակն այնպէս է ճանկում՝ ինչպէս արմաւը: Բայց Ս. Գրքի մեկնութեան միջոցին երկիւղածութիւն ևս պահանջուում է խելահաս մարդից: Կրօնական մի գրուածք հասկանալու համար պէտք է կրօնական խելամտութիւն ունենալ, զգացմունքով խոսանացած չլինել, բարոյական սկզբունքներից սնունդ ստանալու համար պէտք է մեկնողի մարդկային էութիւնը մացառների մէջ խեղդած կամ տիղմի մէջ սուզած չլինել, պէտք է ճշմարիտ մարդ լինել՝ բարձր մարդկային, որ աստուածայինի հետ յերկրութեւն է և կամ դիմում առ այդ, ըմբռնել՝ իւրացնել կարենալու համար: Բանաստեղծութեան ամենալաւ հասկացողը բանաստեղծն է¹, և ոչ թէ հոգեպէս հողմակոծուածը, գիտնականն է պաշտում գիտութիւնն և ոչ թէ պորտաբոյծ ժամավաճառը: Ի՞նչ կհասկանայ մարդ մի օտար ընտանիքի նամակից. ոչինչ: Վասնորոյ և քրիստոնէական հոգու այդ բարձրագոյն ճաճանչների ցուցումն կտայ միայն իրական կատարելութեան դիմող՝ քրիստոնէական միջոցով շնչող քրիստոնեան, և ոչ թէ նա, որ մարմինը գգուող կերակուրից զատ ուրիշ ոչինչ չէ տեսնում: Մեկնողը պէտք է հասկանայ, զգայ և խոստովանէ իւր մեկնելիքն և ապա նոյն զգացունքներին և գաղափարներին արտայայտութիւն տայ բնականաբար, որպէս զի նման հոգեկան ելեւջների զարկ տայ և այլոց մէջ: Նա պէտք է կարենայ ընդունել գրուածքի ոգին իւր մէջ և այնպէս կենդանութիւն տայ իւր խօսքին: Դորանից կհետևի այն, որ քանիցս ևս կարդայ Ս. Գիրքը, նորանոր օգուտներ կունենայ, նորանոր բարձր գաղափարների շարժառիթ կստանայ:

Մեկնութեան հիմնական շաւղով ընթացք է բացուում նաև քարոզի համար, որի մէջ անշուշտ պէտք է պահպանել գիտնական ճշմարտութիւնն², և ապա դարձնել Ս. Գրքի ասածները դէպի ներկայ հանգամանքներն ու իրողութիւնները: Ծեքել ու բռնազբօսել³ Ս. Գրքի խօսքերը, թէպէտ հէնց բարի նպատակով, բացարձակապէս արգելուում է ճշմարտութիւն սիրողներին:

Առհասարակ Ս. Գրքի հասկանալի մասերի պարզ ընթերցումն պէտք է վարժութեան միջոց լինի և ապա մեկնութեան ժամանակ Ս. Գիրքն օտար ինչ չլինի: Քանի որ բնագրի լեզուներին ծանօթ չեն Հայոց դպրոցներում, խիստ օգտակար կարեն լինեն և գրաբարի

¹ Տե՛ս և Hagenbach, անդ, էջ 196:

² Շատ օգտակար ծեռնարկներ կարեն լինել Աւետարանների համար Գօդէի (Godet) գեղեցիկ մեկնութիւնները գոնէ Ֆրանսերէն գիտեցողների համար:

³ Այդ հռովմէական արուեստն է, զորօր.՝ մէկը հիմնուելով Ա Յովհ. Բ 16-ի վրայ, ասում է, որ դժոխքը երեք դռներ ունի՝ մէկը մարմնաւոր և ամամօթ մարդկանց համար, միւսը ժլատների, երրորդը՝ հպարտների:

Թարգմանելը կամ համեմատելը զանազան օտար թարգմանությունների հետ, գեղեցիկ կտորների սերտելը, գրուածների և յօդուածների բաղդատությունն և այլն: Այնուհետև պէտք է ջանալ մեկնությունն ըստ կարելոյն կարճ անել, որպէս զի Ս. Գրքի խօսքերն անփոփոկ են իւրաքանչիւրի մտքում¹: Մեկնությունն, ընդհանրապէս, եթէ սովորողն ինքն գտնէ ուսուցողի օգնութեամբ՝ այդ է, որ ճշմարիտ վարժութիւն կլինի բոլորովին աննկատելի կերպով: Չմոռանալով, թէ քանի առատ և բազմակողմանի են բարոյական գաղափարները Ս. Գրքի մէջ, չենք կարող ժխտել, որ այդ թանկագին գանձարանն իւրաքանչիւրի այբուբէնը պէտք է լինի, ըստ որում և մեկնությունը պարտէ ըստ ամենայնի անհրաժեշտ տեղ բռնել կրթութեան գործի մէջ: Նորա լուսաբանությունը լուսոյ երկարատե շողեր կցողացնեն, ում մէջ բացուած է բարոյականութեան գէթ փոքրիկ մի հայելի:

Բ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

16

ԻՍՐԱՅԷԼԱՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Մեկնութեան հետ սերտ կապուած է պատմական աստուածաբանությունը, վասն զի այն առարկաներն ու գիտելիքներն, որոնք

¹ Հին ժամանակ կար և այլաբանական մեկնութիւն, որ սկիզբն առաւ Աղեքսանդրիայում և ձգտում էր ամեն ինչի մէջ մի այլաբանական իմաստ ևս գտնել: Դորա զարգացման զարկ տուաւ Օրիգինէս (†254) քրիստոնէայ աշխարհում, որ հիմնադրեց եռակի իմաստի տեսութիւն՝ ըստ մարդկային մարմնի, հոգու և ոգու, այն է՝ տառական, բարոյական և հոգևոր, սակայն այդ շատ էլ ընդհանրութիւն չգտաւ, որպէս օրինակ Յովհան Ոսկեբերանի մեկնութիւնների մէջ: Սակայն Հռոմէայ եկեղեցուն այդ այլ կերպարանք ստացաւ. Հիւրոնիմոս (†420), և Ամբրոսիոսից (†397) շատ առաջ գնաց Օգոստինոսը (†430)՝ ոյժ տալով այլաբանականին, այնպէս որ հետզհետէ եկեղեցու հայեացքները գերակշռեցին և Հռոմէ Գրիգոր Մեծից (†604) յետոյ իւր գաղափարները Ս. Գրքի գլխին կապեց: Միջնադարեան մեկնիչների գործը ոչ թէ Ս. Գրքը մեկնելն էր, այլ Հռոմէայ հայեացքներին համաձայնեցնելը: Փոքր ինչ ուշ միայն՝ բնագրներն ուսումնասիրելով՝ հակահռոմէական ուղղութիւն սկսուեց և Ս. Գրքը յառաջ անցաւ հակառակ Հռոմէայ վարդապետների գրութիւնների: Այժմ մինչդեռ Գերմանիայում պատմական լեզուաբանական հիմունքի վրայ է ընթանում մեկնութիւնը, Հռոմէայ գործն է իւր դարևոր հայրերի կարծիքները թուել այս ու այն կէտի նկատմամբ և նոցա իրար հետ համաձայնեցնել: Նորա կարծիքով Հռոմէական եկեղեցուց դուրս ոչ Ս. Գրքը կայ, ոչ ուղիղ մեկնութիւն:

Հայոց մէջ յայտնի են իբրև առաւել պարզ վերծանողներ՝ Մամբրէ, Եղիշէ, Գրիգոր Արշարունի, Ստեփաննոս Սիւնեցի, Խոսրովիկ, Խոսրով Անձևացի, Ասողիկ և այլն: Միջնադարեան մեկնիչները շեղուում են նախնեաց պարզութիւններից՝ վարակուելով արևմտեան հոսանքից: Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի վարդապետութիւնից սկսեալ՝ նախնեաց մէջ չէ ճանաչուել Ս. Գրքի պարզ լուսաբանելուց զատ այլ ինչ:

առաջինն նախապատրաստութիւն պէտք է լինին, երկրորդի շրջանի մէջ են մտնում, որպէս հնաբանութիւն, իսրայէլացոց պատմութիւն և այլն, միւս կողմից Ս. Գիրքը մասամբ աղբիւր է պատմական աստուածաբանութեան: Այսպէս ուրեմն այդ երկու բաժիններն իրարից բոլորովին զատել չի լինիլ: Պատմական աստուածաբանութեան մէջ առաջին տեղը բռնում է իսրայէլացոց պատմութիւնն, որ նախապէս անհրաժեշտ է թէ Ս. Գիրքը հասկանալու և քննելու և թէ այդ ճիւղի հիմնաքար կազմելու համար:

Իսրայէլացիք սկսում են իւրեանց պատմութիւնը նոյն իսկ նախամարդից և հասցնում են Քրիստոսի մօտաւոր ժամանակները: Այդտեղ ուրեմն տրոհւում են բնականաբար քանի մի շրջաններ, այն է՝

1. Նահապետական շրջանը մինչև Մովսէսի ժամանակները:

2. Աստուածպետութեան հիմնադրութեան և երկրի նուաճման շրջանն այդ պետական զօրավարների առաջնորդութեամբ, այսինքն՝ մինչև Սամուէլ:

3. Այդ աստուածպետութեան զարգացումն, քահանայութեան թագաւորութեան և մարգարէութեան կազմակերպութիւններն, որ կլինի մինչև գերութեան ժամանակը: Վերջապէս՝

4. Անկման շրջանն օտար տիրապետութեան և օտար բարբերի, և այդ նիւթական ու բարոյական աւերի ընթացքը գերութեան միջոցով մինչև վերջին ժամանակը¹:

Այս միայն ընդհանուր բաժանումն է, որ կապուած է իսկապէս այդ պատմութեան ընթացքի մեծագոյն դէպքերի հետ: Պատմութեան այս գործում է, որ քննաբանութիւնն օգնութեան է հասնում, բնաւ չմոռանալով, որ իւրաքանչիւր շրջանում տարբեր զարգացման, տարբեր վիճակի հասունութեան տէր ժողովրդի պատմութեան հետ գործ ունի: Ժողովրդի առասպելներն ու մանկութեան նկարագրութիւնը նոյնչափ հետաքննական են և սիրելի, որքան քաղցր է իւրաքանչիւրի համար այն դէպքերն և իրողութիւններն, որոնք սերտ կապուած են նորա մանկութեան քաղցր ժամերի հետ, միայն աստ անհատի մանկութիւնն է, իսկ անդ՝ ժողովրդի, մանաւանդ որ հայ ազգը չէ պահպանել իւր մանկութեան ժամանակի յիշատակները, մինչդեռ իսրայէլացիք դրացի ազգ են և ըստ տեղին նոյնակենցաղ: Այդ մանկութեան մէջ արտայայտում է նա իւր վեհ յոյսերն ու վսեմ զգացմունքներն, որոնք ընդհանուր են մարդկութեան: Քանի ուշադրաւ է տեսնել, թէ ինչպէս է վերաբերուել այդ ժողովուրդը իւր

¹ St'u Hagenbach, ամդ, էջ 220:

Հասակի զարգացման ընթացքում դէպի այն աստուածային յայտնութիւնն, որ գալիս էր նորան փրկելու իւր ժամաբոյժ զբաղմունքներէր: Քա՛նի շահագրգռական է տեսնել, թէ ի՞նչ օգուտ է կարենում ստանալ նա այդ հզօր նպաստից և օգնականից, ե՞րբ է երես դարձնում և խարխափում խաւարի մէջ, կամ ե՞րբ վերստին դառնում և փառաւորութեամբ իւր էութեան ազգակից աստուածային շողերի տակ:

Ամբողջ պատմութեան մէջ ի նկատի պէտք է առնուի ժողովրդի պատկերացումների եղանակը: Ծանօթ լինելով արևելեան ժողովուրդների ուժգին մտապահութեան, գիտենք, որ ընդարձակ պատմութիւններ բերանացի աւանդուում են, այնպէս որ ազգերի սկզբնական ժամանակների կեանքը պատկերացնում են մեր առաջ, սակայն զրուցատրաբար նկարագրելով, պաճուճելով և զարդարելով: Թէ պատմականը մնում է արժանիքի մէջ, լուրջ և հասուն քննաբանի աչքի առաջ, ակներև է: Այստեղ միայն որոշելի է զրոյցը առասպելից (միւթոս), զրոյցը պատմութիւն է զարդարուած, առասպելը՝ գաղափար. զրոյցի մէջ իրողութիւնն է լծակցուել բանաստեղծութեան հետ, առասպելի մէջ՝ երևակայութիւնը իրական պատկերների հետ: Առաջինը պատմութեան աղբիւր է, երկրորդը աշխարհայեացողութեան: Վասնորոյ երկուսն ևս հաւասարապէս ուսումնասիրելի են և կարևոր են ճանաչելու համար իսրայէլացոյց պատմական բազմակողմանի կեանքը Յորդանանի գեղազուարթ հովտի շրջանում, որտեղ ամենայն ինչ ժպտում էր այդ ժողովրդի դիմաց և նորան գոհացնում իբրև բախտաւորութեան աւետեաց երկիր:¹

Քանի որ հայոց հոգեւոր դպրոցներում արդէն ստորին դասարաններից սկսեալ աւանդուում է սրբազան պատմութիւն, գուցէ նաև ուսումն Ս. Գրոց, ուստի լաւագոյն է ջանալ հետզհետէ քննական հայեացք ձգել նոյնպէս և իսրայէլացոյց պատմութեան վրայ, որպէս զի վերջին դասարաններում կարևորութիւն չգագացուի վերստին աւանդելու գիտնական բանակարգով: Այդ կյաջողուի անշուշտ Դ և Ե դասարաններում, այնպէս որ թէ՛ պատմական խելամտութեան վարժութիւն կլինի և թէ՛ ինքն ըստ ինքեան հետաքննական կղառնայ, մանաւանդ գրաւիչ դարձնելու համար վերոյիշեալ առարկանե-

¹ Այս պատմութեան աղբիւրներ են բացի Ս. Գրքից և վերև հնաբանութեան տակ յիշուածներից նաև Տակիտոս (Տարեգրութիւնք, Վենետիկ, 1873), Յուստին, Եւսեբիոս իւր եկեղեցական պատմութեամբ (Վենետիկ, 1877) և աւետարանական նախապատրաստութեամբ և այլք: Գիտնականների բազմաթիւ գրուածներից թերևս մատչելի լինին մեծամասնութեան L. Ménard, histoire des Israélites d'après l'exégèse biblique. Paris 1883 և E. Ledrain, hist. d'Israël. Paris, 1882, Ed. Montet, essai sur les origines des partis saducéen et pharisaïque et leur hist. jusqu'à la naissance de Jésus Christ, Paris, 1888.

րը: Հարկաւ, դորա յաջողութիւնը կախուած կլինի գլխաւորապէս ուսուցչի յաջողութիւնից ու հմտութիւնից: Այս ընթացքի հիմունքը պէտք է կազմէ պատմական ժամանակագրութիւնն, ըստ որում, Ս. Գրքի տուեալներով իսկ որոշել թուականներն և այդ նախագծեալ ժամանակագրական ցանցի վրայ պատկերացնել պատմութիւնը՝ կուսնենայ առանձին օգուտներ: Այս միակ պատմութիւնն է, որի աղբիւրները ժողովուած են ի մի այնքան ամփոփ կերպով, վասնորոյ և ամենալաւ յարմարութիւնն այստեղ է՝ սովորեցնել աշակերտին օգտուելու աղբիւրներից, պատմութիւնը քաղելու, քննական հայեացք ձգելու և զարգարանքը որոշելու բուն պատմութիւնից: Աւելացնելով դորա վրայ և քննաբանութիւնը կամ սրբազան մատենագրութիւնը՝ կտեսնենք, որ Ս. Գրքը կարէ անձնուէր ուսուցչի ձեռքում ամենալաւ միջոցը լինել վարժութիւնների ենթարկելու աշակերտին, որպէս զի վերջինս կարենայ ապագայում գիտնական գործունէութեան խելքի գալ ու հաստատութիւն բռնել: Հայոց հոգեւոր դպրոցները չունին հրահանգարաններ (seminaire), եթէ այսպիսի մի վարժութիւն ևս չլինի, այլ ևս հիմք չունինք յուսալու, թէ ինքնուրոյն գործող շատ անձնաւորութիւններ կունենանք մեր մատաղ սերունդից: Իսկ եթէ դպրոցը միայն պատրաստի նիւթ տայ, կարտագրէ միմիայն կենդանի մեքենաներ՝ գերի այս ու այն գրքի, կաշկանդուած այս ու այն այլանդակ գաղափարից, որ ոչ մի նշանակութիւն չի կարող ունենալ նորա գործունէութեան համար, և ոչ մի օգտակար արդիւնք՝ հասարակութեան մէջ: Դպրոցի նպատակը չէ նիւթ տալ աշակերտին, պաշար մատակարարել, այլ վարժեցնել նորա մտաւոր ընդունակութիւնները, գործունէութեան հակումները՝ բանալով նորա առաջ միանգամայն նոր ճանապարհ և մտածողութեան մշակուած շաւիղ, բայց այդ ամենն անզգայաբար իւրը դարձնելով: Ուսումն արհեստ չէ, այլ կրթութիւն: Նորա տուած երջանկութիւնն ոչ թէ նորա արտաքին պտուղներն են, այլ ծլել, ծաղկել, արդիւնաւորուիլը¹:

¹ 1789-ին՝ այն է 18-րդի վերջին, իւր ազգի անցողական ճգնաժամին, Շիլլերը՝ ճշմարտութեան համար այդ շնչողն ասում էր նոր սերունդին, որի ոյժերի թարմութեան զարգացման վրայ յոյս ունէր. «Այլ է ուսման ծրագիրն, որ հացի ուսումնականն է (Brotgelehrte) իւր առաջ դնում, այլ՝ որ փիլիսոփայական գլուխը: Առաջինն, որի քանքերը միայն ևեթ ուղղուած են այն պայմաններն իրագործելու, որոնցով նա մի պաշտօնի ընդունակութեան առաւելութեամբ մասնակից լինել կարենայ, որ իւր հոգու ոյժերը լարում է միայն նորա համար, որպէս զի իւր զգայական վիճակը լավացնէ և մի ստոր փառասիրութիւն բաւականացնէ, այդպիսի մէկը ճշմարտական ուսման մէջ մտնելով ոչ մի նշանաւոր հանգամանք չի գտնիլ, բայց եթէ բաժնել բոլոր գիտութիւնը, որոնք նա հացի ուսմունքն է կոչում, բոլոր միւս գիտութիւններից, որոնք հոգուն՝ որպէս հոգու, հաճոյք են պատճառում»: Երբ հասնում է նպատակին, այլ ևս պէտք չէ զգուս դոցա, նա միայն քանում է ապա «իւր յիշողութեան մէջ շեղակուտած գանձերը ի ցոյց բերել և զգուշանալ, որ դոցա արժանիքը չընկնի: Նորա հացի ուսման իւրաքանչիւր զարգացումն անհանգստացնում են նորան, զի նոր աշ-

17

ՎԱՐՔ ՔՐԻՍՏՈՍԻ

Քրիստոնէութեան միջնակէտը լինելով Քրիստոս՝ մարդկութեան Փրկիչն՝ Աստուծոյ Որդին, հասկանալի է, որ նորա անձնաւորութիւնը պէտք է ուսումնասիրութեան լիապէս էական առարկան դառնայ: Նա «Ս. Գրքի ամբողջ պատմութեան բարձրագոյն լուսակէտն է, որի մէջ Աստուծոյ նախընթաց պատմական յայտնութիւնների ճառագայթները ժողովուրդն են, և որից վերստին տարածուում են եկեղեցու պատմութեան մէջ»¹:

Մարդկութեան պատմութեան մէջ չկայ մի այնպիսի վարք, որ այնքան կրթիչ բազմակողմանի լինի, որպէս Քրիստոսի այդ երկնային կեանքն երկրիս վրայ: Ամբողջ աստուածաբանութեան թէ՛ բարոյական և թէ՛ դաւանաբանական արմատներն դորա մէջ են գտնուում իւրեանց հզօր սնունդը, այդ է մեզ տալիս ոչ միայն օրինակելի կենցաղավարութեան պատկերներ, այլ և գործունէութեան

խստանք են բերում նորա համար կամ անցածն անօգուտ անում: Իւրաքանչիւր լոյս, որ վառուում է որ և իցէ գիտութեան մէջ մի բախտաւոր հանճարի միջոցով, տեսանելի է կացնում նորա չքաւորութիւնը... Ուստի չկայ անելի անհաշտ թշնամի, անելի նախանձոտ պաշտօնակից, անելի պատրաստական հերետիկոսացնող, քան թէ հացի ուսումնականը»: Նա իւր արածը ճշմարտութեան պաշտամունք է համարում, թէև ոչինչ է անում, նա մեծ հատուցումն է պահանջում:

«Խղճալի՛ մարդ, որ բոլոր միջոցների ամենաազնիւից, գիտութիւնից և արուեստից ոչինչ անելի բարձրագոյն չէ ուզում և առաջ բերում, քան օրավարձ մշակը ամենավատից: Նա կատարեալ ազատութեան արքայութեան մէջ մի ստրկական հոգի է իւր հետ քաշքշում: Բայց առաւել խղճալի է հանճարաւոր պատանին, որի բնական գեղեցիկ ընթացքը վնասակար ուսուցմամբ և օրինակներով այդ տխրալի ճանապարհի վրայ է ծնեցնում, որ թոյլ է տուել զինքը համոզելու՝ իւր ապագայ կոչման համար այդ ցաւալի ճշտութեամբ ժողովելու: Շուտով կոչման գիտութիւնը իբրև մի կցկտուր գործ նորան կզգուցնէ... Այժմ նորան ամեն ինչ բեկոր է երևում ինչ որ գործում է. նա նպատակ չէ տեսնում իւր գործելուն, բայց չէ կարենում տանել աննպատակութիւնը: Դաժանագինը, նանիրը նորա կոչման գործերի մէջ ճնշում է նորան, զի նա չէ կարենում զուարթ արիութիւն ունենալ դէպի այդ, որ միայն լուսաւոր հայեցողութեան, միայն յուսացած կատարելութեան է լինում ուղեկից: Նա զգում է ինքեան կտրուած, ջրկուած իրերի կապակցութիւնից, զի նա զանց է արել իւր գործունէութիւնը աշխարհի մեծ ամբողջութեան յարակցելու: Իրաւաբանին ցաւեցնում է նորա իրաւաբանութիւնը, հենց որ լաւագոյն քաղաքակրթութեան նշոյլը բանում է նորա մերկութիւնը, փոխանակ ձգտելու այժմ մի նոր արարող լինել դորա և բացուած պակասութիւնը ներքին առատութիւնից բարւոքելու: Բժիշկը պառակտուում է իւր կոչումից, հենց որ նշանաւոր սխալները ցոյց են տալիս իւր բանակարգի (սխտեմ) անվստահելիութիւնը: Աստուածաբանը կորցնում է իւր յարգանքը դէպի իւրը, հենց որ իւր հաւատը կաղում է իւր վարդապետութեան անսխալականութեան նկատմամբ»:

St'u Was heisst und zu welchem Ende studiert man Universalgeschichte?. Պէտք է ամբողջը լաւ կարդալ 19-րդ դարի այս պատմական ճգնաժամի մէջ:

¹ Hagenbach, անդ, էջ 232: Քրիստոսի վարքը ներկայանում է մեզ ամբողջապէս երեք բաժնի՝ ժողովող, վարդապետող և փրկող գործունէութեան մէջ:

շաւիղ, մանկավարժութեան նախագիծ, վարդապետական բարձրագոյն ուղեցոյց: Սակայն բոլոր Աւետարաններն ի միասին չեն տալիս մի որոշ բանակարգի մէջ կանոնաւոր պատմութիւն, վասնորոյ այս առարկայի նիւթն են դառնում յօրինուածօրէն մշակուելու: Որչափ Հասկանանք Քրիստոսի անձնաւորութեան վեհութիւնն, որչափ վառ լինի մեր մէջ մարդկային վսեմ զգացմունքը դէպի նա, որչափ ինքնագիտաստ լինինք մեր էութեան, այնչափ կենդանի կներկայանայ մեզ այն կեանքն, այն կենցաղն, որի առաջ ծնրաչոգ երկիւղածութեամբ զօրութիւն պէտք հայցենք՝ անասնականի տիրապետութիւնից ազատ լինելու համար: Այստեղ Քրիստոս է ներկայանում մեր առաջ՝ մարդկային թոյլ նկարագրութեան քողի տակ, այստեղ աստուածային մի անձնաւորութիւն է սաւառնում մեր երեւակայութեան մէջ, այստեղ իդէալական մի իրականութիւն է պատկերանում մեզ համար, որում մարդկային կատարելական ձգտման ընդհանուր բաղձալին, այն է՝ ճշմարիտ ինքնագիտաստութիւնն իւր կատարելագոյն իրականացումը կենդրոնացրելն է: Այդ վեհութիւնն է կորզում մարդ լինել ուզող մարդի սրտից այն հաւատքն¹, որ նորա երջանկութեան, խաղաղութեան և կատարելագործման հիմնաքարն է, թէ Քրիստոսն է մեր Փրկիչն և նորա մէջ պէտք է որոնենք, ուրեմն և ստանանք մեր ճշմարիտ փրկութիւնը: Այդ կենդանի համոզմունք կլինի մեր մէջ, եթէ միայն նայենք այն անձնաւորութեան, որի ամբողջ գործունէութիւնն ու կեանքը նուիրուած էր սիրած մարդկութեան, որ սիրելով սիրում էր այն վայրն ու ազգն, որին արժանի էր արել զինքն որդի լինելու, բայց դորանով զարնում էր մարդկութեան փրկութեան լարը, դորանով աշխարհը շարժման մէջ ձգեց և իւր այդ գործունէութեան պսակը կապեց իւր աննման մահուան հետ: Մեռաւ և մեռցրեց մարդկութեան թունաւորող արմատները, յարեաւ և յարոյց մարդկութեան խեղդուած աստուածային մարդկութիւնը:

Գրաւիչ է այդ կեանքն, որովհետեւ դորա մէջ ներկայանում են մեզ մարդկային իրական հանգամանքներն իւրեանց բոլոր մանրամասնութիւններով, ուշադրաւ է, վասն զի մարդը բարձրանում է այդտեղ մինչև իւր վեհութեան և վսեմութեան արփիները, բայց և սքանչելի է, որովհետեւ մարդկութեան հետ Աստուծոյ Որդին բազմ է առնում և այն, որ մերն է, աստուածացնում: Աստ է, որ տեսնում ենք գերագոյն սիրոյ միութիւնը մեր և Աստուծոյ մէջ. «Ոչ ոք բերէ

¹ «Հաւատքն է մի առտնին, ծածուկ դրամագլուխ (Capital), որպէս կան հրապարակական խնայելու և նպաստելու դրամարկներ (Cassa), որտեղից կարօտութեան օրերում այս ու այն անձի կարիքները հոգուում է, (նոյնպէս և) այստեղ հաւատացողը վերցնում է մեղմով իւր տոկոսները»: Goethe, Werke III, 102.

յաշխարհի զնմանութիւն Աստուծոյ, բայց միայն մարդ. ոչ ումեք երևի Աստուած, բայց միայն մարդոյ, ոչ զոք սիրէ Աստուած յերկրէ, բայց միայն զմարդ. Աստուած միայն մարդասէր, և մարդ միայն աստուածասէր. վասն մարդոյ Աստուած մարդացեալ, և վասն Աստուծոյ մարդ աստուածացեալ»¹:

Բայց քանի աստանդական է մարդ, երբ պահ մի իւր ուշադրութիւնը դարձնում է² աստուածութեան և մարդկութեան այդ վեհ միութիւնից, նա այլ ևս «յամենայն հողմոյ շարժի» և չունի ոչ մի հաստատութիւն իւր գոյութեան, նորա ոտի տակ հողն անգամ դողում է, նա թռչում է իբր օճառային մի փամփուշտ, որ արեգակի շողերի տակ փայլում է մանուկներին ի գուարճութիւն, սակայն նա վաղանցուկ է, թռչում է, այո՛, նա խաղում է օդի մէջ, ճախրում է, բայց սպասէ՝ քանի մի վայրկեան, ահա նա տրաքում է... և ոչ մի ձայն չէ հանում, նա չէ թողնում և ոչ մի հետք:

Մանկավարժական կրթութեան էական հիմունք է կազմում Նոր Կտակի սրբազան պատմութիւնն, ուստի և կարելի է նոյն իսկ այդ որոշ բանակարգի մէջ միջին դասարաններում զարգացնելով, այնպէս յառաջ վարել, որ այլ ևս ճեմարանական վերստին ուսումնասիրութեան պէտք չառնէ: Քաղաքակրթութեան պատմութիւնը ցոյց է տալիս, որ կրթութեամբ միայն կարենք երջանկութիւն բերել հասարակութեան, այլ և իւրաքանչիւր անհատի համար: «Մարդս կարէ մարդ լինել՝ միայն կրթութեամբ, ասում է Կանտ: Նա ոչինչ է, եթէ ոչ այն, ինչ որ կրթութիւնը նորան շինում է»: Վասնորոյ կրթութեան ամենաբարձր տեղ էր տալիս և Յրիգորիս Մեծը: Կրթելով մանկան, ուրիշ ոչինչ չենք անում, եթէ ոչ, որ նորան միջոց ենք տալիս անցնելու այն ամբողջ ընթացքն, որից յետոյ հասել է մարդկութիւնն իւր այժմեան բարձրութեան. ուսեալն ապրում է ոչ միայն իւր տարիների, այլ և մարդկութեան անցեալի մէջ, իսկ կրթեալը՝ խրատում է այդ անցեալից: Բայց ո՞րտեղ կարէ մարդ կրթուել

¹ Եղիշէ, անդ, էջ 292:

² Յատակից բաժանուելն է գոգցես ազատամտութիւն համարում. «Եթէ ես ազատամիտ գաղափարների (Idee) մասին խօսակցութիւն եմ լսում, միշտ զարմանում եմ, թէ ինչպէս մարդիկ բառերի դատարկ կեղևներից են կաշում: Գաղափարը չպէտք է ազատամիտ լինի: Թող զօրաւոր լինի, արիական, իւր մէջ ամփոփուած, որպէս զի իրագործէ աստուածային խնդիրը՝ արդիւնաբեր լինելու: Սակաւագոյն ևս ազատամիտ պէտք է լինի հասկացողութիւնը (Begriff), զի նա մի բոլորովին ուրիշ խնդիր ունի: Ազատամտութիւնը պէտք է ոչ այլ ուրեք, եթէ ոչ համոզմունքների մէջ որոնել, և դորա են կենդանի հոգին. (Gemüth-սիրտ, ազնուամտութիւն): Սակայն համոզմունքները հազուադէպ են ազատամիտ, զի համոզմունքն անմիջապէս անձի մօտագոյն վերաբերմունքներից և կարիքներից է ելնում:

Այլ ևս չենք շարունակում, թող այս չափին հետևեն, ինչ ևս որ ամեն օր լսում են»: Goethe, անդ, էջ 108:

իւր ապագայ կեանքի փորձով, եթէ ոչ այն անձի կեանքով, առ որի կատարելութիւնը պէտք է տանէ մեզ մեր ապագան¹:

18

ԵԿԵՂԵՅԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Աստուածաբանութեան պատմական բաժնի գլխաւոր առարկան եկեղեցական պատմութիւնն է: Եկեղեցին այն համայնքն է, որ միացած ի մի վեմն և գլուխն անկեան Քրիստոս, հոգով Նորա հետ է ապրում և գործով նորանից առաջնորդուում, վասնորոյ եկեղեցի է կոչուում, այսինքն՝ ժողով (*ekklesia*) հաւատացելոց² տեսանելի և միանգամայն անտեսանելի: Եկեղեցին սկսում է իւր գոյութիւնը նոյն իսկ հոգեգալուստից յետոյ և մասնաւորում է զանազան ազգերի մէջ՝ իւրաքանչիւրի սեփական դառնալով, և թերևս այնքան սեփական, որքան մի ժողովրդի հոգին տրամադիր է դէպի վեհն, աստվածայինը: Քաջայայտ է, որ Հայաստանեայց եկեղեցին իւր մասնաւորութեամբ հանդերձ ազգային գոյով՝ միանգամայն և ընդհանրական է, այսինքն՝ քրիստոնէական է և շնորհ ունի իւրաքանչիւր ճշմարիտ փրկատենչի ընդունել իւր հովանու ներքոյ: Նորա ընդհանրականութեան կենդանի ապացոյցն է, որ նորադարձին վերստին չէ մկրտում, զի Քրիստոս ամենուրեք նոյն է և յանուն նորա են մկրտուում,³ որ ճանաչում է միայն մի ընդհանուր գլուխ՝ Քրիստոս,⁴ որ հիմնված է առաքելոց քարոզութեան վրայ՝ հեռու աշխարհական ձգտումներից, և որ հավասարապէս ամենքին մասնակից է անում Քրիստոսի մարմնի և արեան հաղորդութեան՝ կապելով իւրաքանչիւր անհատի

¹ Մշակման օգտակար ձեռնարկ կարէ լինել Գ. Վ. Այվազեանի կազմած «վարք Քրիստոսի...» Պարիզ, 1854. օտար ձեռնարկների մէջ պէտք է ի նկատի ունենալ գրողի հայեցակէտից բխած ուղղութիւնը: Նշանաւոր է Փարբը. *Жизнь Иисуса Христа*. Съ англ. Изд. 2-е, испр. и дополн. Москва 1887. Ժեքումների և ենթակայական տեսակետների լծակից է E. Renan, *vie de Iésus*, Paris, 1890.

Քրիստոսի վարքից կամ Նոր Կտակի սրբազան պատմութիւնից յետոյ պէտք է ցոյց տրուի աստուածային վարդապետութեան պտղաբերութիւնն առաջին դարերում և առաքելոց անձնուէր գործունէութիւնն («Գործք առաքելոց»), որքան կարելի է հանել թղթերից և գործերից. այդ կաւանդուի 2 դասարանում շաբաթական 3 ժամ: Նպաստաւոր է Փարբը. *Жизнь и труды св. апостола Павла*. СПб. 1887.—Первые дни христианства. СПб. 1888. Դոքա բոլորը կարեն աւանդուել իբրև ուսումն Ս. Գրոց՝ առաւել ուշ դարձնելով և Զին ու Նոր Կտակի վարդապետութեանց վրայ: Յիշեմ և Ստեփ. Նազարեան, վարդապետարան կրօնի., Մոսկվայ, 1853:

² «Եկեղեցի մեզ ո՛չ ցուցանէ պատուիրանն Աստուծոյ, որ ի քարանց և ի փայտից է շինեալ, այլ զհաւատով շինեալ զազգս մարդկան ի վերայ վիմին հաստատութեան»:
Ս. Սահակ, Սոփերք, Ա, 100:

³ Յովհան Մանդակունի, Ճառք, Վեներտիկ, 1860, էջ 166:

⁴ Ագաթ., էջ 436, Օձնեցի, էջ 130 և այլք:

Քրիստոսի հետ ևեթ¹: Այս առաքելական տեսակէտից ևս հանում է և իւր եկեղեցապատմական հայեցողութիւնը²:

Եկեղեցու ամբողջ կեանքն ունի իւր ներքին և արտաքին կողմերը, վասնորոյ և հաւասարապէս նիւթ են ուսումնասիրութեան՝ լիովին տրամաբանական և յառաջավարութեան գծի տակ, և ոչ թէ լոկ ըստ արտաքին հանգամանքների տրոհմամբ: Արդէն, որ Քրիստոս իւր եկեղեցին խմորի նմանեցրեց, դորանով պարզապէս որոշեց նորա ապագայ անարգել ծաւալումը: Միաժամանակ մարգարէացել էր Քրիստոս, որ հալածանքներ լինելու էին և եղան, սակայն դոքա միշտ արտաքին լինելով, բնաւ չկարեցան յաղթանակ տանել, այլ յաղթուեցան փառաւորապէս: Եկեղեցին, իւր ներքին զօրութեան մէջ միայն ունենալով իւր ոյժը, զարգացավ՝ յաղթելով բոլոր աննպաստ հանգամանքները, կազմակերպուեց ապա և արտաքին վարչականով, ընդ նմին ընդլայնեց իւր վարդապետութիւնը, կեանքն ու բարոյքը: Թէ՛ ուսումն ու գրականութիւնն և թէ՛ արուեստը, սննդարար տեղ գտան նորա մէջ և իւրեանց առանձնայատուկ զարգացումն ստացան, այնպէս որ ամենայն ինչ, որ քրիստոնէական էր, ազնիւ ու վեհ, հետզհետէ գերադասութիւն ստացաւ և մղեց հինը դէպի անյայտութիւն՝ զգալի դարձնելով նորա անպիտանութիւնը: Հարկաւ այդ բոլորի ընթացքը կապուած էր ընդհանուր պատմութեան նիւթերի հետ, ըստ որում, այդոքիկ եկեղեցական պատմութեան մէջ ուսումնասիրելով, պտտում ենք որոշ չափով ընդհանուր պատմութեան շրջանում: Քրիստոնէական եկեղեցիների ընթացքը, կազմակերպութիւնը, պաշտամունքն ու կեանքը պատմութեան նիւթ դարձնելով, չենք կարող խոյս տալ և այն շեղումներից, որոնք պատահել են զանազան մաքառումների մէջ իւր այս ու այն հայրերի մոլորմամբ, վասնորոյ և ոմանց հոգեկան հիւանդութիւնից յառաջացած աղանդներն ու պառակտումները տեղ են բռնում եկեղեցական պատմութեան մէջ:

Եթէ եկեղեցական պատմութիւնը միայն դէպքերի կուտակումն դառնայ, շատ հեռացած կլինի իւր գիտնական նպատակից. այստեղ քննական հայեացքն, այսինքն՝ միայն պատմական եղելութեանց

¹ Ագաթ., էջ 330:

² Թէև բոլոր եկեղեցիք տեսութեամբ մերժում են կրկնամկրտութիւնը, սակայն իրօք՝ ոչ: Նոյն իսկ գերմանական եկեղեցին խստիւ բողոքում է հռովմէական եկեղեցու հակաքրիստոնէական կրկնամկրտութեան դէմ, որ իրապէս կատարվում է. տէ՛ս Witte, gegen romisch – katholische Wiedertaufe, Leipzig, 1890. Անցեալ դարերի հայոց վարդապետներն ևս թունդ բողոքում են հռովմայ դէմ և մինչև անգամ լատին (ֆրանկ) քարոզիչներին չքրիստոնէայ համարելով՝ անուն ևս հակառակ են գրում՝ «ֆրանկ»: Ուրիշ տեղ կիսուեն այդ մասին՝ ձեռքիս թղթերը հրատարակելով:

առանձնայատկութեանց նշանակութիւնն իւր ընթացքի համար տեսութեան անհրաժեշտ նիւթ պէտք է լինի: Որքան այդ հիմնական շաւղի յարաշարութիւնը յաջողուի, այնքան իրագործուած կլինի այդ առարկայի գիտնական նպատակը: Մինչև անգամ այդ հանգամանքից ծագած շրջանների տրոհումը չպէտք է խանգարէ ամբողջ պատմութեան միայնութիւնն, այլ ելնելով նոյն իսկ պատմութեան արտաքին պարագաներից՝ ներքին միութիւնը պիտի պէտք է պահէ իւր տեսութեան ներքոյ:

Արդ, բաժանման հաստատուն սկզբունք են միմիայն մեծամեծ դէպքերն, որոնք ամբողջ եկեղեցական պատմութեան համար ազդող նշանակութիւն ունին, ըստ որում և բնական դարագլուխներ ու շրջաններ են ձևակերպում: Դոցանից միութիւնը չէ խախտուում, զի չէ շեղուում ընդհանուր ընթացքից, այլ միայն որոշ կէտեր են, որոնք հանգույցներ են կազմում դէպի մի այլ ուղղութիւն լուծուելու հակամարտ¹: Ըստ այդմ ընդհանուր եկեղեցական պատմութեան մի դարագլուխ պէտք է նկատուի նախ Կոստանդինոս Մեծի դարձը (325), որ ճշմարիտ այն ժամանակի հզօրագոյն պետութեան մի հարուածն էր հեթանոս աշխարհի անկման համար, թէև նորա այդ դարձը լոկ արտաքին քաղաքագիտական էր դեռ ևս: Երկրորդ դարագլուխ կարէ լինել իրաւապէս Գրիգոր VII Հռովմայ (ԺԱ դար), երրորդը՝ կրօնական յեղափոխութիւն, և չորրորդը՝ դորանից մինչև առ մեզ: Իհարկէ այդ դարագլուխները կունենան և իւրեանց շրջաններն ևս ըստ նոյն հիմունքների: Միայն առաջին բաժանման մէջ կարէ մեզ համար նշանաւոր կէտ կազմել և հայոց Տրդատ թագաւորի և ամբողջ պետութեան դարձն (276) ի քրիստոնէութիւն, ըստ որում հայերն են առաջին քրիստոնեայ ազգն աշխարհի վերայ², այդ եղելութեան մեծութիւնը մեզ համար խիստ զգալի կլինի, եթէ ի նկատի առնենք, որ Տրդատ մինչև անգամ պատերազմեց հռովմայցոց դէմ իւր քրիստոնէութիւնը պաշտպանելու համար և յետ մղեց, որպէս գիտենք Եւսեբիոսի պատմութիւնից (Թ, 8):

Ուսումնասիրութեան համար պահանջուում է ոչ միայն անկողմնապահութեամբ յիրարկել աղբյուրներն և ուղղամտօրէն դատել

¹ «Մի շարք ժամանակակէտեր (moment), որոնց մէջ անընդհատ գերակշռում է խաղաղ զարգացումը, ներկայացնում է մի կարգաւոր դրութիւն և կազմում է մի պատմական շրջան. մի շարք շրջանների, որոնց մէջ յանկարծակի ծագումը գերակշռում է, ներկայացնում է յարաբերութեանց մի աներող յեղաշրջումն և կազմում է մի պատմական դարագլուխ»: Շլայերմախեր առ Hagenbach-ի, անդ, էջ 258:

² St'eu et St. Martin, Lebeau, Hist. Du bas – empire, I, 76. յաւելումով. “Les Armeniens sont réellement la première nation qui ait adopté la foi chrétienne...” “Quoiqu’il en soit, on peut regarder comme constant que le christianisme devint, vers l’an 276, la religion du roi, des princes et des peuples de l’ Arménie...”.

պատմական տուեալներին ըստ իւրեանց պատճառականութեան, այլ և կենդանի շահ ունենալ առ քրիստոնէութիւնն՝ կրօնական հայեցողութեան չափով վերաբերուիլ և առհասարակ հասկացողութիւն և լուրջ ուշադրութիւն դարձնել կրօնական ոգևորութեամբ: Պատմիչը պէտք է շնչակցէ իւր այդ պատմութեան, նա պէտք է եկեղեցու որդի լինի, բայց և ճշմարտասէր: Հեթանոսը չի կարող եկեղեցական պատմութիւն ուսումնասիրել, զի քրիստոնէութիւնը բարձրագոյն զարգացման կրօն է, իսկ հրէայի կամ մահմետականի և այլոց աչքերը բռնուած են իւրեանց ստոր կրօնի մթնութեամբ, մինչդեռ ճշմարիտ քրիստոնեան, եթէ նա ազատ է հեթանոսական մոլութիւնից, կարէ հավասարապէս դատել ամենայն պատմութիւն՝ վեր մնալով բոլոր կուսակցութիւններից: Քրիստոնեական ճշմարտասէր ոգին կենդանի պէտք է լինի գիտնականի մէջ: Ում մէջ որ ներքին խոպանութիւնն կայ և կրօնական զգացումը մարած է հոգևոր խեղումների ներքոյ, նորան աւելորդ է նոյնիսկ ամբողջ աստվածաբանութիւն, և պէտք է սպասէ դեռ, որ հոգևոր իրարանցման մէջ այդ հիւանդութիւնը դուրս ժայթքուի անհրաժեշտապէս: Այս առաւել վերաբերում է նոցա, որոնց նպատակն է գիտնական ուսումնասիրութիւնը:

Աղբիւրների գործածութեան մէջ հարկաւ էական է քննաբանութիւնն, որի մասին արդէն վերև խօսուել է, սակայն կայ և պատմական քննաբանութիւն, որ ձգտում է իմանալ, թէ արդեօ՞ք այս ու այն պատմիչն արժանահաւատ անձնաւորութիւն է իւր դիրքով, բնավորությամբ, կոչմամբ ու զարգացմամբ, կամենու՞մ է ճշմարտութիւնն ասել և կամ կարէ՞ր ասել, եթէ կամենար ևս, թէ կաշկանդուած էր բռնութեամբ կամ կանխակալ կարծիքներով և այլն: Դորանով որոշուում է և աղբիւրի արժանիքն և ապահովութիւնը: Սակայն այս քննության մէջ պէտք է լավ ճանաչած լինենք ժամանական, որում ապրում էր հեղինակն և այդ ժամանակի յարաբերական չափով կշռադատենք, և ոչ թէ պահանջենք այն, ինչ որ մեր դարում գիտնականի պարտիքն է:

Բայց քննաբանելով և դէպքերն ու պատահարները շարելով ժամանակագիրների նման՝ չի կարելի տալ ճշմարիտ պատմութիւն, որի մէջ դէպքերը ծառայում են իսկապէս միայն պատմական հայեացք ձեռք բերելուն, իսկ սոսկ իբրև դէպքեր՝ բնաւ պէտք և օգուտ չունին մեզ համար: Քանի որ անցեալ բոլոր դարերը մի շղթայ են կազմում և իւրաքանչիւր յաջորդ շրջան՝ անցեալի պատկեր, իսկ ներկան բովանդակում է իւր մէջ ապագայի սաղմերը, պարզ է, որ բոլոր անցքերը մի կապակցութեան մէջ պէտք է դիտուին, դատուին և պատմական

Հայեցողութեան նիւթ, ատաղձ դառնան: Աւելացնելով դորա վրայ և տեղն ու բարեխառնութիւնը՝ կտեսնենք, որ պատմութիւնը ներկայացնում է բարոյական և բնական աշխարհի, պատճառի և հետեանքի մի յարաշար շղթայ, որոնք կշռադատելով կարելի կլինի հասկանալ բարոյական պատճառական օրէնքները: Մի խօսքով պատմութեան իմաստասիրութիւնը պէտք է գլխավոր և առաջնորդող տեղ բռնէ: Ընդ նմին պատճառն ու հետեանքներն ի նկատի ունենալով՝ չպէտք է մոռանալ, որ իւրաքանչիւր պատճառ հետեանք է մի այլ պատճառի և այդ անթիւ պատճառների բացարձակ պատճառն է անպատճառ պատճառն, որ սկիզբն է ամենայնի: Իւրաքանչիւր նիւթական հետեանք իւր անմիջական պատճառն է դուրս հանում, սակայն մտապահ պէտք է լինել, որ իւրաքանչիւր անմիջական պատճառ միջնորդական պատճառ է իսկապէս յարահետեւ պատճառների կապակցութեան մէջ իւր յետընթացին: Պատմութիւնը միշտ միակողմանի կլինի, եթէ ջանանք միայն տեսանելի պատճառները նշանակել որոշ հետեանքների, ամենայն ինչ պատահականի և կամայականի հորիզոնի տակ խոթել, մեծագոյնը փոքրագոյնից, սկզբնականը եղականից, կեանքը մահից բացայայտել, այսինքն՝ փակել աչքերն՝ իւր հորիզոնից դէնը չտեսնելու համար, եղականի կամ նիւթականի մէջ գործող զօրութիւն ըստ ինքեան նախադրել, իբր միայն անգիտանալով այդ և տեսանելի դէպքերը մի-մի աստուածներ դարձնելով. այդ բռնաբարութիւն կլինի տրամաբանական կապակցեալ մտածողութեան, որ բացակայում է սահմանափակ հոգիների մէջ: Չեմ ասում, թէ իւրաքանչիւր պատմական բեկորի մէջ պէտք է միայն խորհրդակցութիւն որոնել, այդ նոյնքան միակողմանի կլինի, այլ արտաքինը չպէտք է գերադասել, որպէս կեղեի վրայ ուստոստալով՝ չզուարճանալ մըջիւնի նման, որ միջուկը չէ գտնում, և ոչ ևս կեղեկ չտեսնելով՝ միայն միջուկը՝ ներքինը որոնել զրավաստակ: Երկուքն ևս տուեալներ են և պէտք է հաւասարապէս յիշարկուին:

Վերև յիշուեցաւ, որ մեր դարը չպէտք է չափ դառնայ՝ նորանով ամենայն դէպք դատելու համար, մեր խելքն ևս օրինակ չպէտք է դրուի պատմական գործիչների համեմատութեան համար, եթէ այդպէս անենք, չենք զարմանայ, երբ անցեալ իւրաքանչիւր անձնաւորութիւն յիմարների շարքը դասենք և կամ այն ժամանակի յիմարներին՝ մեր կարգը: Այդ մանկական խաղ կդառնայ պատմական անձների պարկուճներով, նոցա գաղափարների ընդհարումները վէճերի մէջ կհանդիսանան նոյն մանկական աչքերի տակ մանկական խժլտոց: Դորա միւս միակողմանիութիւնը կլինի, եթէ նայենք պատմական ընթացքին՝ իբրև աստվածային մի ողբերգութեան վրայ՝

ամենայն մանրուք ևս կապելով բացարձակի անմիջականի զօրութեան հետ: Այլ այդ միակողմանիութիւնից խուսափելով՝ պէտք է սկիզբը կապել աստվածային յայտնութեան յառաջատար ներգործութեան հետ և ապա հետամուտ լինելով ընթացքի բոլոր ճիւղաւրութեանց, դիմել դէպի այն, որ վերստին միացնելու է դոցա ծայրերը: Նոր Կտակարանն է այն չափն, որին հետ պէտք է համեմատել իւրաքանչիւր դէպք քրիստոնէական եկեղեցում, քրիստոնէական սկզբունքը պէտք է արտափայլի ամենայն դէպքի մէջ, որ յարակցութիւն ունի նորա հետ և ըստ այդմ որոշել է դորա արժէքը, կամ շեղուելուց յառաջացած հիւանդոտ վիճակի էութիւնը: Հարկաւ հիւանդութեան պատճառը կողմնակի ներգործութեան տակ շեղուիլն է, վասնորոյ և այդ կողմերն ևս դիտելով՝ հարկ է չմոռանալ, որ կարեն նորա հետեւանքները դարեր շարունակ աճել և իսկական պատճառը քողարկել, որպէս զորօր. Հռովմայ պապութեան մէջ, այստեղ անհրաժեշտ է չափը ձեռքից չտալ և արտաքին հանգամանքները չմոռանալ:

Գալով այդ ընդարձակ պատմութեան մասերի համաչափութեան՝ չենք կարենալ մի այնպիսի շաւիղ (մեթոտ) բռնել, որ կարելի լինի իւրաքանչիւր իրողութիւն հաւասարապէս ուշադրութեան առնել¹: Պատմութեան նպատակը մեզ համար որոշ լինենլով, հասկանալի է, որ միայն այն մասերը պէտք է առանձին ընդարձակութիւն ստանան, որոնք գերադասական նշանակութիւն ունին ամբողջութեան համար և բովանդակում են իւրեանց մէջ մանրութեան էութիւնն ևս: Մանրամասնութեան ընդարձակութեան մէջ մտնել, մի և նոյն է, թէ սուգուել առանց մի հայեացք ձեռք բերելու: Չի կարելի նաև միայն մի ստուերագիծ կազմել և դորանով վերջացնել ամենայն ինչ, այլ պէտք է շատանալ միայն ամբողջութեան հետ կապ ունեցող խնդիրներով և միանգամայն պահպանել ընդհանուր ընթացքը: Մեզ համար ուսումնասիրութեան էական շրջանն է առաջին հինգ դարերը, վասն զի այդ ժամանակ կազմակերպուում է Հայոց առանձնայատուկ և վեհափսեմ եկեղեցին. այդ բաժինն առանձին ուշադրութեան առնելուց յետոյ, կարէ երկրորդ տեղը բռնել միջին դարերի հռովմէական և հակահռովմէական աշխարհն, որպէս զի առաջնում ձեռք բերած ի վսեմութիւնն այստեղ նկատենք և սքան-

¹ Օրինակելի հետազոտութիւնք և պատմութիւնք խիստ բազմաթիւ են գերմաներէն: Դռովմէական գրութիւնք չկարեն ինքնուրոյնաբար գործածուիլ: Ռուսաց հոգևոր դպրոցներում (սեմինար) ականդում է ըստ Смирновъ, 3 История христ. Церкви, 9 Դ և Ե դասարաններում: Գերմաներէն ամենից դիւրամատչելի է 1. Н. Kurtz, Lehrbuch der kirchengeschichte, Leipzig, 1890. Ամենահին եկեղեցական պատմութիւնն է Եւսեբիոս Կեսարացունը:

չանանք Հայոց եկեղեցու ուղղափառութեան վրայ, այլ և ըմբռենք քրիստոնէութեան արտաքին խեղումները: Հարկաւ Հայաստանեայց եկեղեցու պատմութիւնն առանձին ուշադրութեան առարկայ է մեզ համար, որին պէտք է նպաստէ ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւնը՝ համեմատական վայր ունենալու համար Աւետարանի չափի հետ: Նորա դարագլուխները պէտք է կազմեն Ս. Սահակ (Ե դար) Յովհան Իմաստասէրը, Գրիգոր Վկայասէր (ԺԱ դար), և Ս. Էջմիածնի վերահաստատութիւնը: Պատմական հասկացողութիւնը պէտք է այստեղ ստանայ իւր ինքնագիտաստութեան արտահայտութիւնը:

Ընդհանուր եկեղեցական պատմութեան մէջ նշանաւոր տեղ պէտք է բռնեն հերժուածներն և աղանդներն, իւրեանց գլխաւոր ուղղութեանց մէջ, նոյնպէս հռչակաւոր անձնաւորութեանց ուսումնասիրութիւնն ամեն կողմից: Այդ մեծ հանձարներն, անուանի հաստատութիւնները, մանաւանդ հաւատաքննութիւնը (Inquisition) և արեւմտեան վանականութիւն և այլն չեն կորցնիլ բնաւ իւրեանց հետաքննական և կրթիչ գորութիւնն ամենքի համար՝ համեմատուելով Հայաստանեայց եկեղեցու առաքելական հարազատութեան հետ:

Սակայն, քանի որ անհրաժեշտ է նոր ժամանակն ուսումնասիրել և ճանաչել, թէ ինչի դէմ է կռուում այժմ քրիստոնէական ձայնը, հասկանալի է, որ ներկան մեծ տեղ է բռնում այդ պահպանութեան մէջ: Թէ՛ Հռովմայ եզուիթական գործունէութիւնն, թէ՛ իւր հակառակորդաց ընդդիմադրութիւնը, թէ՛ բողոքական անթիվ աղանդների խառնակ վիճակը, թէ՛ այժմեան անբարոյականացուցիչ ընկերվարութիւնը (socialisme), թէ՛ եկեղեցիների ձգտումը՝ վերադառնալու առ արևելեան եկեղեցաց պարզութիւնը, հավասարապէս հետաքրքրութեան գործեր են արժանապէս: Այլ և Ռուսաց եկեղեցու այժմեան հզոր պատերազմը ոչնչականութեան դէմ, որի հոսանքում հոսանքները հեղեղում են և գրաւիչ Կովկասը: Նորա տեսութեան մէջ մարդկային հոգին ստորանում է, արժանիքն իջնում, իդէալը ցնդում, մարդի ներքինը դատարկուում և այդպիսի մէկի համար մի ոչինչ անմիտ բան անպայման արժէք է ստանում: Եւրոպայում անիշխանական է, իսկ աստ՝ հոգեբանական հիւանդոտ ճգնաժամ է վարակուածի մէջ, զառանցանք և բանդագուշանք է՝ կարճատեութեան և սկզբունքի այլանդակութեան: Նա ցնորք է հոգու անհաստատութեան, յորում կայ միայն մի «ես» և դորա շուրջ աշխարհը խաղ և խայտառակութիւն նորա եղծուած, խեղուած հոգու հայելու մէջ: Իդէալ, մարդկային էութեան բարձրութիւն, սէր, յոյս, կատարելագործումն, երախտագիտութիւն, պարտաճանաչութիւն, բարոյականութիւն և այլն եղջերուաքաղ են դառնում, որոնք,

Ամբողջ եկեղեցական պատմութեան հիմնական ուսումնասիրութեան անհրաժեշտ նպաստներ են և տիեզերական, կրօնի, փիլիսոփայութեան, արուեստի, իրաւունքի նոյն իսկ բժշկութեան և գրեթէ ամբողջ քաղաքակրթութեան պատմութիւնք, եկեղեցական աշխարհագրութիւն, ժամանակագրութիւն, աղբիւրների հետազոտու-

² Եական է և այս որ այդպիսի հոգեկան վիճակի մարդկանց համար իրական աշխարհը կորչում է и пустота образовавшаяся на месте этого исчезнувшего мира населяется призраками и фантомами, безформенными и безсодержательными, но кажущимися чем-то реальным, сь чем можно и должно бороться. Նորա հոգեկան ճգնաժամը կորչանում է այնով, որ նա հուսկ ուրեմն բեկնում է, ընկնում է տիեզերքի վեհութան առաջ և դիմելով՝ քրիստոնեական ծայրից լուծում է խնդրում և խաղաղում, եթե միայն այդ բեկումը ժամանակին վրայ է հասնում: Դոցա դիմաց Դոնքիշոտն անգամ արհուրթին և հոգու ամրութիւն ունի: Стен и Русск. Мысль. №2. Рассказь неизвестнаго человека. Անդ Արլուվի մասին ասուած է. «Говорили о религии – ирония, говорили о философии, о смысле и целях жизни – ирония, поднимать ли кто вопрос о народе, его страданияхъ, будущности ирония..... Они съ иронией говорили что Бога нетъ и со смертью личность исчезаетъ совершенно; безсмертные существують только во французск. Академіи. Истиннаго блага нетъ и не можетъ быть, т. к. Наличность его обусловлена человеческимъ совершенствомъ, а последнее есть логическая пеленость. (էջ 163) Բարոյականութիւնը չկայ նոցա համար և պէտք ևս չէ, չկայ և սրբութիւն և ազնիւութիւն. դոքա ցմբորդել են. նոցա համար կայ միայն свое эгоистическое я, и съ точки зрения этого я онъ обсуждаеть все вопросы міра и жизни. Нравственность здесь замѣнена понятіемъ нравственнаго комфорта и условныхъ приличій. Все что вне этого – сведено просто на Физиологию. Любовь Физиологическое отправление, бракъ условная форма общежитія, имеющая только значеніе декораціи. Религія, государство сьмѣя – тоже декораціи, необходимыя въ житейскомъ обиходе. Народъ – грубая масса..... Որոնքն պէտք չէ, դոքա երևում են իւրեանց facies Hippocratica՝-ով. ցաւալի է միայն, որ Un sot trouve toujours un plus sot qui l'admire. (Boilaeu).

թիւն և այլն, վասն զի այդ բոլորը յերիւրուած են և իւրեանց մեծ բաժինն ունին եկեղեցու պատմութեան ընթացքի մէջ: Մինչև անգամ մահմետականութեան պատմութիւնը առնուազն խաչակրաց արշաւանքների համար անհրաժեշտ է ճանաչել: Այստեղից ինքն ըստ ինքեան հետեւում է, որ հարկէ նաև հեթանոս աշխարհը բաւականաչափ ուսումնասիրել, որպէս զի կարենանք ըմբռնել քրիստոնէութեան այն վեհ բարձրութիւնն, որ անչափ անհրաժեշտ էր՝ մարդկութիւնը նքողումից զօրացնելու անմահարար զովացմամբ:

19

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԴԱԲԱՆԱՆՔՆԵՐԻ

Եկեղեցական պատմութեան ընթացքին և պատահարներին քննաբար հասու լինելու համար անհրաժեշտ նպաստ է դաւանանքների պատմութիւնը, վասն զի առաջնի նիւթը սերտ կապուած է դաւանանքների պատմական զարգացման հարցերի հետ: Իսկապէս այդ առարկան մասն է եկեղեցական պատմութեան, որովհետև ներկայացնում է քրիստոնէական հաւատքի այն զարգացումն ու կազմակերպուիլն, որով կազմուել են հիմնական համոզմունքների որոշ արտահայտութիւններ կամ դաւանանքներ: Հասկանալի է, որ այդ դաւանանքներն աւանդաբար անցել են մինչև առ մեզ զանազան դէպքերի հետ կապակցուած, ըստ որում և ունին իւրեանց քննական պատմութիւնը, թէ ինչպիսի հանգամանքների հետ են ընթացել, յերիւրուել կամ ընդհարուել:

Յայտնի է, որ Քրիստոս ոչինչ չէ տուել գրաւոր, բերանացի է եղել Նորա աւանդածը, բերանացի՝ և առաքեալների քարոզածը: Իսկ, ինչ որ վերջիններս գրի են առել, այդ արել են միայն ի դէպ, երբ պէտք է զգացուել մի համառօտ ամփոփումն տալ այն քարոզութիւնների, որոնցով ջանացել էին երկնային վարդապետի երկրային կեանքն և ուսուցումը ներկայացնել մարդկանց անման կրթութեան համար: Հարկաւ քրիստոնէութեան էական սկզբունքները պէտք է ժողովրդին մատչելի դառնային միայն ժողովրդական լեզուով, ժողովրդական պատկերներով և ժամանակի արտայայտական եղանակով: Վասնորոյ և իւրաքանչիւր առաքեալ, նայելով, թէ ինչ շրջանի մէջ էր քարոզում, ըստ այնմ ևս ծաւալումն էր տալիս իւր նիւթին, առաւել առաջ տանելով այն գաղափարներն, որոնք պահանջուում էին, ուստի և այլ է Մատթէոսի աւանդած տիրական աւետարանն, այլ է Մարկոսինն ու Ղուկասինն իւրեանց հիմնա-

կան ծրագրով, և այլ Յովհաննէսինը, որ աստուածաբանում է «ի սկզբանէ»՝ սկսելով իւր քարոզութիւնը մարդացեալ Աստծոյ Բանի մտածողական սկզբից:

Քրիստոնէական գաղափարները ժամանակի ընթացքում պահանջաւորներն բանականագիտական մշակման և այդ այնքան առաւել, որքան յառաջադիմում էր համայնքը՝ նոքա զարգացման, այո՛, Յովհաննէս և Պօղոս առաքեալների գործունէութեան շրջանում, սակայն երբ հրէական և հեթանոսական հայեցողութիւնները սպառնացին խառնուելու այդ աստուածային վարդապետութեան մէջ, զգալի եղաւ քրիստոնէական սկզբունքների դաւանական մի ամփոփումն, այդտեղից ծագեց հաւատալիքի այն գեղեցիկ և հակիրճ հիւստածքն, որ բազմիցս կրկնում են իւրաքանչիւր հոգեւորական և աշխարհական առաւել քան իբրեւ երդումն հաւատարմութեան Աստծոյ՝ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու, հայրապետի և խղճի առաջ: Բայց քանի որ կային զանազան ուղղութիւններ ուսումնասիրական շրջաններում, որոնք միացուցիչ մի աղբիւր չունենալով, այդ սկզբունքների հասկացողութեան նկատմամբ տարածայնում էին, յառաջացան վէճեր՝ ուրեմն և հարազատ տեսութիւնների հետամտութիւն: Ահա այս հետամտութիւնը, որ քննական պարտ է լինել, ձգտում է գտնել ճշմարիտը, ճանաչել սխալն ու մոլարը, զատել հարազատն անհարազատից, և այս ամենը դաւանանքների պատմութեան խնդիրն է: Այս պատմութիւնն է, որ ըմբռնել է տալիս դաւանանքների էութիւնն և գիտաստ կացնում նոցա, որպէս զի դոքա լոկ զողանջիւն չգառնան դաւանողների իմացութեան մէջ, այլ բնորոշ հաստութեան հիմունքներ: Այստեղ է, որ հայ խուզակը կտեսնէ Հայաստանեայց Եկեղեցու պատմութեան առաքելական այն սքանչելի պարզութիւնն ու հարազատութիւնն, որոնց պահպանութեան համար կռուել են հայոց ազնուամիտ հայրապետները Ե դարից սկսեալ շարունակ, բայց և այնպէս կարճատեսների շրջանում չեն ճանաչուել և թշնամանուել են: Այլ և ուսումնասիրելով այս պատմութիւնը՝ կտեսնենք, թէ ինչպէս այն սկզբունքներն, որոնք մարդկային փրկութեան հիմունքներ են, կեանքի և մահուան խնդիրներ էին շարունակ:

Քրիստոնէական դաւանանքներն և սկզբունքները միմեանց հետ այնպէս յերկրում են, որ անհրաժեշտ է խոյս տալ այս ու այն կէտի զանցառութիւնից, բնաւ չի կարելի որոշել գլխաւորներ և երկրորդականներ, կամ էականներ և մասնաւորներ, և ըստ այնմ ուսումնասիրել, վասն զի այն, որ մասնաւոր է կամ երկրորդական մէկի ըրպէական կարծիքով, մեծ նշանակութիւն է ունենում հիմնական դաւանանքների բացատրութեան համար, և առաջինի չլինելը

կարէ երկրորդի մէջ բաց յառաջացնել և կամ կռուան տալ հակա-
ճառական առարկութիւնները¹: Անյարմար է նաև պատմական տե-
սակէտով շրջանների բաժանել և իւրաքանչիւր շրջանի մէջ դաւա-
նանքների պատմութիւնն առանձին ուշադրութեան առնել, զի այդ
կցկտուր ամբողջութիւն կտայ: Միակ շաւիղը (մեթոդ), որով կարելի
է անսայթաք ընթանալ՝ այդ դաւանանքների դարաւոր կարգն է, որ
պահպանուած է հէնց հաւատամքի մէջ. դոյն կարգի վերեւից սկսել
և ներքեւից ելնել՝ համառօտութեան ամուր հիմնաքար կլինի:

Ս. Գիրքն և առաքելական հայրերի գրութիւնները վարսելով իր-
րև հաստատուն չափ և դորանով չափել հետագայ դարերի դաւա-
նական վարդապետութիւններն իւրեանց պատմական հանգամանք-
ներով. այս է դաւանագէտի հայեցակէտը: Այդպէս կճանաչէ նա
քրիստոնէութեան վեհ անցեալն և ապա այն «տխմարութիւններն»,
որոնց կատարելութիւնը պանծացաւ սխոլաստիկութեան մէջ և իւր
հակադիր վերջին ծայրայեղութիւնը տուաւ բողոքական աղանդնե-
րի ոմանց ասպարիզում: Թէ որքան հետաքրքրական է այս գիտու-
թիւնը, նկատելի կլինի, եթէ յիշենք այն ընդհարումներն ու գոր-
ծակցութիւնն, որոնք եղել են քրիստոնէական հայեցողութիւնների,
և մարդկային յետադիմութեան ու յառաջադիմութեան գրեթէ բո-
լոր արդիւնքների հետ: Իսկ սխոլաստիկութեան մթնոլորտը կտայ
մեզ հաճոյք և կսկիծ, զի այդ է քրիստոնէութեան քողով ծածկուած
հոովմէական կատակերգութիւնը:

20

ՀԱՅՐԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Եկեղեցու վարդապետութիւնն ուսումնասիրելու համար, որպէս
տեսանք, անհրաժեշտ է դիմել առ եկեղեցական հայրերի գրուած-
ներն, որպէս զի Ս. Գրքի և դոցա չափով որոշենք նաև սխալն ու
մոլարը: Այստեղից յառաջանում է կարիք մի առանձին բանակարգի,
այն է հայրաբանութեան, որ Հայաստանեայց Եկեղեցուն վերաբե-
րեալ մասով կարէ լրացումն ստանալ նաև եկեղեցական մատենագ-
րութեան մէջ, իսկ օտար եկեղեցիների շրջանը՝ ընդհանուր եկեղե-
ցական պատմութեան մէջ:

Հայրաբանութիւնը զբաղուում է եկեղեցու հայրերով, իսկ եկե-
ղեցական հայրեր կոչուում են այն եկեղեցականներն, որոնք ներ-

¹ Հիմն մոլորութիւնների ծանօթութիւնը խիստ անհրաժեշտ է, առանց որի անհնար
է խուսափել անգիտաստական սխալներից:

գործական դեր են կատարել մի որոշ եկեղեցու սկզբնական զարգացման համար: Դոցանից առաքելական հայրեր են կոչուում առաքեալների ժամանակակիցներն, որպէս՝ Բարնաբաս, Իգնատիոս, Պոլիկարպոս, Հերմաս, Պապիաս և Կղեմէս Հռոմանոս¹: Հայրերից դուրս կան և եկեղեցական վարդապետներ և գրողներ: Հարկաւ, չի կարելի կտրական բաժանումներ մտցնել դոցա մէջ, միայն թէ եկեղեցական գրողներ լինում են այնպէսներ (գորօր.՝ Օրիգինէս), որոնք իւրեանց գրուածքներով լիակատար չեն վստահելի: Իսկ վարդապետներ են, որոնք հիմնուելով հայրերի վերայ, ուսուցանել են և քարոզել եկեղեցու ճշմարտութիւնները: Հայաստանեայց Եկեղեցին հետեւելով իւր դարաւոր գործունէութեան պատմութեան՝ ունի իւր հայեցողութիւնն այդ նկատմամբ, որ տարբերուում է թէ՛ Հռովմէական և թէ՛ «բողոքական» եկեղեցիներից: Հռովմէ հասցնում է իւր հայրերի շրջանը մինչև ԺԳ, իսկ «բողոքական» եկեղեցիները՝ մինչև Զ դարը: Հայաստանեայց Եկեղեցու հայրերի անպայման շրջանն է մինչև Ե դարի վերջը, իսկ այդ ժամանակից մինչև ԺԲ դարը եկեղեցական հայրեր են միայն օրինաւոր ընդհանրական կաթողիկոսներն և նոցա հովանաւորութեան տակ գործող եկեղեցականք, իսկ այնուհետև եկեղեցական հեղինակները սուրբ վարդապետներ են, որոնց ասածները պէտք է անպատճառ չափել ս. հայրերի համեմատութեամբ: Այս վերջին շրջանում ևս եղել են Հայաստանեայց Եկեղեցուն ջերմ նախանձախնդիր և անձնուէր անձինք, որոնք կուրել են Հայոց ուղղափառութեան պաշտպանութեան համար և սրբոց կարգը դասուել, սակայն և այնպէս նոցա գրուածները չեն կարող ինքնուրոյն աղբիւր դառնալ եկեղեցու վարդապետութեան, այլ միայն ձեռք ձեռքի տուած ս. հայրերի հետ: Այս տեսութեան մի պարզ և մեծաբարբառ ապացոյցն այն է, որ հայոց եկեղեցականները մինչև մեր օրերը նախ յենուում են Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի և նորա ս. Ժառանգների, ապա դոցա յաջորդ ընդհանրական կաթողիկոսների և Պահլաւունիների՝ հոսկ յետոյ Ս. Ներսէս Շնորհալու վերայ, և ապա թէ յիրարկում են մասամբ և վերջին շրջանի սրբերի գրուածները: Քաջայայտ է, որ հայրաբանական ուսումնասիրութեան մէջ պէտք է մտնէ ոչ միայն ս. հայրերի կենսագրութիւնն, այլ և նոցա հիմնական վարդապետութիւնը, եթէ այդ մինչև անգամ եկեղեցական մատենագրութեան նիւթ դառնայ²: Իսկ թէ որքան մեծ տեղ պէտք

¹ Տե՛ս Hagenbach, ամդ, էջ 326:

² Մենք չունինք Հայոց ս. հայրերի գրուածների կանոնաւոր հրատարակութիւն: Յոյն և Լատին հայրերինը կայ գեղեցիկ հրատարակութեամբ J. P. Migne, patrologiae cursus completus....Paris, 1844 և այլ: Յիշելի է և E. Fialon, les peres de l'eglise grecque: recueil

է բռնեն այդ հոգեշունչ հայրերի վսեմաթուիչ և ազդու գրուածները ընթերցանութիւնն, այդ կզգայ իւրաքանչիւր ոք, եթէ միայն փոքր ինչ ծանօթանայ դոցա կենդանի պարզութեան հրաշալի վեհութեան և ուշադրաւ գեղեցկութեան¹:

Հայաստանեայց Ուղղափառ Ս. Եկեղեցին կարելի է միմիայն դոցանով ճանաչել և սիրել:

21

ԴԱԻԱՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Բաւ չէ գիտենալ եկեղեցիների անցեալ պատմութիւնը, հարկ է ճանաչել նաև նոցա այժմեան վիճակը թէ՛ կազմակերպական և թէ՛ ծիսական կողմից, ահա այս առարկայ է դաւանագիտութեան և կամ ըստ օտար անուան՝ (symbolik)² հանգանակաբանութեան: Հանգանակաբանութիւն է կոչուած, վասն զի սկզբնապէս զբաղուել է եկեղեցիների հաւատոյ հանգանակներով և հրապարակական հաւատագրութիւններով, մինչդեռ այժմ չէ սահմանափակուում միայն դոցանով, այլ գլխաւոր ուշադրութիւն է դարձնում եկեղեցիների դաւանական, վարչական, ծիսական, կենսական և վարդապետական առանձնայատկութիւնների վերայ՝ ամփոփելով նաև պատմութեան այն էական շրջաններն, որոնք հիմնական նշանակութիւն են ունեցել այս ու այն եկեղեցու բնորոշ զարգացման համար: Հարկաւ սորա շրջանից դուրս չեն և այժմեան մանր-մունր աղանդները: Այսպիսով այս առարկան իւր ծրագրով լոկ պատմական է և անհրաժեշտ նպաստ ու նախադրուոն Հայաստանեայց եկեղեցու դաւանաբանութեան:

Վերև տեսանք, որ հաւատոյ հանգանակը կամ հաւատամքն՝ դաւանանքների այն ամփոփումն է, որ խոստովանուում է մի եկեղեցու կամ համայնքի բոլոր անդամներից: Յայտ է, որ այդ անհրաժեշտ է և հաւատամքը պէտք է կրօնի առջին ուսուցման նիւթ

de discours, de lettres et de poesies etc. Paris, 1882. Harnack և Gebhardt ևս հրատարակում են Texte und Uebersetzungen z. Gesch. der altchrist. Literat. Leipzig, 1882.

¹ Հայոց դպրոցներում չեն կարող օտար եկեղեցիների հայրերը կանոնաւոր տեղ բռնել հայրաբանութեան մէջ, սակայն փափագելի է, որ դոքա գոն միմէ Եփեսոսի առաջին ժողովը ուսումնասիրուեն լավապէս դաւանանքների պատմութեան մէջ, մանաւանդ որ կան հայերէն գեղեցիկ թարգմանութիւններ, թէև մեծ մասամբ անտիպ: Հայոց մէջ աստուածաբանի նշանաբանը պէտք է լինի առհասարակ կարճ ժամանակում և սակաւ ժամերում շատ բան ամփոփել և առարկաների թիւն ըստ կարելւոյն չբազմացնել:

² Symbolon յոյն բառից, որ է՝ նշանակ, դաւանած:

լինի, քանի որ կան զանազան դաւանանքներ և մոլորութիւններ կամ հերետիկոսութիւններ, իսկ առանց դաւանանքի կամ օտարածին դաւանանքի պատկանող լինել, նոյն է, թէ հոգով չպատկանել մի որոշ սրբազործուած ազգային համայնքի կամ եկեղեցու: Հայաստանեայց եկեղեցին ունի մի նշանաւոր հաւատամբ, որ իւր գեղեցիկ առանձնահատկութիւններով հանդերձ, մասամբ ծագումն է առել Երուսաղէմի և Ասորական հաւատամքների կապակցութեամբ. իւր վերջնական լրացումը ստացել է, որքան կարելի է հետամտել, Ե դարի առաջին կէսում: Միայն թէ հիմնական կէտերով համաձայն է Նիկիոյ մեծ ժողովի դաւանանքին, ուստի և կոչուել է Նիկիական: Նորա արտահայտութիւնները գտնում ենք Հայոց ս. հայրերի գրութեանում, իսկ կտորներ՝ Զ դարի (Կոմիտաս կաթողիկոսի և այլոց) դեռ անտիպ թղթերի մէջ ևս: Իսկ այդ հաւատամբի բոլորովին համառօտութիւնը մկրտութեան հաւատամբն է, որ յիշարկուում է մկրտութեան ժամանակ¹:

Առաւել ընդարձակ մի հաւատաբանութիւն ևս կայ ժամագրքում, որի մէջ Հայաստանեայց եկեղեցու դաւանանքները ճշտիւ, մի առ մի և պարզ արտայայտուած են²:

Ուրիշ քրիստոնէական եկեղեցիներից գրեթէ իւրաքանչիւրը ձգտելով դէպի ինքնուրոյնութիւն՝ ունի իւր սեփական կամ սեփականացրած հաւատամբը: Հռովմէական եկեղեցին ունի և առաքելական կոչուած մի հանգանակ, որ հաստատապէս հռովմէական մի եկեղեցում է հեղինակուել, մանաւանդ որ արեւելեան եկեղեցիները դորա մասին տեղեկութիւն չունին: Դաւանագիտութեան գործը չէ վերջանում, այդ հաւատամքները հետազօտելով և ճանաչելով, նա ամփոփում է և զանազան եկեղեցիների դաւանանքներն և համեմատութիւն անում դոցա մէջ: Նա ներկայացնում է և քրիստոնէական եկեղեցիների բարոյական կեանքը մանրամասնաբար, այլ և նոցա վանական, վարչական և ծիսական կազմակերպութիւնն արտաքին և ներքին վիճակի և յարաբերութեան հետ միասին³: Հոսկ

¹ Տե՛ս և իմ գրութիւնը Die Armenische Kirche in ihren Beziehungen zur Byzantinischen, vom IV bis zum XIII Jahrh., Leipzig, Gustav Fock, 1892, էջ 21–28: Նիկիականի հին թարգմանութիւն կայ գրչագրերի մէջ Նիկիոյ ժողովի կանոնների հետ, որ խիստ տարբեր է Հայոց հաւատամբից:

² Ժամագիրք Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցոյ, արարեալ սրբոց թարգմանչացն մերոց՝ Սահակայ և Մեսրոպայ և երանելի հայրապետացն մերոց Գիւտոյ և Յովի. Մանդակունոյ և սրբոյ Նորսիսի Շնորհալոյ, Ս. Էջմիածին, 1892, էջ 1–3:

³ Առհասարակ բոլոր առարկաների և մանաւանդ քնքոյշ հարցերով զբաղուող ճիւղերի գիտնական հետազօտութեան համար չի կարելի վերցնել միայն մի եկեղեցու պատկանող հիդիմակի, այլ նաև հակառակորդների գրութիւնները: Ամենանշանաւորներն են Դոմմէականների մէջ՝ Moehler, Symbolik, 10 տիպ Mainz, 1888,

իսկ բողոքականների մեջ Dr. G. B. Winer, comparative Darstellung des Lehrbegriffs der verschiedenen christlichen Kirchen...,⁴ տպագր, Leipzig, 1882. Խիստ ընդարձակ է և դեռ կիսատ Kattenbusch, Lehrb. Der Konfessionstkunde, Freiburg, 1892. Խիստ հետաքրքրական է մեզ համար ուրիշ եկեղեցիների դպրոցական կեանքը: Ձուիցարիայի նման փոքրիկ երկրում կան աստուածաբանութեան 6 համալսարանական ֆակուլտետներ (ի Բագել, Բերն, Ժընև, Լոզան և Ցիւրիխ), 2 ճեմարան (ի Նոյշատել և Ֆրիբուրգ) 3 ազատ մասնագիտարաններ (Ժընև, Լոզան, Նոյշատել) և այլ դպրանոցներ: Այդ 11 մասնագիտարաններում սովորել են անցեալ տարի 462 աստուածաբաններ և 18 լսողներ. Ցիւրիխում 20ի չափ աւարտած անձինք չեն կարացել օգոստոսին տեղ գտնել:

Ֆրանսիայում շուրջ 10.000 աշակերտ են եղել հոգևոր դպրանոցներում: Գերմանիայում 20 համալսարանների աստուածաբանական բաժնում 150 բողոքական և 53 հռովմէական պրոֆեսորների դասախօսութեամբ սովորել են 3840 բողոքական աստուածաբաններ և 1080 հռովմէական, ընդամենը՝ 4920: Պրոֆեսորութիւն ստանալու համար պէտք է ունենալ գիտնականութեան ցենզ:

Ռուսաց եկեղեցին ունի 4 հոգևոր ճեմարաններ (ի Պետերբուրգ, Մոսկվա, Կազան և Կիև) 800 ուսանողներով, իսկ 60 դպրանոցներ 3.600 աշակերտներով: Իտալիան, Սպանիան, Պորտուգալեան, Անգլեան առաւել ևս անցնում են այդ համեմատութիւնից: Նոյն իսկ հիւսիսային Ամերիկայի եպիսկոպոսական եկեղեցին ունի 72 եպիսկոպոսներ, 3.865 քահանաներ, 313 սարկավագներ, 582 թեկնածուներ, 1.806 ընթերցողներ, 549.250 դրոշմուղներ. սովորողներ կիրակնօրյա դպրանոցներում 42.828, աշակերտներ 398.378, եկեղեցիներ 4.581, որբանոցներ 49, պատսպարաններ 62, ճեմարաններ 62, կոլլեժներ 13, աստուածաբանական դպրոցներ 20 և այլն: Վերջին 3 տարիներում աւելացել են 618 եկեղեցականներ. նուիրատուութիւններ հաշուում են 50 միլիոն դոլլար: (Տե՛ս le catholique Français 1893. №20. Revue internationale de Théologie, Berne 1893. №1 էջ. 89. Akademisches Taschenbuch f. Theologen. Berlin 1892. Приложение кь коллед. для учителей Ф. Гельбке 1893).

Ռուսաց հոգևոր դպրոցներում աւանդուում են՝ ուսումն Ս. Գրոց 4 ժ. առաջին դասարանում մինչև Բ. Օրէնք: Բ դասարան 2 ժ.՝ մինչև Եգր: Գ դասարան 4 ժ.՝ մինչև Սիրաք: Դ դաս. 3 ժ.՝ մարգարէները: Ե դաս. 3 ժ.՝ մինչև Գործք Առաք.: Զ դաս. 3 ժ.՝ Թղթերն ու Յայտնութիւնը: Սրբազան պատմութիւն Յին և Նոր Կտակի 2 ժ. Բ. դաս.: Ընդհ. եկեղեց. պատմութիւն՝ Գ. դաս.՝ 2 ժ: Դ.դաս. 3 ժ.՝ մինչև կրօնական վերամորոգութիւն: Ե դաս. 1 ժ: Ռուսաց եկեղ. պատմ. Ե դաս՝ 2 ժ: Զ դաս.՝ 1 ժ. (1589–1700 թիւր): Աստուածաբանական ներածութիւն՝ 3 ժ: Ուսումն ռուս հերձուածի մասին (расколъ) 6 ժ.՝ Ե և Զ դասարաններում: Դաւանաբանութիւնը Ե և Զ դաս.՝ 6 ժ: Յերքողական (обличительное) աստուածաբանութիւն. Զ. դաս. 1 ժ. Բարոյաբանութիւն, Զ. դաս. 2 ժ: Գործնական աստուածաբանութիւն Ե. դասարան 2 դաս. Զ. 2 դաս: Ընդհ. ծիսագիտութիւն (литургия) Դ՝ 1 ժ: Մասնաւոր ծիսագիտութիւն Ե՝ 2 ժ: Տրամաբանութիւն, հոգեբանութիւն, համառօտ պատմութիւն փիլիսոփայութեան: Բեմբասացութիւն, տարրական մանկավարժութիւն, տեսութիւն բանահիւսութեան Ա դաս.՝ 4 ժ: Բ. դաս. 4 ժ: Ընդհ. և ռուսաց պատմութիւն՝ Ա, Բ և Գ դաս., ռուսաց զրականութիւն Բ. դաս. 4 ժ: Տարրական հանրահաշիւ մինչև յառաջախաղութեան (прогрессия) վերջը: Տարրական երկրաչափութիւն: Համառօտ տոմարագիտութիւն: Բնաբանութիւն համառօտ: Լատին յոյն և եբրայեցերէն լեզուներ, երգեցողութիւն: Հոգևոր ճեմարանների վերատեսուչները հոգևորական են և ունին ոչ աւելի քան 2 ժամ աստուածաբանական դասախօսութիւն և իսկում են բարոյական և կրօնական ուղղութեան, բոլոր կարգերի և դասախօսութիւնների վերայ: Տեսուչը մի պրոֆեսոր է, ըստ կարելոյն հոգևորական. նա դաստիարակ է և ունի երկու օգնականներ, որոնք պէտք է լինին մագիստրոս կամ հոգևոր թեկնածուներ, դոքա կարեն դասեր ունենալ և կարգապահներ են: Դասախօսները միայն ռուսադաւաններ են: Աւանդուում են աստուածաբանական ներածութիւն, Ս. Գիրք, դաւանաբանութիւն, բարոյաբանութիւն, հովուական, բեմբասացութիւն, մանկավարժութիւն, եկեղեցական իրաւաբանութիւն, եկեղեցական պատմութիւն, հայրաբանութիւն, եկեղեցական հնաբանութիւն և ծի-

ապա դաւանագիտութիւնը պէտք է ուշադրութեան առնէ քրիստոնէական գլխաւոր եկեղեցիներէ ուսումնական կեանքը, թէ ինչ գործունէութիւն ունին նոցա հոգեւոր դպրոցներն ու ճեմարանները, կամ եկեղեցականութիւնն ու ժողովուրդը, թէ որքա՞ն են կարենում դոքա Աւետարանի լուսաւորութեան դրօշակը բարձր պահել, ձգու՞մ են դոքա հաւատքով յառաջ վարել աշխարհի յառաջադիմութիւնն ու կատարելագործումն, որպէս պահանջում է Աւետարանը, թէ հաւատքի ամրութիւնից զուրկ լինելով, չգիտեն ճշմարիտ լուսաւորութիւնն և ընդգիմադրում են նորան վախկոտաբար՝ որպէս խաւարի, և թէ արդեօ՞ք որքան են կարող կենդանութիւն ստանալ Աւետարանի աստուածային ձայնից, որպէս զի չպայթին լուսոյ տունկերից՝ իբրև տկար անօթներ:

Անշուշտ այս գիտնական ուսումնասիրութիւնը լոկ վերացական չպէտք է լինի, այլ վիճակագրական տուեալների հիման վրայ, եկեղեցու աշխարհագրական ծաւալումն անգամ տեղ է բռնում այստեղ, նոյնպէս և ժողովրդի, թեմերի, հոգեւորականների, դպրոցների և այլոց թիւը, հարկաւ և տարեկան յառաջադիմութիւնը: Դորա համար ևս անհրաժեշտ է կրթել երիտասարդի պատմական հասողութիւնն, որ կարենայ խելամուտ լինել չոր ու ցամաք տեղեկութիւնների հոլթեան և նշանակութեան և օգտուել լրագրական, ճանապարհորդական և պաշտօնական տեղեկութիւններից, մանաւանդ և որոշել վստահելին և անվստահելին, որոնք ամենուրեք խառնուում և շփոթուում են իրար հետ: Այս վիճակագրական հմտութիւնը ցոյց կտայ դիւրաւ, որ գիտութեան, լուսաւորութեան և քրիստոնէական բարոյականութեան յառաջադիմութիւնն ու զօրութիւնը բնաւ չեն կախուած ժողովրդի և երկրի մեծութիւնից ու ճոխութիւնից, այլ լիապէս ազգային-հոգեւոր կենդանութիւնից, որի սննդեան արմատները խոր տեղաւորուած են աստուածային լոյսի Կտակարանի մէջ:

Դաւանագիտութեան այդ մանրամասնութեան մէջ նշանաւոր տեղ պէտք է բռնեն թէ՛ Հռովմէական եկեղեցու հեթանոսական կարկատաններն ու սկզբունքները¹, թէ՛ նորա դէմ բողոքող ուղ-

սագիտութիւն, փիլիսոփայութիւն, տրամաբանութիւն, հոգեբանութիւն, բնագանցութիւն, փիլիսոփայութեան պատմութիւն, ապա՝ գրականութիւն, լեզուներ, դաւանագիտութիւն: Ուսումը տևում է 4 տարի. ընդունուում են քննութեամբ՝ գիշերօթիկ, իսկ երթեկներ, միայն եթէ ծնողաց մօտ են ապրում. ազատ ունկնդիրներ առաջնորդի թոյլտուութեամբ ևեթ: Մատենադարանի գրքերը, լրագիրներն և ամսագիրները պէտք է ունենան առանձնապէս վերատեսչի թոյլտուութիւնը:

Стѣи Уставъ и штатъ, православныхъ дух. Академій спб. 1884.

¹ "Rome, qui est une secte, la plus grande du monde, mais une secte, a faussé la nation de l'Angleterre, qui est devenue une vaste organisation ecclésiastique plutôt qu'une institution divine". Le cathol. Français 1893 № 19. Ուրեմն համարում է «աշխարհի ամենամեծ

դուլթեան բազմաթիվ հերձվածների բանապաշտական (*rationaliste*) կամայականութիւնների ծայրայեղութիւնները: Թէ հեթանոսութիւնն ինչպէս մարմնացած է Հռովմէական եկեղեցում, այդ կարելի է տեսնել նոյն իսկ այն պառակտումից, որ եղաւ նորա և «հին կաթոլիկ» համայնքի՝ մէջ. սա է, որ ձգտում է դէպի արեւելեան եկեղեցիների պարզութիւնը՝ յառաջ տանելով իւր գործունեութիւնը ամբողջ արեւմուտքում: Ձեական ծիսականութիւնը, թողութիւնը ծախելը, հեթանոսական ճոխութիւնը, պապի անսխալականութիւնը, աշխարհական ձգտումներն և աշխարհականին պիղծ համարելը, դաւանական շեղակոտորումները, ամբարտաւան ինքնահաւանութիւնը, ազգերի ինքնուրույնութեան և լեզուի թշնամութիւնն, միլիոնաւոր սրբերի աստուածավայել պաշտամունքները և նոցա պատկերների պաշտումը հրապարակներում և անտառներում, և այլն և այլն և այլն երկնագոյ հեթանոսութիւններ են, որոնք սոսկեցնում են մտածող մարդուն՝ իբրև քրիստոնէական խեղկատակութիւններ: Իսկ «բողոքականց» անհամար աղանդները², նոցա կամայական տեսութիւնները՝ յառաջացած Հռովմայ դէմ անպայման բողոքելուց, ինքնահաւանութեան նոյնանման սկզբունքները, մանաւանդ նոցա միսիոների այլանդակ քարոզչութիւնը նոյն իսկ քրիստոնեանների մէջ և այլն և այլն, որոնք մասին ընդհանուր խօսք բանալ չի լինիլ, զի միանմանութիւն չունին, հակընդդէմ ծայրն են բռնում Հռովմայ դիմաց: Որքան դժբա լաւ ճանաչուեն, նոյնքան և առաւել վեհ և աղանդ»՝ Հռովմը:

¹ Դոցանից զորօր.՝ Պարիզի համայնքը, հայր Hyacinthe Lyoson հռչակաւոր քարոզչի առաջնորդութեամբ, պահանջում է ձգել պապի անսխալականութիւնը, եպիսկոպոսների ժողովրդական ընտրութիւն անել, պաշտամունքը ֆրանսերէն ազգային լեզուով կատարել, քահանաներին թոյլ տալ ամուսնանալ, եկեղեցիների ազատութիւն և բարոյականութիւն ներշնչել: (1.Rejet de l'infallibilité du pape; 2. Election des eveques par le clergé et le peuple fidèle; 3. Celebration des offices liturgiques et lecture de la Bible dans la langue nationale; 4. Liberté du mariage pour les pretres; 5.Liberté et moralité de la confession. Տե՛ս Programme de la Réforme catholique, Paris, 1891.) Պապական անսխալականութիւնն այնպիսի մի սոսկալի դրութիւն է, որի հետ ոչ մի ազգ և ոչ մի պետութիւն չի կարող հաշտուել, զի պապը չէ ճանաչում որ և իցէ կայսր անգամ, եթէ նա չէ հնազանդուում իւր կամաց:

² Չորօր.՝ Լութերական, Արմինեան, Սոցիալեան, Մենոնիտ, Բաբտիստ (Սկրտական) (4 տեսակ), Շաբաթականներ, Տունկեր (Tunkers), Կալվինեանք, Ցվինգլեանք, Օծանկրտականներ, Կամպելիտք, Քրիստեանք, Նորանկրտեանք, Մեթոդիստներ, Վեսլեյանք, Վիտեֆիլտեանք, Ալբեիտեանք, Սիւսթալ եղբարք, Փրկագօրք (The salvation Army), Իրվինգեանք, Դարբիստներ, Սորմոններ, Տաճարականներ, Նազարականներ, Երերեաններ (Quäker), Շեկեր, Հիկզիտկուեկներ, Պերգեկցիոնիստներ, Ներշնչեալներ, Սուետաբորգեաններ և այլն և այլն: Հռչակաւոր Դեօլինգեր պատմագէտը համարում էր 70 բողոքական աղանդներ, իսկ այժմ Նիւ-Իօրկի իմ մի ծանօթ քահանայ Johann Rockstroh ասում է, որ երկու անգամ 70 են դարձել: Սակայն թէ՛ Հռովմէական եկեղեցու և թէ՛ դոցա մասին ժողոված նիւթերս հարկ է առանձին հրատարակել:

ուշագրաւ կլինի Հայաստանեայց Եկեղեցու ուղղափառ դաւանաբանութիւնը:

Գ.

ԲԱՆԱԿԱՐԳԱԿԱՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ:

22

ԴԱԲԱՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ

Բանակարգական աստուածաբանութիւնը բանում է մեր առաջ մի այնպիսի շրջան, որտեղ փայլում է Հայաստանեայց Եկեղեցու վարդապետութիւնը դաւանական և բարոյական ճիւղաւորութեան մէջ: Մեկնական և պատմական աստուածաբանութիւնը նախապատրաստութիւն են այս բաժնի, այնտեղ մանաւանդ պատմական բաժնի մէջ է, որ ձգտումն է յառաջանում ճանաչելու այն սկզբունքներն և դաւանանքներն, որոնցով ամրապնդուած է Հայաստանեայց Եկեղեցու ամբողջ կեանքը, գործունէութիւնն ու յառաջադիմութիւնը: Այստեղ է, որ հանգոյց են կազմում աստուածաբանի ուսումնասիրութեան բոլոր արմատները, այստեղ է, որ ստանում է նա իւր հոգեւոր հաստատութիւնը՝ յենուելով Հայոց եկեղեցու սուրբ սկզբունքներին՝ իբրեւ կարծր և անշարժ ապառաժի. սա պէտք է ցոյց տայ հային այն աղբիւրներն, որոնցից միայն կարէ ստանալ նա իւր ծարաւի յագուրդը, կամ այն զինարաններն, որոնցից ստանում է իւր հոգեւոր զէնքերը:

Անշուշտ դաւանաբանութեան հիմնաքարն է Ս. Գիրքը, սակայն դաւանաբանութիւն Հայաստանեայց Եկեղեցու լինելով, պտտուում է անհրաժեշտապէս պատմական դարաւոր այդ եկեղեցու շուրջ, որ 1600 տարի նայում է հայ ժողովրդի վերայ և սնուցանում է նորան կենդանութեան սնունդով¹: Բայց նա այդ սոսկ պատմական գիտութիւն չէ դարձնում, նորա աղբիւրը կենդանութիւն է, ուստի և չկարէ մեռելութեան բարեկամանալ, նորա նիւթը պատմական է, այո՛, ուստի և քննական է նորա ղեկը պատմութեան այդ երկար ալիքների մէջ, սակայն նա նոր է և թարմ, կենդանի և վառ, վասնզի պէտք է մտածենք նորա վերայ, որպէս զի մեր սեպհականը

¹ «Բողոքականութեան» սկզբնական ձգտումը լինելով դառնալ Զոովմեական հեթանոսութիւնից դէպի քրիստոնէութիւն՝ նորա մի սիւնը՝ Սեւանիստոն, ասում է. «Չպէտք է ընդունել և ոչ մի վարդապետութիւն, որ վկայութիւն չունի ինչ սուրբ եկեղեցուց, և դիւրաւասկանալի է, որ ինչ եկեղեցիներն պարտ են ունենալ հաւատոյ բոլոր մասերը, այսինքն՝ ամեն ինչ որ անհրաժեշտ է երջանկութեան»:

դարձնենք. դաւանանքը հաւատքի գործ է, այսինքն՝ գիտենալու և զգալու, գիտենալ՝ հաւատալ չէ, հաւատալ՝ զգալ չէ, այլ գիտենալ և զգալ միանգամայն: Դաւանաբանին է ասուած. «Քաջիմա՛ց լեր, մանր քննեա՛, սրատես լեր մտօք առաւել քան աչօք»¹: Սակայն «հաւատք հասուցանեն ի ծանօթութիւն փառացն Աստծոյ»², հաւատազուրկ լինելով՝ չի կարելի դաւանաբանութեան մէջ յառաջադիմել, վասն զի «առանց հաւատոյ անհնարին է զՍուրբ Հոգին ընդունել»³: Այսինքն պէտք է զգալ հասկացութեան հետ կապուած մի ձգտումն դէպի առ այն, որ դիմում ենք մեր ուսումնասիրութեան մէջ:

Պատմական է դաւանաբանութեան հիմունքն, այսինքն՝ նորա նշանաբանն է Հայաստանեայց եկեղեցու գիտաստութիւնը, թէ պատմականապէս աւանդուել է նորան աստուածային յայտնութիւնը մարդկութեան փրկութեան համար: Բայց աստուածայինը մնում է միշտ աստուածային և մարդկութեան մէջ մարդկաբար ըմբռնուում, և հէնց այդ ըմբռնումներն են, որոնք գիտնական մշակման պէտք է ենթարկուին, որպէս զի գիտաստական դառնան մշտապէս: Հաւատքը համոզմունքի ամրութիւն պէտք է ունենայ. համոզմունքը գաղափար է, սակայն գաղափար, որ այլ է տգէտի մէջ և այլ նորա մէջ, որ մտածելով է սեփականել մի համոզմունք: Տգէտի համոզմունքը խախուտ է, երերուն է, ջրեցիր թէ չէ, կցնդուի և տեղը տորիչելեան դատարկութիւն կգոյանայ⁴: Մինչդեռ խոհականի համոզմունքը սկզբուած է նորա մէջ անբաժան: Միայն այն է համոզմունք, որի վրայ մտածել ենք. մտածել նոյն է՝ թէ իւրացնել, իսկ այն ամենն, որի վրայ չես մտածել և ունիս, չունիս կամ թուլթակաբար ունիս:

Այսպիսով, այն, որ ստացել է դաւանաբանը մեկնութիւնից և պատմական բաժնից, ձգում է մտածողական իմաստասիրական բովրդ, մշակում և ներկայացնում կանոնաւոր բանակարգի մէջ: Դաւանաբանը պարտ է ճանաչել ոչ միայն եկեղեցու անցեալն, այլ և ներ-

¹ Եղիշէ, անդ, էջ 319:

² Յաճախ., էջ 152:

³ Եղիշէ, անդ, էջ 313:

⁴ Այս է սոսկալի անհաւատութիւնը: Փոքր ի շատ կրթուած մարդը, որ առանց հիմնովին մտածելու և ուսումնասիրելու մի հարց, չէ կարենում եզրակացութիւն անել, բնաւ չի մտնիլ տգէտի անհաւատութեան մէջ, եթէ նա այդ անհաւատութիւնն իբրև նախապաշարմունք ինչ չէ ժառանգել տգիտութեան ժամանակից: Ուստի խիստ վտանգաւոր խելակորոյս այլաճանաչութիւններ են անխոհական և տգէտ անհաւատները: Դոքա են հասարակութեան զգուշի վերքերը: Դոքա ոչ գիտուն են ոչ տգէտ. «Տխմարներն և խելօք մարդիկ հաւասարապէս անվտանգ են: Միմիայն կիսախմախներն ու կիսագիտուններն են (Halbnarren und Halbweisen), որ վտանգաւոր են: Göthe, անդ, էջ 123:

կան, որպէս զի հասարակութեան զարգացման դիւրամբոնելի կացն է իւր պաշտած պատմական հաւատալիքները: Վասնորոյ այս ամբողջ թէ՛ ուսման, թէ՛ ուսուցման գործում, թէ՛ ուսուցողի, թէ՛ ուսանողի հոգու մէջ հաւատքը նախընթաց է և յետընթաց: Նախ-ընթաց, զի հաւատալու տրամադրութիւն է պէտք, յետընթաց, զի մտածելով կլինի ամուր հաւատք: Բայց վա՛յ նորան, որ կոյր է և տեսնել է ուզում լոյսը, խուլ՝ և լսել է ուզում ձայնը, կամ աչքերը ծածկում է՝ վախենալով լոյսից կուրանալուց, և կամ աչքով լսել է ուզում, ականջով տեսնել և հակառակում է աստուածային ձայնին¹, կարծելով, թէ կկարենայ իւր գլխով ընկոյզ կոտրել: Հաւատալեաց մէջ անհրաժեշտ է բանալ միայն հոգու աչքերն և եթ:

Դաւանաբանութիւնը ներկայացնում է քրիստոնէական վարդապետութիւնը կամ հաւատալիքն՝ իբրև աստուածային ճշմարտութիւն Հայաստանեայց եկեղեցու մէջ: Այստեղից հետևում է պարզապէս, որ ջատագովական հանդէս է նորա ընթացքը պատմական և թէ իմաստասիրական բնավորութեան մէջ: Իսկ ջատագովութիւնը (Apologetik) չի կարող միայնակ ընթանալ, վասն զի նորա դէմ է ելում հակառակութիւն, որ բանում է նորա առաջ մաքառման հանդէս ևս: Ահա նորան գործակցում է այստեղ և բանակուիւր կամ մարտաբանութիւնը (Polemik): «Երկուսն ևս պատկանում են դաւանաբանութեան, որոնք նորա զգայարանքներն են, դոցանով նա հասկանալի է դառնում, նոցա մէջ է դաւանաբանական կեանքի զարկերակը, դոքա երկու առանցքներն են, որոնցից մէկով դրականապէս, միւսով բացասականապէս արձակուում է դաւանաբանութեան միջով անցնող ելեքտրական հոսանքը»²: Քայլ առ քայլ յառաջ գնալով՝ դաւանաբանութիւնը պարտաւոր է իւր հաւատալիքները պաշտպանել հակառակորդների դէմ³, լինին դոքա հեթանոս, թէ քրիստոնեայ: Նա պէտք է շանթահարէ իւրաքանչիւր մոլորութիւն և բռնազբօսումն: Այսպիսով ջատագովութիւնն ու բանակուիւր կեդրոնանում է լիովին դաւանաբանութեան մէջ, թէև մեկնութիւնն ու եկեղեցական պատմութիւնը նոյնպէս յերկրուած պէտք է լինին միշտ դո-

¹ Այդպիսիներն համար է ասում Քրիստոս. «Ամենայն մեղք և հայիոյութիւնք թողցին մարդկան. բայց գձուոյն հայիոյութիւն մի թողցի» Մատթ. ԺԲ, 31:

² Hagenbach, ամդ, էջ 361:

³ Հայոց եկեղեցու ս. հայրերի գրեթէ բոլոր գրուածները ջատագովական, բանակռական են: Իբրև զուտ ջատագովութիւն յայտնի է գեղեցկաբան Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդաց», որ յաճախ տպագրուել է: Քրիստոնէական բազմաթիւ նոր ջատագովութիւններից յիշեմ զոնե՛ Guizot, meditations sur l'essence de la religion chretienne. Paris 1864. կայ և ռուսերէն Տոմ. 1871: Լայպցիգի համալսարանի պրոֆ. Լութարդի Ապոլոգիա Христианства: Նորերս լոյս տեսաւ և Христианская Апологетика проф. Н. П. Рождественского, СПб, 1893.

ցա հետ: Իսկ դաւանաբանութեան մէջ ջատագովութիւնը յենուում է պատմութեան վրայ և իմաստասիրաբար ցոյց տալիս, որ քրիստոնէութիւնն է ճշմարիտ կրօնը, մարդկութեան կրօնը: Հարկաւ այստեղ որոշ չափով տեղ կը ընէ և կրօնի փիլիսոփայութիւնն, որի հետազօտութիւնը ցոյց տալով, որ քրիստոնէութիւնն է կատարելագոյն կրօնը, քրիստոնէութեան ուսումնասիրութեամբ կհետեցնէ, որ նա ամփոփում է իւր մէջ ամենայն ինչ, որ պահանջուում է և պահանջուել կարէ կատարեալ կրօնից: Քաջայայտ է, որ քրիստոնէութիւնն առանձնայատուկ կրօն է, աստուածային յայտնութիւն, ըստ որում մարդկանց համար է, ուստի և մարդկային միանգամայն, վասնորոյ և անհրաժեշտ է ակներև կացնել, որ հէնց այդ է մարդկային որոշման պահանջածն, այդ է իւրաքանչիւրի հոգեկիցն, և իւրաքանչիւրը դուրս մէջ միայն պէտք է գտնէ մարդկութեան բաղձալի փրկութիւնը:

Բայց քանի որ մեր դաւանաբանութիւնը վերաբերում է Հայաստանեայց Ուղղափառ Եկեղեցուն, որին մենք պատկանում ենք սրտով, ուստի դաւանաբանական բանակուին ևս պէտք է անբաժան լինի նորանից: Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցին դիտէ համբերատար լինել դէպի ուրիշ քրիստոնեաները, ճանաչելով նոցա ևս քրիստոնեայ, սակայն դաւանական կամ հիմնաբանական սկզբունքների մէջ չի կարող իւր հակառակորդին դէմ չելնել և միանգամայն ուղղափառ համարուել: Նա պարտաւոր է հերքել հակառակ դաւանանքները, վասն զի այդ ուղղութիւնն անմիջական հետևանք է ճշմարիտ և անկեղծաւոր հաւատքի ու համոզմունքի¹: Աստուածաբանն և հաւատացեալը չեն կարող հանգիստ խիղճ ունենալ և մի և նոյն ժամանակ կեղծաւորուել, շողոքորթել այլոց, չեն կարող «երկուց տէրանց ծառայել», այլ պարտաւոր են տալ «զկայսերն կայսեր և զԱստուծոյն Աստուծոյ»։ աստուածաբանը չի կարող հաշտուել ճշմարտութեան թշնամու և մոլորութեան հետ, եթէ նա հաւատք ունի, այսինքն՝ իրաւ աստուածաբան է: Թեքել և ծեքել եկեղեցու դաւանանքը՝ հաշտեցնելու համար այլոց հետ՝ ոչ միայն կատարեալ կեղծաւորութիւն է և անարի անազնուութիւն, այլ և չա-

¹ “L’ homme n’est point un système, qui se dévide comme un fil jusqu’à son dernier bout. Il n’est point une force mécanique, qui se prolonge en ligne droite à l’infini... Le fanatisme en toutes choses est la réduction de l’intelligence par la passion sous le joug d’une idée exclusive”. այս որոշ չափով ճշմարտութիւն է ամենուրեք. Rémusat, de la Réforme et du Protestaustisme, էջ 52. (առ Hagenbach): Բողոքականները ծաղրում էին Հռոմայի հեթանոսական հայեացքը, թէ՛ «Արտաքոյ Հռոմէական եկեղեցւոյ չիք փրկութիւն», սակայն իւրեանց մի կոնսիստորիան մի քանի տարի առաջ շրջաբերականով գոչում էր. «Արտաքոյ բողոքական եկեղեցւոյ չիք փրկութիւն»: Բայց այդ մասին՝ ուրիշ տեղ:

րափառութիւն ու վատի թուլութիւն: Ո՛չ հռովմէական և ո՛չ «բողոքական» դաւանանքը չի կարող գոհացնել հային, ըստ որում նա պարտաւոր է միշտ զգուշանալ դոցա գրականական ուղեկաններից: Քրիստոնէական ոգին հակառակ է կեղծաւորութեան և պահանջում է անկեղծաւոր հաւատք և դորա համար ամրապինդ զինուորութիւն¹: Այդ անարգանք չէ և ոչ մի եկեղեցու համար, եթէ միայն գիտնական և քրիստոնէական հիմունքները չեն խախտուում:

Մեր նախնիք ևս, հաստատուելով Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի բազմիցս շեշտած սկզբունքի վրայ, թէ. «Ամենայն որ կարգասցէ զանուն Տեառն կեցցէ, որ գյոյսն խնդրէ ի Քրիստոս Յիսուս», բնաւ չեն զանկուել կրօնամոլութեան մէջ, սակայն և չեն սիրել մեռելութիւն, այլ միշտ կենդանութեամբ յարձակուել են հակառակորդների սխալ վարդապետութիւնների վրայ²: Եւ ճշմարիտ, եթէ կեանք կայ մի եկեղեցու մէջ, նա չի կարող անտարբեր գտնուիլ դէպի մոլորութիւնները կամ իւր հակառակութիւնները, վասն զի «կեանքն է փոխադարձ գործունէութիւն ոյժերի, որոնք ընդդիմադրում են մեռելութեան»³, ուրեմն ինչպէս կարեն իրապէս կենդանութեան աղբիւրից՝ այն է հաւատքից բղխած ոյժերը մնալ անտարբեր դէպի այն իրողութիւններն, որոնք հետեւաբար հակառակ են հաւատքին, ուրեմն և մեռելութիւն են, ճահճային ջուրը կհոտի, անհրաժեշտ է հոսանք և շարժումն հունի ուղղութեամբ: Իսկ մեռելութիւնն այնտեղ է տիրում, որտեղ հոգեւոր անշարժութեան դատապարտուելով՝ տեղի է տալիս արտաքին սոսկական ձեւապաշտութեան: Ահա գործ, գործունէութիւն և հաւատք այնքան վառ էին Հայաստանեայց եկեղեցու ս. հայրերի մէջ, որ դար չկայ, երբ տասնեակ ջատագովութիւններ և բանակութիւններ մղած չլինին ճշմարտութեան համար⁴, դոցա անհրա-

¹ «Հաւատք ծածկեալ կամ կեղծաւորեալ՝ ո՛չ է հեռի յանհաւատութենէ»,– գրում է Ս. Ներսէս Շնորհալի առ Մանուէլ կայսրն, երբ ստիպուած էր իւր բանակաւոր յառաջ մղելու երես առ երես: Սակայն այժմ ևս կարողւմ ենք յաճախ կեղծաւորութիւններ, որով ջանում են հայերից ոմանք օտարաց դիւր գալ և ձգտում են այս կամ այն դաւանանքը այլոց նմանեցնել (տե՛ս գործ.՝ Deutscher Merkur, 1892, № 44). Թէև առաւել ևս նոցա առաջ ասելի են դառնում: «Մի՞թէ իրերի սովորական ընթացքը չէ, որ նա՛ ով մի երրորդի օգտին համար իւր հաւատարմութիւնը դրժում է, հաւատարիմ չէ մնում նաև նորան»,– ասում է Ռանկէ:

² Տե՛ս գործ.՝ Խաչիկ կաթողիկոսի գեղեցկահիւս թուղթը (Ասողիկ, էջ 203). «Մենք ոչ թշնամութեան բանս հակառակ թշնամանացն ձերոց գրեմք, զի ո՛չ մեք և ո՛չ եկեղեցիքն Աստուծոյ ունիմք այնպիսի սովորութիւն», սակայն «ի վերայ լերին բարձու հրամայեցաւ բարձրացուցանել զբարբառն հաւատոյ, և ի Տեառնէ հրամայեցաւ՝ զի յունկանէ լուեալն ի վերայ տանեաց բարձրութեան ասել և քարոզել»: Կամ Ամանիայ վարդապետ. «...Ոչ առ յօգուտ ինչ նոցայն ընդդիմութեան, այլ առ ի հաստատութիւն մերոյս ճշմարիտ հաւատոց»:

³ La vie c'est l'ensemble des forces qui resistant á la mort, Bichat.

⁴ Ե դարի բոլոր եկեղեցական գրուածներն, որոնք ըստ առթին յիշատակում են շա-

ժեշտութիւնն ևս միշտ եղել է և կայ ու կլինի: Հայաստանեայց Եկեղեցին պարտաւոր է բնաւ դադար չտալ կենդանութեան հոսանքին, որի տակ պէտք է այրել թէ՛ մոլորութիւնն, թէ՛ ձեւապաշտութիւնը:

Դաւանաբանութեան ուսումնասիրութեան համար չունինք մշակ-ուած ձեռնարկներ, սակայն զանազան հարցերի վրայ գրութիւններ անպակաս են, ըստ որում անհրաժեշտ է նախապատրաստութիւն, որպէս զի բազմատարբեր նիւթերում չմոլորուի հետամտողն՝ որպէս չինական բաւիղի (լաբիրինթ) մէջ: Արդարեւ պէտք է զգուշանալ օտար եկեղեցիների պատկանող հեղինակների գրութիւններից գրեթէ ամբողջ աստուածաբանութեան մէջ¹, այսու հանդերձ առաւել ևս զգուշութեան կարօտ են այն գրուածներն, որոնց հայերէն լեզուն գրաւում է բարեմիտ հային: ԺԴ դարից սկսած՝ հայոց գրականութիւնը բռնահարուել է ունիթոններից՝ հռովմէական մարդորս մունետիկներից, որոնց յիշատակները գրչագրների մէջ գտնուած ոչ սակաւաթիւ կեղծումներն են. դոցա գրուածներն անշուշտ մերժելի են անպայման: Սակայն եղել են հեղինակներ ևս, որոնք այսպէս թէ այնպէս օգտուել են այդ գրուածներից և կամ նոցա հետ պայքարների մէջ մղուել են դէպի խորթ հայեցողութիւններ, ուստի դոքա ևս անգործածելի են: Առաջին կարգին են պատկանում և Վենետիկ տպագրութիւններն և առ հասարակ հռովմէական եզուլիթական դպրոցից լոյս տեսած բոլոր գրութիւնները, մանաւանդ նոքա, որոնք առերեւոյթ պաշտպան են ելնում Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցուն: Տարածուած են նոյնպէս ամերիկական

րունակ, գրեթէ ամենքը բանակոռական բովանդակութիւն և ունին: Մինչև դարիս սկզբներն այդպիսի գրուածներ անպակաս են եղել: Բազմաթիւ գրուածներ կան, որոնք դեռ հրատարակուած չեն դժբախտաբար. յիշենք միայն մի-մի հատ քանի մի շրջաններից: Է դարում յայտնի է Խոսրովիկ՝ ժամանակակից եզր կաթողիկոսի, որ իւր մի գեղեցիկ գրուածով մաքառում է երկու բնութեան և այլ հակառակութիւնների դէմ: Բագրատունեաց ժամանակ «Ամանիայ վարդապետի Յայոց բան հակաճառութեան ընդդէմ երկաբնակաց, զոր գրեաց ի խնդրոյ տեառն Պետրոսի Յայոց վերադիտողի», ապա Սարկաւազ վարդապետի մի նման գրութիւն: Կայ տպուած ի Կ. Պօլիս Պօղոս Տարօնեցու հրաշալի գրութիւնն. «ընդդէմ Թեոփիստեայ Յոռոմ փիլիսոփայի» և այլն և այլն, որոնց մասին երկար կլինէր խօսել:

¹ Բանակոռական գրուածներ այլ և այլ եկեղեցիների վերաբերմամբ կան և ռուսերէն Бенескриптовъ. О западныхъ вероисповеданіяхъ и сектахъ протестантскихъ. Спб. Востоковъ, объ отношеніяхъ римск. Церкви къ другимъ христ. Церквамъ и ко всему человеческому роду Спб., 1864. Іеремія, патріархъ Константиноп. Ответы лютеранамъ, 1866. Мейрикъ. Главенство папы предъ судомъ древней церкви; перев. съ англ., Спб., 1866. Михайловскій, Англиканская церковь и ея отношеніе къ православію, Спб., 1864. Нынешніе Несторіане, ихъ ученіе и богослуженіе, Харьковъ, 1865. Петровъ, Восточныя христ. Общества, Спб., 1869. Римскій католицизмъ въ Россіи, Спб., 1877. Успенскій, Вѣроученіе, богослуженіе.... Коптовъ, Спб., 1865. Кутеповъ, Секты хлыстовъ и скопцовъ, Казань, 1883. Ушинскій, о причинахъ появленія рационалист. Ученій шунды.... Кіевъ, 1884. Городковъ, Догматическ. Богословіе по сочиненіямъ Филарета... Казань, 1887.

հրատարակութիւններ, յաճախ խմորուած այնպիսի հայեացքներով ևս, որոնք նոյն իսկ իւրեանց մէջ հաստատութիւն և ընդհանրութիւն չունին: Վասնորոյ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու դաւանաբանութեան աղբիւրները պէտք է անպատճառ մի միայն նորա ս. հայրերի գրութիւնները լինին իւրեանց պատմական տուեալներով: Դոքա պէտք է բանակարգի (սիստեմ) մէջ յօրինուեն՝ իմաստասիրական մշակման ենթարկուելով: Հասկանալի է յայտնապէս, որ դաւանաբանութիւնը պարտաւոր է մաքառելու և իւր եկեղեցու շուրջ շեղակոտուած այդ գրականութեան այլ և այն հայեացքների դէմ, որոնք պատահաբար մուտք են գործել նաև կեանքի մէջ: Նա պարտաւոր է զտել և մատնացոյց անել դոցանից իւրաքանչիւրի վրայ, որպէս զի ամեն հաւատարիմ հայի աչքի առաջ բարձրանայ միայն Հայաստանեայց Եկեղեցու հարազատ ս. հայրերի հեղինակութիւնն և եթէ՛: «Մեր հայրն է Աւետարանն և մեր մայրը՝ Հայաստանեայց Կաթողիկէ Առաքելական Եկեղեցին»². այս է հայի սուրբ նշանաբանը դարերից ի վեր:

23

ԴԱԲԱՆԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱԲԻՂԸ

Իւրաքանչիւր առարկայի շաւիղը գլխաւոր տեղ է բռնում նորա մշակման մէջ, այս առաւել ևս շեշտելի է տեսական գիտութիւնների նկատմամբ: Այդ իսկ պատճառով անհրաժեշտ է մի առանձին հայեացք ձգել դաւանաբանութեան շաւղի (մեթոդի) և ընթացքի վրայ, քանի որ այդ գիտութիւնը խիստ նուրբ հիմնաքար և ճանապարհունի, մանաւանդ որ սովորաբար դաւանաբանութիւնն են հասկանում աստուածաբանութեան տակ:

Հարկ է նկատել, որ դաւանաբանութեան բանակարգական ու-

¹ Յիշատակենք քանի մի հայերէն գրուածներ ևս: Քանի մի խօսք Յռովմ եկեղեցու գլխաւորութեան միասին, թարգմ. Մ. Չոհրապետանի, Թիֆլիս, 1861: Ճշմարիտ նշանակութիւն կաթողիկէութեան կամ գիրք վիճաբանութեան, Գեորգ վարդապետի Կ. Պոլսեցւոյ, Կ. Պոլիս, 1749, ձրի բաշխեալ: Ճրագ ճշմարտութեան, շարադրեալ ի Յակոբոս Պատրիարքէ, տպեցեալ հարկադրութեամբ Տեառն Իսահակայ երկրորդ պարթևի ծայրագոյն Պատրիարքի և Յայրապետի ամենայն Յայոց և Կաթողիկոսի ս. մօրն եկեղեցեաց Յայաստ. Աստուածաբան գահին Ս. Էջմիածնի, 1755:

Թէ ինչպէս Յռովմ. եկեղեցին ոչ ևս է կաթողիկէ եկեղեցի, պրօֆ. Միշոյի Փարիզեցւոյ, թարգմ. Գ. արքեպ. Այվազեանի, Վաղարշապատ, 1878: Նոյն թարգմանչի, Յանոսի յաղագս պապին և ժողովոյ նորա, 1871 (կայ և ռուսերէն Շոճ., 1871): Արքեպ. Այվազեանի, Վաղարշապատ, 1878: Նոյն թարգմանչի, Յունիսի յաղագս պապին և ժողովոյ նորա, 1871 (կայ և ռուսերէն Շոճ., 1871):

² Եղիշէ, անդ, էջ 51:

սովորականության համար անհրաժեշտ է ունենալ տրամաբանական սուր մտածողություն, Հայաստանայց եկեղեցու ոգու և դաւանանքների հաստատուն ճանաչողություն: Սակայն ոչ թէ պատահաբար բեռնաւորուած գլուխներ են պէտք սորա համար, այլ իմաստասիրաբար կրթուած: Դաւանաբանութեան ընթացքն անհասկանալի կլինի թէ՛ նոցա, որոնց հաւատքն, որպէս հեթանոսի մէջ, խախտուած է, և թէ՛ նոցա, որոնք հրէական ձեւականութեամբ երեւում են թուեղ հաւատացողներ, բայց ներքուստ նման են «գերեզմանաց բռելոց, որ արտաքոյ երեւին գեղեցիկ, և ի ներքոյ լի են ոսկերօք մեռելոց և ամենայն պղծութեամբ»: Դոքա են, որոնք այս ու այն գրքից գաղափարներ պոկելով՝ մի օր հռովմէական կղառնան, միւս օրը բողոքական, առանց գիտենալու, որ հերետիկոսութեան մէջ են ճախրում: Քա՛նի դիպող կլինին Ս. Յուսիկի խօսքերը դէպի դոցա ուղղուելով. «Զարթի՛ր ի թմբրութենէ՛դ՝ որ ոչ է ի քնոյ. սթափեաց յարբեցութենէ՛դ՝ որ ոչ է ի գինւոյ, այլ վայի արժանի»:

Մեր առաջնորդողները պէտք է լինին, որպէս յիշուեցաւ, Հայոց եկեղեցու պանծալի Հայրերը, դոցա հետեւելով միայն կստանանք Հայաստանայց եկեղեցու դաւանաբանութիւնն իմաստասիրական մշակման մէջ: Արդ, ի նկատի ունենալով Հայոց հաւատամբը, մենք ուրիշ բաժանումներ չենք յառաջացնիլ, բացի նորա մէջ արտայայտուած կէտերը, սակայն նախապատրաստական մասն ևս աւելացնելով՝ կստանանք հետեւեալը.

Ա. Նախապատրաստական մաս՝ դաւանաբանութեան էութեան, կրօնի, կրօնների, դոցա պատմական տեսութեան, յայտնութեան, եկեղեցու, Ս. Գրքի, նոյնպէս և Հայաստանայց եկեղեցու դաւանական աղբիւրների և այլ դոցա յարակից նիւթերի վրայ:

Բ. Աստուած և Նորա յարաբերութիւնն առ մարդիկ և առ աշխարհը:

Գ. Մարդն իւր յարաբերութեամբ դէպի Աստուած և դէպի աշխարհը:

Դ. Քրիստոս Աստուածամարդն և նորա փրկագործութիւնը, նոյնպէս և Ս. Երրորդութեան անձանց յարաբերութիւնները:

Ե. Մարդն և քրիստոնէական համայնքն (եկեղեցի) իւրեանց փոխադարձութեամբ, ընդ նմին և յարաբերութեամբ թէ՛ առ Փրկիչն և թէ՛ նորանով դէպի աշխարհը:

Որպէս աստուածային յայտնութիւնը մարդկանց համար է և մարդկապէս է ստանում իւր արտայայտութիւնն¹, այնպէս ևս պարտ

¹ «Ուր խոնարհութեամբ խօսի Աստուած ընդ արարածս, զմարդասիրութիւնն իւր յայտնէ. եթէ որպէս էրն՝ և յայտնէր զինքն, եղեալքս յապականութիւն դառնային նո»

է յառաջադրուիլ ըստ մարդկային հոգևոր զարգացման¹: Դաւանանքը ձևական կդառնայ, եթէ դաւանողը յառաջադիմէ իւր կարողութիւններով և թողնէ հոգևոր այդ վեհ շրջանը, վասն զի զարգանալով ընդլայնում ենք մեր հայեցողութիւնները, մշակում ենք մեր պատկերացումներն և այն ժամանակ բաժանուում ենք մեր պատկերացումներից և չենք հասկանում մեր դաւանանքների տակ այն, ինչ որ մեր պանծալի նախնիք են հասկացել: Այդպէս է լինում, որ դաւանանքը, վեհ հայեցողութիւններն ու գաղափարները կորցնում են իւրեանց նշանակութիւնը՝ չհասկացուելու դատապարտուելով: Թող օրինակ լինի Հէնց այն, որ մարդ ստեղծուել է ըստ պատկերին Աստուծոյ, սակայն ամբոխը կարծում է, թէ Աստուած մարմնաւոր կերպարանք ունի, այդ յառաջանում է գիտնական մշակումից զուրկ բառեր և միայն բառեր ձևապէս դաւանելուց: Այսպիսի շեղումներից ազատ լինելու համար է հարկաւոր կանոնաւոր մշակումն: Մենք պէտք է ձգտենք, որ առաջին դարերի քրիստոսնեաներին հասկանալի եղած գաղափարները մեր զարգացման մատչելի համոզմունքներ դառնան:

Աստուծոյ մասին մեր ճանաչողութիւնն արտայայտելու համար գործ ենք ածում մեր բառերն, որոնց տակ իսկապէս շատ առաւել բարձր բան ենք հասկանում, քան սովորաբար, վասն զի «զնորա զանունն ոչ ոք գիտաց, զի չէր ևս անդր քան զնա ոք՝ որ անտի և այսր անուանեսցէ», այլ «վասն առաւել սիրոյն իւրոյ անանունն յանուն գայ»²: Ուրեմն բոլորն, ինչ որ ասում ենք մեր դաւանածն որոշելու համար, մարդկային է, որի տակ պէտք է ջանանք ճշմարիտ աստուածայինը հասկանալու, քանի որ «զմանութիւնք ըստ ի կարծիս առեայ զմերոյ բնութեանս, նմանութիւնք ցուցանեմք աներևութին վասն մերոյ անհասութեան», - ասում է Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը³, բայց և այնպէս «ոչ ոք կարէ ասել զարժանն զնորա զամենագոր մեծութենէն»: Քրիստոնէական Աստուածը մարդկային Աստուած է և մարդկապէս է տալիս իւր յայտնութիւնն, որպէս զի հասկանանք Նորան. «Անբաւ է մարդոյ տեսանել զԱստուած գոյիւ իւրով, իբրև մոմոյ զհուր, բայց իբրև ինքնակամ կամօք բարերարութեամբ իւրա»:

Եղիշէ, անդ, էջ 225:

¹ «Ձմարդ սիրէ քան զբոլոր արարածս. և կամի ի ձեռն նշանացն՝ զի զանեղ բնութիւնն ծանիցեն, և ի ճանաչելոյ անտի լիցի բարեկամութիւն. և դարձեալ ևս վերագոյնս ձգիցէ, որպէս թէ իւր իսկ առնիցէ գահակից»: Եղիշէ, անդ, էջ 227:

² Ագաթանգեղոս, էջ 209, Յաճախապ., էջ 12:

³ Ագաթ., էջ 209: Սակայն բնաւ չպէտք է մոռանալ Գեօթի նշանաւոր խօսքերը թէ. «Իւրաքանչիւր մեծ գաղափար, որ ինչպէս մի աւետարան աշխարհ է գալիս, գայթակղութիւն կերևի թանձրամիտ իմաստակ ժողովրդին, իսկ շատ, բայց թեթև գարգացածներին՝ յիմարութիւն»: Տե՛ս և Ա Կորնթ. Ա 23, և 3-րդ վ. Թ 33, Ա. Պետր. Բ 8:

րով զինքն ցուցանէր, ի կերպարանս մարդոյ երեւէր...»: Վասնորոյ մարդկային մտաւոր զէնքերը պէտք է գործադրենք մեր ճանաչողութիւնը Նորան մօտեցնելու համար: Այդ զէնքերից կսարսափի միայն նա, որ համոզմունքի ամրութիւն չունի: Այդ է այն շաւիղն, որով պէտք է հասկանանք թէ՛ Աստուծոյ և թէ՛ նորա արարչութեան և նախախնամութեան մասին վարդապետութիւնը:

Թէ՛ տիեզերքն և թէ՛ մարդը պէտք է նաև ըստ արտաքին գիտութեան ճանաչուած լինին, որպէս զի մտնեն քրիստոնէական հայեացքի ներքոյ, որով միայն ստանում են նոքա իւրեանց վերջնական պարզութիւնը: Կսխալուի բնագէտն, եթէ միայն իւրին ոյժ տայ՝ առանց մարդկային էութեան ամբողջութեան ուշ դարձնելու, կսխալուի աստուածաբանն, եթէ ժխտէ արտաքինը, մարմնաւորն և միայն իւրը ճանաչէ, դոքա երկուսն ևս իրարից անբաժան են, որպէս հոգի և մարմին կենդանի մարդի մէջ¹: Ուսումնասիրելով հոգեւոր և մարմնաւոր աշխարհը, մարդի ներկայ և անցեալ սկզբնական վիճակը, պարզ կտեսնենք, թէ որքան կարօտ էր մարդկութիւնն երկնաւոր փրկութեան, վասն զի բաժնուելով Աստուածանից՝ նետուում էր դէպի խորխորատ: Ահա՛ այդ ուղղում է մեր աչքերը դէպի մարդկութեան երկնաւոր Փրկիչը:

Բայց և Քրիստոսի վերաբերմամբ անհրաժեշտ է չչեղուիլ վարդապետութեան մէջ, Նա մարդացեալ Աստուածն է, մարդկութեան Փրկիչն, որ ունի ամենայն ինչ, որ մարդկային է՝ «բաց ի մեղաց», Նա մի է բնութեամբ, կամքով և ներդործութեամբ, սակայն կատարեալ Աստուած է և միանգամայն կատարեալ մարդ: Նորա մէջ է հոգակուում տիեզերական միութեան գաղափարն, որ ամենայն ինչ ըստ աստուածային տնօրինութեան պէտք է ընթանայ՝ իւր երջանկութեան հասնելու համար: Այստեղ ամենից պարզ տեսանելի է, որ ամենայն ինչ հարկ է աստուածամարդկային լինել. այդ միութեան պարտ է ձգտել իւրաքանչիւր մարդ թէ՛ հաւատքով և թէ՛ գործով: Եւ դորանում է Քրիստոսի փրկագործութեամբ երջանկանալու ճանապարհը: Հաւատալ Փրկչին և Ս. Հոգով դիմել դէպի Նա՝ ահա աւետարանի պահանջը: Նորա բարձրագոյն սէրը պէտք է կապէ մեզ Աստուծոյ հետ, Նորա մահը կմեռցնէ մեզ մեղքերի համար և յարութիւնը կյարուցանէ առ կենդանութիւն, միայն այսպէս

¹ Կեպլերն ասում էր. «Իմ բարձրագոյն բաղձնքն է, Աստուծոյ, որին ես ամենուրեք գտնում եմ, նաև ներքուստ, իմ մէջ նոյնպէս գիտաստ (գիտակից) լինել»: «Այդ ազնիւ մարդը ինքեան չէր գիտակցում, որ հենց այն ակնթարթում իւր մէջ աստուածայինը տիեզերքի աստուածայինին հետ ամենաճիշտ կապակցութիւնն ունէր»: Գեօթէ, անդ, էջ 140:

լսած կլինինք առաքեալի խօսքը. «Նորոգեցարուք ի նորոգութիւն մտաց ձերոց», իսկ այդ կլինի հաւատով, մկրտութեամբ և հաղորդութեամբ, զղջմամբ և ապաշխարութեամբ: Բայց միշտ հիմունք է կենդանի, գործունեայ հաւատն. այդ է եղել մեր նախնիքների անսասան սկզբունքն¹, ոչ թէ հաւատալ և անգործ նստել, այլ հաւատալ և գործել եռանդով, և փառքի պսակը պատրաստ է:

Դոցանով մտնում է դաւանաբանութիւնն համայնքի շրջանի մէջ, ըստ որում և նորա զբաղմունքի նիւթ է դառնում Հայաստանեայց տեսանելի, ազգային և Ընդհանրական Եկեղեցին իւր բոլոր կեանքի էութեամբ: Դաւանաբանութեան դուռը բանում է եկեղեցին և, տանելով մինչև վերջ, իւրմով վերստին փակում, նա, որ դաւանում է Հայաստանեայց Եկեղեցու դաւանական և բարոյական վարդապետութիւնն և նորանով որոնում իւր փրկութիւնը, նա ունի և իրաւունք իւր եկեղեցու շնորհները վայելելու կամ նորա մէջ իւր երջանկութիւնը գտնելու կամ նորա համար աշխատելու: Նորա մէջ հաւատացեալը միայն կարող կլինի գտնել իւր վերջին սփոփանքն ու միւս կեանքի անմահութիւնը: Բայց եկեղեցին միմիայն նեղ օրերի փախստարան կամ պատսպարան չէ, այդպէս կարծողների համար եկեղեցու դուռը կփակուի և «ո՞չ յանուն քո մարգարէացաք» ասողն «ո՞չ երբէք գիտէի զձեզ, ի բաց կացէք յինէն ամենեքեան՝ ոյք գործէիք զանօրէնութիւն» (Մատթ. Է՝ 23) կլսի իւր խղճի մէջ:

Այս է դաւանաբանութեան պարզ ստուերագիծն, որչափ առայժմ կարելի է ընդհանրապէս խօսել նորա վրայ: Յայտնութեան և իմաստասիրական աշխարհը պէտք է բացուի նորա մէջ և ծաւալուի, որպէս զի կարենայ լուսաւորել տատանողների խղճալի մտքերը: «Ամենայն սուրբք առանց բանի պատմութեան խօսին ընդ Աստուծոյ, և առանց ձայնի արձակելոյ ի վերուստ՝ լսեն կամաց նորա, և զոր ասենն և զոր լսենն՝ ընդ գրով արկանել ոչ կարեն...

¹ Այդ ամփոփուած է գեղեցկապէս Վահան Մամիկոնեանի մէկ թանկագին երգի մէջ. (Թովմ. Արծրունի, Պետերբուրգ, 1887, էջ 84).

«Հապա քաջք,
Վառեալ ի գէն
Ի յասպագէն,
Արիաբար մարտիցուք.
Մի՛ երկիցուք
Ի բազմութենէ զօրաց նոցա.
Տէր խորտակէ
Ձպատերազմողսն,
Տեառն է պատերազմ,
Տէր տկար առնէ
Ձիակառակողսն,
Տէր է յոյս մեր»

Եւ յորժամ զայսպիսի զօրութիւն յողիս մեր հետազօտեմք, կարեմք զծածուկս Բանին Աստուծոյ ծածկապէս իմանալ, և զտուչութիւն պարզեւին որ շնորհեաց մեզ՝ արտաբերեմք բարբառով, զի և յայլոց լսելիս ազդիցէ հնչումն երկնաւոր»¹ ամփոփում է, ինչ որ պէտք է ասուէր, Հայաստանեայց Եկեղեցու քաջ ախոյեանը: Սակայն նորա հետ հարկ է կրկնել նաև, թէ՛ «Մի՛ փութասցուք մարմնաւոր աչօք տեսանել զԱստուած, զի մի՛ ծախիցիմք տարածամ»²:

24.

ԲԱՐՈՅԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Հաւատքի վեմի վրայ ամուր համոզմունք կազմելով՝ մտնում ենք բարոյական հանդէսի մէջ: Բարոյական հանդէսն ևս ամրացնում է մեր հաւատքը, քանի առաւել փորձով տեսնում ենք, թէ՛ հաւատքի հետեանքների կամ բարոյական կեանքի մէջ ենք գտնում մեր երջանկութիւնը: Վասնորոյ և Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ ասում է. «Որպէս անդամօք կանգնի հասակ, այսպէս բարի գործովք կանգնին հաւատք, և հաւատով ստուգի յոյս և յուսովն հանդէսք»: Կամ բոլորովին կարճ ասելով՝ հաւատքն ամփոփում է իւր մէջ թէ՛ յոյս, թէ՛ սէր և թէ՛ բարի գործ: Հաւատքն է, որ հալածում է թէ՛ այլանդաւորած սանձարձակութիւնն և թէ՛ կեղծաւոր փարիսեցիութիւնը³:

Ահա Հայաստանեայց Եկեղեցու բարոյաբանութիւնը տալիս է ճշմարիտ տեսութիւն բարոյական կամքի մասին, որ պէտք է բոլոր ճշմարիտ հաւատացողի կամքից և ծաւալուի նորա բոլոր գործունէութեան մէջ: Մի և նոյն արմատից աճում են դաւանաբանութիւնն

¹ Եղիշէ, անդ, էջ 233:

² Եղիշէ, անդ, էջ 203: Դաւանաբանական նուրբ տեսութիւններ ունի, յիշատակուածներից զատ, Եզնիկ, որի «Գիրք ընդդիմութեանց»-ի վերջին տպագրութիւնն է Կ. Պօլիս, Արամեան տպարան, 1869: Սա կռուում է գլխաւորապէս հեթանոսական մոլորութիւնների դէմ: Քրիստոնէական աշխարհի մոլորութիւնների մասին, բացի յիշուածներից, նշանաւոր է քրիստոնէական ամենաւէական սկզբունքի հակառակորդների դէմ. La papauté schismatique ou Rome dans les rapports avec l'église orientale, par M. Abbé Guettée, Paris, 1863.

³ Առհասարակ բոլոր անբարոյականութիւնները անձնական թուլութիւնից են յառաջանում. «Բնաւորութիւնները յաճախ օրէնք են դարձնում թուլութիւնը... Թոյլ մարդիկ ունենում են յաճախ յեղափոխական համոզմունքներ. նոքա կարծում են, թէ իւրեանց համար լաւ կլինի, եթէ չկառավարուէին, և չեն զգում թէ ինքեանք ո'չ ինքեանց և ո'չ այլոց կարող են կառավարել»: Գեօթ: Նոյն իսկ անբարոյականութիւնն ու նախանձը՝ մեր հասարակութեան յառաջդիմութիւնն սպանող ախտերը, թոյլերի մէջ են վառուում. հոգով հարուստ կամ առաւելութիւն ունեցող անձինք չեն նախանձում, այլ ուրախանում են ընկերի առաւելութեան վրայ:

ու բարոյաբանութիւնը, սակայն դաւանաբանութիւնն է տալիս բարոյաբանութեան հիմունքներն և երկուսն ևս գրեթէ մի և նոյն շաւղով են ընթանում, այն է՝ քրիստոնէականն ու իմաստասիրականը կապելով իրար հետ: Եւ այդ հասկանալի է, վասն զի կրօնն և իմաստասիրութիւնը ծագում են լիապէս մարդկային հոգուց և այն, ինչ որ հրամայուում է մարդկային բանականութիւնից բարոյականութեան նկատմամբ, բնաւ չի կարող մերժուիլ քրիստոնէութիւնից, որ նոյնն է պահանջում: Հարկաւ, քրիստոնէական և իմաստասիրական բարոյաբանութեան մէջ կայ մէկ որոշ տարբերութիւն, սակայն այդ տարբերութիւնն ոչ թէ սկզբունքի վերաբերմամբ է, այլ շաւղի, բանակարգի, վասն զի առաջինը հետեցնում է իւր տեսութիւնները մի որոշ քրիստոնէական, իսկ երկրորդը՝ լոկ մարդկային գիտաստութիւնից: Քրիստոնէական բարոյ վարդապետութեան ճանպարհը ուղղուում է դէպի իւր բարձրագոյն տիպարը՝ Քրիստոս, մինչդեռ իմաստասիրականը՝ դէպի սոսկ բարոյականութիւնն, որ մարդի որոշմունքն է. սա թէև զարգացել է քրիստոնէական շրջանում, այնով հանդերձ ամեն մարդի համար է, մինչդեռ նա միմիայն քրիստոնեային է վերաբերում: Իմաստասիրականի մէջ առաջնորդողը մարդկային բարոյական ինքնորոշումն է, իսկ քրիստոնէականի մէջ աստուածային Հոգու յայտնութիւնն, որ տանում է մեզ դէպի առաքինութիւն¹: Այլ և պարտիքը ծագում է առաջնի մէջ աշխարհի հետ ունեցած յարաբերութիւնից, իսկ երկրորդն՝ դէպի աստուածային արքայութիւն ունեցած վերաբերմունքից:

Սակայն երկուսն ևս իրարից չեն տարաձայնում, վասն զի երկուսի նպատակն է տալ ճշմարիտ մարդի բարոյական տիպարը, դոքա իրար չեն կարող հակասիլ, միայն թէ քրիստոնէականի մէջ կրօնը կամ կամակցութիւնն Աստուծոյ հետ արմատն է բարոյականութեան, իսկ իմաստասիրականի մէջ՝ պսակը, մէկում բղխող է, միւսում՝ բղխող: Իմաստասիրականը քաղում է իւր տիպարը քրիստոնէականից, իսկ քրիստոնէականը պատրաստ ունի յայտնութեան տուած տիպարը, միայն թէ բանավարում է և իմաստասիրական տեսութիւնները: Քրիստոնէական սէրը բղխում է Քրիստոսից համայն

¹ Տէ՛ս և А. Гусевъ, Зависимость морали отъ религіозной или философской метафизики. По поводу исповеди графа Л. Толстого, Моск. 1886. Проф. К. Ярошъ, Вопросы современной морали, Харьковъ, 1887. Этика Аристотеля. Пер. Радлова, Спб., 1887. Зпиктеть, Настольныя заметки стоическ. Морали, Пер. Зайцева, Казань, 1883. Оболенскій. Л. Толстой, его философск. И нравст. Идеи. Кратич. Этюдъ, 2-е изд. Спб., 1887. К. Д. Кавелинь, Задачи Этики, Изд. 2-е, Спб., 1887. Հայերէն կան միայն խրատական ժողովածուներ, որպէս՝ Թանգարան խրատու, յօրինեալ ի Պօղոս արքեպ. Անդրիանապօլսեցոյ..., յՕրթագիւղ, 1824 և այլն:

նական եղբայրություն մէջ և ապա ծաւալուում և դէպի մարդկութիւնն, իսկ իմաստասիրական բարոյաբանութեան մէջ մարդկային պատուի յարգումը բարձրագոյն օրէնք է և նորանից ճիւղաւորուում է արդարութիւն և սէր դէպի կեանքի բոլոր կողմերը: Այստեղից արդէն պարզապէս երեւում է քրիստոնէական բարոյաբանութեան անհամեմատ բարձրութիւնն ու զօրութիւնն, որ ոչ միայն մարդկային բնութիւնից է ծագում, այլ գլխաւորապէս հաղորդուում է նորան իբրև աստուածային ճշմարտութիւն: Աստուածային շնորհն և փրկարար ներգործութիւնը հիմնական տեղ են բռնում այստեղ: Նա պահանջում է քրիստոնէական համոզմունք, որից և ձգտումն դէպի կատարելութիւն. նա ոչ թէ հատ-հատ պատուիրաններ է տալիս, այլ, աչքի առաջ դնելով Քրիստոսի անձնաւորութիւնն՝ իբրև տիպար, և գիտնականապէս զարգացնելով իւր բոլոր տեսութիւնները թէ՛ իմաստասիրական տեսակէտից և թէ՛ Քրիստոսի վարդապետութիւնից, տալիս է մի հիմնական պատուիրան. «Եղբրուք կատարեալ, որպէս և Հայրն ձեր երկնաւոր կատարեալ է»:

Բարոյաբանութիւնը պարտիք ունի նոյնպէս մաքառելու բոլոր մոլորութիւնների և անբարոյական տեսութիւնների՝ որպէս եզուրիութեան, կեղծ բարեպաշտութեան և կեղծ կամ ձեւական ճգնութեան¹, ցուցամոլ բարոյականութեան, անբարոյականութեան և այլ հասարակական ախտերի դէմ: Նա պէտք է կռուէ, որպէս զի միջոցը նպատակ չգառնայ ժողովրդի մէջ, նիւթը չտիրէ նորա հոգու վրայ, և չխոպանացնէ նորա աստուածային շնորհն և հիմնական չարիք դառնայ հասարակութեան²: Նա պէտք է ձգտէ ներշնչել իւրաքանչիւրի մէջ գիտաստութիւն, թէ ի՞նչ է ինքն, ի՞նչ պակասութիւն ունի և ի՞նչ պէտք է լինի: Եւ երբ բարոյականութիւնն կճանանչուի իբրև ձգտումն, այն ժամանակ կվերանայ այն ամբարտաւանութիւնն,

¹ «Եւ յորժամ պահիցէք, մի՛ լինիք իբրև զկեղծաւորսն տրտմեալք, որ ապականեն զերեսս իւրեանց, որպէս զի երեսցին մարդկան թէ պահիցեն. ամէն ասեմ ձեզ, այն իսկ են վարձք նոցա: Այլ դու յորժամ պահիցես, օժ գգլուխ քո և լուա՛ գերեսս քո, զի մի երեսցիս մարդկան իբրև զպահող, այլ Զօրն քում ի ծածուկ...»: Մատթ. 23: 16: Այդ կլինի միայն այն ժամանակ, երբ իւրաքանչիւրը գիտենայ իւր ամեն գործի եւթինը, գործը.՝ թէ ինչն՞ է համար է բարիք գործում, աղօթում, յարգում ուրիշի պատիւը, պաս պահում և այլն և այլն: Բայց այդ կլինի կրթելով երիտասարդին և ինքնուրոյն դիրք տալով նորան իւր բոլոր գործերի մէջ, և ոչ թէ մեքենայ ստրուկ դարձնելով նորան այս ու այն հեղինակութեան հրամաններին:

² Տե՛ս և Մ. Аврелинь. Секреть творчества. Вопросы философии и Психологии, 1893. Որի հիմնական գաղափարն է. И на основаниии всехъ этихъ наблюдений я вывелъ приведенное выше заключение, что падение талантовъ и творчества въ наше время объясняется всецело царящимъ въ наши дни материалистическимъ мирозерпаниемъ, — взглядомъ на человека какъ на высшее животное, безъ души, безсмертія, свободы воли и божественной сущности.

որ տգէտի և պակասաւորի մէջ մարմնացած է, և կյարգուի ընկերի արժանիքը՝ յառաջագնացութեան ճանապարհ բացուելով:

Բարոյաբանութիւնն ունի երկու մաս՝ անհատական բարոյաբանութիւն, որ զբաղուում է սկզբունքներով, որոշում է մարդի հակումները, բարւոյ և չարի գաղափարները, մեղքն, ազատութիւնը, ձգտումների նպատակն, առաքինութիւն, պարտիքներ և այլն, ընկերաբանական բարոյաբանութիւն, որ գործ ունի արդէն բարոյական կեանքի զանազան երևոյթների, ընտանիքի, հասարակութեան, գեղարուեստի, դպրոցի, պետութեան, եկեղեցու և այլ հասարակական յարաբերութիւնների հետ: Ահա ուրեմն, որքան անհրաժեշտ է նաև հետևել ժողովրդի կեանքին, ծանօթ լինել նորա բոլոր համայնքներին, որպէս զի բարոյաբանութեան մէջ կարելի լինի որոշել թէ յանձնառւանը թէ հրաժարականը: Հարկաւ այդ ամենի մէջ կրթութեան տեսակէտը պէտք է զարգանայ, պէտք է իւրաքանչիւր գործի էութիւնն ու նշանակութիւնը ճանաչուի և գիտաստական լինի, որպէս զի այն, որ հոգու այս և այն կարողութեան կրթելուն է ծառայում, արժէք ունենայ ոչ թէ ինքն ըստ ինքեան, այլ բարոյական նպատակի համար: Միմիայն բարոյաբանութեան այսպիսի զարթուցիչ ազդեցութիւնից կարենք սպասել մեր երիտասարդութեան կրթութիւնն, որ անչափ մեծ տեղ է բռնում ժողովրդի յառաջագնացութեան գործում, բայց մեր մէջ խիստ յետ է մնացած:

Խիստ յետ է մնացած, որովհետև մեր կրթողները սիրում են բռնանալ պատանիների վրայ, կոյր հնազանդներ դուրս բերել, ստրուկներ, և ոչ թէ ազատ մտածող և գործողներ տալ, որպէս զի հեղինակութիւն մնան միշտ դոցա վերայ: Այդպիսով փչացնում են աստուածային այն նշոյլի գիտաստութիւնն, որ կայ իւրաքանչիւր մարդի մէջ, այդպէս և անասնացնում են նոցա: Տուէք նորան կրթութիւն, հասկացրէք ամեն պարտիքի և բարոյականութեան էութիւնը, յարգեցէք նորա արժանիքը, գտէք նորա անհատական առանձնատկութիւնները, շարժեցէք նորա ինքնուրոյն մտածողութիւնը բարոյական կեանքի նկատմամբ ևս, աշխատեցէք ուղղել նորա պակասութիւնն՝ որպէս քո անձնականդ, անձի տէր դարձրէք նորան, և դուք կունենաք կրթուած մարդ, որ կձգտի ինքն ևս աշխատել ձեր երախտիքը հատուցանել մի ուրիշ պատանու: Մեզ հարկաւոր են ազատ և ազնիւ մտածող գործողներ, և ոչ թէ ստրուկներ, որոնք հետևանք են կոյր հնազանդութեան և ձևական նմանողութեան: Ժլատ մարդիկ, որոնք պատահաբար կամ մեքենայաբար են այս և այն գիտութեան հետևում, չեն տալիս իւրեանց «գանձն» ուրիշին:

կրթողը չպէտք է ժլատ լինի, այլ պէտք է տայ պատանուին գանձեր¹, որպէս զի նա հարստանայ և զօրաւոր լինի հոգու լուսաւորութեամբ, սակայն չպէտք է մոռանալ, որ հայ ժողովուրդը շատ ունի հոգեւոր գանձեր, և ինչ որ տանք, նորա ունեցած գանձը բեղմնաւորելու համար է: Այդպէս պէտք է տալ, և այն ժամանակ նա կ'աւելանայ ինքնուրոյնաբար՝ մէկին տասը, մէկին հարիւր, մէկին հազար:

Ահա բարոյաբանութեան մանկավարժական դրօշակի նշանաբանը:

Բայց Հայաստանեայց Եկեղեցու բարոյաբանութիւնը պէտք է կազդուրէ իւրաքանչիւրին՝ նորա հայրերի, և առ հասարակ, նախնեաց բարոյական գաղափարներով և առաքինական սկզբունքներով²: Քրիստոսի Աւետարանի այդ պատմական սնունդը հզօրագոյն աճեցուցիչ միջոցն է հայ պատանու և հայ ժողովրդի գուարթ հոգու համար:

25

Դ. ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՍՏՈՒԾԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Արդէն մտնում ենք այն շրջանն, որտեղ աստուածաբանը գործունէութեամբ պէտք է փայլի: Ո՛րքան նորա գործնական տեսութիւնները ճիշտ և որոշ լինին իւր համար, այնքան յաջող կ'լինին նորա գործերը: Քանի որ նորա ասպարէզը եկեղեցին է, հասկանալի է, որ նախընթաց բոլոր առականները պէտք է անցած-իւրացրած լինի և ապա թէ օրինաւոր գործունէութիւն վարէ: Միայն այդպիսի նախապատրաստութեամբ կարող է նա «մշակ լինել այգւոյն ճշմար-

¹ «Ձի նախ ի միտսն գանձին հնարք արուեստիցն, և ապա յիշատակք իրացն վարդապետին ի զգայութիւնսն»: Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, Յաճախ., էջ 40:

Սիրողները (diletante) և մեքենայական գիտոսականներն են միայն տնայեցիներ, վասն զի երկուսն ևս պատրաստ են իւրեանց «մասնագիտութիւնը» թողնելու, հենց որ հացի լաւ ճանապարհ տեսնեն. նոքա գիտութիւնն են ինքեանց ծառայեցնում և ոչ թէ ինքեանք են գիտութեան ծառայում: «Լրջութեամբ գործադրուած սիրողութիւնը (diletantisme) և մեքենայաբար յառաջ տարուող գիտութիւնը դառնում են իմաստականութիւններ», – ասում է Գեօթ: Դորանից է, որ կօշկակարի տեղ հացթուխ է նստում:

² «Կրթութիւնն է մտածողութեան մի եղանակ, որ ամբողջ հոգևոր և բարոյական ծգտման ճանաչողութիւնից և զգացմունքից ներդաշնակաբար սփռուում է զգայութեան և մտքերի վրայ», – ասում է Վիլհելմ Ֆոն Յումբոլդ:

Օգտակար ձեռնարկ կարելի է լինել բարոյաբանութեան համար Мартенсень, Христианское учение о нравственности, որ հոլլանդացի նշանաւոր պրոֆեսոր Եպիսկոպոսի հեղինակութիւնն է լութերական եկեղեցու ուղղութեամբ: Յիշելի է և Вудтъ, Этика. Исследование фактовъ и законовъ нравств. жизни, Спб., 1887. К. Г. Дебальскій, О высшемъ благе или о верховной цели нравственной деятельности. Спб., 1886. О. Тернеръ, Христианск. Воззрѣніе на жизнь, Спб., 1879.

տուլթեան», ջանալով իրականացնել Աստուծոյ արքայութիւնն, որ նորա միակ խնդիրն է:

Գործնական աստուածաբանութիւնն ունի և իւր տեսութիւնը, թէ ինչպէս պէտք է վարել գործնական այս ու այն շրջանը: Հարկաւ աստուածաբանական բոլոր առարկաների նպատակը գործն է և այդ առարկաների տուածները գանձեր են, որոնք գործի մէջ պէտք է սերմանուին, սակայն գործնականի մէջ տեսութիւնն ևս միմիայն գործերի վրայ է. նա տալիս է գործունէութեան արուեստը, որ բղխում է ամբողջ աստուածաբանութեան հիմունքներից: Վասնորոյ աստուածաբանութեան պսակն ու ծաղիկը գործնական աստուածաբանութիւնն է, նա ստանում է իւր աճման սնունդը նախընթաց գիտութիւններից: Ուրեմն գործնական աստուածաբանութիւնը գործելու գիտութիւն է, առանց գիտենալու, թէ ինչպէս պէտք է գործել, չի կարելի գործել, գիտենալ և կարենալ՝ միասին պէտք է լինեն: Գիտենալու նպատակը կարենալն է, բայց կարենալու աղբիւրը գիտենալն է: Այն ի՞նչ քարոզ կլինի, եթէ քարոզիչը չհանած լինի իւր բոլոր ասելիքները կանոնաւոր նախապատրաստութիւնից և մտածողութիւնից, այն ի՞նչ պաշտամունք, եթէ հոգեւորականը չհասկանայ իւր արածի, աղօթքի էութիւնը, այն ի՞նչ հովուութիւն կլինի, եթէ հովիւը չգիտենայ, թէ ինչպէս գործէ, որպէս զի իւր հօտի մի գառն անգամ չվնասուի, ի՞նչ ուսուցչութիւն, եթէ կրօնուսոյցը համոզմունք չունենայ և չկարենայ իւրաքանչիւր խօսք բարի սերմ դարձնել: Եւ մի՞թէ կարէ ոք շարունակել Հայաստանեայց Եկեղեցու յառաջագիմութեան ճանապարհն, եթէ նա հոգով և մարմնով միտած չէ նորա պատմական կեանքի մէջ: Կամ կտա՞յ փրկութիւն ժողովրդին, եթէ նա Ս. Գրքի մէջ չէ գտնում իւր հոգեւոր արօտը: Կարո՞ղ ես ժողովրդի վարդապետը լինել, առանց Հայաստանեայց Եկեղեցու քրիստոնէական դաւանաբանութեան և բարոյաբանութեան ուսումնասիրութեան, կարո՞ղ ես հովուել քո հօտն, առանց գիտենալու, թէ որ անկիւնում կայ խորխորատ կամ ո՞ր ծմակում գայլ գիշատիչ: Եւ կամ կկարենա՞ս ժողովրդի վէրքերը բուժել՝ առանց ճանաչելու նորա կեանքը կամ առանց աստուածային սպեղանիք ունենալու պատրաստի: Ո՛չ, ո՛չ, խղճուկ հովիւ, նախ պէտք է արածես և ապա արածացնելու վարժուիս: Միմիայն պաշտամունք կատարելը չէ հովուելը, պաշտամունքը ձեւականութիւն դարձնելով՝ ծաղրական է դառնում և հովուի դիրքը. գիտացի՛ր՝ ի՞նչ է արածդ և ինչի՞ համար, թող գիտաստութիւնիցդ բղխի բոլոր արածներդ, որպէս զի զգաս և զգացածդ զգայ և ժողովուրդդ, թող

Համոզմունքից ելնել խօսքդ, որպէս զի Հասկանաս և Հասկացածդ ըմբռնէ լսողդ: Ապա թէ ո՛չ՝ հովիւ չես լինիլ հօտը դէպի Հայաստանեայց Եկեղեցու ս. փարախը տանող, այլ աճալարար՝ ժողովուրդն անապատի և գահավիժութիւնների վրայ ցրուող:

Ի՞նչպէս կվարէ եկեղեցու կառավարչական ղեկը ձեռալաշտ, բայց գործի էութեան անխելամուտ անձը, մի՞թէ կցաւեցնեն նորան ժողովրդի վէրքերն, երբ նա միայն ձեռականութեան է պաշտող և հոգեւոր վարիչ չէ: Այդպիսի առաջնորդութիւնը կլինի ոչ թէ քրիստոնէութիւն, այլ հրէութիւն, պահանջող ձեռականութեան, բայց ոչ հոգեւոր ուղղութեան, ձեռական աստուածապաշտութեամբ, բայց ոչ «հոգով և ճշմարտութեամբ»: Այստեղ կհնչի Քրիստոսի զարհուրեցուցիչ խօսքը. «Առաջնորդ կոյրք, որ զմժղուկս քամէք և զուղտս կլանէք»:

Դու կրթիչ՝ քեզ նայող մատաղ սերնդի, դու հովիւ՝ քեզ հաւատացած գառներին, դու առաջնորդ՝ Հայաստանեայց Եկեղեցու հօտին, սոսկա ժողորդի կորստեան պատճառ լինելուց, պատրաստ պահէ սպեղանիք և վիրակապ ժողովրդի վէրքերի համար, ճանաչէ նորա ցաւերն ու վշտերը մխիթարիչ և փարատիչ լինելու համար, սովորէ բժիշկ լինել նորան, վարիչ լինել նորա կեանքի, գանձ ժողովէ՛ր աստուածային գանձարանից կարօտ ժողովրդիդ բաժնելու համար: Ժողովրդի արցունքը քեզ թող վշտացնէ, ցաւը քեզ կակծեցնէ, բայց լալկան մի դառնար նորա համար, այլ սփոփիչ, բուժող, օգնական, կրթիչ, խրատիչ և կերակրող, գիտացիր, որ «համարս տալոց» (Եբր. Գ.37) ես քեզ հաւատացած ժողովրդի մասին ամենքի Հօր առաջ:

Ահա թէ ինչի համար է աշխատեցնում և կրթում գործնական աստուածաբանութիւնը:

Գործնական աստուածաբանութիւնը զարգանում է նոյն իսկ եկեղեցու կեանքի մէջ նորա անցեալից, և ցոյց է տալիս այն ճանապարհներն, որոնցով կարող կլինի հովիւը հոգալ իւր հօտի համար, այն պակասութիւններն, որոնք պարտ է լրացնել, կամ այն թերութիւններն ու վէրքերն, որոնք պէտք է ուղղել և բժշկել:

Ամբողջ գործնական աստուածաբանութիւնն ունի երեք որոշ շրջաններ. մէկ կրօնուսուցչութիւն, որ պէտք է կրթէ երեխաներին Հայաստանեայց Եկեղեցու ճշմարիտ որդիք լինելու, մէկ պաշտօնակատարութիւն եկեղեցու մէջ, այն է՝ պաշտամունք և քարոզ, և նորա շուրջ՝ համայնքի մէջ, այն է՝ հովուական գործունէութիւն, և մէկ գործունէութիւն եկեղեցական կառավարչութեան վերաբերմամբ, այն է՝ եկեղեցու իրաւաբանական և քաղաքագիտական շրջանի

մէջ, որ է ընդհանուր առաջնորդութիւնը: Տեսում ենք ուրեմն որ գործնական աստուածաբանութեան մէջ երեք ճիւղեր կարեն նկատուել՝ պաշտական, վարդապետական և վարչական, սակայն իրարից չեն կարող կտրուիլ զատուիլ, զի բնույթով յերկրութեամբ են միմեանց հետ: Երեքն ևս անհրաժեշտ նախապատրաստութիւններ են իւրաքանչիւր հոգեւորականի համար, և մէկը միւսից գերադասել չի կարող: Որչափ ժամանակ գոյութիւն ունի եկեղեցին, դոքա հական են համարուել, որպէս տեսնում ենք թէ՛ առաքեալների թղթերից, թէ՛ ուրիշ և թէ՛ Հայաստանեայց եկեղեցու ս. հայրերի գրուածներից: Սակայն, ուսումնասիրութեան ենթարկելով, պէտք է ունենանք ոչ թէ լոկ խրատների ժողովածու, այլ գիտնական պատճառաբանական բանակարգ՝ կապակցուած կեանքի բազմակողմանի փորձերի հետ¹: Միայն այդպիսի գիտնական ուսումնասիրութեամբ կարող է հովիւը հասկանալ իւր խնդիրն և համոզմունք դարձել իւր համար, թէ. «Հովիւ քաջ զանձն իւր զնէ ի վերայ ոչխարաց»:

26

ԿՐԾՆՈՒՍՈՒՅՉՈՒԹԻՒՆ

Կրօնուսուցչութիւն բառից արդէն երևում է, որ այդ առարկան գործնական աստուածաբանութեան մէջ առաջին տեղն է բռնում, ըստ որում և հովուի սկզբնական պարտաւորութիւնն է ուսուցանել և հաւատացեալ ժողովուրդ պատրաստել իւր եկեղեցում մկրտութիւն վայելած երեխաներից: Բաւական է, որ երեխան մկրտուեց՝ նա արդէն մտնում է քահանայի ուսուցչական շրջանն և պէտք է եօթ տարեկան դառնալուց յետոյ իւր կրթութիւնն եկեղեցու հովուից ստանայ²: Դորա համար են Հայոց եկեղեցական ծխական ուսումնարաններն, որոնք կազմում են Հայաստանեայց եկեղեցու ս. գաւիթներն, որտեղ երեխան, նախքան որ և իցէ ուսումն, պէտք է անպատճառ հայերէն լեզուին և դորանով Հայաստանեայց եկեղեցու քրիստոնէական կրթութեան ընտելանայ: Այստեղ ուսումը ձրի է և ուրեմն մատչելի է բոլոր խաւերին, իսկ եթէ ոմանք ուրիշ մասնաւոր ուսումնարանների են տրուում, այնտեղ ևս Հայոց եկեղեցու

¹ Հայերէն կայ միայն նորերս հրատարակուած Զովուական աստուածաբանութիւն, Մելքիսեդէկ Եպիսկոպոս Մուրադեանի, Կ.Պօլիս, 1892: Տես և A. Vinet, théologie pastorale ou théorie du ministère évangélique, Paris, 1850.

² Արևմտեան եկեղեցիներում այս կրթութիւնը արուում է մինչև 14 տարեկանն և ապա դրոշմուում, ուսուցումը լինում է յաճախ նոյն իսկ եկեղեցու մէջ, եթէ ոչ քահանայի տանը:

քահանան պարտաւոր է հայոց կրօն և դորա համար հայոց լեզու ւաւանդել և երեխային այնքան կրթել, որ նա զգայ, թէ ինքը հայ է և հայոց եկեղեցուն է պատկանում հաւատքով և համոզմունքով: Քահանան ի հարկէ պարտաւոր է լաւ ծանօթ լինել մանկավարժական շաւղին և երդուեալ մշակ լինել Հայաստանեայց եկեղեցու, այլ և ձգտէ գրաւել երեխաներին հայրական սիրով և քաջալերական նուէրներով, նա պէտք է և յաճախելով ընտանիքները՝ հովուական ազդեցութիւն ունենայ երեխայի դաստիարակութեան յառաջադիմութեան վրայ: Այս կրօնուսուցչութիւնն արդէն անկապտելի իրաւունքն է իւրաքանչիւր քրիստոնէական եկեղեցու:

Բացի երեխաներից, քահանան կրօնուսուցիչ է նոյնպէս նորադարձերին (եկամուտ, proselyte) և նորահաւատներին (convertite) այսինքն՝ քրիստոնէութիւնը նոր ընդունածներին և ուրիշ եկեղեցուց դարձածներին: Հայոց եկեղեցու քահանան պարտաւոր է դոցա ուսուցանել Հայաստանեայց եկեղեցու քրիստոնէական վարդապետութիւնն, որպէս զի հաւատարիմ անդամներ լինեն հայ հօտին, և ապա ընդունել իւր ս. փարախի մէջ:

Բայց սորանով չէ վերջանում քահանայի գործը, նա պարտաւոր է յետոյ ևս հսկել իւր աշակերտածներին, որպէս զի դոքա փոքր ի շատէ շարունակեն իւրեանց ստացածը բեղմնաւորել: Նա պարտաւոր է յորդորել ընտանիքներին, որ ուսումնարան ուղարկեն իւրեանց որդիներին, իսկ եթէ կան անուսումն երիտասարդներ, կիրակնօրեայ ժամերին ժողովել նոցա և անհրաժեշտ ծանօթութիւններ տալ:

Կրօնուսուցչը պէտք է հոգեբանական հասողութեամբ ջանայ կրթել երեխայի հոգին, ներշնչել նորան քրիստոնէական ոգի, իսկ այդ կլինի մանկավարժական դաստիարակութեամբ, սակայն այդ ամենը պէտք է այնպիսի շաւղով ընթանայ, որ ապա առաջնորդէ երեխային դէպի Հայաստանեայց եկեղեցին: Կրօնուսուցչութիւնը խրատական արուեստ չէ, այլ վարժողական, կրթական սնունդ, նա պէտք է միայն զարգացնէ այն կայծն, որ դրուած է Աստուածանից իւրաքանչիւրի սրտում, և աճեցնէ այն սերմն, որ հայութեան մի մանրաշխարհ է ամեն մէկի մէջ¹: Տալ հետզհետէ, գրգռել երեխայի հոգին, դնել նորա առաջ օրինակելի տիպարներ, բանալ նորա աչքի առջև կրօնական նշանաւոր իրողութիւնների տեսարաններ, Քրիստոսի կեանքից հանդէսներ, Հայաստանեայց եկեղեցու անցեալ պատմութիւնից սխրագործութիւններ և նուիրական անձերի կեն-

¹ Ի Եկատի ունենալով հոգևոր ժառանգականութիւնը՝ կկարենանք յառաջադէմ և շնորհալի սերունդ ունենալ՝ միմիայն կրթուած ծնողներ պատրաստելով, ուստի կրթութիւն է պէտք և ոչ պաշարատուութիւն:

սագրութիւններ, սակայն միշտ էական նշանակութիւնը պարզելով. այս է կրօնութեան հիմնական սկզբունքների ամփոփումն:

Գործնական աստուածաբանութեան կրօնութեան իսկապէս մանկավարժութեան է պատկանում և ձգտում է սովորեցնել, թէ ի՞նչպէս պէտք է ուսուցանել ամենից հեշտ կերպով նպատակի հասնելու համար: Այս խիստ նշանաւոր է հայոց դպրոցների համար մանաւանդ այն պատճառով, որ մինչև այժմ հին հարց ու պատասխանի մեքենայականութիւնը դեռ մնում է, որ բթացնում է երեխային առանց մի օգուտ տալու: Այդ պէտք է բոլորովին թողնուի և աստիճանաբար ուսուցումը մշտական նշանակութիւն ստանայ: Բաւական է, որ առաջին տարին շարժուի երեխայի կրօնական տրամադրութիւնը Ս. Գրքի հասարակ և պարզ պատումներով, գեղեցիկ և կարճ ասացուածների սերտելով, երգելով, աղօթելով և կարդալով, նա կկրթուի, իսկ ապա կհետևին կապակցեալ պատմութիւններ և ուղղակի վարդապետական ուսուցումներն, և վերջապէս նախապատրաստութիւն կտրուի պատանուն կամաց-կամաց համայնական կեանքի մէջ մտնելու, հաղորդութեան խորհուրդը հասկանալու իւր բոլոր պահանջներով, և թէ Ս. Գրքի և պաշտամունքի էութեան խելամուտ լինելու: Երեխան մայրենի բարի սովորութեամբ արդէն վայելում է սկզբից աստուածային այդ բարիքները հայաստանեայց Ս. եկեղեցու ծոցում, սակայն գիտաստական վայելումը լինում է որոշ հասակում և դորա համար պէտք է աշխատի քահանան տալ նախապատրաստութիւն և ապա առաջնորդել նորա ուշադրութիւնը նաև եկեղեցում¹: Այս դէպքում անհրաժեշտ է և երեխաների համար յատկապէս քարոզ խօսել, առաւել լաւ հէնց ծխական երկդասեան դպրոցի աւարտումից յետոյ, խրատելով նոցա, որ լինին երկիւղած և ջանասէր անդամներ հասարակութեան, հնազանդ որդիներ և սիրալիր եղբայրներ:

Դժուար է այս ուսուցումը, սակայն հասարակութեան ամենանշանաւոր հիմունքն է և եկեղեցու կրթական բարձրագոյն խնդիրը: Քահանային անհրաժեշտ է շատ վարժութիւն² այդ գործը վարելու համար և այս պարտիքը ծանրանում է թեմական դպրոցների և մանաւանդ Ս. Էջմիածնի Հոգևոր ճեմարանի վրայ: Ժողովրդի յա-

¹ Արեւմտքում կարգաւորուած մանկական պաշտամունք ևս կայ, որ մանկավարժական մեծ պահանջ է մանկական կրթութեան գործում: Մանուկների՝ համար պէտք է դարձնել մանաւանդ Քրիստոսի ծննդեան տօնն և քարոզի նիւթ անել նորածին Փրկչին: Նոյնպէս և Տրդատի և Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի (մանուկ հասակում փախուստը), երեք մանկանց և այլ նման տօները:

² Թերևս կարենան ծեռնախաւ անծիմք կիրակնօրեայ դասախօսութիւններ անել այդ մասին կրօնուսոյցների, ծնողների և դաստիարակների համար:

ռաջադիմութեան յոյսն երեխաների վրայ է և «այդպիսեացդ է արքայութիւն երկնից»: Վա՛յ նորան, ով որ գայթակղեցնում և մոլոր ընթացքի վրայ է դնում մատաղ սերունդի ուղղութիւնը, նա չի արդարանալ ո՛չ մարդկանց, ո՛չ խղճի և ո՛չ Աստուծոյ առաջ: Բայց և երա՛նի այն հովուին, որ կարող է պարզերես ասել. «Ահաւասիկ ես և մանկունք իմ, զոր ետ ինձ Աստուած» (Ես. Զ 18, Եբր. Բ 13):

27

ՊԱՇՏՈՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԻ

Գործնական աստուածաբանութեան մի նշանաւոր ճիւղն է պաշտօնի կամ պաշտամունքի կամ աստուածապաշտութեան գիտնական տեսութիւնը (Liturgie, Литургия), որ և կարող ենք ազատօրէն պաշտօնաբանութիւն կոչել:

Պաշտամունքը մի հոգեբանական իրողութիւն է, այսինքն՝ բղխում է մարդկային հոգուց, ըստ որում, թէ որքան անհրաժեշտ է այդ, ապացուցում են թէ՛ բարոյաբանութիւնն և թէ՛ կրօնի փրկիսոփայութիւնը: Այն անզգայ զգացմունքն, որով յաճախ կատարուում են պաշտամունքները, պատճառ են լինում, որ դոքա շատերի աչքում լուր ծէս են դառնում, այդպիսի տրամադրութեամբ դատել պաշտամունքը, նոյն է, թէ ունենալ խիստ միակողմանի տեսութիւն: Եթէ Հեգելը կոչում է պաշտամունքը «մարդկային հոգու բարձրագոյն գործ», միւս կողմից ճշմարիտ պաշտամունքը քրիստոնէական Հին եկեղեցու մէջ է գտել իւր կատարելութիւնը: Այստեղ պաշտամունքը պատահաբար և կամայականօրէն չէ ծագել, այլ անհրաժեշտութեամբ նոյն իսկ քրիստոնէութեան էութիւնից, այստեղ իւրաքանչիւր արարողութիւն ունի իւր հոգեբանական, բարոյական-կրօնական խորհուրդն, իսկ այդ ամենը ցոյց է տալիս պաշտօնաբանութիւնը: Աւելացնենք դորա վրայ և այն մեծ կապն, որ ունի պաշտամունքը գեղարեոստի հետ, մենք կտեսնենք, թէ որքան սխալուում են այն աղանդաւորներն, որոնք կարծում են, թէ ամբողջ պաշտամունքը պէտք է ամփոփուի միմիայն քարոզութեան մէջ. բաւ է յիշել, որ դոցա դէմ խիստ բողոքում են բողոքական մեծ եկեղեցիների ներկայացուցիչ գիտնականները¹: «Պաշտամունքը համայնքի

¹ Տե՛ս զորօր.՝ Hagenbach, անդ, էջ 445: Գործնական աստուածաբանութեան մի հռչակաւոր հեղինակ Պալմեր ևս ասում է. «Տօնակատարութեան մէջ ներկայանում է եկեղեցին իւր հարսնական զարդի մէջ. այստեղ պէտք է մեր մէջ ամենից առաջ ուրախութիւն, վսեմ զգացմունք վառուի, որ մի վեհ ինչ է եկեղեցուն պատկանելը,

միաբանական մի գործն է, որով նորա կրօնական ամբողջ կեանքն արտայայտուում է բարեպաշտութեան մէջ: Եւ այդ կատարուում է մասամբ խօսքերով, մասամբ նշանակական ծէսերով»: Ինչպէս որ աղօթքը ճշմարիտ մարդի զգացմունքների բերանցի արտայայտութիւն է, նոյնպէս և պաշտամունքի ծիսական կողմերը մարմնաւոր համերաշխութիւններ են հոգու հետ, եթէ միայն չափազանցութեան և ցուցամոլութեան չեն հասնում:

Պաշտամունքի մէջ պէտք է շատ զգուշանալ, որ սոսկական ձեւականութիւնը չհաստատուի փարիսեցիութիւն դառնալու չափ, բայց և չենք կարդ ուրանալ, որ այս ու այն պաշտամունքը կամ ծէսն անձնական-անհատական զգացումունքներով դատել և քննադատել, առնուազն (եթէ չուզենանք խիստ խօսել) ամբարտաւանութիւն է: Պաշտամունքի մէջ մի օրենք, մի կանոնաւոր յօրինուածութիւն, խորհուրդ կայ, որ ներգործում է հաւատացողի վրայ, տօնական կերպարանք է տալիս համայնական ամենավսեմ զգացմունքներին, զարթեցնում է խոսքի սրտեր և հոգով թռցնում է միասին դէպի ամենիս Հայրը: Քանի որ պաշտամունքի էութիւնը իւր համայնականութեան մէջ է, հասկանալի է, որ նա պատմական պէտք է լինի, ժողովրդի հետ ծնուած և զարգացած, նորա սեփականը, հոգեկիցն և ոչ թէ եկամուտ ինչ: Այդ լաւ գիտէին եկեղեցու հին հիմնադիրներն, ուստի և հեթանոսական պաշտամունքը զտում և ընդունում էին եկեղեցու մէջ: Դոքա մշտական վեհութիւն չէին ունենալ, եթէ անհատական կարգադրութիւններ լինէին և կամ անհասկանալի ձեւականութիւններ դառնային: Ուստի և հայերի համար անպայման բարձրութիւն ունի Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու հին, անպաճոյճ, ազգային հոգեբուրդի պաշտամունքը: Սակայն զգուշանալով թէ՛ ձեւականութիւնից և թէ՛ չոր ու ցամաքութիւնից՝ պարտ է թոյլ չտալ, որպէս զի պաշտամունքին և ժողովրդին հոգատարութիւնը միաժամանակ և հաւասարապէս զբաղեցնեն հոգեւորականին և մէկը միւսի տեղը չբռնէ: Այդ նկատմամբ աստուածաբանութիւնը մեծ խնդիր ունի իրագործելու համար, նա պէտք է այդ ճիւղի ուսումնասիրութիւնն առաջ տանէ¹ որքան կարելի է, զի այդ ևս խիստ

նորա հետ և նորա մէջ ապրելը»: Խիստ ընդհանրացած են այսպիսի կարծիքներ և տեսութիւններ գերման գիտնականների մէջ և որքան մշակուած է պաշտամունքի տեսութիւնը, նոյնքան ըղձում է զորօր. հենց Զագենբախ, (էջ. 447) որ այդ շուտով կատարելապէս իրագործուի բողոքական բոլոր եկեղեցիներում:

¹ Գեղեցիկ ձեռնարկ է նախնեաց գրուածներից «Գիրք որ կոչի մեկնութիւն աղօթից. արարեալ երանելուոյն խոսքովու Անձնացեաց եպիսկոպոսի և այլ ս. վարդապետաց. և հաւաքեալ ըստ կարգի ի միում տփի ի Սովսիսէ աշխատասէր վարդապետէ (ի խնդրոյ թեոդորէ եղբոր)»: Կ. Պօլիս, ի Զայրապետութեան լուսակառույց ս. գահին էջմիածնի Տ. Աբրահամու երիցիս Երանեալ Սրբազան Կաթողիկոսին Ամենայն Զայրոց:

յետ ընկած վիճակի մէջ է: Հայոց եկեղեցին չունի մեռեալ ծէսեր, քրիստոնեութեան խորթ արարողութիւններ, ուստի, և եթէ նորա պաշտամունքն ուսումնասիրուի և իւրաքանչիւր ոք խելամուտ լինի նորա էութեան, բազմապատիկ առաքելութեամբ կգրաւէ մեզ և կքաղցրանայ մեր մէջ: Ինչի նման է այն մարդն, որ մարմանական բոլոր ձևականութիւնները կատարում է առանց իւր հոգու ներդաշնակութեան. այդպիսիները հեռու են հասարակական կենդանութիւնից: Նոյնը կասենք և պաշտամունքի վերաբերմամբ՝ պաշտամունքը կապուած է մեր մարմնի հետ և եթէ հոգով չենք միանում նորա ոգու հետ, կապկանում ենք, փարիսեցիներ ենք դառնում, ծաղր և ծանակ քրիստոնէութեան: Այդ չի պատահիլ, եթէ պաշտամունքը լիապէս ուսումնասիրուած լինի ժողովրդի մէջ: Այն ժամանակ պաշտամունքն արհեստ (փեշակ) չի դառնա, կոռ չի լինիլ, այլ հոգեւոր աստուածապաշտութիւն, որով ժողովուրդը համայնաբար միանալով՝ դիմում է առ ամենքի Հայրն և բարոյական սկզբունքներնով ներշնչուում: Եւս առաւել կենդանանում են մեր հոգիներն, երբ այդ պաշտամունքը նոյն զգացմունքներն է առաջացնում մեր մէջ, ինչ զգացմունքներով կցորդուում էին դորա հետ մեր արի նախնիքը: Նոցա հետ ենք միանում մենք Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու քաղցրալուր և քաղցրատես պաշտամունքի միջոցին հայրենի եկեղեցու վեհ կամարների տակ: Քանի գեղեցիկ է այդ պաշտամունքը, նկատելով, որ ժողովուրդը պէտք է քահանաների և դպիրների հետ միասին երգէ առ Աստուած, քանի գրաւիչ և ոգեւորիչ՝ պատարագի արարողութիւնն, որոմ ժողովուրդը դպիրների հետ միասին փոխաբինում է իւր աղօթքները պատարագչի հետ հարց ու պատասխաններով, հրամաններով և արձագանքներով: Բայց դորա հետ միասին ժողովուրդն աղօթում է բարձրաձայն և քահանանա մեղմով և լռիկ ձայնակցում է նորան: Հայոց ամբողջ պաշտամունքը կապում է իրար հետ այդպիսի փոխադարձ կապակցութեամբ իւր բոլոր մասնակցողներին և սլացնում դէպի վեր: Ափսոս որ ժողովուրդը ժամանակի հանգամանքների պատճառով չունի գեղարուեստական, երգեցողական ներդաշնակութեան և կարգապահութեան կրթութիւն, որպէս զի պաշտամունքը չդառնար միմիայն քահանաների և դպիրների գործ¹: Վասնորայ անհրաժեշտ է (և այդ կկատարուի,

¹ Գաւառների շատ եկեղեցիներում դեռ կան կրթուած անձինք ժողովրդի մէջ, որոնք միշտ երգակցում են դպիրներին գեղեցիկ սովորութեամբ: Դորան նպաստելու համար պէտք է իւրաքանչիւրն ունենայ գրպանի ժամագիրք ևս աշխարհաբար թարգմանութեամբ միասին: Կ. Պօլսեցիք այդ ունին 3. Սկրեանի գեղեցիկ ջանքով: Միւս առձեռն ժամագիրքն ևս դորա համար է եղել նախնեաց մէջ:

երբ պաշտամունքի էութեան հասկացողութիւնն ընդհանրանայ), որ իւրաքանչիւրն առնէ ժամագիրք իւր հետ և նորանով մասնակցէ համայնական այդ վեհ աստուածապաշտութեան:

Ձգտելով դէպի այդ՝ քահանաներն ու դպիրները պարտաւոր են աշխատել պարզ և որոշ կարգաւ և երգել, որպէս զի հասկանալի և նկատելի լինի ժողովրդին, և ոչ թէ միայն ձայներ հանել կամ Աւետարանը քմահաճ ելեէջներով զգեստաւորել, թող ոչ որ չկարծէ, թէ իւր երգական եղանակն աւելի զօրաւոր կլինի, քան աստուծային Աւետարանը: Եկեղեցու մէջ աղօթքն ու Աւետարանն այլ ազդեցութիւն է թողնում մարդի վրայ¹, քան տանը կարդացածն, ուստի չպէտք է կարծել, թէ նոցա միայն եղանակն է պէտք և բովանդակութիւնը գիտենալ, մանաւանդ որ շատերը գրագէտ չեն և կարօտ են լսելու աստուծային խօսքը միմիայն եկեղեցում, որտեղ երաշխիք ունին, թէ չեն խաբուիլ: Ուրիշ է երգերի նկատմամբ, որոնք, մանավանդ բանաստեղծականները, զգացմունքներ են շարժում և ոգևորում են և ամրացնում: Դոցանով հարուստ է Հայոց եկեղեցին:

Իսկ եկեղեցական փրկչական և սրբերի տօները կրթական մեծ նշանակութիւն ունին, եթէ միայն հասկացուի դոցա էութիւնը: Քահնի վեհ խորհուրդ կայ ոտնալուայի մէջ. հովուապետը խոնարհում լուանում է իւր ստորադրեալների և ժողովրդի ոտերը, քահնի վսեմ է Քրիստոսի ծնունդը. խանձարուրի մէջ է փաթաթուած աշխարհի փրկիչը: Քահնի զգացնող են Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի, Տրդատի, Ս. Սահակի և բոլոր ազգային նահատակների տօներն, եթէ դոքա լոկ ծէսեր չդառնան: Մանկավարժութեան վէմն դոցա մէջ է և եթէ:

Ուստի յարժամ պէտք է անմոռաց պահենք Քրիստոսի խօսքը. «Հոգի է Աստուած և երկրպագուաց նորա հոգւով և ճշմարտութեամբ պարտ է երկիր պագանել»²:

¹ Այս խոստովանում են մինչև անգամ գիտնականներն հէնց իւրեանց վերաբերմամբ:

² Յովհ. Դ 4:

«Ընդ Աստուծոյ և վասն Աստուծոյ խօսելով, ամենայն արթնութեամբ պարտիմք միտ դնել բանիցն ասացելոց. զի մի՛ ընդունայն կամ թէ ի դատապարտութիւն մեզ ասացեալքն լինիցին: Զի թէ ընդ մեր նման մարդոյ ոչ դանդաղեալ մտօք խօսիմք, այլ իմացուածովք զբանն բերեմք և յօդաւոր ասիւք պատշաճեմք. և մանաւանդ յորժամ ընդ աւագաց ունիցիմք խօսիլ. երկիւղալից մտօք՝ բանիցն հոգ տանիմք: Ապա ո՞րչափ անգթօս խորհրդովք ընդ Աստուծոյ և ընդ Աստուածայինսն պարտիմք խօսիլ, և ամենայն երկիւղիւ ընդ նմա և վասն նորա բանաւոր իմացուածովք աւարտել զբանս: Զի յաղագս այսորիկ եմք բանաւորք և ո՛չ յաղագս այլ իրիք: Ապա թէ ո՛չ, մարթեաք զմարմնաւոր պէտսն ամբանութեամբ հարկել որպէս անասնոցն ամենեցուն ջոկք»: Խոսքով Անձնացի, անդ, էջ 5 (Յառաջաբան): Իսկ էջ 7. «...Մի լինիցիմք որպէս ընդ օդս խօսեցեալք, և կամ ոչ գիտելով զգօրութիւն ծայնին, լինիցիմք ասօղբս խուժ, և լսողքն դուժ...»:

Պաշտամունքի վարժութիւնը շատ է պահանջուում մեր հոգեւորականների մէջ և այդ ուրախալի է, սակայն այդ դեռ բաւ չէ ճշմարիտ հոգեւոր երկրպագութեան իրականացման համար: Անհրաժեշտ է ճիշտ ուսումնասիրութիւն ոչ միայն արարողութիւնների, այլ և քրիստոնէական գեղարուեստի, հին կարգերի, սարքերի և այլն: Դորա համար անհրաժեշտ չըջան է քրիստոնէական հնաբանութիւնն և գեղարուեստն, որոնք թերևս ընդհանուր եկեղեցական պատմութեան մէջ լրանան: Ապա թէ գիտաստական «գիտակցական» կղաւնայ Հայաստանեայց եկեղեցու կարգ ու սարքերի ուսումնասիրութիւնը: Բնաւ չպէտք է մոռանալ, որ եթէ պաշտօնեան չհասկանայ մինչև անգամ զանգակի, քոցի և բուրվառ տալու վսեմ նշանակութիւնն, եթէ նա չգիտենայ, թէ ի՞նչ վեհ խորհուրդ է կատարում պատարագի արարողութեան մէջ, նա ոչ երկիւղածութեամբ վարուելու ազնուութիւն կունենայ և ոչ զգացմունք: Այդպիսին չի շարժիլ ժողովրդի ամենափափուկ սիրտն անգամ: Մի պարզ նշանակ է նշխարը, սակայն այդ պէտք է համայնքի մէջ մի գիտաստութիւն ներշնչէ քրիստոնէական հաւասարութեան, եղբայրութեան և ազատութեան բարձր սկզբունքների¹, իսկ այդ ամենը կլինի միմիայն պաշտօնեաների հասողական երկիւղած պաշտօնավարութեամբ: Այդ է, որի պակասութիւնը կարող է վայր ձգել թէ՛ տգէտ և թէ՛ գիտնական հոգեւորականի վարկն և նորա անազնուութեան ապացոյց լինել:

Ձայնագիտութիւն ևս պահանջուում է հոգեւորականից իրաւապէս, սակայն այդ ևս բաւական չէ, անրաժեշտ է լաւ հասկանալ աղօթքների և երգերի միտքը, մի առ մի կարգացած-ըմբռնած լինել այդոնք, և ոչ թէ անզգացմունք երգեհոն դառնալ, առանց նորա գրաւիչ ձայնն ունենալու, որ իսկապէս արտայայտութիւն է զգացմունքի: Ուստի ձայնագիտութեան մէջ առաջին տեղը պէտք է բռնէ երգերի և շարականների ուսումնասիրութիւնը: Նախ զգալ է պէտք, երգի բովանդակութեամբ վառուելով, և ապա զգալ տալ և վառել առկայծեալ հոգիները:

¹ Եկեղեցական արարողութեան կարգերի բացատրութիւն ունի Յովհան Իմաստասէրը, տպուած իւր մատենագրութեան մէջ: Նշանաւոր է և «Երանելոյն Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի արարեալ յաղագս եկեղեցեաց կարգաց, թէ զինչ է խորհուրդն» (վէմն անտաշ և անկոփ, եղեալ ի հիմունս...), որ դեռ գրչագրների մէջ է (№ 246 բ, Ս. Էջմիածնի մատենադարան): Օգտակար գրուածք է Կիւրեղ Աղեքսանդրացու «Կոչումն ընծայութեան» և դորա հետ Գրիգոր Արշարանու «Մեկնութիւն ընթերցուածոց», Կ. Պօլիս, 1727: Պատարագի արարողութեան մեկնութիւն ունին Խոսրով Անձևացի և Ներսէս Լամբրոնեցի: Դոցանից հանուած գեղեցիկ ամփոփած է և յարմար ձեռնարկ՝ Յովհան վ. Արժիշեցունը, Ս. Էջմիածին, 1860: Այդ մեկնութիւնների մէջ պէտք է և պատմական հետազօտութիւն անել պաշտամունքի հին յիշատակների վրայ:

Այս անհրաժեշտ ուսումնասիրությունները պետք է լինին անպատճառ համաձայն հայոց ս. հայրերի գրողածներին, ըստ որում և շատ հետաքրքրական են պատմական հետազոտությունները Հայոց եկեղեցու պաշտամունքի անցեալի նկատմամբ, մի գործ, որ շատ յետ է մնացել մեր մէջ, այն ևս գլխաորապէս գրչագրների անտիպ մնալու պատճառով: Հետազոտութեամբ երևան կելնեն հայոց պաշտամունքի գեղեցիկ առանձնայատկություններն և կճանաչուին և կսիրուին իբրև փառաւոր ժառանգություններ, որոնք սակայն մեռեալ և ձանձրացուցիչ կհանդիսանան տգէտ գիտոսականների աչքում:

Ահա ուրեմն պաշտօնաբանությունը պետք է անխուսափելի ուսուցումն դառնայ հայոց բոլոր հոգևոր դպրոցներում՝ առանձին առարկայի տեղ բռնելով գոնէ 2 դասարանում: Իսկ ձայնագրութեան ուսուցչին պետք է օգնէ եկեղեցական մատենագրութեան ուսուցիչը՝ վերլուծելով և բացատրելով աշակերտների հետ միասին այն բոլոր շարականներն ու երգերն, որոնք հետզհետէ նիւթ են դառնում երգեցողութեան¹: Մեկնութեան դասերն ևս կզբաղուեն գոնէ գլխաւոր ընթերցողները մեկնելով, այնպէս որ պաշտօնաբանութեան նիւթը կթելծանայ՝ կեդրոնանալով միայն աղօթքների և պաշտամունքների վրայ:

Այսպիսի ուսումնասիրութեամբ միայն կվերանայ սոսկական ձևապաշտութիւն և անտարբեր երկրպագութիւնն, որոնք անչափ ատելի են Աստծոյ առաջ:

28

ԲԵՄԲԱՍԱՅՈՒԹԻՒՆ

Պաշտամունքի և փրկարար խօսքի հասողութիւնն տարածելու համար է ծառայում քարոզն, որ քրիստոնէական եկեղեցում սկզբից ի վեր անհրաժեշտ գործօն է եղել: Քարոզով են մատչելի դառնում Քրիստոսի խօսքերը համայնքին, քարոզով է բարոյական կրթութիւն ստանում հասարակութիւնը, քարոզով է միացնում ժո-

¹ Զգուշութեամբ կարելի է օգտուել Դ. Գ. Աւետիքեանի «Բացատրութիւն շարականաց» գրքից, Վենետիկ, 1814:

Տես և ծխական դպրոցների ծրագիրը, «Արարատ», 1876, էջ 385: «Կրօնուսոյց վարժապետին պարտք են ի տօնական աւուրս յառաջ քան զպատարագն բացատրել աշակերտաց զխորհուրդ տօնին, որպէս և զիմաստ աւետարանի այնր աւուր»: «Յորժամ աղօթես, ծանիր թէ ընդ ում խօսիս, կամ զիմէ խնդրես, և զխորհուրդդ ի քեզ հաւաքեա՛»: Եզնիկ:

ղովուրդն Աստուծոյ միասիրտ երկրպագուները լինելու: Բայց քարոզելն ամեն մարդի գործ է, և գլուխ չի գալ առանց նախապատրաստական վարժութեան. ահա այդ կրթական խնդիր է բեմբասացութեան (Homeletique, Гомилетика): Այդ ամփոփում է հովուական գործունէութեան ամենաէական մասը, մանաւանդ, երբ ի նկատի ունինք, որ ամբողջ քրիստոնէութիւնը կենդանի խօսքով է տարածուել ազգերի մէջ և նորանով պէտք է տարածուի:

Որքան բազմատեսակ է հովուի գործունէութիւնն, նոյնքան բազմատեսակ է և նորա քարոզութիւնն, այլ է քարոզն եկեղեցու մէջ սովորաբար, այլ է քարոզը հեթանոսների մէջ, և այլ են զանազան տօների, հանդէսների, դիպուածների, հարսանիքի, մկրտութիւնների, թաղումների, ձեռագրութիւնների, ժողովների և նման դէպքերի վերաբերեալ քարոզներն, որոնցից իւրաքանչիւրը պահանջում է առանձին պատրաստութիւն: Սակայն քարոզներ են ոչ միայն զանազան գաղափարների բանախօսութիւններն, այլ և Ս. Գրքի քարոզական մեկնութիւնները զանազան ժամանակ¹:

Քրիստոնէական քարոզների էութիւնն այն է, որ իւրեանց սկզբունքներով հիմնուած են Ս. Գրքի վրայ: Եթէ քարոզի բնաբանը Ս. Գրքից (թերեւս և ս. Հայրերի գրութեանցից) չէ, այդ քարոզ չի լինիլ, այլ միայն բանախօսութիւն: Ամբողջ քարոզը պէտք է բղխի և ճիւղաւորուի այդ բնաբանից, ըստ որում և քարոզիչը կփայլի թէ՛ իւր ճարտարախօսութեամբ և թէ՛ մեկնողական և բազմակողմանի բացատրութեան հմտութեամբ: Մեկնութիւնները քաղելով մեկնական աստուածաբանութիւնից դեռ չենք ունենալ կանոնաւոր քարոզ, անհրաժեշտ է և թէ՛ հմտութիւն և թէ՛ ճարտարախօսական փայլ, որոնք այնքան կրթութեան հետեւանք են, որքան չկայ բնական ձիրք: Սակայն որքան ևս առաջնակարգ տեղ է բռնում ճարտարախօսութիւնն, այնով հանդերձ չի կարելի յուսալ, թէ միայն այդ կարէ բաւականութիւն տալ: Ծարտարախօսութեան պէտք է համապատասխանէ և բովանդակութիւնը: Բովանդակութիւնն արժանի է առանձին ուշադրութեան, որ չդառնայ լոկ բնախօսութիւն կամ դասախօսութիւն՝ նպատակ ունենալով լսողին միմիայն համոզել, մի նոր գաղափար տալ, մտածողութիւնն ընդլայնել: Քարոզը պէտք է դոցանից զատ աշխատէ լսողի կեանքն ուղղելու, և նորա քաջալերելու կամ զարկ տալու դէպի ճշմարիտ և արդար գործունէութիւն հասարակութեան մէջ: Քարոզը պէտք է պահանջէ, որ գաղափար-

¹ Մեթոդիստներն ունին փողոցային և հրապարակային քարոզներ ևս: Քարոզութեան է պատկանում և օգտակար գրքեր տարածելը: Տէս և Դ. Дьяченко, Обь изданіи народныхъ книгъ религіознонравственнаго содержания, Харьковъ, 1885.

ներն ու մտքերը կենդանի լինեն և ոչ թէ մեռեալ, նա պէտք է միշտ այդ ուղղութիւնն ունենայ: Արդարեւ, անհնար է նպատակի հասնել առանց ներգործելու մարդկանց մտքերի վրայ, սակայն այդ միայն միջոց պէտք է լինի և ոչ նպատակ:

Լինում են ժամեր, որոնցում քարոզիչը պարտաւոր է մի ակնթարթում ոգևորել հասարակութեան՝ մի գործ ձեռնարկելու որ և իցէ հասարակական անհրաժեշտութեան մէջ, որպէս հին յունական ճարտարախօսները: Նման դէպքերում Կիկերոն, Իսոկրատէս, Դեմոսթենէս և այլք կարեն օրինակելի լինել, սակայն ոչ սովորական քարոզների մէջ: Քարոզն ոչ լոկ զգացմունք պէտք է յառաջացնէ, ոչ սոսկ մտածողութիւններ անէ և ոչ բարեպաշտական բացականչութիւններով պաշտամունք սարքէ: Քարոզիչը պէտք է զգայ ժողովրդի հետ միասին, շնչէ և ոգևորուի նորա հետ, կասկածներ յուրուցանէ, ջրէ, հաստատէ նորա կողմից: Ոչ թէ մենախօսութիւն պէտք է անէ, այլ հարցնէ և պատասխանէ, առարկէ և հերքէ, ժխտէ և հաստատէ, ընդդիմադրէ և յաղթանակէ: Նա պէտք է համոզմունք ներշնչէ, զգացմունքներ լարէ և ապա վճռական զարկ տայ դէպի գործունէութիւն: Ամբողջ մարդը պէտք է քարոզչին զբաղեցնէ, և ոչ թէ նորա հոգեկան որ և իցէ կողմը կամ տրամադրութիւնը: Թէ՛ նորա մարմնաւոր և թէ՛ հոգևոր կեանքը պէտք է հաւասարապէս շօշափուին և մի ուղղութիւն ստանան դէպի ճշմարիտ գործունէութիւն: Քարոզը պէտք է զօրացնէ մարդկանց Քրիստոսի անձնաւորութեամբ և պատկերացնէ նորա առաջ Քրիստոսի կեանքը թէ՛ կենդանացուցիչ և թէ՛ առաջնորդող տալու համար:

Բայց այս ամենը կիրառործէ քարոզիչը միայն, եթէ նախ մտածած լինի իւր ասելիքի վրայ և այդ պարզապէս ինքեան պատկերացրած: Նա պէտք է համոզմունք դարձրած լինի իւր մտքերն և դոցանով ոգևորուի և կենդանութիւն ցոյացնէ, այլ և հեռու կենայ ենթակայական կամ մասնաւոր կարծիքներ արտայայտելուց, այդ ժամանակ միայն կարէ նա համոզող և ոգևորող հոսանքներ առաքել դէպի լսողի սիրտը, կենդանացնել նորան և առաջնորդել: Իսկ եթէ քարոզիչն ինքը չէ ոգևորուում, իւր ասելիքն պարզ և որոշ չէ հասկանում և համոզմունքով չէ խօսում, թո՛ղ հաւատացած լինի, որ նա բնաւ չի կարող ազդել ամենաթոյլ լսողի վրայ անգամ:

Քարոզութեան ժամանակ պէտք է նաև միշտ ի նկատի ունենալ, որ հոգևոր է բոլոր ասելիքն, և թէ քարոզը պատկանում է նոյն իսկ պաշտամունքին և նորա անհրաժեշտ մասը կազմում: Հայաստանեայց Եկեղեցին երբէք չէ մնացել առանց ներքին և արտաքին

առաքելութեան և քարոզների. ամենահին ժամանակներից ունինք այն հոգեհրաշ մեկնական քարոզներն, որոնց ընթերցանութիւնն այժմ անգամ մեր վրայ թունդ ներգործում է և մեզ անչափ զրաւում: Իսկ միջին դարերից սկսած ապացոյցներ ունինք, որ քարոզն անհրաժեշտ է նկատուել, ըստ որում և ունինք քարոզների ահագին հատորներ գրչագրների մէջ, յիշենք հէնց Ս. Գիրգոր Տաթևացու «Ամրան» և «Զմրան» քարոզները: Հայոց միայնակեացները պարտք ունէին միշտ ելնելու իւրեանց վանքերից և գաւառները շրջելով՝ քարոզելու, որով ցոյց էին տալիս իւրեանց հոգատարութիւնը ժողովրդի համար: Եւ այդ միշտ յաջող էր և ընդունելի, զի հին ժամանակ բարձր զարգացման և ուսման տէր էին միմիայն հոգևորականներն, որոնք և ժողովրդի բարեկեցութեան վրայ էին մտածում, միջդեռ այժմ քահանայութիւնն արհեստ է դարձել և տգիտագոյններն են մտածում քահանայ դառնալով ապրուստ գտնելու: Ուրեմն ազգային այդ բարձր պաշտօնը բռնաբարուում է: Իսկ մեր յոյսը դարձեալ ուսման ընդհանրացման և ժողովրդի կրթութեան վրայ է, որով կվերանայ այդ չարիքը Ս. Էջմիածնի շողերի տակ, և քահանայ դարձողը նախ կմտածէ, թէ արդեօ՞ք ինքը ուսմամբ բարձր է իւր հովուելու համայնքից և ապա կհամարձակուի այդ պաշտօնի մէջ մտնելու:

Քարոզի մշակման մէջ նկատելի են երեք հիմնական աշխատանքներ. նախ նիւթը գտնել, ապա դասաւորել և ապա մշակելով բանավարել: Հարկաւ, նիւթը պէտք է լինի, որպէս ասուեցաւ, Ս. Գիրքն և քրիստոնէական կեանքն իւր բոլոր մասերով, քանի որ քարոզի միակ նպատակն է կատարելագործել քրիստոնէական կեանքը, բարեգարդել և բարձրացնել: Հաւատք և բարոյական գործունէութիւն՝ այս է քարոզի նիւթը, սակայն միշտ յիշելով, որ իւրաքանչիւր կողմն առանձին դէպք է պահանջում¹: Նայելով, թէ օրուայ պաշտամունքը հաւատքի հետ առաւել կապ ունի (զորօր.՝ Քրիստոսի ծնունդը, յարութիւնը և այլն), թէ բարոյականութեան, ըստ այնմ ևս պէտք է առաջինը կամ երկրորդը գերակշռէ քարոզի մէջ: Դժուարութիւնն ընտրութեան մէջ է և այդտեղ կօզնէ միշտ օրուայ ընթերցուածքն, որից կհանուին գեղեցիկ բնաբաններ: Եթէ քարոզիչը լաւ ճանաչում է Ս. Գիրքը նա կարէ յարմարագոյն կտոր ընտրել, որով

¹ Գրչագրաց մէջ կան «անտառ քարոզից», որոնք ժողովածու են զանազան բնաբանների: Այդպիսի մի ձեռնարկ կարելի լինել և ռուսերէն. Соколовъ, Первоначальное пособие для проповедниковъ, или собрание темъ для проповедей и назидательныхъ мыслей извлеченныхъ изъ евангельскихъ чтеній.... Спб., 1858. Ձեռնարկ ևս կայ ռուսերէն՝ Н. Оаваровъ, Руководство къ церковному собесѣдованію или гомилетика, Изд. 7-е, Кіевъ, 1886:

գրեթէ կիսով չափ յաջողեցրած կլինի իւր քարոզը: Իսկ թէ որքան ազդու է Ս. Գրքից հանած համառօտ բնաբանը, կնկատէ ամենայն ոք, ով որ ապրել է ժողովրդի մէջ: Ուրեմն Ս. Գիրքը և օրուայ եկեղեցական հանդէսը կարեն միշտ նիւթ մատակարարել նոյն իսկ քրիստոնէական կեանքի համայնական բարեկեցութեան վերաբերմամբ, վասնորոյ և անհրաժեշտ է լաւ ուսումնասիրած լինել նաև ազգային պատմութիւնն, որ լիքն է ամենագրաւիչ և բազմաբովանդակ նիւթերով: Սակայն դոցա լրացնողն է ժողովրդական կեանքն, այնպէս որ քարոզիչը պէտք է սրտով ապրի ժողովրդի (համայնքի) մէջ, որպէս զի նորա քարոզները վերացական կամ անդէպ չլինին:

Ապա դասաւորութիւնը կյաջողութիւն հեշտութեամբ, եթէ քարոզիչը, ցոյց տալով իւր բնաբանի կապակցութիւնը նախընթացի հետ, բաժանէ մասերի, վերլուծէ նորա բովանդակութիւնը բազմակողմանի կերպով և տանէ լսողներին դէպի մի եզրակացութիւն: Փոքր ինչ դժուար է, եթէ բնաբանը միայն հիմունք դառնայ և նորանոր մտքեր ու նիւթեր գան լրացնեն այդ: Այս կլինի բաղադրական շաւիղ, երկուսն ևս հաւասարապէս լաւ են, միայն եթէ մի կարգ և մասերի հաւասարաչափութիւն պահպանուի ընթացքի մէջ: Քարոզի մասերը պէտք է ծագեն բնաբանի բովանդակութեան մասերից, դոքա պէտք է լաւ կապակցուած լինին և ոչ մի տեղ բաց չունենան, այլ իրարից բնականաբար հետեւեն, այսինքն ոչ միայն ճարտասանական օրէնքների համաձայն, այլ և տրամաբանական ճշտութեամբ: Իսկ բանավորութիւնն այնքան չոր ու ցամաք կլինի, որքան չոր լինին հետեւութիւններն և առանց լրացուցիչ և զարդարիչ բազմակողմանի բացատրութիւնների: Քարոզի բուն ընթացքը պէտք է աչքի ընկնի, սակայն ոչ ծառի չորացած, գոսացած ճիւղերի նման, որ բնաւ չէ գրաւում տեսնողին¹: Մի խօսքով բնաբանից անհրաժեշտապէս, և ոչ կարկատանի նման, պէտք է ելնեն թէ՛ ճիւղերն և թէ՛ դորա զարդարիչ մասերը՝ մի և նոյն ժամանակ իրար հետ կապակցուելով:

Եթէ քարոզիչը շատախօսում է կամ լոկ խրատում է, նա շուտով ձանձրացնում է լսողներին, ուստի պէտք է ամենայն խօսք իւր տեղն ասէ և ոչ առանց նպատակի: Բաւական է միայն մտքերը պարզ ունենալ և համոզուած լինել, և այն ժամանակ արտայայտութիւնները կեղնեն՝ որպէս աղբիւրից: Լեզուն ևս պէտք է փայլի բնական գեղեցկութեամբ և ոչ արուեստական պաճոյճներով կամ անհասկանալի բառերով և կամ ամբողջային արտայայտութիւններով: Փափաքելի է նոյնպէս, որ բարեպաշտական աւելորդ ցոյցե-

¹ Քարոզի մէջ պատճառաբանական միութիւն պահպանելը մի օգուտ ևս ունի, այն է, որ լսողներն այլ ևս չեն մոռանալ ամբողջն և նորա էութիւնը:

ըը չքանան, ինչպէս իւրաքանչիւր խօսքի սկզբում «Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս...» կրկնելն, որ բոլորովին աննպատակ է և, ուրեմն, տաղտկալի: Իսկ սահուն ընթացքով քարոզելու համար պէտք է կամ գրել և մտածելով մտապահել և կամ գոնէ մի ծրագիր կազմել. այս ի հարկէ կախուած է իւրաքանչիւր քարոզչի ընդունակութիւնից, ըստ որում և նա պարտ է վարուել: Լինում են նաև քարոզիչներ, որոնք տանջանքներով են ամեն մի միտք արտադրում, ահա դոքա են, որ պէտք ունին նախապէս գրելու, եթէ ստիպուած են անպատճառ քարոզելու: Որքան դժբախտ է քարոզիչն, եթէ լեզուական թլուտատութիւն կամ թոթով կամ կակազել ունի, այդպիսին զրկուած է ճարտարախոսական կամ ատենաբանական ամբիոնից: Վասնորոյ և լավ քարոզիչը պէտք է լաւ նայէ, թէ ինչպէս կ'սուր իւր քարոզը¹: Երբ քարոզիչը համոզուած է իւր քարոզի մտաւոր և լեզուական բարձրութեան, այն ժամանակ նա չի շփոթուիլ և հանդարտ և քաղցր ձայնով կ'խօսէ իւր ժողովրդի առաջ և նորա սիրտն ու հոգին կտիրապետէ: Ահա թէ ինչի համար պէտք է յաճախ քարոզել բարձր ձայնով և վարժուիլ ազատ ժամանակ կամ դպրոցական կեանքում: Մարդկային հոգին միմիայն յաճախ արդիւնաբերելով է, որ կարող է անսպառ աղբիւր դառնալ ժամանակի ընթացքում. այս չպէտք է մոռանայ իւրաքանչիւր երիտասարդ, եթէ ուզում է իւր մտաւոր մարգերը բեղմնաւորել: Հողը խոպանանում է, եթէ շարունակ չէ արդիւնաբերում, աղբիւրը կցամաքի, եթէ արգելենք նորա հոսանքը²:

Սակայն այս ամենը կ'յաջողուի քարոզչին, եթէ նա ոչ միայն իւրաքանչիւր քարոզի համար է նախապատրաստուում, այլ առ հասարակ կրթուում է լաւ քարոզիչ լինելու: Այդ կրթութիւնը կ'լինի Ս. Գրքի ընթերցանութեամբ, քարոզների նիւթեր ժողովելով յուշատետրի մէջ, բնախօսութիւններ անելով, տեսակ-տեսակ քարոզներ լսելով և կարդալով³, ժողովրդի ճաշակն ուսումնասիրելով և այլն:

¹ Գեղեցիկ դիտողութիւններով լի է մանաւանդ A. Yinetê homilétique ou théorie de la predication, Paris, 1853.

Քարոզութեան հետ սերտ կապուած է և առաքելութիւնը (mission), որ դժբախտաբար մեր մէջ բոլորովին չկայ. այդ անցներէի է քրիստոնէական եկեղեցուն: Այդ, ի հարկէ մի և նոյն է թէ ներքին քարոզութիւնն ու հովուութիւնը, սակայն պէտք է և փորձնական ուսումնասիրութիւն քարոզելի ազգի և նորա տեղական հանգամանքների:

² «Ձոր ինչ Աստուած քեզ շնորհ տայ, ի պէտս կարօտելոցն սպասաւորեա՛, զի շնորհքն աղբիւրացին, և դու փառաւորեսցիս»: Եզնիկ:

³ Հարկ է և ճանաչել նշանաւոր քարոզիչներին, մանաւանդ գերմանականներին. Renoux, les prédicateurs célèbres de l'Allemagne, leur vie, leurs oeuvres, Paris, 1881. Գեղեցիկ են Բօույէի (+1704) garnier Frères սիրուն տպագրութեամբ, և Մասիլիոնի (+1742) քարոզները (նոյն հրատարակութիւն՝ Paris, 1875): Տե՛ս և A. Hurel, les orateurs sacrés à la cour de Louis XIV, Paris, 1873. Ատենաբանութեան վրայ ունի տեսութիւն

Այդ վարժութիւնների մեծ մասն ինքնակրթութիւններ են, իսկ խօսելու վարժութիւնը պէտք է անպատճառ դպրոցը տայ: Հարկաւ, ընկերական շրջաններում ևս կարող է և պէտք է երիտասարդը խօսի և վարժուի, սակայն այլ է դպրոցի բեմբասացական դասն, որում աշակերտը ստիպուած է զանազան տուեալների վրայ խօսելու, կամ ճառ պատրաստելու. այստող նա ունի կրթուած և ճանաչուած լսողներ, որոնցից և քննուում է և նորա իւրաքանչիւր խօսքը պահանջում է գիտաստական, պարզ և որոշ լինելու: Իսկ ապա իբրեւ վերջնական վարժութիւն պէտք է աշակերտը քարոզէ մի եկեղեցում կամ նոյն իսկ իւր շրջանի մարդկանց համար և կամ հէնց մի հասարակութեան համար, այդ վարժութիւնը պէտք է անեն արդէն նոքա, որոնք հանդերձեալ են հոգեւորական դառնալու: Նկատելի է և այն, որ բեմբասացական վարժութիւնն անհրաժեշտ է ամեն մէկ մարդի, որ ուզում է փոքր ի շատէ հասարակական գործիչ լինելու և կամ փոքր ինչ վայելուէ խօսել կարենալու համար: Այս վարժութեան պակասութիւնը շատ զգալի է հայոց մէջ. կ. պօլսեցիք վարժ են խօսելու, սակայն այնտեղ ևս ընդհանրապէս մտածողութիւնն է կադում: Մտածողութիւն և խօսք պէտք է յարակից ընթանան և մէկը միւսից յետ չմնայ: Օգուտ չկայ լաւ մտքերիցդ, եթէ դոքա հաղորդել չգիտես և կամ խօսքով գրաւիչ չես դարձնում, յօգուտ չկայ և խօսքիցդ, եթէ ոչինչ ես ասում և կամ տրամաբանօրէն համոզել չունիս: Երկու դէպքերում ևս չես կարող հասարակական վարիչ լինել: Քարոզն է միակ միջոցն, որով կարող ենք արագապէս ընդհանրացնել ժողովրդի մէջ թէ՛ փրկական և բարոյական համոզմունք և թէ՛ տնտեսական, առողջապահական, գիտնական, ազգային և այլ ծանօթութիւններ, որոնք խիստ պակասաւոր են հասարակ ժողովրդի մէջ և բացի եկեղեցուց ուրիշ սրտացաւ օգնող չկայ նորա համար:

29

ՀՈՎՈՒԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Թէև ամբողջ գործնական աստուածաբանութիւնը զբաղուում է հովուական գործունէութեամբ, այնով հանդերձ կայ նորա մէջ մի բաժին, որ նեղ մտքով հովուաբանութիւն է կոչուում (*theologie pastorale*, *пастырское богословіе*): Սորա նիւթն է համայնական և

Ֆենելոն *Dialogues sur l'éloquence*. Բեմբասացութեան վրայ J. S. Maury, *Essai sur l'éloquence de la chaire*, Paris, 1877. Շատ օգտակար ընթերցանութիւն կլինին Գրիգոր Եպիսկոպոս Աղափիրեանի գեղեցիկ թարգմանութիւնները, «Բարոյական-կրօնական խորհրդածութիւններ», Ա-Ե հատոր. Ս. Էջմիածին, 1887-1889:

մասնաւոր կեանքի հոգացողութիւնն, որ կատարում է հովիւը թէ՛ պաշտօնական հաւատարիմ գործունէութեամբ և թէ՛ մասնաւոր անձնական սիրով:

Թէև այս մասի վրայ առանձին ենք խօսում, սակայն հովուական աստուածաբանութիւնն ևս միութիւն է կազմում կրօնուսուցչութեան և բեմբասացութեան հետ: Վասնորոյ կարեն դոքա նաև իբրև մի առարկայ, այսինքն՝ գործնական աստուածաբանութիւն համարուի՝ ի մի ամփոփուելով: Բայց եթէ կրօնուսուցչութիւնն ստանայ իւր լրացումը մանկավարժութեան մէջ, կմնան բեմբասացութիւնն ու հովուաբանութիւնն առանձին զբաղմունքի առարկաներ: Սոցա միութեան իրաւացիութիւնն ակներև է, եթէ չմոռանանք, որ հովիւը չի կարող առանց կրօնուսուցչական, քարոզչական և հովուական հմտութեան լինել: Եթէ ուրեմն այդ երեքը մէկ շրջանի մէջ ամփոփենք, այն ժամանակ երեք բաժանումներ կունենանք ամբողջի մէջ, որոնցից իւրաքանչիւրը կարօտ է առանձին տեսութեան:

Արդէն բարոյաբանութիւնն տալիս է այն սկզբունքներն, որոնք անհրաժեշտ են հովուին, քանի որ հովուի և աշխարհականի համար չկան ուրոյն բարոյականութիւններ: Սակայն այդ սկզբունքները պէտք է դարձնենք հովուի կոչման, ճանաչելով, որ հովիւն ունի առանձին պարտականութիւններ թէ՛ պաշտօնի, թէ՛ իւր եկեղեցական դիրքի պատճառով: Հովիւն այստեղ պէտք է ուշադրութեան առնէ թէ՛ այն պարտիքներն, որոնք նա ունի դէպի իւր համայնքի բոլոր խաւերն, և թէ՛ այն պահանջներն, որոնց իրագործումը սպասում է նոցանից¹: Հարկաւ, այս պարտիքներն ու պահանջները մասամբ բարոյաբանական են և մասամբ իրաւաբանական, ուստի և այդ երկու առարկաները լրացուցիչ են հովուի գործունէութեան ճանաչողութեան մէջ: Ուրեմն դոքա պէտք է առանձնապէս պարզեն իւրեանց սկզբունքները՝ հովուի պաշտօնն ի նկատի ունենալով. թէ՛ ծանօթութիւններն և թէ՛ կրթեն ու վարժեն նորան: Թէ՛ այդ ծանօթութիւններն և թէ՛ կրթութիւնն ոչ թէ ինքեանք ըստ ինքեանց օգտակար կլինին, այլ անհրաժեշտ է, որ հովիւը գիտենայ և ճանաչէ իւր համայնքի բոլոր հանգամանքներն ու զրութիւններն, որպէս զի իւր գիտեցածը գործադրէ ըստ տեղւոյն, և ոչ թէ պատահաբար և անտեղի: Ուստի և գործնական աստուածաբանութեան աւանդողը պէտք է լինի փորձուած, համայնական կեանքին ծանօթ անձնաւորութիւն, որ նորա

¹ Հովիւը, նոյնպէս և ուսուցիչը, պէտք է և գործով օրինակելի լինիմ. ճշմարիտ է, հիւանդը չէ նայում բժշկի առողջութեան, երբ նորանից դեղ է խնդրում, սակայն այն նոյն չէ եկեղեցական և բարոյական գործի մէջ, այստեղ պարտ է «նախ առնել և ապա ուսուցանել» ըստ Քրիստոսի: Բարոյականութեան դէմ մեղանշողը չի կարող ոչ հովիւ և ոչ ուսուցիչ լինել:

ուսուցածն ոչ թէ միայն տեսութիւններ լինին, այլ և կապուին փորձի հետ: Միմիայն տեսականապէս կրթուած և գործնականապէս փորձուած հոփիւր կարէ յաջողակ լինել ճշմարիտ գործունէութեան մէջ:

Հոփուական գործունէութիւնը վերաբերում է ամբողջապէս համայնքին և դորա կենսական յառաջադիմութեան: Նա է, որ պէտք է ներգործէ քրիստոնէական կեանքի զարգացման, երկիւղածութեան և կրօնական կրթութեան յառաջադիմութեան: Հոփիւր՝ լինի նա քահանայ, թէ վարդապետ, ձգտում է մի և նոյն նպատակին՝ միշտ ջանալով իրաւապէս կառավարել իւր համայնքն և հայրական սիրով խնամել նորան և հոգալ նորա բարեբախտութեան և եղբայրական միաբանութեան համար: Վասնորոյ և հոփիւր պէտք է հոգայ ժողովրդի մատաղ սերնդի կրթութեան համար, պէտք է յառաջ տանէ եկեղեցական դպրոցների բարեզարդութիւնն և ուսման տարածումը ստորին խաւերի մէջ: Նա պէտք է և կիրականօրեայ դասախօսութիւններ անէ հասակաւորների համար, եկեղեցական երգեցողութեամբ զարգացնէ ժողովրդի ճաշակն և համայնական ու դպրոցական կամ կրօնական, բարոյական կրթութեան վերաբերեալ հարցերի համար ժողովներ կազմէ և այլն: Այդպէս նա թէ գործը յառաջ կտանէ և թէ օգնած կլինի եկեղեցական իշխանութեան ձգտումներին՝ տեղեկատու օժանդակիչ լինելով նորա վարիչներին¹:

Հոփուական խնամածութեան մի ասպարէզ է և աղքատների ու տնանկների վիճակը: Դոցա համար հոգալը հոփուի պարտքն է, որ կիրադործուի ոչ միայն գանձանակով, այլ և մխիթարիչ և կրթիչ ազդեցութիւն ունենալով անօգնականների վրայ: Այդտեղ պէտք է օգնէ հոփուին և տիրակիւնն՝ ինքն ևս աշխատելով իւր շրջանի մէջ: Հոփուական այս գործունէութեան մէջ պսակաւոր արդիւնքը պէտք է լինին որբանոցների և աղքատանոցների հիմնարկութիւններն, որոնք բոլորովին պակասում են մեր մէջ:

Հոփիւն ունի այս կրթական և խնամածական գործունէութիւնից զատ նաև յարաբերութիւն տեղական եկեղեցական վարչութիւններին հետ, վասնորոյ ևս այստեղ անհրաժեշտ է նախապատրաստական ճանաչողութիւն, զի այս շրջանում հոփիւն ունի իրաւաբանական պարտաւորութիւններ, որոնք կարելի է կատարել միայն որոշ սահմանների համաձայն ճշտութեամբ և ոչ ըստ անձնական հայեցողութեան:

Այս ամբողջ գործունէութեան մէջ հոփիւն այնքան յաջողութիւն կունենայ, որքան նա կարենայ հայրական սէր տածել դէպի ընտա-

¹ Հայոց եկեղեցու համայնական կեանքը բնաւ չէ դարձած ուսումնասիրութեան ցուց. թերևս այդ լինի պատճառ, որ հոփուութիւնն անշափ յետ է մնացած:

նիքները, նոցա մկրտութիւններին, պսակներին, թաղումներին և այլ դէպքերին հանդիսաւոր կերպարանք տալ և, առիթ առնելով, բարոյական յուշարար լինել կամ անհրաժեշտ տեղեկութիւններ ու խրատներ տալ ապագայի համար և այլն: Հարկաւ այս յարաբերութիւնները միմիայն այդպիսի պաշտօնական դէպքերի պատճառով չպէտք է լինին, այլ նաև հիւանդութիւնների, դժբախտութիւնների և այլ կարօտութիւնների ժամանակ հովիւը պարտաւոր է մխիթարական դարձնել իւր այցելութիւնները¹: Այս առաւել հեշտ կլինի հովուի համար, որքան բարձր է ընտանիքն և բարոյապէս կրթուած, սակայն ստորին ընտանիքները չպէտք է աչքաթող առնուին: Նորա գործը յաջողակ կլինի, եթէ նա կուսակցական չլինի, այլ վայելուչ բարեկամ: Նա լավ պէտք է դիտէ իւր շուրջն և տեսնէ, թէ ընտանիքներն ի՞նչ օգնութեան են կարօտ և կամ նոցա այս ու այն անդամն ի՞նչ խնամքից է զուրկ, որ կարելի լինի իսկոյն օգնութեան ձեռք կարկառել: Ահա այս ամենն անելու համար անհրաժեշտ է լաւ ուսումնասիրութիւն թէ՛ օգնութեան միջոցների և թէ՛ համայնքի զանազան հանգամանքների և յարաբերութիւնների, դիրքի և վիճակի:

Տեսական ուսումից և ժողովրդական կեանքի վերաբերեալ ընթերցանութիւնից որքան ևս օգուտներ ունենայ հոգևորականացուն, այնով հանդերձ անհրաժեշտ է ապա և փորձ: Փորձի համար չունինք վարժութեան միջոցներ, դռքա կարեն ամենից լաւ միայն գործնական ասպարիզում ձեռք բերուիլ: Այդ անհնար է ունենալ հոգևոր դպրոցներում, ուստի և յարմարագոյն է նշանակել հոգևորականացուն մէկ եկեղեցում՝ իբրև օգնական մի փորձուած, կրթուած բարեմիտ քահանայի, որ և կառաջնորդէ նորան համայնքի զանազան յարաբերութիւնների մէջ վարժուելու: Իսկ ապա, երբ կվարժուի երիտասարդը (սարկաւազը) հովուական գործունէութեան և պաշտօնակատարութեան, այն ժամանակ կձեռնադրուի քահանայ: Մինչդեռ կուսակրօնների համար միակ վարժարանը պէտք է լինի մէկ կազմակերպուած վանք կամ լաւ ևս միայն Ս. Էջմիածինն, որտեղ մտնողները պէտք է լինին ազատ ունկնդիրներ հոգևոր ճեմարանի աստուածաբանական դասերին (եթէ թերի են դորանից), և վարժուողներ թէ՛ պաշտօնի և թէ՛ կառավարչական գործունէութեան մէջ, այդ ևս փորձուած եպիսկոպոսների կամ վարդապետների առաջնորդութեան տակ²: Այդ վարժութեան համար պէտք է

¹ Հովուի պարտականութիւնն է այցելել նաև բանտարկեալներին, քարոզել նոցա Աւետարանը, յորդորել՝ դառնալ այն ճանապարհից, որ դատապարտելի է և պատճառ է եղել բանտարկութեան: Նա պէտք է քանայ ուղղել նոցա, մխիթարել և զղջալ տալ և երջանկութեան ճանապարհը մատնացոյց անել:

² «Մանուկ կրօնաւոր, որ ոչ է առ ոսոս ծերոց, աննշան որս է սատանայի»։ Եզնիկ:

ուղարկել նոցա երբեմն-երբեմն քարոզելու գաւառներում և մօտակայ գիւղերում, այլ և վարչական մանր-մուկ յանձնարարութիւններ կատարելու: Իսկ առաջնորդական կամ յաջորդական պաշտօնի համար լաւ կլինէր, եթէ առ ժամանակ իւրաքանչիւրը մնար փորձուած առաջնորդների մօտ՝ իբրեւ օգնական աբեղայ: Միմիայն այդպէս կունենանք իւրեանց գործն ուսումնասիրած, դորա համար փորձուած և համոզմունքով¹ հոգեւորականներ:

Ուրեմն, ուսումն և գործունէութեան ու պաշտօնի փորձ սորա են, որոնք պահանջուում են հոգեւորականից: Տեսանք, թէ ինչպիսի փորձ է հարկաւոր, սակայն պէտք է պարզ լինի մեզ համար և այս, թէ ի՞նչ ուսում է պէտք նորան, արդեօք բա՞ւ է առհասարակ ուսեալ լինել, թէ հոգեւորականի ուսման պահանջն այլ է:

Այո՛, հոգեւորականութեան ուսման պահանջն ոչ միայն այլ է, այլ և առաւել է:

Որ աստուածաբանական բոլոր առարկաներին ծանօթ պէտք է լինի և լաւ ուսումնասիրած Ս. Գիրքը, պաշտամունքն, Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու գաւառաբանութիւնն ու բարոյաբանութիւնն, այդ հասկանալի է, ինչպէս վերեւ արդէն բացատրուած է: Մանկավարժութեան, փիլիսոփայութեան և ուրիշ օժանդակ գիտութիւնների մասին ևս ասուած է: Սակայն այդ դեռ բավական չէ. լաւ հովիւ լինելու համար անհրաժեշտ է գիտենալ նաեւ բժշկութիւն և գիւղատնտեսութիւն, որոնց կարօտութիւնը զգացուում է մանաւանդ գիւղերում: Իւրաքանչիւր անհատի հոգեւոր ուղղութիւնը խնամելու համար չի կարող հովիւը յաջողակ լինել, առանց հոգեւոր և մարմնաւոր հիվանդութիւններին ծանօթ լինելու և բժշկական օգնութիւն հասցնել կարենալու, մանաւանդ որ յաճախ մարմնաւորից է կախուած և հոգեւորը: Իսկ թէ որքան անհրաժեշտ է հովուին կարենալը բժշկական օգնութիւններ հասցնել, կզգայ իւրաքանչիւր ոք, երբ ի նկատի ունենայ, որ շատ տեղեր բժիշկներ չկան և կամ հեռու են և միայն քահանան է, որ ամենից մօտիկ է ընտանիքներին և սրտացաւ. ժողովրդի առողջապահութեան նպաստելու հոգը ընկնում է հովուի վրայ: Նա պէտք է ոչ միայն բժշկէ, այլ առողջապահական ամեն տեսակ խորհուրդներ և խրատներ տայ թէ՛ մեծերին, թէ՛ փոքրերին, թէ՛ արանց և թէ՛ կանանց:

¹ Համոզմունքով եմ ասում, այսինքն, որ ներքին և արտաքինը, մտածողութիւնն ու գործն իրար համապատասխան լինին և ճշմարիտ, ապա թէ ոչ, կարդարանայ Եգնիկի խօսքը, թէ. «Ձմիս անասնոց ոչ ուտեն, և զեղբայրն անյագաբար ուտեն. գինի ոչ ըմպեն, և զհոգին արեամբ շաղախեն: Շրթամբք սիրեմք զԱստուած, և ի զուր աշխատիմք»: Իսկ այդ բոլորը կվերանայ, երբ հոգևորականացուն նախ ուսումնասիրէ պաշտօնի պահանջածն, ապա ձգտումն զգայ դէպի այդ կոչումն և ապա մտնի այդ պաշտօնի մէջ:

Դորա հետ անհրաժեշտ է գիտենալ և տնտեսութիւն, որի պակասութիւնից վտանգուում է նաև ժողովրդի մարմնաւոր առողջութիւնն, ապա ուրեմն և հոգեւորը կվնասուի: Միմիայն դորա մէջ գտնել նորա փրկութիւնը, մեծ սխալ կլինի և կնշանակէ՝ կորստեան մատնել նորա հոգին և զրկել մարդկանց իւրեանց արժանիքից և մի քանի տասնեակ տարիներով յետ գնալ քաղաքակրթութիւնից: Մանաւանդ որ մարդ միմիայն մարմնաւորով չէ բախտաւոր և առողջ, նա հոգեւոր պահանջ ևս ունի, որի չլրացնելը կտանէ նորան դէպի անգիւտ կորուստ, բարոյական անկումն, անասնական կեանք, նիւթապաշտութիւն, որոնք սոսկալի են ամենայն ազգի և ժողովրդի համար¹:

Որպէս զի հովիւը կարենայ յաջողապէս հոգալ ժողովրդի հոգեւոր կարիքները, նա պէտք է ահա և մարմնաւորն աչքաթող չառնէ, ուրեմն և բացի բժշկութիւնից տնտեսութիւն գիտենայ, հմուտ լինի վար ու ցանքի և գիւղատնտեսութեան բոլոր հանգամանքներին, այլ և արհեստի, արդիւնաբերութեան և այլ ժողովրդական պարապմունքներին, որ կարենայ զարկ տալ երկրի յառաջադիմութեան թէ՛ իւր խարհուրդներով ու քաջալերութեամբ և թէ՛ կիրականօրեայ դաստիարակութիւններ անէ կամ մասնաւոր շրջաններում հաղորդէ քաղաքակրթութեամբ աշխարհի նորանոր յառաջադիմութիւնները: Այդ գիտութեան պէտքը զգացուում է նաև, երբ հովիւը խօսակցում է կենսական այդ պարագաների մասին, եթէ նա անտեղեակ լինի դոցա, նա ձանձրալի և ծաղրալի կդառնայ իւր ժողովրդի առաջ և կամ կօտարանայ՝ չկարենալով մասնակցել ժողովրդին զբաղեցնող խօսակցութեան և օգտակար լինել նորան²:

Բոլոր եկեղեցական դպրոցներում այս առարկաներն, որոնք անպայման պահանջ են հովուի յառաջադիմութեան, ուստի և անպատճառ պէտք է մտցնուին հայոց Հոգեւոր ճեմարանում և թեմական

¹ Այս գործնական հմտութիւնները շատ անհրաժեշտ են հէնց քարոզչութեան և հովուութեան յաջողութեան համար. բժիշկ և տնտես քահանան կամ քարոզիչն մուտք կունենայ ամենայն տեղ: Ուստի Գերմանիայում լաւ քահանայացուները յաճախում են ազատ ժամերին նաև հիւանդանոցները՝ հիւանդութիւնները գործնականապէս ճանաչելու համար:

² Հովուի համար կան ռուսերէն շատ ձեռնարկներ, որոնք կարեն օգտակար լինել Ա. Струдза, Письма о должностяхъ свящ. сана. – Забелинъ. Права и обязанности пресвитеровъ. Певнишкій, священникъ. Приготовление къ священству и жизнь священника. Прот. Чижевскій. О церковномъ хозяйстве и церк. Письмоводстве. Архим. Лаковъ. Пастырь въ отношеніи къ себе и своей пастве. Прот. – Гиляровскій. Что можетъ сделать священникъ для благосостоянія своего прихода? և այլն և այլն, Տէս և Поповъ. Об усердіи къ миссіонерскому делу, Пермь, 1874. Քարոզել Աւետարանը հեթանոս ազգերի մէջ և բարձրացնել նոցա, այդ ոչ միայն Քրիստոսի հրամանն է, այլ և քաղաքակրթութեան պահանջը: Աւետարանով պէտք է ընտելանան աւագակաբարոյ ժողովուրդները:

դպրոցներում: Բժիշկների բժիշկ էր և տնտեսների տնտես՝ մարդկութեան Փրկիչն, եկեղեցու հիմնադիրը, վասնորոյ և նորան պէտք է հետեւեն եկեղեցու հովիւներն, որպէս հետեւեցան Նորան առաքելներն և յաջողութիւն ունեցան անարգել: «Զհիւանդս բժշկեցէք, զբորոտս սրբեցէք», անմիջական հրամանն է քրիստոսի:

Քանի որ Հայաստանեայց եկեղեցու ձգտումն է իրականացնել ժողովրդի բարեկեցութիւնն և զարկ տալ նորա յառաջադիմութեան, ակներև է, որ պէտք է հմուտ և կրթուած պաշտօնեաներ ունենայ, երկրւոյ զործողներ և Աւետարանի հաւատարիմներ, ճանաչող ժողովրդի ցաւերը, կրթող և մի և նոյն ժամանակ օգնող նորա մարմնաւոր կարօտութիւնները լրացնելու: Ուստի և Ս. Սահակ պահանջելով, որ հոգեւորականներն անպատճառ ուսեալ և կրթուած անձինք լինին, ասում է. «Քանզի յորժամ ուխտն՝ որ գլուխն է եկեղեցւոյ՝ ընտիրք և պիտանիք լինիցին, ևս առաւել ժողովուրդն. և թէ եղիցի ոք ի ժողովրդենէն ծոյլ վարուք առաքինութեան՝ դիւրագոյն լիցի ածել յուղղութիւն...»¹:

Իսկ ապա հոգեւորականի պարտիքն է լինել հեզ և եղբայրասէր, ճշմարտութեան անպայման երկրպագու, չարի և վատի յանդիմանող հայրաբար և քրիստոնէական վարքի հետեւող, մի խօսքով՝ նա պէտք է ունենայ հաւատք, յոյս և սէր, կամ թէ հաւատք և գործ և կամ կարճ՝ կենդանի հաւատք²:

¹ Տե՛ս և Յովհան Մանդակունու կանոնը «Արդ ես գայս ըստ իմում գիտելոյ ասեմ, թէ որ զմանուկ տգէտ և զտխմար՝ որ ոչ կարէ կարդալ զաւետարան ի բեմի ի լուր ժողովրդոց, և զբոլոր ուսումն կարգի քահանային ոչ է ուսեալ, զպատիժ քահանայանալոյ նորա՝ նա կրէ՝ որ ձեռնադրեացն զնա. զի զհասնոցն և զուսելոցն զմեղաց համարս անձինք իւրեանց տան: Այլ օրէն է առաւել զգիտումն և զհասակաւ կատարեալն արժանացուցանել այսմ շնորհի, որ կարող են ապրեցուցանել զանձինս և առաջնորդել ժողովրդեանն: Վասն որոյ պատուիրեմ առաջնորդաց եկեղեցւոյ՝ զգուշանալ ի ձեռնադրութենէ տգիտաց, և մի՛ կաշառօք արժաթոյ զոք յառաջ մատուցանել յեպիսկոպոսութիւն, կամ յերիցութիւն, կամ ի սարկաւագութիւն, կամ յայլ աստիճան. այլ որպէս ի Ս. Աւետարանին Փրկիչն ասէ առ ս. աշակերտսն, թէ «ծրի առէք, և ձրի տուք»:

Նոյնպէս և վարքով ու մարմնով պակասաւորներին արգելուած է ընդունել հոգևորական աստիճանի մէջ:

² «Յնազանդեա՛ սիրով, աղօթեա՛ յուսով, աշխատեա՛ հաւատով, և պայծառասցիս յերկնային հարսանիսն»: «Լաւագոյն է զձեռնսն համբառնալ առ Աստուած, յորժամ աղօթեսցէ. բայց առաւել կարևոր է, որ ի պէտս եղբարցն սպասաւորեսցէ»: «Եթէ ամենայն եղբարցն հիւանդութիւնն քեզ ոչ ցաւէ, մի՛ լինիր առաջնորդ»: «Եթէ զանարժանն ըստ պիտոյից ոչ յանդիմանես, մի՛ լինիր վարդապետ»: Եզնիկ:

30.

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԻՐԱԲԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին ունի իւր կառավարչական շրջանը թէ՛ իւր ներքին կեանքում և թէ՛ արտաքինների հետ ունեցած յարաբերութեան մէջ: Այդ կառավարչական գործունէութիւնը կարող է կատարուիլ միմիայն Հայաստանեայց Եկեղեցու աւանդական կանոնների եւ սկզբունքների համաձայն, որոնք չեն կարող բնաւ խախտուիլ՝ առանց այդ Ս. Եկեղեցու իրաւունքներն ու սրբութիւնը շօշափելու: Ահա դոցա օրինաւոր պահպանութեան համար անհրաժեշտ է հիմնաւոր ուսումնասիրութիւն, որ և եկեղեցական իրաւաբանութեան նիւթն է¹, (*Droit canonique*, церковное право):

Եկեղեցական իրաւաբանութեան մէջ առաջին տեղը բռնում է Հայաստանեայց Եկեղեցու կազմակերպութեան ուսումնասիրութիւնը, թէ ի՞նչ քաղաքական և հասարակական ձեւակերպութիւն է ստացել իւր պատմական կեանքում, ի՞նչ դիրք ունի դէպի պետութիւնները, և ի՞նչ իրաւունքներ ունի դոցա նկատմամբ ներկայումս: Եթէ այդ ամենը ճշտիւ որշուած չլինի եկեղեցականի համար, նա չկարէ ճանաչել իւր եկեղեցու իրաւական սահմաններն և վարել նորա արտաքին յարաբերութիւնները հաւատարմութեամբ և պահպանութեամբ: Քանի որ եկեղեցին աստուածային հաստատութիւն է եւ ուրեմն բարերար օգնական է պետութեան, իսկ պետութիւնը, հիմնելով իւր գոյութիւնը քրիստոնէական սկզբունքի վրայ, պարտաւոր է պաշտպանել եւ յարգել նորա աստուածային անկախութիւնը եւ իրաւունքները, հասկանալի է, որ դոքա պէտք է ուղիղ յարաբերութիւն պահեն միայն իրաւաբանական ուղղամտութեամբ: Հայաստանեայց Եկեղեցին հեռու է հռովմէական աշխարհակալական ձգտումներից, բայց և մի և նոյն ժամանակ անկախ է իւր եկեղեցական էութեամբ, ներքին կեանքով և իրաւունքներով: Որպէս ազատ է հաւատքն եւ աստուածապաշտութիւնը, նոյնպէս և ազատ է Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցին: Նա ոչ ենթարկուել է իւր թագաւորներին և ոչ ստորադրել նոցա, նա այդպէս ճանաչել է միշտ իւր քրիստոնէական սահմանն ու շրջանը: Գիտէ պետութիւնն, որ եկեղեցական գործն իւր իրաւունքներից դուրս է, թէ նա քրիստոնէական բարեպաշտութիւն ունի, գիտէ և եկեղեցին, որ ինքը չի կարող պետութեան տեղը բռնել և մի և նոյն ժամանակ քրիստոնէական ճշմարիտ եկեղեցի մնալ. և ահա այս բաւական է, որ երկուսն ևս կարենան հաշտ իւրեանց գոր-

¹ Այս գիտութիւնը նոյնքան զգուշալի է, որքան և դաւանաբանութիւնը, վասնորոյ և որոք ուսումնասիրութիւնը աստուածաբան ուսումնականի գործն է:

ծերը յառաջ տանել, առանց իրար խանգարելու: Սակայն իւրաքանչիւրն ևս մանաւանդ եկեղեցին քաղաքագիտութեամբ պէտք է զգոյշ լինի, որ իւր սահմանները չխախտուին:

Հայաստանեայց Եկեղեցին ճանաչելով իւր դիրքը՝ կեդրոնացնում է իւր գործունէութիւնն իւր ներքին կեանքի, այն է՝ վարչութեան և եկեղեցական դաստիարակութեան մէջ: Իբրեւ վարչութիւն պէտք է որոշած ունենայ իւր հաւատալիքների սահմանը, պաշտամունքի, եկեղեցական կարգերի, կրթական գրքերի, աստուածաբանական հրատարակութիւնների կանոնաւորութիւնն, և այլ այսպիսի տնօրինութիւններ անէ: Իսկ դաստիարակութեան մէջ պարտ է որոշած ունենալ ժողովրդի յարաբերութիւնը դէպի եկեղեցին, եկեղեցականների պարտիքը թէ՛ եկեղեցու և թէ՛ ժողովրդի նկատմամբ: Նոյնպէս և պսակի, ապաշխարութեան, ընտրութիւնների և այլ նման գործերի որոշմունքը պահանջուում է եկեղեցուց, որում պետութիւնները պարտաւոր են աջակցել նորան: Եկեղեցական ուսուցման, հոգեւորականների ընտրութեան և ընդունելութեան, եկեղեցիների և դպրոցների շինութեան, կայքերի պահպանութեան, եկամուտների հաշուի, դոցա կանոնաւորման և այլ այսպիսի գործերի բարձրագոյն վարիչներն են եկեղեցականները՝ միացած համայնքից ընտրուած օգնականների հետ¹:

Եկեղեցական կառաւարչութեան մի մեծ գործն է նաև դաստիարակութիւնն, ըստ որում պէտք է ջանայ իրագործել այն ամենն, ինչ որ տեսանք մինչև այժմ, որ պահանջուում է Հայաստանեայց Եկեղեցու յառաջագիմութեան զարկ տալու համար, այն է՝ ուսման, հովուական հոգատարութեան, եկեղեցական կրթութեան և ժողովրդի բարեկեցութեան զարգացման գործում: Նա պէտք է հետևի իւր միակ գլուխ՝ Քրիստոսի Աւետարանին և միշտ կենդանի պահէ նորա խօսքերը թէ՛ գործով և թէ՛ գործունէութեամբ:

Այս բոլորի համար անհրաժեշտ է և ուսումնասիրել Հայաստանեայց Եկեղեցու վարչական կազմակերպութիւնը, նորա նուիրապետութիւնը: Ընդհանրական կաթողիկոսի իրաւունքները բոլոր եկեղեցու վրայ, միայն համաձայն Հայաստանեայց Եկեղեցու ս. հայրերի վարդապետութեան, եպիսկոպոսների, առաջնորդների, յաջորդների, վարդապետների, արեղանների և քահանաների ու սարկավազների գործունէութեան իրաւասութիւնը, նոյնպէս և կոնսիստորիաների կազմակերպութիւնն և սահմաններն առաջնորդի հսկո-

¹ Եկեղեցական իրաւաբանութեան վրայ նշեղն օժանդակ գրքեր. Проф. Н. Соколова, Церковное право. Прот. А. Луканинъ. Рукаводство къ производству дознаний и следствій по проступкамъ и проступлениямъ священно-и-церковнослужителей.

ղութեան տակ: Դորա հետ պէտք է ուսումնասիրուին և Հայաստանեայց Եկեղեցու կանոնական իրաւունքն, այսինքն՝ այն կանոններն, որոնք ընդունուել են նորա մէջ Հայոց եկեղեցական ժողովների հեղինակութեամբ կամ որոշմամբ կամ վաւերացմամբ, քանի որ Հայոց եկեղեցական ժողովներն են Հայաստանեայց Եկեղեցու բարձրագոյն հեղինակութիւնները: Դոցա մէջ ևս ս. Հայրերի ժամանակ գումարուած ժողովները չափ են յետագաների, եթէ հարցը կապ ունի Հայոց եկեղեցու մի որ և իցէ սկզբունքի հետ, զորօր.՝ պաշտամունքի, նուիրապետութեան և այլ խնդիրներում: Իսկ դաւանանքների նկատմամբ արդէն յիշուել է վերև, որ Հայոց ս. Հայրերն անպայման հեղինակութիւններ են, որոնցից շեղուել անհնարին է:

Արդ, Հայաստանեայց ս. Եկեղեցու կանոնական իրաւունքը բովանդակուած է հետևեալ կանոնադրութիւնների մէջ, որոնք են.

1. Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի վարդապետութեան մէջ տեղ-տեղ յիշաւորներն ու նորա երեսուն կանոնները:

2. Ս. Ներսէսի և Ս. Սահակի կանոնները:

3. Ե դարի ս. Հայրերի մէջ ցրուածները (Եղիշէի, Յովհան Մանդակունու, Եզնիկի և այլոց):

4. Շահապիվանի ժողովի կանոններն, որոնց հետ և առաքելականը¹, Թադէոս առաքելինը և Նիկիոյ ժողովինը:

5. Դենայ Ա ժողովինը (551 թուին):

6. Ներսէս Գ-ի կանոնները:

7. Սահակ Երրորդինը:

8. Յովհան Իմաստասէրի (Մանազկերտի 726 թուի) կանոնները:

9. Սիոն կաթողիկոսինը:

10. Սսոյ ժողովինը Դաւիթ կաթողիկոսի օրով:

11. Կոստանդին Ա կաթողիկոսին:

12. Երուսաղէմի ժողովում՝ 1651 թուին, Փիլիպպոս կաթողիկոսի հրամանով և Սսոյ Ներսէս կաթողիկոսի կամակցութեամբ որոշուած ԺԳ կանոնները:

Գեղեցիկ ձեռնարկ է Մխիթար Գոշի դատաստնագիրքը², սակայն-տեղ տեղ չէ հիմնուած ազգային ժողովների սկզբունքների

¹ Առաքելական կանոնները հնագոյն են քրիստոնէական եկեղեցու մէջ: Յունական եկեղեցում յատնի կանոնական ժողովածուներն են Codex Theodisianus Ե դարից, և Iustinianus Ձ դարից: Սոյն դարում ժողովածու կազմեց Յովհաննէս Սխուստիկոսը: Հռովմէական եկեղեցում յատնի է Իսիդոր Հիսպալիսեցունը (թ.հ. 636), որի տեղը բռնեցին Թ դարում սուտ խիդորեան վճիռները. սոցանով յառաջ տարին պապերն իւրեանց հակաաւետարանական ձգտումները:

² Տպուած է ի Ս. Էջմիածին, 1880, Վահան Վ. Բաստամեանի գիտնական և բազմահմուտ աշխատութեամբ: Այդ գեղեցիկ գիրքը մեծ օգուտներ կտայ իւրաքանչիւր ընթերցողի:

վրայ, վասնորոյ և վաւերացման կարօտ է: Այդ մի թանկագին գանձ է մեր մատենագրութեան մէջ, որ և նախընթաց կանոնների հետ միայն կարող է իբրև հիմք ծառայել մի կանոնական ձեռնարկ յօրինելու. այսոնք են Հայոց եկեղեցու իրաւաբանութեան ուսումնասիրութեան աղբիւրները: Իսկ ուղղութիւնը պէտք է լինի՝ ջանալ նոյն սկզբունքների վրայ յարմարացնել մեր ժամանակի հանգամանքներն և երբ դոքա մի ամփոփ ժողովածու կազմեն, այն ժամանակ կարենք ապահով լինել, թէ կվերանան անկարգութիւններն, ապօրինութիւններն ու ոտնձգութիւնները: Մինչդեռ առ այժմ Գոշի դատաստանագիրքը կարէ յիրարկուել՝ միմիայն համեմատուելով մշտապէս վերոյիշեալ կանոնադրութիւնների հետ, եթէ նորա այս ու այն որոշումը պարզապէս չէ հիմնուած Հայաստանեայց եկեղեցու ժողովական վճիռների և ս. Հայրերի վարդապետութիւնների վրայ: Ինչ օրէնք և կանոն, որ դոցա հակառակ է, չի կարող բնաւ մշտական իրաւասութիւն ստանալ Հայաստանեայց Ս. եկեղեցու գաւթում¹: Վասնորոյ և անպայման անհրաժեշտ է աստուածաբանական, իրաւաբանական և քաղաքագիտական հանճար և կրթութիւն, որպէս զի նուրբ հարցերի թեթեւ սխալով մեծամեծ վատ հետեւանքներ չյառաջանան, քանի որ եկեղեցական խնդիրներում ոչ մի կերպ ներողամտութիւն, բարեժամական եղանակ (*opportunistisch*) և կոմպրոմիսներ թոյլատրելի չեն²:

31

ԱՄՓՈՓՈՒՄՆ ԲՈԼՈՐ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐԻ

Այժմ ունինք մեր աչքի առաջ այն բոլոր առարկաներն, որոնք կազմում են աստուածաբանական գիտութիւնների շարքը չորս բաժանմունքների մէջ: Տեսանք, որ ուսման հիմք է կազմում մեկնական աստուածաբանութիւնը, դորան հետեւում է պատմական, բանականագիտական և ի վերջոյ դոցա արդիւնաւորումը գործնական աստուածաբանութեան մէջ: Այսպէս ասելով չպէտք է հասկանալ, թէ իւրաքանչիւրի համար առանձին ժամանակ է պէտք, այլ ամեն մէկի բաժնից գոնէ գլխաւորները պարտ է դպրոցական դասընթացքով անցնել: Ուսման ընթացքում, ի հարկէ, անհրաժեշտ է լինում շա-

¹ «Արդ եթէ որ անհնազանդեալ կանովմիս, նորոգածեւ կամեսցի զկարգեալ սահմանադրութիւնս, մի ընկալցի մասն և վիճակ ժառանգութեան Քրիստոսի և Աստուծոյ: Եւ որ որ միաբանեալ կատարեսցէ՝ ընկալցի զօրհնութիւն ի Տեառնէ, հաղորդելով պարգևացն և անվաղճան հանգստեանն երջանիկն Գրիգորի և հոր մերոյ Սահակայ և նոցին հետեւեալոց ճշմարիտ ուղղափառութեան...»: Տե՛ս Կանոնք ս. Սահակայ:

² Տե՛ս «Արարատ», 1892. ԺԱ. էջ. 961:

րունակ ուսումնասիրել նաև միևս բաժինները, զի դոքա սերտ կապ ունեն իրար հետ: Նոյնը կարելի է ասել լեզուների մասին. դոցա համար 2-3 ամիս բաւ է հիմնական տեսութիւն ձեռք բերելու և յետոյ Ս. Գրքի (կամ պատմական և դաւանական աղբիւրների) ուսումնասիրութեան ժամանակ կունենայ ուսանողն ամենագեղեցիկ վարժութիւն և կատարելագործումն¹: Իսկ եթէ կամենայ ոք իւրաքանչիւր առարկայ մի ժամանակի մէջ սովորել և վերջացնել, նա տասնեակ տարիներ պէտք է նուիրէ: Սակայն ուսումն ոչ թէ լոկ սովորելու մէջ է կատարելագործուում, այլ գործադրութեան, ուսումնասիրութեան մէջ: Առարկայով պէտք է վարժուել, կրթուել, նորա էութիւնն ու սկզբունքներն իւրացնել, և ոչ թէ նորանից նիւթ ժողովել և գերի դառնալ պատրաստի տուածներ:

Գլխաւոր առարկաները սովորելուց յետոյ ուսանողը պէտք է մասնաւոր աշխատանք գործ դնէ թէ՛ կատարելագործուելու և թէ՛ մնացած առարկաներն ևս ուսումնասիրելու, որպէս զի գիտեցածը թերի չլինի: Նա, որ այդ սկզբունքն աչքից ձգում է, չի կարող ինքնուրոյնութիւն ձեռք բերել գիտութեան մէջ և, թերակատարութեամբ մէկ հարցի մասին դատողութիւն տալով, կարէ մեծամեծ սխալների մէջ ընկնել դորա հետ կապակցուած ուրիշ խնդրների մէջ:

Աստուածաբանական առարկաները դարձնելով երեք տարուայ ընթացք, ինչպէս գերմանական շատ համալսարաններում ընդունուած է, և յարմարցնելով հայոց դպրոցներին՝ կունենանք հետեւեալը:

Ա ՏԱՐԻ

Աստուածաբանական գիտութիւններն իբրև նախագումն ուսման, (Введение въ кругъ богословскихъ наукъ).

Սրբազան մատենագրութիւն կամ Հին և Նոր Կտակարանի գրքերի պատմութիւն, որ կարէ ուսումն Ս. Գրոցի մէջ ևս լրանալ.

Հին Կտակարանի մեկնութիւններ:

¹ Կրթութեան գործը լաւ յառաջ տանելու և ժողովրդի կեանքի անյարմարութիւնների մէջ խանգարելուց և փչանալուց պահպանելու համար էր, որ որոշուած էր միայն քանի մի տարին միանգամ ճեմարանի աշակերտին, ևս լաւագոյնների, տուն թողնել 2 ամսով. «Ձժամանակ ամառային աւուրց հանգըստեան անցուցանեն աշակերտք ի ճեմարանի աստ կամ յամարանոցի սորա, պարապելով ի թեթևագոյն վարժ ուսմանց և ընթերցանութեան: Միայն աշակերտաց Դ դասարանին, որք գովութեամբ աւարտեցին ի նմին զուսմունս՝ հրաման լինի չուել ի հայրենիս իւրեանց յետ տարեկան հարցաքննութեանց երկամսեայ ժամանակաւ....»: «Արարատ», 1877, էջ 195:

Նոր Կտակարանի մեկնություններ, (Համատես աւետարանները՝ Մատթէոսի, Մարկոսի և Ղուկասու հետև և Յովհաննու):

Ընդհանուր եկեղեցական պատմություն մինչև միջին դարերը՝ (3 ժամ):

Հնաբանություն Ս. Գրոց ուսմունքի մէջ:

Բ ՏԱՐԻ

Քրիստոսի կեանքը:

Ընդհանուր եկեղեցական պատմություն՝ (վերջը):

Դաւանաբանություն Հայաստանեայց Եկեղեցու (կամ տեսական աստուածաբանություն):

Բարոյաբանություն (կամ բարոյական աստուածաբանություն):

Մեկնություններ:

Գ ՏԱՐԻ

Դաւանանքների պատմություն, որ կարելի է նաև եկեղեցական պատմություն ու դաւանաբանություն մէջ լրացնել:

Կրօնի փիլիսոփայություն:

Դաւանագիտություն (կամ բաղդատական աստուածաբանություն):

Գործնական աստուածաբանություն:

Իրաւաբանություն:

Բեմբասացությունը կարէ ընդհանուր դաս լինել¹:

Դոցա հետ պէտք է աւանդուին նաև ընդհանուր պատմություն, ընդհանուր և ազգային մատենագրություն, փիլիսոփայական և մանկավարժական բոլոր առարկաները, բնական գիտություններ և ուսողություն, հովուական բժշկություն, գիւղատնտեսություն և լեզուաբանական, պատմական, աստուածաբանական, սակայն մատենագրական՝ գլխաւորապէս ազգային շրջանին վերաբերեալ աշխատանքներով:

Դպրոցներում այդ առարկաները կաւանդուին հետեւեալ կարգով.

Ուսումն Ս. Գրոց (Բ դասարանից մինչև 2): Սրբազան պատմու-

¹ Ստորև դրուած է և ճեմարանի սկզբնական ծրագիրն, որի մէջ յիշուած առարկաները գրեթէ նոյն են, ինչ որ մինչև այժմ տեսել ենք, միայն անունների փոփոխութեամբ:

թիւն, ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւն (Գ-Ե դասարան), Հայոց եկեղեցական պատմութիւն (Ե դասարան), Հայոց պատմութիւն (Ա-Դ դասարան), աստուածաբանական գիտութիւնները (2-5 ժամ), դաւանաբանութիւն (Ե-Զ դասարան՝ 2 և 4 ժամ), բարոյաբանութիւն (Զ դասարան), գործնական աստուածաբանութիւն (Ե-Զ) և հոգեբանութիւն, փիլիսոփայութեան պատմութիւն, տարրական մանկավարժութիւն, տեսութիւն բանահիւսութեան, գրականութիւն, պատմութիւններ, լեզուներ, երկրաչափութիւն, բնական գիտութիւններ, ուսողութիւն, տրամաբանութիւն, տոմարագիտութիւն, բժշկութիւն և տնտեսութիւն:

Իսկ հոգեւոր ճեմարանի լսարանական դասընթացքը պէտք է լինի յիշեալ առարկաներից հիմնականների մանրագնին ուսումնասիրութիւնը:

Այդ ընդհանուր ցուցակին նայելով՝ տեսնում ենք, որ հոգեւոր դպրոցների պահանջը մեծ է և ընդարձակ¹: Աստուածաբանական ուսումը պահանջում է տալ նաև բոլոր գիտութիւնների էականը: Ոչ մի դպրոց այնքան բազմակողմանի ուսումն է տալիս, որքան հոգեւոր դպրոցն ու ճեմարանը, վասն զի հոգեւորականը կոչուած է առաջնորդելու իւր ժողովուրդը, վասնորոյ և լաւ պէտք է ծանօթ լինի ամեն գիտութեան, հարկաւ, ոչ թէ մասնագիտաբար, այլ բազմակողմանի կրթութեամբ: Այդ պահանջուում է հոգեւորականից և այն պատճառով, որ նա ժողովրդի ամենապիտանի անդամն և կրթիչը պէտք է լինի, ուրեմն կարող թէ՛ գործելու և թէ՛ խօսակցելու և խորհրդակցելու բոլոր խաւերում: Թէ՛ գիտնական և թէ՛ գեղարուեստի զարգացումը պէտք է անպակաս լինի լաւ հոգեւորականի մէջ: Հոգեւորականի գեղարուեստական (երգեցողութեան, նկարչութեան և այլն) զարգացումը, կարգապահութիւնը, վայելուչ կեանքը, խելացի խօսակցութիւնն, հեզահամբոյր վարուողութիւնն և այլն պէտք է օրինակելի լինի ժողովրդի մէջ: Իսկ այդ ամեն կրթութիւնը պէտք է տան Հայոց դպրոցները: Միմիայն կրթուած հոգեւորականներ տալով՝ կարող ենք յուսալ, որ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու գաւթում կլինին պատուական բարձրագիւր հովիւներ, որոնց շուրջը զարգացած խմբեր կկազմուին Հայ ժողովրդից²: Մինչև որ հովիւը

¹ Առ հասարակ ամեն դպրոցի տեսուչ պէտք է լինի մանկավարժ: Անկարելի է ոչ մանկավարժներին տեսուչ նշանակել մի դպրոցի: Իսկ հոգեւոր դպրոցների տեսուչներն ու վերատեսուչներն, ինպէս ընդունուած է, աստուածաբաններ պէտք է լինին, որպէս զի չդաւանանքն դպրոցի նպատակին և ուղղութեան: Իսկ ուսուցիչները պէտք է Հայաստանեայց Եկեղեցուն հաւատարիմ և բարոյական անձնաւորութիւններ լինին, որ չփչացնեն ժողովուրդն ու երիտասարդութիւնը վատ օրինակով:

² Տե՛ս և Ղ. Աղայեանի գրութիւնը ճեմարանի առթիւ, «Արարատ», 1869, էջ 31-32:

բարձր չլինի իւր հօտից, նա չի կարող դաստիարակ, առաջնորդ, մխիթարիչ, բժիշկ, օգնական, խրատիչ բարեկամ լինել նորան: Հայաստանեայց Եկեղեցին իւր ամբողջ կեանքում ունեցել է ժողովրդից շատ բարձր հոգեւորականներ, ուսումը կեդրոնացած է եղել նոցա ձեռքում, ուստի և յառաջադիմութեան վարիչներ էին: Նոյն իսկ Ս. Էջմիածնի ժառանգաւորաց դպրոցը միշտ ժողովրդից շատ առաւել ուսեալ հովիւներ և աշխարհականներ է տուել: Ս. Էջմիածնի նուիրակներն ամեն տեղ իբրև հրեշտակներ են ընդունուել¹: Իսկ երբ ժամանակի հանգամանքները փոխեցին այդ դրութիւնը, Ներսէս Ե ջանացաւ օգնել և ազատել հոգեւորականներին իւրեանց անկումից, ըստ որում և հիմնեց Ներսիսեան դպրոցը: Գէորգ Դ ղեռ կամեցաւ վանական դպրոցներ բարեզարդել քահանաներ պատրաստելու համար², ուստի և ուսումնական յանձնաժողովին կանոններ մշակել տուաւ³: Նա զարկ տուաւ թեմական դպրոցների յառաջադիմութեան՝ տալով նոցա նաև կանոններ ու ծրագիր⁴: Սակայն նա չբաւականացաւ դոցանով և հիմնեց Ս. Էջմիածնի ճեմարանն, որ և բաւաւով 1875 թուին, որոշեց նորա ծրագիրն ու նպատակն՝ ասելով.

«Նպատակ ճեմարանի Ս. Էջմիածնի է՝ պատրաստել զկուսակրօն եկեղեցականս բարեկիրթս և քաջահմուտս եկեղեցական և աստուածաբանական ուսմանց և արտաքին կարեւոր և կենցաղօգուտ գիտութեանց և լեզուաց ի պէտս Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ»: Եւ «Ուսումնաւարտ աշակերտք ճեմարանի պարտին ընդունել յատկապէս զաստիճան վարդապետութեան և առհասարակ եկեղեցականութեան, և իբրև բացառութիւն՝ (կարգին) յուսուցչութիւն յազգային ուսումնարանս »⁵:

¹ Տե՛ս գրօր.՝ Երեք նուիրակների (1506 թուին) գլխատման վրայ տաղը, «Արարատ», 1869, էջ 223:

Ով որ տեսաւ զնոսա լըման,
Իբր հրեշտակ ընդունեցան.
Մեծն Յօհաննէս՝ սրբոց նման,
Եպիսկոպոս ազնուական:
Վանք, անապատք ուրախացան,
Յորժամ տեսին ըզերեսեան,
Զտէր Սարգիս Եպիսկոպոսն,
Եւ գԴավիթ կոյս արեղան:
Անուանք նոցա համբաւեցան և այլն:

² Տե՛ս նորա կոնդակն առ Սինոդը, «Արարատ», 1872, էջ 35:

³ «Արարատ», 1869, էջ 4.

⁴ «Արարատ», 1869, էջ 141: Տե՛ս և կանոնք ծխական դպրոցաց, «Արարատ», 1876, էջ 381, 1873, էջ 457:

⁵ «Արարատ», 1874, էջ 263. Աւանդելի առարկաներ են նշանակուած. 1. Կրօնագիտութիւն ընդարձակ 2. Պատմութիւն Հայ. եկեղեցու 3. Ընդհ. եկեղ. պատմ 4. Գիտութիւն և մեկնութիւն Ս. Գրոց 5. Աստուածաբանութիւն տեսական, գործնական, բարոյական և բաղդատական 6. Տոմարագիտութիւն եկեղեցական և հմտութիւն ժա-

Իսկ կոնդակի մէջ բացատրելով եկեղեցականների ուսման մեծ նշանակութիւնը՝ շեշտում է. «Յաջողեցաք վերջապէս յաւարտ ածել այսօր զհոյակապ շինութիւնն զայն, զոր և կամեցաք ճեմարան ժառանգաւորաց Սրբոյ Էջմիածնի, ի մտի եղեալ պատրաստել ի նմա զարժանաւոր կուսակրօն եկեղեցականս», «...որք զարդարեալք բարձրագոյն ուսմամբք կրօնական գիտելեաց և կարեւորացն աշխարհականաց լեզուաց և գիտութեանց, կրթիցին և զարգանայցեն ամենայն Աստուածահաճոյ վարուք և հաւատոյ վայելչութեամբք լցեալք՝ պատրաստեալք և ամեթացեալք՝ և յաւարտ ուսմանցն ելանիցեն ի հանդէս Ազգային հոգեւոր դաստիարակութեան առ ի սերմանել և տարածել առատօրէն զճշմարիտ վարդապետութիւնս Հայկազեան Աստուածատուրս կրօնի և դաւանութեան եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, արմատաքի քանցելով հանելով յազգային անդաստանէ զորոմունս նորահնար եկամուտ վնասակար մոլութեանց և սովորութեանց¹, առ ի բանալ հետզհետէ զազգային դպրոցս և յաւելուլ յԱզգիս մերում զթիւ հոգեւոր դաստիարակաց, բանիբուն քարոզչաց, քաղցրուսոյց վարդապետաց, բարեսէր դպրապետաց, արիասիրտ հովուաց, մեծարգոյ իմաստասիրաց, համառօտ ասել՝ ի բարեպաշտ վարս կրթեալ և կարեւոր ուսմամբք պերճացեալ եկեղեցականաց և ուսուցիչ վարժապետաց: Այսօրիկ ահա լինելոց են պարտք աշակերտելոցն ի ճեմարանիս առ սիրեցեալ Ազգն մեր...»:

1874 թուին 28 սեպտեմբերի կատարուեց ճեմարանի բացման հանդէսն, որում վերստին արտայայտուեցան թէ՛ հայրապետից և թէ՛ աշակերտներից և հանդիսականներից նոյն յոյսերը²:

մակարգութեան 7. Կրթութիւն եկեղեցական բեմբասացութեան 8. Վարք ս. հարց 9. Եկեղեց. իրաւաբանութիւն 10. Ազգային և ընդհ. դիցաբանութիւն 11. Փիլիսոփայութիւն (հոգեբան., տրամաբանութիւն) և պատմութիւն փիլիսոփայութեան 12. Ազգային պատմութիւն և աշխարհագրութիւն 13. Ընդ. և ռուսաց պատմ. և աշխարհագրութիւն 14. Թուաբանութիւն, բնաբանութիւն և տիեզերագրութիւն 15. բնական պատմութիւն 16. Հայկաբանութիւն և մատենագրութիւն հայոց 17. Ռուսաց լեզու 18. Գաղիերէն 19. Լատիներէն 20. Յունարէն 21. Եբրայեցերէն 22. Գծագրութիւն և նկարչութիւն (առաւելապէս եկեղեցական) 23. Չայնագրութիւն հայոց:

¹ Կամ կռուել Հայաստ. եկեղեցու ներքին և արտաքին թշնամեաց դէմ. տե՛ս «Արարատ», 1875, էջ 355:

² Տե՛ս «Արարատ», 1874. էջ. 342–353: Տե՛ս և Երկրորդ հանդէսի մէջ ճեմարանի վերատեսուչ հանգուցեալ Գ. արքեպիսկ. Այվազեանի ճառը («Արարատ», 1876. էջ 340), որով յիշում է և Գէորգ Դ-ի մտադրութիւնը. «Զընտրելագոյնսն ըստ ամենայն զլիտոց յուսումնաւարտ աշակերտաց Զ. դասարանին առաքել ի դէպ ժամուն ի համալսարանս Եւրոպիոյ ծախիւք ճեմարանիս, որպէս զի անդանօր զամս երկուս կամ երիս կատարելագործեալք ի պէսպէս մակացութիւնս և ի հմտութիւնս՝ դարձ այսրէն առնիցեն, եթէ հմար է՝ մէն մի խորենացիք և Եղիշայք և Եզնիկք և Ղազարիկք...»: Եթէ ճեմարանը կանոնաւոր պահուի, ճշմարիտ որ 2 տարին բաւ է ուսման այդ կատարելագործման համար:

Արդէն միւս տարին ճեմարանի վերատեսուչը գրում է իւր ճառի մէջ. «Արդ ի տես և ի լուր այսքանոյ յուսապատար խնդութեան ընդ արգասիս օրհնութեան Վեհիդ և աղօթից ս. Ուխտիս միաբանութեան, որպէս և անդուլ ջանից վարժապետացն մերոց և աշակերտաց, ներեսցէ ինձ Ձերդ Վեհափառութիւն թուիչս արձակել առ վայր մի մտացս թեօք, և վերապաշտել ի լուսափայլ գազաթն մեծի լերինդ Մասեաց, ի Հայկազեանդ ասեմ Ողիմպոս, շուրջ յածել զականողիս ի կայս և ի կոյս արեւելից և արեւմտից, հիւսիսոյ և հարաւոյ, և իբր ի պատկերի մեծի զԳէորգեանս ճեմարանի մատնանիչ ցուցանելով որդւոց Հայաստանի, որ ի սփիւռս իցեն՝ քարոզ կարդալ առ նոսա և ասել՝ Մանկունք Հայաստանի, որդիք սիրասունք Վեհափառ Հայրապետիս մերոյ Գէորգայ Դ, զարթիք ի ձերմէ մահահանգոյն թմրութենէդ յուսահատութեան, յոր ընկղմեալ կայք յամաց բազմաց հետէ, մոռացօնս գործեցէք վայրիկ մի աղետիցն մեծաց զորս կրեցէքն և սպառեցէք. սրբեցէք զարտասուս յաչաց ձերոց, և տեսէք զակնկալութեանցն ձերոց նշոյլս պայծառապէս փայլատակեալ առ տեղեօքն՝ յորս կոխեցին լուսաշաւիղ ոտք Նահապետին Նոյի և Լուսաւորչին ազգիս Գրիգորի Պարթևի և Ներսիսի Մեծի, և Սահակեանցն և Մեսրոպեանցն...»:

Ահա այսպիսի վիճակում և այսպիսի տրամադրութեանց տակ են բացուել հայոց դպրոցներն ու ճեմարանն, ինչպէս նկատուում է բազմաթիւ ճառերի և ուղերձների միջից բերուած այդ քանի մի վկայութիւններից: Վասնորոյ այսօր ևս առանց դուրս գալու նախագծուած շաւղից, կարենք հոգւոր ուսումն յառաջ տանել, ինչպէս ընդունուած է քաղաքակրթուած աշխարհի դպրոցներում և համալսարաններում: Մենք յարմարութիւններ չունինք պահանջելու աստուածաբանական ուսման այն ընդարձակութիւնն, որ տիրապետող է Եւրոպայում, սակայն անհրաժեշտն ևս աչքաթող անելն՝ ապաշնորհութիւն է, թէ չասեմ անազնուութիւն և չարագործութիւն: Բոլոր առարկաներն ևս կարող են շատ գեղեցիկ կերպով դասաւորուիլ, միայն թէ ոչ մի ամբողջական առարկայ չդարձնել երկու-երեք տարուց աւելի դասընթացք և ոչ մի առարկայի չտալ բաւականից աւելի ժամեր¹: Եթէ եկեղեցական պատմութիւն կամ հանրահաշիւ կամ ուրիշ առարկաները 3-4 տարի անցնենք,

¹ Դպրոցների ծրագիրը փչանում է, երբ մի ուսուցչի չլինելու պատճառով՝ նորա առարկայի ժամերն աւելացնում են մի ուրիշ ուսուցչի առարկայի վրայ, որ իբր թէ բաց չյառաջանայ. դորանով խախտում են ուսման մանկավարժական սկզբունքը, ձանձրացնում աշակերտին և ժամանակի ընթացքում սովորութեամբ փոխուում է ծրագիրը: Դոգկոր դպրոցների ծրագիրն ամեն տեղ գրեթէ նոյն է, որին և պետք է հետևել: Տես օր.՝ ռուսաց հոգևոր դպրոցների ծրագիրը, վերև, § 21:

տասը-տասնուհինգ տարիներ անգամ չեն բաւականանալ ուսումը վերջացնելու համար: Արդ, սակաւ, բայց լաւ, այս է մանկավարժութեան անփոփոխելի սկզբունքը: Ընդ սմին ուսուցման և կարգապահութեան մանկավարժական սկզբունքները պէտք է անպայման իրագործուին դպրոցներում և մանաւանդ հոգ. դպրոցներում, իսկ դորա համար հարկաւոր են մանկավարժներ և ոչ թէ վարձկաններ: Դաւաճանել այդ գիտութեան սկզբունքներին, մի և նոյն է, թէ մի ձեռքով շինածը միւս ձեռքով քանդել:

32

ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՀԱՆՁԸ

Ով որ գիտութիւնը սովորում է, ճանաչելով նորա բարձրութիւնն ու բարերար ազդեցութիւնը մարդկային ազգի կատարելագործման համար, նա երբէք չէ վերջացնում իւր ուսումը: Դպրոցի դասընթացքն աւարտելով՝ նա շարունակում է կեանքի մէջ ևս իւր ուսումն՝ թէ՛ իւր առարկան և թէ՛ նոյն իսկ կեանքն ուսումնասիրելով: Հետեւել գիտութեան և մանաւանդ սեփական մասնագիտութեան, կարդալ գիտնական գրքեր և թերթեր, սրտակցել գիտութեամբ զբաղողներին, օրըստօրէ՛յ յառաջագիմելով, զարկ տալ ճշմարտութեան յաղթանակին հասարակութեան մէջ, ըստ որում և ճշմարտութեամբ մասնակցել ժողովրդի գործերին և գործել նորա համար թէ՛ խօսքով, թէ՛ գրչով և թէ՛ գործով. ահա այս է աստուածաբանի ճանապարհը:

Վերջացնել ուսումն և միայն պաշտօնի ծառայել, նոյն է, թէ չհասկանալ իւր բարձրութիւնն և ապերախտ վաշխառու լինել գիտութեան ու լուսաւորութեան, յանուն գիտութեան և քաղաքակրթութեան խօսել, դաւաճան լինելով նորա դրօշակի դէմ, կամ թէ՛ գիտութեան դրօշակիւ համարուել՝ գիտութիւնը մասնաւոր շահերի ծառայեցնելով հանդերձ. այդ ստորաքարչ ստրկութիւն է: Ընդարիտ աստուածաբան ուսումնականի սկզբունքն ու նշանաբանը պէտք է լինի գիտութեան ճշմարտութիւնը կամ աստուածային լոյսի յաղթանակն և ոչ թէ՛ հացն, որ ամենագէտն անգամ տեսնում է¹:

Սակայն յանուն գիտութեան և նոյն իսկ յանուն Ս. Գրքի խօսողը պէտք է նախ երկրպագու ծառայող և ուսումնասիրող լինի

¹ «Ձեաց աւուրն քրտամբք հրամայեաց քեզ ուտել, և դու զկեանս յաւիտեանից քնով կամիս ժառանգել: Եօթանասուն ամ է կարգեալ զկեանաց քոց, և զայն ցաւոք և հեծութեամբ. դու զհազարամեայ օրն առանց ցաւոց կամիս ժառանգել»: Եզնիկ:

նոցա, նա, որ չէ սուզուած մի գիտութեան մէջ, նա, որի առօրեայ զբաղմունքը չէ գիտութիւնն, նա իրաւունք չունի գիտնական դատողութիւն տալու, ապա ուրեմն և չի կարող ներգործական դերք բռնել, նա միայն ընդունող է: Գիտութեան դրօշակիրները պէտք է մասնագէտներ, հաւատարիմներ լինին, որոնք երբէք հացի համար չեն փոխիլ իւրեանց մասնագիտութիւնն մի այլ մասնագիտութեան պատկանած պաշտօնի հետ և միշտ կծառայեն նորան: Իսկ երբ իւրաքանչիւր գիտութիւն ունենայ իւր ճշմարիտ պաշտօնեան, միայն այն ժամանակ կարող ենք ճանաչել ուսումնականի յարգը, միայն այն ժամանակ արժէք կունենայ մասնագէտի կարծիքը, միայն այն ժամանակ կհաւատայ հասարակութիւնն իւր գործիչին և ճշմարիտ յառաջադիմութիւն կլինի¹: Այն ժամանակ վարպետը կճանաչէ իւր գործն և գործը կճանաչէ իւր վարպետին, ապա թէ կարող կլինի ասել. «Գովի քնար, այլ ի ձեռն քնարահարի»:

Աստուածաբանութիւնը պահանջում է հաւատարիմ պաշտօնեաներ, որպէս և ամեն գիտութիւն, ըստ որում աստուածաբանի անխզելի ուխտն Աստուծոյ առաջ է, ուստի և նա է ժողովրդի յառաջադիմութեան երդուեալ առաջնորդողը: Այդ պաշտօնեաները պէտք է ելնեն հոգևոր դպրոցներից՝ ուսանելով այդ գիտութեան պահանջածը հոգով և սրտով: Հաւատարմութիւն դէպի Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու ս. հայրերի սկզբունքներն ու վարդապետութիւնն. այդ է աստուածբանի անպայման ուխտը: Եկեղեցի, ուրեմն և ազգ. դոքա են, որոնց դիմաց ունի հայոց դպրոցի ուսանողն անխոսափելի պարտիք: Այդ ուխտի հիման վրայ պէտք է նա ուսանէ ժԹ դարի գիտութիւնները, կրթութի, զարգանայ և ապա Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու անչէջ ջահի անվեհեր կրողը լինել հայ ազգի մէջ:

Սակայն այդ ամենը կիրաւործէ նա, որի մէջ կենդանի է լոյս հաւատն և պարտիքի վսեմ նշանակութեան ճանաչողութիւնն և որ, իւր ուսումն աւարտելով հանդերձ, նաև կեանքում ուսման մէջ է յարաժամ:

ՎԵՐՁ

¹ Ոչ ոքի չի կարելի մի պաշտօն յանձնել, որի համար նա չունի գիտութեան պահանջածը: Իւրաքանչիւր պաշտօնի համար անհրաժեշտ է և որոշ գիտութեան որոշ «ցենց», առանց որի թէ՛ պաշտօն տուողն և թէ՛ ընդունողը հաւասարապէս մեղանջում են արդարութեան դէմ: Մանաւանդ առանձին և մեծագոյն ուշադրութիւն պէտք է դարձնել դաստիարակների վրայ, որոնք պարտ են ուսեալ, մանկավարժ և բարոյական մարդիկ լինել:

ՊՍԱԿԻ Ս. ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ¹

Ա

Ինչքան նշանաւոր տեղ է բռնում ընտանիքը բարոյական աշխարհում, կազմելով նորա սկիզբն ու հիմունքն, այնքան բարձրացրեց և սրբազործեց նորան քրիստոնէութիւնը: Արդէն միականութեան հաստատութիւնը տուաւ ամուսնութեան այն դիրքն, որ համապատասխանում է ընտանիքի էութեան: Ինչպէս սուրբ է ընտանիքն, այնպէս և քրիստոնէութիւնը սրբութեան վրայ հիմնեց նորա կազմակերպութիւնը: Միականութեամբ հաւասարութիւն մտցրեց երկու սեռի անհատների մէջ, և ապա պսակն եկեղեցական ս. Խորհուրդ դարձնելով՝ դրաւ նորան աստուածային արքայութեան փոքրիկ պատկերի մէջ: Պսակի նշանակութիւնն այնքան մէծ է քրիստոնէական վարդապետութեան մէջ, որ Պօղոս առաքեալն ասում է. «Արք, սիրեցէք զկանայս ձեր, որպէս և Քրիստոս սիրեաց զեկեղեցի, և զանձն իւր մատնեաց վասն նորա.... որ սիրէ զկին իւր, զանձն իւր սիրէ, զի ոչ երբէք ատեայ զանձն իւր, այլ սնուցանէ և դարմանէ զնա, որպէս և Քրիստոս զեկեղեցի. զի անդամ եմք մարմնոյ նորա, ի մարմնոյ նորա և յոսկերաց նորա: Վասն այսորիկ թողցէ այր զհայր և զմայր իւր, և երթիցէ զհետ կնոջ իւրոյ, և եղիցին երկուքին ի մարմին մի: Խորհուրդս այս մեծ է, բայց ես ասեմ ի Քրիստոս և յեկեղեցի» (Եփես. Ե 15, 28-32): Պօղոս առաքեալն այնքան բարձրացնում է պսակի Խորհուրդն, որ մինչև անգամ այր և կնոջ նմանեցնում է Քրիստոսին և իւր եկեղեցուն: Այդ նմանութեան սկիզբն դրաւ Քրիստոս, երբ ինքեան փեսայ անուանեց և իւր աշակերտներին «մանկունք առաքաստի»: Ուստի և իրաւամբ շեշտում է առաքեալը, թէ «մեծ է Խորհուրդս այս», մինչդեռ մենք կարող ենք ասել՝ մեծ է և առաւել քան մեծ է, որովհետեւ ոչ մի ուրիշ բան չէ արժանացել այդ բարձր նմանութեան: Միմիայն այդ սուրբ միութեան մէջ է, որ կարող ենք ասել. «Կին՝ փառք առն իւրոյ է» (Ա Կորնթ. ԺԱ 7): Տղամարդի յարաբերութիւնը դէպի իւր կինն այնքան սուրբ է, նորա սէրն այնքան բարձր է, Քրիստոսի վերաբերմունքը դէպի եկեղեցին, ուստի և

¹ «Արարատ», 1894, էջ 38-40, 65-71, 107-113, 141-145, 170-174, 201-207, 233-240:

«պարտին արք սիրել զիւրեանց կանայս իբրև զիւրեանց մարմինս... զի ոչ ոք երբէք ատեայ զանձն իւր, այլ սնուցանէ և դարմանէ, որպէս և Քրիստոս զեկեղեցի»:

Եկեղեցին ճանաչեց ամուսնական կողակցութեան սրբութեան սրբութիւնն, Ուստի և չտատամսեց ընդունելու Ս. Գրքի ժողովածուի մէջ այն բանաստեղծական գեղեցիկ գրուածքն, որ իրապէս գովասանում է տղամարդի և կնոջ սէրն ու գեղեցկութիւնը. այդ այն է, որ կոչուում է «Երգ Երգոց» (Շիր հաշիրիմ), այսինքն՝ ամենալաւ երգ: Հարկաւ, միայն սուրբ զգացմունքներով պէտք է կարգալ այդ գրուածքն, որ մեկնութիւնների մէջ վերաբերում է թէ՛ Քրիստոսին և եկեղեցուն և թէ՛ ամուսիններին: Եթէ չկայ սուրբ զգացմունք, մարդու էութեան համապատասխանող բարեկիրթ զգացմունք, ամենամեծ սրբութիւնն անգամ խաղ կդառնայ:

Այդպէս և Ս. Գրիգոր Նարեկացին ասում է իւր համառօտ մեկնութեան մէջ (եր 393). «Նաև սուրբ ամուսնութիւն և սէր փեսայի ընդ հարսին և հարսին ընդ փեսային, որ ազատ լինի ի պիղծ խառնից, չէ օտար ի Հոգւոյն շնորհաց, որով և խորհուրդն ի Քրիստոս և յեկեղեցի աւարտի»:

«Արդ՝ որ զսուրբ ամուսնութիւն պղծէ պիղծ խառնակութեամբ և չար գործովք, զեկեղեցւոյ խորհուրդ պղծէ, և զՔրիստոս անարգէ, որ այսմ օրինակն է»:

Ուստի և նոյն երանելին գովաբանում է եկեղեցին իւր մի գեղեցիկ գանձի մէջ (եր 371) հարսանեկան բառերով. «Ուրախ լեր դշխոյ հարսն պանծալի, պսակաւոր, մեծ զարմանուհի, բազմազաւակ կուսութեամբ բերկրեալ»:

«Բաբունն լուսոյ հզօր թագաւոր Փեսայն երկնաւոր՝ անճառ խորհրդով ի հանդէս խնճոյից պարու կարգեաց քեզ կանոնս անփոփոխելիս»:

Ս. Գրիգոր Տաթևացին մի առ մի բացատրում է պսակի բարձր նշանակութիւնը, նա պարզում է խորհուրդն՝ ասելով. «Խորհուրդ է ծածկելոյ իրաց յայտնութիւն», այսինքն՝ այն գաղտնիքն, որ մենք չենք տեսնում, ներկայանում է մեզ իրական արտայայտութեամբ: Այդ իրական արտայայտութիւնը մեկնում է նա՝ ասելով իւր «Ամբարն քարոզներում» (էջ 199). «Եւ այս մարմնաւոր հարսանիքս է խորհուրդ Հոգւոր հարսանեացն և միաւորութեան Հոգւոյս առ Աստուած, որպէս ասէ առաքեալն»: Ուստի և խնամախօսներին նմանեցնում է մարգարէներին, իսկ փեսաւէրներին ու հարսնածուներին նմանեցնում է առաքեալներին և նոցա հետևող հայրերին: Եւ

«Նշան մատանւոյն՝ հաւատն է, որ դնի ի մատն՝ որ է զանազանող գործոյն»։ Մատի վրայ է մատանին, սակայն նա ևս ընդարձակ նշանակութիւն ունի։

«Մատանին է ի մատն յայն՝ որ ունի զերակ սրտին. նոյնպէս և հաւատք մեր՝ առ Քրիստոս է ջերմ սիրով սրտի հաստատեալ»։ Եւ ինչպէս մատանին օղակ է և ծայր չունի, այնպէս էլ ամուր է ամուսնութեան կապակցութիւնը։ Ոսկի է մատանին դոցա կապողն, ոսկու նման մաքուր պէտք է լինի և երկուսի սէրը։

Հայաստանեայց Եկեղեցին ճանաչելով պսակի սրբութիւնը՝ գործնականապէս էլ հակասութեան մէջ չէ ընկնում՝ արգելելով հոգեւորականներին ամուսնանալ, այլ նա սկիզբը որոշել է երկու դաս՝ կուսակրօն և ամուսնացեալ, որով մի որոշ կարգ է դրել իւր պաշտօնեաների մէջ՝ ազատ անհատների կամայականութիւններից։ Դորանով սրբագործում է թէ՛ պսակն և թէ՛ ինքնագոհութեան բարձր առաքինութեան ճանապարհ է թողնում առ այդ կոչուածների համար։

Եւ ինչպէս որ ճշմարտութիւն է աշխարհականների համար, թէ՛ «Առանց կնոջ աւեր է տունն. և տան շինութիւն կինն է» և «տուն ունիս» ասելով հասկանում են պսակուած լինելը¹, այնպէս էլ կուսակրօն եկեղեցականի համար տունը եկեղեցին է։

Բ

ԱՄՈՒՄՆՈՒԹԵԱՆ ՆՊԱՏԱԿԸ

Պսակի ս. խորհուրդ լինելը ցոյց է տալիս արդէն, որ ամուսնութիւնը չի կարող մասնաւոր անհատական նպատակ ունենալ. եթէ այդպէս լինէր, նա չէր համեմատուիլ Քրիստոսին և Եկեղեցուն։ Այլ ինչպէս որ մեծ նշանակութիւն ունի Քրիստոսի և Եկեղեցու կապակցութիւնն Աստուծոյ արքայութեան համար, այնպէս էլ ամուսնական ընտանեկան կեանքը մի անհրաժեշտ տարր է Աստուծոյ արքայութեան իրականացման համար։ Ընտանիքը պէտք է լինի բարոյական աշխարհի փոքրիկ նկարը կամ մանրաշխարհը։

Վերլուծելով ամուսնութեան այդ ընդհանուր նշանակութիւնը՝ կատանանք ամուսնութեան նպատակի որոշումը։ Կնոջ ստեղծագործութիւնն եղաւ ըստ Աստուծոյ տնօրէնութեան, թէ՛ «Ոչ է բարեոք մարդոյդ միայն լինել, արասցուք դմա օգնական ըստ դմա» (ԾԱՃԴ.

¹ Ս. Գ. Տաթևացի, անդ, էջ 197։

Բ18): Ուրեմն տղամարդի և կնոջ կենակցութիւնը տարր է կազմում Աստուծոյ արարչական տնօրէնութեան: Քրիստոս եկաւ փրկելու մարդկութիւնն և յառաջ վարելու դէպի Աստուծոյ արքայութիւնը, Նա ինքն ասում է վերստին այն, ինչ որ ի սկզբանէ Հաստատուել էր, սակայն և յիշում է այն առաքինութիւնն, որ իրագործում են նոքա, «որոնց տուեալ է», որոնք և «են ներքինիք որ զանձինս իւրեանց արարին ներքինիս վասն արքայութեան երկնից»¹: Այստեղից արդէն ճշտուում են Ս. Գրիգոր Տաթևացու որոշած երեք նպատակները. մէկ՝ «առ ի խորշելոյ ի պոռնկութենէ», երկրորդ՝ որդեծնութեան համար, և երրորդ՝ ցանկութիւնը զսպելու և ամօքելու համար:

Լաւ դիտելով այդ երեք կէտերը՝ կտեսնենք, որ թէ՛ որդեծնութիւնն և թէ՛ միւս երկու նպատակները միջոց են տալիս մարդուն Աստուծոյ արքայութեան համար գործելու և այդ իրականացնելու: Որչափ հասկանանք տղամարդի և կնոջ կենակցութեան նշանակութիւնն, այնքան սուրբ կպահենք սիրոյ յարաբերութիւնն, որպէս զի օր ըստ օրէ կարողանանք մեր աստուածադիր կոչման ծառայելու: Մարդու կոչումն է, կամ կուսական կենակցութեամբ և կամ անձնանուիրութեամբ միջոց գտնել առաւել յաջողութեամբ Աստուծոյ արքայութեան համար գործելու:

Այդ նպատակով նա է միայն դիմում ամուսնական կենակցութեան, ով որ զգում է միայնակ գործելու թուլութիւն և անյարմարութիւն և կարօտում է ամուսնական օգնականութեան կամ գործակցութեան: Միայն թէ սուրբ է նպատակը, սրբութեամբ էլ պէտք է ձգտել դէպի այն և սուրբ պահել այն ընթացքն, որ տանում է դէպի այդ նպատակը: Որչափ մեղանչէ մարդ այդ կենակցութեան մէջ՝ չկատարելով քրիստոնէական ամենապարզ առաքինութիւններն, որպէս՝ սէր, ներողամտութիւն, պարկեշտութիւն, հեզութիւն, հաւասարութիւն և այլն, այնքան մեղանչում է նա յիշեալ բարձրագոյն նպատակի դէմ և ինքն ինքեան դատապարտում: Աստուած միացնում է երկուսին և մի մարմին դարձնում, միասին էլ պէտք է գործեն և ապրեն, և ինչպէս «Քրիստոս սիրեաց զեկեղեցի, և զանձն իւր մատնեաց վասն նորա», այնպէս էլ տղամարդը պէտք է սիրէ իւր կնոջ կատարեալ անձնագոհութեամբ, զի «որ սիրէ զկին իւր՝ զանձն իւր սիրէ», իսկ իւր անձն ատողն առաջին մեղապարտն է Աստուծոյ առաջ իբրև Աստուծոյ շնորհն արհամարհող: Նոյն յարաբերութիւնը պէտք է պահէ և կինը: Երկուսն էլ իրար ուղող են և բժշկող:

¹ Մատթ. ԺԹ 11, 12: Տե՛ս և Դոմվմ. Թ 8-9. «Բայց ամուրեացն և այրեացն ասեմ. լաւ է ցոցա թէ կայցեն իբրև զիս: Ապա թէ ոչ ունիցին Ժոյժ, ամուսնացին, զի լաւ է ամուսնանալ քան զջեմնուլ»:

Մի խօսքով տղամարդի և կնոջ յարաբերութեան կատարելատիպը պէտք է լինի Քրիստոսի և իւր եկեղեցու յարաբերութիւնն, որպէս զի կարենան վայելել Հայոց եկեղեցու օրհնութեան շնորհները:

Գ

ՊՍԱԿԸ ԼՈՒԾԵԼ ԿԱՐԵԼԻ՝ Է ԸՍՏ ՔՐԻՍՏՈՍԻ
ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ

Արդէն մինչև այժմ բոլոր ասուածներէից կարող ենք և ուրիշ հարցերի համար հետևութիւններ անել, սակայն նախ ուշադրութեան առնենք Քրիստոսի վարդապետութիւնը: Քաղենք այդ խնդրին վերաբերեալ վկայութիւնները. Մատթէոս աւետարանիչը գրում է ամուսիններն. «Ոչ են երկու, այլ՝ մի մարմին, արդ զոր Աստուած զուգեաց՝ մարդ մի՝ մեկնեացէ» (Մատթ. ԺԹ 6):

Ղուկ. ԺԶ 18-ում կարդում ենք. «Ամենայն որ արձակէ զկին իւր՝ և առնէ այլ, չնայ. և որ զարձակեալն առնէ, չնայ»:

Նոյնը պատմում է և Մարկոս Ժ 11. «Եթէ այր արձակեաց զկին իւր և արացէ այլ, չնայ: Եւ կին, թէ ելցէ յառնէ իւրմէ և եղիցի առն այլում, չնայ»: Ուստի և «զոր Աստուած զուգեաց, մարդ մի՝ մեկնեացէ»:

Պօղոս առաքեալն էլ ասում է (Հռովմ. Է 2:).

«Կին առնակին ի կենդանի այր իւր կապեալ կայ օրինօք. իսկ եթէ մեռցի այրն, արձակեալ է յօրինաց առն: Ապա ուրեմն մինչ կենդանի է այրն, չուն կոչի, եթէ լինիցի առն այլում...»:

Դարձեալ.

«Կնոջ յառնէ մի՝ մեկնել. ապա եթէ մեկնեացի, անայր մնացէ կամ անդրէն ընդ առն իւրում հաշտեացի, և առն զկին իւր մի՝ թողուլ» (Կորնթ. Թ 11):

Այս բոլոր վկայութիւններից պարզապէս երևում է, որ Քրիստոսի հրամանն է. «Զոր Աստուած զուգեաց, մարդ մի՝ մեկնեացէ»: Սակայն բերուած վկայութիւններից զատ կայ մի այլ վկայութիւն ևս, որ չյիշեցինք: Այդ կարդում ենք ըստ Մատթէոսի Աւետարանի մէջ, որ է այս. «Ապաքէն ասացաւ. թէ որ արձակից զկին իւր՝ տացէ նմա զարձակմանն. բայց ես ասեմ ձեզ, թէ ամենայն որ արձակէ զկին իւր առանց բանի պոռնկութեան՝ նա տայ նմա շնալ, և որ զարձակեալն առնէ՝ չնայ» (Մատթ. Ե 31, 32): Եւ դարձեալ. «Եւ մատուցեալ առ նա փարիսեցիքն փորձէին զնա, և ասէին թէ արժա՞ն իցէ ումեք արձակել զկին իւր ըստ ամենայն վնասու: Պատասխանի ետ նոցա և ասէ.

չիցէ՞ ընթերցեալ ձեր՝ թէ որ հաստատեացն ի սկզբանէ՝ արու և էգ արար զնոսա, և ասէ. վասն այսորիկ թողցէ այր զհայր և զմայր, և երթիցէ զհետ կնոջ իւրոյ, և եղիցին երկոքեան ի մարմին մի: Ապա ուրեմն ոչ են երկու, այլ մի մարմին. արդ զոր Աստուած զուգեաց՝ մարդ մի՝ մեկնեացէ: Ասեն ցնա. Իսկ Մովսէս ընդէ՞ր պատուիրեաց մեզ տալ թուղթ մեկնելոյ և արձակելոյ: Ասէ զնոսա. Մովսէս վասն խստասրտութեան ձերոյ հրամայեաց ձեզ արձակել զկանայս ձեր, այլ ի սկզբանէ ոչ եղև այնպէս: Բայց ասեմ ձեզ, զի ամենայն որ արձակեաց զկին իւր, և ոչ վասն պոռնկութեան, և առնիցէ այլ՝ շնայ, և որ զարձակեալն առնիցէ՝ շնայ: Ասեն ցնա աշակերտքն իւր, թէ այդպէս ինչ վնաս իցէ ընդ այր և ընդ կին, լաւ է համուսնանալ: Եւ նա ասէ ցնոսա. ոչ ամենեքեան բաւական են այդմ բանի, այլ որոց տուեալ է» (Մատթ. ԺԹ 3-11):

Որպէս զի լաւ հասկանանք այս երկու պարբերութիւններն և ուղիղ եզրակացութեան դանք, պէտք է պարզենք երեք խնդիրներ. նախ՝ թէ ի՞նչ վիճակի մէջ էր արձակման տեսութիւնը հրէից մէջ, երկրորդ՝ թէ ի՞նչ է այդ պարբերութիւնների իմաստն ըստ բուն բնագրին, և երրորդ՝ թէ ինչպէս են մեկնում մեր նախնիք:

ա) Բ Օրինաց մէջ (ԻԴ 1-4) հրամայուած է, որ եթէ ամուսինը գտնէր իւր կնոջ մէջ «իւր անարգութեան», կարող էր արձակել նորան և արձակման թուղթ տալ և կինն այդ արձակման թղթով (Երեմ. Գ 8, Ես. Ծ 1) կարող էր գնալ ուրիշ մարդու, իսկ եթէ վերջինս մեռնէր, այդ կինը չէր կարող վերստին առաջին մարդուն գնալ՝ իբրև պղծուած: Եթէ ամուսնացողը խաբէր՝ թէ իւր կինը կորցրել է իւր կուսութիւնը նախ քան պսակուիլն ու ապացուցեն նորա ստութիւնն, ինքը պէտք է պատժուէր, իսկ եթէ ճիշտ լինէր, քարկոծ պէտք է լինէր կինն իւր պղծութեան համար (Բ Օր. ԻԲ 13-21):

Վերջապէս տուգանքի էր ենթարկուում և բռնաբարուած աղջկայ հետ պսակուում նա, որ լլկում էր կոյս աղջկան:

Թէպէտև արձակումը շատ կամայական էր դառնում, որովհետև մինչև անգամ անձնական ուխտադրութիւնը կարող էր պատճառ դրուել արձակման (Թիւ. Լ 10), սակայն միւս կողմից պարզապէս յայտնուած է, որ Աստուած չէ սիրում արձակումը. «Զգուշացարուք յոգիս ձեր, և զկին մանկութեան քոյ մի՛ թողուր, բայց եթէ առատեւ արձակեսցես, ասէ Տէր Աստուած Իսրայէլի, ծածկեսցէ ամբարշտութիւն զխորհուրդ քո, ասէ Տէր Ամենակալ. զգոյշ լերուք յոգիս ձեր և մի թողուցուք» (Մաղաք. Բ 16):

Բայց և՛ Օրէնքի մէջ «իւր անարգութեան» անորոշ խօսք է, ուստի

և միշտ վիճաբանութեան առարկա էր, թէ ինչ պէտք է դորա տակ հասկանալ: Քրիստոսի ժամանակ Շամմայի դպրոցը պնդում էր, թէ դորա նշանակութիւնն է շնութիւն և բարոյական աղտ, մինչդեռ Հիլլելի դպրոցն ասում էր՝ դորա մէջ հասկացուում է ամենայն ինչ, որ մարդուն դիւր չէ գալիս: Այս վերջինս է, որ ասուած է փարիսեցիների կողմից «ըստ ամենայն վնասու»: Այսինքն՝ հարցնում էին, թէ կարելի՞ է արձակել, եթէ պատճառը տղամարդի նկատած մի որ և իցէ վնասակար կամ տհաճելի բան լինի: Այս հիմունքով արձակումը դառնում էր մի սովորական ինչ և կինը խաղալիք էր լինում տղամարդի ձեռքին, վասն զի եթէ մի ուրիշ կին դիւր գար ամուսնուն, այդ էլ պատճառ կլինէր արձակման: Դորա դէմ է, որ Քրիստոս ասում է. «Ամենայն որ հայի ի կին մարդ առ ի ցանկանալոյ նմա, անդէն շնացաւ ընդ նմա ի սրտի իւրում: Եթէ ակն քո գայթակղեցուցանէ զքեզ, խլեա՛ զնա և ընկեա՛ ի քէն...» (Մատթ. Ե 28, 29): Հարկաւ, հարցը տուել էին, որպէս զի Քրիստոս պատասխանէր ի նպաստ մէկ կամ միւս դպրոցին, որով և գայթակղութեան պատճառ լինէր մի կողմին: Ընդ սմին արձակման օրէնքն որքան էլ անորոշ լինէր, յայտնի է սակայն, որ շնութեան պատճառով կնոջ քարկոծում էին շնացողի հետ (Ղևտ. Ի 10, Բ Օր. ԻԲ 22: Եզեկ. ԺԶ 38, 40, ԻԳ 43), մինչև անգամ այրման դէպք էլ է յիշուում (Ծմնդ. ԼԸ 24): Փարիսեցիներն այսպիսի հանգամանքների մէջ էին առաջարկում Քրիստոսին իւրեանց հարցը:

բ) Քրիստոս համարում է Հին Օրէնքի արձակման թոյլտուութիւնը հրէից խստասրտութեան հետեանք: Մարկոսի և Ղուկասու պատմութեան համաձայն Քրիստոս շնութիւն է անուանում արձակողի և արձակողի նոր ամուսնութիւնը, նա չեչտում է. «Զոր Աստուած զուգեաց՝ մարդ մի՛ մեկնեսցէ»: Խօսքի ընթացքը նաև առաջին Աւետարանի մէջ ցոյց է տալիս, որ Քրիստոս բաց է բաց մերժում է և արգելում է կին արձակել, նոյնը հաստատուում է և Մարկոսի պատմածով: Նոյնը պնդում է և Պողոս առաքեալն, ինչպէս տեսանք, այնպէս որ Քրիստոսի խօսքերի եզրակացութիւնը մի և նոյնն է բոլոր գրքերի մէջ:

Արդ, եթէ այդ այդպէս է, ինչպէ՞ս պէտք է հասկանանք Քրիստոսի այն խօսքն, թէ՝ «Որ արձակէ զկին իւր առանց բանի պոռնկութեան՝ (կամ՝ և ոչ վասն պոռնկութեան և առնիցէ այլ, շնայ). նա տայ նմա շնալ, և որ զարձակեալն առնէ՝ շնայ»:

Ուշադրութեան առնելով գրչագիր օրինակները, տեսնում ենք, որ հայոց թարգամանութիւնն այս կէտում հարազատութեամբ չէ

Հասել մինչև մեզ, միմիայն այս երկտողում տարբերությունները շատ բազմաթիվ են: Գրչագրներից ոմանք ունին «արձակեսցէ», «առնիցէ», սակայն նշանաւոր է այս, որ երկու երկաթագիր օրինակներ № 362 և № 364 ունին Մատթ. ԺԹ 9. «և ոչ վասն բանի պոռնկութեան»: Դոցանից առաջինը գրուած է 1057 թուին, իսկ նոր գրչագիրների մէջ էլ կան դոցա համաձայն օրինակներ, որպէս № 173 և 165:

Դիմելով յունական բնագիրներին՝ գտնում ենք, որ Սինայեան, Եփրեմեան, Դուրլինեան և Բոսսանեան երկաթագիր Հին օրինակներն ունին «մէ էպի պոռնէյա», իսկ երկու նոր երկաթագիրներն ունին «պարեկտոս լօգու պոռնէյա». այս վերջինների հետ և մի քանի ուրիշները կրկնում են ԺԹ գլխում ևս «տայ նմա շնալ» փոխանակ «և առնիցէ այլ՝ շնայ»:

Արդ, «մէ էպի պոռնէյա» թարգմանուած է «և ոչ վասն պոռնկութեան», իսկ «պարեկտոս լօգու պոռնէյա»՝ «առանց բանի պոռնկութեան»: Գիտնականներից ոմանք, ինչպէս օրինակ՝ պրօֆ. դոքտոր Վատտերիխ թարգմանում է ԺԹ. գլխում. «Իցէ իսկ վասն պոռնկութեան», մինչդեռ Ե գլխում. «Լինէր իսկ ի պատճառս պոռնկութեան»: Առաջինն այդպէս է թարգմանում և բողոքական պրօֆեսոր Վայցգեկկեր, իսկ երկրորդը թարգմանում է. «Ամենայն, որ արձակէ զկին իւր, ի բաց առեալ զգէպն պոռնկութեան, նա տայ նմա շնալ...»: Եւ իրաւ, եթէ տղամարդը թողնէ իւր պոռնիկ կնոջ, նա առիթ չէ լինում նորա շնութեան, քանի որ արդէն չեղուած է կինը: Սակայն «և որ զարձակեալն առնէ՝ շնայ», ուրեմն արձակուածներին արգելում է կրկին ամուսնանալ: Իսկ երկրորդ վկայութիւնն է. «Ամենայն որ արձակեսցէ զկինն իւր, իցէ իսկ վասն պոռնկութեան, և առնիցէ այլ՝ շնայ, և որ զարձակեալն առնիցէ՝ շնայ», հետեւաբար մինչև անգամ պոռնկութեան համար արձակել կնոջ և ուրիշի հետ պսակուիլը շնութիւնը է. ըստ այսմ արգելուում է արձակել կնոջը:

Այսպիսով բուն բնագիրն ոչ մի տարակուսանքի տեղիք չէ թողնում և վերջնականապէս արգելում է կնոջ արձակումը:

Այժմ տեսնենք, թէ ի՞նչպէս կարելի է հասկանալ մեր թարգմանութիւնն ինչպէս որ կայ: Տեսանք արդէն, որ երկու տեսութիւններ կային հրէաների մէջ. մէկն այն էր, թէ կարելի է կնոջն արձակել ամենայն տհաճելի դէպքի պատճառով, իսկ միւսը՝ թէ արձակումը միայն պոռնկութեան համար պէտք է լինի: Եթէ Քրիստոս դոցանից մէկին ի նպաստ պատասխանէր, Փարիսեցիներն արդէն հասած կլինէին իւրեանց նպատակին: Սակայն նկատեցինք վերևում, որ նոյն իսկ Հին

Կտակարանում Աստուծոյ առաջ մի տհաճելի բան է արձակումը, թէև Մովսիսական օրէնքով այդ թոյլատրուում էր: Գիտենք և այս, որ շնութիւնն ամենամեծ չարագործութիւնն էր համարուում և ամենամեծ պատժի արժանանում, իսկ տասնաբանեայ պատուիրանների մէջ շնութիւնը դրուած է «մի սպանաներ, մի գողանար»-ի մէջտեղը:

Քրիստոսին յայտնի էր այս բոլորն և նա սկիզբից իսկ պատասխանում է. «Զոր Աստուած զուգեաց՝ մարդ մի՛ մեկնեսցէ»: Փարիսեցիները չհասան իւրեանց վերոյիշեալ նպատակին, վերստին հարց առաջարկեցին, յուսալով թէ Քրիստոս, քանի որ երկու ուղղութիւններն էլ մերժեց, ստիպուած Հին Օրէնքի դէմ կիսօսէր և կգրգռէր ժողովուրդը: Նոքա ասացին. «Իսկ Մովսէս ընդէ՞ր պատուիրեաց մեզ տալ թուղթ մեկնելոյ և արձակել»: «Վասն խստասրտութեան ձերոյ հրամայեաց ձեզ արձակել զկանայս ձեր,՝ ասում է Քրիստոս,՝ այլ ի սկզբանէ ոչ եղև այնպէս»: Ըստ որում Մովսէսի հրամայածը միայն որոշ հանգամանքների մէջ յառաջացած բացառութիւն էր: Մինչդեռ Քրիստոս այդ այլ ևս չէ ընդունում. նա վերականգնում է Աստուծոյ պատուիրանն՝ ասելով վերստին. «Ամենայն որ արձակեսցէ զկին իւր՝ և ոչ վասն պոռնկութեան, և առնիցէ այլ՝ շնայ...»¹: Ուրեմն Քրիստոս շնացող է անուանում կինը թողու և ուրիշի հետ պսակուողին, այլ և շեշտում է վերջում. «Եւ որ զարձակեալն առնիցէ՝ շնայ», այսինքն ոչ թէ ամենայն պատճառով (ըստ ամենայն վնասու) կարելի է արձակել, այլ միմիայն պոռնկութեան համար, սակայն երկրորդ ամուսնութիւնը երկուսի կենդանութեան ժամանակ շնութիւն է: Եւ որովհետև շնութիւնը շատ մեծ մեղք է, ուստի բաժնուողները չեն կարող վերստին ամուսնանալ:

Մի և նոյնն է ասուած և Ե գլխում, թէ արձակել նշանակում է շնութեան պատճառ լինել, իսկ վերջի խօսքերը, թէ՛ «որ զարձակեալն առնէ՝ շնայ» վերջնականապէս արգելում է արձակուածի կրկին ամուսնութիւնը, մանաւանդ որ ասել է արդէն, թէ. «Ամենայն որ հայի ի կին մարդ, առ ի ցանկանալոյ նմա, անդէն շնացաւ ընդ նմա ի սրտի իւրում»: Դորա հետ միայն վճռում է, որ արձակումը կարող է միմիայն մի ծայրայեղ դէպքում յառաջանալ, այն է՝ կնոջ անբարոյականութիւնից: Սակայն այդ էին ասում և հրէից ուղղադատ օրէնագէտները, մինչդեռ Քրիստոս ուղում է վերացնել այդ ներողամտութիւնն², որ արել էին նոցա «խստասրտութեան» պատ-

¹ Կամ այլապէս ասած. «Ամենայն որ արձակեսցէ զկին իւր, որ չէ արժանի՝ բայց եթէ վասն պոռնկութեան, և առնիցէ այլ, շնայ»:

² Պէտք է լաւ ուշադրութիւն դարձնել խօսքերի ձևի վրայ. «Լուարուք զի ասացաւ առաջնոցն թէ՛ Մի՝ սպանաներ, զի որ սպանանէ՝ պարտական լիցի դատաստանի»:

ճառով: Ուստի և շեշտում է. «Եւ որ զարձակեալն առնէ՝ շնայ»: Այդ վտանգներով վճռապէս արգելում է արձակումը՝ ցոյց տալով աջ և ձախ այն վիճերն, որոնց մէջ կարող է ընկնել կին արձակողը:

Անբարոյականութեան պատճառով արձակողը պէտք է հարկաւ հետևի Քրիստոսի նախընթաց խօսքին. «Եթէ աջ ձեռն քո գայթակղեցուցանէ զքեզ, հա՛տ գնա և ընկեա՛ ի քէն. զի լաւ է քեզ եթէ մի յանդամոց քոց կորիցէ, և մի՛ ամենայն մարմինդ քո արկանիցի ի գեհէն»: Հասկանալի է, որ արձակողը պէտք է անկին մնայ՝ իբրև հատանող իւր մարմնի մի մասի: Այդ է, որ շեշտուած է նաև Պօղոս առաքեալի թղթի մէջ. «Ապա եթէ մեկնեացի, անայր մնասցէ կամ անդրէն ընդ առն իւրում հաշտեացի»: Եւ կամ. «Մինչ կենդանի է այրն, շուն կոչի, եթէ լինիցի առն այլում....»: Ուստի և Մարկոս աւետարանիչը ամփոփ և ուղղակի պատմում է Քրիստոսի պատասխանը. «Եթէ այր արձակեացէ զկին իւր և արասցէ այլ, շնայ: Եւ կին, եթէ ելցէ յառնէ իւրմէ և եղիցի առն այլում, շնայ»:

զ) Այժմ դիմենք նախնեաց մեկնութիւններին և տեսնենք, թէ այդ ինչպէս էին հասկանում մեր ս. հայրերը:

Անանիայ Սանահնեցին ասում է Մատթէի գեղեցիկ մեկնութեան մէջ:

«Լո՛ւր զի՞նչ ասէ. Մովսէս վասն խստասրտութեան ձերոյ հրամայեաց զայն, զի մի՛ անդէն ի տան մահս գործիցէք, այլ ի բաց հանջիք. և զի ոչ միայն զսպանութիւնն, այլ և զցասումն կարճէ, յայն սակս և զայսպիսի օրէնս գնէ. և վասն այնորիկ ստէպ զառաջին բանս օրինացն յիշէ, զի ցուցցէ թէ ոչ հակառակ ինչ, այլ յոյժ միաբան նոցին է, զի ոչ լուծանէ, այլ առաւել յուղղութիւն ածէ. և միշտ ընդ արս խօսի. «որ արձակէ, ասէ, զկին իւր» թէպէտ և այլ ոչ առնէ, այնու իսկ արար զանձն պարտական, զի շնալ ետ կնոջ ի հանելն, և միւսն զայլոյ հանեալն առնելով եղև շնացող: Եւ զի մի ամենեւին ի կնահանն ձգիցէ զվնասն և ճոխանալով պատճառս տացէ կնոջն և այնմ, որ առնուլն կամիցի զկինն, փակեաց զգուրս առ ի նմանէ. զի ասելովն թէ «որ զարձակեալն առնէ՝ շնայ», և կամիցի իսկ՝ զկինն ածէ ի զգաստութիւն, և յամենեցունց խնու զճանապարհս նորա, և զի ուսցի թէ ամենայն հարկաւորութեամբ այնմ որ սկզբանէ բաժին տուաւ նմա՝ պարտ է նստել. և եթէ յայնմանէ վրիպեացի, յայլմէ ու-

Այլ ես ասեմ ձեզ, Եթէ ամենայն որ բարկանայ եղբօր իւրում տարապարտուց, պարտաւոր լիցի դատաստանի...

Ապաքէն ասացաւ, Եթէ որ արծակիցէ զկին իւր՝ տացէ նմա զարձակմանն, բայց ես ասեմ ձեզ, Եթէ ամենայն որ արծակէ զկին իւր առանց բանի պոռնկութեան նա տայ նմա շնալ, և որ զարձակեալն առնէ՝ շնայ: Դարձեալ լուարուք զի ասացաւ առաջնոցն. Մի երդնուցուս սուտ.... Այլ ես ասեմ ձեզ, Ամենկին մի՛ երդնուր...»:

մեքէ պատասպար մի գտցէ, զի ի հարկէ այնուհետեւն եղիցի՝ յանձն առնուլ իւրում ամուսնոյն հսկել: Ապա թէ ծանրագոյն ինչ զայս համարեսջիր, յիշեսջիր զառաջին բանսն, որովք երանէ զլսողսն, և տեսջիր զի յոյժ դիւրին է և հնարաւոր, զի հեզն և խաղաղարարն և խոնարհն սրտիւ և ողորմածն գիւրդ ի հաշտութիւն ածիցէ. զի ա՞րդ իցէ, զի ինքն ընդ իւրում կնոջն կարգիցի, և ոչ այսու միայն, այլ և այլով ևս օրինակաւ ցուցանէ զօրէնս թեթեալոյնս: Եւ յայտ առնէ զպատճառս արձակելոյն և չարձակելոյն, ասելովն թէ «առանց բանի պոռնկութեան», ապա թէ ոչ՝ ի նոյն իսկ դառնալոց էր, զի թէ հրամաեալ էր՝ թէպէտ ընդ բազումս լինիցի, սակայն ունիցի ի տան և ոչ հանիցէ, այնպիսի իշխանութիւնն կործանէր զիրսն: Տեսանե՞ս զի՞արդ միաբանին յետին բանքն ընդ առաջինսն, զի որ ոչն հայիցի յարատ ի կին ընկերին, յայտ է թէ ոչ պոռնկի, իսկ որ ոչն պոռնկի, ոչ տայ պատճառս այլում առն հանել զիւր կինն: Վասն այնորիկ մեծաւ զգուշութեամբ պարսպեալ պնդէ բազում երկիւղիւ ածել ի ճգունս զայն, եթէ հանել կամիցի, եթէ պոռնկութեան կնոջն ինքէն լիցի պատժապարտ. զի մի՛ յորժամ լսիցես թէ խլեա՛ և ընկեա՛ ի բաց զակն քո, զկնոջէն կարծիցես, թէ վասն դոյզն ինչ իրաց պարտ իցէ արձակել, յարէ ի նոյն ի դէպ ժամանակի և զառաջագոյն նորին ուղղութիւն, զի միով իրօք հրամայէ հանել և միւսովն չհրամայէ»¹:

Յովհան Ծործորեցիին ասում է նոյն Աւետարանի մեկնութեան մէջ, որ շարունակութիւն է Ս. Ն. Շնորհալու մեկնութեան. «Այրն թէպէտ այլ կին ոչ առնուցու, սակայն պատժապարտ է, զի չնալ ետ կնոջն ի հանելն: Իսկ թէ այլ ոք առնէ զհանեալ կինն՝ զանձն անվտանգ կարծեցեալ, և զնա՛ շնացող անուանէ, զի ոչ նորա է կինն՝ այլ որ եհանն»: «Իսկ ասելովն թէ «առանց բանի պոռնկութեան», յայտ առնէ զպատճառ արձակելոյն և չարձակելոյն, զի թէ այս ո՛չ գուցէ ի միջի՝ անհնարին է տալ արձակումն: Իսկ թէ լինիցի վկայութեամբ՝ արձակել արժան է. ընդէ՞ր. Նախ՝ զի ինքն զինքն ի սիրոյ առն իւրոյ բաժանեաց, և գործով հոմանիս իւր զուգեաց, վասնորոյ և բանիւ ևս բաժանել ի դէպ է, զի մի՛ որդիքն շնութեան զհայրենիս հարազատ որդւոցն ժառանգեսցեն:

«Եւ երկրորդ՝ զի մի՛ նախանձեալ առն՝ վրէժս առնէ ի կնոջէն և ի սիղեխէն, զի «բուռն է նախանձ առնակնոջ, և ոչ հանդուրժէ յաւուր բարկութեան»՝ ասաց իմաստունն: Տե՛ս և զայս՝ թէ ո՞րպէս միաբանի այս ընդ առաջնոյն, զի որ ոչ հայի յարատ՝ ոչ շնայ, և որ ոչ շնայ՝ ոչ արձակէ զկին իւր լինել առն այլում, և թէ արձակէ՝

¹ Գրչագիր Բ, № 178, 179:

ոչ հրամայէ այլում լինել որչափ կենդանի է կինն, որպէս հրամայէ առաքեալ»¹:

Իսկ ձոն Բարսեղը գրում է Մարկոսի մեկնութեան մէջ. «Զի այրն յորժամ լսէր՝ թէ պատճառ պոռնկութեան կնոջն ինքն է, զգուշանայր հանել. և նա որ կամէր առնուլ՝ յորժամ գիտէր թէ պոռնկութիւն համարեալ է իւր՝ ոչ առնոյր: Այլ և ինքն կինն յակամայ լռէր ի լրբութենէ, յորժամ գիտէր թէ ոչ ոք ընդունելոց է զնա»²:

Ահա և Իգնատիոս վարդապետը՝ Ղուկասու³ մեկնութեան մէջ. «Պատուէ դարձեալ և այնու զօրէնս, զի որ նովաւ կապեցան մարմինք՝ որոշումն արտաքոյ բնութեան շունս գործէ՝ յորմէ բաժանեցաւ և առ որում բնակեաց»:

Իսկ Ս. Գրիգոր Տաթևացին աւելի ևս կարճ և որոշ բացատրում է ասելով. «Զչորք դէմքն շունս կոչէ. այրն որ արձակեաց, և կինն, որ արձակեցաւ, և կինն որ էառ, և այրն որ զարձակեալն առնուլ շունք եղեն. և դատաստան շնացողացն է նոցա.... Վասն այնորիկ հրամայեաց Քրիստոս, ամենևին ոչ բաժանել զկին յառնէ յիւրմէ»:

Դարձեալ. «Մարդն որ եհան զկինն. պատճառ եղև շնութեան նորա: Եւ այն մարդն, որ էառ զնա, շուն կոչի: Եւ այս մարդս. թէ ա՛յլ կին էառ, երկուքն շնացողք են: Այդպէս ի չորս դէմս շնութիւն եղև: Եւ թէ ասէ այն մարդն, թէ «նա հանէ՝ ես առի»: Ասեմք, թէ կին նորա է, թէպէտ ի տանէն եհան. զի ոչ հեռաւոր տեղն և ոչ ժամանակն ոչ կարէ քակտել զպսակն: Եւ դարձեալ թէ պատճառաւ է հանեալն՝ շնութիւն է քեզ. և թէ անպատճառ, կին նորա է և ոչ քեզ»⁴:

Այլ և Յովհան Մանդակունին ասում է «Վասն կնաթողաց» թղթին մէջ.

«Եւ ոչ ատելութեամբ ինչ հեռանալ հրամայէ. զի ամենայն, ասէ, որ ատէ զեղբայր իւր, մարդասպան է, իսկ որ զկինն իւր ատէ, անձնասպան»⁵:

Արդ, բաւական են այսքան վկայութիւնները: Բոլորն էլ պնդում են մի և նոյն ճշմարտութիւնն, ըստ որում և պարզ է Քրիստոսի վարդապետածը: Կինը կամ ամուսինն արձակել արգելուում է, արձակուածը պսակել ուրիշի հետ, անկարելի է, վասն զի այդպիսի ամուսնութիւնը շնութիւն է: Ուրեմն «այն որ զհոգի և զմարմին կապեաց ի մի՝ ոչ ոք իշխէ լուծանել. բայց նա որ կապեացն՝ և նա

¹ Տպ. Կ. Պօլսի, էջ 120,122:

² Տպ. Կ. Պօլսի, էջ 120,122:

³ Գրչագիր № 1331:

⁴ Գրչագիր:

⁵ Տպ. Վեներտիկ, էջ 130:

արձակեսցէ, և վերստին անլոյծ կապեսցէ»¹: Վասնորոյ և «Մի խաբիք, ոչ պոռնիկք, ոչ կռապարիշտք, ոչ շունք.... զարքայութիւն Աստուծոյ ոչ ժառանգեն...» (Ա. Կորնթ. Զ 10):

Դ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՅ Ս. ԵԿԵՂԵՅՈՒ ՊՍԱԿԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հայաստանեաց Ս. Եկեղեցին հաստատուած է Քրիստոսի փրկարար վարդապետութեամբ, նորա խորհրդաւոր արարողութիւններն ևս պէտք է ծագեն անպատճառ այդ վարդապետութեան սկզբունքներէց: Պսակը ս. խորհուրդ է և պսակադրութիւնը խորհրդաւոր սրբագործումն, ուրեմն և նորա հիմունքը պէտք է սուրբ լինի, եթէ պսակադրութեան արարողութիւնը հակասէ Աւետարանին, եթէ արարողութեան սկզբունքին հակասէ գործնական վարդապետութիւնն, երկու դէպքումն էլ կլուծուի այդ ս. խորհուրդի նշանակութիւնն ու երջանկացուցիչ ներգործութիւնը:

Արդ, պսակադրութեան միջոցին ասուում է. «Վասն այսորիկ թողցէ այր զհայր իւր և զմայր իւր, և երթիցէ զհետ կնոջ իւրոյ. և եղիցին երկոքեան ի մարմին մի: Արդ՝ զոր Աստուած զուգեաց, մարդ մի՝ մեկնեսցէ»:

Եւ աղօթուում է. «Տէր Աստուած յաւիտենական, որ զանգոյգս և զնախորշեալս զուգակցես միաւորութեամբ, և կապես անքակտելի.....օրհնեա՛ զծառայս և զաղախինս քո....»:

Այնուհետեւ քահանան խոստովանեցնում է նոցա, որպէս զի եթէ ունեն հաւատքի թուլութիւն և այնպիսի մեղքեր, որոնք նոցա անընդունակ են դարձնում այդ աստուածային օրհնութեան, զղջան և խոստանան ապաշխարել և քաւել: Նախ քան պսակի թոյլտուութիւնը քննում են, որ արտաքին արգելքներ (չհասութիւն, անհափաստութիւն և այլն) չլինին, իսկ այժմ վնասաբեր կարող են լինել ներքին անողղութիւններն, որոնք օտարացնում, հեռացնում են մարդուն թէ՛ Աստուածանից և թէ՛ Նորա ս. օրհնութիւնից: Ներքին վէրքերը կարելի է միայն խոստովանութեամբ, պսակողներին կամեցողութեամբ և անձնուիրութեամբ բուժել, ուստի և քահանան դիմում է նոցա, զարթեցնում է նոցա խիղճն և դրդում զղջալ և մաքուր հոգով ու սրտով մտնել սիրով կապուած այն օրհնութեան տակ, որ արժանաւորներին երջանկացնում է, իսկ անարժաններ-

¹ Ս. Գ. Տաթևացի, Ամրան Քարոզք, էջ 197:

րին՝ իբրև տկար անօթների՝ պայթեցնում: Այստեղ արդեն ապագայ բախտաւորութեան կամ անբախտութեան պատճառն ինքեանք պսակուողներն են:

Յետոյ քահանան դիմում է դէպի նոցա՝ ասելով. «Տեսէք որդեակք, աստուածային հրամանաւն և կանոնիւք ս. հայրապետացն եկեալ էք ի ս. եկեղեցիս պսակիլ օրինօք ի սուրբ ամուսնութիւն: Աստուած զձեզ միաբան սիրով պահեսցէ, ի խոր ծերութիւն հասուցէ, և անթառամ պսակին արժանացուցէ: Ապա տեսէք, որ աշխարհիս վերայ պէս-պէս փորձութիւնք կան. թէ՛ հիւանդութիւն, թէ՛ աղքատութիւն և թէ՛ այլ ինչ նեղութիւն, Աստուած զձեզ յամենայն փորձութենէ հեռի պահեսցէ: Բայց Աստուծոյ հրամանն այս է, որ դուք երկոքեանդ մինչև ի մահ միմեանց օգնութիւն պարտիք առնել»:

Այս խօսքերից յետոյ հարցնում է ամուսնացուներին, թէ արդեօք այդ բոլոր հանգամանքների մէջ համաձայն են իրար հետ սիրով ապրելու, ըստ որում և համաձայնութիւն լսելով, շարունակում է. «Այս բանիս վերայ Աստուած է՝ որ աներևութապէս ի վերայ ս. սեղանոյս բազմեալ է: Այլ և մեր պահապան հրեշտակքն այս ս. եկեղեցիս, ս. խաչս և ս. Աւետարանս, դասք քահանայից և երամբ ժողովրդոց. սոքա ամենեքեան վկայ լինի՞ն մի»:

Եւ երբ համաձայնութեամբ են, քահանան օրհնում է. «Աստուած ի մէջ սոցա, և սոքա մի՛ սասանեսցին. օգնեսցէ սոցա Աստուած....», որով և սկսում է սքանչելի օրհնութիւնը: Պսակուողք պարտաւոր են ուշադրութեամբ վերասլանալ այդ գեղեցիկ օրհնութիւնների հետ դէպի Աստուած և հայցել, որ Նա թագաւորէ իւրեանց մէջ: Միայն այդպէս կարող են անվրդով լսել.

«Ուրախ լե՛ր բերկրեա՛ հարսնացեալ սուրբ եկեղեցի. պայծառացո՛ւ՝ զմանկունս քո յօրհնաբանութիւն ծագողին զշող լուսոյ ի քեզ, Մայր Եկեղեցի»:

Եւ կամ միտ առնել Ս. Գրքի պատուիրաններն, որոնցով պարտաւոր են առաջնորդուիլ, ըստ որում և կարգացում են այն բոլոր կտորներն, որոնց համաձայն պէտք է լինի ճշմարիտ Աստուածահաճոյ պսակը, միշտ «զոր Աստուած զուգեաց՝ մարդ մի՛ մեկնեսցէ» աստուածային խօսքի կրկնութեամբ, կամ մաղթելով, որ լինին «մի մարմին, միաւորեալ հոգևով հեզութեան, սիրել զմիմեանս պարկեշտ վարուք, ամբիժ հոգևով, առանց ամօթոյ, առանց լկտութեան պատրաստ լինել ի գործս բարիս», «սուրբ և անարատ միաշունչ և միախորհուրդ»:

Ահա թէ ինչ է բարեմաղթում Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին, ուստի և Անանեայ Նարեկացին իրաւամբ ներբողում է Եկեղեցին. «Դու ամուսնացելոցն յարդարիչ և պահպանակ պարկեշտութեան

անբիծ և անխարդախ բարեկեցութեան և անարատ կենցաղավարութեան»¹:

Հայոց Ս. Եկեղեցին կապում է այր և կնոջ մաքուր սիրոյ կապով, միացնում է և դնում նորա վրայ ս. խաչի կնիքը:

Ե

ԿԵԱՆՔԻ ՊԱԿԱՍՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ՀԱՅՈՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Եկեղեցին միշտ ձգտում է իրականացնել իւր սկզբունքները կեանքի մէջ, որ ժողովուրդը մօտենայ օրըստօրէ Աստուծոյ արքայութեան տիպարին: Եւ որովհետեւ կեանքն իւր յառաջադիմութեան մէջ է և գնում է շարունակ դէպի բարելաւացումն, անշուշտ, եկեղեցու գաղափարական սկզբունքների և վարդապետութեան փրկարար ներգործութեամբ, հասկանալի է, որ կլինին իրականութեան մէջ պակասութիւններ, որոնք եկեղեցին ձգտում է հետզհետէ վերցնել: Այդ նպատակով ունի նա պսակի օրհնութեան անբաժան հիմունքը կազմող կրթող որոշ կանոններ, այդոնք Աւետարանի շաւիղով արժանի են դարձնում ամուսնութիւնն աստուածային օրհնութեան: Ըստ այնմ օրհնութիւնը չեն կարող վայելել նոքա, որոնք զուրկ են Աւետարանից բոլորած այդ հիմունքներից և հակառակ են ընթանում իւրեանց գործերով Ս. Եկեղեցու սրբարար վարդապետութեան, չարժանանալով այդ օրհնութեան և աստուածային բարձրագոյն հեղինակութեան²: Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին ևս չի կարող հակառակ գործել իւր դաւանանքին և վարդապետութեան և անարժաններին յարմարուել, ապա թէ ոչ՝ կկորցնէ իւր կոչումն և իւր նշանակութիւնն և ինքն ըստ ինքեան կլուծուի, իսկ ժողովուրդը կորստեան կմատնուի՝ Աստուծոյ հակառակ ճանապարհի վրայ: Եկեղեցին փրկարան է, միայն եթէ նորա կարգ ու կանոններն անփոփոխ են և

¹ Ճռաքաղ, 1859, էջ 405:

² «Իսկ եթէ որ...գիւտ ինչ մարմնաւոր և կամ հմարք մարդկային և կամ արուեստ երկրակենցաղ զսահմանեալ աւանդութիւնս առ ձեռակերտ եկեղեցի վարկանիցի, և ոչ պարզ և առաւել կենաց և ակնկալութիւն աստուածային և Գոգոյն Սրբոյ յայտնեալ լուսանորոգ նախագրութիւն... և միանգամայն ասել՝ դուռն երկնից և քաղաք Աստուծոյ կենդանւոյ և մայր կենդանեաց ազատ ի պարտեաց և ճշգրիտ տեսակ կերպի երևակիս բանականի, իմանալին՝ խորհուրդ հոգւոյս, և շօշափելին՝ պատկեր մարմնոյն.... զայնպիսի ոչ խոստովանողսն մերժէ յերեսաց իւրոց Զայրն Ամենակալ ի ձեռն Բանին իւրոյ էակցի, բարձեալ ի նմանէ և զաւանդ շնորհի Գոգոյն փառակցի, փակեսցէ զդուռն կենաց այս առագաստի յանդիման նորին»: Ս. Գրիգոր Նարեկացի, ԴԵ, 15:

աստուածային, որպէս և են, ըստ որում և իրական կեանքը պէտք է հետզհետէ ենթարկուի նորա ներգործութեան և ըստ Քրիստոսին բարեփոխուի, որ երջանիկ լինի: Հետամուտ լինինք ուրեմն Հայոց եկեղեցու այդ կանոններին:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի անունով մնացած 30 կանոնների մէջ ասուած է. «Թէ ոք առեանգ արասցէ՝ պսակն անվաւեր լիցի, և պսակեալն ում կամիցի լիցի»: Այնպէս որ, բռնութեամբ դրուած պսակն ապօրինի է և մերժուում է: Իսկ յետոյ. «Որ վասն պոռնկութեան արձակէ զկին իւր՝ արձակեալ լիցի, բայց մի ամ սրբեսցի»¹:

Ուրեմն մի տարի սրբուելուց (ապաշխարելուց) յետոյ իրաւունք ունի այրն ամուսնանալ: Այդ լրացնում է և միւս կանոնը. «Եթէ ոք թողու զերկրորդն և յառաջինն դարձցի ի թողեալն, 7 ամ ընդ յանցանացն ապաշխարեսցէ, և երկու ընդ օրինօք»: Վերջապէս. «Այր որ զկին իւր թողու ի պատճառս աստուածաշտութեան, նզովեալ եղեցի ի կեանս և ի մահ»:

Փոքր ինչ յառաջ գնալով՝ տեսնում ենք, որ Դ դարի երկրորդ կիսում Հայոց եկեղեցին աշխատում էր մաքառել կնաթող լինելու դէմ: Փաւստոս Բիւզանդն ասում է. «Եւ յաւուրսն Ներսիսի հայրապետին ոչ ոք իշխէր ի նմանէ հանել կամ թողուլ իւր զամուսին յամենայն երկիրն Հայոց, զոր միանգամ քօղով կամ պսակաւ հարսանեացն օրհնութեամբ առեալ էր, և ոչ ա՛յլ առեալ միւսանգամ իշխէր ոք համարձակել»²:

Արշակաւան աւագականոցի մասին ևս պատմելով՝ ասում է. «Բազում վնասս առնէին և անդ անկանէին. բազում կանայք զարս թողուին և անդր անկանէին. բազում արք զիւրեանց կանայս թողուին, և այլոց կանայս առեալ՝ անդր անկանէին....»³:

Ուրեմն ամուսնաթողներն ուղղակի չարագործների թուումն էին և փախչում էին գողերի ապաստանարանը: Նոյնը կրկնում է և Խորենացին. «Աւանդառուք և պարտականք և ծառայք և վնասակարք և գողք և սպանողք և կնահանք, և այլք այսպիսիք փախուցեալք անդր անկանէին, և ոչ կայր նոցա այց և խնդիր»⁴:

Ուրեմն արդէն Դ դարում, երբ հեթանոսական սովորութեանց յիշողութեան տակ էր ժողովուրդը, չարագործութիւն և աններելի ոճիր էր համարուում ամուսին թողնելն:

¹ Այս կանոնի սկզբունքի նմանութիւնն արտայայտուած է և Նիոյ-Կեսարիոյ (314-ից) ԺԱ կանոնի մէջ. «...բայց Ա ամ ապաշխարեսցէ, ի ձեռն ողորմութեան սրբեսցի և հաղորդեսցի օրինացն, եթէ կամեսցի կին արասցէ, և կինն այլում առն չիշխէ լինել մինչ կենդանի է այր նորա»:

² Տպ. Վեցետիկ, էջ 229:

³ Անդ, էջ 607:

⁴ Պատմութիւն, III, Իէ:

Մտնելով Ե դարը՝ տեսնում ենք, որ Ս. Սահակ հրամայում է քահանաներին. «Ուսուցէք և զժողովրդականս յամենայն անառակութենէ ի փախչել... ատեսցէ զչնացողս, զգողս, զպոռնիկս, զաւագակս. ամենեւին մի հաղորդեսցին և մի՛ ասպնջական լինիցին այնպիսեացն, զի մի եղիցին և ինքեանք ընդ նոսին որդիք կորստեան»:

Ուրեմն պոռնիկներն ու շնացողներն որոշուում էին եկեղեցուց:

Փոքր ինչ յետոյ Շահապիվանի սուրբ ժողովն ողբում է ժամանակի խառնաշփոթ վիճակն՝ ասելով. «Ի ցամաքել սիրոյ բազմանայր անօրէնութիւն... և լինէր յաճախումն Մծղնէից և այլոց չարեաց, կնահանէից, պոռնկաց, գողաց, անձնակամաց ամենայն խոտորնակ չարագործաց՝ յաշխարհիս Հայոց ի մէջ տանս Թորգոմայ»:

Ըստ որում և ժողովն ամեն միջոցների է դիմում վերացնելու համար այդ չար սովորութիւնը: Նա կարգադուրկ է անում այն հոգեւորականին, որ խառնուում էր պոռնկական ախտի մէջ, «և վկայութեամբ իրքն ի յայտ եկեսցեն...», մինչև որ ապաշխարութեամբ քաւէր: Իսկ «եթէ կնաւոր երէց գտցի ի պղծութեան և ի պոռնկութեան և յայլ գործս չարեաց, և ստուգեալ վկայիւք, քահանայութիւնն լուծցի, և յեկեղեցւոյ բաժնէ հեռացեալ լիցի. Յ. դրամ տուգանս տացէ և ի կարօտեալս բաշխեսցեն»:

«Ապա եթէ կին՝ երիցուն կամ սարկաւագին ի շնութեան գտցին՝ ընտրոց տէր նոքա լիցին. կամ զեկեղեցին և զքահանայութիւնն ընտրեսցեն, կամ զկիւնն. եթէ զքահանայութիւնն առցէ, զկիւնն ի տանէն ի բաց հանցեն, և ապաշխարութիւն խիստ ի վերայ դիցեն»:

Ուրեմն քահանան կարող է իւր պոռնիկ կնոջ պահել, միայն թէ այն ժամանակ պարտաւոր է թողնել քահանայութիւնն և հարկի տակ մտնել: Իսկ ժողովրդականց համար կանոնադրում է (Գ կանոն). «Եթէ ոք կին ունիցի, և պոռնկեսցի, և զկարգ ամուսնութեան սրբութեամբ ոչ պահեսցէ, և զպսակն զոր ա՛ռ ի ձեռն քահանային ի ս. եկեղեցւոյն ի գլուխ իւր ընկալաւ... և ապա առ ոտն եհար, և զօրհնութեամբ ամուսնութիւն զոր Աստուած ետ նոցա՝ պղծութեան կոխան արար, ի շնութիւն անկաւ, և ի պոռնկութիւն, և ի հանգանակս արբեցութեան, զայնպիսին կշտամբեսցեն գլխաւորքն գանիւք, և բանիւք օգտակարօք և յեկեղեցւոյ ի բաց մերժեսցեն. և տուգան կալցին յեկեղեցի, և ընդ կարօտեալս բաշխեսցեն, փոխանակ զի անարգեաց զեկեղեցին, և զպսակն օրհնութեան պղծեաց: Թէ ազատ է և գան չէ մարթ հարկանել՝ ի տուգանն և յապաշխարութեան. զպղծութիւնն այլ մի՛ ևս գործեսցէ. ապա մտցէ յեկեղեցի և ընդ ընկերս խառնեսցի»:

Դարձեալ (Դ կանոն). «Եթէ ոք զկին թողցէ զորդւոց մայր առանց բանի պոռնկութեան, և կամ թէ արատ ինչ չար ի մարմնի չիցէ, այլ որ եթէ այրն շնաբարոյ իցէ, և այլում ակն եղեալ իցէ, դատաստանս այս լիցի, զորդիս և զտուն և զկեանսն և զհոգն և զջուրն և զամենայն ինչ բաժանեցին հասարակաց, զկէսն կնոջն տացեն, և կնոջն եթէ կամք են այր ի տուն ածել՝ յինքն համարձակ անցէ, զբաժինն կալցին և զարքունի հարկն ողջ արացեն, և այրն որ եթող՝ է ամ ապաշխարեցէ, և յեկեղեցի տուգան տացէ, թէ ազատ է Յ. դրամ, թէ շինական՝ զանալի լիցի, և ձ. դրամ յեկեղեցի տուգանեցի, փոխանակ օրհնութեամբ զամուսնութիւնն խոտելոյ: Ապա եթէ մինչդեռ ի պայքարին և ի տուգանի իցեն, և կին ոք յանդգնեալ կնաթողին կին լինի, և ամ մի չիցէ անցեալ, յայտ եղև թէ զառաջին կինն նա ետ թողուլ, կալցին զկինն և յուրկանոց տացեն, տարի մի աղասցէ գոտեացն, եթէ ազատ է յուրկանոց չերթայ, ձ. դրամ տացէ ի գոտիսն»¹:

Սոյնանման սոսկալի պատիժների է ենթարկում և ամուլ կին արձակողին: Ընդ սմին նախընթաց կանոնին պէտք է աւելացնենք և մի ուրիշն, որ է այս (Ջ կանոն). «Եթէ կին ոք յառնէ ելանիցէ՝ կալցին և անդրէն յայր իւր տացեն, մանաւանդ զոր վարձանօք իցէ վարձեալ, և ոչ բողբար, թէպէտ և վաճառեցէ, թէպէտ ի յաղախութիւն կալցի, եթէ կամք իցեն հոգևոր և բարի խրատու և սիրով կալցեն: Ապա եթէ այրն չարաբարոյ իցէ, կամ պոռնիկ, կամ հանգանակող և արբեցող, կամ այլ ինչ խեղական, գանիւ և խրատու կշտամբեցեն զայրն, և հնազանդեցուցեն զերկոսին, եթէ ազատ է տուգանօք և խրատու զայրն ի կարգ ածցեն, ապա թէ դիւրափոխեցի այրն, կինն պաշտեցէ զնա»:

Այս կանոնները, մանաւանդ Դ և Ջ, որոնք հրամայում են ամեն միջոցներով ուղղել ամուսիններին, պարզապէս ցոյց են տալիս, որ Հայոց եկեղեցու ս. հայրերը մերժում են պսակի լուծման կարելիութիւնը: Վերևի երկու կանոնների վերջում ևս ասուած է. «Որ զորդւոց մայր թողցէ, կամ զամուլ առանց բանի պոռնկութեան կամ այլ արատոյ, առն և կնոջ պատուհաս, տուգան և ապաշխարութիւն, կանոն և սահման՝ այդ կացցէ»: Ըստ որում ուղղել և միայն ուղղելն է ս. ժողովի սկզբունքը. դորա համար են դրուծ բոլոր խստութիւններ և յարուցած դժուարութիւնները:

Բայց կայ պսակ, որ անվաւեր է համարուում. է կանոնը խօսելով առևանգման վրայ՝ աւելացնում է. «Ապա եթէ երիցու ուրուք

¹ Տե՛ս և Նիոյկեսարոյ ժԲ կանոնը:

գաղտ պսակ եղեալ իցէ առանց հօր և մօր աղջկանն, երէցն զքահանայութիւնն չիշխէ պաշտել.... և պսակն՝ զոր ետ՝ անվաւեր լիցի»:

ԺԲ և ԺԳ կանոններն անվաւեր են համարում և այն ամուսնութիւնն, որ հակառակ է չհասութեան կանոնին, որի մասին յետոյ պէտք է խօսենք: Սոյն կանոնը գրեթէ բոլոր կանոնադրութեանց մէջ կրկնուում է, այնպէս որ, դրուած արգելքների դէմ պսակադրութիւնը չի կարող ինքն ըստ ինքեան վաւերական համարուիլ:

Ներսէս Բ-ի (546?-556) անունով ևս կան 43 հատ պատժական կանոններ, որոնց մէջ գտնում ենք թէ՛ անվաւեր պսակների յիշատակութիւն և թէ՛ հետեւալ մի կանոնը. «Վասն այնոցիկ, որք զպոռնիկ կանայս թողուն, Ա ամ ապաշխարեսցեն և կին արասցեն, և կինն առն չիշխէ լինել»: Իսկ յետոյ «Վասն որ զիւր կին թողու և այլ առնէ, և ապա դառնայ յառաջինն, Ե ամ ապաշխարեսցէ»: Այլ և. «Վասն կնոջ որ ընդ արամբ է և շնայ, թէ թողցէ զպղծութիւն իւր Ե ամ առ դրանն Գ ընդ օրինօք ապաշխարեսցէ»:

Այստեղից արդէն տեսնում ենք, որ պոռնիկ կնոջ թողնողը պէտք է նախ ապաշխարի և ապա ամուսնանայ, իսկ եթէ շնացողն ուղղուի, դարձեալ պէտք է ապաշխարութեամբ սրբէ իւր պղծութիւնը: Առաջին կէտը տեսանք և վերև:

Ապաշխարանքի վրայ խօսելով՝ յիշենք մի քանի ուրիշ կանոններ ևս: Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի վերոյիշեալ կանոնների մէջ կարդում ենք. «Որ մին կուսան իցէ և մին երկեակ, Բ ամ արտաքոյ և մի ընդ օրինօք»:

Իսկ Ներսէս Բ-ի կանոնի մէջ. «Վասն որ մին կուսան է, և մին երկեակ, և զուգին. Գ ամ ապաշխարեսցեն»:

«Վասն որ ընդ երկու քեռց պոռնկի, և ապա զմին կին առնէ, Ժ. ամ ապաշխարեսցէ»:

«Վասն որ յառաջ քան զհարսնիսն շնան և կին առնէ, Գ ամ արտաքոյ, և Ա ընդ օրինօք ապաշխարեսցէ»:

«Վասն որ շնայ և զնոյն կին առնէ, Գ ամ ապաշխարեսցէ»:

«Ձէ պարտ զկուսանս այրեաց ամուսնացուցանել, և ոչ զայրիս կուսանաց, զի անման է»:

Յովհան Իհաստասէրը կանոնադրում է. «Իսկ զերկեակսն նոյնպէս պարտ է ըստ առաջին կարգին՝ միջնորդօք և խօսնականօք հաւանեցուցանել յիրերաց յօժարութեամբ, և յեկեղեցւոյն և ի քահանայիցն օրհնութենէն ընդունել զնշան զուգաւորութեան իւրեանց, իսկ եթէ ոք ոչ այսպէս, այլ յառաջ խանձեսցին և պղծեսցին առ իրեարս, զայնպիսին ի բաց մեկնեսցեն ի միմեանց, և զշնացելոյ զկանոն և զսահման ի վերայ դիցեն: Իսկ եթէ ոչ առնուցուն յանձն

մեկնիլ ի միմեանց, յետ ժ ամ ապաշխարութեան, ողորմութեամբ և արտասուօք արժանաւորեացին խառնիլ յեկեղեցի Աստուծոյ»:

Հապա և երրորդ անգամ ամուսնացողների համար, որ անբարեպաշտութիւն է համարուում, կանոնուած է Ներսէս Բ-ից. «Վասն երրորդաց որք զուգին, եթէ թողցեն, ժե ամ արտաքոյ և ե ընդ օրինօք Եկեղեցւոյ»¹:

Սիոն կաթողիկոսից. «Երրորդացն զուգութիւն խառնակութիւն է, պղծագործ շնութիւն, անքաւելի յանցանք. եթէ ապաշխարութեամբ կամին ջնջել զմեղս, նախ որոշեցին ի միմեանց իսպառ, ապա եղիցին արժանի ապաշխարութեան, և քահանայ որ զուգութեան նոցա պատճառ լիցի՝ լուծցի նզովեսցի»²:

Բացի վերոյիշեալ ապաշխարական դէպքերի, որոնցից հաւատացողը կամաւորապէս սրբուելով միայն կարող է իրապէս վայելել պսակի օրհնութիւնը, տեսնում ենք, որ պսակն արգելուած է նաև կոյսի և այրու և երրորդ անգամ այրիացածների համար³: Նմանապէս արգելուում է անչափահասների ամուսնութիւնն, որպէս յիշուում են թէ՛ Ս. Սահակի, թէ՛ Ներսէս Բ-ի ԻԴ (Դենայ ս. ժողովի) և Շնորհալու կանոններն, ըստ որում և իւրաքանչիւր պսակ պէտք է անպատճառ ամուսինների փոխադարձ համաձայնութեամբ կայանայ:

Լուծման վերաբերմամբ մի կանոն ևս կայ ամուսնի գերութեան (կամ աքսորանքի) պատճառով. այդ Ներսէս Գ Շինողի է կանոն է.

«Այլ վասն մերոց մեղաց՝ յորժամ աշխարհս գերեցաւ ի թշնամեաց՝ բազում արք և կանայք ի գերութեան էին. նոցա ամուսինքն առանց վարդապետի հրամանի, կանայս առին, և արանց եղեն: Վասն այսպիսեացն սահմանեցաք այսպէս, թէ յառաջ քան զէ ամն՝ մինչ զուգակիցն ի գերութեան էր, և նոքա յանդգնութեամբ ա՛յլ ամուսին՝ առին այնպիսեացն ամուսնութիւն ի պոռնկութիւն է, և գան և պատուհաս կրեսցեն, յընչից և ստացուածոց նոցա հրամայեցաք առնուլ վարդապետաց, և յաղքատս բաշխել, և զնոսա զատուցանել ի միմեանց և ապաշխարել է ամ: Իսկ է ամին եթէ ամուսինքն դարձեալ լինին ի գերութենէն, անդրէն հրամայեցաք դառնալ յիւրաքանչիւր ամուսինս. ապա եթէ ոչ՝ կալցին զոր առինն, և նորա որ դարձանն օրհնութեամբ այլ կանայս առնեն, և այլ արանց լինին, և կրկին ապաշխարութիւն ի վերայ դիցեն: Իսկ որ համբերեացն զէ. ամն առցէ օրհնութեամբ առանց տուգանաց և պատուհասի, և կրկին ապաշխարութիւն ի վերայ դիցեն»:

¹ Հմմտ. և Նիոյկեսարիոյ Թ, Ժ, Բարսեղի Դ կանոնները:

² Հմմտ. և Նիոյկեսարիոյ Թ, Ժ, Բարսեղի Դ կանոնները:

³ Երրորդ պսակի արարողութիւն ևս չունի Հայոց եկեղեցին:

Ուրեմն լուծուում է և այն ամուսնությունն, որ պսակադրուել է գերուած ամուսնուց յետոյ եօթը տարուանից առաջ: Իսկ եթէ ժամանակը լրանալուց զկնի պսակուում են, պէտք է ապաշխարեն, որովհետեւ գործը դարձեալ ծանր է և անսիրութեան ապացոյց, քանի որ տարագրուած ամուսինը կենդանի է:

Ապօրինի պսակադրութեան անվաւերականութիւնն և արձակման վերաբերմամբ խիստ կանոնադրութիւնը ճանաչում է և Ս. Ներսէս Շնորհալին, որ գրում է «Առ քահանայս» թղթի մէջ. «Մի՛ և կնաթողաց արանց, կամ այրաթողաց կանանց՝ առանց կանոնական հրամանին՝ դիցէ ոք պսակ, զի մի՛ լուծջիք դուք ի քահանայական կարգէ՝ ըստ կանոնաց, և եղեալ պսակն քակտեսցի, և եթէ բռնանան, և ոչ բաժանին՝ ընդ պոռնիկս համարեալ լիցին», որոնք Եկեղեցուց մերժուում են:

Այլ և. «Պահեսցեն և զհրամայեալ օրէնսն ի Տեառնէ՝ որ յաղագս առն և կնոջ անբաժանելի զուգաւորութեան, զի բաց ի բանէ պոռնկութեան և որ այլ ևս են ի կանոնս ս. հարցն գրեալ պատճառք՝ այլովք իւրիք մի արասցէ բաժինս.... զի թէ որ արձակէ զկին իւր և արասցէ այլ՝ շնայ, ըստ բաժին Քրիստոսի, ապա և արձակեալն ընդ նմին զոր արձակեաց՝ շնութեան մեղօքն պատժիցի»¹:

Դարձեալ. «Մի ոք ի քահանայից ի բռնութենէ բռնաւորաց առանց կամաց առնն և կնոջն պսակ դիցէ... Զի պսակն այն անհատատ է և լուծանելի, և պսակադիրքն ո՛չ առանց պատժոց»:

Վերջապէս յիշուում է մի հանգամանք ևս, այն է, երբ մի ամուսինը հեթանոս է: Այդ մասին Պօղոս առաքեալն ասում է. «Եթէ ոք եղբայր կին ունիցի անհաւատ, և նմա հաճոյ իցէ բնակել ընդ նմա, մի՛ թողցէ զնա: Եւ կին որ ունիցի զայր անհաւատ, և նմա կամ իցէ բնակել ընդ նմա, մի՛ թողցէ զայրն. Զի սուրբ է այրն անհավատ կնան... Ապա եթէ անհաւատն մեկնեսցի, մեկնեսցի, զի ոչինչ հարկ ի վերայ կայ եղբօրն կամ քեռն յայնպիսի իրս, քանզի ի խաղաղութիւն կոչեաց զմեզ Աստուած» (Ա. Կորնթ. է 12-15):

Այս այն դէպքի մասին է, որում անհաւատ ամուսիններից մէկը քրիստոնեայ է դառնում. քրիստոնեան պարտաւոր է պահել քրիստոնէական հրամանը, մինչդեռ հեթանոսը պարտաւոր չէ և եթէ թողնէ ամուսնուն, քրիստոնեայ կողմն ազատ է վերստին պսակուելու: Այդ կտորի բացատրութիւնը տալիս է Սարգիս Շնորհալին՝² ասելով, որ

¹ Ընդհ., էջ 304:

² Մեկնութիւն Կաթողիկեայց, Կ.Պօլիս, 1826, էջ 291, 292: Հոովմէական եկեղեցին բացէ ի բաց մերժում է լուծելու հնարաւորութիւնն, այլ ճանաչում է միմիայն ժամանակաւոր բաժանումն: Մինչև անգամ, եթէ մի ամուսինն այլադաւան է և թողնում է հեռանում իւր կողակցից, վերջինիս իրաւունք չէ տալիս ամուսնանալու, քանի որ

պատուիրուած է կանանց հնազանդ լինել, «այլ և անհաւատիցն (արանց) և պազշոտելոցն և ապստամբիցն ի բանէն ճշմարտութեան: Եւ նմա կամ իցէ բնակել ընդ կնոջն քրիստոնէի, մի՛ թողցէ զնա՝ ըստ առաքելական խրատուն...», «...այլ՝ բարեկարգութեամբ ընդ նմա կալով՝ համեստ գնացիւք շահել զնորա փրկութիւնն»:

Իսկ հեթանոսի հետ պսակուել արգելուած է Հայաստանեայց Եկեղեցու կանոնադրութեամբ: Այդպէս Ներսէս Բ-ի ԺԴ կանոնն ասում է. «Վասն որ զհեթանոս կին առնէ, կամ լինի առն՝ չար է. մանաւանդ եթէ յանհաւատութեան կան մնան, եթէ թողցէ կամ մեռցի անհաւատն, ԺԵ ամ ապաշխարեսցէ, և զծնունդսն ածիցէ ի հաւատս»:

Մանաւանդ Սիրի ԺԱ կանոնը. «Քահանայք պատուէր արասցեն՝ արանց և կանանց և դստերաց նոցա՝ զի ոչ արասցեն ընդ հեթանոսի զուգութիւն՝ զի չէ ամուսնութիւն, այլ անօրէն և պիղծ խառնակութիւն. զի զի՞նչ բաժին կայ հաւատացելոցն ընդ անհաւատին, զի չար է քան զչնութիւն և որ գարշազոյնն է քան զչնութիւն անբանական յանցանք»:

Ուրեմն հեթանոսի, նաև այլադաւանի¹ հետ հայի ամուսնութիւնն արգելուած է բացէ ի բաց, քանի որ սիրոյ և զգացմանց միութիւն չեն կարող ունենալ,² և հաւատացող չլինելով՝ չեն վայելիլ Հայոց եկեղեցու օրհնութիւնը: Առանց հաւատքի օրհնութիւնն ոչինչ է և սրբապղծութիւն է անհաւատի վրայ խորհուրդ կատարելը³:

Վերոյիշեալ բոլոր կանոնների սկզբունքները գեղեցկապէս ամփոփուած են Կոստանդին Ա-ի ԺԵ կանոնում, որ է այս.

«Առաւել ջան տարցին եպիսկոպոսք և քորեպիսկոպոսք՝ զպոռնիկս, զչնացողս և զհմայս, և զամենայն յանցաւորսն՝ երկիւղիւ գեհնին ի դարձ ածել. իսկ զանդարձսն՝ մարմնաւոր պատուհասիւ և հոգեւորաւ խրատել և տուգանել, մանաւանդ զայնպիսին որ այր և կնոջ մէջ մտցեն, կամ բող ունիցին կին, կամ ատելութեան պատճառաւ թողուն զկանայս առանց բանի պոռնկութեան. զայնպիսին առանց խղճի անողորմ խրատեսցեն տուգանօք...»⁴:

թողողը դեռ կենդանի է:

¹ Այլադաւանի հետ պսակուելն արգելուած է 491 թուի Վաղարշապատի ու Դւնայ ս. ժողովների նզովքներով. Ուխտանէս, II, էջ 80, 86, 136, Մովս. Կաղանկատուացի, II, խէ: Տե՛ս և Յովհան Իմաստասերի ԻԹ և ԼԲ կանոնք:

² 1823 թուին Վայմարի դուքսն իրաւունք տուաւ քրիստոնեաներին և հրէից՝ իրար աղջիկ տալու: Գեօթեն լսելով սարսափել է և ասել, որ եթէ իւրեանց հոգևոր տեսչապետը բնաւորութիւն ունեցող մարդ լինէր, պէտք է այն թոպէին հրաժարուէր և չընդունէր այդ օրէնքը, զի եթէ անհաւատը մտնէ և հաւատացողի հետ շնորհ վայելէ, այլ ևս զգացմունք և բարոյականութիւն կմնա՞յ ամենալաւ քրիստոնեայի մէջ անգամ:

³ Տե՛ս Մատթ. է 6: Ընդհանր., էջ 81–82:

⁴ Կիրակոս, ԻԱ:

Բոլոր ասածներից շատ պարզ երևում է, որ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու սկզբունքն է՝ ամեն միջոցներ գործ դնել և ուղղել մեղաւոր կողակցին. ոչ մի պատճառ չի կարող քակտել օրինաւոր ամուսնութիւնը, բացի մահից: Միայն թէ պսակն անվաւեր է, երբ ապօրինի է, երբ դրուած կանոններին հակառակ է:

Սակայն վերև տեսանք, որ կան ապաշխարանքով բաժանումներ. ուրեմն ո՞րն է ճշմարիտ եզրակացութիւնը:

Զ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ Ս. ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԿԱՆՈՆԱԴՐԱԿԱՆ ՎԵՐՁՆԱԿԱՆ ՎՃԻՌԸ

Ձանազան բազմակողմանի կանոնները համախմբուած դիտելով՝ տեսանք, որ նոքա դիմում են դէպի Քրիստոսի վարդապետութեան իրազործումը: Աւետարանն արգելում է պսակի լուծումը, պսակադրութիւնն էլ անշարժելի կնիք է դնում պսակի վրայ, այնպէս որ անհնարին է դոցա հակառակ գնալ, վասն զի եթէ Աւետարանի և պսակադրութեան որոշումը չպահպանուի, պսակի ս. խորհուրդն ևս կկորցնէ իւր բարձր նշանակութիւնն, և ամուսնացողները զրկուելով Ս. Եկեղեցու աստուածային օրհնութիւնից՝ չեն բողբոջիլ և ծաղկիլ: Ուրեմն լուծումն այն ժամանակ է միայն իրականանում, երբ պսակադրութիւնը, խախտւա կամ անսուրբ հիմունքների վրա լինելով, իրօք կատարուած չէ: Ապօրինի պսակը իսկապէս չէ կայանում և նորոնով իրականացած ամուսնութիւնը հաւասար է պոռնկութեան, վասն զի Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու պսակադրութեան օրհնութիւնն ուղիւ է իրազործուում և միայն ուղիւ համար է բարեբեր, որոնք պսակուում են համաձայն նորա հրամաններին և դաւանում նորա հաւատքն ու բարոյական վարդապետութիւնը:

Արդ, Հայոց եկեղեցում օրհնութիւնաբեր ճշմարիտ պսակ կլինի միմիայն նորա հաւատացողների վրայ, որոնցից թէ՛ տղամարդն և թէ՛ օրիորդը պէտք է կուսութեամբ պահած լինեն ինքեանց, ճշմարիտ նպատակով իրար ջերմապէս սիրեն, հեռու ազգակալցական կապերից, ազատ վարակիչ ախտերից և մարմանական այլանդակութիւններից, և համոզմունքով ու հաւատքով նուիրուին իրար, միանան հոգով՝ յաւիտեան չանջատուելու, միասին ապրելու և մեռնելու: Այս բոլորի պահպանութեան համար են դրուած նախայիշեալ կանոններն¹, ըստ որում և քահանայացուն, որ անձամբ ըստ ամե-

¹ Նշանաւոր է Յովհան Իմաստասերի մի կանոնն. «Ոչ է արժան, յորժամ առ վա-

նայնի օրինակ պէտք է լինի ժողովրդին, ինքն իսկ չի կարող շեղուիլ դոյզն-ինչ այդ կանոններից:

Եւ որպէս զի քահանան ճշգրիտ օրինակով ցոյց տայ, թէ ինչպէս պէտք է լինել Աստուծոյ արքայութեան ճշմարիտ անդամը դառնալու համար, Հայոց եկեղեցին նաեւ չէ թոյլատրում նորան կրկին ամուսնանալ կամ այրի լինել կամ այրի կնիկ ունենալ, կամ ապօրինի ամուսնութեան ծնունդ լինել, քանի որ այդ ամենը համաձայն չէ քրիստոնէական բարձր սկզբունքներին: Ծճմարիտ սէրն անսպառ է և մշտական, և նորա հոգեւոր կապն անխզելի է և անմոռանալի, ինչպէս երբեմն տեսնում ենք և կեանքում: Ծճմարիտ մարդու ամուսնական սէրը մեռնում է նորա կողակցի մահուամբ: Մինչդեռ երկրորդ ամուսնութիւնը արդէն ապացոյց է առաջնի թիւրութեան և մարմնասիրական լինելուն, ըստ որում և երկրորդի անսրբութեան երաշխիք է առաջինը:

Սակայն «ոչ ամենեքեան բաւական են այդմ բանի», ուստի և Հայոց եկեղեցին թոյլատրում է այրիներին իրար հետ պսակուիլ՝ միջոց տալով նոցա հետզհետէ ապաշխարելու իւրեանց մարմնասիրական ախտերն, վասն զի չէ ուզում, որ կորստեան մատնուին ախտանալով, այլ և չէ կամենում կոյսերին մատնել այրիների մեղքերին և սիրադրուժ սրտի հետ կապել: Վասնորոյ և երկրորդ ամուսնութեան սգայիշատակ պսակի աղօթքի մէջ խնդրուում է Աստուածանից. «Թո՛ղ Տէր, զմեզս և զյանցանս սոցա, զկամայ և զակամայ. ընկա՛լ զաղօթս և զխնդրուածս սոցա. սրբեա՛ զսոցա զհոգի և զմարմին. և չինե՛ա զսոսա որպէս առաջին վարուքն կեալ ընդ միմեանս գործովք բարութեան յայսմ աշխարհիս»:

Այսպէս ուրեմն Հայոց եկեղեցին ծանր կամ թեթեւ ապաշխարանքով ուղղում է իւր տկար որդոց առաջնաքայլ շեղումներն և նոցա միջոց է տալիս զղջմամբ արժանանալու աստուածային շնորհաց. «Զի (Աստուած) ոչ կամի զմահ մեղաւորին, այլ զդառնալն ի Քրիստոս»¹, ըստ որում «արդարացունէ զմեղաւորս, որ ապաշխարեսցին»²:

Թող ոչ ոք չկարծէ թէ «չնչին» հանգամանքների վրայ ուշ դարձնել պէտք չէ. այն կանոնը կամ սկզբունքն, որ ամենից չնչին

դիւ պսակ ընդունելոց են, յերեկորէն ժողովս առնել և արբեմալ և գեխել, այլ պարկեշտութեամբ և աղօթիք արժանի առնել զինքեանս պսակին օրինութեան և աստուածային հաղորդութեան: Ապա եթէ ոք գտցի զայս արարեալ, քահանայն զօրն ի բաց փոխեսցէ, և որպէս ասացաքն՝ յայլուն աւուր հրաման տացէ զգուշութեամբ և արժանաւոր կարգօք պսակիլ և հաղորդիլ օրինացն»:

¹ Ս. Գ. Լուսաւորիչ, Յաճախ., էջ 147:

² Ամդ, էջ 175:

է համարուում մարդկապէս, կապ ունի ոչ միայն մարդու երջանկութեան, այլ և ամենահիմնական դաւանանքների և փրկագործութեան էական բովանդակութեան հետ: Եւ եթէ փոքր կարծուած մի սկզբունք խախտուում է, խանգարուում է և՛ սրբագործութեան և՛ եկեղեցու օրհնութեան ընդունելութիւնը: Նոյն իսկ մի կանոն է, թէ. «Զի որ փոքր համարին զանցումն ինչ ի պատուիրանէն՝ այն է մահու չափ մեղք, որ ոչ ընդ խոստովանութեամբ անկանի....»: Եւ կամ ըստ Յովհան Մանդակունու. «Զի զոր ինչ և է ի վէրս մեղաց, և փոքր համարեսցի, և ոչ ապաշխարեսցէ, այն են մեղք մահու չափ»: Մանաւանդ որ մեղք է ոչ թէ գործածն ինքն ըստ ինքնեան, այլ գործել կամենալը: Ուրեմն եկեղեցական կարգաւորութեան մէջ ոչ մի սկզբունք և հիմնական կանոն չի կարելի չնչին և աննշան համարել, ապա թէ ոչ՝ ամբողջ եկեղեցու նշանակութիւնը կվտանգուի:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչն ևս ասում է իւր կանոնների վերջում. «Եւ արդ՝ զայս ամենայն գրեցաք առ ի փորձելոյ զիւրաքանչիւր չափ ապաշխարութեան, զի մի՛ գոր կորուսցուք յայսպիսեացն, այլ զարհուրեալ ի ծանր և յահագին և ի մեծ դատաստանէն յաւուր Տեառն մերոյ՝ ընկալցուք հանդերձ աղօթիւք և պատարագօք և յափշտակեսցուք զնոսա յորոգայթից սատանայի և զանձինս մեր կարասցուք գերծանել ի յաւիտենական տանջանացն Քրիստոսիւ Յիսուսիւ Տէրամբ մերով, նմա փառք»:

Արդ, Հայոց եկեղեցին յարմարաւոր ապաշխարանքով բուժում է առաջնաքայլ մեղսագործութեան վէրքերը, բայց երբ որ այդ քայլը շատ յառաջ է գնում, կամ մարդ անուղղայ է մնում և կրկնում նոյնը՝ մեղքի մէջ իսպառ զառածելով, այն ժամանակ տեսնում է, որ չունի նա սէր և հաւատք, կամ իսկապէս հոգով մեռած է, «սրտով թանձրացած» և ապաշխարութեան ու գղձման անընդունակ:

Այդ ժամանակ նա վերջնական արգելք է դնում նորա ընթացքի դէմ և կամ զրկում է իւր շնորհներից, որպէս զի իւր միւս որդիք ազատուեն վարակման վտանգից և չարիքը չզարգանայ:

Եզրակացական այս ընդհանուր տեսութիւնից յետոյ, դնենք այստեղ խնդրի կանոնական վերջնական որոշումն՝ ամփոփելով մինչև այժմ վկայաբերուածները Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու մի քաջախորիստ վարդապետի խօսքերով. «Թէպէտ և եկեղեցի սուրբ, ասում է ս. Գրիգոր Տաթևացին, կարէ բաժանել վասն արգելմանցն, զի բազում արգելմունք գոն պսակին, որպէս ազգակցութիւն հոգևոր և մարմնաւոր, կամ տկարութիւն բնութեան, կամ պոռնկութիւնն, կամ այսահարութիւնն, կամ ծառայութիւնն, կամ բռնութեամբն,

կամ այլ ինչ այսպիսի պատճառ, որով բաժանին այրն և կինն: Այլ ոչ է պարտ բաժանել զպսակն զայն, որ օրինօք լինի պսակեալ ըստ այնմ. «զոր Աստուած զուգեաց՝ մարդ մի՝ մեկնեացէ»: Սակայն ի մահն արձակի և քակի շաղկապն պսակին: Եւ կրկին է շաղկապ պսակին և կրկին է մահն, որ պատասխանի տայ նոցին այսպէս. զի է շաղկապ հոգեւոր, այսինքն սրտից, և է շաղկապ մարմնաւոր՝ խառնմամբ սեռիցն: Իսկ և մահն կրկին է՝ հոգեւոր և մարմնաւոր, հոգեւոր մահուամբ արձակի հոգեւոր շաղկապն, այն է՝ յորժամ մարդն մեռանի աշխարհի, մտանելով ի կրօնաւորութիւն: Եւ մարմնաւոր շաղկապն արձակի և քակի մարմնաւոր մահուամբն. վասնորոյ ոչ է պարտ բաժանել զօրինաւոր պսակն, որքան կենդանի իցեն»¹:

Ըստ որում և. «Բազումք են պատճառ արձակելոյ. նախ ազգակցութիւն հոգեւոր կամ մարմնաւոր կամ օրինաւոր, բ. պոռնկութիւն, գ. տկարութիւն, դ. բռնութեամբն, ե. ծառայութիւն, զ. այսահարութիւնն, է. անբժշկելի ցաւք որպէս գօղութիւն, ը. թէ յառաջ պոռնկեալ իցեն ընդ միմեանս, թ. թէ ուխտաւոր լինի այրն կամ սարկաւազ կինն, ժ. անհաւատութիւնն, թէ մինն անհաւատ լինի՝ ոչ պսակի և թէ պսակն քակեսցի, ժա. թէ խօսեցեալ իցէ թէ նշանեալ, ոչ կարէ առնուլ ազգական նորին, ժբ. թէ ի կրօնաւորութիւն ինչ հրաւիրին այրն կամ կինն, այլ հաւանութեամբ միմեանց արձակեցան: Այսոքիկ են պատճառք արձակման: Եւ վասն այլ ինչ ոչ արձակի»²:

Ուրեմն օրինաւոր ամուսնութեան պսակն անլուծանելի է, իսկ ապօրինին ինքն ըստ ինքեան լուծուած է, զի չէ կայացած իսկապէս: Օրինաւոր պսակը միմիայն մահուամբ է լուծուում:

Եթէ դասաւորենք ապօրինութեան վերոյիշեալ պատճառներն երկու կարգի մէջ, կստանանք հետեյալը.

ԱՆՎԱԴԵՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐ

1. Ազգակցութիւն կամ չհասութիւն:
2. Նշանադրական չհասութիւն:
3. Անբուժելի տկարութիւն (անկարողութիւն, որով մահացած է մէկը):
4. Բռնութեամբ կայացածը:
5. Պոռնկութիւն (իրար հետ) պսակից առաջ:

¹ Գիրք Հարցմանց, էջ 610: Տե՛ս և Գեորգ Դ-ի կոմդակը. «Ի միտ առցեն քահանայք և ժողովուրդք, զի ամուսնութիւնն է առն և կնոջ ընկերակցական անվախճան միաւորութիւն ազատութեամբ և հաւանութեամբ երկոցունց եղեալ, զոր միայն մահն կարէ լուծանել», «Արարատ», 1875, էջ 309:

² Մեկնութիւն Մատթի, գրչագիր:

ՄԱՀՈՒՔԱՆ ԴԵՊԵՐՏ

1. 2. Ուխտաւորութիւնն և կրօնաւորութիւնն (երկու ամուսինք կրօնաւորուում են):
3. Անհաւատութիւն:
4. Այսահարութիւն և անկարողութիւն (անբուժելի, անմերձենալի):
5. Անբուժելի գողութիւն (անմերձենալի):
6. Անդարձ անջատումն:
7. Կորստական պոռնկութիւն¹:

Առաջին հինգ պատճառների մէջ ուշադրութեան առնելի է «պարտ հատուցանելու» (Կորնթ. է՝ 3) անկարողութիւնն՝ լինի այդ սեռական տկարութեամբ թէ անհամաչափութեամբ, որով չի կարող պսակը կայացած համարուել: Միւս դէպքերի մէջ, որոնցում պսակողը ձեռնհաս է իմանալ կամ գիտէ ապօրինութիւնն և պսակում է, խստիւ պէտք է պատժուի: Բոլոր հինգ պատճառների մասին խօսել ենք: Միայն կրկնում ենք, քանի որ բռնութեամբ եղածն, յետոյ յառաջացած անբուժելի այսահարութիւնն, անկարողութիւնն և գողութիւնը հակառակ մէկ ամուսնու կամաց են լինում, ուստի նորան արձակողը պարտաւոր է անպատճառ ապահովել նորա կեանքը նիւթապէս, ինչպէս տեսանք Շահապիվանի ս. ժողովի կանոններում: Իսկ չհասութեան մասին՝ յետոյ:

Ամլութեան համար պսակը չի կարելի լուծել, վասն զի պսակի նպատակը միմիայն որդեծնութիւնը չէ, և երկրորդ՝ լուծելով կարելի է պատճառ լինել պոռնկութեան: Ս. Գ. Տաթևացին ևս գրում է. «Զամուլ կիսն ոչ է պարտ արձակել: Ասեմ թէ ոչ վասն Դ. պատճառի. նախ զի ոչ գիտեն զպատճառս ամլութեան յառնէն թէ՞ ի կնոջն. երկրորդ՝ զի և Սառայ և Աննա ամուլ էր. երրորդ՝ զի ոչ իւր կամաւ է. չորրորդ՝ թէպէտ զաւակ ոչ լինի, սակայն ի պոռնկութենէ խորշի»:

¹ «Հրամայէ Քրիստոս, թէ. «Զոր Աստուած զուգեաց և միացույց՝ մարդ մի՝ մեկնեցտ: Եւ որ զկին իւր արձակէ՝ նա տայ նմա շնալ: Եւ թէ այլ մարդ զարձակեալն առնու՝ շնութիւն է նմա: Փակեաց թէ ամենևին ոչ բաժանի օրհնեալ պսակն մինչ ի մահ: Զի որպէս քահանային օծումն ի Հոգւոյն ոչ բաժանի յաւիտեան, և պսակին օրհնութիւնն՝ որ ի մարմինն է՝ ոչ բաժանի մինչև ի մահ ի մարմնոյն: Իսկ որ խտրոց դնէ թէ առանց բանի պոռնկութեան. զայն ցուցանէ որ պատճառաւ իրիք կամ պոռնկութեամբ կամ այլ ինչ յորժամ բաժանին, առանց ամուսնութեան մնացեն թէ երկուքն են բաժանման պատճառ, մինչև հաշտեցին: Եւ թէ մինն է պատճառ՝ որ և իցէ թէ այրն և թէ կինն, առանց ամուսնութեան մնացտ, և միւսն զուգեացի այլոյ որ չէր պատճառ»: Հարցմանց գիրք, էջ 401:

Երկրորդ կարգի մէջ ուխտաւորութեամբ և կրօնաւորութեամբ նուիրուում է մարդ (ուխտով կամ հրաւերով) Աստուծոյ և «մեռնում է աշխարհի», միայն թէ այս պէտք է փոխադարձ համաձայնութեամբ լինի ըստ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի օրինակին և պէտք է երկուքն էլ հեռանան աշխարհից. այս բարձր առաքինութիւն է մարմնաւորի մահացմամբ, մինչդեռ անհաւատութիւնն ընդհակառակն՝ հոգեւոր կորուստ է մէկ կողակցի: Անբուժելի այսահարութիւնն ու վարակիչ ցաւերն արդէն մարմնապէս անընդունակ և վտանգաւոր են դարձնում մարդուն իւր կողակցի համար, ըստ որում և մարմնապէս մեռնում է նա: Անդարձ անջատումն ինքն ըստ ինքեան ազատում է կողակցին, իսկ եթէ դարձն անյայտ է, 7-10 տարի յետոյ է լինում ամուսնութեան թույլտուութիւն: Վերջապէս անուղղելի պոռնկութիւնը կատարելապէս անհաւատութիւն է և հոգեւոր մահ՝ ըստ այնմ թէ. «Պատուական է ամուսնութիւն ամենևին և սուրբ անկողինք. բայց զշունս և զպոռնիկս դատի Աստուած» (Եբր. ԺԳ. 4): Այլ և «որ շնայ առ պակասութեան մտաց, կորուստ անձին իւրում ստանայ» (Առաք. 2. 32) և կամ. «որ պոռնկին՝ յիւր մարմինն մեղանչէ» (Ա. Կորնթ. 2. 19):

Այս ամենի լուծիչ պարագան հոգեւոր մահն է, որում «որ յուսահատ են ի կենաց անտի և օտարացեալք յԱստուծոյ և յուղիղ վարուց, նոքա են ստուգապէս մեռեալ» (Հաճախ., էջ 132): Մինչդեռ հաւատացեալը չի կարող հոգով մեռնել կամ «մեռեալին» գործակից լինել:

Ուրեմն Քրիստոսի վարդապետութիւնից բղխած այն բոլոր արգելմունքներն, որոնք դրուած են եկեղեցում պսակի սրբութիւնը պահպանելու, որով և ժողովրդի բարոյական ու կենսական երջանկութեան նպաստելու, անհնարին է խախտել. դոցա դէմ դրուած պսակն իրապէս չէ կայանում: Իսկ մէկ ամուսնու ախտերն ու պարագայք (4, 5, 6, 7), որոնք մահացնում են նորան, վիրաւորում են և խզում պսակի կապերն միւս ամուսնու հայեցակէտով, որի հաւատքը թոյլ է և սէրն անկայուն, ուստի և Հայոց եկեղեցին ազատ է կացնում նորան, այսինքն՝ աղերսարկու «արդար» ամուսնուն, որպէս զի ապաշխարելով և ուղղուելով մի նոր ամուսնութեան մէջ ճշմարիտ հաւատքով սիրող կողակից դառնայ:

Սակայն բարձր վարդապետութիւնը մնում է նոյն. առաքինի ամուսինն երբեք չպէտք է թողնէ իւր կողակցին, իսկ եթէ վերջինս կորած է, նա պէտք է ցմահ սգայ այդ կորուստն և վերստին չամուսնանայ: «Կապեալ ես ի կին, մի՛ խնդրեր արձակել. արձակեալ ես ի կնոջէ, մի՛ խնդրեր կին» (Ա. Կորնթ. Է. 27):

Մի վերջին խնդիր մնում է մեզ որոշելու՝ արդեօ՞ք ով է յիշեալ առանձնաշնորհումների իրաւատուն և կամ եկեղեցական արգելմանց հիմունքները կշռադատող և ըստ այնմ նոր հանգամանաց մէջ կարգադրութիւն անողը:

Է

ՇՆՈՐՀԱԶՈՒՐԿ ԱՄՈՒՄՆՈՒԹԵԱՆ ՎՃՈՒՏՈՒ ԻՐԱՒԱՏԵՐԸ

Եթէ ուշադրութեամբ քննենք Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու հարուստ կանոնադրութիւնը, կտեսնենք, որ դարերի ընթացքում դրուած կանոնները լրացնում են իրար՝ հաստատուելով առաքելոց և Հայոց ս. հայրերի կանոնական սկզբանց վրայ: Նոր դրուած կանոններն առաւել որոշ են արտահայտում եղած կանոնը, կամ խստացնում են պատիժները կամ թեթեւացնում և կամ հին կանոնական սկզբունքներից օգտուելով՝ նոր հանգամանքների համար կանոններ կազմում: Միայն թէ այդ բոլոր կանոնադրութիւնների մէջ անփոփոխ պահում են Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու դաւանական և բարոյական վարդապետութիւնն: Այլապէս չի էլ կարող լինել, որովհետեւ եկեղեցին հիմնուած է աստուածային հիմունքների և կամ Աւետատարանի վրայ, իսկ նորա առաջնորդողն է միշտ մի և նոյն Սուրբ Հոգին:

Այսպէս մեզնից վեց դար առաջ գրում է Կոստանդին Ա կաթողիկոսն իւր մի կանոնական կոնդակի մէջ. «Հրաման է այս առաքելադիր, որ ի տարւոյն երեք անգամ առաջնորդք Եկեղեցւոյ, թէ ո՞րպէս ունիցին զսահմանս յաւիտեանականս՝ զոր Հոգին Սուրբ հաստատեաց, զպակասն լնուլ, և զեկամոտ որոմն խլել...»¹:

Սիօն կաթողիկոսը շեշտում է, որ ինքը պարտաւոր է վերահասու լինել, «քննել տեսանել զկարգս Եկեղեցւոյ, զոր կանոնեցին ս. Հարքն, թէ ո՞րպէս ունիցին առաջնորդք կամ ժողովուրդք Եկեղեցւոյ»: Ընդ նմին և ժողով արաւ «հաստատել զաւանդեալ օրինադրութիւն ս. Հարցն, իսկ զթերին ընդ բարեպաշտութեամբ ի նոյն կանոն միաբանել...»:

Ներսէս Շինողի Դնայ ժողովը կամենալով մի կանոն դնել, որ անժառանգ հոգեւորականաց կայքն եկեղեցունն է, չգիտէր թէ ինչ կանոն էին ունեցել ս. հայրերն այդ նկատմամբ, ուստի և վախենում

¹ Կիրակոս, ԽԱ:

էին, թէ մի գուցէ հակառակ ընթանան նոցա՝ ենթարկուելով մարդկային մոլորութեան: Եւ ահա գրում են իբր ծանօթութիւն. «Արդ՝ այս սահմանադրութիւն եկեղեցւոյ՝ ի Հերակղէ Հոռոմոց թագաւորէ, և ի Խոսրովայ Պարսից արքայէ աւուրցն և այսր եղիցի. իսկ ինչ որ յառաջ քան զնոցա ժամանակն գործեցեալ էր՝ մի շարժեսցի, զի չգիտեմք ինչ հաստատուն, թէ որպե՞ս կալեալ...»:

Նոյնիսկ Շահապիվանի ս. ժողովը փոքր ինչ ծանրացնելով պատիժներն՝ ասում է. «Ապա թէ ոք ընդդէմ եկեալ ասիցէ թէ՝ ի Նիկիական կանոնսն ընդէ՞ր ոչ է այնպէս ծանր եղեալ. վասն զի ոչ ունէր ոք ակն թէ այդպիսի մեծամեծ չարիք և ոճիրք յաշխարհի գործիցին, այլ անդէմ վաղվադակի մօտակտուր խզէին (զազգախառնութեան) զչար արմատ կորստեան»:

Հայոց ս. հայրերի այդ մեծ ժողովն չէ ուզում դոյզն-ինչ շեղուել նախորդներից և հաստատում է «զկարգն Ս. Գրիգորի և զՆերսիսի և զՍահակայ և զՄաշտոցի...»:

Առ այժմ չբազմացնենք այդ ակներե սկզբունքի ապացոյցները. նախընթացում տեսանք և Ս. Գ. Նարեկացու վկայութիւնները, թէ եկեղեցու կարգ ու կանոններն անփոփոխելի են¹, և այդ բաւական է:

Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու կանոնները դնում է այն անձն՝ իւր աթոռակիցների խորհրդածութիւնք լսելով, որ վայելում է Ս. Հոգու բոլոր շնորհներն՝ իբրև առաքելական յաջորդ: Այդ անձն է ամենայն Հայոց կաթողիկոսն՝ Թադէոս և Բարդուղիմէոսի Լուսաւորչեան Աթոռի գահակալը, նորա իրաւունքները սահմանափակուում են միմիայն Հայոց եկեղեցու վարդապետութեամբ և Ս. Լուսաւորչի առաքելական շաւղի աւանդականութեամբ: Ինչպէս որ ժողով կազմողը կաթողիկոսն է, կանոններ հրատարակող, հրամանադրող և հսկողը դարձեալ կաթողիկոսն է, այնպէս և կաթողիկոսն է եկեղեցու բարձրագույն վարդապետն, ուրեմն և իւրաքանչիւր կանոնի բացատրող և իրականացնողն, երաշխաւորող և յանձնարարողը:

Որ ասում ենք ժողովականք խորհրդակիցներ են, այդով չենք

¹ Ապա. «Եթէ ի փոփոխիլն ձեր ի տեղեաց՝ փոփոխիցէք և զհաւատ. ի յայլայլիլն ձեր հանդերձիլ՝ այլալիցէք և զհայրենի դաւանութիւն և զկրօն ի յուսանելն ձեր զայլ և այլ լեզուս, ուսանիցիք և զայլ և այլ աղանդս. ի բաժանիլն ձեր մարմնով ի սեպուհ երկրէ և յօտարանալն ի հայրենեաց, և ի մտանելն ձեր յօտար ազգս և յօտար լեզուս նաև բաժանիցիք օտարանայցէք մտօք և սրտիւք ի նախնեաց ձերոց կանոնաց և աւանդութեանց, ի հայրենեաց ձերոց սովորութեանց և բարուց և մոռանայցէք զհոգևոր և զմարմնաւոր ծնողս և զերախտաւորս ձեր. զեկեղեցիս և զհայրենաւանդ ուխտն ձեր. անկարօք և ձեզ է պատահելոց՝ որ պատահեցաւ Իսրայէլացւոցն, որք տապաւատ անկան յանապատի անդ՝ ըստ ս. Պօղոսի», Սիմեօն Կաթողիկոս, Պարտալճար, էջ 295:

ուղղում ասել, թէ խորհուրդ տուողներ են, այլ նոքա խորհելով և քննելով՝ յայտնում են իւրեանց կարծիքներն ըստ իւրեանց թեմերի հանգամանաց, որպէս զի կաթողիկոսը մարդկապէս նախապատրաստուի Ս. Հոգուն թելադրութեան լսելու համար: Առ այժմ չերկարենք. մեզ համար որոշ է այս, որ կաթողիկոսով է կանոնադրուում, կաթողիկոսն է կանոնները հրատարակում, կաթողիկոսն է մէկնում՝ իբրեւ բարձրագոյն վարդապետ, վերջապէս ուրեմն կաթողիկոսը պէտք է գտնէ ուրիշ հանգամանքներում դրուած կանոնի համաձայնութիւնը նոր հանգամանքների մէջ, քանի որ այդ ևս բարձր վարդապետութեան գործ է: Մի խօսքով՝ «Կաթողիկոսն դէտ և գլուխ և օրէնսդիր լիցի ժողովրդեանն, ի զըստ բերանոյ նորա վճարեսցի ամենայն ինչ, որպէս Մովսէսին և Ահարովին էր», - ասում է առաքելական կանոնը: Այդ է պատճառն, որ հին ժամանակի կանոնները յայտնի են մեզ միայն կաթողիկոսաց անուամբ, քանի որ կանոնադրութեան գործի մեծագոյն բեռն ու պատասխանատուութիւնը միայն կաթողիկոսի վրայ է:

Եթէ դարձնենք մեր խօսքը բացառապէս պսակի վրայ, կտեսնենք, որ այդոր բնաւորական և բարոյական հանգամանքներն անթուելի են որքան շատ կանոններ¹ դրուին, դարձեալ նոր հանգամանքներ կելնեն, ուրեմն կաթողիկոսն իբրեւ բարձրագոյն վարդապետ, իբրեւ օծեալ քահանայապետ, իբրեւ օրէնսդրութեան իրաւատէր և իբրեւ բազմաց ձայներ ու կարծիքներ լսող ու Ս. Հոգով վճռահատող, նա միայն կարող է իւրաքանչիւր դէպքի մասին նոր վճիռ տալ համաձայն եկեղեցու կանոնադրութեան սկզբանց և ուղղիչ բացառութիւնք անել²: Նա՛ միայն կարող է Ս. Հոգու շնորհով կշռադատել,

¹ Որովհետեւ եկեղեցին կրթող և փրկագործող է ամենատեսակ բնաւորութեամբ մարդկանց, ուստի անկարելի է իւրաքանչիւր պարագայի համար կանոն դնել: Դռովմ. եկեղեցին, որ բժախնդրութեան հասցրած կանոններ ունի, դարձեալ չէ կարողանում դոցանով բաւականանալ: Նորերս Բրեսլավի իշխան Եպիսկոպոս Կոպն իսկ մէկ շրջաբերականով ասում է, որ պէտք է ամուսինների գիտակցութիւնը, պարտիքն ու խիղճը կրթել և պսակի գերբնական խորհրդի տակ խոնարհեցնել, և ոչ թէ քաղաքական օրէնքների ենթարկել:

² Ս. Սինդի, առաջնորդների և յաջորդների իրաւունքներն ու պարտիքները սահմանուած են Գեորգ Դ Կաթողիկոսի գեղեցիկ կոմիակաց մէջ, տե՛ս «Արարատ», 1875, էջ 507-312: Նա ասում է, որ ջանք է գործ դնում «ըստ սրբազան պարտուց Դայրապետական պաշտամանս մերոյ՝ հաւատարիմ աւանդապահ լինել սրբազան կարգաց և կանոնաց Դայաստանեայցս Ուղղափառ սուրբ եկեղեցւոյ...»: էջ 308: Տե՛ս և մյուս կոմիակն «Յրահանգ վասն աւագ քահանայից», «Արարատ», 1882, էջ 88:

«Աւագ քահանայն պարտի գոյշ լինել՝ զի մի չհաս և ապօրինի պսակ դիցեն քահանայք եկեղեցւոյ իւրոյ, ի նկատել զապօրինութիւն ինչ՝ իսկոյն պարտի արգելուլ և անյապաղ գրութեամբ յայտնել Առաջնորդին և Թեմական ատենին»:

«Աւագ քահանայն պարտ է զգոյշ լինել՝ մի՛ բնաւ պսակ դնել եկեղց յայլոց ծխոց, խստիւ արգելեալ է նաև յայնպիսի դէպս, յորս մին յեկեղց յամուսնութիւն՝ իցէ ի տե-

Թէ արդեօ՞ք այս ու այն վարդապետական, այսինքն՝ դաւանական ու բարոյական հիմունքներն, որոնց վրայ հաստատուած են պսակի արգելմունքներն, չեն շօշափուում, և ըստ այնմ կարգադրել, պատժել կամ ապաշխարել տալով ներել, ապօրինին լուծել և կամ, կարևոր դէպքում ապաշխարանքի տակ դնելով, վաւերացնել:

Երկրորդ. իւրաքանչիւր ապօրինութեան կամ մահուան լուծումն կապ ունի եկեղեցու հիմնական սկզբունքների և դաւանանքների հետ, այլ և նոր հանգամանքներն, որոնք կարող են առերևոյթ համապատասխանել կանոնին, կարեն շօշափել եկեղեցու հիմունքն: Եւ որովհետեւ բոլոր կարգադրութեանց մէջ կաթողիկոսն է առաքելական յաջորդականութեամբ հսկողն, որ չլինի, թէ այդպիսի մի վտանգ պատահի, ուստի և նա է պատասխանատու և նա պէտք է կարգադրէ: Հարկաւ, նա կարող է տալ կոնդակով որ և իցէ իրաւունք ս. Սինոդին կամ առաջնորդներին, սակայն միմիայն իւր երաշխաւորութեամբ և պատասխանատուութեամբ, իսկ մի այլ կաթողիկոս, եթէ այդ պատասխանատուութիւնը յանձն չառնէ, կարէ յետ առնել: Անշուշտ, իրաւունք տալը միայն ծանր դէպքերումն է ներելի, որպէս կաթողիկոսի երկարատեւ հիւանդութեան ժամանակ:

Երրորդ. մէկին ընդ միշտ հոգեպէս մեռած ճանաչել կարող է միայն եկեղեցու այն քահանայապետն, որ ունի վարդապետական և առաքելական լիառատ շնորհ, և որի առաջ խոնարհուում է ազգն իբրեւ ամբողջութիւն, մանաւանդ որ այդ մեծ պատասխանատուութեան տակ է:

Չորրորդ. եթէ սոսկ իրաւաբանական դարձնենք պսակի խնդիրներն, այդ հակառակ կլինի Աւետարանին և կանոններով անպարփակելի: Վասն զի Աւետարանը իսկապէս չէ ճանաչում պսակի լուծումն, և ըստ այդմ Հայոց եկեղեցին իւր կանոնական շաւղում աշխատում է կրթել ժողովուրդն, հասունցնել այդ բարձրութեան համար և ներողամտական հնարներով ազատել մոլորուած որդոց վերջնական կորստից: Իսկ փրկագործական այս մեծ գործի տեսուչն

դական ժողովրդեն և միւսն՝ յօտար քաղաքէ կամ ի գիւղէ, պարտի անպատճառ վաւերական վկայականս պահանջել յօտարականէն՝ հաստատեալ յԱռաջնորդէ վիճակին օտարականի, յոր վիճակաց և իցէ թէ ի Ռուսաստանէ, թէ Պարսկաստանէ և յայլոց տեղեաց, ուղղակի գրել առ Առաջնորդն նոյն վիճակի և տեղեկութիւնս պահանջել ստորագրութեամբ Առաջնորդի իւրոյ քահանայի և համաքաղաքացւոց, մի՞ իշխեսցեն պսակ դնել քահանայք, մինչև ստացին զհիշեալ վաւերական վկայականս ստորագրութեամբ քահանայի իւրոյ համաքաղաքացւոյ և ազգակցաց օտարականին՝ հաստատեալ յԱռաջնորդէ վիճակին: Այսպիսի վկայական պահանջի նաև ի պատանկութեն անտի պանդխտեալ յօտարականէն, զի մի՞ գուցէ արդէն ամուսնացեալ լիցի օտարականն և ամուսինն կենդանի լիցի»:

և ղեկավարը կաթոլիկոսն է՝ իբրև առաքելաշնորհ անսպառ հեղինակութիւն կարգադրութեանց¹:

Վերջապէս, առ հասարակ, թէ՛ ապօրինութեան և թէ՛ մահուան պատճառով պսակի լուծումը կարող է որ և իցէ հանգամանքով եղծումն լինել ս. Խորհրդի նշանակութեան և Քրիստոսի վարդապետութեան, իսկ դորանով կղատապարտուի կաթոլիկոսն, ուստի ում վրայ ընկնում է մեծագոյն պարտիքը, նորանն է և իրաւունքը:

Վճռի լրութեան համար կաթոլիկոսը պէտք ունի մանրամասն քննել հանգամանքներն և մի առ մի արձանագրել տալու, այդ անողն է ս. Սինոդն, որ է և պէտք է իւր Խորհրդածութեան արդիւնքն որոշէ կամ սահմանէ (определить, мнением положить) և ներկայացնէ կաթոլիկոսին: Կաթոլիկոսը վերստին քննելով այդ բոլորը՝ կտայ իւր վերջնական վճիռը հայրապետական կոնդակով կամ հաստատական հրամանով: Այդ տեսակ քննութեանց համար անհրաժեշտ են անշուշտ մի քանի տարիներ, անբուժելի հիւանդութեան կամ անկարողութեան վկայականը պէտք է հաստատուած լինի Կովկասի բժշկական բաժնի (врачебное отделение) վկայութեամբ: Լուծման իրաւունք խնդրողը պէտք է լինի անպատճառ «արդար» և ոչ թէ մեղաւոր ամուսինը: Մեծ ուշադրութիւն պէտք է դարձնել, ի հարկէ, որ գորօր.՝ անկարողութիւնը կամովին յառաջացրած կամ լուծման այլ պատճառները չար նպատակով չլինին առթած:

Քննութեան ամբողջ ընթացքում Հայոց Ս. Եկեղեցին պէտք է գործադրէ իւր դաստիարակչական բոլոր միջոցներն և ապա թէ վճիռ տայ՝ ապաշխարանք նշանակելով:

Գերմանիան տարբեր դաւանութեանց պատկանող ամուսիններին ընդհանուր դատաստանի ենթարկելու համար, ստիպուած մի հակաեկեղեցական քայլ արաւ և սեփականեց կանոնական գործը: Դորանից յառաջացան ծանր հետեւանքներ, որոնց դէմ գրում է մի նշանաւոր աստուածաբան. «Կան այնպիսի կապակցութիւններ, որոնց սրբագործումը պետութեան և եկեղեցու կողմից, անբարոյական պէտք է կոչել: Դորանով փչացնում են ժողովրդի մէջ տիրող բարոյական գիտակցութիւնը, մինչդեռ այդ կպահպանէին և կամրացնէին՝ լրջութեամբ պահելով բարոյական հայեցակէտերը: Օրենքը չի կարող բաւապէս լրանալ այդպիսի իրերի համար, զի

¹ Միջին դարերում, երբ Դոմմայ պապերը ձգտում էին օգտուել Դայոց քաղաքական կարողութիւնից և գերիշխանութիւն ձեռք բերել կաթոլիկոսի վրայ, պահանջում էին, որ կաթոլիկոսն պսակի վերաբերեալ հայրապետական իրաւասութեան այստեսակ վճիռներն ու շնորհումները չտար և թողնէր նորան: Այս ի հարկէ մերժուեց: Բայց այդ մասին ուրիշ տեղ:

անհատական բնաւորութիւն կայ պատահող յարաբերութեանց մէջ և հազուագիւտ դէպքերի պատճառով, որոնք անհնար է որոշ կանոնների մէջ դնել....»¹:

Օրէնսդրութիւնը սակայն պարտաւոր է իւր ունեցած բոլոր միջոցները գործ դնել և ձգտել ճշտիւ պահպանելու պսակի սրբութիւնը Քրիստոսի Հոգով:

Հիմնուելով մարդկանց խստասրտութեան վրայ՝ ասում են, թէ դորան են տեղի տալիս և առանձնաշնորհումն անում, սակայն ամենաթեթեւամիտ առանձնաշնորհումներ են տալիս և ճանաչում իբր հիմք լուծման գործը.՝ փոխադարձ կամայական համաձայնութիւն, ոչ յանցանքով վաստակած անբախտութիւն և այլն....»¹:

Նա պահանջում է, որ այդ եկեղեցական իրաւունքն եկեղեցուն դարձնեն, թէ և իւրեանց եկեղեցին սեփական իրաւունք չունի:

Արդ, հասկանալի է եկեղեցու դերն, որ եթէ ծառայեցնեն մարդկանց քմահաճութեանց և ժամանակի հանգամանաց, նոր կանոններ նորա գլխին կապելով, այն ժամանակ կանոնադրութեան եկեղեցականութիւն, արարողութիւն և Աւետարան կվերափոխուին: Բայց այդ կպահանջէ նա, որ եկեղեցուն նայում է իբր մի գործիքի վրայ՝ իբր ժամանակաւոր պիտոյքների ծառայող մարդկային հաստատութեան վրայ: Այդպէս մտածող եղել են միշտ, սակայն Հայոց եկեղեցին գոյութիւն ունի 16 դարեր և ճշմարիտ հաւատացողների համար է, որոնք նորա մէջ հոգւոր փրկութիւն են խնդրում, վերածնունդ, լուսաւորում, և երջանկութիւն գտնում:

Երբ Կ. Պօլսի «Օրագիր» թերթն ամուսնական խնդիրներ յարուցանելով՝ այս սկզբանց դէմ տգիտաբար զառանցում էր, «Սիրոն» ամսագիրը շեշտում էր (1873, էջ 115). ««Օրագիր» տգիտութեան, չասեմք գայթակղութեան, խիստ ցաւալի օրինակ կընծայէ գրական աշխարհին, երբ ամուսնական կենաց շրջանին մէջ պատահած զեղծումներն իսպառ կանհետին, երբ ամուսնական օրէնքներ խմբագրուին և Ազգային ժողովոյ վիճաբանութեան բովէն և եկեղեցական Համագումար ժողովս ատենէն անցնելէն վերջը, Վեհափառ կաթողիկոսի որոշմամբն վաւերանան: Օրէնքներ խմբագրելն և մանաւանդ վաւերացնելն խիստ դիւրին գործ է, բայց օրինաց խմբագրութիւնն ամենևին ապահով երաշխաւորութիւն չէ ամուսնական կենաց ճշմարիտ բարւոքման: Ուրեմն ամուսնական կենաց ճշմարիտ արմատն ոչ թէ օրինաց խմբագրութեան, այլ դաստիարակութեան

¹ «1857-ից ի վեր, երբ ամուսնանալու նման օրէնքը ընդունուեցաւ Անգլիայում, ամուսնական կեանքի մէջ բարոյական ողբալի կերպով ընկած է բարձր դասակարգի մէջ, և ընտանեկան գայթակղութիւնները շատացել են», - ասում է Գլադստոնը:

և կրթութեան մէջ որոնելու է, և այն Աւետարանի դաստիարակութեան, եկեղեցւոյ քրիստոնէական կենարար սկզբանց կրթութեան, և ոչ թէ այժմեան դպրոցաց մէջ աւանդուած երևութական և աչքակապ կրթութեան մէջ, որ քրիստոնէական դաստիարակութեան համապատկերն է ամենայն մասամբ և հետեապէս անկրթութիւն, քան թէ կրթութիւն.... «Օրագիր», եթէ ժամանակի յառաջագիմութեան հետ ընթացած լինէր և իմանար, որ ամուսնական նոր օրէնքներ հաստատող ազգերն իսկ իրենց օրէնքներէն յուսահատելով՝ սկսած են ընտանեկան և ընկերական կենաց բարեքման համար բազմահատոր հրահանգիչ մատեաններ հրատարակել և ամեն եղծմանց, ամեն հիւանդութեանց միակ դարմանն ճշմարիտ դաստիարակութիւնն հռչակել: «Օրագիր», անշուշտ, լուսաւոր աշխարհի ընտիր խորհրդածութիւններն կ'ջանար քաղուածել և իւր ազգին հաղորդել, քան թէ եկեղեցւոյ դէմ գիւնիլ ու ամուսնական նոր օրէնսդրութեան խնդիր յարուցանել, և անհմուտ բժշկի նման այնպիսի դեղ առաջարկել, որ աւելի մահացուցիչ է, քան թէ կենդանացուցիչ....»:

«Եկեղեցին, եթէ ամուսնութեան նկատմամբ բազմաթիւ օրէնքներ չէ սահմանած, իւր միակ նպատակն եղած է սիրոյ սոյն միակ օրէնքն թագաւորեցնել, որ լրումն է ամենայն օրինաց և մարգարէից: Եկեղեցւոյ բռնած ընթացքն խիստ օրինաւոր է և անմոլար: Ուստի եթէ նոր օրինաց խմբագրութեան սիրահարներն շատ զմայլին իրենց օրէնքներով և համարձակին եկեղեցւոյ անուամբ եկեղեցւոյ մէջ մոլծանել, կարծեմ թէ եկեղեցին կստիպուի ասել այդ օրինականներում. «Ձեր նոր օրէնքներով, ձեր քաղաքական օրինապահութեամբ, մի մտնէք իմ ծոցս. վասն զի ես անօրէն չեմ, ես Օրինագիրք ունիմ, այն է ԱԻԵՏԱՐԱՆ. փոխանակ նոր օրէնքներ խմբագրելու, իմ օրէնքներս ուսէք և այն շատ է ձեզ»:

Այս բաւ է. «Ամենայն ինչ սուրբ է սրբոց, բայց պղծոցն և անհաւատից ոչինչ է սուրբ, այլ պղծեալ միտք և խորհուրդք նոցա: Խոստանան գիտել զԱստուած, և գործովք իւրեանց ուրանան....» (Տիտ. Ա 15):

Ը

ՉՀԱՍՈՒԹԻՒՆ ԸՍՏ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ
ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ

Թէ՛ պսակի խորհրդի էութեան և թէ՛ Աւետարանի հիմնական ճշմարտութեանց հետ սերտ կապ ունի չհասութեան սկզբունքը: Չհասութիւնը պսակի արգելքների մէջ նշանաւոր տեղ է բռնում, որ և դրաւ Աստուած այն օրից, երբ հաստատեց ամուսնութեան խորհուրդը: Նախամարդի ամուսնութեան իրազործուելուց յետոյ աստուած է. «Վասն այնորիկ թողցէ այր զհայր իւր և զմայր իւր, և երթիցէ զհետ կնոջ իւրոյ, և եղեցին երկոքեան ի մարմին մի» (ԾԱՆԴ. Բ 24, Մատթ. ԺԹ 5): Ուրեմն պսակուողը պէտք է թողնէ ազգային տունն և ուրիշ տնից առնէ իւր ամուսինը: Այդ ի հարկէ այն ժամանակից կատանար իւր իրազործումն, երբ զանազան ընտանիքներ հետզհետէ սկսէին տարբերուել իրարից. այդտեղ միայն սկզբունքն է արտահայտուած այն շրջանում, երբ դեռ միմիայն ծնողներն և որդիներն էին ընտանիք կազմելու: Այդ սկզբունքը պէտք է անշուշտ իւր կատարելութիւնն ստանար քրիստոնէութեան մէջ:

Հայաստանեայց Եկեղեցին ունի չհասութեան կանոն, իւր սկզբնաւորութեանց օրերից սկսեալ, և ահա երկար դարերի ընթացքում գործադրուում է: Այդ կանոնը մեծամեծ վէճերի առարկայ է, վասն զի այժմ այլընդայլոյ են հասկանում, ուստի հարկ է որոշել՝

Նախ թէ ինչ սկզբանց վրայ է հաստատուած չհասութեան կանոնը,

Բ. Թէ որո՞նք են նախնեաց կանոնները,

Գ. Թէ ի՞նչ կանոնով պէտք է ընթանանք:

Ա. Չհասութեան արգելման հիմնական սկզբունքը քրիստոնէական սէրն է: Սիրոյ պատուիրանն այնքան մեծ տեղ է բռնում Քրիստոսի վարդապետութեան մէջ, որ ոչ մի առաքելական եկեղեցի չի կարող թոյլատրել մի որ իցէ կարգ՝ դորա հակառակ սկզբունքի վրայ հաստատուած¹: Եկեղեցու ձգտումն է ընդարձակել ընկերական սիրոյ յարաբերութեան սահմաններն և որքան կարելի է՝ առաւել մեծ շրջանում կապակցել հաւատացողներին:

¹ «Եթէ քամբիցեմ զամենայն ինչս իմ աղքատաց, և մատնիցեմ՝ զմարմինս իմ յայրումն, և սէր ոչ ունիցիմ, ոչ ինչ օգտիմ»: «Եթէ զլեզուս մարդկան խօսիցիմ և զիրեշտակաց, և սէր ոչ ունիցիմ, եղէ ես իբրև զպղինձ, որ հնչէ, կամ իբրև զծնծղայս, որ ղօղանջիմ»: Կորնթ. ԺԳ 3,1:

Եթէ եկեղեցին իւր բոլոր միջոցները գործադրէ միմիայն եղբայրների մէջ սէր հաստատելու, նա ընդարձակած չի լինիլ սիրոյ կապակցութեան սահմանները, վասն զի ազգականք արդէն ունին սիրոյ մէկ և գուցէ շատ հիմնաքարեր, որպէս արիւնակցութիւն, ընդհանուր պատիւ, յարաբերութեան յաճախումն և այլն, և ուրեմն նա միայն եղած և խախտուածը կհաստատէ: Նա պէտք է իւր միջոցներով սիրոյ նոր կապեր կռէ, որպէս զի օրըստօրէ առաւելանայ մարդկանց թիւն, որոնք սիրոյ մի շղթայով յերկրուում են:

Հզոր և անխզելի են եկեղեցու դրած կապերը, վասն զի դոքա թէ՛ հոգեւոր են և թէ՛ մարմնաւոր միանգամայն, ուստի և ոչ մի ուրիշ հաստատութեան կապեր չեն կարող այնպէս ամուր լինել և բարերար հետեանքներով առատ, որքան այդ աստուածային հաստատութիւնը: Ի՞նչ կարող է բռնել եկեղեցու տեղն, երբ մի ազգի լեզուական, երկրային, արիւնակցական, բնաւորական և այլ կապերը պսակուում են նաև ճշմարիտ հաւատքի միութեամբ՝ տալով նորան ամրութեան համար ազգային բնորոշ արտահայտութիւն: Եւ ի՞նչ կարող է փոխարինել նորան, երբ ամբողջ մարդկութեան միութեան համար ևս տալիս է մէկ ամուր կապ «քրիստոնէութիւն» բառի արտահայտած սկզբունքով, որ, բնաւորուելով իւրաքանչիւր ազգի կեանքի մէջ, միանգամայն և հանրամարդկային է: Ըշմարիտ քրիստոնէութիւնն օղակ է կազմում իւրաքանչիւր ազգի միահռուս կապակցութեան համար և այդ ազգերի բոլոր օղակները կապկպում է և դարձնում ընդհանուր մարդկութիւնը պարունակող մի շղթայ: Մարդկութեան բազկացուցիչ տարրն ազգն է, ազգինը՝ համայնքն, իսկ համայնքինն՝ ընտանիքը: Քրիստոնէութիւնն այստեղից է սկսում իւր այդ աստուածային սիրոյ շղթան հիւսել:

Սիրոյ այդ հիւստածքի հիմնական հանգոյցը պսակն է, որ, արգելուելով մօտաւոր ազգականների մէջ, կայանում է հեռաւորների կապակցութեամբ և ընդլայնում է սիրոյ շրջանը: Որչափ մօտաւոր ազգականաց մէջ տրուի սիրոյ այդ հիմնաքարն, այնքան սղուում է սէրը, կարճուում է և հզոր զարկ է տալիս եսականութեան զարգացման:

«Եթէ սիրիցէք զայնոսիկ, որ սիրենն զձեզ, զի՞նչ վարձք իցեն. ո՞չ ապաքէն և մաքսաւորք զնոյն գործեն» (Մատթ. Ե 44),– ասում է սիրոյ քարոզիչն ու սիրողութեան կատարեալ օրինակը: Նա պատուիրում է. «Սիրեցէք զթշնամիս ձեր, օրհնեցէք զանիծիչս ձեր....», իսկ թշնամութեան և ատելութեան վերացման քանի նպաստաւոր են հանդիսանում ամուսնակցական կապերը: Նոյնը չէր լինիլ, և

ատելութեան աւելի զարկ կտար ամուսնութիւնն, եթէ միայն մօտաւոր ազգականների մէջ սահմանափակուէր. այն ժամանակ սէրը միայն ազգականների մէջ գոյութիւն կունենար, այսինքն՝ որոնց մէջ սահմանափակուում է ամուսնութեան ասպարեզը, մինչդեռ սիրոյ ամենաբարձր աստիճանն իրական կեանքում ամուսնութեան մէջ է ստանում իւր պսակը:

Ուրեմն, որքան երկարացնենք այն կապն, որ սիրոյ ամենազօրեղ աստիճանն է պարունակում իւր մէջ, այնքան ընդարձակած կլինինք և սիրոյ շրջանն ու սահմանը: Մինչդեռ որքան կարճենք, այնքան կսահմանափակենք և ընդ նմին զարկ կտանք եսապաշտութեան:

Հռչակաւոր գերման իրաւաբան, արդարադատութեան գաղտնի խորհրդական պրօֆեսոր Ֆոն Շուլտէ, խօսելով պսակի այն մեծ նշանակութեան վրայ, որ սահմանուած է նախախնամութիւնից ընտանիքին, մանաւանդ ազգակցական և ընկերական սիրոյ ընդարձակման համար, ասում է. «Արդարեւ պէտք է ոչ միայն մէկ ընտանիքի անդամներն, այլ մարդկանց առաւել մեծ թիւ սերտ սիրոյ մէջ ամփոփուի, որպէս զի սիրոյ կապերն ընդլայնուին և, նոր անդամոց միանալով, վատ տարբերն արտաքսուին ու նոր, լաւ և կենսագօր տարրեր ներս պատուաստուին: Իսկ եթէ ամուսնութիւններ լինին միեւնոյն ընտանիքի անդամոց մէջ, որոնք դեռ կատարելապէս գիտակից են սիրոյ սերտ կապին, այն ժամանակ ամեն մէկն, իւր անձի մէջ շատ կապեր միացնելով, կտրուում, հեռանում է մնացեալներից, և դորա բնական հետեւանքն է եսապաշտութիւնը: Այսպիսով աշխարհի բարոյական կարգապահանջ է ներկայանում՝ մօտիկ ազգականաց ամուսնութեան արգելքն, որ թէև անհաւասար ծաւալով, բոլոր՝ ոչ լիովին ապականուած ազգերի մէջ պէտք էր անհրաժեշտապէս մեծ նշանակութիւն ստանար»:

Արդ, Աւետարանը քարոզում է, որ Աստուած սէր է, որ տեղ սէր կայ, այնտեղ է Աստուած. պարզ է ուրեմն, որ Հայաստանեայց Եկեղեցում այն պսակը կվայել է լիակատար օրհնութիւն, որ ամփոփում է իւր մէջ աստուածային սիրոյ ամենահիմնական սկզբունքը¹: Կամ ուրիշ կերպ ասած՝ այն պսակն է Աւետարանի ոգուն համաձայն, որ ամենից շատ զարկ է տալիս սիրոյ շրջանի ընդարձակման:

Ահա այս սկզբունքն է շեշտում և Ս. Ն. Շնորհալին՝ ասելով. «Եւքանզի ամենայն փոյթ Աստուծոյ և աստուածայնոցն յաղագս սիրելոյ է զմիմիանս մարդկան, վասն այսորիկ իրաւունս համարեցան, որք Հոգւովն օրինադրեցին, զօտարացեալսն ի միմեանց միանալ սի-

¹ «Սէր ոչ յանդգնի, ոչ խնդրէ զիւր, ոչ գրգռի, ոչ խորհի զչար, ոչ խնդայ ընդ անիրաւութիւն, այլ խնդայ ընդ ստուգութիւն»: Ա Կորնթ. ԺԳ 5:

րով ամուսնութեանն կապակցութեամբ, իսկ զմերձաւորսն արեամբ բաւական վարկան համազգակցութեամբն միայն ունել զհաղորդութիւն սիրոյ առ իրեարս»:

«Եւ այս է առաջին պատճառ ոչ տալոյ թոյլ համացեղիցն ամուսնութեան. եւն եւ այլք յովմէ՝ զորս իմաստնոցն թողաք քննել»¹:

Սիրոյ այդ սկզբունքից բղխում են արդէն եւ այլ պարագայք այսպէս զորօր.՝ սրբազգացութիւնը մօտիկ ազգականաց մէջ, ըստ որում ազգականաց մօտաւոր եւ յաճախուող յարաբերութիւնն ապահովուած կլինի զանազան ազգապղծություններից: Այսպէս եւ առողջ սերունդ ունենալու համար առաւել հիմք ունինք յուսալու ազգախառնութիւններից հեռու ամուսնութեանց վրայ, վասնզի բազմաթիւ բժշկական օրինակներ ցոյց են տալիս, որ ազգախառնութեան սերունդը թոյլ եւ տկար է լինում մարմնապէս եւ հոգեպէս, այլ եւ թերակատար ծնունդներ յաճախ են պատահում, այն է՝ խուլ, ձեռնատ եւ այլն, որպէս Անգլիայում, Ֆրանսիայում: Մինչև անգամ մարդկանց անձնական շահերը պահանջում են աւելի եւ աւելի շատացնել նորանոր բարեկամաց թիւն, եւ ոչ թէ ունեցածների շղթայով վերստին կապկպուիլ:

Բայց, թողնելով վերջին կէտերը՝ կշշտենք սրբազգացութիւնը, վասն զի այդ մեծ կախումն ունի սիրոյ սկզբունքից: Ազգականութեան կապն, Աստուծոյ շնորհած սէրն է, այդ սէրն եղբայրական սուրբ սէր է. թողնել այդ եւ ամուսնական կապակցութեամբ սիրել՝ նշանակում է արհամարհել այդ սուրբ սէրն եւ փոխարինել խառնակութեան սիրով, քանի որ առաջինն առաւել բարձր առաքինութիւն է, քան երկրորդը:

Ահա տեսնում ենք, որ մինչև անգամ հին ուխտում սրբութիւնն առանձնապէս պահանջուում է ազգականներից: Այնտեղ Աստուած հրամայում է հեռու կենալ հեթանոսական պղծութիւններից եւ իւր սուրբ անունը չպղծել ազգախառնութիւններով:

Նա պատուիրում է. «ըստ ամենայն գնացից երկրին եգիպտացւոց՝ յորում պանդխտեցարուք՝ մի առնիցէք, եւ ըստ գնացից երկրին քանանացւոց՝ յոր ես արայց զձեզ՝ մի առնիցէք, եւ ըստ օրինաց նոցա մի գնայցէք» (Դևտ., ԺԸ 3): Եւ թուելով այն ապօրինութիւնք, որոնք օտարներից մտնում էին Հրէից մէջ, ասում է.

«Եւ մի՛ պղծիցիք այնու ամենայնիւ. զի այնու ամենայնիւ պղծեցան ազգքն, զոր ես մերժեցից յերեսաց ձերոց. եւ եղև դարչելի երկիրն....» (Ամր., 24, տե՛ս եւ Ի 23: Բ Օր. ԻԷ 20, 22: Եզեկ. ԻԲ 10):

¹ Ընդհանր., էջ 85:

Այդ ազգապղծողներին մինչև անգամ քարկոծելու և այրելու հրաման է տրուում (Ղևտ. Ի 11 և այլն):

Մովսիսական օրենքը մի առ մի արգելում է այն ազգախառնութիւնք, որոնք մտել էին հեթանոսական սովորութիւններից հրէից մէջ (Ղևտ. ԺԸ 7-18: Ի 11 և այլն. 14, 17, 19 - 21: և Օր. ԻԷ, 20, 22 և այլն): Այնտեղ միանգամ ընդ միշտ արգելուում է ամուսնութիւնն ազգականաց մէջ, բայց մինչև ո՞ր աստիճանը՝ յայտնի չէ:

Յիշուում են խորթ մայր, հօրաքոյր, մօրաքոյր, հօրեղբօր կին, քոյր և խորթ քոյր, եղբօր արձակած կինը, որդու կինը, որդու աղջիկ, նոյն և կնոջ կողմից, մայր և աղջիկ միաժամանակ և երկու քոյրեր միանգամայն:

Որ այս յիշատակութիւնը լիակատար չէ, երևումէ նոյն իսկ նորանից, որ հօր և իւր աղջկայ ամուսնութեան արգելքը չէ յիշուած, թէև գիտենք, որ չէր կարող ընդունուիլ (Տե՛ս Ծննդ. ԺԹ 31 և այլն): Միւս կողմից այդ օրենքին հակառակ դէպքեր էլ լինում էին, որպէս եղբօր և քրոջ (Բ Թագ. ԺԳ 13), կամ երկու եղբայրների որդւոց մէջ (Ա Մնաց. ԻԳ 22): Ուրեմն, Մովսիսական օրենքի մէջ ոչ թէ մէկ լիակատար օրենք է տրուում, այլ միայն սկզբունքը, թէ ազգականների մէջ ամուսնութիւն չպէտք է լինի, և այդ միայն հեթանոսական նորամուտ սովորութեանց պատճառով: Դորան ապացոյց և մեր ս. հայրերը, որոնք լրացրին այդ օրենքի պակասութիւնները, զորօր.՝ վերացնելով եղբօր մահից յետոյ նուիրն (հարսին) առնելն, որ ըստ Մովսիսական օրինաց ոչ միայն թոյլատրուած էր, այլ և հրամայուած էր (Բ Օր. ԻԵ 5 - 10, Մատթ. ԻԲ 23):

Նոյն սկզբունքը պահպանուեց և քրիստոնէութեան սկզբի օրերում: Պօղոս առաքեալն ուղղակի պոռնկութիւն է անուանում ազգախառնութիւնը: Մինչև անգամ համեմատութեամբ է դատապարտում՝ ասելով. «Այնպիսի պոռնկութիւն՝ որ ոչ և ի հեթանոսս. որպէս թէ գկին հօր իւրոյ ունել»: Այդ այն աստիճան դատապարտելի է համարում, որ մինչև անգամ որոշում է. «Մատնել զայնպիսին սատանայի ի սատակումն մարմնոյ, զի ոգին ապրեսցի յաւուրն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի» (Ա Կորնթ. Ե. 1 - 5):

Ուրեմն քրիստոնէութեան մէջ ևս ազգականների ամուսնութիւնն արգելուած է սկզբունքով (Տե՛ս և Մատթ. ԺԴ 4, Մարկ. Զ 17): Այն, որ հին ուխտի մէջ պղծութիւն է համարուում Աստուծոյ սուրբ անուան համար և արգելուում, պէտք է անպատճառ իւր կատարեալ և որոշ արգելքին հանդիպէր նոր ուխտի մէջ: Պօղոս առաքեալը յիշում է միայն իւր օրով պատահած դէպքը, սակայն երբ քրիստո-

նէական եկեղեցիները հետզհետէ կազմակերպուեցան, այնուհետեւ արդէն առաքելական աւանդութեան որոշ արտայայտութիւն պէտք է տային:

Այժմ տեսնենք թէ ի՞նչ կանոնով էր վարուում Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցին:

Հայաստանեայց Եկեղեցին, ինչպէս և քրիստոնէական միւս եկեղեցիք, վարում էր իւր ընթացքն առաքելական աւանդութեանց համաձայն: Մեզ յայտնի է, որ առաքեալք, հիմնելով եկեղեցիներ, երբ որ պէտք էր լինում, գրում էին թղթեր և պատուէրներ տալիս, սակայն յաճախ բերանացի էին աւանդում, ինչ որ կարեւոր էր: Պարզ բան է, որ նոցա յաջորդներն ևս այնքան ժամանակ կշարունակէին բերանացի աւանդութեամբ կառավարուել, մինչև որ եկեղեցին ընդարձակուէր և պէտք զգացուէր այդ աւանդութեան հիմնական կէտերի արձանագրութեան:

Հայաստանեայց Եկեղեցին, կենսակից լինելով Ասորոց եկեղեցուն, ունէր դորա հետ իւր ընդհանուր աւանդութիւնք, որոնք և յետոյ՝ գրերի գիւտի ժամանակ, թարգմանուեցան հայերէնի կամ անփոփոխապէս և կամ ըստ սեփական աւանդութեանց ձևակերպուելով և Հայոց եկեղեցուն օգտակար դառնալով¹:

Այն հիմնական աւանդութիւնք, որոնք Ասորոց և Հայոց ս. հայրերի միջոցով խմբագրուեցան և Հայաստանեայց Եկեղեցու հիմնաքար դարձան, կոչուում են «Առաքելական կանոններ»: Դոցա խմբագրողներ են առաքելական ս. հայրերն, որպէս յիշուում է. «Եւ արդ այսուհետեւ ամենայն ինչ որ խօսեցաւ ի Տեառնէ ի ձեռն առաքելոց, և առաքեալքն աւանդեցին աշակերտաց իւրեանց, և եղև հաւատարիմ և ընդունելի յամենայն կողմանս...»: Ըստ որում և դոցանից իւրաքանչիւր կանոն սկսուում է. «Կարգեցին առաքեալքն և եղին հաստատութեամբ» խօսքերով:

Ուրեմն, նոյն իսկ այդ կանոնները վկայում են, թէ դոքա առաքելական աւանդութիւններ են, որոնք ս. հայրերի համար մնացել են հաստատուն սկզբունքներ եկեղեցական կարգ ու կանոնների մէջ:

Հայաստանեայց Եկեղեցին ընթացել է սկզբից այդ առաքելական աւանդութեամբ, որպէս և Շահապիւփանի ժողովն ասում է իւր կանոնների մէջ. «Առաքելական և նիկիական կանոնքն հաստատուն կացցեն», ըստ որում և. «Որ ինչ պիտոյ է ի լրութիւն ի նոյն կանոնս

¹ Հայաստանեայց Եկեղեցին երբեք հեղինակութիւն չէ դարձրել օտար կանոններն իւր մէջ, առանց ըստ սեփական առաքելական աւանդութեանց և ըստ իւր կազմակերպութեան ձևակերպելու: Վասնորոյ և ուրիշ կանոններ չէր ընդունում, առանց իւր բարձրագոյն կանոնադրութեամբ հաստատելու:

և մանաւանդ ի մէջ տանս Թորգոմայ և կողմանց արեւելեացս՝ ապա կարգեցին....»:

Այդ կանոնք Հայոց եկեղեցու առաքելական նախնական կանոններն էին, ուստի և Շահապիվանի ժողովը հրամայելով, որ դոքա հաստատուն պահուին, իւր նոր կանոններով ևս ցոյց է տալիս, թէ որքա՛ն ընդհանրացած են եղել դոքա, ժողովը մինչև անգամ յաճախ դոքա ոճերն ու դարձուածքներն է յիրարկում՝ յարակից Ս. Գրքի դարձուածքներին և ասացուածքներին:

Արդ, դոյն աւանդական կանոնաց մէջ գտնում ենք մեր եկեղեցու հիմնական կանոնը չհասութեան մասին, որ անշուշտ Ներսէս Մեծի օրով ականարկուած և Աշտիշատի ժողովով կրկնուած կանոնն է եղել. «Լինիցին ամուսնութիւն օրինաւորք... Փախչել աւելի ի մերձաւոր և յազգին տոհմակից խառնակութեան ամուսնութենէն, և մանաւանդ ի մերձաւորական նուոց, և որ գամ մի այսմ նման լեալ էր ինչ»¹:

Առաքելական աւանդութեան ԼԴ կանոնում ասուած է. «Կարգեցին առաքեալքն և եղին հաստատութեամբ, եթէ ի սկզբանէ զուգեաց ամուսնութեամբ զմարդն և օգնական արար միմեանց և օրհնեաց զնոսա. նոյնպէս սահմանեալ և հաստատեալ հրաման առաքելական՝ սրբութեամբ զուգել յամուսնութիւն և օրինօք՝ ի ձեռն աջոյ քահանայութեան և օրհնութեամբ զուգեսցին»: Ապա բերելով Մովսիսական հրամանը՝ շեշտում է.

«Նոյնպէս սահմանեալ առաքելական կանոնաց՝ մարդ ոք մարդ առ ամենայն ընտանութիւն մարմնոյ իւրոյ մի՛ մերձեսցի, կամ շնութեամբ կամ ամուսնութեամբ մինչև ի չորրորդ զարմն՝ չունի իշխանութիւն առնել»²:

Հայաստանեայց Եկեղեցու սեփական այս կանոնը հաստատուն սկզբունք է այդ խնդրում, այնպէս որ երկրորդ ծնունդում ամուսնացողներն և նոցա զաւակները զրկուում են քահանայական արժանիքից:

«Իսկ զպոռնկորդիս և որ յերկրորդացն են, ասում է Ս. Սահակ, նոցին հաւասար մինչև յերրորդ ծնունդ, ըստ առաջին կանոնացն հեռի կացցեն ի կարգէն և ի շնորհացն, զի պարկեշտ և սուրբ աներկեան եղիցի ուխտ պաշտօնէից Աստուծոյ»:

¹ Փաւստ. Բիւզ., IV, Դ: Տեն և Աբրահամ կաթողիկոսի թուղթն առ Մ. Գոշի. «Յարկեցաք գրել պիմդ ունել զպատուէր Յոգւոյն սրբոյ ի ձեռն օրինաց և մարգարէից, զորս առաքելական կանոնադրութեամբ հաստատեցին սուրբ և ուղղափառ վարդապետք»:

² «Ի ձեռն Կղեմայ» ժէ կանոնը, թէ. «Որոյ երկուս քորս առեալ է և կամ քեռորդի, ոչ կարէ ժառանգաւոր լինել», ընդհանուր արժէք չունի, այլ պատահած դէպքերի դէմ է:

Այս կանոնը ցոյց է տալիս, թէ ինչ մեծ նշանակութիւն ունի այդ սկզբունքը եկեղեցու համար: Առաքելական կանոնը կրկնուում է վերստին Շահապիվանի ս. ժողովում: Այնտեղ կարդում ենք.

«Որ զազգական կին առնէ՝ այս պղծութիւն և գարշանք յայտնի լիցի, և անուանեսցի մի՛ ի միջի ձերում, զի մի ոք ընդ աղտախանս յարգանդի մարմնոյ իւրոյ խառնակեսցի ըստ սովորութեան հեթանոսաց և անաստուած ամբարիշտ ազգացն, զոր հրաման առեալ մեծ օրէնսոց մարգարէին Մովսիսի ի Կենարարէն թէ՝ պատուիրեա՛ որդւոցն Իսրայէլի, մարդ ոք մարդ մի՛ մերձեսցի առ ամենայն ընտանութիւն մարմնոյ իւրոյ՝ յայտնել զառականս նոցա, և յանէծսն գրէր Մովսէս թէ անիծեալ որ ննջիցէ ընդ ազգականի արեան իւրոյ:

Արդ, մի՛ ոք որ զաստուածապաշտութիւն և զքրիստոնէութիւն զգեցեալ և զտէրունական մկրտութիւն զկնիք և զգրոշմ զարքունական, զքոյր կամ զքեռորդի կամ զեղբօրորդի կամ զհօրաքոյր, կամ զայլ ոք յազգի անդ իւրում մինչև ի չորրորդ ծնունդն կին զոք մի՛ իշխեսցէ առնել, զի մի՛ պատառումն եղիցի սուրբ հաւատոյն, քանզի բարկութիւն անձին իւրում գանձէ այնպիսին: Որդի անօրինի թերակատար եղիցի և զաւակ անօրէն անկողնոց մի՛ բողբոջեսցի. զի թէ զկին եղբօր իւրոյ ունելոյ մեծի մարգարէին և Կարապետի Յովհաննու գլուխն կտրեցաւ, ապա զինչ ևս աղէտս չհամարեսցուք, որ զազգական իւր կին առնէ, զոր ոչ հրամայեն օրէնքն քրիստոսականք և սուրբ առաքեալքն՝ աշակերտքն Քրիստոսի:

Արդ եթէ ոք ընդդիմացեալ օրինացս և հաստատեալ կանոնիս, և ամբարշտեալ ի հեթանոսութիւն և ի հրէութիւն կործանեսցի, ընդ նոսին եղիցի և բաժին նորա և ի Սրբոյ Եկեղեցւոյ օտարացեալ եղիցի....»¹:

Տեսնում ենք, որ Շահապիվանի ժողովը հիմնուում է առաքելոց հրամանի վրայ և բացէ ի բաց արգելում է ամուսնութիւնն «մինչև ի չորրորդ ծնունդն», որին հակառակ ընթացողներին սոսկալի պատիժներ է նշանակում և նշուում: Անշուշտ այդ «մինչև ի չորրորդ ծնունդն» խօսքը հայոց համար բոլորովին հասկանալի արտայայտութիւն է եղել և բացատրութեան կարօտ չէր:

¹ Դորա նախընթաց կանոնն էլ ասում է. «...Եթէ ոք զկին հօր իւրոյ ունիցի, ոչ ընդունի զնա կանոնս և ի ս. եկեղեցի նա մի՛ մտցէ և յամենայն ժողովս, նզովեալ լիցի մինչև դարձցի և ապաշխարեսցէ.... Եթէ հայր զորդւոյ կին ունիցի, կամ եղբայր զեղբօր, նոյն պատուհաս և նզովք լիցին, այլ զքերմ հարազատի և զազգականի զկին ոք մի իշխեսցէ ունել ի կնութեան...»: Այս կանոնը յաճախ կրկնուում է այլ կանոնագրութեանց մէջ:

Նոյն հիմնական կանոնը յիշատակուում է և Ներսէս Բ Աշտարակեցու պատժական կանոնաց մէջ, որտեղ ասուած է. «Վասն զազգական կին առնելոյ զերրորդն¹ մի՛ իշխեսցէ և զչորրորդն ապաշխարեսցէ և երրորդքն մեկնեսցին և ապաշխարեսցեն»:

Բայց երբ այս կանոնը ժամանակի ընթացքում աչքաթող արին, Սիրոն կաթողիկոսը ստիպուեց վերստին նորոգել այդ հրամանն, ըստ որում և Պարտաւի ժողովի (768) որոշմանց մէջ կանոնադրուում է.

«Յառաջն առաջին սուրբ հարքն յիւրեանց ժամանակս արգելին զազատս և զանազատս յարեան մերձաւորութենէ. այժմ առ մեօք լուծեալ տեսանեմք՝ մանաւանդ ազատաց՝ զկանովն ս. հարցն, զի անխտիր խառնին ընդ իւրեանց մերձաւորսն անկարգ ամուսնութեամբ զուգեալ. յայսմհետէ ցչորրորդ զարմ մի՛ իշխեսցեն ամուսնութեամբ զուգիլ, ապա թէ ոչ՝ նգովեսցին ի մէնջ և ինքեանք տացեն պատասխանի Աստուծոյ ի մեծութեան նորա դատաստանի»:

Այսպիսով Հայաստանեայց Եկեղեցու հիմնական կանոնը հրամայուում է հինգ դար շարունակ և յետոյ: Մեզ մնում է այժմ պարզել, թէ ի՞նչ է այդ «մինչև ի չորրորդ ծնունդ» խօսքերի իմաստը:

Մենք պէտք է նախապէս որոնէինք, թէ ինչ օրէնք կամ ինչ սովորութիւն կար Հայաստանում նախ քան քրիստոնէութիւնը. սակայն ոչինչ տեղեկութիւն չունինք այդ ժամանակից: Հաստատուն տեղեկութիւններ ունինք միմիայն Հռովմէական պետութեան օրենսդրութիւնից: Հին Հռովմէական օրէնքը հաշուում է այսպէս.

Եթէ դ և գ պսակուէին, այդ կհամարուէր երկրորդ աստիճան կամ ծնունդ, ե և դ՝ երրորդ աստիճան, ե և գ կարող էին պսակուել, բայց չէին կարող ամուսնանալ գ և տ (խորթ որդի) և ոչ գ ու լ:

Անշուշտ, պետութեան մէջ եկեղեցին ևս կյարմարուէր այդ օրէնքներին: Բայց ահա չորրորդ դարում Թէոդոս Մեծն արգելեց

¹ Կանոնագրքից շատերի մէջ գրուած է «զե երդն մի իշխեսցէ», սակայն այդ հին սխալ պէտք է համարել, վասն զի նախ որ դորան հետևում է. «և զչորրորդն» ամբողջ բառով գրուած, և ուրեմն առաջինն էլ բառական կլինի և ոչ դասական թուով: Երկրորդ, եթէ հինգերորդը արգելուած լինի, միմիայն չորրորդը չի կարող ընդ ապաշխարանօք լինել: Երրորդ՝ չորրորդի և երրորդի կանոնազանցութեան դէմ կարգադրութիւն է անում, ի՞նչպէս կարող էր հինգերորդի համար ոչինչ չասել, թէ արգելուած էր: Սխալը յառաջացել է «ե» տառի առանձին կարդալուց և ըստ երևոյթին շատ հին է: Իսկ եթէ ուղիղ համարենք «զհինգերորդն», այն ժամանակ այդ պէտք է բացատրուի թէ հինգերորդը դժուարութեամբ թոյլատրել, որպէս զի կանոնազանցութիւնը դիւրաւ չկատարուի:

Սակայն ես հետևում եմ տրամաբանական իմաստին և մանաւանդ մի մագաղաթայ հին օրինակի ընթերցուածքին. այս օրինակը գեղեցիկ ընթերցուածքներ շատ ունի: Ոմանք էլ ունին «ցհինգերորդն մի իշխեսցէ», այսինքն՝ որ հինգերորդը կարող են պսակուիլ, այս ևս կարելի է ուղիղ համարել:

ե և զ-ի, այսինքն՝ թոռնակիցների ամուսնութիւնը, մինչդեռ նորա յաջորդ Արկատիոսը վերացրեց այդ արգելքը:

Սակայն Ջ դարում Բիւզանդեան եկեղեցին արգելեց նախ ե և զ-ի, այն է՝ թոռնակիցների ամուսնութիւնն և յետոյ նոյն դարում նաև է. և ը. այսինքն ծոռներին: Ուրեմն վեցերորդ աստիճանի պսակն արգելուած էր և միայն թ. և ժ. կարէին ամուսնանալ:

Արգելքների այդ յաջորդական ընթացքը ցոյց է տալիս, որ Բիւզանդեան եկեղեցին մաքառում էր հին հռովմէական սովորութեանց դէմ: Բոլոր հետազօտութիւնից երևում է, որ չհասութեան արգելքը դնում էին այն աստիճաններում, ինչ աստիճաններում ցեղակիցները ազգականներ էին համարուում: Ուրիշ կերպ ասած, այն այնքա՛ն, որոնք ազգականներ էին համարուում ժողովրդի մէջ, չէին կարող պսակուիլ:

Յայտ է, որ Բիւզանդեան եկեղեցում չհասութեան կանոնն օրըստօրէ է զարգացել, մինչդեռ Հայոց եկեղեցում մի և նոյն կանոնն է կրկնուում: Տեսնենք արդեօք մեր մատենագիրները միջոց չե՞ն տալիս որոշելու Հայոց կանոնի որակասութիւնը:

Մովսէս Կաղանկատուացին պատմում է, որ Ը. դարի կիսում. «Լինի առնակնութիւն իշխանացն Աղուանից: Վարազդոյ՝ Վախտանգայ որդի, թոռն Վարազմանայ, զթոռնակիցն իւր Վարդանուհին արար իւր կին. և տէր Միքայէլ տարագրեալ զնա թէ մի՛ յանդգնիր առնել զի թոռունք էք»:

Իշխանը չէ լսում և, յենուելով վրաց կաթողիկոսի ապօրինի թոյլտուութեան վրայ, պսակուում է: Միքայէլ կաթողիկոսը ժողով գումարեց Մաքենոցաց վանքի առաջնորդ Սողոմոնի (յետոյ Հայոց կաթողիկոս) հետ և նզովեցին Վարազդոյի տունը: Պատմիչն ասում է, որ անմիջապէս. «Հասանէին Տաճիկք, և ի գոգ մօրն փողոտեցին սրով, և միւս որդին ձի տարեալ սպան»¹:

Թոռների ամուսնութիւնն այնքան ծանր յանցանք էր, որ ըստ երևոյթին նման պատճառներից ստիպուեց Սիմոն կաթողիկոսը ժողովով նորոգել վերոյիշեալ կանոնը: Առհասարակ Աղուանից երկրում ազգաշաղախ ամուսնութիւնք յաճախ էին պատահում, որպէս տեսնում ենք է դարի վերջերում պատահած անցքերից: Նոյն պատմիչն ասում է (II, 1բ).

«Ընդ այսոսիկ ապա ժամանակս տարօրէն խառնակութեամբ գլխաւորք ազգաշաղախ Աղուանից աղծապիղծ եղեալ, նախ՝ թագաւորազն տէրն Կողթայ տունն, ապա յԱրշակաշէն գաւառի երեք

¹ Պատմութիւն, Պարիզ, II, ԺԳ:

տուն զաստակերտացն՝ Ճնգմեայն, Մամշեղուն և Կուր գետոյն յայնկոյս՝ տունն Հեգերույ. և յՈւտի գաւառն ի Գիս՝ Վարազ-Փերոժի տուն, որ զաքնար ունէր պատիւ, և Վարաժանու սպասատունն, որ յԱրաժականն նստէր, և Տուերակու տունն: Զսոցա ամուսնութիւնն երանելի Հայրապետն Ուխտանէս անիծիւք փակեաց. և անդարձ լեալ ի գտեալ չարեացն՝ ամենեքին առ հասարակ բնաջինջ եղեալ սատակեցան յերկրէ»:

Այստեղից երևում է արդէն, որ Հայոց եկեղեցին մեծապէս մաքառում էր ազգախառնութեանց դէմ: Թոռնակիցների ամուսնութիւնը մինչև անգամ իշխանների մէջ արգելուում էր և հակառակ դէպքում նզովում. արդ ուրեմն ո՞ր աստիճանն էր թոյլատրուում:

Թոռնակիցների պսակն ըստ հռովմէական օրինաց չորրորդ աստիճանումն է. վերև տեսանք, որ հակառակ դորան, Ներսէս Բ-ի կանոնն ասում է, թէ «զչորրորդն ապաշխարեացէ», այլ և եթէ մեր նախնիք ըստ հռովմէական թուարկութեան կանոնադրած լինէին, Աղուանից Վարագոյ իշխանին չէին նզովիլ, կամ միայն ապաշխարանք կնշանակէին ըստ Ներսէս Բ-ի: Պարզ է ուրեմն, որ հռովմէական հաշիւը մեզ պէտք չի գալ: Պէտք է ուրիշ հաշիւ որոնենք:

Զ դարից ունինք Աբրահամ կաթողիկոսի մի թուղթն¹, որ թէև փոքր ինչ մութ է, սակայն բաւական պարզում է մեր հարցը: Այնտեղ կարդում ենք Մովսիսական օրէնքի բացատրութեան մէջ. «Հրաժարեցոյց յառաջին ազգէն և ապա յերկրորդէն, և հասեալ յայնէ զոր մեք խորթս կոչեմք՝ և ասէ՝ մի՛ յայտներ զի համհօրեայ քոյր քո է: Եւ ապա յետ ոչ սակաւ բանից ևս զարմանալոյ արժանի իմն նշանակէ. քանզի իբր ասաց թէ համհօրեայ քոյր քո է, դարձեալ երկրորդէ այսպէս թէ՝ զառականս կնոջ և զդստեր նորա, որ լինի մին կին և միւսն խորթ, մի՛ յայտնեցես և զդուստր ուստեր նորա, այսինքն է՝ զխորթին և կամ զդուստր դստեր նորա մի՛ առնուցուս, քանզի ամբարշտութիւն է: Ապա վերագոյն քան զայս նշանակէ, որ նոյն մեզ երրորդ ազգ կարծի ըստ յառաջ յայտնագոյն է առնելոյ մեր, զառականս դստեր քոյ մի՛ յայտնեցես:

Բայց մի՛ ոք կարծեսցէ զասացեալս ի վերայ ծնողին միայն, այլ և որք ի նմանէն քանզի այս կատարեալ յիմարութիւն է. քանզի ոչ

¹ Առ Մխիթ. Գօշի. Դատաստ., Ս. Էջմիածին, 1880, էջ 219: Գօշն ունի և իւր բացայայտութիւնը, սակայն միայն ըստ Մովսիսական օրինաց անձնական հետևաբանութիւն է, որպէս ինքն է ասում (տես էջ 225–229): Ամբողջ գրութեան առ հասարակ մասնաւոր կամ, նոր ոճով ասած, գիտնական և ոչ եկեղեցական՝ ուսումնասիրութիւն է, ուստի և քիչ կապ ունի Հայոց եկեղեցու սկզբանց հետ:

ուրուք եղբայր առանց հօր և կամ քոյր, այլ թէ՛ և հօրաքեռ որդի և կամ մօրաքեռ, «քանզի և ազգակցութիւնն մի և նոյն է և որդւոց: Զի որպէս առաջին և երկիր և երիր ազգ ասեն, այսպէս և եղբօրորդւոյն և կամ այլոց առ միմեանս առաջին ազգին և երկրորդն և երրորդն և քառորդ ազգ ասեն»»:

Այստեղից արդէն տեսնում ենք, որ Աբրահամ կաթողիկոսը 608-թուին և յետոյ հրամայում է թէ՛ իւր բոլոր եպիսկոպոսներին և թէ՛ Աղուանից (?) կաթողիկոսին, պինդ պահել առաքելական կանոնադրութիւն, որ հաստատուած է վերստին Ս. վարդապետների վճռով, ըստ որում և բացատրում է, որ չորրորդ ազգը պէտք է երկու կողմից զոյգ-զոյգ հաշուել, որ կլինի 8 աստիճան: Մինչև անգամ Մովսիսական օրէնքի վրայ իրաւունք ունի յենուելու, վասն զի այնտեղ ասուած է.

«Զառականս կնոջ եղբօր քոյ մի յայտնեսցես, զի առականք եղբօր քում են: Զառականս կնոջ և զղստեր իւրոյ մի՛ յայտնեսցես: Զդուստր ուստեր և զդուստր դստեր նորա մի՛ առնուցուս՝ յայտնել զառականս նոցա, զի ընտանիք քո են. ամբարշտութիւն է»¹: Իսկ այս կլինի՝

Եթէ ա առնէ գ-ին, այդ արդէն աստիճաններով հաշուած՝ կդառնայ չորս, առաւել ևս հեռու, եթէ է-ին առնէ: Ուրեմն Աբրահամ կաթողիկոսը չէր կարող «ազգ» «գարմ» «ծնունդ» բառերը միական աստիճաններ հասկանալ, ապա թէ ոչ՝ Շահապիվանի ժողովն ևս չէր կարող արգելել, թէ «զջերմ հարազատի և զազգականի զկին ոք մի՛ իշխեսցէ ունել ի կնութեան....»: Այլ և Ներսէս Մեծը չէր արգելիլ նուին առնել, որ հօրեղբօր որդու կինն էլ է², այսինքն՝ չորրորդ աստիճանում: Սակայն ինչպէս էլ լինի, կաթողիկոսի խօսքերը ցոյց են տալիս, որ նա երկ-երկու է հաշուում, այսինքն մէկ կողմից չորս և միւս կողմից չորս:

Ահա այսպէս հասկանալի է դառնում և Ներսէս Բ-ի խօսքերը, թէ «երրորդքն մեկնեսցին», այսինքն՝ «երրորդ» բառը յօգնակի դարձնելով՝ լինում է երկու կողմից երկու «երրորդ» ազգերի ամուսնութիւնը: Իսկ եթէ հռովմէական աստիճաններով լինէր, երրորդ աստիճանում կլինէր, եթէ եղբայրն ուզէր եղբօր աղջիկը, բայց այդ ոչ միայն աներեւակայելի է, որ պատահէր Հայոց եկեղեցում, այլ և չէր լինիլ «երրորդքն»:

¹ Ղևտ., ԺԸ, 16: Մխիթար Գօշն ևս երկու կողմերից է հաշուում՝ չորս-չորս, թէև Մովսիսական օրէնքին հետևելով, պակասեցնում է և ներում չորս և երեք, երեք և երեք և այլն:

² Փաւստոս. IV, ԺԵ:

Ըստ այսմ ազգականութիւնը վերջանում է առներով, և յետոյ ուրեմն կարեն պսակուիլ կոռները¹: Բայց որովհետև եկեղեցին ունի նաև մեղմացուցիչ աստիճան, կանոնից սակաւ հեռացողների համար, ուստի առները² կպսակուին միմիայն ապաշխարանօք:

Այդ ասում է և Աբրահամ կաթողիկոսը, թէ. «Բայց եթէ արեան յարիւն ոչ տաս խառնել որ մինչև անուն մերձաւորութեան սպառի, արդարութեամբ կատարեալ զարդարես զքո վիճակդ»:

Ուրեմն, որքան հեռու լինի ամուսնութիւնն ազգախառնութեան հետքերից, այնքան աւելի արդար կլինի պսակը: Սակայն անհնարին է այդպէս միանգամից վերացնել ժողովրդի վատ կրքերն և ճշմարտութիւնը յանկարծակի արմատացնել: Ուստի և ասում է.

«Իսկ յանդգնելոցն և պատերազմասիրաց ընդ Հոգւոյն Սրբոյ՝ բան կանոնին զոր երանելի Հարց ի Քրիստոս Հաստատեալ է և մինչև ցայժմ իբրև զարեգակն անշխանելի պահի, նոցա զայս աւանդեսցես-սկիզբն ի հինգերորդէն յառաջ»³:

Ուրեմն, ազգականութեան մերձեցողների համար սահման է դնում, որ հինգերորդ «ազգից» դէպի առաջ և ոչ թէ դէպի յետ՝ ամուսնութիւն թոյլատրեն, «քանզի որ յանասնոցն բնութիւն սիրելի էր անկանել, այնց ողորմութիւն արարեալ զսահմանն մեղմացուցին, բայց լաւացն բնիկն է, որում տեղեակ է և քո սրբութիւնդ»:

Արդ, քանի որ եկեղեցին, մանաւանդ Հայաստանեայց Եկեղեցին, բռնութեամբ չէ ուզում սրբութիւն Հաստատեալ ժողովրդի մէջ, այլ համոզելով, դաստիարակելով և կրթելով, ուստի միջոց է տալիս իւր սուրբ կանոնին հակառակողին, որ հետզհետէ զղջայ և քաւէ իր կանոնազանցութիւնը: Վասնորոյ և առների ամուսնութիւնը չէ արգելում, երբ ուրիշ ելք չկայ, բայց ապաշխարանք է նշանակում, որ դրուում է ըստ կարողութեան և հանգամանաց (նուիրատուութեամբ՝ յօգուտ եկեղեցու, դպրոցաց և այլ հաստատութեանց, ողորմութեամբ՝ յօգուտ աղքատաց, եկեղեցի յաճախելով և աղօթելով և այլն): Ահա այս է արտայայտում Ներսէս Բ-ի կանոնը, թէ «զչորրորդն ապաշխարեսցէ»: Այս թոյլտուութիւն է ընդ ապաշ-

¹ Մինչև այժմ էլ Ղարաբաղում ասում են՝ «կոռներն իրար առնում են»: Ներսէս Բ-ի 2 կանոնը, թէ. «Վասն երկրորդաց որ՝ եթէ թողցեն՝ ժե ամ արտաքոյ և Ե ընդ օրինօք եկեղեցւոյ», նոյնն է ապացուցում, որ չի կարող եղբօր և քրոջ ամուսնութիւնը լինել:

² «Առն» բառը ցոյց է տալիս, որ դոքա ևս կարող են եղել դիւրաւ իրար առնելու:

³ Տե՛ս և Բարսեղի ՄԺԵ կանոնը. «Եթէ ոք յիւր արեան և ի մերձաւորէ խնամութիւն առնէ մինչև ի չորրորդ և ի հինգերորդ ազգն, պսակն անվաւեր լիցի և պսակադիրն լուծցի.....»: Եւ ԴԱ. «Եթէ ոք առնու կին ի մերձաւոր արեան իւրմէ մինչև ի վեցերորդն և եօթներորդն, նզովեալ եղիցի, և մեկնեսցեն ի միմեանց առաջնորդքն, և վասն պսակին անարգելոյ Ծ դարում տուգանս տացէ յեկեղեցին.....»: Ինչպէս երևում է նոյն կանոններն են եղել նաև Կապադովկիոյ և Ասորոց եկեղեցիներում:

խարանօք, վասն զի Հայոց եկեղեցին կտրական կանոն չէ դնում կենսական հանգամանքների մէջ ժողովրդի բուռն և հրապուրական կրքերի դէմ: Այս ապաշխարանքը զգուշութեան միջոց է, որպէս զի առաքելական և Շահապիվանի կանոնը չխախտուի և երրորդաց մէջ հեշտութեամբ ամուսնութիւն չպատահի:

Եկեղեցին դատապարտում է մեղսագործութիւնը, սակայն ոչ թէ բացէ ի բաց արգելում է մեղք գործել, քանի որ այդ անկարելի է կատարելապէս սխալական մարդու համար, այլ զղջալու և ապաշխարելու միջոց է տալիս, որպէս զի կարենայ հետզհետէ դաստիարակել նոցա: Միմիայն հիմնական սկզբանց դէմ մեղանչող լրբերին է, որ բանադրում է և դուրս ձգում եկեղեցուց, մինչև որ արտասուքով յետ գան իւրեանց ընթացքից:

Նոյնն է և ամուսնութեան մէջ, մեղք գործող կանոնադանցը պէտք է ապաշխարի, երբ որ նա անկարող է չգործել այդ: Եկեղեցին էլ աղօթում է նորա համար, որ զօրանայ և ճշմարտութիւնը ճանաչէ: Սակայն թոռնակցութեան սրբութիւնը պղծողին ուղղակի նզովում է:

Հայաստանեայց Եկեղեցու Հաստութեան կանոնը կրկնում է միջին դարերում, ըստ որում Ներսէս Շնորհալին գրում է. «Մի՛ ոք համազգեաց՝ որոց արեան մերձաւորութիւն իցէ, պսակ օրհնութեան դիցէ, այլ մինչև ի յերկուց կողմանցն զչորրորդ ազգին գլխաւորութիւն կատարեալ ունիցին»¹:

Ս. Շնորհալին վերստին հրամայում է այն, ինչ որ նախնիք հրամայել էին: Այդ կանոնն էական է չար կրքերի դէմ, ուստի և ամենից շատ կրկնութեան կարօտ է:

Բայց ահա Հռովմէական եկեղեցին է դարից սկսեալ՝ չափազանց խստացրեց իւր արգելքն: Հին գերմանները պահանջում էին, որ երկու կողմից երեք-երեք ծնունդ հեռու լինին պսակուուները, իսկ Հռովմէական եկեղեցին թողեց հին Հռովմէական հաշիւն ըստ աստիճանաց, սկսաւ թուել զոյգ-զոյգ և արգելեց մինչև եօթներորդ ազգը² այսինքն՝ 14-րդ աստիճանը: Այս արդէն չլսուած արգելք էր, որ կար Ս. Շնորհալու ժամանակ և պահուեց մինչև ԺԳ դարի սկիզբը: Միայն 1215 թուին Իննոկենտիոս Գ վերացրեց հինգերորդ, վեցերորդ և եօթներորդ ազգի ամուսնութեան արգելքը՝ թողնելով միայն չորրորդ ազգի, այսինքն՝ 8-րդ աստիճանի սահմանը: Նա այդ արաւ Լատերանի 4-րդ ժողովով (կանոն Ծ), այն ևս գործնական դժուար

¹ Ընդհ., էջ 84:

² Այդ եղաւ թ դարում և իւր վերջնական ձևով կանոնադրուեց Նիկողայոս Բ-ի օրով՝ 1058 թուին:

րութեանց պատճառով: Այդ ժողովը թոյլատրում է նոյնպէս ամուսնութիւնը կոռնների, կամ մի կոռնի և մի խորթ, թէ հարազատ ծոռնի մէջ: Այս կանոնով է վարուում Հռովմէական եկեղեցին մինչև այժմ:

Արդ, տեսնում ենք՝ Ս. Ն. Շնորհալին ամենևին չէ հետևում այդ արևմտեան խստութեանց և պահպանում է իւր եկեղեցու մեղմ կանոնը: Հարկաւ, որքան պահպանուի ազգակցական սէրն առաւել հեռաւոր ցեղակիցների մէջ, այնքան լաւ է և համաձայն է քրիստոնէական վարդապետութեան, սակայն Հայոց եկեղեցին չէ տարածում իւր արգելքն աւելի քան ծոռների աստիճանն, որոնք ամենուրեք մերձաւոր ազգականներ են համարուում:

ԺԳ դարում պատերազմական խառնակութեանց հետեւեց մի անկեալ վիճակ, այնպէս որ.

«Կարգ ամուսնութեան սուրբ օրինացն բարձաւ, և հեթանոսօրէն արիւն ընդ արեան խառնէին, զազգականս առնելով, և զորս կամէին թողուին, և զորս կամէին առնուին...»¹: Կոստանդին Ա կաթողիկոսը տեսնելով այդ խառնակութիւնը՝ ժողով գումարեց Սսում 1243 թուին և, քննելով հանգամանքները, հրամայեց առանձին կոնդակով. «Զպսակն ընտրութեամբ արասցեն, վեց ծննդովք հեռացեալք յազգակցութենէ արեան»²:

Առաջին անգամ աչքի է զարնում ընթերցողին, որ իբր թէ Կոստանդին Ա արգելքները խստացնում է, սակայն իրօք այդպէս չէ: Նա նոր կանոն չէ ուղղում դնել և իւր կանոնների համար չեչտում է.

«Սահման չափաւոր և դիւրագործ՝ քաղեալ ի կանոնաց և ի հրամանաց Հարցն սրբոց, ի պէտս եկեղեցականաց և աշխարհականաց»³:

Ուրեմն, Կոստանդին հրամայում է վերստին նոյնն, ինչ որ կանոնադրել են իւր նախորդները: Յայտ է, որ այդ «վեց ծննդովք հեռացեալք» խօսքերն արտայայտում են ծնողք, միւս ծնունդ են պսակուողներն և մէջ տեղը մնում է չորս ծնունդ՝ այսինքն՝ որդիք, թոռներ, ծոռներ և առներ:

Այսպէս է ասում և այդ կանոնները բերող Վարդան մեծը. «Զի չորս ծնունդ ի մէջն է ըստ չորից տարեց կատարման: Եւ առաջին ծնողն, ուստի յառաջ եկին չորս ծնունդքն. և հինգերորդն՝ որ լինի խնամութիւն. լինի այս վեց ազգ»:

Ահա այսպէս պահպանուում էր ազգականների չհասութեան կա-

¹ Կիրակոս. ԼԹ:

² ԱճԳ, ԽԱ:

³ Կիրակոս, Խ:

նոնը անցեալ դարերում: Այդ վերջին հրամանից յետոյ զանազան վարդապետներ չեն ելնում նախագծուած սահմանաքնից:

ԺԴ դարի սկզբում Եսայի Նչեցին դնում է առ Տէր Մատթէոս եպիսկոպոսն Ատրպատականի գրուած թղթում Ս. Ներսէս Շնորհալու խօսքերը՝ բառ առ բառ ընդօրինակելով¹: Նմին նման կրկնող է հանդիսանում նոյն ժամանակ ապրող Յովհան Երզնկացին (†1326)²: Այդ է պնդում ու այդ կանոնին է յարում և Յակովբ Ղրիմեցին ԺԴ դարի վերջերում:

Այս կանոնն է ճանաչում և Ս. Գրիգոր Տաթևացին³՝ ասելով.

«Իսկ օրինաց ազգն որ են խնամիքն, և բանականն որ են մարմնականքն, ո՛չ լինին խնամիք մինչ ի Դ ծնունդն»:

Ըստ որում և յարում է դորան Ս. Ն. Շնորհալու պատճառաբանութիւնը:

Ս. Գ. Տաթևացին յիշում է և եօթն պորտի տեսութիւնն, որից երևում է, որ այդ ժողովրդական կանոնը շատ հին է և այդ է եղել առաջնորդող սկզբունք: Եօթն պորտը նոյն է, թէ եօթն աստիճանն, որից յետոյ ամուսնութիւնը թոյլատրուում է: Հայ ժողովրդի կանոնական այս գեղեցիկ բանաձևը պէտք է պահել իբրև ազգային արտայայտութիւն, քանի որ «աստիճան» բառը նոր է:

Արդ՝ չհասութեան կանոնն արգելում է որդւոց, թոռանց և ծոռների կամ թոռնիւհների պսակն: Իսկ ծոռների որդիք, այսինքն առները միայն մեղմացրած արգելք ունին, լաւ է եթէ դոքա ևս ազգականութեան սէրը պինդ պահէին, բայց եթէ անկարող գտնուին զսպելու իւրեանց կրքերն, այն ժամանակ կամուսնանան, միայն թէ լաւ գիտենալով, որ այդ աստուածահաճոյ չէ և ուրեմն պէտք է ուրիշ բարեպաշտական զոհաբերութեամբ, աղօթքով և բարեգործութեամբ քաւեն իւրեանց յանցանքը՝ սիրադրուժ կեանքով չարաբաստիկ չլինելու համար:

Ըստ այսմ.

Թ և Թ կարող են ամենայն տեղ թոյլատրուիլ, թէև այստեղ ևս քահանան պարտաւոր է յիշեցնել քարոզով, որ առաւել աստուածահաճոյ կլինէր, թէ տարբեր ընտանիքներից լինէին ամուսինները: Է և Ը կարող են միայն անելանելի հանգամանքներում ամուսնանալ, բայց ընդ ապաշխարանօք, նոյն կանոնին կենթարկուին նաև է և Գ նոյնպէս և Ե և Ը ամուսնութիւնք, այսինքն՝ մէկ գծի առնը միւս գծի ծոռնի հետ, թէև այս առաւել ծանր է:

¹ Գոաքաղ, 1861, էջ 207:

² Սիմոդի կանոնագիրք, կանոն ՌՇԼԵ:

³ Հարցմանց գիրք, էջ 612:

Վերընթաց և վայրընթաց գծերում ի հարկէ ոչ մի կերպ թոյլատրելի չէ: Թոռնակիցների ամուսնութիւնը նգովում է և չի կարող վայելել, չի բողբոջիլ, ինչպէս մեր ս. հայրերն ասում են: Այդպիսի պսակներն անվաւեր են և պսակադիրն պէտք է կարգալոյծ լինի: Նոյն կանոնին է ենթարկուում նաև ծոռների ամուսնութիւնը:

Խորթութեանց մէջ էլ մեր նախնիք ոչ մի տարբերութիւն չեն դրել, այնպէս որ, ոչ մի սկզբունք չկայ կանոնը մեղմացնելու խորթութեանց հանգամանքներում: Նոյն աստիճանները մնում են նաև խնամութեանց նկատմամբ. «Եւ որպէս ի մէջ արենազգացն ո՛չ լինի խնամութիւն մինչև ի չորրորդ ծնունդն: Նոյնպէս և ի մէջ խնամոցն ոչ լինի այլ խնամութիւն մինչ ի դ ազգն»¹: Վերջապէս «մինչ ի դ ծնունդն է» արգելքը հոգևոր ազգականութեան (աւագանին ծննդեամբ) համար, մինչդեռ որդեգրական հոգևոր ազգականութեան մէջ «ոչ լինին խմամիք մինչև ի կրկին ծնունդն»², այսինքն՝ միայն երորդ ծնունդն է թոյլատրելի, իսկ երկրորդն՝ ապաշխարելի:

Այս կանոններն արդէն վերջնականապէս որոշում են չհասութեան աստիճանները: Միայն թէ մեղմացուցիչ ապաշխարանքը խնամութեան մէջ գուցէ աւելի կարելի լինի թեթեւացնել, քան թէ բուն ազգականութեան մէջ: Եւ եթէ Լուսաւորչեան աթոռի առաքելական գահակալը կամենայ հրամայել, որ հոգևոր վարչութիւնք թոյլատրեն առների ամուսնութիւնն ընդ ապաշխարանօք³, ըստ Հայաստանեայց Եկեղեցու կանոնական իրաւանց, այն ժամանակ դորանից պակաս աստիճաններում անխուսափելի ամուսնութիւնք կախուած կմնան միմիայն հայրապետական բարեհայեցողութիւնից:

Իսկ այդպիսի անխուսափելի դէպքեր կլինին միշտ, որոնցից իւրաքանչիւրն ևս կունենայ իւր մասնաւոր և չնախատեսուած պարագայք՝ կարօտ բարձրագոյն իշխանութեան նորանոր կշռադատութեանց, թէ արդեօ՞ք չէ տուժում եկեղեցու կանոնական սկզբունքը: Հայրապետական բացառիկ թոյլտուութիւնք կունենան և իւրեանց կարևոր բացատրութիւնք, որոնք օգտակար և կրթիչ կլինին թէ՛ ամուսնացողների և թէ՛ առ հասարակ ժողովրդի համար: Հարկաւ, այդ թոյլտուութիւնք կիրականանան ամուսնացողների երկիւղած նուիրաբերութեամբ՝ յօգուտ եկեղեցու և աղքատաց, ըստ հայրապետական համաձայնութեան, որոնք միշտ կապուած կլինին եկեղեցի յաճախելու և աղօթելու պայմանի հետ: Մինչդեռ ուղղակի ըմ-

¹ Ս. Տաթևացի, անդ, էջ 611:

² Անդ:

³ Այդ թոյլատրելի կախուած է իւրաքանչիւր հայրապետի այն վստահութիւնից, որ նա տածում է դէպի հոգևոր վարչութիւնք կամ ս. Սինդոր:

բոստ կանոնադանցները¹ կպատժուին ըստ կանոնադրական պատժական սկզբանց:

Հայրապետական թոյլտուլթեան իբրև հակիրճ և գեղեցիկ օրինակ աւելորդ էի լինիլ բերել Եփրեմ կաթողիկոսի կոնդակը: Ահա-լասիկ.

«Թուղթ առ Դէտն Տփիսիսու Ներսէս Սրբազան Արքեպիսկոպոսն:

Յիսուս Քրիստոսի ծառայ և այլն:

Լիութեամբ շնորհաց ամենասուրբ Հոգւոյն և քահանայապետական սիրոյ և աղօթից ձօնմամբ է առաքեմք զողջոյն Փրկչական ի զօրանալ քեզ, սիրելւոյ և հարազատի որդւոյ Մեծի Գահոյս Ս. Էջմիածնի՝ Ներսէս գիտնազարդ արքեպիսկոպոսիդ, կայսերախնամ քաղաքիդ Տփիսիսու, և մնալ յաւերժ ի կեանս խաղաղուստ՝ ի մեր սրտի բախանս բազում ամէն:

Յերեսնեակն պսակաւորին տարւոյ՝ դրոշմեալն ի քէն դիտաւորութիւն բանից ի քարտի անդ վերձանեալ ի մէնջ եղև ի նորում ամսի տարւոյս, որով և ծանուցաւ իսկ ժայռամատոյց խնդիր ձեր յաղագս յարգելի կնեազ Մանուչարի Դումանով դստեր, զոր խօսեցեալ են ընդ ազնիւ Հեղիմ աղայի որդւոյ պարոն Զաքարիայի:

Արդ ուրասցի ապաքէն աստանոր լացողն զբազմաց, թէ վեհ է ինձ խնդրոց յաջմէ և յահեկէ՝ քանզի այն ինչ բանք են կնքողաբար ի կանոնս հարցն սրբոց ի սակս այսքանեաց հաշուոց ճողից, յայտնի իմն է յօգունց առաւել սիրելւոյդ և որ ինչ առաջիկայ անձկութիւն են, տերաց դստերաց, բացափայլ ևս է. ըստ որում աշխարհ թակարթալար պատահամաբ, ուտի խոհեմաբար տեսանի յիմաստասիրութիւն Մեծանդրեայ. յասելն թէ՝ «դուստր հարսնացու թէ և ինչ ոչ խօսեսցի զանձնէ, լռութիւն նորա բազմախօս է: Ոչ բաւիցեն հարիւր աչք Արգոսի զգուշանալ ի պահպանութիւն Յովայ, իբրև գերինջ կայտառելոյ ի պատրանաց Ներսէսի»:

Արդ, որովհետև կոյսն եղեալ ընդ չափ ըստ առաքելոցն՝ և վտանգ ևս ի վերայ կայ, և հաստատեալ է ծնողն ի սրտի իւրում, վասն ամենայնի պատճառաց, և մեք հայելով ի հանգամանս ամենայն, ի վիճակն ի ժամանակն ի յարմարութիւն և ի յօժարութիւն կամաց առնելեաց և ի խնդիր ձեր սիրելութեան և ազնիւ կնեազին, ներելով յարիմք առ հրամանն՝ լինել լրումն կամաց ձերոց և որոց են առ այն իղձ խորոց, ընտանեացն ասեմ նշանաւորաց:

¹ «Շատ անգամ դիմադրութիւն կը տեսնուի նաև այն մարդիկներէն, որոնց բուն պաշտօնն էր կրօնական-բարոյական զարգացման սպասաւորելը»: Սիօն, 1875, էջ 157, (նամակ Մ. Վ. Մուրատեանի):

Այլ մի՛ լիցի զանց առնել ըստ կանոնաց զնորոք Մօրն Եկեղեցեաց նայեցեալ լինելոյն իրականութեանց և զօրութեան առաջադրաց այնմ, մանաւանդ չափամբ չափելով զիւրեանց մեծանունութիւն և պարտիւ՝ ծանիցեն և այլն:

Ողջ լեր էին շնորհոք, որ և մնամբ աղօթանուէր վասն ամենեցուն և բարօրութեան ձեր ցանկացող

Կաթուղիկոս ամենայն Հայոց Վշտալի Եփրեմ»:

Այս արդէն շատերից մի օրինակ է, թէ ինչպէս էին վարուում Հայոց կաթուղիկոսք, երբ հանգամանքների այնպիսի վիճակում էին գտնուում ամուսնացողներն, որ անհրաժեշտ էր լինում ներողամտաբար ուղղելու հնարների դիմել: Վերջին կաթուղիկոսները նման դէպքերում գործ էին ածում «ոչ յօրինակ այլոց» խօսքերը, սակայն բաղձալի է, որ միշտ յիշուին թէ այդպէս ներողամիտ լինելու պատճառներն և թէ կանոնադանցութեան թեթեւացուցիչ ապաշխարանքներն, որոնցով կարողանում են սիրայոյզ ամուսիններն ամոքուել, խոյս տալ վերջական կորստից, զղջալ և պատուիրանապահութեամբ բարեկեցիկ լինել Հայոց եկեղեցու աստուածային շնորհների տակ:

«Բայց՝ այսոցիկ բարւոյ աւանդութեանց հակառակելոյ առաջնոց Հարցն սրբոց՝ ոչ այլ ինչ է պատճառ, քան թէ տգիտութիւն և ինքնօրէն անձնահաճ կամապաշտութիւն՝ որք ոչ տեսին զառաջին պայծառութիւնս մինչ ողորմութեամբ Տեառն լի էր երկիր....»¹:

ՎԵՐՋ

¹ Ա. Ն. Շնորհալի, Ընդհ., էջ 71:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՍՈՒՐԲ ԿԱՐԳԸ¹

«Ամենայն հոգ»-ի յԵԿԵՂԵՑԻ,
ՁԵՐԿԱՆԱԽՈՅՆ ԲԵՐԷ ՅՈՅ ՕՐԻՆԱԿԻ»:

ՅՈՎՀԱՆ ԻՄԱՍՏԱՍԵՐ:

«Եղ ԿԵՆԱՐԱՐՆ մԵՐ ԱՇՏԱՐԱԿ

ՁԵԿԵՂԵՑԻ, ՈՐ ՀԱՆԷ ՁԱՆԶ Ի ԲԱՐՉՈՒՄ ԵՐԿԱԾ»:

ՍՏԵՓ. ՍԻՆԵՅԻՐ²:

Քրիստոս իւր արեամբ փրկելով իւր հաւատացեալներին՝ հզօր ձեռքով հաստատեց իւր փրկարանն, որով նոքա կարող են անհատ յարաբերութեան մէջ մտնել Տիրոջ հետ և իւրեանց սխալական կեանքն ենթարկել Նորա սրբարար ներգործութեան: Աստուծոյ գթութեան շողերի տակ այս կեանքն է, որ բերաւ Քրիստոս մարդկութեան համար իբրեւ մի երկրային արքայութիւն Աստուծոյ, որ Քրիստոսի շաւիղով տանում է դէպի անմահական արքայութիւնը:

Հայոց փրկարանն, որ մատակարարում է Աստուծոյ ողորմութեան շնորհներն, Հայաստանեայց Եկեղեցին է, Քրիստոսի միասիրտ և միալեզու հաւատացողների ժողովն, Հայաստանեայց Կաթողիկէն՝ «մայր հոգեւոր երկնաւոր լուսաւոր³, քան թէ երկրաւոր շնչաւոր մարմնաւոր», որ «ծնանի և աստուածս ոմանս եղականս՝ պատկերս մաքուր միոյն Աստուծոյ Քրիստոսի»⁴: Այնտեղ մտնելիս վերածնեալ Հայը մոռանում է առ ժամանակ իւր առօրեայ հոգսերը, զգում է ինքեան հաւասար իւր շրջապատողների հետ Աստուծոյ առաջ, յիշում է իւր մեղքերն և ներում իւր մօտ կանգնած ատելուն: Այս եկեղեցումն ենք համոզուում, որ մենք հսական անհատներ չենք, այլ Աստուծոյ համայնքին և սրբոց ժողովին պատկանող անդամներ⁵, որոնցից իւրաքանչիւրը պէտք է ըստ կարեաց աշխատի այդ համայնքի յառաջադիմութեան համար, սիրէ իւր ընկերին և սիրուի

¹ «Արարատ», 1894, էջ 265–270, 297–303, 325–330, 359–366:

² Յաղագս կարգաց Եկեղեցւոյ, Գրչագիր, համար 246:

³ Երկին եւ երկնից երկին զսա հիմնագարդեալ պայծառացոյց՝ հանգիտահաւասար վերնայարկ կամարին երրորդաթիւ թաղանթ խորանի, ուր մին եւ միայնակն բնակէ եւ շրջի յանձայրութիւն անբաւութեան Ս. Երրորդութեան: Ամանեայ Նարեկացի, Ներբողի սուրբ Կաթուղ. Եկեղեցի., ճառքաղ, 1859, էջ 295:

⁴ Ս. Գրիգոր Նարեկացի, ՀԵ, 14:

⁵ «Միաբանութիւն հաւատոց յամենասուրբ Երրորդութիւնն ի Ս. վարս՝ քաղաք ամուր է երկնային զօրութեամբն պարսպեալ, բնակութիւն է սիրոյն Աստուծոյ եւ վերին զօրացն, ժողովիլ ի նոսա ամենայն սրբովք յանձառ օրհնութիւնսն միաբանեալ...»: Յաճախ., 114:

նորանից, Աստուծոյ արքայութիւնն յառաջ տանէ, Աստուծոյ երախտագէտ որդի լինի՝ Նորա տուած շնորհները սրբութեամբ ընդհանրութեան օգտին գործածելով: Ծննդարիտ հաւատքը մեզ միացնողն է և ճշմարիտ հաւատքը մեր գէնքն է՝ համարձակ գործելու և այդ փրկարանը մտնելու:

Այդպիսով մենք միանում ենք թէ՛ իրար և թէ՛ մեր փառաւոր նախնեաց հետ, որոնք հոգեպէս մեզ աղօթակցում են, և մենք զօրացած նոցանով՝ շարունակում ենք մեր երկրային ճանապարհն: Նոքա, որոնց ոտի փոշին անգամ թօթափելու արժանի չենք, միանում են մեզ հետ հոգեպէս այս սուրբ վայրում: Հաւատն է, որ կազդուրելով մեր հոգու թուլութիւնք, միացնում է ամենքիս և, թեւաւորելով, տանում է դէպի «Եկեղեցին անդրանկաց» (Եբր., ԺԲ 23): Նոյն հաւատով ենք շնչում և ապրում ի Քրիստոս, և մեր անդամակից սուրբերին ապացոյց ճանաչելով մեր համայնական և ազգային հաւատքի ամբողջեան՝ ընդունում և միանում ենք Քրիստոսի հետ, առանց որի չունինք ոչ մի փրկութիւն և ոչ մի երջանկութիւն: Ահա այդ սրբարանում աստուածութիւն և մարդկութիւն, հոգեւոր և մարմնաւոր աշխարհ ստանում են պսակաւոր միութիւն և երջանկացնում երկրաբնակներին: «Քանզի Եկեղեցի ոչ ցուցանէ մեզ պատուիրան Աստուծոյ, որ ի քարանց և ի փայտէ իցէ շինեալ, այլ զհաւատովն շինեալ զազգ մարդկան ի վերայ վիմին հաստատութեան: Ապա ուրեմն ճշմարիտ հաւատն է Եկեղեցի, որ գումարէ և շինէ զմեզ ի մի միաբանութիւն գիտութեան Որդւոյն Աստուծոյ»¹:

Միայն հաւատքով կարողանում ենք մասնակից լինել Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու փրկագործութեան, սրբարար ներգործութեան և երջանկութեան: Նա իւր հաւատացողին վերածնում է, փրկում և դաստիարակում՝ Աստուծոյ որդեգիրը դարձնելու համար²:

Մինչդեռ «Անդրանկաց Եկեղեցին», կամ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու յաղթական անդամները յաղթել են աշխարհս և վայելում են հանդերձեալի անտխեղծ բարիքները, փրկուող հաւատացեալները շարունակ կռուում են կեանքի խոչնդոտների և փորձանքների դէմ, որոնք ելնում են մեր առաջ մեր անկատարելութեան և անհատութեան պատճառով: Սոցա փրկագործող և դաստիարակող օգնողն է Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու շնորհագործող մարմինը:

¹ Ս. Սահակ:

² «Ձիա՞րդ օտար եղելոց ի մօրէ՝ կարիցէ լինել ոք ծնող, կամ դայեակ ըստ Պօղոսի: Զի ծնեալքն բնութեամբ սիրեն զծնողսն. եւ սնեալքն զդայեակսն: Իսկ առ որս փոխանակ սիրոյ՝ ատելութիւն եւ օտարութիւն, զին՞չ յոյս գոյ ծնանելոյ զայնպիսիսն վերստին՝ աստուածեղէն բանին յապաշխապարութիւն, կամ սնուցանելոյ հայրօրէն ուսմամբ եւ երկիրդի Տեառն զնոսա»: Ընդհանրական, էջ 5:

Ահա այս շնորհագործող եկեղեցին է, որ պէտք է պահպանէ իւր աւանդական անարատութիւնն, որպէս զի զօրաւոր լինի և կարողանայ անշեղապէս կատարել իւր առաքելահաստատ դերը: Այս սկզբունքն էական հիմունքն է եկեղեցու, ուստի և աղօթում է եկեղեցին շարունակ.

«Աղաչեսցուք զամենակալն Աստուած... և վասն միայնոյ, սուրբ, կաթողիկէ և առաքելական Եկեղեցոյ»:

Ուրեմն Հայաստանեայց Եկեղեցին, որպէս զի կարողանայ փրկել, սրբել և շնորհագործել, է և պէտք է լինի միշտ՝ մի, սուրբ, կաթողիկէ և առաքելական:

Նա պէտք է լինի և է՝ մի:

«Մի կոչի Եկեղեցի՝ ոչ տեղեալ մի, այլ միով հաւատով և յուսով կոչմանն, և միոյ մօր և միոյ որովայնի ծնունդ աւագանին, և մի կերակուր՝ որ է տեսութիւն աստուածային գրոց, և մի մարմին և արիւն փրկական, և մի գլուխ և պսակ և զգեստ ունիմք զՔրիստոս»¹:

Այդ միութիւնը պահանջում է Քրիստոս (Յովհ. Ժ 16, ԺԷ 11), ըստ որում և Հայաստանեայց Եկեղեցին ձգտում է անխախտ պահել իւր միութիւնն ըստ ամենայն մասանց Քրիստոսի հետ, որ է եկեղեցու դուռը, հիմն ու կատարը:

Միութիւնը պէտք է լինի թէ՛ դաւանական և բարոյական, թէ՛ պաշտամունքի և արարողութեանց էութեան, և թէ՛ շնորհաբաշխութեան ու կանոնադրութեան սկզբունքների և թէ՛ վարչական կարգաւորութեան մէջ: Ըստ այսմ այդ բոլորը պէտք է բնաւ հակասեն Հայոց եկեղեցու միատարր վարդապետութեան, այլ և եկեղեցականք պէտք է ջանան Ս. Հոգու շնորհաց հետ համաձայն ընթանալ հայրապետական շնորհաբեր իշխանութեան ներքոյ:

Եկեղեցին իւր բոլոր մասերով Ս. Հոգու ներգործութեան տակ է, ուրեմն և եթէ միութիւնը չպահպանէ որ և իցէ կերպով, յանցանք արած կլինի աստուածային ներգործութեան դէմ: Նա իւր ամբողջ ընթացքում պէտք է պահպանէ իւր առաքելական-հայրապետական աւանդականութիւնն, որպէս զի դրժած չլինի իւր էութեան: Ուստի և Պօղոս առաքեալը մինչև անգամ աղերսանքով է ասում. «Աղաչեմ զձեզ եղբարք անուամբն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, զի զնոյն բան ունիցիք ամենեքեան, և մի իցեն ի ձեզ հերձուածք» (Ա Կորնթ. Ա 10: Եփես. Դ 4-6): Ուստի և նզովքով արգելում է քարոզածից դուրս բան լսել. «Այլ թէ մեք, կամ հրեշտակ յերկնից աւետարանեսցէ ձեզ աւելի քան զոր աւետարանեցաքն ձեզ, նզովեալ լիցի...

¹ Ս. Գրիգոր Տաթևացի, գիրք Հարցման, էջ 533:

եթէ որ աւետարանեսցէ ձեզ աւելի քաղ զոր առէքն, նզովեալ լիցի» (Գաղ. Ա 8-9): Նա հրամայում է բացէ ի բաց մերժել հերձուածողներին և խորշել նոցանից, որովհետեւ նոքա գայթակղութիւն են և պառակտիչ են Քրիստոսի ճշմարիտ հօտին (Տիտ. Գ 10: Հռովմ. ԺԶ 17: Բ Կորնթ. Զ 14): Յովհաննէս առաքեալը մինչև անգամ հրամայում է չհիւրասիրել նոցա և ողջոյն չտալ նոցա (Բ Յովն, 10), որոնց նկատմամբ և վերջնական պատուիրանն է. «Ապա եթէ և եկեղեցւոյն ոչ լուիցէ, եղիցի քեզ իբրև զհեթանոսն և զմաքսաւոր»¹:

Աւետարանական այս պատուիրաններին հետեւելով՝ աշխատում է Հայոց եկեղեցին սերտ միութիւն պահել իւր ամենայն ամբողջութեամբ Քրիստոսի հետ, վասն զի միութիւնն է կատարելութեան նշան (Յովն. ԺԷ 11), որով և խորշում է իւր միութեան դէմ դրժողներից: Որովհետեւ ճշմարտութեան երկրպագուն չի կարող համբերատարութեամբ չհեռանալ իւր հաւատն ու սուրբ զգացմունքները վիրաւորողից և արհամարհողից:

Եւ ահա, ինչպէս որ առաքելական գահակալն Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ բազմիցս հրամայում է իւր որդոց զգոյշ լինել և չհեղուիլ իւր քարոզածից «ոչ յաջ և ոչ յահակ», նորա արժանաւոր յաջորդներն ևս այդ կատարելով են պարծենում իւրեանց հաւատարիմ և հնազանդ հօտի հետ: Այսպէս օրինակ՝ Կոմիտաս կաթողիկոսն գրում է Պարսից դրան գումարուած ժողովում. «... Շինեալ ես և հաւատացեալ ինձ հօտս ի վերայ հիման առաքելոց և մարգարէից, և Ս. Գրիգորի կենդանի մարտիրոսին Քրիստոսի, և որք ըստ նմանէ Ս. Հարքն, որով և մեք ոչ խտորեսցուք քան զասացեալ հաւատս, զսուրբ և զաստուածաշունչ հարցն՝ ոչ յաջ և ոչ յահակ...»²:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը միութիւն քարոզելով՝ մի և նոյն ժամանակ մատնացոյց է անում և դորա օգտակարութեան. «Ամենայն որ քակի ի միաբանութենէ հաւատոցն և ս. վարուցն, ոչ միայն հրաժեշտ լինի յերանութենէ անտի, այլև ի պատիժ մատնի, որպէս անդամ ի մարմնոյ հատեալ անպիտան լինի, և կամ ոստ ի ծառայ կտրեալ ի հուր»³: Ուստի և հրամայում է. «խզել զդժնդակացն զեկամուտսն, և վառել զէնս հակառակ չարին, և ի վայր կործանել զհակառակս արդարութեան»⁴:

Հաւատքը շատ շեշտեցինք, իսկ թէ ի՛նչ է հաւատքն, այդ ևս

¹ Մատթ. ԺԸ 17: Տիտ. Գ, 10: Գիրք Զարցմանց, էջ 540:

² Թուղթ ի Պարս., գրչագիր, 58, 100:

³ Յաճախ., էջ 114:

⁴ Տե՛ս եւ Անանիայ Նարեկացի, անդ., էջ 405: «Դու ո՛վ հերձուածողաց եւ խտորելոց յղփաճեմ ճանապարհեմ անընդդիմակաց մոցա զէմ, եւ ախոյեան խորտակիչ, եւ հալածիչ յանդառնալի կորուստ իւրեանց չարութեանց եւ ամբարշտութեանց: Դու ցնդելոցն օցտող եւ ի նենգապատիր խարդախանցն ժողովարան»:

մեզ ուսուցանում է Ս. Ն. Շնորհալին. «Հաւատոյն անուն մի է, բայց կրկին ունի զօրութիւն: Առաջին՝ դաւանութեան հաւատն, որ է խոստովանութիւն ի Ս. Երրորդութիւնն՝ զոր ընկալաւ իւրաքանչիւր ոք յաւագանէն: Երկրորդ՝ հաւատ այն է, որ զբանս զոր Հոգին Սուրբ խօսեցեալ է բերանով մարգարէիցն և առաքելոցն, և եկեղեցւոյ վարդապետօք, զորս ի գիրս սուրբս գրեցին՝ չհամարի առասպելս և սուտս, այլ հաւատայ թէ ճշմարիտ են և ուղիղ, այնպէս՝ որպէս թէ աչօք իւրովք տեսանէ զամենայն զեղեալսն, և զլինելոցն, և զոր էնն: Արդ՝ որ այսոցիկ ի բոլոր սրտէ հաւատայ, նա է՝ որ ունի հաւատ կենդանի: Որ և ոչ երբէք յանդգնի, կամ խորհել չարութիւն ի սրտի, կամ խօսել անիրաւութիւն բերանով, կամ գործել զմեղս անձամբ իւրով: Իսկ որ բանիւ միայն ունի զառ ի յԱստուծոյ խոստովանութիւնն, այլ ոչ գործով, այնպիսոյն հաւատն ասի մեռեալ»¹:

Հայաստանեայց Եկեղեցու միութիւնից բղխում է և նորա սրբութիւնը: Նա սուրբ պէտք է լինի և է՝:

Սուրբ է կոչուում, վասն զի նորա գլուխն և հիմքն՝ Քրիստոս, սուրբ է. սուրբ հաւատով միանում ենք նորա հետ, ս. միջոցներով և ս. ճանապարհով դիմում ենք դէպի ս. նպատակ: Ուրեմն թէ՛ սուրբ է և թէ՛ սրբող, և այդպէս պէտք է լինէր, ապա թէ ոչ, կխախտուէր նորա միութիւնը: Եթէ նորա վարդապետութեան մէջ լինի միեւն անգամ մի խոտոր տեսութիւն, այդով կխախտուի թէ միութիւնն և թէ սրբութիւնը: Այսպիսով սուրբ է հիմքն ու գլուխը, սուրբ են և նորա վարդապետութիւնն ու խորհուրդները, սուրբ է և կոչումն, ուստի և նա ինքը սուրբ է կատարելապէս:

Այս պարզ յայտնուած է Պօղոս առաքեալի խօսքերի մէջ. «Քրիստոս սիրեաց զեկեղեցի և զանձն իւր մատնեաց վասն նորա, զի զնա սրբեացէ սրբութեամբ աւագանին բանիւ, զի կացուցէ ինքն իւր յանդիման փառաւոր զեկեղեցի, զի մի՛ ունիցի ինչ արատ կամ աղտեղութիւն կամ այլ ինչ՝ յայսպիսեաց, այլ զի իցէ սուրբ և անարատ» (Եփես. Ե 25-27, Ա 4: Ա Պետ. 15):

Վասնորոյ և Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին պահանջում է սուրբ զգացմունքներով և երկիւղածութեամբ մօտենալ դէպի ինքն, որովհետեւ որտեղ չկայ հաւատ և սուրբ զգացմունք, այնտեղ ամենաբարձր սրբութիւնն անգամ խաղալիք կդառնայ: Իսկ Քրիստոս սկզբում իւր աշակերտաց հրամայեց. «Մի՛ տայք զսրբութիւն շանց, և մի՛ արկանէք զմարգարիտս ձեր առաջի խոզաց, զի մի՛ առ ոտն կոխեսցեն զնոսա, և դարձեալ երգիծուցանիցեն զձեզ» (Մատթ. Է 6:

¹ Ընդհ., էջ 19:

Տե՛ս եւ Յովհ. Ժ 27): Սորանով արդէն միջոց տուաւ ապահովելու եկեղեցու սրբութիւնն և հեռու պահելու հաւատացելոց զանազան գայթակղութիւններէ:

Հայաստանեայց Եկեղեցու հիմնադրութիւնն իսկ սրբութեամբ է դրուել, ըստ որում և աստուածային ձայնի յայտարարն այդ էր:

«Կաթողիկէ Եկեղեցւոյն շնորհք Հոգւոյն ի մէջ վկայելոցն և ի մէջ Քահանայութեան բղխելոց է՝ աղբիւր մկրտութեան, լուանալ գաղտ ոգւոցն մարմնովք հանդերձ»¹:

Այսպիսով՝ «այս դշտոյ պաշտելի անշնչական Եկեղեցի տայ կեանս և մահու իշխէ...»: Նա «ո՛չ ինքնակիր մեղօք զազրանայ, եթէ ոչ ի մարդոց չարաց և կամ յանհաւատից կոխիցի»: Եւ այդ պատճառով «ի մերոց գործոց խրթնանայ», ուստի և «զորս ըստ պատկերի Աստուծոյ եղեն, կանոնաւ խտրէ»², որպէս զի օրըստօրէ նոցա ևս կրթէ և ընդունելով՝ սրբէ:

Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին կաթողիկէ-ընդհանրական է:

Այդ ընդհանրականութիւնը ծագում է նորա միութիւնից և սրբութիւնից: Քանի որ նա միացած է և սուրբ է Աստուծոյ հետ, և ամբողջ աշխարհը պէտք է անպատճառ առ նա ձգտի, պարզ է ուրեմն, որ ձգտելու ճանապարհն ու սրբարանը նոյնպէս ընդհանրութեան համար է և ընդհանրութեան պէտք է վաղ թէ ուշ աւետարանէ և պարփակէ իւր մէջ: Ըստ այսմ՝ Քրիստոսի հրամանն է՝ քարոզել Աւետարանն ամենայն արարածոց (Մատթ. ԻԸ 19: Մարկ. ԺԶ 15: Յովհ. Ժ 16), և այդ կարող է անել Հայաստանեայց Եկեղեցին, քանի որ մի է և սուրբ: Ուսուցանել, դաստիարակել, փրկել մարդկութիւնը, իրագործել աստուածային ս. կամքը մարդկանց մէջ. այս է Հայոց եկեղեցու կոչումը: Ուստի և նա իրաւամբ կրկնում է միշտ Քրիստոսի խօսքերն. «Ամէն ասեմ ձեզ, մինչև անցցեն երկինք և երկիր, յովտ մի, որ նշանախեց մի է, ո՛չ անցցէ յօրինացն և ի մարգարէից, մինչև ամենայն եղիցի» (Մատթ. Ե 18):

Հայաստանեայց Եկեղեցու միութեան, սրբութեան, յաւիտենականութեան և ընդհանրականութեան երաշխաւորողը նորա առաքելականութիւնն է:

Հայաստանեայց Եկեղեցին առաքելական է: Նա Ս. Թադէոս և Ս. Բարդուղիմէոսի աւանդական յաջորդութեամբ է հաստատուել

¹ Տեսիլ Ս. Լուսաւորչի, Ագաթ., էջ 437: Ղազար Փարպեցիմ յիշում է այդ, էջ 78, 87:

² Ս. Գ. Նարեկացի, Բան Զե: Տե՛ս եւ Ան. Նարեկ., անդ, էջ 330. «Զառ ի ցրուեալսն ի սատանայական հրապուրմանէն առ ժամայն միախուռն յորդորմամբ ի քոյդ հաւաքելով գաւիթ՝ միախօս ընտրեալ եւ ազատեալ, միասիրտ եւ միալեզու եւ հաւատարիմ կացուցանես երկնաւոր հովուապետին եւ Փրկչին տիեզերաց Յիսուսի»:

և Ս. Գ. Լուսաւորչի հայրապետութեամբ ստացել իւր հիմնական կազմակերպութիւնը: Ս. Հոգու գործունէութիւնն և Նորա շնորհաց պարգեւատրութիւնն ապահովուած է նորա մէջ աւանդական առաքելական ձեռնադրութեամբ: Նա հաստատուն է, վասն զի շինուած է «ի վերայ հիման առաքելոց և մարգարէից»¹: Նա գործունեայ է, կենդանի և կենդանարար, վասն զի անշարժելի է նորա առաքելական հայրապետների աթոռն:

Ըստ որում և «Միածինն Աստուծոյ Հոգւովն Սրբով զսա հանդերձէ, ոչ յարաշարժ հանապազափոխ, այլ մշտակառոյց հիմամբ անսասանելեալ զսա հաստատէ»²:

Հետեւեալ և՛

«Կարգք Եկեղեցւոյ հաստատուն և անշարժ եղիցին», – ասում է Ս. Սահակ, ինչպէս որ Ս. Հոգին իւր յարաշարժ ներգործութեամբ զարդարում է:

«Կարգք որ ի սմա՝ ոչ առժամագիւտք են, այլ յաւիտենականք, և տեսանելիքս այս իմանալիք՝ ոչ մարդկային իմացուածք, այլ աստուածային Հոգւոյն յայտնութիւնք», – շեշտում է և Յովհան Իմաստասէրը³:

Ս. Հոգու յարակայ գործունէութիւնն և եկեղեցու կարգ և օրէնքների և վարդապետութեան անփոփոխութիւնն առհաւատչեայ են, որ յաւիտենական ճշմարտութեամբ կառաջնորդէ մեզ Հայոց եկեղեցին, կիրկագործէ և կտանէ դէպի աստուածային արքայութիւն, ամենեւին չչեղուելով ուղիղ ճանապարհից՝ «իբրեւ տեղի և պատճառ փրկութեան, և ամենայն տէրունական ի մեզ ներգործութեան գործարան»⁴:

«Իսկ եթէ ոք ձեռն չարութեան ի վերինն արքայութիւն յանդնաբար համբառնայցէ, և գիւտ ինչ մարմնաւոր և կամ հնարք մարդկային, և կամ արուեստ երկրակենցաղ զսահմանեալ աւանդութիւնս առ ձեռակերտս Եկեղեցի վարկանիցի, և ոչ պարզ և առաւել կենաց և ակնկալութիւն աստուածային և Հոգւոյն Սրբոց յայտնեալ լուսանորոգ նախագործութիւն... և կամաց Արարողին խնկաւորեալ խորհրդարան, և առաքելոյ ձեռինն աջոյ բարեհաճար հիմնարկութիւն, միանգամայն ասել՝ դուռն երկնից և քաղաք Աստուծոյ կենդանւոյ, և մայր կենդանեաց ազատ ի պարտեաց, և ճշգրիտ տեսակ կերպի երեւակիս բանականի, իմանալին՝ խորհուրդ Հոգւոյս, և շօշափելին

¹ Եփես. Բ, 20: Ագաթ., ԴԱ:

² Ս. Գ. Նարեկ., անդ:

³ Մատենագր., էջ 132:

⁴ Գրիգոր Մագիստրոս, Թուղթք:

պատկեր մարմնոյս... զայնպիսի ոչ խոստովանողսն մերժէ յերեսաց իւրոց Հայրն ամենակալ ի ձեռն Բանին իւրոյ էակցի, բարձեալ ի նմանէ և զաւանդ շնորհի Հոգւոյն փառակցի. փակեսցէ զգոռն կենացս այս առաքաստի յանդիման նորին»¹:

Արդ, ո՞ւմ միջոցով է Ս. Հոգին գործում Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցում անփոփոխապէս և հետզհետէ, ո՞ւմ միջոցով է պահպանուում նորա միութիւնը, սրբութիւնը, ընդհանրականութիւն և առաքելականութիւնը, և հաւասարապէս շնորհաբաշխում ամենքին:

Նորա միջոցն եկեղեցու ս. կարգն է²:

«Գլուխ Եկեղեցւոյ է Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս... Եւ փոխանորդ նորա յերկրի ի Հինն՝ քահանայապետն, որպէս Ահարոն, և ի Նորա Կաթողիկոսն իւրաքանչիւր ազգի: Իսկ ակն տեսանող մարգարէքն. և առաքեալքն ինքնատեսք Բանին Աստուծոյ: Այլ և եպիսկոպոսն վերատեսուչ և ղէտ կոչի: Բերան՝ աւետարանիչքն. և լեզուք՝ քարոզք Բանին կենաց: Ատամունքն՝ վարդապետք և մեկնիչք և ծասկիչք Հոգւոր կերակրոյ: ... Ունկն՝ աշակերտք ճշմարտութեան Բանին: Մարմին՝ բոլոր հաւատացեալք և անդամք Քրիստոսի: Ձեռք՝ քահանայք, գործիք Ս. խորհրդոցն: Եւ ոտք՝ կրօնաւորք և ապաշխարողք, որք կրեն զծանրութիւնս օրինացն»³:

Այս սուրբ դասակարգութեան բոլոր իշխանութիւնը Ս. Հոգու շնորհքն է, որ լիակատար է օծեալ հայրապետի մէջ և մասնաւոր է նորա ձեռնադրութեամբ կարգ ըստ կարգի եպիսկոպոսին, վարդապետին, աբեղայինն ու քահանային և սարկաւազին: Աշխարհական որ և իցէ իշխանութիւն բաց է ի բաց մերժուում է Հայոց եկեղեցու ս. կարգից. այստեղ կայ միմիայն հայրութիւն և որդիութիւն, եղբայրութիւն և քոյրութիւն: Հայոց հայրն է օծեալ հայրապետն և բոլորը նորա որդիք, այլ և եղբարք և քոյրեր նորա հեզութեան պատճառով: Մնացածները մասնաւոր հայրեր են և կարգակիցները, զորօր. եպիսկոպոսները ջոկ, իսկ վարդապետք առանձին և այլն, եղբայրներ են և իրար վրայ ոչ մի իշխանութիւն չեն կարող ունենալ: Եթէ մերժեն Ս. Հոգու շնորհաց հաւասարութիւնն և աշխարհական իշխանութեան յենուեն, կլուծեն իւրեանց իշխանութիւնն: Այս սկզբունքը հաստատեց Քրիստոս՝ ասելով. «Գիտէք զի իշխանք ազգաց տիրեն նոցա, և մեծամեծք իշխեն նոցա: Ոչ այնպէս իցէ և

¹ Ս. Գ. Նարեկ., Ընդդէմ Թոմարակ.:

² «Օրինադրեաց մարգարէիւք, եւ քարոզեաց առաքելովք, եւ խրատէ քահանայապետիւք եւ ժառանգաւորօք Եկեղեցւոյ, զի ողջախոհացին յարդարութիւն եւ ի սրբութիւն եւ յիշատակս»: Յաճախ., էջ 73:

³ Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք Հարցմանց, էջ 534:

ի ձեռքում միջի. այլ որ կամիցի ի ձենջ մեծ լինել՝ եղիցի ձեր պաշտօնեայ. եւ որ կամիցի ի ձենջ առաջին լինել՝ եղիցի ձեր ծառայ: Որպէս Որդի Մարդոյ ոչ եկն պաշտօն առնուլ, այլ՝ պաշտել, և տալ զանձն իւր փրկանս փոխանակ բազմաց» (Մատթ. Ի 25): Վասնորոյ և նա առաւել իշխանութիւն ունի, որ առաւելագոյն շնորհ է ստանում ձեռնադրութեամբ և կատարեալ շնորհ ունեցողն, այն է՝ Հայրապետն¹, ամենից հեզն է² և ամենին սպասաւոր իւր անձնագործութեամբ: Ինչպէս նա տալիս է շնորհ, այնպէս և կարող է պատժել Հայրաբար և մինչև անգամ խել այդ շնորհաց իշխանութիւնն ունից կամենայ, իսկ այդ շնորհը տալիս է նա միմիայն նոցա, որոնց համար ինքն կարող է երաշխաւորել և պատասխանատու լինել նոցա մեղաց համար:

Ստորադրեալք պարտեն որդիաբար հնազանդուել և օծեալ Հայրապետի Հայրական խօսքը չստուգանել՝ աշխարհական բուռն հրամանի սպասելով, իսկ եթէ անհնազանդ կամ ընդդիմադիր և անուղղայ գտնուեն, երբէք չհասկանալով շնորհաց իշխանութեան ընթացքը, պէտք է խստիւ պատժուին, իբրև Ս. Հոգու դէմ գործողներ, ըստ այնմ, թէ. «Ամենայն թողցի որդւոց մարդկան մեղք և Հայհոյութիւնք որչափ և Հայհոյիցեն, բայց որ Հայհոյեսցէ զՀոգին Սուրբ, ոչ ունիցի թողութիւն յաւիտեան, այլ պարտապան լիցի յաւիտենից մեղաց» (Մարկ. Գ, 28): Որտեղ գործում են Ս. Հոգու դէմ, այնտեղ ոչ մի Հայրապետ ներելու իրաւունք չունի:

Այստեղ կյառաջանայ մի հարցասիրութիւն, որի պատասխանը միայն տանք, մանաւանդ որ սկզբունք է մեր հետեւեալ բոլոր տեսութեանց:

«Թէ ձեռնադրեալն իցէ անարժան՝ ոչ առնու շնորհս, այլ դատապարտի, ինքն և ձեռնադրողն, զի զսրբութիւն շանց ետ: Իսկ թէ ձեռնադրողն իցէ անարժան, միայն ինքն ոչ օգտի, այլ դատապարտի, իսկ շնորհն կատարի ի յընդունողն: Որպէս մինչ անարժան քահանայն պատարագէ, այլքն հաղորդին սրբութեան, այլ ինքն դատապարտի:

Իսկ եթէ երկոքին ևս իցեն անարժանք, շնորհն ոչինչ է օգուտ, այլ դատապարտութիւն լինի երկոցունցն: Զորօր՝ արեգական լոյսն տկար աչաց վնասիչ է և ոչ օգուտ, և ջուր՝ չորացեալ տնկոյ: Նոյնպէս և զամենայն օրհնելիս իմա՛, արժանաւորս, և արժանապէս»³:

¹ «Որ մեծն ի սոսա, ծանրագունի բեռանց՝ ի ներքոյ, որպէս պարունակող զամենայն»: Ս. Ն. Շնորհալի, էջ 4:

² Տե՛ս Ագաթանգեղոս, Թիֆլիս, էջ 438:

³ Ա.Գ. Տեթեւացի, Հարցմունք, էջ 540:

Այս նկատմամբ առ այժմ այսչափ:

«Տեսանե՞ս գյարմարումն և զբարձրութիւնս Եկեղեցւոյ՝ զսուրբ և զանբիշ հաւատոյն. հաւատոյն ասեմ, որոյ առաքեալք և մարգարէք և վարդապետք են նաւավարք, ունելով նաւապետ զմարմնացեալ և զմարդացեալ Բանն Աստուծոյ»: Այսպէս է ասում Հայոց եկեղեցու ս. Հայրապետն: Որչափ բարձր է և աստուածային Հայոց եկեղեցին և նորա հաստատութիւնն ու ճշմարիտ գործունէութիւնն անհրաժեշտ, այնքան ծանր է նորա հոգեւոր կարգի պարտականութիւնն ու պատասխանատուութիւնը: Արդէն Ե դարում Շահապիվանի ս. Ժողովը գրում է.

«Պարտ և պատշաճ է նաւավարին հոգալ զարուեստագործութիւն նաւին, և զշաւիղս ծովուն նկատել, և ըստ հողմոյն աջողութեան գնալ ի վերայ մկանանց ծովուն: Նոյնպէս և զօրավարին յամենայն ժամ զգօրսն ի հանդիսին անցուցանել զայրընտիր, և զձի ընտիր, զէն զարամբ սպառազէն երիվարաւ, որ և ակն ունել ի ճակատուն յաղթող գտանել, և առնուլ պսակ և պատիւ ի թագաւորէն:

Ապա առաւելապէս արժան և իրաւ է վարդապետաց Ս. Եկեղեցւոյ՝ հովուաց առաջնորդաց օրինաց արդարութեան և ստոյգ պատուիրանաց Աստուծոյ կենդանւոյ յամենայն ժամ յօրէնս Տեառն խորհել ի տուէ և ի գիշերի, և զմանկունս Եկեղեցւոյ յամենայն ժամ նորափետուր զարդարել ի Տէր»:

Մինչդեռ երբ նշանաւոր վարդապետք, մանաւանդ Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ վախճանուել էին, սուգ էին պատճառում ամենքին, վասն զի «ոչ ոք էր որ քաղէր զորոմն և սրբէր զգաղձն վնասակար, քանզի արմատացեալ էր սէզն, և տարածէր օրստօրէ, և լինէր յաճախումն մծղնէից, և այլոց չարաց, կնահանէից, պոռնկաց, գողաց, անձնակամաց, ամենայն խոտորնակ չարագործաց յաշխարհիս Հայոց ի մէջ տանս Թորգոմայ...»:

Այսքան մեծ նշանակութիւն ունի, և եկեղեցու անհրաժեշտ գործիչն է եկեղեցական ս. կարգը: Ինչ որ է եկեղեցին և ինչ յատկութիւններ ունի, միմիայն ս. կարգով են պահպանելի և այդ ս. կարգը պէտք է լինի դաստիարակող, քարոզող, սրբագործող և սրով հատանող:

Երբ հաստատուեց եկեղեցին, հաստատուեց և ս. կարգն, որի առաջինն էր առաքելական աստիճանը: Սակայն պէտք կար փոքր պաշտօնեաների, որոնք ունենալով Ս. Հոգու մասնաւոր շնորհ, ըստ այնմ ևս կկատարէին իւրեանց վայել պաշտօնը: Առաքեալներն ունէին Ս. Հոգու առատազեղ լիակատար շնորհը, վասնորոյ և կարող

էին մասնաւոր շնորհներ բաշխել ստորադրեալներին: Յայտնի է, որ առաքեալք ձեռնադրեցին եպիսկոպոսներ, զորօր.՝ Պօղոս գրում է. «Յիշեցուցանեմ քեզ արծարծել զշնորհսն Աստուծոյ, որ են ի քեզ ի ձեռնադրութենք իմմէ» (Բ Տիմ. Ա 6): Դոցա իրաւունք էին տուել և քահանաներ ձեռնադրել. «Ձեռս վաղվաղակի յուրուք վերայ մի՛ դնիցես, և մի կցորդ լիցիս մեղաց օտարաց, զանձն քո սուրբ պահեսչիր» (Ա Տիմ. Ե 22): Գիտենք և այս, որ առաքեալք ձեռնադրեցին եօթը սարկաւագներ, «զորս կացուցին առաջի առաքելոցն, և աղօթս արարեալ եղին ի վերայ նոցա զձեռս» (Գործք. Զ 6, տե՛ս եւ Փիլ. Ա 1: Ա Տիմ. Ա 8,12): Վերջապէս իմանում ենք, որ Պօղոս և Բառնաբաս «ձեռնադրեցին նոցա ըստ եկեղեցեաց երիցունս» (Գործք. ԺԴ 22: Ա Տիմ. Ե 17, 19: Տիտ. Ա 5): Իսկ այս բոլորն ամփոփուած է գեղեցկապէս առաքեալի խօսքերի մէջ, թէ «Եւ Նա (Քրիստոս) ետ զոմանս առաքեալս, զոմանս մարգարէս, զոմանս աւետարանիչս, զոմանս հովիւս և վարդապետս ի հաւտատութիւն սրբոց, ի գործ պաշտաման, ի շինուած մարմնոյն Քրիստոսի...» (Եփես. Դ 11):

Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին հաւատարիմ մնալով Աւետարանի վարդապետութեան՝ որոշում է միայն չորս դասեր իւր ս. կարգի մէջ, այն է՝ հայրապետ, եպիսկոպոս, քահանայ (կուսակրօն և ամուսնացած) և սարկաւագ, որոնք մշակ են Եկեղեցու:

Այդ դասերն անցնել բարձրանալ կարող են աստիճաններով, որոնց թիւն է ինն, ըստ թուին երկնային դասերի: Ահա այս ս. կարգն զանազանութիւնք է դնում իւր դասերի մէջ, այնպէս որ Ս. Հոգու կատարեալ շնորհը ներշնչուում է Քրիստոսի առաքելական յաջորդի, այսինքն՝ օծեալ քահանայապետի՝ Թադէոսի և Բարդուղիմէոսի Լուսաւորչեան աթոռի գահակալի մէջ, իսկ ապա ձեռնադրութեամբ բաշխում է նա այդ շնորհից իւր եպիսկոպոսներին, քահանաներին և սարկաւագներին: Որչափ կարողանում է քահանայապետն իւր անձն պատրաստել և ընդունակ կացնել Ս. Հոգուն, այնքան զօրանում է նորա մէջ աստուածային շնորհն ու աջի գործունէութիւնը, նոյնպէս և որքան հաւատարիմ, հնազանդ, երկիւղած է դէպի քահանայապետը թէ՛ եպիսկոպոսն և թէ՛ քահանան ու սարկաւագն, այնքան նոքա առատապէս են վայելում քահանայապետի միջոցով փոխանցուած կամ աւանդուած շնորհները Ս. Հոգուց:

Արդ, որքան սուրբ է եկեղեցական կարգի միութիւնն և ամուր, այնքան յաջողակ կլինի Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու սրբութիւնը, միութիւնն, ընդհանրականութիւնն ու առաքելականութիւնը: Այդ կախուած է գլխից, ըստ որում Հայաստանեայց Եկեղեցու քահանա-

յապետը պէտք է պարզերես կարենայ ասել նախնեաց և իւր ստորագրեալների հետ Քրիստոսի Աստուծոյ առաջ. «Պահեա՛ զնոսա յանուն քո... զի եղիցին մի, որպէս և մեք մի եմք»։ Եւ նա իւր գործն պէտք է այնպէս ճշտութեամբ վարէ, որ ճշմարտուի մեծ հայրապետի խօսքը. «Քահանայապետն՝ որ ի սմա (յեկեղեցի) բաշխէ զշնորհս ճշմարիտս, օրինակ է մեծի Քահանայապետին, յորմէ վտակն անմահութեան Հոգին Սուրբ կեանս և անմահութիւն բաշխէ մարդկան։ Եւ դասք պաշտօնէից որոշեալք ի սմա՝ երկնայնոցն դասուց զանազան ունողաց զդաս և զպաշտօն նշանակաբար ունին զօրութիւն»¹։

Ա

ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Կաթողիկոս է կոչուում Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու ընդհանրական պետն, և ի տարբերութիւն նորա ստորադրեալ մասնաւոր կաթողիկոսների՝ հայրապետ է ամենայն հայոց և գահակալ Լուսաւորչեան առաքելական աթոռին։ Ընդհանրակն կաթողիկոսը յաջորդ է առաքեալների, այն է՝ Թադէոսի և Բարդուղիմէոսի, և ինչպէս առաքեալք, նոյնպէս և կաթողիկոսն ամփոփում են իւրեանց մէջ Սուրբ Հոգու բոլոր շնորհների զեղումն, որից և բաշխում են մասնաւորապէս եկեղեցու պաշտօնեաներին։ Ս. Հոգու լիառատ ներշնչումն տուաւ Քրիստոս իւր աշակերտաց՝ ասելով. «Հոգին Սուրբ ուսուցէ ձեզ ի նմին ժամու զինչ պարտ իցէ խօսել» (Ղուկ. ԺԲ 12)։ «Իսկ Միխիթարիչն Հոգին Սուրբ զոր առաքեսցէ Հայր յանուն իմ, նա ուսուցէ ձեզ զամենայն, և յիշեցուցէ զամենայն, որ ինչ ասացի ձեզ» (Յովհ. ԺԴ 26)։ Եւ որ գլխաւորն է. «Ողջոյն ընդ ձեզ, որպէս առաքեաց զիս Հայր իմ, և ես առաքեմ զձեզ։ Եւ զայս իբրեւ ասաց, փչեաց ի նոսա և ասէ. Առէք Հոգի Սուրբ. եթէ ումեք թողուցուք զմեզս, թողեալ լիցի նոցա. եթէ զուրուք ունիցիք՝ կալեալ լիցի» (Յովհ. Ի 21)։ Միայն այդպէս զինելով նոցա՝ ուղարկեց քարոզելու հեթանոսաց մէջ (Մատթ. ԻԸ 19)։

Առաքեալք համոզուած էին, որ Ս. Հոգին պէտք է զօրութիւն պարգեւէր նոցա, ինչպէս յիշում է. «Այլ առջիք զօրութիւն ի հասանել Հոգւոյն Սրբոյ ի վերայ ձեր...» (Գործք. Ա 8)։ Ըստ որում և այդ նախապէս կատարուեց, երբ առաքեալք սպասում էին դորան, որպէս զի ապա զնային քարոզելու. «...էին ամենաքեան միաբան ի միասին։ Եւ եղև յանկարծակի հնչիւն յերկնից՝ եկեալ իբրեւ սաստիկ

¹ Յ. Իմստատէր, Մատենագրութիւն, էջ 134։

Հողմոյ, և ելից զամենայն տունն յորում նստէին: Եւ երեւցան նոցա բաժանեալ լեզուք իբրեւ ի հրոյ, և նստաւ իւրաքանչիւր ի վերայ նոցա: Եւ լցան ամենեքեան Հոգւով Սրբով, և սկսան խօսել յայլ լեզուս, որպէս և Հոգին տայր բարբառել նոցա» (Գործք. Բ 1-5):

Ահաւասիկ այսպէս զեղուում է Ս. Հոգու շնորհն առաքելոց մէջ և, անցնելով նոցա յաջորդաց և կամ փոխանորդաց մէջ, կատարուում է հայոց հայրապետի վրայ գազաթի սուրբ օծմամբ¹ տասն և երկու եպիսկոպոսաց ձեռնադրութեամբ, որ և արժանանում է այդ բարձրութեան՝ «ըստ վկայութեան անձին իւրոյ և ամենայն ժողովրդեան»:

«Երեք են եղանակ իմաստից,– ասում Ս. Գրիգոր Տաթևացին,– նախ բնական խելքն, որ ի բարեխառն կազմուածոց հանդիպի, որպէս էր՝ Ակիտոփիլին և Քուսեայ բարեկամին Դաւթի»:

«Երկրորդ ի կրթութենէ՝ ուսմանց, որ արտաքուստ կրթութեամբ ստանայ, որպէս Պղատոնին և այլոցն: Երրորդ՝ ի շնորհաց Հոգւոյն, որպէս մարգարէիցն և առաքելոցն, և որոց պարգևի մասնաւոր այս շնորհ, թէև ոչ բոլորապէս ըստ նոցայն»:

Շնորհի էութիւնն որոշելուց յետոյ, նա բացատրում է, որ առաքելները հաւասարապէս իշխանութիւն ունէին քահանայութեան և քահանայապետութեան. նա ասում է.

«Նախ զի յետ յարութեանն հաւասար ետ զիշխանութիւն, փչեաց ի նոսա և ասէ, «զոր ոք կապիցէք յերկրի....ևն. և թէ գնացէք աշակերտեցէք....», որ է իշխանութիւն քահանայութեան»:

«Երկրորդ՝ զի մերձ ի համբարձումն ձեռն եղ ի վերայ նոցա և օրհնեաց զնոսա և արար զնոսա առհասարակ եպիսկոպոսունս»:

«Երրորդ՝ զի յետ համբարձմանն՝ յորժամ էջ Հոգին Սուրբ, արար զնոսա կաթողիկոսունս առհասարակ: Եւ յայտ է յայսմանէ, որ կաթողիկոսն ոչ կարէ կաթողիկոս ձեռնադրել, այլ եպիսկոպոս առնէ: Եւ յետ փոխման առաջնոյն նստի կաթողիկոս երկրորդ: Որպէս և Քրիստոս արար, որքան մարմնով ընդ առաքելսն էր՝ եպիսկոպոսունս արար զնոսա, և յետ համբառնալոյն Հոգովն Սրբով արար զնոսա կաթողիկոսունս»:

«Չորրորդ՝ յայտ է, զի իւրաքանչիւր առաքեալ յիւր վիճակն ընթացեալ՝ ձեռնադրեցին եպիսկոպոսունս....»²:

¹ «Միայն մերս Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ կաթողիկոսութիւնն է, որ խորհրդական ձեռնադրութեամբ եւ միւռնի օծմամբ կտրուի, որով եւ նուիրեալն յայդ աստիճան՝ կստանայ առաւել իրաւունք քան զհասարակ եպիսկոպոսունս: Այդ պայմանին զօրութեամբ Հայոց Հայրապետն է միայն որ կարող է անուանիլ օծեալ Հայրապետ»: Օրմանեան, Աթոռ Հայաստ, էջ 89:

² Գիրք Հարցմանց, էջ 537, 546: Ձմեռան հատոր, էջ 662:

Տեսնում ենք ուրեմն, որ եկեղեցական ս. կարգի բոլոր իշխանութիւնը կենդրոնացած է կաթողիկոսի մէջ՝ Ս. Հոգու լիակատար ներշնչումը նորա մէջ է գործում, ուստի և նա է Քրիստոսի առաքելական փոխանորդը: Նորանից է աւանդուում և մասնաւոր շնորհ իւրաքանչիւր ստորագրեալի և նա է բոլորի շնորհաբաշխ վարիչ գլուխը: Ս. Հոգու շնորհն առաքեալք էին ձեռնադրութեամբ պատուաստում այլոց վրայ, որպէս իմանում ենք հէնց նոցա առաջին գործերից.

«Կացին (առաքեալքն) յաղօթս ի վերայ նոցա, որպէս զի առցեն զՀոգին Սուրբ: Յայնժամ եղին զձեռս ի վերայ նոցա, և առնուին Հոգի Սուրբ: Տեսեալ Սիմոն թէ ձեռն ի վերայ դնելով առաքելոցն՝ տուեալ լինի Հոգին Սուրբ, մատոյց նոցա ինչս և ասէ. Տուք և ինձ զիշխանութիւնս զայս, զի յոյր վերայ դնիցեմ զձեռս՝ առցէ Հոգի Սուրբ...» (Գործք. Ը, 15):

Հասկանալի է, որ կաթողիկոսն ևս պէտք է կատարեալ շնորհ ունենայ, որպէս զի մասնաւոր շնորհ բաշխել կարենայ, և քանի որ եկեղեցականութիւնն աշխարհական իշխանութիւն չէ, պարզ է, որ եթէ չլինի կատարեալ շնորհաբաշխողն, ա՛յլ ոք չի կարող նորա տեղը բռնել:

«Ի գլուխն Ահարոնի,– ասում Ս. Ներսէս Շնորհալին,– իջանեն շնորհք Հոգւոյն Սրբոյ՝ որ է Հայրապետութիւնն, և ի գլխոյն ի մօրուսն՝ որ է եպիսկոպոսութիւնն, և ի մօրուացն ի գրապանական՝ որ է քահանայութիւնն, և ի գրապանացն ի զգեստն՝ որք են ժողովրդեանն դասք»:

Անշուշտ, ով որ անջատուում է գլխից, լինի այդ իրականապէս, թէ միայն սրտով ու գաղափարով, զրկուում է այդ աստուածային շնորհքից, ուրեմն և իշխանութիւնից:

«Եւ արդ՝ զո՛ր արդեօք իւղ շնորհաց ունիցին, որք յԱհարօնեանն գլխոյ օտարացեալք են....կամ թէ զոր կամակորութեամբն մերկացան՝ բաժանեալք և որոշեալք ի շնորհաց, զիա՞րդ կարիցեն զյինքեանց կորուսեալն այլոց ընձեռել»¹:

Այս սկզբունքը քրիստոնէական եկեղեցու հիմնաքարն է, առանց որի չի կարող նա գոյութիւն ունենալ,² ինչպէս որ չի կարող գոյութիւն ունենալ առանց եկեղեցականութեան: Եկեղեցին այս աւանդական շնորհաց ընդունելութեամբ է հիմնադրուում, ինչպէս որ Հին-Կաթողիկ կոչուած համայնքն, անջատուելով Հռովմից 1870 թուին, հետամուտ եղաւ Հայոց եկեղեցուց ստանալ աւանդական

¹ Ընդհանրական., էջ 65:

² Տե՛ս և Ս. Գ. Տաթևացի, Չմրան հատոր, էջ 674:

ձեռնադրութիւն, բայց յետոյ մօտիկութեան պատճառով դիմեց ի Հոլլանդիա:

Ահա ուրեմն այսպէս մեծ է և հիմնական է կաթողիկոսի նշանակութիւնը Հայաստանեայց ս. կարգի համար և ոչ մի այլ ինչով չի կարելի բնաւ փոխարինել:

Որչափ նշանաւոր է կաթողիկոսն եկեղեցու համար, այնքան ևս որոշ է նորա իշխանութիւնն և իրաւասութիւնը: Դեռ առաքելական կանոններում, որոնք ընդունուեցան Շահապիվանի ժողովում (Ե դար), յիշուում է այդ այսպէս. « Կաթողիկոսն դեռ և գլուխ և օրէնսդիր լիցի ժողովրդեանն, զի ըստ բերանոյ նոցա վճարեսցի ամենայն ինչ, որպէս Մովսիսին և Ահարովին էր»:

Այս սկզբունքն անխափան պահուեց Հայոց եկեղեցում Դ դարից սկսեալ շարունակ և մենք տեսնում ենք, որ կաթողիկոսի հրամանը «Բարձր հրաման» էր կոչուում. նորա հրամանի հետ իջնում էր և «չնորհք ողորմութեան Աստուծոյ յերկնից» ժողովրդի վրայ և ով այս հրամանին «հակառակ լիցի, նա այնպիսին է ընդ անիծիւք ներքոյ բանադրանաց, զանէծսն Կայենի առցէ յԱստուծոյ, զմասն Յուդայի և խաչահանուացն»: Այս ցուցումը տեսնում ենք Խաչիկ Ա-ի կոնդակի մէջ ամփոփուած¹:

Այս բոլորն արտայատուում է հէնց կաթողիկոս բառով. «Եւ անունն իսկ,– ասում Յակոբ Ծպատեցի «իմաստասէր գիտնաւորը» Ժ դարում,– խրատեսցէ զքեզ, որպէս և երկնային պետութեանցն, որ վերագոյնսն ճառեցան. զի եպիսկոպոս տեսուչ, և կաթողիկոս առ բոլորեսին պետաւորեալ ունի զանուն, զի գլուխ է եպիսկոպոսացն ամենեցուն, որպէս կաթողիկէ անուանեալ թողղթքն, զի ոչ մասամբ առ մի գաւառ կամ քաղաք, այլ ընդհանուր տիեզերաց»²:

Կաթողիկոսի իրաւասութեան սահմանն այնքան ընդաճակ է, որ մինչև անգամ եկեղեցական ժողովներն ոչ մի նշանակութիւն չունին եկեղեցական կարգադրութեանց համար առանց նորան: Այդպիսի դէպքերում նա է ժողով գումարողը, նորանն է վճռական ձայնը, մինչդեռ ժողովականք լոկ խորհրատուներ են, և վճիռը յայտարարողը դարձեալ կաթողիկոսն է և ոչ ժողովը: Ժողովականք համարուում են միայն նորա աթոռակիցք: Վասնորոյ երբէք չէ եղել մի դէպք, որ կաթողիկոս չեղած ժամանակ մի կարգադրիչ ժողով գումարուէր, և գիտենք դէպքեր, երբ վախեցել են վճռական կարգադրութիւն անել առանց կաթողիկոսի, գորօր.՝ վրաց բաժանման նկատմամբ: Ահա և տեսնում ենք, որ կաթողիկոսը ինքնիշխանու-

¹ «Արարատ», 1868:

² Գրչագիր, №100:

Թեամբ էին հրամայում՝ յիշելով և իւրեանց աթոռակիցներին, որոնք համարուում էին նոցա զգայարանները: Ներսէս Գ ստորագրում է է դարում այսպէս. «Ես Ներսէս շնորհիւն Աստուծոյ նուաստ կաթողիկոս Հայոց վասն վերագրեալ կանոնիս ամենայն աթոռակցօք մերովք ս. եպիսկոպոսովք Հայոց ձեռնարկեալ կնքեցաք ըստ հրամանի և սահմանի Հոգւոյն Սրբոյ և ընտրելոց Աստուծոյ»¹:

Այդ պարզութիւնն է Գրիգոր Տղայի խօսքերով. նա ասում է իւր թղթում առ արևելեան եկեղեցականք. «Աչք էք՝ գլխոյս լուսատու, և ձեռք՝ մարմնոյս կերակրիչք, բան և ձայն լեզուիս շարժողի....»²:

Նոյն ասում է և Ս. Ներսէս Շնորհալին. «Որպէս գլուխն միայն առանց անձին անդամոց օժանդակութեան ոչ է կարող ներգործութիւնս ինչ կատարել, նոյնպէս և մեզ...»³:

Իսկ Ս. Գլխի և իւր որդիների յարաբերութեան մասին գեղեցիկ որոշումներ է տալիս Պետրոս Գետադարձի գիտնական բարեկամ Գրիգոր Մագիստրոսը. նա գրում է իւր թղթերի մէջ. «Թէպէտ և ըստ գեղեցիկ խնդրոյ քումդ լուսափայլութեան, պետականդ բոլոր սրբազանից և գլուխ առաքելական, պարտ վարկանիս երկարագոյն սրագոյն բանս իմաստասիրել ծառայի քում, որով զուարճանաս իբր զհայր ի վերայ որդւոց»:

Գրիգոր Մագիստրոս որոշում է և հայրապետի գլուխ լինելու որպիսութիւնն՝ ասելով.

«Արդ թողից զայսոսիկ նախադրութիւն մակագրել մեծագուշիդ գլխոյ, որ ամենայնի քո բաւական, և զանսպառ հեղուս գիտութիւն և շնորհ համեմատ սրովբէականն մականունութեան ...»: Կամ. «Արդ դու ո՛վ ամենագլուխ հաւատոցն Քրիստոսի և վախճան....» «ով աստուածայինդ գլուխ», «փոխան Յիսուսի», «յաւէտ ծայրացելոյդ բոլոր լրութեան Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ, մշտափայլ ճառագայթից ըղձամ տոհմեր...»:

Ի հարկէ, այս ամենն լոկ ղողանջիւն կղառնայ նոցա համար, որոնք հաւատք չունին և չորացած են աստուածային շնորհաց համար: Վասնորոյ և նոյն Մագիստրոս գրում է դիպողաբար.

«.... Զայսոսիկ հիմն հաւատոց հաստատէ, այլ առ հաւատացեալդ Աստուծոյ Բանին է հաւատ, վասն զի ի մէջ Քրիստոսասիրացդ է բանդ, որով սպառազինեալ զօրավարդ՝ վարելով վահանաւորեալ անվտանգ ի նետիցն մնացեալ գաղտնի, առեալ աւար տացես մեզ կապուտ, և զսատարեալդ հարցն, և ցանկ ամրացուցես»

¹ Կանոնագիրք:

² Թուղթ., էջ 453:

³ Ընդհանր., էջ 291:

քոյինդ անքուն ակամբ, նոր նորոգեալ ի հաւատ առաւել քան զԱբրահամուն ...»:

Ուրեմն, կաթողիկոսը գլուխ լինելով իւր հաւատացելոց մէջ բառի բուն նշանակութեամբ, անշուտ գործ է ածում իւր զգայարաններն և ինքնիշխանաբար գործում: Իսկ նորա զգայարանները չեն կարող բնաւ գործել ինչ առանց գլխի նախորոշ հրամանին. այդ պէտք է տեսնենք և յետոյ:

Կաթողիկոսն ստանում է իւր իշխանութիւնը սուրբ օծումով, ընդ նմին և տասն և երկու եպիսկոպոսներ, որոնք կազմում են լրումն Քրիստոսի առաքելոց, կատարում են օծումը: Հարկաւ, այն բոլոր իշխանութիւնն, որ ստանում է հայրապետը Ս. Հոգուց, արտայայտուում է օծման ժամանակ, վասն զի նա չի կարող ուրիշ որ և իցէ մարդկային իշխանութիւն ստանալ կամ կամենալ՝ չեղած Ս. Հոգու տուած շնորհների մէջ: Այժմ տեսնում ենք, թէ որո՞նք են այդ շնորհները կամ իրաւասութիւնք: Այնտեղ աղօթուում է, «Զի արժանաւոր լիցի սա զիշխանութիւն Առաքելական Աթոռոյս անարատ պահել առաջի Աստուծոյ», «և զծառայս քո՝ զոր ընտրեցեր և կոչեցեր յառաջնորդութիւն ժողովրդեան քո և յեպիսկոպոսապետութիւն Ս. Կաթողիկէ առաքելական Եկեղեցւոյ, արժանի արա՛ լինել արթուն վերադիտող և քարոզ ճշմարտութեան ուղղափառ հաւատոց¹: Տուր սմա զառաքելական և զհայրապետական շնորհս զորացո՛ղ զսա ի գործս բարիս, կալ առաջի քո անարատ վարուք և անսայթաք գնացիւք յամենայն ճանապարհս արդարութեան...»:

Իսկ ստորագրեալ եկեղեցականաց համար ասում է. «Եւ հանդերձ ամենեքումբ՝ զորս ընծայեսցէ քեզ ի ժողովրդոցն հաւատացելոց ի խնամս հովուապետութեան իւրոյ, և ի սրբասէր պաշտօնէից, զորս կարգեսցէ զգուշաւոր ձեռնադրութեամբ ի սպասաւորութիւն Ս. Եկեղեցւոյ, եպիսկոպոսօք և քահանայիւք և սարկաւագօք, թագաւորեսցէ զքեզ՝ Հայր...»:

Ուրեմն կաթողիկոսը պէտք է պահպանէ իւր աթոռի իշխանութիւնը և Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու անարատութիւնը, դորա համար ստանում է կատարեալ շնորհ վերադիտողութեան և քարոզչութեան, առաքելութեան և հայրապետութեան: Ընդ նմին բոլոր եկեղեցականներին ինքն է նուիրում Աստուծոյ սպասաւորութեանց,

¹ «Մենք զայս ճշմարիտ հաւատս ունինք ի Ս. Գրոց եւ յօրինաց Եկեղեցւոյ. առաջնորդ կենաց ճանապարհի առ Աստուած, եւ ի Ս. Գիրս վարդապետութեան հաւատովք: Եւ մի՛ խտորիք ի կարգաց իմաստութեան, մի՛ յաջ եւ մի՛ յահեակ»: Ագաթանգեղոս, էջ 225. տես եւ վերեւ Կոմիտաս կաթողիկոսի մոյմ սկզբունքը: Սոյն հրաման Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի բերանից արձագանք է տուել բոլոր դարերում:

ինքն է նոցանով փառաբանում աստուածութեան և ինքն է երաշխաւոր բոլորի համար:

Մինչդեռ յաճախ չեշտուում է, որ այդ բոլոր իշխանութիւնը, շնորհն ու գիտութիւնը Ս. Հոգուց է՝ կարգացում են Ս. Գրքից այն կտորներն, որոնք ապացոյց են այդ աստուածային հոգեւոր իշխանութեան շնորհաց պարգեւատրութեան: Այնուհետեւ վերստին աղօթուում է, որ Աստուած լսէ ժողովրդի աղաչանքն և «անշարժ և անսասան» պահէ իւր ընտրեալ հայրապետին իւր կոչման մէջ, շնորհել նորան «սիրտ զգաստ» պատուիրանապահութեան, արդարապէս լինել, սուրբ սրտով և անկեղծ հաւատով, և վերջապէս խնդրուում է պահել «ընդ երկայն աւուր զպատուական Հայրապետս մեր՝ զգլուխ մարմնոյ Եկեղեցւոյ քո սրբոյ, և տուր սմա առաջնորդել հեզութեամբ և ուղղափառ վարդապետութեամբ ժողովրդեան քում:

ԲԱՐՁՐԱՅՈՒ Ի ՄԷՋ ՏԻԵՋԵՐԱՅ ԵՂՋԻՐ ՕԾԵԼՈՅ ՔՈՅ:

Եւ յետոյ ընդունում են օծեալ հայրապետին՝ բոլորն ևս «հոգեւոր և սուրբ ողջունիւ»: Այդ ամենն որոշելուց զկնի հետեւում է.

«Օրհնեսցի օծցի և սրբեսցի գազաթն Տէր Մկրտիչ կաթուղիկոսիս...»:

Ըստ որում օծում են «ճառագայթակերպ խաչի» ձեով: Այս արդէն բարձրագոյն օծումն է Ս. Հոգու, վասն զի մարդու գազաթը տիրոջն և բարձրն է ամբողջ մարմնի համար:

«Եւ ապա արկանեն զսպիտակ Հայրապետական Քօղն ոսկեթել ի գլուխ Նորա» ի նշան փեսայութեան, «և կապեն զկոնքեռն զգօտեւան յաջոյ կողմն» իբրեւ հովուական մախաղ. «և արկանեն զնովաւ զՆափորտ¹ բազմախաչ՝ ունելով նկարակերտ և ասղնեգործ ստորոտս և անկիւնս զարդարեալս» իբրեւ նշան Ս. Հոգու լիառատ շնորհաց հայրապետական զրահի, «և տան ի ձեռն զգաւազանն Հայրապետական զանուանեալն «Լուսաւորչի»», որ է ընդհանրական հովուապետութիւն: Աւելացնենք և եմփփորոնն հինգերկին և մանաւանդ շաթիրներ ի երկու զնդաձև գաւազանք, որոնք յարացոյց են հայրապետի ընդհանրական առաքելական շնորհաց ծաւալման դէպի ամեն կողմ, դէպի ուր դարձնում է նա իւր հայեացքը:

Եթէ ամփոփենք հայրապետական իշխանութիւնը, կվերածենք երեք սկզբունքների: Նա վերագիտող է, շնորհաբաշխող և հատանող: Վերագիտում է, ըստ որում և խորհրդակցում, հարց ու փորձ անում և այլն, տեղեկանալու համար, շնորհաբաշխում է Ս. Հոգու շնորհներից թէ՛ իրաւունքներ և շնորհներ, թէ՛ կանոններ և կար-

¹ Տես եւ Ղազար Փարպեցի, էջ 94:

գաղըրութիւններ տալով՝ և վերջապէս հատանում է¹ փտած, անպիտան և վարակիչ վէրքերը:

Ըստ այսմ Հայոց կաթողիկոսը գիտեն գործածել և «զհրեղէն սուրն», որով պարտ էին «հատանել ընդ մէջ», երբ մէկը համարձակուում է դաշել եկեղեցու և Աւետարանի շահերին և չէ սաստուում և ուղղուում: Կաթողիկոսը պէտք է լինի «սուր հրեղէն ի ձեռին ամենասուրբ Հոգւոյն»: Այդ հրեղէն սրի գործածութեան պարտաւորութիւնը յիշուում է Աբրահամ, Անանիա, Եղիա և այլ կաթողիկոսաց զրուածոց մէջ, ըստ որում սոսկում էին ներշնչում եկեղեցու թշնամեաց սիրտն, և իբրև ճշմարիտ բժիշկ, հատանելով մարմնի փտած վէրքերը, բուժում էին ամբողջ մարմինն և ազատում վտանգից: Արդէն Աւետարանն այդ է պահանջում, և Քրիստոս առաջինը գործածեց «չուանեայ խարազանը»՝ վռնտելով նոցա, որոնք դարձնում են Աստուծոյ տունն «այրս աւազակաց», և ազատելով աստուածային սրբութիւնը: Վասնորոյ և Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը հրամայում է. «Զհեծանոցն ի ձեռն ունել, զի հողմով Հոգւոյն սրբոյ շնչելով՝ որոշեսցէ զցորեանն յշտեմարանս սրբոց, և զյարդն պատրաստիցէ ի նիւթ հրոյ գեհենին, որպէս ասացաւ. զի ընտրութիւն է ի մէջ բարւոյ և չարի: Իսկ որ ի ճշմարիտ վերակացութենէ օտար են, բարկութիւն Աստուծոյ ի վերայ նոցա պատրաստեալ կայ ի Տեառնէ...»²:

Կաթողիկոսի անձնաւորութիւնն եկեղեցական գործում պէտք է բոլորովին երկրորդական տեղ բռնէ, նա «անօթ է ընտրութեան» և Ս. Հոգին գործում է նորա միջոցով, ըստ որում և նա պէտք է միշտ յիշէ, թէ. «Քրիստոս ետ իշխանութիւն ս. առաքելոցն, և առաքելքն Հայրապետացն, և Հայրապետքն Ս. Լուսաւորչին Գրիգորի, և նոքա յաջորդեցին զմիմեանս միջնորդութեամբ Քրիստոսի, ապա յայտ եղև, զի որ հակառակ եղև Կաթողիկոսի Մեծի՝ հակառակ է Ս. Լուսաւորչին, և ամենայն Հայրապետացն, և առաքելոցն սրբոց»³:

¹ «Վսամականն մականունութիւն սրբազնաբար ընկալեալ քո, բոլորն Հարց պետականութեանց, մաքուր անաղօտ լուսափայլութեամբ ի մեզ ճառագայթարձակ փայլատակեալ հեղումն եւ զօրութիւն տածող եւ առօրութիւն, կենդանութիւն եւ նորոգութիւն անհատաբար մշտաշարժութեամբ բաղկացուցանես քում վիճակելոց երանավտական դասու, ըստ էլիսականն երրորդ լոյսդ, կամ սրովբեական հեղումն եւ ազդեցուցանող յստորեւ կացեալս: Իսկ չարափառութեան կիզիչ, եւ հատանող տապար...»: Գ. Մագիստրոս, Թուղթ առ Պ. Գետադարձ:

² Յաճախ, էջ 163:

³ Ս. Գ. Տաթևացի, Վասն աթոռոյն Աղթամար: Որտեղ գորեղ է Ս. Հոգու գործունէութիւնն, այնտեղ չի կարող չարութիւնը քաջալերուիլ. «Հաւատն անգէն է թարց հոգեւոր գիտութեանց եւ պարգեւաց, եւ ոչ ոք համարձակել եւ ընդդիմանալ կարէ երբէք հերձուածողաց եւ վնասակարաց եկեղեցւոյ, ուստի յայտ յառաքելոց անտի է, որք թաքչին ի տունս եւ փակէին զդրունս նախ քան զիջանել Հոգւոյն Սրբոյ: Այլ զկնի

Եւ իրաւ, կաթողիկոսի պատասխանատուութիւն այս նկատմամբ և շատ մեծ է, վասն զի նորա վայելած առաքելական իշխանութիւնն աւանդական է, որ անցել է դարերի ընթացքում մի հայրապետից միւսն, այդպէս որ իւրաքանչիւրը դառնում է մի աւանդող իւր ստացածին: Բոլորի մէջ ևս գործում է մի և նոյն Ս. Հոգին, ըստ որում իւրաքանչիւր կաթողիկոսի պատիւ ու փառքն իւր յաջորդներինն են և նախորդներինն՝ իւրը, նոյնպէս և անպատուութիւնն: Ուրեմն բոլորը միասին մի շարք են կազմում Ս. Հոգու անընդհատ գործունէութեան: Իւրաքանչիւր երախտապարտ է իւր նախորդի աւանդապահութեան: Եւ ինչպէս որ առաքեալք անվեհերութեամբ քարոզել են աստուածային արքայութիւնն և բացի դորանից ուրիշ նպատակ չեն ճանաչել, ըստ որում և յանձն են առել ամենայն նախատինք և հալածանք Քրիստոսի Աւետարանի կամ խաչի համար, հայրապետք ևս թէ՛ պէտք է նոյն անեն և թէ՛ անել տան: Կաթողիկոսի նշանաբանն այն է, որ դրօշակ է եղել առաքելոց.

«Ի վերայ լերինն բարձու հրամայեցաւ բարձրացուցանել զբարբառն հաւատոց, և ի Տեառնէ հրամայեցաւ՝ զի յունկանէ լուեալն ի վերայ տանեաց բարձրութեան ասել և քարոզել»¹:

Այլ մանաւանդ հետևելով առաքեալի անվեհեր խօսքերին.

«Որովհետեւ Հրէայք նշան հայցեն, և հեթանոսք զիմաստութիւն խնդրեն. Մենք քարոզեսցուք զխաչեալն Քրիստոս, Հրէից գայթակղութիւն և հեթանոսաց յիմարութիւն. Բայց նոցին իսկ կոչելոցն Հրէից և հեթանոսաց, զՔրիստոս Աստուծոյ զօրութիւն և Աստուծոյ իմաստութիւն»²:

Այս այն առաքելական հիմնական նշանաբանն է, որի մէջ ամենից շատ պէտք է փայլի հայրապետի հաւատարմութիւնն և առաքելական աւանդապահութիւնն, որպէս զի կարենայ վայելել նոցա աւանդած Ս. Հոգու շնորհները: «Մարգարիտն» անարգող «խոգեր» միշտ կլինին, քանի որ դեռ չենք հասել Աստուծոյ արքայութեան կատարելութեան, սակայն հայրապետը պէտք է բնաւ չչեղուի նախնեաց առաքելական շաւիղից և չգայթակղուի խոգերից: «Խոգերը» չեն լինիլ միմիայն այն ժամանակ, երբ կարժանանանք Աստուծոյ

ընդունելոյն զշնորհս Դոգւոյն Սրբոյ՝ եւ զառատաբուղիս պարգեւս նորին՝ յարտաքս ընդդէմ հակառակամարտին»: Ղազար կաթողիկոս, Յառաջաբան Տաթևացոյ ամրան քարոզների:

¹ Տե՛ս Խաչիկ կաթողիկոսի թուղթը, Ասողիկ, էջ 204:

² Ա Կորնթ. Ա 22: «Մեք եղիցուք սատարութիւն աղօթից իմոց իօտի, քաջալերեալք հասցուք ի կատարումն բարեաց եւ ի նշանակեալ նպատակ երանելոյն Պօղոսի, որոյ պարծանք խաչն եւ ազատութիւն յերկինս եւ Կատարիչն Յիսուս»: Կոմիտաս կաթողիկոս, թուղթ:

արքայութեան. դորա համար պէտք է գործէ եկեղեցին, որպէս զի հասնի իւր նպատակին և վերջակէտ դնէ Աստուծոյ արքայութեան մէջ իւր աշխարհային կենաց շրջանի երկնային գործունէութեան: Առաքելական յաջորդ հայրապետը չի կարող երբէք մտահան անել այս սկզբունքները, վասն զի նորա ամբողջ հոգու, հաւատքի և համոզմունքի, քարոզութեան և գործունէութեան անդրդուելի ս. առանցքն է Քրիստոսի հակիրճ, բայց խորիստ խօսքը, թէ. «Երկինք և երկիր անցցեն, և բանք ին մի՛ անցցեն» (Մատթ. Իբ, 35):

Արդ, մեզ համար բացորոշ է կաթողիկոսի իշխանութեան աղբիւրը, սկզբունքներն և այն աւանդապահութիւնն, որի հետ սերտ կապուած է նորա հայրապետութեան ամբողջ էութիւնը: Հարկաւ նա այլ ևս չեղուիլ չի կարող այդ հիմունքներից և շաւղից, վասն զի կզրկուի և իւր իշխանութեան աղբիւրներից և շնորհից: Այժմ թերեւս պէտք լինի լուսաբանել և մի հարց: Արդեօ՞ք կաթողիկոսը լիակատար իշխանութիւն ունի մինչև անգամ եկեղեցու դէմ ընթանալու¹: Այս հարցն արդէն պարզուած է նախընթացում, սակայն կայ նաև նախորդ և յաջորդ կաթողիկոսաց յարաբերութեան խնդիր և այս է, որ առանձնապէս խօսքի նիւթ պէտք է դառնայ:

Քանի որ իւրաքանչիւր կաթողիկոս եկեղեցու հաստատուն դրութեան մէջ է ստանում Ս. Հոգու շնորհն, և թէ այդ դրութիւնը պահուել է յարաժամ իւր նախորդներից, այլ և իւրաքանչիւրի մէջ մի և նոյն Ս. Հոգին է շնորհագործում, ուրեմն ոչ մի կաթողիկոս չի կարող առանց իւր ուխտի և իշխանութեան դէմ դրժած լինելու, գործել հակառակ եկեղեցու և կամ իւր նախորդաց: Նա չի կարող շէղուիլ մինչև «ցյովտ մի նշանախեցի»: Իսկ եթէ հակառակ ընթանայ իւր նախորդաց, լուծած կլինի Ս. Հոգու շնորհագործութեան էութիւնն և իւր սեփական իշխանութիւնն:

«Ի նոյն աթոռն, վերջինն զառաջնոյն ոչ կարէ փոխել կանոնս և զկարգս համակարգ են և համիշխանք վերջինն ընդ առաջնոյն (յաջորդ կաթողիկոսն ընդ նախորդին) ի կարգել և յուղղել, այլ ոչ ի թիւրել և ի քակել, զի առաջնոյն աւանդապահ է վերջինն նոյն մտօք և նոյն կամօք: Յաղագս որոյ ոչ կարեմք զառաջնոցն Հայրապետաց կարգ կամ զկանոնս զպահք կամ զայլ ինչ թիւրել և փոխել, «զի որ քակէ զցանկ Հայրենի՝ հարկանէ զնա օձն՝ անբժշկե-

¹ «Կիրոյ» (Եպիսկոպոսի) անձին արհմարիութիւն՝ որ յանիրաւանց, բարուք է հանդարտութիւն եւ վարձուց արժանաւոր. իսկ յորժամ զաստուածային պատուիրանս տեսանէ արհմարիել յանգգամաց, առ այնպիսին ոչ զհանդարտութիւն, այլ զբարկութիւն ի կիր արկանել արժան է, ըստ բարւոյ նախանձուն Եղիայի....»: Ընդհ., 63:

լի» ասէ Սողոմոն¹: Այլ կարէ յաւելուլ ի նոյն տեսակն ուղղութիւն և կարգ»²:

Միմիայն այսպէս կարող է պահել կաթողիկոսն իւր իշխանութիւնն և հաւատարիմ մնալ Ս. Հոգուն, որ բոլոր գահակալների համար նոյն է և անփոփոխ և չէ հեռանում հաւատացող կաթողիկոսի սրտից: Նորա այս սուրբ և անխզելի պարտաւորութիւնն սկսուում է հէնց նորա հանդիսաւոր երգումից նախ քան օծումն, որ է այս.

«... Ապաւինեալ յօգնականութիւն շնորհաց Բարձրելոյն՝ խոստանամ և ուխտեմ առաջի ս. Սեղանոյս և աստուածընկալ ս. Նշանացս, յանձն առնուլ զպաշտօնս զայս Եպիսկոպոսապետութեան Հայաստանեայցս եկեղեցւոյ և բոլորապատուղ նուիրմամբ ընծայել զանձն իմ յանվթար կատարումն աստուածադիր օրինաց և կաթողիկոսական պարտուց և առաջնորդել ազգիս Հայոց ըստ ուղղափառ վարդապետութեան քրիստոսական կրօնից՝ ըստ մերոյս եկեղեցւոյ դաւանութեան և ըստ Հայրապետական կարգաց և կանոնաց Աստուածապաշտութեան, անստերիւր և անխոտոր ընթանալով յամենայնի ընդ լուսաշաւիղ հետս գնացից արժանաժառանգ Յաջորդաց սրբոց առաքելոցն Թադէոսի և Բարթողիմէոսի և Ս. Հօրն մերոյ Գրիգորի երկրորդ Լուսաւորչի զգուշաւոր պահպանութեամբ իրաւանց Մայր Աթոռոյս Հայաստանեայցս»:

Եթէ կաթողիկոսն ամենափոքր գործում չեղուի, դորանով արդէն ցոյց կտայ, որ անընդունակ տաճար է աստուածային շնորհաց, դորանով կլուծէ իւր եկեղեցական իշխանութիւնն, իսկ աշխարհական իշխանութիւն չունի և կամ բռնութեամբ պէտք է ունենայ, եթէ կամենայ ապօրինաբար իշխելու:

Դիմելով Հայոց եկեղեցու կանոնադրական շրջանին՝ կտեսնենք, որ կաթողիկոսն իրաւունք չունի հակառակ ընթանալու մինչև անգամ կանոններին և կամ փոփոխելու այդոնք: Երկու տեսակէտեր կապացուցուին բերած օրինակներով և վկայութիւններով՝ մէկ, որ կանոններն աստուածային են և անփոփոխելի և մէկ, որ թէ՛ ժողովն և թէ՛ կաթողիկոսը փոփոխելու իրաւասութիւն չունին:

Ս. Սահակայ կանոնների վերջում ասուած է. «Այս սահմանադրութիւն կարգաց գրեցաւ հրամանաւ երանելոյն Սահակայ մեծի Հայրապետին Հայաստան աշխարհի, ընկալեալ ի քաջ նահատակէն՝ ի Տեառնէն Գրիգորէ, Թարգմանեցաւ միայն ի Յունէ ի Հայ: Արդ, թէ ոք անհնազանդեալ կանովնիս, նորոգածեւ կամեսցի զկարգեալ սահմանադրութիւնս, մի՛ ընկալցի մասն և վիճակ ժառանգութեան

¹ Ս. Գրիգոր Տաթևացի, Վասն աթոռոյն Աղթամարայ:

² Նոյն, Հարցմանց գիրք, էջ 541:

Քրիստոսի Աստուծոյ....», իսկ ԽԸ կանոնն է. «Արդ զգուշութեամբ պահեսցի ի միջի մերում սահմանս այս կանովնական, և մի՛ որ խոտորեսցի յաստուածահաճոյ հրամանացս այսոցիկ....»:

Ուստի և Յովհան Իմաստասէրը գրում է գեղեցկապէս. «Լուսաշաւիղ ճանապարհ առ Աստուած հնազանդութիւն ընդհանուր հաւատացելոց Քրիստոսի կազմեցին Ս. Հարքն զկանոնական բանից դիտաւորութիւն. զի որք յերկնայինն հրաւիրեալ են ի բնակութիւն մարդկան տարակարծ՝ նովաւ ընթացեալք՝ ի նպատակն հասցեն բարեգործութեան, և յանդիմանեալ խոշտանգեսցեն զինքնակամութեամբ գնացեալն կամեցողքն»: Իսկ կանոնաց մասին գրում է. «է այս գանձ՝ ոչ գորցեց և ուտիճ ապականէ, այլ որ ընդ ինքեան յերկնայինն ի վեր տանի գանձ գտնանկ ստացողին զսիրտ, յորմէ ապա ոչ է պարտ թափուր թողուլ՝ որում և հաւատաց զսա զսրբարանս. զի մի՛ զրկեալք ի սմանէ՝ զրկեսցին յԱստուծոյ. կամ անարգ լինել ի Քրիստոսէ, յանարգաց ուրուք ձեռս արկանելով զսա»: Մատենագր., էջ 115:

Այս այնքան զգուշալի է, որ Շահապիվանի եպիսկոպոսական ժողովը մինչև անգամ վախենում է պատիժը խստացնել և իւր այդ գործն առանձնապէս յիշում է. «Ապա թէ որ ընդդէմ եկեալ ասիցէ թէ՛ ի Նիկիական կանոնսն ընդէ՞ր ոչ է այնպէս ծանր եղեալ. վասն զի ոչ ունէր որ ական թէ այդպիսի մեծամեծ հարիւր և ոճիրք յաշխարհի գործեցին, այլ անդէն վաղվաղակի մօտակտուր խզէին (զազգախառնութեան) զչար արմատ կորստեան»:

Ներսէս Շինոգի Դնայ ժողովը կանոն է դնում անժառանգ եկեղեցականաց կայքի վերաբերմամբ, սակայն չգիտենալով թէ առաջ ի՞նչ կանոն է եղել, ասում է. «Արդ՝ այս սահմանադրութեան եկեղեցւոյ՝ ի Հերակղէ Հոռոմոց թագաւորէ, և ի Խոսրովայ պարսից արքայէ աւուրցն և այսր եղիցի. իսկ ինչ որ յառաջ քան զնոցա ժամանակն գործեցեալ էր, մի շարժեսցի, զի չգիտեմք ինչ հաստատուն, թէ որպէս կալեալ՝ բայց յայսմհետէ այսպէս կալցին՝ որպէս սահմանեցաք յանուն Տեառն. և մի որ իշխեսցէ փոխել զայս սահմանադրութիւնս»:

Սիմոն կաթողիկոսն գրում է հէնց կանոնների սկզբում. «....Ամենայն յամենայնէ մեզ արժան է հասանել և քննել և տեսանել զկարգ եկեղեցւոյ, զոր կանոնեցին ս. Հարքն, թէ որպէս ունիցին առաջնորդ կամ ժողովուրդ եկեղեցւոյ: Վասն որոյ ես Սիովն՝ որ ոչ ըստ արժանեաց, այլ ըստ ողորմութեան Աստուծոյ, եպիսկոպոսապետ Հայոց, հոգ զայս յանձին եղեալ կոչեցի զեպիսկոպոսակիցս իմ ի հոգեկան

Հարկիրս այսորիկ խորհուրդ՝ տնտեսել մեզ սպասաւորաց Բանին, զոր ընկալաք յանձին հովուել զժողովուրդ Տեառն՝ հաստատել զաւանդեալ օրինադրութիւն Ս. Հարցն: Իսկ զթերին ընուլ բարեպաշտութեամբ ի նոյն կանոն միաբանել...»:

Դւնայ նոյն ժողովը շեշտում է իւր կանոնների վերջում. «Արդ զայս ԺԲ գլուխ, զոր սահմանաւ եղաք՝ ոչ մտածածին ինչ՝ այլ ըստ հրամանի Հոգւոյն Սրբոյ, և ըստ սահմանի սրբոց Հարցն՝ և Գրիգորի, և բարեպաշտ թագաւորին Տրդատայ. և նորին Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի զաւակացն...»: Սոյնպէս և Յովհան Իմաստասէրն է գրում. «Մեզ իբրեւ հայրասիրաց ոմանց որդւոց՝ զառ ի նոցանէ (ի Ս. Հարանց նախնեաց) անտես մնացեալն, ձեռն տալով Աստուծոյ, տեսանել արժան է, և ի բարեկարգութիւն և ի բարեգարգութիւն ածել»¹:

Վերջապէս Կոստանդին Ա կաթողիկոսը գրում է իւր կոնդակի սկզբներում. «Հրաման է այս առաքելադիր, որ ի տարւոյն երեք անգամ առաջնորդք Եկեղեցւոյ ժողովով տեսանեն զկարգս Եկեղեցւոյ, թէ որպէս ունիցին զսահմանս յաւիտենականս՝ զոր Հոգին Սուրբ հաստատեաց, զպակասն ընուլ, և զեկամուտ որոմն խել...»:

Այսքանս բաւական է համոզելու համար, որ եկեղեցու կարգ ու կանոնք անփոփոխելի են.² Ժողովը կաթողիկոսական վճռով կարող է թերին և պակասը լրացնել, նոյնը կարէ անել և կաթողիկոսն ինքն, որ ժողովի իրաւասութիւն տուողն է: Նոր կանոնն պէտք է եկեղեցու կանոնադրական սկզբունքի վրայ հաստատուի: Կանոնը կվերանայ միայն այն ժամանակ, երբ նորա հիմունքն ու բարոյականացնելու, սրբագործելու հանգամանքն այլ ևս չկայ, ըստ որում այլ ևս չի գործադրուիլ: Եթէ այդպէս չլինի, ինչպէս յաճախ շեշտեցինք, այն ժամանակ եկեղեցու կարգ ու կանոնի ոյժը կկորչի և մարդկային կդառնայ, վասն զի Ս. Հոգու ներշնչումները չեն կարող իրար հակառակ լինել և իրար եղծել:

Եւ ինչպէս կաթողիկոսն է ժողովական խորհրդների վճիռը հաստատող, հրատարակող և գործադրել հրամայողն, այնպէս էլ նա է այդոնք զանազան պարագաների մէջ զանազանակերպ գործադրողը: Նա պատասխանատու է, որ կանոնի սկզբունքը չտուժի: Ըստ այսմ, քանի որ ամենայն մի շնորհ բաշխողն է կաթողիկոսն և բաշխում է նորան, այնպէս էլ իւրաքանչիւր եկեղեցականի կամ եկեղեցու ժողովական հաստատութեան համար երաշխաւորն

¹ Մատենագրութիւն, էջ 8:

² «Բայց աւանդութեանց հակառակելոյ առաջնոց Զարցն Սրբոց՝ ոչ այլ ինչ է պատճառ. քան թէ տգիտութիւն եւ ինքնօրէն անձնահաճ կամապաշտութիւն»: Շնորհալի, էջ 71:

ու պատասխանատուն ինքն է և ինքն է նոցա որ և իցէ իրաւասութիւն տուողը կամ յետ առնողը: Զորօր.՝ նա է հրամայել, որ այս ինչ հանգամանքում լուծուած համարեն պսակն և կենդանի ամուսնուն իրաւունք տան պսակուելու, բայց կարող է և այդ իրաւունքը յետ առնել, երբ տեսնէ, թէ Հայաստանեայց Եկեղեցու սկզբունքը տուածում է եպիսկոպոսաց ձեռքում, որոնք Ս. Հոգու շնորքը միմիայն մասնաւորապէս են վայելում: Այս Աւետարանի սկզբունքն է, ինչպէս տեսանք վերև, և չի կարող դաւաճանել դորան: Հակառակող կլինի անշուշտ, որպէս Պօղոս առաքեալն է ասում. «Եկեցէ ժամանակ զի ողջմտութեան վարդապետութիւնն ոչ անսայցեն, այլ ըստ իւրաքանչիւր ցանկութեանց կուտեսցեն իւրերանց վարդապետս ըստ մարմաջելոյ լսելեաց իւրեանց»: (Բ Տիմ. Դ 3) Սակայն և այնպէս եթէ մինչև անգամ ճշմարիտ հաւատացող շատ սակաւ լինին, Քրիստոսի եկեղեցին միշտ կմնայ իւր ճշմարտութեան մէջ անյողդողդ: Հայաստանեայց Եկեղեցին՝ իբրև ճշմարիտ քրիստոնէական եկեղեցի, միշտ պէտք է կուռէ իւր հակառակորդաց դէմ և երբէք չչեղուի նախնեաց շաւիղից, լսելով նոցա, «որոնք» կամին լինել վարդապետք օրինաց, ինքեանք ոչ իմանան զինչ խօսին, և ոչ վասն որոյ պնդեալ են» (Ա Տիմ. Ա 7): Եկեղեցու վարդապետի ասածն այն ժամանակ նշանակութիւն ունի, եթէ նա հաւատացող է, իւր կեանքը նուրիած է բարեպաշտութեամբ ուսումնասիրելու Հայաստանեայց Եկեղեցին¹: Հայաստանեայց Եկեղեցու քահանայապետը մեծ պատասխանատուութիւն ունի Քրիստոսի առաջ և մահու չափ պարտաւոր է բարձր դասել ճշմարտութիւնը հարկաւոր մարդկանցից (Մատթ. Ժ, 37, 38): Իսկ եթէ Հայոց եկեղեցու սկզբունքներին հակառակ ընթանայ թէ՛ կզրկուի Ս. Հոգու առաքելական աւանդական շնորհներից և թէ՛ կընկնի նախնեաց բազմաթիւ սոսկալի նզովքների ներքոյ, որոնց հիմքն է. «Որ քակէ զցանկ հայրենի, հարցէ զնա օձ», և կամ. «Ամենայն որ ոք հարցի ընդ վիմիս ընդ այս, խորտակեսցի և փշրեսցի»²:

Այս ամենը բոլորովին պարզ է և անհակառակելի, ըստ որում և աւելորդ է երկարաբանել: Այժմ թուենք մի առ մի կաթողիկոսի բոլոր իրաւունքները: Վերլուծաբար քաղելով այն շնորհներից, որոնք ստացել է օծմամբ Ս. Հոգուց: Այդոնք են.

¹ «Որպէս գլուխ առանց լուսոյ խաւար է, այսպէս և ազգ առանց Ս. հաւատոյ՝ պիղծ: Այլ լաւ է մի ոչխար ի փարախն Աստուծոյ, քան զհազար գայլ: Եւ լաւ է մի գառն յայգին, քան զհազար աղուէս:...Եւ ի դիտանոցի անդ՝ լաւ է մի այր սրատես, քան զհազար զաւացու: Եւ լաւ է մի վկայ ի վերայ ճշմարտութեան, քան զհազար բիւր թշնամի»: Պ. Տարօնացի, թուղթ, Կ. Պօլիս, 1858, էջ 247:

² Գրիգոր Տղայ, թուղթ, էջ 9:

Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու առաքելայաջորդ միակ ընդհանրական գլուխ և Հոգևոր տէր լինելը, վասնորոյ և յիշել տալ իւր անունը պատարագի մէջ ամեն ուրեք, նաև պինդ պահպանել Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու ավանդական անարատութիւնն և իշխանութիւնը:

Եպիսկոպոսներ ձեռնադրել վարքով, հաւատքով ու գիտութեամբ արժանաւորներին ժողովրդական կամ միաբանական ընտրութեամբ:

Վարդապետներ ձեռնադրել և կամ հրամայել ձեռնադրել մի եպիսկոպոսի, որ ծայրագույն իշխանութիւն է ստացել և «մեծ վարպետ» է:

Միւռոն օրհնել և բաշխել:

Եպիսկոպոսաց, վարդապետաց պատժել ապաշխարանքով և այլն:

Ազգային եկեղեցական ընդհանուր ժողով գումարել:

Արքեպիսկոպոսութիւն տալ՝ իւրեանից յետոյ եկրորդը դարձնելով արժանաւոր եպիսկոպոսին:

Վանքերում նոր կարգեր մտցնել կամ հինը նորոգել և լրացնել, նոյնպէս և Ս. Էջմիածնում ամեն բան կարգադրել բարձրագոյն իշխանութեամբ:

Ուրիշ միաբանութիւնից եկած եկեղեցականին ընդունել կամ տեղափոխել:

Եկեղեցականներին պարգևատրել:

Անպատիւ և ուխտազանց եկեղեցականը պատժել կամ կարգալուծ անել:

Փոքր կաթողիկոսներին և պատրիարքներին խրատական, զգուշացուցիչ, պարգևական և այլ կոնդակներ ուղարկել և նոցա անհրաժեշտ իրաւունքներ որոշել:

Նոր վիճակներ հաստատել:

Առաջնորդներ նշանակել և արձակել¹:

Վերադիտել բոլոր եպիսկոպոսներին, որ իւրեանց ուխտին հաւատարիմ մնան և իւրեանց եկեղեցական և ազգային պարտաւորութիւնք կատարեն. նոցա գրաւոր զեկուցումներն ընդունել և նոր տնօրէնութիւնք անել վիճակներում:

¹ Տե՛ս Կաղանկատուացի, ԽԲ, որտեղ չեն կարողանում առանց հայոց կաթողիկոսի եպիսկոպոս փոխադրել:

Եպիսկոպոսաց վճիռների դէմ եղած բողոքների վերաբերմամբ կարգադրութիւնք անել (քննութիւնը Կ. Պօլսի կրօնական ժողովի և ս. Սինոդի գործ է, զի սոքա են կաթողիկոսի յանձնարարական ատեանները):

Եկեղեցական կարգապահութեան վերաբերմամբ կանոնադրութիւններ կազմել:

Ժողովներ գումարել արտակարգ հարցերի մասին խորհրդածելու եպիսկոպոսների և վարդապետների հետ:

Անձամբ այցելել կամ նուիրականեր և պատուիրականեր, այլ և վարդապետ քարոզիչներ ուղարկել բոլոր վիճակները:

Իւրաքանչիւր կամեցողին ընդունել, լսել նորա խնդիրներն և կարգադրութիւն անել ամբողջ եկեղեցում:

Կոնդակներ հրատարակել՝ օրհնութեան, իրաւատրական, շնորհակալութեամբ, նուիրատուութեան, յորդորանց և այլն, բոլոր հայոց համար:

Բաշխումներ, ներումներ և առանձնաշնորհումներ անել ըստ Հայոց եկեղեցու ոգուն:

Ձանազան հանգամանաց մէջ օրինական բացառութիւնք անել Հայոց եկեղեցու սկզբանց հիման վրայ:

Վարդապետական (դաւանական, բարոյական, պաշտական և այլն) վճիռներ տալ:

Կրօնական գրքեր թույլատրել, արգելել և կրօնական յօդուածներ հրատարակել տալ՝ հերքումն կամ ի քաջալերութիւն և ի ջատագուութիւն:

Համայնքներ բանադրել և կամ ներել:

Հսկել հոգևոր դպրոցների և նոցա կրօնական ուղղութեան, Հայոց եկեղեցու կրթութիւններ և ըստ հարկին միջամտել: Նոյնպէս և հոգևոր դպրոցների, մանաւանդ ճեմարանի տեսուչ և հոգաբարձուներ հաստատել կամ կարգել¹:

Վերադիտել հայ ժողովրդի բարոյական և կրօնական կեանքը, միջոցներ ձեռք առնել ճշմարիտ կենցաղի զարգացման համար:

Վարձատրել պատիւներով և նիւթապէս Հայոց եկեղեցու ջատագովներին:

Քարոզչական առաքելութիւն հաստատել հեթանոսաց մէջ:

Հաղորդակցել զանազան պետութեանց և եկեղեցեանց հետ Հա-

¹ Տե՛ս եւ Մ. Եպիսկ. Իզմիրլեան, Հայրապետութիւն Հայաստ. Ս. Եկեղեցւոյ, Պօլիս, 1881, էջ 161-167

յոց եկեղեցու շահերը պաշտպանելու և կամ ժողովրդի կրօնական կեանքը բարելավելու մասին:

Ապօրնի պսակները (ս. Սինոդի և Կ. Պօլսի կրօնական ժողովի որոշումից յետոյ) լուծուաց համարելու վճիռ տալ և կամ կարելի հանգամանաց մէջ ապաշխարանքով ներումն շահել: Պոռնկութեան, հիւանդութեան, անդարձ անջատման, (կրօնաւորութեան) և անհաւատութեան պատճառով մեղաւոր ամուսնուն հոգով մեռած ճանաչել և միւս կողմին ամուսնանալու իրաւունք տալ:

Պսակի թոյլտուութիւն չհասութեան բացառիկ դէպքերում՝ միայն թէ հիմնուած Հայոց եկեղեցու սկզբունքների վրայ: Նոյնպէս և կոյսի և այրու, նաև երրորդ անգամ ամուսնանալու արգելուած պսակներ, եթէ կան ներելի հանգամանքներ և ներող հիմունքներ, թոյլատրել¹:

Առհասարակ վճիռներ տալ այն բոլոր խնդիրների նկատմամբ, որոնք որ և իցէ կերպով կապ ունին Հայոց եկեղեցու դաւանական, բարոյական, պաշտական և մանաւանդ եօթը խորհուրդների և կանոնների վերաւորման հետ:

Ի լրումն ամենայնի խստութեամբ հսկել, որ բնաւ երբէք չջօշափուի Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու միութիւնն, սրբութիւնն, ընդհանրականութիւնն և առաքելականութիւնն, ըստ որում և թոյլ չտալ, որ եկեղեցու գաղափարին և սկզբունքներին հակառակ անձինք որ և իցէ դեր կատարեն նորա մէջ և կամ օտար, սխալ և թիւր վարդապետութիւնք վերագրեն Հայոց եկեղեցուն կամ նորալուր հակառակ մեկնութիւններով Ս. Գրքի հասողութիւնը թիւրեն ժողովրդի մէջ²:

Սոյնպիսի դէպքերում ծայրագոյն իշխանութեամբ ներգործել անպայման վճռականութեամբ³, վասն զի, ինչպէս տեսանք, հաւատքն է եկեղեցի կազմող ու հաստատութեամբ պահողն, ուրեմն նոյն իսկ վերջին տրեխաւորն և աղքատն, որոնք հաւատք ունեն և ոչ անհաւատ հարուստը կամ գիտունը: Հաւատքից պէտք է բղխեն գիտութիւն և հարստութիւն, որ օգտակար լինեն:

¹ Տե՛ս իմ գրուածքը, Պսակի Ա.խորհուրդը, Էջմիածին, 1894, («Արարատ», նոյն թուից):

² Տե՛ս իմ գրուածքը, Հայաստ. Եկեղ. եւ Բիւզանդ. ժողովոց պարագայք, Մոսկվա, 1892, էջ 90–226, եւ իմ պատմական հետազօտութիւնները, «Արարատ», 1892, №10, 1893, №7: Տե՛ս եւ ստորեւ:

³ Արդէն վերեւ տեսանք, որ Աւետարանը բացէ ի բաց մերժում է եկեղեցուց անհաւատներին եւ չընչահաւատներին. նոյնը խստութեամբ հրամայում է Հայաստ. Ս. Եկեղեցու կանոնն ու վարդապետութիւնը:

Թէև մեր նախնիքաց ասածներից արդէն պարզապէս երևում է, թէ ինչպէ՞ս կարող են այդ իրաւասութիւնք ելնել կաթողիկոսի ստացած իշխանութիւնից, այսու հանդերձ աւելորդ է լինիլ ընդհանրապէս հիմնաքանել այդոնք:

Իբրև Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու պետ՝ կաթողիկոսը չունի հաւասարազօր գործակից, ուրեմն և պէտք է ունենայ իւր բարձրութեան հաւասար ինքնավստահութիւն իւր արժանաւոր դիրքը պահելու համար: Այդտեղից արդէն բխում է նորա հիմնական պարտիքն, այն է՝ պահել Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին այն անարատութեամբ, որով իւրեան է աւանդուել. այս է կաթողիկոսութեան բացարձակ հիմնաքարն, առանց որի ոչ ոք չի կարող կաթողիկոս մնալ: Աստիճանի բարձրութիւնից և սրբութիւնից է բխում և այս, որ իրաւունք չունի բոլոր իրաւունքները մի ուրիշին տալ:

Եպիսկոպոս ձեռնադրելու համար պէտք է ունենալ առաքելական իշխանութիւն և կամ Ս. Հոգու լիակատար շնորք, ապա թէ ոչ եպիսկոպոսական մասնաւոր շնորհը թերակատար կլինի: Գիտենք, որ առաքելք են եղել եպիսկոպոսներ ձեռնադրողք, իսկ յետոյ միայն առաքելական աթոռների գահակալք էին ձեռնադրութեան իրաւատեր, այդպէս էր բոլոր քրիստոնէական եկեղեցիներում: Ուստի և Նիկիոյ մեծ ժողովի 2 կանոնում կարգում ենք. «Զի թէ ոք ոչ կամօք կաթողիկոսին լիցի եպիսկոպոս, զայնպիսին մեծ ժողովն որոշեաց, զի մի՛ ևս իցէ եպիսկոպոս....»: Նոյն իսկ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը հետեւեց այդ սկզբունքին և իւր ձեռնադրութիւնն առաւ «Թաղէոս Առաքելի աթոռից», այդպէս արին նորա յաջորդներից ոմանք, որոնք աշխարհական էին, ըստ որում և Կեսարիայի այդ աթոռը կոչում էին «Աթոռ Մեծին Գրիգորի»¹: Ինչպէս կտեսնենք և յետոյ, եպիսկոպոս ձեռնադրելու իրաւունք չէ ստանում ոչ մի այլ անձն և մի աստիճանի շնորհագործութեան միջոցին:

Նոյնը պէտք է ասել և վարդապետ ձեռնադրելու մասին, որ ձեռնադրողը պէտք է լինի ծայրագոյն վարդապետ եպիսկոպոս, որպէս զի վարդապետական լիակատար շնորհք ունենայ և ապա թէ ուրիշին տալ կարենայ: Սակայն որովհետև վարդապետական շնորհը շատ մեծ է և ընդհանրական է, ինչպէս պէտք է տեսնենք, ուստի իրաւունք ունի կաթողիկոսն և պարտաւոր է ինքեան վերապահելու այդ, եթէ երաշխաւոր չէ այլոց արածի համար:

Ինչպէս որ դոքա կաթողիկոսից են առնում ձեռնադրութիւնն, այնպէս էլ միայն նորանից կարեն պատիժ ստանալ իբրև եկեղեցա-

¹ Փաւստ. Բիւզ., Պետ., Գ, 26, 60, 62:

կանք, նոքա խոնարհում են միմիայն առաւելագոյն և կատարեալ շնորհ ունեցող իշխանաւորին, վասն զի եկեղեցական իրաւասութեան սկզբունքը շնորհն է և ոչ ոյժը: Ըստ այսմ տեսնում ենք, որ Հայոց պատմութեան մէջ մինչև անգամ Աղուանից արքեպիսկոպոսները միմիայն ընդհանրական կաթողիկոսին էին ենթարկում և եթէ մեղանշում էին, իշխանները չէին համարձակուում պատժել նոցա,¹ այլ դիմում էին կաթողիկոսին, որ և գալով, անում էր, ինչ որ հարկն էր: Այդպէս էր լինում նոյն իսկ Սիւնեաց և այլ եպիսկոպոսաց հետ: Ահա այդ աստուածային սկզբունքի հաստատութիւնն է պատճառը, որ մինչև անգամ հեռաւոր երկրների եպիսկոպոսք խոնարհում էին միմիայն ընդհանրական կաթողիկոսին: Զորօր՝ Անանիա Սանահնեցին յիշում է իւր ժամանակի ամենահեռաւոր անկիւնների Հայոց եպիսկոպոսների մասին.

«Նաև որ ընդ նոցա (Յունաց) իշխանութեամբ են, ո՞չ ահա բազում այն են որ ոչ զնոցայն, այլ զմերս ունին հաւատ, և տես որչափ եպիսկոպոսունք կան մէջերկրայսդ, յԱսիայ, և ի Գամիրս, և ի Բիւթանիայ, և ի Գաղատիայ և յառանձնակ Ասիայ. Սաւուրիայ, և ի Լիւստրիա, ի Կիլիկիա, և յամենայն Ասորիկք ընդ մերով իշխանութեամբ ի Գամիրս, և ի Գանգրա, և մերձ ի Պոնտոս, և յայնկոյս, ի Թարսիս, ի Մակեդոնիա և որք մի անգամ ընդ ձերով իշխանութեամբ են՝ ո՞չ ահա բազում եպիսկոպոսունք ի Հայոց ձեռնադրալ հաստատուն կան ի ճշմարտութեան հաւատս... և զայդ ամենայն գաւառաց եպիսկոպոսունք ունիմք ի հնազանդութիւն Աթոռոյ սրբոյն Գրիգորի»:

Այս որ և իցէ ոյժի քաջագործութիւն չէ, այլ շնորհաց ներգործութիւն, այնպէս որ մինչև անգամ Զ դարում Մովսէս կաթողիկոսի դէմ լարած հակաթողութիւնը ըմբոստացրեց զորօր՝ Սիւնաց եպիսկոպոսներին և դիմել տուաւ դէպի Աղուանք²: Ոյժով չէ բախշում

¹ Կաղանկատուացի, Պարիզ, II, Դ. «Այժմ զոր կարծեաք գոլ հովիւ բարի մեզ զՆերսէս, սա գայլ եղեալ օծտել սկսաւ զբանաւոր հօտս Քրիստոսի. վասնորոյ կամեցաք յուշ առնել սրբութեան ձեր յայց ելանել որպէս ձերոց անդամոց, եւ բժշկել զբեկունն մեր»:

² «Որ լինէր ամբ 69 ինքնաձեռն եւ անձնիշխան թերակատար օծման»,– ասում է պատմիչը նաև Աղուանից մասին: Օրբել., էջ 206: Մինչև անգամ կաթողիկոսի յուրարկաւորութեան աղօթքի մէջ յիշում է. «Շնորհեցեր մեզ զՅոգիդ քո Սուրբ՝ որով ընկալաք զշնորհս որդեգրութեան քո. որով եղեր յեկեղեցւոջս առաքեալս եւ մարգարէս եւ աւետարանիչս՝ հովիւս եւ վարդապետս, ի հաստութիւն Հաւատոյ, ի գործ պաշտաման փառաւոր սեղանոյ քո՝ որ զլրումն մեօք առնու, յոր պատիւ եւ զծառայս քո...արժանաւորեցեր, ամբառնալով քոյին շնորհօք ի բարձրագոյն եւ ի ծայրագոյն աստիճան առաքելական եւ քահանայապետական, եւ ընտրելով զսա ի բազմաց՝ յատկացուցեր յատկականաւ շնորհիւ: Եւ կարգեցեր զսա զլուխ եւ այցելու եկեղեցւոյ քում սրբոյ. յանձնելով ի սա զամենայն խորհուրդս... Որպէս զի

եկեղեցական իշխանութեան շնորհն, ոյժով չի կարելի և կառաւարել և հնազանդեցնել: Եպիսկոպոսի համար անպատուութիւն էլ է հնազանդուել իւր նման շնորհ ունեցողին, վասնորոյ և Օրբելեան եպիսկոպոսն ասում է (էջ 202). «Զի՞նչ փառք էր և պարծանք նմա (եպիսկոպոսին Սիւնաց) թողուլ զմեծ Աթոռն Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին և ծառայել իւրում ծառայակցին, որք և անկատար և թերի ունէին զօծումն շնորհի»:

Նոյն հայեացքը կմնայ և պատժի նկատմամբ, զի եկեղեցականը չի կարող այնքան ստորանալ, որ իւր ծառայակցի պատիժն ընդունի: Այդ արդէն վերև տեսանք, սակայն բերենք և մի օգտակար օրինակ: Անանիա կաթողիկոսը, տեսնելով Սիւնեաց եպիսկոպոսի անուղղայ ըմբոստութիւնն, ոչ միայն պատժեց, այլ «նախ ելոյժ ի պատուոյ զՅովնան իւր ձեռնադրեալն վասն բամբասանացն զոր յօդեալ էին, և ապա զԳագիկն»: Սակայն նշանաւոր է և մի դէպք, իշխանները դիմեցին և խնդրեցին ձեռնադրել վերստին Գագիկին: Չնայելով բոլոր այդ աղերսանաց՝ «ոչ պատշաճ համարէր ուղղադատ և ճշմարտաքնին Հայրապետն, զի կրկին ծնեալն վիժեալ լինի և կրկին պսակեալն՝ անվաւեր կոչեացի»¹: Ընդ սմին կարգալոյժ անելու համար կաթողիկոսը կարող է միայն մի հիմունք դնել, այն է, որ պատժուած անձը հոգեպէս մեռած է և անընդունակ է Ս. Հոգու շնորհաց:

Ընդհանրական ժողով գումարելը ընդհանրական կաթողիկոսի իրաւասութիւնն է, վասն զի ընդհանրական ասածդ եկեղեցու լրումն է, և ուրեմն չի կարող առանց իւր պետի կամ առանց առաքելական յաջորդի լինել:

Ըստ այսմ հիմնաբանում են և 7, 9, 12, 14, 15, 16, 17, 19 յօդուածներն, որոնք կախուած են կաթողիկոսի առաքելական շնորհաց ներգործութիւններից:

Վանքերում կարգեր մտցնելը, նոր վիճակներ հաստատելը, եկեղեցական կարգապահութեան վերաբերեալ կանոնադրութիւն կազմելը, կոնդակներ տալը, հայրապետական բաշխումներ և առանձնաշնորհումներ անելը, համայնքներ բանադրել կամ ներելը, ժողովրդի բարոյական և կրօնական կեանքը վերադիտելը, Հայոց եկեղեցու ջատագովներին քաջալերելը, քարոզչական առաքելութիւն հաստատելը, պետութեանց և եկեղեցեանց հետ բանակցելը. այս ամենն ևս ընդհանրական և տեղական պէտք է լինի, այլև պէտք է

յիջանել աստուածանոյ իւղոյ Դոգուոյ սրբոյ, եւ ի ծագել պէսպէս շնորհացոյ լուսափայլութեանց ի գլուխ, եւ անտի ստորինս տարածեսցի....», էջ 91:

¹ Օրբել., էջ 206:

լինի թէ՛ հայրապետական շնորհով կատարուին և թէ՛ ամբողջ ազգի և եկեղեցու երաշխաւորած անձի ձեռքով, ուրեմն այսոնք կաթուղիկոսի իրաւասութիւնք են: Եթէ այդոնք կատարուին մի այլ անձից կամ մի քանի անձերից, չեն կարող ընդհանրական, տեղական, երաշխաւորուած և շնորհաձիր լինել, ըստ որում և ժամանակաւոր կլինին, այլ և ոչ ոքի համար սուրբ նշանակութիւն չեն ունենալ:

Մի միաբանութիւնից միւսը փախչելն արգելում է կրօնաւորներին, ըստ որում միջև անգամ նշուում են առանց առաջնորդի կամքին վանքից ելնողները: Սակայն ընդհանրական հայրապետը կարող է երբեմն ստիպողական հանգամանքներ տեսնել և, իբրև իրաւատեր ժողովոց կանոնների, որ և իցէ ելք տալ յօգուտ եկեղեցու:

20-րդ յօդուածը բարձր խոստովանահայրական իրաւասութիւն է, որ պէտք է մատչելի լինի հայոց հօր իւրաքանչիւր որդուն: Այդտեղ կարող են լինել թէ՛ անձնական և թէ՛ ընտանեկան և հասարակական վշտերի վրայ խոստովանանքներ, որոնք պէտք է անպատճառ օծեալ հայրապետի կողմից լսուին հայրաբար:

Օրինական բացառութիւնք անելը մի ձևական զանցառութիւն է ժողովական կանոնների: Սակայն իւրաքանչիւր ժողով կանոններ է դնում՝ հիմնուելով Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու վարդապետական սկզբանց վերայ, ըստ որում, եթէ վերանան այդ սկզբանց հանգամանքներն, որպէս յիշեցինք, կվերանան և կանոնները: Զորօր՝ եթէ մի կանոն դրուում է սէրը ժողովրդի մէջ ծառայելու համար և յանկարծ գալիս է մի ժամանակ, երբ սիրոյ կատարելութիւն է տիրապետում, այս դէպքում ի հարկէ կվերանայ և կանոնը: Արդ, եթէ մի նոր պարագայի մէջ բոլորովին չլինին ժողովի աչքի առաջ ունեցած սկզբունքի հանգամանքներն, այն ժամանակ հարկ պէտք է լինի վերստին ժողով գումարելու, եթէ չլինէր ժողովի մի օրինակատար իրաւատէր: Իսկ ամեն հանգամանքի համար կանոն դնել ոչ մի կերպ չի կարելի, վասն զի պարագայք անթիւ են: Ահա այսպիսի դէպքերում իրաւատէր է ժողովի իրաւատու նախագահն և նա կարող է իւր երաշխաւորութեամբ բացառութիւնք անել Ս. Հոգու հովանու ներքո¹: Վարդապետական վճիռներ տալը հարկաւ հայոց եկեղեցու բարձրագոյն վարդապետի իրաւունքն է, ըստ որում միայն

¹ Ս. Դոգու շնորհը մէկ է, որ կաթուղիկոսի միջնորդութեամբ ճիւղաւորուում է եկեղեցականաց մէջ, այնպէս որ նորա օգնութիւնը միեւնոյն ժողովականաց համար առանձին տրուելով, միայն ժողովում օգտակար է եւ մարդկային մտքերի շփումը: «Ս. Դոգու շնորհը մի է ի սկիզբն ըստ էութեան ի միոյ պատճառէ յառաջ եկեալ. և ի բազումն բազմացեալ ըստ որակութեան, որպէս եօթնարփեան և ըստ աստիճանաց: Եւ դարձեալ զբազումքս միաւորէ ինքեամբ՝ առ պատճառն իւր, որպէս լոյս արելու ի բազում տեսութիւնս»: Ս. Գ. Տաթևացի, Զարգ., էջ 140:

նորա վճիռը կլինի ըստ շնորհաց, ընդհանրական և պարտաւորիչ: Այս մասին ոչ մի տարակոյս չկայ: Նոյնը պէտք է ասել կրօնական գրքերի թույլտուութեան նկատմամբ, որոնք չեն կարող թույլատրուիլ կամ արգելուիլ այնպիսի հեղինակութիւնից, որ ընդհանրական իրաւասութիւն չունի Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցում, ուրեմն և հեղինակութիւն չէ ամենայն հայոց համար:

Դպրոցների և կամ, առհասարակ, կրօնական դաստիարակութեան վերահսկել և ուղղութիւն տալը դարձեալ ընդհանրական գործ է, վասն զի ամբողջ եկեղեցու դաստարակչութիւնը անպատճառ մի ուղղութիւն պէտք է ունենայ և մի հայեցողութեան տակ լինի: Այս առաւել բարձր վարդապետական գործ է և կարօտ է առաքելական շնորհաց, որպէս զի մշտական աստուածային լինի, քան թէ կրօնական ծանրակշիռ հարցերը:

Ապօրինի պսակները չկայացած համարելն ևս մի քնքոյշ հարց է, վասն զի ըստ ժողովոց դռքա լուծուած են համարում, սակայն կարեն լինել թեթեւացուցիչ հանգամանքներ, ըստ որում և կաթողիկոսը պէտք է կշռադատէ, և եթէ հնարաւորութիւն կայ, լաւագոյն և թեթեւագոյնը տնօրինել: Եւ որովհետեւ պսակն ըստ Աւետարանին և ըստ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու խորհրդակատարութեան անլուծելի է, ուստի և վերոհիշեալ պատճառներով մի ամուսնուն մեռեալ ճանաչելը շատ ծանրակշիռ խնդիր է և հետեւաբար առաքելական շնորհաց իրաւասութիւն է, ըստ Պօղոսի, թէ. «Բայց այլոց ես պատուիրեմ, ոչ թէ Տէր» (Ա Կորնթ. Է 12): Նոյնը պէտք է ասել չհասութեան, երրորդ անգամ ու կոյսի և այրու ամուսնութեան նկատմամբ, որպիսի դէպքերում կաթողիկոսը պարտաւոր է ի նկատի ունենալ արգելիչ սկզբունքներն, և եթէ այդոնք այս ու այն պարագայի մէջ պակասում են, ըստ այնմ կարգադրել: Վերջին երկու արգելքներն այժմ գործնականապէս վերացել են, սակայն դորանից բազմաթիւ չարիքներ են յառաջանում, ուստի և Նորին Վեհափառութիւնը վերստին հռչակեց Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու այդ բարձր սկզբունքը:

34 և 35 յօդուածները պարտաւոր է կաթողիկոսն ինքն իրագործել, վասն զի ինքն է եկեղեցու պետն ու փեսան և Հայաստանեայց Եկեղեցին իւր ամբողջութեան մէջ վերադիտողը: Ընդհանրական վերադիտողութիւնն¹ այստեղ մեծ նշանակութիւն ունի, զի

¹ «Ս. Էջմիածնի Գերագահ Աթոռոյ Հայրապետաց իշխանութիւնն ու իրաւասութիւն՝ ըստ սահմանելոյ Եկեղեցական կանոնաց, ընդհանրական է, եւ կտարածուի համայն Հայոց եւ Հայկական Ս. Եկեղեցւոյ անխտիր ամեն կարգի եւ աստիճանի պաշտօնէից վրայ, որք պարտ են հպատակ մնալ եւ հնազանդ ամենայն կանոնական իրամանաց»

երբեմն մի հեռավոր գործ շօշափում է եկեղեցու ամենահիմնական սկզբունքը: Իսկ այդ վերահսկելը բարձր վարդապետական և առաքելական շնորհաց յատուկ կարողություն է: Ընդ սմին եկեղեցու միությունից են ծագում նորա միւս բոլոր էական յատկությունը և նշանները, մինչդեռ եթէ գլուխը չլինի, մարմնի միությունը կկորցնէ հսկողութեան դիտարանը:

Ուրեմն կարճ՝ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին մի մարմին է և նորա երկրաւոր գլուխն է ընդհանրական կաթողիկոսը, պարզ է, որ ոչ մի անգամ չի կարող իբրեւ ամբողջութեան մաս կառավարուիլ և զօրանալ, եթէ նորա ղեկավարն ու հրամանատարը, շնորհաւանդն ու վերահսկողը գլուխը չէ:

Արդ, այսքան տեղեկությունը այս յօդուածների մասին բաւական համարելով, նկատենք ևս, որ հետեւեալ յօդուածներում մի առ մի որոշուելու են այն բացահայտ իրաւասութիւնը, որոնք ձեռնադրութեամբ տրուում են եպիսկոպոսին, վարդապետին և քահանային՝ որոշ-որոշ յիշատակուելով¹: Այդ ամենն ուշադրութեան առնելուց զկնի, կհամոզուինք, որ յիշեալ եկեղեցականք այլևս չեն կարող ունենալ ուրիշ որ և իցէ իրաւասութիւն: Ըստ որում և նոցա իրաւանց ընդհանուր իրաւատէրն է կաթողիկոսն, որ գլուխն է Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու և որի առաջ խոնարհուում է ամենայն շնորհաւոր և հաւատացող: Վասնորոյ և կաթողիկոսը Ս. Հոգու կատարեալ շնորհը վայելելով, օրհնում է Ս. Միւռոնն², որ նշան է շնորհաց իւղի և Ս. Հոգու իջման, որով օծեալ հայրապետը շնորհագործում է իւր բոլոր հաւատացող որդիներին: Ինչպէս որ կաթողիկոսը գլուխ է եկեղեցու և օրհնող միւռոնի, այնպէս էլ միւռոնը շնորհագործութեան և սրբագործման միջոցն և հիմունքն է:

Ահաւասիկ կաթողիկոսի աստուածային շնորհաց մեծ նշանակությունն է պատճառ, որ այդ վեհ սկզբունքը ճանաչող հօտը միայն նորան է խոնարհուում և նորա մահից յետոյ, եթէ ոտնձգութիւնք են լինում և բռնութիւնք, յառաջացնում են երկպառակություն, մինչև որ վերստին խաղաղութիւն է բերում նոր կաթողիկոսը: Կա-

նոցա»: Մ. Ե. Իզմիրլեան, անդ, էջ 1283:

¹ «Ձկարգ և գաստիճան, զոր ունի դպիրն, լրմամբ ունի և սարկաւագն. բայց սարկաւագն զոր ինչ կարգ և աստիճան ունի, դպիրն ոչ ունի գամենայն: Նոյնպէս եւ սարկաւագն զոր ինչ կարգ ունի լրմամբ, ունի և քահանան, բայց քահանայն զորս ինչ ունի, ոչ ունի սարկաւագն: Եւ այսպէս չունեցեալ կարգս քահանային՝ գամենայն ունի լիովին եպիսկոպոսն. բայց չունեցեալ եպիսկոպոսին՝ լրմամբ ոչ ունի քահանայն: Նոյնպէս եւ եպիսկոպոսի ունեցեալ զկարգ եւ գաստիճանսն լրմամբ ունի և կաթողիկոսն, բայց զկարգ եւ գաստիճան կաթողիկոսին ոչ կարէ ունիլ լրապէս եպիսկոպոսն »: Սիմէօն կաթողիկոս, Պարտավճար, (ըստ Դիոնիսիոսի), էջ 315:

² Տես՝ Կանոնք Ս. Սահակայ, Ի Յովհ. Իմաստ., Թ Սիոն կաթողիկոսի, Ե:

թուղիկոսից զատ ոչ մի ուրիշ հեղինակութիւն չի կարող ընդհանրական և մնայուն կարգադրութիւններ անել, զի ոչ մի մարմնի կամ անձի չի տալիս Եկեղեցին Ս. Հոգու այն շնորհներն, որոնք ստանում է կաթողիկոսը¹:

Ի վերջոյ անհրաժեշտ է առանձին ուշադրութեան առնել 27 յօդուածն, որով վեհափառ կաթողիկոսի գերիշխանութեան են ենթարկուում հոգևոր դպրոցներն² և Հոգևոր ճեմարանը: Այս անպատճառ պէտք է լինի, վասն զի այդ դպրոցներն ուսման տաճարներ են ամբողջ Հայաստանայց Ս. Եկեղեցու համար, որին և նոցա վերաբերեալ պատասխանատուութիւնը նորանն է, պատասխանատու է եկեղեցու համար Աստուծոյ և ազգի առաջ, այն է՝ ընդհանրական կաթողիկոսը: Արդէն Ս. Էջմիածնի Հոգևոր ճեմարանը, հիմնուելով երջանկայիշատակ Գէորգ Դ-ից, սահմանափակուած է բարձրագոյն իրաւունքի տակ մի կանոնով. «Ճեմարան ս. Էջմիածնի պարտի լինել ընդ ծայրագոյն իշխանությամբ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց»: Ուրեմն ուրիշ ոչ ոք իրաւունք չունի ձեռնամուխ լինելու այդ տաճարին, ապա թէ ոչ՝ բռնաբարած կլինի Սրբազնագոյն Հիմնադրի հայրապետական կտակը:

Միւս բոլոր հոգևոր դպրոցներն ևս ճանաչում են միայն ծայրագոյն կաթողիկոսի իրաւասութիւնն, որով հաստատուում են տեսուչներ և հոգաբարձուներ, այլ է, եթէ կաթողիկոսն ինքն հաւատայ ճեմարանը կամ հոգևոր դպրոցները մի քանի անձանց:

Կաթողիկոսի իրաւասութեանց հետ սերտ կապ ունի և նորա տիրոջն, որ այլ ոք իրաւունք չունի կրելու: Իւրաքանչյուր կաթողիկոս հին ժամանակներում այլ ձևակերպութիւն է տուել,³ սակայն հիմնական էականը միշտ յիշուել է: Ահաւասիկ այժմ գործածական բանաձևը.

¹ Նոյն իսկ կաթողիկոսի դիրքն այնպիսի յարմարութիւնք է տալիս, որ նա կատարեալ դիրութիւնք ունի անձնական հրապոյրներից հիմնովին հեռու լինելու, ըստ որում Ս. Հոգու շնորհները յանգափս վայելելու: «Ձի անգափ է շնորհն ըստ իւրում ինքնութեան. այլ չափաւորի ըստ տուողին կամաց եւ ըստ ընդունողին կարեաց»: Ս. Գ. Տաթևացի, անդ:

² Տե՛ս Հոգ. դպրոցների հիմնական կանոնները, «Արարատ», 1868, էջ 141:

³ Տե՛ս գործը. Աբրահամ կաթողիկոսի պատմութեան մէջ, երես 93. «Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Տէր Աբրահամ կաթողիկոս ամենայն Հայոց եւ պատրիարք Վարչապատու լուսակիր եւ հրեշտակաբնակ, սրովբեապար եւ քրովբեագումար, ընդհանրածաւալ եւ աղինասարաս, գերահռչակ եւ գերապայծառ, երկնահանգէտ մեծի եւ անյաղթ Աթոռոյս Ս. Էջմիածնի»: Տե՛ս եւ Օրբ., ԾԶ: Սարգիս կաթողիկոսի կոնդակը. «Շնորհօք Ամենակալին Աստուծոյ Հօր, եւ գթութեամբ Միածնի Որդւոյ նորա, եւ նախախնամութեամբ ազատիչ Ս. Հոգւոյն, այս գիր հրամանի եւ օրհնութեան է իմ նուաստ ծառայի Աստուծոյ Տէր Սարգսի եւ ողորմութեամբ նորին կաթողիկոս Ամենայն Հայոց...»:

«Մկրտիչ ծառայ Քրիստոսի և անհասանելի կամօքն Աստուծոյ Եպիսկոպոսապետ և Կաթողիկոս ամենայն Հայոց, Ծայրագոյն Պատրիարք Համազգական նախամեծար Առաքելական Աթոռոյ Արարատեան Մայր Եկեղեցւոյ ս. Կաթողիկէ Էջմիածնի»:

Եթէ կաթողիկոսը կամենայ այսպէս թէ այնպէս ձեւակերպել, պարտաւոր է գոնէ հական յատկացուցիչ արտայայտութիւնք անպատճառ պահել, սակայն լաւագոյն է այդ մի հակիրճ և ազդու ձեւը միշտ պահպանել՝ մանաւանդ աւանդական միանմանութեան համար:

Կաթողիկոսի յայտանիշ տիտղոսներն են՝ Կաթողիկոս, Ծայրագոյն Պատրիարք, Սրբազնագոյն, Աստուածաբեալ, Աստուածընտիր Հայրապետ, Եպիսկոպոսապետ, Օծեալ Քահանայապետ, Ընդհանրական գլուխ, Վեհափառ Տէր, Վեհ, «Հասարակաց Սրբազան Հայր», Հոգեւոր Տէր, Աստուածապատիւ և այլն և այլն:

Յիշատակութեան արժանի է և կաթողիկոսի ճանապարհորդութեան կարգ ու սարքը: Մատթէոս Ուռհայեցին պատմում է Պետրոս գետադարձի մասին (ՃԲ). «Ազատօքն փառաւոր արամբ, երեք հարիւր վառեալ զինուք, վարդապետս և եպիսկոպոսունս և երաժիշտս և կրօնաւոր քահանայս հարիւր և քսան հեծեալս ի ջորւոջ, հետեակ պաշտօնեայս երկերիւրս»:

Առաւել ևս պիտանացու է Ստեփաննոս Օրբելեանի պատմածը (ԺԹ). «Պատրաստել հրամայեաց (Մուշէ կաթողիկոս) ըստ հայրապետական ճոխութեան զճանապահն հեծեալ ի սպիտակ ջորի ոսկեզօծ թամբօք, եպիսկոպոսօք և բազմամբոխ պաշտօնէիւք, զառաջեալ ունելով զոսկիափայլ նշանն աստուածընկալ արեգակնակերպ նշողիւք՝ ընթանային զճանապարհաւն սաղմոսիւք և քաղցրաձայն եղանակօք»:

Հական է, որ կաթողիկոսի առաջ տանում են հանդիսաւոր օրերին հայրապետական գաւազան և խաչ: Երկու շաթիրներ ևս վերցնում են սովորաբար երկու բոլորագունդ գաւազաններ, որոնք նշան են կաթողիկոսի ընդհանրականութեան:

Կաթողիկոսի առանձին գործն է ժողովրդի և եկեղեցականաց կրօնական և բարոյական կեանքի վրայ առաքելաբար հսկել: Ի հարկէ, այդ անում է իւրաքանչիւր եպիսկոպոս իւր վիճակում, իւրաքանչիւր քահանայ իւր շրջանում, սակայն եթէ դոքա ներող լինին և մանաւանդ շահասիրութեամբ անտես առնեն, կաթողիկոսն այդպէս չի կարող անել: Այլ և չպէտք է մոռանալ, որ այլ է իւրաքանչիւր վիճակ առանձին և այլ է ամբողջ եկեղեցական աշխարհը

միասին դիտել և ըստ այնմ դատել և կարգադրել: Այս նկատմամբ կաթողիկոսը մի դրօշակ է ճանաչում և այդ Քրիստոսի Աւետարանն է, ըստ որում և աստուածային պատուէրներն են եկեղեցու պետի առաջնորդողը, վասն զի այդպէս «Տէր պատուիրէ»:

Առաջին պահանջն, որ դնում է Աւետարանը, այս է. «Ամենայն որ խոստովանի յիս առաջի մարդկան, խոստովանեցից և ես զնմանէ առաջի Հօր իմոյ...» (Մատթ. Ժ 52): Եւ. «Սրտիւ Հաւատալք յարդարութիւն և բերանով խոստովանիք ի փրկութիւն. զի թէ խոստովանեցես ի սրտի քում թէ Աստուծ յարույց զնա ի մեռելոց, կեցցես» (Հռովմ. Ժ, 10, 9): Ուրեմն Հաւատքը պէտք է վառ լինի ժողովրդի մէջ, որից և բղխի գործ, վասն զի «Հաւատք առանց գործոց մեռեալ են»¹: Ուստի և կրկին մաքառման տեղիք կայ և կրկին մաքառումն էր մղում Քրիստոս՝ մէկ քարոզելով Հաւատք և մէկ՝ գործ, որպէս զի, Հաւատով և գործով առաքինացած, ժառանգեն Աստուծոյ արքայութիւնը:

Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու շուրջն ևս կրկին մաքառման դաշտ կայ. մէկ կողմից նա չէ մոռացել այն մաքառումն, որի սկիզբը դրուել էր դեռ կեղծ փարիսեցիների կեանքով: Նոցա էր ասում Քրիստոս.

«Առաջնորդք կոյրք, որ զմօղուկս քամէք և զուղտս կլանէք», «...սրբէք զարտաքին զբաժակին և զսկաւառակին, և ի ներքոյ լի են յափշտակութեամբ և անխառնութեամբ»: «Նման էք գերեզմանաց բռելոց, որ արտաքոյ երևին գեղեցիկ, և ի ներքոյ լի են ոսկերօք մեռելոց և ամենայն պղծութեամբ» (Մատթ. Ի Գ 24-27):

Սակայն այս չար լինելով հանդերձ, առաւել վատթար և վտանգաւոր ծայրայեղութիւնն ևս ունի, որ եղել է և կայ: Ահաւասիկ այդ ծայրահեղութիւնը երևան է գալիս Սարկաւազ վարդապետ քաջախոխ Տօր մաքառման հարուածների ներքոյ:

«Կային առ մեօք շահապը և պարետք, խուզակը և հետաքրքիրք պատճառաց և իրաց դանգաշահութեան, ծառայք արտօրէն և խաւամիտ կենցաղոյ, արտաքսեալք ի տանէն ըստ անարժանութեան անազատոյ և վայելման, որք զուղտս կլանեն և զմօղուկս ոչ սիրեն քամել, զարտաքինն ոչ սրբեն զսկաւառակին և բաժակի, և ներքինն լի է հոտով նեխութեան և գարշեցուցիչ ախտիւ և դժուարալուա-

¹ Յակ. Բ 20: «Եթէ առագաստ յերկոսին կոյս ոչ պարզիցի, ոչ ուղղակի մաւարկութիւնն ճանապարհորդիցի: Եթէ երկորումք թելովք ոչ թռչիցի թռչուն ոչ վերացի ի բարձունս: Նոյնպէս եթէ ոչ հաւատք սրտի եւ խոստովանութիւն շրթանց ամբողջ պահեցին ոչ կարացէ հետեւել ճշմարիտ դաւանութեանն»: Թովմայ Արժրունի, Պետերք., էջ 165:

ցաւ. սպիտակութեան բոյ ոչ ի վերայ փայլակէ բնաւ, և զխորագոյնն եկուլ մահ. դանդիւն և խաւարն ի ներքոյ շրջի, և բուրումն ժահահոտ ապականութեան...»¹:

Քանի ծանր է և ատելի է կեղծ փարիսեցութիւնը, նոյնքան առավել զգուելի է այս հասարակական չարիքն, որ ամեն դէպքում և ամեն ժամանակ, այլև եկեղեցուն և ընտանիքի և հասարակութեան յառաջադիմութեան միանգամայն թունաբեր և վտանգիչ է և որի մոռնախնդրութեամբ պէտք է «Հրեղէն սրով» արգելուած լինի Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու փարախից²:

Ահա այս չարիքների դէմ կռուել և կռուել տալը կաթողիկոսի պարտաւորութիւնն է, վասն զի նա կարող է դիտել ամբողջ տիեզերքը, մանաւանդ ամբողջ իւր հօտն, և ըստ այնմ դատել իւրաքանչիւր վիճակի դրութիւնը: Եւ որովհետեւ այս մաքառման հետ սերտ կապ ունի և կրօնական գրքերն, ուստի և դոքա կաթողիկոսի թոյլտուութեամբ պէտք է հրատարակուին, որպէս զի մշտական տեական արժէք ունենան, ապա թէ ոչ՝ մի ուրիշ հեղինակութիւն չի կարող այդ կատարել՝ չունենալով բարձր վարդապետական գերիշխանութիւն:

Առհասարակ բոլոր եկեղեցական գործերն, որոնք յիշուած են վերև, վերաբերում են Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու բոլոր թեմերին, և քանի որ թեմերից շատերն այլ պետութեանց մէջ են, պարզ է, որ ընդհանրութեան հետ կապ ունեցող գործերը միմիայն կաթողիկոսին են, և նա միայն կարող է այնպիսի կարգադրութիւններ անել, որոնք ծագէին բոլոր վիճակները վերադիտելուց յետոյ և կամ նշանակութիւն ունենային և օտարահպատակների համար:

Կաթողիկոսի տնային պատուին է վերաբերում ունենալ անպատճառ 7-12 շրջապատող եպիսկոպոսներ և աւելի շատ վարդապետներ, արեղաներ և սարկաւազներ, որոնք ուղեկցեն նորան ամեն անգամ ելնելիս³, ինչպէս որ Քրիստոսին ուղեկցում էին առաքեալք:

¹ Աղօթք, Սօփերք, Գ, էջ 19: Հին ժամանակ խիստ ապաշխարանքներով էին քանդում ուղղել մարդկանց մոլար մտքերը դէպի ճշմարտութիւն: Ս. Գ. Լուսաւորիչն եւս «յաւելումն Նիկիականին» կանոնաց վերջում հիշում է. «Եւ արդ զայս ամենայն գրեցաք առ ի փորձելոյ զիւրաքանչիւր չափ ապաշխարութեան, զի մի՛ գոր կորուսցուք յայսպիսեանց, այլ զարհուրեալ ի ծանր եւ յահագին եւ ի մեծ դատաստանէն յաւուր Տեառն մերոյ ընկալցուք հանդերձ աղօթիւք եւ պատարագօք եւ յափշտակեցուք զնոսա յորոգայթից սատանայի, որպէս եւ զանձինս մեր կարասցուք զերծանել ի յաւիտեական տանջանացն Քրիստոսի Յիսուսի Տերամբն մերով, նմա փառք»: Կանոնագիրք, №754:

² Տեսանք եւ վերելք Ս. Սահակի խօսքերից, որ եկեղեցի կազմողը միայն հաւատացողներն են, եւ ոչ թէ գիտուն կամ հարուստ անհաւատները:

³ Տես եւ Մատթ. Ուռհայ., ԳԺԷ: «Ընդ նորա (Ներսիսի) ձեռամբ երկոտասան եպիսկոպոսք, աթոռակիցք իւր գործակից եւ խորհրդակիցք, թող զայլոց գաւառաց

Իսկ վեհարանում պէտք է լինին սենեկապետ, «դրան եպիսկոպոս» (հրամանակատար և այցելուներին ներկայացնող), մի կոնդակագիր և վերջապէս սպասաւորներ¹:

Հարկաւ կաթուղիկոսն ունի և իւր վանական կեանքն, որում պարտ է հետեւել Ս. Գրիգոր Լուսավորչի հրահանգին: Ըստ այդմ մաքուր և հաստատուն պէտք է պահուի վանքի միաբանութիւնը, և ոչ ոք չհամարձակուի որ և իցէ կերպով խախտի միաբանական միութիւնը, այստեղ կաթուղիկոսի հայեցողութեան հիմունքն է. «Որպէս անդամք մարմնոյն մի մարմին են յօգեալ և պատշաճեալ, սակայն իւրաքանչիւր զիւր ներգործութիւնն առանձին ունի, աչք տեսանեն, ականջք լսեն, ունչք հոտոտեն, լեզու խօսի և բերան ճաշակէ, ձեռք գործեն, ոտք զնան և միտք իմանան, և նովաւ շարժին զգայութիւնք ի գործ հոգեւորաց և մարմնաւորաց, որպէս ժողովուրդ Աստուծոյ սիրով յօգեալ և միաւորեալ ի կամս Աստուծոյ և առաջնորդական միտքն որ զտեսչութիւն ի վերակացութեան եղբայրութեանն ունի միշտ. և այլք զհաւանութիւն ըստ իւրաքանչիւր ներգործութեան»²: Յայտ է, որ ամեն միաբան պիտանի է և նորա ձայնն ևս պէտք է լսի կաթուղիկոսն և ապա կարգադրէ. «Զի որ թուին յանդամսն եթէ տկարագոյնք են, կարեւորք են այլոցն առ սպասաւորութեանն հանգամանս»³: Սակայն այս դեռ չէ ասում, թէ չեն կարող անպիտան անդամք ևս լինել, որոնց պէտք լինի կտրել և ձգել. «Որպէս չէ հնար յառողջ անդամոցն հատանել, բայց ապականեալն յանբժշկելեացն ի բաց հատումն՝ որ առանց բժշկութեան ունի զվէրս»⁴: Կաթուղիկոսն ի հարկէ միշտ հայրաբար կվարուէ⁵ իւր խրատներով, այլ և մեղմաբար կտայ իւր հրամանները⁶, սա-

ամենայն եպիսկոպոսեանն որ ընդ նովաւ»: Փ. Բիւզ., 2, 5:

¹ Տե՛ս Ասողիկ II, Բ, Արիստ. Լաստ., Ժ, Բիւզ., IV, ԺԵ, Սովս. Խորեն., III, ԿԵ:

² Յաճախապատում, Ս. Էջմիածին, 1894, էջ 255:

³ Անդ., էջ 255:

⁴ Անդ.:

⁵ Կաթուղիկոսական վանահայրութիւնը հարկաւ ընդարձակ իրաւունքներով է, մինչդեռ զանազան պարզ վանահայրերի իրաւանց չափը կախուած է իւրեանց ձեռնադրական աստիճանից, դոցա համար հաստատուած է Ս. Բարսղի վանական կանոնադրութիւնը, տե՛ս Ընդհան., էջ 40:

⁶ Այս սկզբունքը կայ դեռ առաքելական ԺԹ կանոնում. «Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատութեամբ թէ իշխանութիւն քահանայապետի կամ երիցու եւ որ եւ իցէ առաջնորդի եկեղեցւոյ, առանց իւրոց պաշտօնակցաց առնել զիրս ինչ յեկեղեցւոջ. բայց կամօք եւ միաբանութեամբ ամենեցուն արասցեն զոր ինչ յեկեղեցւոջ. բայց կամօք եւ միաբանութեամբ ամենեցուն արասցեն զոր ինչ կամինն, զի մի լիցի տրոսմութիւն եւ հերձուածք ի միջի իւրեանց. զի ի միաբանութենէ ամենեցուն եւ քարոզութիւնն հաւատարիմ լիցի, եւ հաւատն հաստատուն, որպէս եւ Փրկիչն ասէ, թէ .«ուր երկու եւ երեք ժողովեալ են վասն իմ անդ եւ ես ի մէջ նոցա»»: Եթէ այս սկզբունքը չիրագործուի, եկեղեցական իշխանութիւնը կաշխարհականանայ:

կայն ոչ մի միաբան չպէտք է մոռանայ, որ կաթողիկոսն այն կանէ, որի համար անձամբ կարող է երաշխավոր լինել, և թէ պէտք է և պարտ է հլու-հնազանդ լինել նորան: Այսպէս է ասում և Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը. «Եւ հաւանեալ ամենեցուն ի կամս առաջնորդին եղբայրութեանն՝ ոչ ինչ ի գործելեացն առանց կամացն նորա եղիցի: Եւ որ արտաքոյ նորա կամացն խորհի ինչ կամ ասէ կամ գործէ, պարտաւոր է ապաշխարութեան. զի գառաջնորդն արհամարհեալ՝ զԱստուած արհամահէ. քանզի ասաց Տէրն. «Որ զձեզ անարգէ, զիս անարգէ. և որ զձեզ ընդունի, զիս ընդունի. և որ զբանն ձեր պահեսցէ, զիմն պահեսցէ »:

Միաբանութեան մէջ այս յարաբերութիւնը պարզ է, բայց մի կէտ ևս. այդ նոր միաբանի ընդունելութիւնն է: Ասացինք, որ կաթողիկոսն է իւր վանքի պետը և նա է բոլորի և իւրաքանչիւրի համար պատասխանատու և երաշխավոր: Կաթողիկոսը ճանաչում է միմիայն իւր համար պատասխանատու լինել իւր յաջորդի առաջ, որպէս զի իւր յաջորդն ևս արդարասիրութեամբ աւանդապահ լինի իւր նախորդին և այլն: Ուրեմն, նոր միաբան ևս ընդունելու իրաւունք ունի միայն կաթողիկոսը, որովհետեւ նա է իւր նախորդներին և յաջորդներին երաշխավորող պատասխանատուն իւրաքանչիւր գործի և անձի համար: Արդ, ուրեմն մի ուրիշ ոք իրաւունք չունի այս գործին ձեռնամուխ լինելու, որովհետեւ նոր կաթողիկոսը կարող է ուրիշ ընդունած միաբանին չճանաչել, այլ և մինչև անգամ արտաքսել, քանի որ այդպիսիք իւր նախորդներից չեն աւանդուած: Միմիայն մի կարելիութիւն կայ, այդ այն է, որ ամբողջ միաբանութիւնը վճռէ և ընդունէ նորեկին՝ երաշխավորելով նորա համար իւր ամբողջութեամբ: Այսպէս և նոր կաթողիկոսը գալով կընդունի միաբանութեան այնպէս, ինչպէս և նորա երաշխավորածին: Բայց և այնպէս միաբանութիւնը պէտք է զգուշանայ ձեռնադրութեամբ աստիճաններ տալուց, վասն զի դեռ պարտաւոր է կասկածել, թէ մի գուցէ նոր կաթողիկոսը չկամենայ բացի իւր նախորդի սուրբ աւանդից ուրիշ որ և իցէ բան ընդունել և իրաւացի ճանաչել: Այս երաշխավորութեանց և պատասխանատուութեանց էութիւնը այն է, որ իւրաքանչիւր նորեկ միաբան Ս. Հոգու հովանաւորութեան ներքոյ քննուի և ընդունուի, որպէս զի ապա, միաբանութեան սուրբ միութեան մէջ խորթ որդիներ մտնելով, խրամ ու խրամատներ չձգեն անաստուածաբար:

Նոյն իսկ այդ էական կէտն առհաւատչեայ է նոր կաթողիկոսի համար, թէ միաբանութեան մէջ տարակուսական տարրեր չեն

մտել գոնէ որքան մարդկային միտքը կարողանում է դիւրաւուր դառնալ Ս. Հոգու ազդման և ընտրել բարին ու խոտանը: Բաւական է, որ կաթողիկոսը նկատեց, թէ կայ միաբանութեան մէջ մի խորթ ծպտեալ անդամ, նա իսկոյն պարտաւոր է դուրս ձգել նորան, վասն զի թէև հօտի իւրաքանչիւր անհատը թանկ է Հայրապետի համար, սակայն և այնպէս միաբանութիւնը զուտ և սուրբ, միաբան ու միաձայն պէտքէ լինի, որպէս զի կարենայ իբրև օրինակելի հեղինակութիւն հանդիսանալ և միատեսակ հոգով ներգործել ժողովրդի վրայ: Ապա թէ ոչ, պառակտեալ «միաբանութիւնը» միշտ երկպառակտիչ և եղծիչ թոյն կդառնայ Աստուծոյ ժողովրդի մէջ: Քանի որ գործունէութեան հիմնաքարը միաբանութիւնն է, ամեն միջոց գործադրում է չխախտել այդ, ուստի ինչպէս բարոյական սկզբունքն է, որ կաթողիկոսը հայրաբար պէտք է գործէ, նոյնպէս և անպայման պարտիք է իւրաքանչիւր միաբանի համար, զի «մի՛ ըստ իւր կամացն խնդրեսցէ զգործն ի նմանէ, այլ զոր նայն հաւատայ ի հասարակաց օգուտն, ի մարմնաւոր պէտս և ի հասարակաց օգուտն, ի մարմնաւոր պէտս և ի հոգեւոր շահս»¹: Այսպէս պէտքէ լինի, որպէս զի ամենքն էլ կարենան ասել. «Յորմէհետէ ընծայեցաք Աստուծոյ, զամենայն կամս մարմնոյ և զմտաց խափանեցաք: Եւ տուաք զանձինս ի ծառայութիւն նախ Տեառն և ապա առաջնորդին ի հնազանդութիւն ըստ պատուիրանին Աստուծոյ, որ ի Ս. Հոգւոյն մեզ աւանդեցաւ»²:

Ահա Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի այս հրամաններն անշարժ պէտք է սկեռուած լինին իւրաքանչիւր միաբանի գլխում և վայ նորան, որ դուրս կգայ միաբանութեան այս աստուածահաստատ շրջանից, ուղղութիւնից և հաստատութիւնից³, նա կկորցնէ իւր ամբողջութիւնը, «զի ոչ է հնար յայլոց անդամոց յայլս յարել, նոյնպէս առանց

¹ Յաճախ., էջ 254:

² Անդ, միայն այդպէս կարող է իրագործուիլ Ս. Գ. Լուսաւորչի եւ միւս պատուիր. «Մի մարմին ենք ի Քրիստոս, պինդ կալցուք զխոստովանութիւն անշարժ յուսոյն, եւ սովին հաւատովք կատարեալք լիցուք, կապեալք միով հոգւով յարմարմամբք յօդիւք, պնդեալք սովին հաւատովք անխզելի կապակցութեամբ: Եւ ոչ մի իւիք բարեձեւութեամբ խաբէութեան զամրութիւն միաբանութեան եղբայրութեանն քակել»: Չարայիշատակ միաբանադուրսներ զօրինակներ կարող են գտնել ընթերցողք «Ծիլն Աւարայր»-ի 1866 թուի համարներում եւ այլուր:

³ Բարեպաշտօն ուղղութիւնն ու վարքը անհրաժեշտ պայման է նոր միաբանի ընտրութիւնը որոշելու համար. առանց այդ ուղղութեան ու վարքի ոչ ոք չի կարող ընդունուիլ եւ ոչ ոք իրաւունք չունի ընդունելու: Իսկ այնուհետև միաբանութեան մէջ ընտրութիւն պէտքէ լինի, որպէս զի միմիայն գիտնական արժանիքով անձինք լինին վարդապետներ ու եպիսկոպոսներ: Չարաչար մեծ սխալ է եւ յանցանք է կարծել, թէ ամեն մի վեղար ստացող պէտք է վաղ թէ ուշ վարդապետ ու եպիսկոպոս դառնայ, վաճառք կունենայ մշտական դպիրներ, մշտական արեղաններ ու սարկաւազներ եւ մինչև անգամ սոսկ աշխատական միաբաններ:

բժշկութեան է որ ի միաւորեալ եղբայրութենէն հատանի և ի վանացն որոշի, և զուխտն և զսէր և զդաշինսն որ առաջի Աստուծոյ՝ անարգէ, և լինի պարտաւոր յաւիտենից տանջանացն»¹: Այդ ի հարկէ ընդարձակ մտքով պէտք է խախտէ միութեան դրոշը, ապա թէ ոչ, նա կպատժուի յուղայի նման, որ «ուռուցեալ հերձաւ ընդ մէջ և հեղաւ ամենայն փոր նորա»²:

Նա, որ հաւատարիմ է միաբանութեան միութեան ոգուն և սիրով կապուած է եղբայրութեան հետ, նա հաւատարիմ է իւր հայրապետին, նորա Աթոռին, այլ և Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցուն, ըստ որում և Քրիստոսին, վասն զի Տիրոջ խօսքը հզօրապէս հնչում է ամենքի ականջին, այն, որ Նա ասաց իւր առաքեալներին հետեապէս և նոցա յաջորդներին. «Որ ընդունի զձեզ, զիս ընդունի, և որ զիս ընդունի, ընդունի զառաքիչն իմ»: (Մատթ. Ժ 40):

Բ

ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԿԱՄ ՄԵՏՐԱՊՈԼԻՏ

Յովհաննէս կաթողիկոս պատմաբանը, խօսելով Ներսէս Մեծի օրով եկեղեցական դասերի կարգաւորելուն վրայ, պատմում է. «Ապա Նահապետութիւն խորհրդոյ Եկեղեցւոյ ի մերումս աշխարհի լցաւ բովանդակաբար, ինն միանգամայն դասակարգութեամբ պատուեալ զգլխաւորս արքեպիսկոպոսացն Վրաց և Աղուանից՝ արքեպիսկոպոս ընդ ձեռամբ նորա (Ներսիսի) կարգեալ: Իսկ ի Սեբաստիա և ի Մելիտենէ և ի Մարտիրոսաց քաղաքին (Նփրկերտ, Martyropolis) մետրապօլիտս կացուցանէին: Իսկ եպիսկոպոսունս ապա որոշեալ վիճակացն իւրաքանչիւրոցն հաստատէին, և քահանայս և սարկաւազունս և կէս սարկաւազաց և վերձանողս և սաղմոսերգուս այսոքիկ ցան և ցիր ընդ բոլոր Եկեղեցիս Հայաստանեայցս վայելչապէս յարգեալ լինէին ի փառս Աստուծոյ»³: Մի և նոյնը, թէև սակաւ ինչ աւելացնելով, պատմում է և Ներսէս Մեծի կենսագիր Մեսրոպ Երէցը⁴, թէ ինչ աղբիւրից են քաղել երկուսն էլ,

¹ Յաճախ., էջ 255:

² Գործք առաք. Ա., 18: «Քանզի՝ զիս՝ որ թուի, եթէ ոք զծնողին եւ զսնուցչին իւրոյ բազմաշխատ գերախտաւորութիւնն, եւ զհայրական գթառատութիւնն թողեալ՝ երթեալ յարիցէ յայն՝ զոր բնութիւնն ոչ է տեսեալ, եւ զայն պատուականագոյնս համարել եւ գերագոյն»: Ղազար կաթողիկոս. «Ներբողօրէն բան ի դէմս երկնահանգէտ Միաճնալիջի տաճարի եւ լուսատու մօրս մերոյ Յարսիւնն անարատի» (ոմն Սովսիսի շարադրեալ), գրչագիր, Ս. Էջմիածնի մատենադարանի, №1129:

³ Պատմ., Երուս., 1867, էջ 63:

⁴ Սովետք, էջ 30:

այդ քննութեան գործ է, բաւական է, որ հաստատուն աղբիւր ունինք IX դարից:

Վերոյիշեալ խօսքերից առաջ Յովհաննէս կաթողիկոսը պատմում է, թէ. «Կարգեն զԱբրահամ պատրիարք, և Աղուանիցն արքեպիսկոպոս, և զՎրացն Մետրապօլիտ» դարձեալ, վրաց կաթողիկոս Կիւրոնի ապստամբութիւնը յիշելուց յետոյ. «Հայք վասն մեծաբանութեան Յունաց, որ փոքրացուցանել ջանային զկայս հանգստեան Թադէոսի առաքելոյ չունել եպիսկոպոսապետ և մետրապօլիտ, խորհեցան առնել մետրապօլիտ զՄարդապետական եպիսկոպոս»: Ուխտանէս եպիսկոպոսն ևս պատմում է այդ գծաութիւնները և հիմնում է իւր նախորդ յիշեալ երկու պատմութեանց վրայ¹:

Անանիա կաթողիկոսը ժ դարում շարում է եկեղեցական աստիճանները մի ըստ միոջէ այսպէս. «Եւ կարգք եկեղեցւոյ՝ ա. Պատրիարք, բ. Արքեպիսկոպոսք, գ. Մետրապօլիտք, դ. եպիսկոպոսք, ե. Բարեպիսկոպոսք, զ. Քահանայք, է. Սարկաւագք, ը. Կիսասարկաւագք, թ. դպիրք, որով վարի եկեղեցի»²:

Այսպիսով, բոլոր պատմիչները և հայրերը համաձայնում են, որ արքեպիսկոպոսը կաթողիկոսից յետոյ երկրորդն է: Նոյնը հաստատուում է «արքեպիսկոպոս» անունով ևս, որ նշանակում է բարձր եպիսկոպոս³, գլուխ եպիսկոպոսաց: Այդ մասին երկար խօսում է և Անանիա Սանահնեցին իւր «Ընդդէմ երկաբնական» գրքի մէջ: Առհասարակ մեր նախնիք մեծ ուշադրութիւն են դարձնում եկեղեցական աստիճանների վրայ, վասն զի հէնց որ թշնամին խլրտում էր ձգում, առաջին ըմբոստութիւնները լինում էին եկեղեցականաց մէջ իրար դէմ: Եկեղեցու գործունեութիւնը այնքան օրինաւոր կլիներ, որքան իւրաքանչիւրը գիտենար իւր իրաւունքն ու պարտիքն, և որքան ուղիղ և հաստատուն հիմունքների վրայ բաժնուած լինի ընդհանուր գործը դոցա մէջ: Յայտնի է, որ ոչ միայն ինն աստիճանաց պատահական թերութիւնքն էին խանգարում եկեղեցական խաղաղ

¹ Պատմ., Ս. Էջմիածին, 1871, ԿԳ, ԿԴ:

² Թուղթք, Գրչագիր, №100 եւ 58: «Ըստ այլ վարդապետաց իբր ներքուստ ի վեր. Առաջին եւ ներքին է դմաբացողն, Բ. ընթերցողն, Գ. երդմնեցուցիչն, Դ. ջախընկալն, Ե. դպիրն, Զ. սարկաւագն, Է. քահանայն, Ը. եպիսկոպոսն, Թ. Կաթողիկոսն, որ է ընդհանուր պարունակող ամենայն կարգաց»: Ամառ. հատոր., էջ 170: Այս ի հարկէ ձեռնադրական աստիճաններն են:

³ Ըստ այսմ եւ Օրբելեանը Սիւնեաց եպիսկոպոսներին «գլուխ եպիսկոպոսաց» է կոչում: Ռուսաց մեջ արքեպիսկոպոսութեան նոյնանիշ է «Էկզարխոս» կոչումը՝ վեցերորդապետ: Այսպէս եւ Յովհ. Օրբելեանը գրում է առ «Ձաքարիա արքեպիսկոպոսն Արտագու», «Ձգերապատիւ գլխոյդ սրբազան քաջ Հովնապետիդ աթոռակալի, վերակացոյդ առաքելական աթոռիդ՝ էքզարխոսիդ Հայոց, ամենախմաստ եւ քաջ հովուիդ, պաշտօնակցիդ մեր ի Քրիստոս, Տէր Ձաքարիա...»: Շռաքաղ, 1860, էջ 55:

շրջանը, ինչպէս եղաւ վրաց բաժանման ժամանակ, այլ և եկեղեցականք, չգիտենալով իւրեանց պաշտօնի էութիւնը որոշապէս, տեղիք էին տալիս շատերին նոյն իսկ ամենաբարձր շնորհների վրայ տարակուսելու, երբ բռնաբարոււմ էին իւրենաց մեծերի իրաւասութիւնները: Այսպէս օրինակ մի փոքրիկ հակաթոռութիւն պատճառ եղաւ Զ – է դարու, որ Վրաց եկեղեցին խառնակութիւն ձգեց Սիւնեաց և Աղուանից մէջ: Այդ կրկնուեց վերստին Եղիա և Անանիա կաթողիկոսաց օրերով և նեղութեանց պատճառ եղաւ¹: Այդպիսի անորոշութիւնից յառաջացավ և գծտութիւնը այնքան զարգացաւ, որ Խոսրով Անձեացի եպիսկոպոսն ընկաւ վէճի մէջ² ու նզովուեցաւ Անանիա կաթողիկոսից, վասն զի թիւրիմացութեամբ ասած պէտք է լինի, թէ՛ «մի՛ է պատիւ Հայրապետին և եպիսկոպոսին», «թէ՛ միապէս ունին զանուն եպիսկոպոսութեան, Հայրապետն նոյն գունակ և զպատիւն, և չէ՛ ինչ առաւել, ոչ պատիւ և ոչ կոչումն. և եթէ՛ կոչումն ձեռնադրութեան չկայ (sic!) յեպիսկոպոսութենէ ի Հայրապետութիւն. և թէ՛ զանազան անուանք, մետրապօլիտ և արքեպիսկոպոս և պատրիարք մարմնական անուանադրութիւնք են և իմացեալ թէ չիք անուն որ զիրն նշանակէ»³: Ստեփաննոս Օրբելեանը առաւել որոշ տեղեկութիւն է տալիս. նա ասում է. «Աղուանիցն միայն էր ի վեր քան զՍիւնեացն վասն արքեպիսկոպոսութեան. իսկ Սիւնեաց վասն մետրապօլիտութեան գեր ի վերոյ էր քան զամենայն եպիսկոպոսն Հայոց, զի այլ ոչ ոք ունէր զմետրապօլիտութեան պատիւն և որքան Պատրիարքն քան զարքեպիսկոպոսն է գեր ի վերոյ և արքեպիսկոպոսն՝ քան զմետրապօլիտն, այնքան մետրապօլիտն քան զեպիսկոպոսն, զի նա ձեռնադրէ զեպիսկոպոս»⁴:

Այս ի հարկէ փոքր կաթողիկոսութիւնն է, որ արքեպիսկոպոսութեան անունն է ստացել, ըստ որում ինչպէս երևում է և յետոյ ևս կտեսնենք, այդ տեսակ դիրք վայելել են երբեմն նաև Սիւնեաց արքեպիսկոպոսները: Յիշուեցաւ, որ մետրապօլիտութիւնը ցածր էր քան արքեպիսկոպոսութիւնը, այնպէս որ արքեպիսկոպոս կոչուեցան փոքր կաթողիկոսները, իսկ մետրապօլիտները բռնեցին երրորդ տեղը կաթողիկոսից յետոյ: Սակայն իրականապէս կաթողիկոսից յետոյ երկրորդն է փոքր կաթողիկոսը (այժմ Սսինը և Աղթամարինը), իսկ երրորդն է արքեպիսկոպոսը:

Յայտ է, որ Ստեփաննոս Օրբելեանը մինչև անգամ նախաթոռ

¹ Տե՛ս Թղթերը եւ պայմանագիրները, գրչագիր 100, 58:

² Օրբել., Պատմ., ԾԱ:

³ Գրչագիրը 100, 58. «Յաղագս զԱնձեւացեացն եպիսկոպոսն նզովելոյ»:

⁴ Օրբելեան, պատմ., էջ 100:

դարձաւ Հայոց կաթողիկոսութեան, այսինքն՝ «գլուխ ամենայն եպիսկոպոսաց Հայոց» և կաթողիկոսից յետոյ երկրորդ, մի և նոյն ժամանակ գիտենք, որ նոքա արքեպիսկոպոս էին կոչուում, ինչպէս յիշուում է Գրիգոր Մագիստրոսի մի թղթի մէջ: Այս հաստատում է և Մխիթար Տալբացու¹ տուած տեղեկութեամբ. նա գրում է. «Իսկ Կաթողիկոսն Հայոց յովսէփ ունի այսպիսի Մայրաքաղաքացիս (մետրապօլիտս) ընդ իւրով իշխանութեամբ, զոր ի Լուսաւորէջն մերմէ է սահմանեալ, զոր մի ըստ միոջն ոչ կարեմք թուիլ վասն երկարութեան բանի, և երկրորդ՝ վասն աղաւաղելոյն սակա տարբերութեան Առաքելական Աթոռոյն Հայոց և Թագաւորութեան. բայց զչորս զայսոսիկ զոր աններհակ երեւեն ցուցուք, թէպէտ և ի մերոյս ոմանց քար ընդ ոտն թուի (!). ա. կաթողիկոսն Աղուանից, բ. եպիսկոպոսն Սիւնեաց, զոր զկնի սորա նախապատուեցին կաթողիկոսքն Հայոց, գ. եպիսկոպոսն Հաղբատայ, որ ունի զտեղապահութիւն կաթողիկոսի Վրաց, զտեսչութիւն բոլոր Գուգարաց դ. եպիսկոպոս Ռշտունեաց և Մոկաց, որ նստի ի Տոսպ Գաւառի յԱղթամար կղզի»:

Լաւ դիտելով արքեպիսկոպոսական վիճակների ընդհանուր դրութիւնը՝ տեսնում ենք, որ դոքա կաթողիկոսի օգնական էին մէկ որ և իցէ կողմում, որտեղ կաթողիկոսն ինքն անկարող էր այցելել, յաջորդութիւնները վերադիտել, քարոզել ու բարեկարգել: Այդպիսի վիճակներ էին նաև Շիրակայ և Բճնոյ արքեպիսկոպոսութիւնները²: Առհասարակ Հայոց կաթողիկոսները այնտեղ էին արքեպիսկոպոսներ նշանակում, որտեղ փոքր ի շատէ վճռական ինքնուրոյնութեան պէտք կար յաջողապէս գործելու համար³: Այսպէս Խաչիկ Ա-ը նշանակեց Բաբգէն արքեպիսկոպոսին Հին Նախիջևանի Նախավկայի վանքի առաջնորդ, որի համար և վերոյիշեալ կոնդակում ասում է. «Առաքեցաք գրաւորական օրհնութեան հրամանաւս մեծանուն երջանիկ Տէր Բաբգէն արքեպիսկոպոս գալ առ ձեզ և առաքելաբար շրջեսցի ընդ միջի ձերում վարդապետել, խրատել և ուսուցանել ի յօրէնս և ի պատուիրանս Տեառն»: Հասկանալի է, որ արքեպիսկոպոսութիւն տալիս էին ամենաբարձր արժանիք և կատարեալ գիտութիւն ունեցող եպիսկոպոսներին:

¹ Յաղագս համապատուութեան երկոտասան առաքելոց, Երուսաղէմ, 1861: (Ես գործ եմ ածում գրչագիրը):

² Ուռհայեցի, ԳԽԸ:

³ Տե՛ս եւ «Աթոռ Հայաստանեայց», որտեղ Սրբազան Մ. Օրմանեանը գրում է (էջ 4). «Արքեպիսկոպոս անունը, մանաւանդ Յունաց մէջ եւ նաեւ մեր մէջ մետրապօլիտ վեր իմաստ ունէր եւ կցուցնէր այնպիսի մի եպիսկոպոս որ ի շնորհս աշխարհագրական, քաղաքական կամ պետական բաժանմանց, գերագահութիւն կամ գերագանցութիւն կամ յառաջնութիւն կվայելէր քանի մի մետրապօլիտաց վրայ»:

Արդէն ԺԲ դարում բաւական թուով արքեպիսկոպոսութիւններ կային. Գրիգոր Տղայի գումարած ժողովի ստորագրութեանց տախտակը տալիս է մեզ պարզ որոշում եկեղեցական այս բարձր դասակարգութեան մասին: Այնտեղ առաջին տեղն ստորագրած է Հայոց կաթողիկոսն, իսկ նորան հետևում է Աղուանից Ստեփաննոս կաթողիկոսը, և այնուհետև գալիս են արքեպիսկոպոսներն և ապա եպիսկոպոսները. արքեպիսկոպոսներն են՝ Գրիգորիոս արքեպիսկոպոս Անտիոքայ, Սահակ՝ Երուսաղէմի, Ներսէս՝ Տարսոնի, Ստեփաննոս՝ Եդեսիոյ, Բասիլիոս՝ Տփլսեանց, Ստեփաննոս՝ Սիւնեաց, Յովհաննէս՝ Կեսարու, Յովսեփ՝ Դենայ, ուրեմն ութն արքեպիսկոպոսներ¹, կային և ուրիշներն, որոնք ներկայ չեն, ինչպէս օրինակ՝ Ատրպատականի արքեպիսկոպոսը: Դոցա մէջ ամենից ջահիլ էր, որչափ մեզ յայտնի է, Ներսէս Լամբրոնացին, որ 26 տարեկան էր, սակայն արքեպիսկոպոսական յառաջնութիւն ունէր:

Այս իրական ցուցմանց համաձայն Հայաստանեայց Եկեղեցու ս. կարգի դասակարգութիւններն են.

ա. Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց

բ. Փոքր կաթողիկոսը (Սիւս և Աղթամար)

գ. Արքեպիսկոպոսը (Կ. Պօլսի, Երուսաղէմի, Ատրպատականի և այլն)

դ. Եպիսկոպոսը

ե. Վարդապետը

զ. Աբեղայք և քահանայք

է. Սարկաւազք

ը. Դպիրք

թ. Սպասաւորք

Մինչև այժմ տեսանք, որ փոքր կաթողիկոսաց և արքեպիսկոպոսաց անունները փոփոխապէս են գործածուել, սակայն բովանդակութիւնները մնացել են միշտ միևնոյն: Իսկ մետրապօլիտ անունը իրապէս ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մեր «առաջնորդ» բառի նոյնանիշը, վասն զի նշանակում է մայրաքաղաքի (նահանգական քաղաքի, գաւառակետրոնի) եպիսկոպոս, որ պէտք է ունենայ իւր իշխանութեան ներքոյ ստորադրեալ պարզ եպիսկոպոսներ և յաջորդներ: Սակայն, որովհետև արքեպիսկոպոսութիւնն է տրուում Հայոց

¹ Իսկ ԺԲ դարի վերջում յիշում է Սմբատ պատմագիրը հետեւեալ արքեպիսկոպոսներին. «Տէր Դաւիթ՝ արքեպիսկոպոս Մըսսայ եւ առաջնորդ Արքայկաղնոյ: Տէր Յովհաննէս՝ Սսոյ, եւ տէր Դրագարկուն: Տէր Միմաս՝ Երուսաղէմի: Տէր Յուսէփ՝ Անտիոքայ: Տէր Կոստանդին՝ Ամաւարգոյ: Տէր Վարդան Լամբրոնի, եւ առաջնորդ Սկեռուն, Տէր Ստեփաննոս՝ Տարսոնի»: Պատմ., Մոսկվա, 1856, էջ 99: (ապա հետեւում են եպիսկոպոսները):

եկեղեցում՝ իբրև գերագոյն գիտութեան և արժանեաց աստիճան, հասկանալի է, որ միայն դոցա կարելի է տալ պարզ եպիսկոպոսներ իբրև ստորադրեալ օգնականներ: Բայց այստեղ հարկ կայ վկայութիւններ բերելու, թէ ինչի՞ համար էին արքութիւն տալիս մի որ և իցէ եպիսկոպոսի: Հաստատուն տեղեկութիւններ ունինք հէնց Սիւնեաց արքեպիսկոպոսութեան մասին: Այսպէս, Մովսէս Կաղանկատուացին գրում է. «Ապա տեսանելով միշտ աներկիր և հլու և հաւանս պատուիրանաց զտեարս Սիւնեաց, զկղերս եկեղեցեացն՝ քաջութունս և ուղղափառս յամենայնի, նոցա ետուն զպատիւն...»¹: Նոյնը կրկնում է Անանիա Սանահնեցին, այլ և Ուխտանէս եպիսկոպոսը²:

Այն գործունէութեան իրաւունքը, որ ունէին Սիւնեաց արքեպիսկոպոսները, յայտարար է այդ աստիճանի առաւելութեան որպիսութեան: Օրբէլեանը պատմում է. «Եւ գործ է սոցա ձեռնադրել զեպիսկոպոս գաւառաց (քորեպիսկոպոս), վասնորոյ երկոտասան եպիսկոպոսաց գլուխ կարգեցաւ, և առանց սոցա ոչ ձեռնադրի պատրիարք Հայոց և ոչ լինի ժողով, այլ գլուխ և հրամանատար ժողովոյ սոքա լինին, և նախաթող վարդապետութեան և հրաման մեկնութեան և թարգմանութեան սոցա միայն շնորհեցաւ ի մէջ Հայոց ի սրբոյն Սահակայ և յերանեալ վարդապետէն Մեսրոպբայ»³:

Սիւնեաց եպիսկոպոսների այս հին պատուի մասին վկայում է և Սարգիս կաթողիկոսը 1006 թուից, յիշելով այն թղթերը, որոնք գրեալ էին «ձեռամբ նախնի Հայրապետացն Հայոց, սկսեալ ի սրբոյն Գրիգորէ Լուսաւորչէ և յորդուց և ի թոռանց իւրոց, որոց նամակն մինչ ի սուրբն Սահակ յունարէն գրով էր գրեալ՝ և իւրաքանչիւր մատանի կապարեայ կնքով եղեալ ի վերայ, և անտի հայերէն գրով մինչև յԱնանիայ, և յետ Անանիայի գրեալ մինչև ի մեզ...»⁴: Այսպիսով, ուրեմն, արքեպիսկոպոսութիւնը տրուում էր հայրապետական կոնդակով. հարկաւ օծեալ հայրապետի կոնդակը շնորհատու զօրութիւն ունի, որին և հակառակողք նգովում են, որպէս տեսնում ենք սոյն Սարգիս կաթողիկոսի կոնդակից. «Եւ արդ դուք՝ գաւառքդ Սիսական, ամենայն մտերմութեամբ հնազանդ լերուք Սիւնեաց Աթոռոյն և ընկալարուք ի մէջ զեպիսկոպոսդ ձեր զտէր Յովհաննէս՝ որպէս զհրեշտակ Աստուծոյ և զառաքելական այր և ամենայն հպատակութեամբ ծառայեցէք դմա՝ որպէս Աստուծոյ: Եւ

¹ Պատմ., ԽԸ:

² Պատմ., II, ԿԳ: Տե՛ս եւ Օրբելեան, ԻԷ:

³ ԱճԳ, Զ:

⁴ Օրբել., ԾԱ:

թէ որ հակառակիլ կամի այդմ աթոռոյ և կամ խանգարման պատճառ լինի այդմ հայրապետադիր սահմանի պատուոյ և վիճակի և ժառանգութեանց եկեղեցւոյն՝ զանբաւ հրահոսան անէծսն ժառանգեսցէ, որ յառաջին ս. հայրապետացն կարգեալ էր և կրկնապատիկ ի մէնջ իսկ: Իսկ կատարիչք հրամանիս օրհնին...»:

Նոյն կերպով գրուած է և Խաչիկ կաթողիկոսը 976 թուին. «Առաքեցաք զրաւորական օրհնութեան հրամանաւս մեծանուն երջանիկ տէր Բաբգէն արքեպիսկոպոս» և այլն, ինչպէս յիշեցինք. «Որով և դուք ամենեքեան, սիրելի որդիք ի Քրիստոս, զաստուածապատիւ և զառաքելաշնորհ արքեպիսկոպոսդ մեծանուն Տէր Բաբգէն մեծապատուով յոյժ սիրով ընկալարուք, որպէս հրեշտակ Աստուծոյ և զառաքեալ Քրիստոսի, և ամենայն հոգեւորական խրատուց դորա, որ ի շահ և օգուտ է հոգւոց ձերոց, հնազանդութեամբ ունկնդիր լերուք»: Իսկ վերջում նա ասում է. «Եւ մի՛ որ իշխեսցէ հակառակիլ սմա և հրամանիս մեր, և արգելցէ իրաւունք տալոյ կամ խորհեսցէ, կամ (առ) աւագ անկանի և յուշ հատուցանէ Ս. Նախավկային վանուց, զի որ որ դմա, կամ հրամանիս մեր հակառակ լիցի, նա այնպիսին է ընդ անիծիւք՝ ներքոյ բանադրանաց, զանէծսն Կայէնի առցէ յԱստուծոյ, զմասն Յուդայի և զխաչահանուացն...»: Մինչդեռ հաւատքով հնազանդողներին համար. «Ի մտանել դորա և հոգեւորական բարձր հրամանիս մերոյ առ ձեզ և սուրբ Սիովնիս՝ իջցէ և շնորհք ողորմութեան Աստուծոյ յերկնից ի վերայ ձեր եօթնապատիկ լցուցէ զձեզ ամենայն հոգեւոր և մարմնաւոր բարութեամբ...»:

Այս ամենը պարզ է. բոլոր աղբիւրներին նայելով՝ որոշապէս գիտենք արքեպիսկոպոսութեան պայմանները, գիտենք և նոցա իրաւասութիւնները, այն է բարձր վարդապետական իրաւամբ ուսուցանել, կարգադրել, պատժել, կանոնադրել և այլն, ըստ սուրբ հայրերի որոշմանց, այլ և ինքնուրոյնաբար կղերիկոսներ ձեռնադրել, միայն մինչև քահանայութիւնը¹ և ոչ բարձր, ինչպէս և Խաչիկ Ա սահմանում է. «Կոչեսցէ (տէր Բաբգէն) զարժանաւորսն և զիմաստունն ի կարգ և յաստիճան կիսասարկաւագութեան և քահանայութեան: Այլ և կալցի և հրամանաւս մերով ի վերայ ձեր իշխանութիւն առաքելական կապել և արձակել յերկինս և յերկրի,

¹ Վերելը տեսանք, որ վարդապետութիւնն ու եպիսկոպոսութիւնը լոկ վիճակային չէ, այլ ընդհանրական է, մինչդեռ քահանան եւ արեղան ձեռնադրուում են մի համայնքի կամ մի վանքի համար, վասնորոյ եւ այդ ձեռնադրութիւնը եպիսկոպոսական իրաւունք է՝ միայն այժմիկ հայրապետական կամ Սինոդի հսկողութեան տակ է՝ անարժանների ձեռնադրութիւնը կասեցնելու նպատակով:

զմեղուցեալսն կշտամբել և յանդիմանել, և զղջացեալսն ընդունել յապաշխարութիւն...»:

Այսքանս է արքեպիսկոպոսութեան սովորական իրաւասութիւնը, մինչդեռ հանգամանքի պահանջները կարող էին ստիպել կաթողիկոսներին բացառապէս ևս նոր իրաւասութիւններ տալու: Այժմ տեսնենք, թէ նոքա պատուով ինչպէս էին տարբերուում պարզ եպիսկոպոսներից եկեղեցու մէջ: Ամենից հաստատուն տեղեկութիւն ունինք Սիւնեաց արքեպիսկոպոսների մասին: Օրբելեանը պատմում է. «Ապա կարգէ և սուրբն Գրիգոր զեկեղեցական դասն, զգահ և զպատիւ եպիսկոպոսաց՝ ութևտասան յաջմէ և ութևտասան յահեկէ. յաջմէ առաջինն Հարքայ եպիսկոպոսն և յահեկէ առաջինն Բասենոյն, իսկ զՍիւնին յաջ կողմանն յեօթներորդ գահուն նստուցանէ. և ցուցանէ զայս Սամուէլ Կամրջաճորեցի»¹: Ուրեմն գահական պատիւ կար կաթողիկոսի մօտ արքեպիսկոպոսի համար միայն ըստ նախապատուութեան և յառաջնութեան վիճակային աթոռոյ: «Իսկ Գրիգորի Սիւնեաց մետրապօլիտի, աւելի պատիւ արարեալ սուրբն Ներսէս, վասն երթալոյն ընդ նմա ի Կեսարիա, տայ նմա բազմական ոսկեթել և կարգէ զՍիւնիք նախաթոռ պատրիարքին, որ կոչի ի հռոմ լեզուն պռոտոֆրոնտէս»² Հայոց Մեծաց»³: Քանի մի տարի յետոյ Ս. Մեսրոպի աշակերտ Անանիան եպիսկոպոս կարգուեց, որին և «թագաւորն Աղուանից Եսվաղէն պատիւ արարեալ նմա՝ երախտահատոյց լինի և պարգևէ զիւր նշանակն թագաւորական ոսկետուտն վառիւ և ի գլուխն գունդ ոսկի և ի վերայ խաչ պատուական: Եւ հրամայէ զայն հանապազ շրջեցուցանել ընդ իւրեանս եպիսկոպոսացն Սիւնեաց ի յիշատակ թագաւորացն Աղուանից»⁴:

Է դարում՝ Աբրահամ կաթողիկոսի օրով, Սիւնեաց եպիսկոպոսին արքութեան պատիւ տուին «Խաչանիչ մեծարանօք»⁵ և իւրեանց հասցէն էր «Աստուածապատիւ» և «Հոգեւոր տէր», իսկ առ կաթողիկոսն նոքա գրում էին և ստորագրում «ծառայ» և այլն⁶:

Բայց եթէ եկեղեցական պատուի և իշխանութեան հուծիւնը չհասկացող եպիսկոպոս էր լինում և սկսում էր որ և իցէ կերպով իւր անհնազանդութիւնը արտայայտել, իսկոյն հայոց կաթողիկոսները խլում էին դոցա այդ արքութեան պատիւները: Անանաիա կաթողիկոսը, տեսնելով Յակովբ եպիսկոպոսի անուղղայ ըմբոստութիւնը

¹ Պատմ., Զ:

² Կամ՝ պռոտոֆրոնոս:

³ Ամդ:

⁴ Ամդ, ԺԷ:

⁵ Կաղանկ., ԽԸ:

⁶ Օրբել., ԻԷ, եւ ամդ:

նը, ձեռնադրեց նորա մահից յետոյ Վահան եպիսկոպոսին. «Բայց էառ առժամայն զպատիւն ի տանէն Սիւնեաց, այսինքն՝ զխաչն որ զառաջիւ, և զգաւազանն բազմածախ և մեծագին, և բազմականն ոսկեթել, զորս ընդ ինքեանց շրջեցուցանէին, զսահմանեալն յառաջին թագաւորաց և ի Հայրապետաց Հայոց: Եւ բարձեալ լինէր այս և պականեալ մինչ ի տէր Յովհաննէս՝ Սիւնեաց եպիսկոպոս, և ի տէր Սարգիս Հայոց Կաթողիկոսն»¹: Այսպիսով, ինչպէս տալիս էին այդ պատիւն և աստիճանը, այնպէս էլ պատժելով յետ էին առնում Հայոց կայրապետները: Քանի մի տարիներ յետոյ Սարգիս կաթողիկոսն՝ ըստ խնդրանաց Սիւնեաց Վասակ թագաւորի² վերստին տուաւ արքեպիսկոպոսական պատիւը Սիւնեաց Յովհաննէս ընտրեալ եպիսկոպոսացուն, ինչպէս և յայտնում է իւր կոնդակով. «Այլ մեք ի գալ ընտրեալ առնս Աստուծոյ Յովհաննիսի ձեռնադրեցաք զսա ըստ առաջին աթոռակալացն մետրապօլիտ Սիւնեաց.... և վերստին աւանդեցաք դմա զնախնական պատիւն իւրեանց՝ զխաչն և զբազմականն», և դարձեալ «վերստին հաստատեցաք զետեալ պատիւ նոցա՝ զխաչն, զբազմականն և զգաւազանն»³:

Վերջապէս Օրբելեանը նկարագրում է և այն ընթացքը, որով բարձրանում էին մինչև արքեպիսկոպոսութիւն. «Մնեալ և ուսեալ առ ոտս աստուածարեալ արանց, կրթեալ ի հրահանգս ընթերցման և երաժշտութեան՝ եղէ փսաղտ և անագանոս ի գաւիթս Տեառն, կոչեցայ ի դպրութիւն և ի սարկաւազութիւն Աստուծոյ, քահանայացայ և մանկական տիոք կարգեալ կղերիկոս ահարկու և աստուածընկալ բեմին անպատշաճ ոգւով և անարի անձամբ՝ վարժեցայ ի կրթարանի աստուածեղէն տառից սակաւ մի առեալ զճաշակ ռետնի քաղցրութեան՝ առ ի հրաման յաստուածազգեաց աշխարհալոյս ընթերցման»⁴ Ներսիսէ և տհաս խակութեամբ նստայ յաթոռ վարդապետական»։ «Եւ ժողովեալ մերոց եպիսկոպոսաց առ հայրն իմ՝ հրաւիրեցին զիս ընթանալ ի թագաւորական աշխարհն Կիլիկիա.... առնուլ ձեռնադրութիւն մետրապօլիտութեան ի վերայ աթոռոյս Սիւնեաց...»⁵: Ըստ որում և նոքա դիմելով առ կաթողիկոսն ու խնդրելով՝ «փեսայացուցանեն այսմ աթոռոյ և գրեն շրջաբերական նամակ ոսկեգիր մագաղաթաւ՝ մեծարգի բանիւք և հաստատուն պայմանաւ նորոգելով զպատիւ աթոռոյն զմետրապօլիտութեանն, և

¹ Օրբել., ԾԱ, եւ թուղթք, գրչագիր, №100, 58:

² Օրբել., ԾԵ:

³ Անդ., ԾԶ:

⁴ Բաբունապետ է կոչուում «Մեծ վարդապետը», այսինքն՝ այն ծայրագոյն վարդապետը, որ եպիսկոպոս էլ է:

⁵ Պատմ., 3:

չքեղացուցեալ անհամեմատ փառօք՝ զգեցուցանեն նմա զհայրապետական զգեստն ոսկեթել հիւսուածով և զնեն թագ պատուական ի գլուխ նորա»։ «Տային և զեմիփորոնն մեծախորհուրդ զերեքկրկինն, որ մետրապօլտացն է՝ և խոյր ոսկեթել մարգարտայեռ յօրինուածով, նաև այլ բազում պարգևս մեծամեծս»¹։

Ուրեմն, արքեպիսկոպոսութիւնը տրուում է հայրապետական օրհնութեան կոնդակով. այդ պատիւը յարմարուում էր ծայրագոյն վարդապետութեան իշխանութեան։ Իրաւասութեան չափը կախուած է շնորհատու կաթողիկոսի կամքից, միայն այդ պատուի մէջ հիմնական է վարդապետական իրաւունքն ու որոշ չափով ինքնուրոյն գործունէութիւնը, որի սահմանը գծուում էր կոնդակում, որպէս տեսնում ենք Սարգիս կաթողիկոսի հրամանից։ Սահմանում էր և այս, թէ նա մինչև ո՞ր աստիճանն իրաւունք ունէր անկախաբար ձեռնադրելու։ Եթէ ի նկատի առնենք այժմեան արքեպիսկոպոսութիւնները (Երուսաղէմի և Կ. Պօլսի), կտեսնենք, որ մինչև ծայրագոյն վարդապետութիւնը տալը նոցա իրաւասութիւնն է։ Սակայն կաթողիկոսը կարող է մէկին տալ այդ իրաւունքը, միւսին ոչ՝ նայելով առհաւատչեայ յարմարութեան և պարագաներին։

Արքեպիսկոպոսութեան արտաքին պատիւներն են առջև խաչ տանելը, ոսկեթել բազմականը (բարձ), երեքկրկին եմիփորոն, և ինչպէս այժմ սովորական է, նաև կոնքեռ։ Իսկ գաւազանը պէտք է եպիսկոպոսական լինի, որ կարելի է և առաջև տանել տալ։ Հարկաւ կաթողիկոսը կարող է այս ամենից այնքան տալ, որքան արժանի կդատէ, այնպէս որ արքերի մէջ էլ առաջնութիւններ կըլինին։ Այդպիսի մի առաջնութիւն է և փոքր կամ մասնաւոր կաթողիկոսութիւնները², որ յարգելի է իբրև հայրապետանիստ աթոռի տեղակալութիւն՝ նախկին հայրապետական աթոռակալութեան աւանդական մասնաւոր շնորհաց վայելմամբ։ Դոքա ունին միւռոն օրհնելու, եպիսկոպոս ձեռնադրելու և օրինական բացառութիւններ անելու իրաւասութիւն միմիայն իւրեանց վիճակում, իսկ այն ամենն, որ պէտք է տեւական լինի Հայոց եկեղեցում, ուրեմն պէտք է վերաբերի ընդհանուր ծաւալման, այդ ամենը նորա իրաւունքներից դուրս է։ Այդպէս են՝ վերոյիշեալ 7, 9, 10, 14, 15, 17, 19, 22 յօդուածներն և այլն, առհասարակ ա՛յն խնդիրներն, որոնք վերաբերում են ամբողջ Հայաստանեայց եկեղեցուն և «ամենայն հայոց»։ Նոցա տիտղոսն

¹ Ամդ, ԿԵ։

² «Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան առաջ Աղթամարայ եւ Սոյի վանահայր վիճակաւորք՝ ոչ այլ ինչ են, բայց եթէ եպիսկոպոս ձեռնադրելու եւ միւռոն օրհնելու արտօնութեամբ թեմական գլխաւոր առաջնորդներ»։ Մ. Ե. Իզմիրլեան, անդ, էջ 674։

է «Կաթուղիկոս տանն Կիլիկիոյ», «Կաթուղիկոս տանն Աղթամարայ», լաւ կլինէր, եթէ աւելացնէին նաեւ՝ «տեղակալ նախկին աթոռոյ հայրապետի և Կաթուղիկոսի ամենայն հայոց»:

Իսկ Կ. Պօլսի և Երուսաղէմի արքեպիսկոպոսներն ունին միայն վարդապետական և վերոյիշեալ արքեպիսկոպոսական իրաւունքներն, որոնք մի առ մի պէտք է յիշատակուին կաթուղիկոսի օրհնութեան կոնդակի¹ մէջ, վասն զի պատրիարքութիւնը տրուում է կառավարութիւնից և մնայուն չէ, մինչդեռ արքեպիսկոպոսութիւնը եկեղեցական է և մնայուն, և եթէ պատրիարքը թողնէ իւր գահն, ինչ թեմում էլ լինի, այնուհետեւ որոշ չափով կարող է գործադրել իւր եկեղեցական իրաւունքները՝ ի բաց առեալ կաթուղիկոսական փոխանորդութեան կառավարչական մասին, որ կապուած է պատրիարքական դիւանատան և ազգային ժողովի հետ: Կաթուղիկոսական իրաւունքներից 12, 13, 15 և այլ, քանի մի գործեր կկատարուին ժողովական սկզբունքով պատրիարքի նախագահութեամբ, այնպէս որ Երուսաղէմի պատրիարքի աթոռակցաց վանական խորհուրդը և Կ. Պօլսի կրօնական կամ մասնաւոր եկեղեցական ժողովը կհամարուին ընդհանրական կաթուղիկոսի գործակից Սինոդ: Միմիայն այսպէս կարելի կլինի Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու հիմնական սկզբունքն անխախտ պահել: Յիշեալ պատրիարքներն և նոցա գործակից աթոռակիցներն ու մեր գործազէտ ու եկեղեցագէտ եղբայրները չեն թողի, որ ընդհանրական կաթուղիկոսի իրաւասութիւններից 1, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 14, 17, 19, 22, 28, 29, 32 և 33 յօդուածներում յիշուածները խախտուին: Սակայն պսակի ծանրակշիռ խնդիրները և մանաւանդ կրօնական գրքերի հեղինակաւոր թոյլտուութիւնները պէտք է անպատճառ նախապէս կաթուղիկոսից տրուին, որպէս զի սկզբունքը չխախտուի և գրքերն ամենայն հայոց համար հեղինակութիւն ստանան: Կաթուղիկոսը ի հարկէ նախ կլսի պատրիարքի և նորա կրօնական ժողովի զեկուցումը, ըստ որում և նորա հրամանից յետոյ կհետեւի և նոցա թոյլտուութիւնը:

Կ. Պօլսի և Երուսաղէմի պատրիարքաց բարձր իրաւանց յայտարար տիտղոսը պէտք է լինի «փոխանորդ Ընդհանրական Կա-

¹ Այսպէս, Գեորգ Դ-ն որոշեց Ներսէս պատրիարքի իրաւունքներն, որոնք են՝ 1) հսկել եւ պաշտպանել Հայ. Եկեղեցու իրաւունքները ու շահերը, 2) օրէնքների եւ կանոնների ջատագով լինել, 3) հաւատարիմ ու հարազատ մնալ Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան Ս. Էջմիածնի, 4) Ուղղել պակասաւոր եկեղեցականաց, 5) Եկեղեցու բարեկարգութեան եւ արարողութեանց պահպանութեան հոգ տանել, 6) Եկեղեցական դպրոցական գործի ծաւալման նպաստել եւ այլն: Տե՛ս Մ. Իգմիրլեան, անդ, էջ 175: Նախ քան կոնդակ ստանալը պատրիարքը կամ նորա տեղապահը կարող է վարել իւր գործերը միայն կրօնական ժողովի խորհրդածութեամբ, որպէս զի նորա հրամանները եկեղեցական իրաւասութեան արժէք ունենան:

Թուղիկոսի և Լուսաւորչեան Առաքելական Ս. Երկրին (կամ Հայոց Տաճկաստանի)»:

Արքեպիսկոպոսութեան վրայ խօսելով՝ ուշադրութեան պէտք է առնենք և երկու ուրիշ խնդիրներ: Կան վիճակներ, որտեղ նշանաւոր կեդրոններում նշանակում են եպիսկոպոսներ՝ իբրեւ առաջնորդի ստորադրեալներ: Եթէ առաջնորդն և ստորադրեալ եպիսկոպոսը միևնոյն աստիճանն ունին, այն ժամանակ առաջինն ոչ մի իրաւունք չունի երկրորդի վրայ, վասն զի որպէս յիշեցինք քանի անգամ՝ միմիայն այն եկեղեցականն ունի առաւելագոյն իշխանութիւն, որ վայելում է առաւելագոյն շնորհ: Իսկ մէկին զօրացնել միւսի վրայ քաղաքական իրաւունքներով ապօրինի է և միանգամայն հակառակ է Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու սկզբունքին և նոյն իսկ Ս. Աւետարանի վարդապետութեան: Վասնորոյ այսպիսի դէպքերում պէտք է անպատճառ գերիշխող առաջնորդին արքութեան պատիւ տալ, յիշելով օրհնութեան կոնդակի մէջ նորա բոլոր իրաւասութիւնները, որքան պահանջուում է այդ պաշտօնում: Այս կէտի վրայ Սրբազան Օրմանեանը գրում է վերոյիշեալ գրութեան մէջ (երես 81). «Լաւագոյն կը դատեմք, որ թէ՛ ի լրումն նուիրապետական աստիճանաց և թէ՛ ի դիւրութիւն հովուական պաշտամանց, բոլոր իսկ վիճակներն նահանգական դրութեամբ միանան, և իւրաքանչիւր նահանգի գլխաւոր եպիսկոպոսը կրէ արքեպիսկոպոսի այսինքն մետրապօլիտի անունը, և վարէ մետրապօլիտական պաշտօնը՝ հսկելով հասարակ թեմակալ եպիսկոպոսաց ընթացքին և միացնելով անոնց գործունէութիւնը և անոնց հետ ի միասին խորհրդակցութեան ժողով կազմելով ի հարկին»: Հարկաւ, հին արքեպիսկոպոսական վիճակներն ևս պէտք է պահուին. այդպէս Ատրպատականին, որի վիճակաւոր Զաքարիա արքեպիսկոպոսը յայտնի է ԺԴ դարի սկզբում, Սպահանին, որտեղից ունինք մի թուղթ առ Ֆրանսիացոյց թագաւորը՝ գրութեան 1771 թուին հետեւեալ յայտագրով. «Մենք նուաստացեալ արքեպիսկոպոսունք Դաւիթ և Սահակ և Ստեփաննոս վարդապետք և Քէլանթար Աղափիրի, պարսկական կողմանց աշխարհի շահաստան քաղաքս իսպահան»¹: Այս վերտառութիւնը դեռ ոչինչ չէ պարզում, թէ ինչու՞ միևնոյն քաղաքից են համարուում երկու արքեպիսկոպոսներ, սակայն յետոյ լուսաբանուում է որպիսութիւնը. գրութիւնը եղել է «հանդերձ եկեղեցական խմբիւր քահանայիւր և իշխանօք և համագումար ժողովրդովք» զանազան մոլար վարդապետութիւնները և զրպարտութիւնները հերքելու համար, որոնցով

¹ Ազգային մատենադարան, Փարիզի, № 158:

բամբաստում էին՝ «ոմանք օցտեալք և չարախօսք չարահամբաւեալ եթէ իցէ մերս կաթուղիկէ Եկեղեցի հաղորդ իւրեանց չարափառութեան»։ Յիշեալ արքեպիսկոպոսները յիշատակում են, որ արդէն «Հասարակաց Սրբազան Հայր Յակովբե կաթուղիկոսը» հերքել է այդ զրպարտութիւնները, սակայն ինքեանք ևս հարկ են համարում հերքել հակառակորդաց նամակի մէջ մի առ մի բեր-ուած ամբաստանութիւնները։ Ստորագրութեանց մէջ կարդում ենք. «Ինձ Դաւթի արքեպիսկոպոսի ի շահաստան քաղաքի վերոյգրեալ դաւանութիւնս ընդունելի է...»։ «Եւ ինձ Իսահակ արքեպիսկոպոսի, յաջորդ Յակովբե կաթուղիկոսի Ամենայն Հայոց և Աթոռակալ Ս. Առաքելոց Թաղէոսի, վերոյգրեալ դաւանութիւնս ընդունիմ...»։ «Եւ ինձ Ստեփաննոս արքեպիսկոպոս Ս. Աստուածածին վանից առաջնորդ, վերոյգրեալ դաւանութիւնս ընդունիմ...»։

Այնուհետեւ գալիս են և վարդապետական ստորագրութիւններ. դոքա են՝ Սարգիս վարդապետ՝ աշակերտ տեառն Սահակ վարդապետի, Միքայէլ վարդապետ՝ աշակերտ Մեծի Դաւթի արքեպիսկոպոսի, Յովհաննէս վարդապետ և Յովհան վարդապետ։ Այս թանկագին ստորագրութիւններից պարզապէս երևում է, որ դեռ ԺԸ դարում եղել են Պարսկաստանի միջ երեք վիճակներ՝ երեքն էլ արքեպիսկոպոսական. ուշադրութեան արժանի է և այս, որ իւրաքանչիւր արքեպիսկոպոս ունէր և մի ստորագրեալ վարդապետ, ըստ որում ոմանք նոյն իսկ իւրեանց արքեպիսկոպոսի աշակերտներն էին։ Երեք արքեպիսկոպոսները՝ իբրեւ մեծ վարդապետներ, ժողով են գումարում դաւանական ջատագովութեան համար։ Այդպիսի մի հեռաւոր երկրում, ի հարկէ, առաջնորդները պէտք է ունենային այդ բարձր իրաւասութիւնը մանաւանդ թէ արժանապէս վաստակած։

Վերև տեսանք, որ Տփլիսի վիճակն ևս արքեպիսկոպոսական է։ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու բարեգարդութիւնը պահանջում է, որ այդ էկզարխութեան մէջ Հայք ևս արքեպիսկոպոս ունենան, քանի որ նորա իշխանութեան սահմանը նոյնպէս շատ մեծ ընդարձակութիւն ունի։ Եւ եթէ մանրամասն ուշադրութեան առնենք բոլոր թեմերը, կտեսնենք, որ Երևանն էլ արքեպիսկոպոսական պէտք է լինի, վասնզի կաթուղիկոսի փոխանորդ չպէտք է կոչուի մի վարդապետ և եպիսկոպոսական պաշտօն ընձեռէ, այլ և ոչ մի եպիսկոպոս և իւր իշխանութեան տակ՝ Կարսում, Տաթևում և Ալեքսանդրապոլում ստորագրեալ եպիսկոպոսներ ունենայ։ Նոյնը կարելի է ասել և Արցախի վիճակի մասին, մինչդեռ Բեսարաբիայի և Հաշտարխանի թեմերը բնաւ պահանջ չունին արքեպիսկոպոսութեան։ Ընդ սմին վիճակաւոր արքեպիսկոպոսութիւնը անհրաժեշտ է անպատճառ

ամենազիտուն եպիսկոպոս վարդապետներին տալ, որպէս զի ստորադրեալ եպիսկոպոսաց և վարդապետաց հետ ընդհարում չունենայ: Առհասարակ այս այնպիսի աստիճան է, որի համար ամենից շատ պէտք է կաթողիկոսը տատամսէ և զգուշանայ, ապա թէ ոչ՝ ամենամեծ չարիքների պատճառ կըլինի:

Այս բոլորից յետոյ հասկանալի է, որ կաթողիկոսի աստիճանն ևս կպահանջէ ունենալ իւր շուրջը քանի մի արքեպիսկոպոսներ, իբրև գործակիցներ և խորհրդակիցներ իւր ընդհանրական կառավարութեան մէջ: Սրբազան Օրմանեանն ասում է (էջ 82). «Պատշաճ կրկարծեմք, որ Մայր Աթոռոյն ծառայող և վիճակաւոր չեղող եպիսկոպոսներէն ոմանք արքեպիսկոպոսական պատուեալ աստիճան ունենան և Մայր Աթոռոյն նշանաւորագոյն պաշտօններուն կոչուին՝ իբր անմիջական և երիցագոյն գործակիցք Մայր Աթոռոյն ի կառավարութեան ընդհանուր Եկեղեցւոյն Հայաստանեայց»: Այս անհրաժեշտ է և անխուսափելի, վասն զի թեմերում կան արքեպիսկոպոսներ, որոնց զանազան հրամաններ է գրում Սինոդը վարչական և դատաստանական գործերի նկատմամբ, սակայն եկեղեցական սկզբունքին և բարեգարդութեան համաձայն պէտք է անպատճառ հաւասարագոր արքեպիսկոպոսներ ևս լինին անդամներ, որպէս զի նոյնիսկ ամենահասարակ գրութիւնը զօրութիւն ունենայ, ապա թէ ոչ՝ ցածր աստիճանի եկեղեցականները, որքան էլ շատ լինին, իշխանական իրաւունք չպէտք է ունենան բարձր աստիճանի վրայ: Այս սկզբունքի խախտումը միշտ կարող է փոխադարձ անախորժութեանց պատճառ լինել եկեղեցականաց, մանաւանդ գլխաւորի և ստորադրեալի մէջ: Հարկաւ, պէտք է զգոյշ լինել, ինչպէս յիշուեցաւ, որ արքութիւնը տրուի այնպիսի եպիսկոպոսներին, որոնք թէ՛ վարդապետական բարձր կրթութիւն ունին և թէ՛ հաւատքով զօրաւոր են, ըստ որում և ընդունակ լինին Ս. Հոգու շնորհաց և կարողանան իւրեանց գերիշխանութիւնը զգաստութեամբ գործածել ու հակառակութեան հուր չզարթեցնել:

Կայ և մի երկրորդ խնդիր: Արդէն ամենահին ժամանակներում, նոյն իսկ Հայաստանեայց Ս. եկեղեցու սկզբնաւորութեան զարգացման դարերում, կային կաթողիկոսին աթոռակից եպիսկոպոսներ, որոնք արքեպիսկոպոսական պատիւ ունէին: Յայտնի է, որ Աղբիանոս եպիսկոպոսը Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի գործակից և աթոռակիցն էր, որին և Բիւզանդը «Մեծ Եպիսկոպոս» է կոչում: Մի այդպիսի առաջնակարգ պաշտօն ունէր և Դանիէլ Ասորին, որ էր «վերակացու և հրամանատար տեսուչ և հոգաբարձու ամենայն եկեղեցեացն

Հայոց Մեծաց ընդ ամենայն տեղիս»¹: Սակայն ինչպէս ասացինք Աղբիւրնոսն էր Ս. Լուսաւորչի մօտագոյն գործակիցը: Ս. Ներսէսը նոյնպէս ունէր այդպիսի մի օգնական, որ էր Խաղ եպիսկոպոսը, սա կոչուում է «աթոռակից» կաթողիկոսի, այլ և «ետեղապահ»: Ուրեմն այդ պաշտօնը հաստատուեց Ս. Գրիգոր Լուսաւորչից և, ինչպէս տեսնում ենք, այդ կարգը շարունակուել է միշտ պահպանուել: Բիւզանդն ասում է. «Ապա եպիսկոպոսապետն Ներսէս յորժամ երթայր յուղեգնացութիւն յերկրին Յունաց, ձեռնադրեաց զայս Խաղ յեպիսկոպոսութիւն Բագրեւանդայ և Արշարունեաց, եթող զսա իւր փոխանորդ ետեղապահ և գնաց»: Ուրեմն, նոյն եպիսկոպոսը տեղապահ էր, երբ կաթողիկոսը բացակայ էր, և աթոռակից էր, երբ նա ներկայ էր: Անշուշտ նոյն պատուի եպիսկոպոսն է, որ հետեւալ ժամանակներում «դրան եպիսկոպոս» է կոչուում, որ և ուսեալ ու հմուտ անձն էր լինում: Այդ երևում է, թէ՛ առհասարակ նոցա գործունէութիւնից և թէ՛ մի նշանաւոր թղթից, որ գրում է Ս. Մաշտոց առ Գէորգ կաթողիկոսը.

«Զետեղեցին զինն դասն յանձնառութեամբ Աղուանից արքեպիսկոպոս լինելոյ և Սիւնեաց հաւատալով զխաչն և եթ և քարոզելն անկորուստ և հաւատարիմ լինել. զայդ այդպէս գիտեմ ի լրոյ. զսուտն և զիրաւն տեսցէ տէր Դրան եպիսկոպոսդ, զի վարդապետ է»²:

Արդէն մի քանի տեղ պարզեցինք, թէ գերիշխանութեան սկզբունքը պահանջում է, որ այդ պաշտօնի մէջ եղուր ծայրագոյն վարդապետութեան աստիճան ունենայ: Այս առաւել ևս կլուսաբանուի, երբ վարդապետութեան և եպիսկոպոսութեան մասին ևս խօսենք, թէպէտ և նախընթաց ասածներէցս և բերածս վկայութիւններից էականը ճշտապէս հետևում է:

Այժմ մնում է որոշել, թէ ո՞րն է տեղապահի իրաւունքն և ո՞րն է պաշտօնը: Տեղապահի իրաւանց մասին այլ ևս պէտք չկայ առանձին խօսելու, քանի որ մեզ համար որոշ է արքեպիսկոպոսի հիմնական իրաւասութիւնն, ու շուտով հասու կըլինինք նաև եպիսկոպոսի իրաւանց, ուրեմն, եթէ տեղապահն արքեպիսկոպոս է, որպէս և պէտք է լինի ըստ վերոյիշեալ բացատրութեան, նորան կվայելէ և արքեպիսկոպոսական իրաւասութիւն, իսկ եթէ պարզ եպիսկոպոս է, կունենայ մի եպիսկոպոսի իրաւունքներ: Այս խնդրի մասին երկար խօսել աւելորդ է, քանի որ արդէն պարզաբանեցինք, թէ եկեղեցականի իրաւասութիւնը միայն այնքան է, որքան մեծ է նորա

¹ Պատմ., III, ԺԴ:

² Մատենադ., Ս. Էջմիածնի, գրչագիր №100, 58:

վայելած շնորհը: Նա չի կարող աւելի իրաւասութիւն ունենալ, քան իւր շնորհակիցը կամ ծառայակիցը: Այսպիսով, առաջին խնդիրը լուծուած է. արդ՝ ո՞րն է տեղապահի պաշտօնը կամ կոչումը:

Տեղապահ բառն արդէն պարզապէս արտայայտում է պաշտօնի էութիւնը, «տեղը պահող», ուրեմն, ամենայն ինչ այնպէս պահպանող, ինչպէս եղել է, ջանալով, որ ոչ մի փոփոխութիւն չլինի, որպէս թէ կաթողիկոսը բացակայէ և նորա գալստեան պէտք է սպասուի. տեղը պահող այնպէս, որ չկատարուի այն, ինչ որ կաթողիկոսի կամքով պէտք է կատարուէր: Այլապէս այդ պաշտօնը ոչ թէ տեղապահութիւն կլինի, այլ փոխանորդութիւն կամ ուղղակի կաթողիկոսական աստիճան, իսկ այդ հակառակ է Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու քրիստոնէական վարդապետութեան, ինչպէս տեսանք, վասն զի առանց Ս. Հոգու առաքելական շնորհաց կաթողիկոսութիւն անել, միևնոյն է, թէ մի աշխարհակալական բռնակալութիւն մտցնել եկեղեցու մէջ, սակայն այդպիսի հաւատադրութ բռնակալութեան իշխանութիւնը կարելի է միայն բռնութեամբ յառաջ տանել, մինչդեռ ճշմարիտ եկեղեցականները դորան ևս չեն հնազանդիլ՝ զօրացած Ս. Հոգու աջակցութեամբ: Եթէ տեղապահը, հպարտանալով օծեալ կաթողիկոսի տեղը բռնէ՝ արհամարհելով Ս. Հոգու շնորհագործութեան էութիւնը և կաթողիկոսութիւն անէ, այդ կլինի առաջին աստիճան այն ապստամբութեան, որի հեղինակի մասին առաքեալն ասում է. «Հակառակորդն հպարտացեալ ի վերայ ամենայնի, որ անուանեալ իցէ Աստուած կամ պաշտօն, մինչև նստել նմա ի տաճարին Աստուծոյ, և ցուցանել զանձն թէ Աստուած իցէ»¹:

Տեղապահի պաշտօնը որոշելու համար դիմենք Հայոց եկեղեցու պատմութեան:

Դ դարում ունինք մի տեղապահ, որ իւր երանելի անունով երկյուղածութիւն պէտք է ներշնչէ իւրաքանչիւր տեղապահի սիրտը և օրինակ լինի նորան: Այդ սուրբ անձն է Խաղ եպիսկոպոսը՝ Ս. Ներսէս Մեծի տեղապահը: Նորա մասին ասում է Փաւստոս Բիւզանդ. «Իսկ սուրբն Խաղ եպիսկոպոսն առհասարակ աշխարհի տայր հրաման ի պահս և յաղօթս մտանել և ի խնդրուածս, զի դարձ լիցի Ս. Ներսիսի, իսկ նա (Խաղ) ա՛ռ չրջել ընդ աշխարհն, կարգել և խրատել, ուսուցանել և դարմանել զաղքատսն, որպէս էր նմա յանձն արարեալ Ս. Ներսիսի». «չրջէր խրատէր և ուսուցանէր զեկեղեցիս Հայոց ընդ ամենայն տեղիս իբրև զիւր վարդապետն զՆերսէս»: Ու-

¹ Բ Թես. Բ 4: Այդպիսի անձն արդէն ինքը լուծում է իւր իշխանութիւնը, քանի որ, ոչ թէ ըստ շնորհաց է կառավարում, այլ իւր իշխանութեամբ չշատանալով՝ առաւելագոյնին է ձգտում աշխարհային բռնութեան միջոցով:

րեմն, Ս. Խաղ, ըստ յանձնարարութեան իւր վեհապետին, կատարում էր բարձր վարդապետական գործ, քարոզում էր, ուսուցանում էր, աղօթել էր տալիս և խնամում ու խրատում էր: Սակայն նոյն ինքն Խաղն որոշում է և իւր պաշտօնը: Բիւզանդ պատմում է, որ Արշակաւան աւագականոցը հաստատուելուց յետոյ «բազում անգամ ընդդիմանայր նմա (Արշակայ արքայի) և յանդիմանէր Ս. Խաղ եպիսկոպոսն, մանաւանդ յորժամ ստիպէին զնա, թէ «ե՛կ ուղղեա՛սեղան յեկեղեցւոջն յաւանն յԱրշակաւան»: Իսկ նա բազում անգամ կշտամբէր և յանդիմանէր զթագաւորն Արշակ և զամենայն մեծամեծս և զիշխանս: «Բայց ես, ասէ, ետեղապահ եմ, և ոչ ինչ առանց այնորիկ, որ եթողն զիս Հայրն, ունիմ իշխանութիւն գործել ինչ»»:

Ուրեմն Ս. Խաղ չէր համարձակում կատարել այն, ինչ որ իբրեւ եպիսկոպոս իրաւունք չունէր անելու, այն էլ մինչև անգամ մի աւագականոցում եկեղեցի շինելը: Ս. Խաղ հզօր էր և հաստատ իւր ասածին և այդ երևում է յետոյ. «Ապա կամեցեալ Արշակ թագաւորն պատուաւ և ազահութեամբ կարասւոյն մեքենայիւ խաբել զՍուրբ եպիսկոպոսն Խաղ, բազում ոսկի և բազում գանձս արծաթոյ, և բազում նոյքս զարքունական ձիոյ՝ արքունի օճառովք, ոսկիափարաւանդ ապրդմովն, տայր նմա. պատրել հաճել զմիտս նորա, յինքն յանգուցանել: Իսկ նա զկարասին, զոր առնոյր յարքայէն, յանդիման նորա աղքատաց բաշխէր, և զյանդիմանութիւնն ոչինչ թուլացուցանէր...»¹: Ս. Խաղ տեղապահը կարող էր իբրեւ եպիսկոպոս կատարել այդ պահանջը, վասն զի եկեղեցի հաստատելն եպիսկոպոսական շնորհ է, սակայն եկեղեցական կանոնն արգելում է աւագականոցում եկեղեցի շինել, քանի որ իւր կանոնաց դէմ ընթացողներին՝ կնաթողներին, այրաթողներին և այլոց չէ ընդունում իւր մէջ: Ահա և նա օրինաւոր տեղապահ է հանդիսանում՝ բնաւ չչեղուելով իւր եկեղեցու կարգից և չհամարձակուելով որ և իցէ մեկնութեամբ կամ անգիտութեամբ կամ արքայատուր օրէնքներ յանձնառնելով ելք գտնել և արքայի կամքը կատարել: Ուրեմն, տեղապահը կարող է կատարել կաթողիկոսի հրամանները, դրած կարգերն ու կանոնները անխախտ պահպանել, ճիշտ աւանդապահութեամբ և հաւատարմութեամբ քարոզել, ուսուցանել և, առանց կաթողիկոսական գերիշխանութիւն ընձեռելու, ամենքի օրինաւորութեան վերահսկել. այս է տեղապահի պաշտօնը՝ որպէս տեսանք: Այդպիսի հաւատարմութեամբ են ղեկավարուել բոլոր տեղապահները, որքան

¹ Պատմ., IX, ԺԲ:

գիտենք պատմութիւնից: Տեղապահութեան օրինակն ու տիպարն է Ս. Խաղը: Տեղապահը չպէտք է անէ այն, ինչ որ իւր կաթողիկոսից առանձնապէս հրամայուած չէ և իւր պարզ եպիսկոպոսական իրաւունքից դուրս է:

Ե դարում Ս. Սահակի աթոռակիցն էր Ս. Մեսրոպը, որ իւր ընդարձակ քարոզչական գործունէութեան մէջ «Մեծ վարդապետի» պաշտօնն էր վարում, սակայն սորա մասին միայն այսքան գիտենք, որ կաթողիկոսի յանձնարարութիւններն էր կատարում: Իսկ Ս. Մեսրոպին աթոռակից է Ս. Յովսէփ, որ և ապա յաջորդեց նորան: Յովսէփն կաթողիկոսի ասելով Ս. Յովսէփը պէտք է և տեղապահ եղած լինի, նա ասում է. «Բայց զաթոռ Հայրապետութեանն տեղապահութեամբ յաջորդէր Յովսէփ քահանայ ի Վայոց Ձորոյ ի Հողոցիմանց գեղջէ: Սակայն ի հրամանէ Յագեկերտի Սուրմակն կատարէ զձեռնադրութիւն զլրումն զամս վեց, մինչև մեռաւ իսկ. և ապա զՍուրբն Յովսէփ ի ձեռնադրութիւն Հայոց»: Սակայն Սուրմակի գործունէութիւնն այս միջոցին ոչ մի այլ աղբիւրով չէ հաստատուում, ուստի և չենք կարող ընդունել, թէ այդ ժամանակից յետոյ միայն կաթողիկոս դարձած լինի Ս. Յովսէփը: Փարպեցու մէջ ևս (երես 124, 204, 207, 222, 232) ասուած է, որ իբր թէ Ս. Յովսէփ «երէց էր ըստ ձեռնադրութեան, այլ զկաթողիկոսութեան Հայոց զաթոռ ունէր ի ժամանակին» և այլն, սակայն այս նկատութիւնները պարզապէս հին նորամոծումներ են, որովհետեւ թէ դոցանից առաջ 106 էջում ասուած է. «Զորոյ (Մաշտոցի) զհետ յաջորդեաց զաթոռ Հայրապետութեան աշխարհիս Հայոց հրամանաւ երանելոյն Մաշտոցի՝ սուրբն Յովսէփ...», և թէ 235, 255, 275, 276, 296, 303, 333, 305 երեսներում Ս. Յովսէփը ուղղակի կաթողիկոս է կոչուում: Սոցանով արդէն նոյն նորամոծումներից յառաջացած թիւրիմացութեան արժէքը կորչում է: Սակայն մենք պէտք չունենք Ղազար Փարպեցուն հետեւելու, քանի որ ունենք նորանից աւելի հին և ականատես վկայ. Եղիշէն «մեծ եպիսկոպոս» «Մեծն Յովսէփ» է կոչում նորան, այլ և Դենշապուհ վկայում է, թէ Յովսէփն «Իսկ էր իշխան ամենայն քրիստոնէից և հաւատարիմ յամենայն իրս արքունի»¹: Սոյն ճշմարտութիւնը վերջնականապէս հաստատուում է Յովսէփ կաթողիկոսի իւր իսկ վկայութեամբ, երբ Դենշապուհ թուում է նախ Սահակ եպիսկոպոսի արժանիքն և ապա Ս. Յովսէփինը, վերջինս նկատում է, որ այդ առաջնութիւնը տրուեց Սահակին «վասն ալեացդ»²: Եւ որ ամեն փաստից գերագոյն է, թէ Յովսէփը

¹ Մատենագրութիւն, էջ 53, 82, 101, 151:

² Ամդ, էջ 132:

կաթուղիկոս էր եղել, այդ երևում է նորա թղթերի վերտառութիւնից. նա գրում է. «Յովսէփ եպիսկոպոս հանդերձ ամենայն միաբանելովքս...»¹ մանաւանդ և «Յովսէփ եպիսկոպոս բազում եպիսկոպոսակցօք իմովք...»²: Այսպիսով Ս. Յովսէփը կաթուղիկոս է եղել և ս. Մեսրոպից յետոյ յաջորդել է նորան: Բայց թէ ո՞վ էր տեղապահ նորա աքսորանքի ժամանակ, այդ մասին ոչինչ չգիտենք:

Է Դարի սկզբում ունինք մի տեղապահ, ³ որ է Վրթանէս Քերթոզ վարդապետը: Սա տեղապահութիւն արաւ Մովսէս կաթուղիկոսի մահից յետոյ (602) չորս կամ հինգ տարի շարունակ, վասն զի Հայրապետական աթոռը թափուր էր Յովհանն Հակաթոռի յարուցած գայթակղութեան և քաղաքական աղմուկների պատճառով: Այդ դառն ժամանակում մի աղէտալի դէպք այնպէս խառնեց Հայոց եկեղեցական գործերը, որ Վրթանէս Քերթոզի բռնած դիրքը այսօր շատ է լոյս ձգում տեղապահութեան պաշտօնի վրայ: Այդ, Վրաց եկեղեցու բաժանուիլն էր Հայոց եկեղեցուց Կիւրոնի մատնահարութեամբ: Վրաց կաթուղիկոս Կիւրոնը Մովսէս կաթուղիկոսի ձեռնադրածն էր և նոյն իսկ վերջինի ժամանակ կասկածի պատճառ տուաւ, ուստի մի զգուշացուցիչ թուղթ ստացաւ նորանից ու թղթով իւր յանցանքը քաւեց առ երեւոյթ: Նորա մահից յետոյ Կիւրոնը սկսեց իւր գործը: Սոյն հանգամանքի մէջ Վրթանէս Քերթոզն ունի զանազան թղթեր⁴ թէ՛ առ Կիւրոն և թէ՛ այլոց. տեսնենք ինչպէս է նա վարուում իւր պաշտօնով:

Վրթանէս Քերթոզը գրում է իւր թուղթն առ Կիւրոն, միաժամանակ իւր և իւր պաշտօնակիցների կողմից, և թղթի ամբողջ ընթացքում գործ է ածում «ոչ է պարտ աստուածասիրութեանդ ձերում», «պարտ է պատուականութեանդ ձերում» ձեռքը, թէև իւր ասելիքները միայն վարդապետական են: Իսկ Մովսէս կաթուղիկոսն ուղղակի հրամայում է՝ «դարձիր և ապաշխարե՛ա», «մի ևս տացես», «մի՛ ոք իշխեսցէ» «մի՛ լինիր չարի յիշատակ» «պահեա՛ զհաւատ», «մի՛ յենուր ի ցուպն եղեգնէ ի ջախջախեալն» և այլն, ուստի և Կիւրոնը խոնարհուում է նորան՝ ասելով. «Նաև յանդիմանեալ

¹ Մատենագրութիւն, էջ 22:

² Ամդ, էջ 101:

³ Ներսէս Գ-ի օրով տեղապահութիւն արաւ Անաստաս Ակոռեցի, որ յետոյ Կաթուղիկոս եղաւ (Յովհ. Կաթուղիկոս, Պատմ., Ի): Իսկ «Յովհանն Մանագլերտցի» տեղապահ ոչ մի տեղ չէ յիշում եւ Չամչեանի ստեղծածն է: Տե՛ս եւ Դայաստ. եկ. եւ Բիւզանդ. ժող. պարագայք, էջ 139-140, եւ «Սամուէլ Անեցի», էջ 287-289:

⁴ Ուխտանէս, II, Ս. Էջմիածնի տպագրութիւնը լիքն է սխալներով եւ պակասութիւններով, ինչպէս երեւու մ է գրչագիր օրինակներից եւ մեր գտած մի ժողովածուից, որ բովանդակում է այդ թղթերն եւս (№100, 589):

էիք որպէս Տէր և Վարդապետ և Հայր Հոգեւոր, որպէս և էքդ իսկ», «մեք յամենայնի հնազանդ եմք ձեզ և ձերոց հրամանացը»:

Վրթանէս Քերթողը նոյն ձևն է բանեցնում Մովսէս եպիսկոպոսի նկատմամբ, վերաբերուելով իբրև պաշտօնակցի, թէև Մովսէսը նորան՝ իբրև վարդապետի առաջ, խոնարհուում է: Սակայն թողնելով այս՝ դառնանք ուղղակի այն պատմութեան, որ վերաբերում է Վրթանէս Քերթողի տեղապահութեան որպիսութեան: «Մնեալ և ուսեալ ի տան կաթողիկոսարանին,՝ ասում է պատմիչը,՝ այր հեզ և իմաստուն, հոգեւոր և հանճարեղ, երկիւղած և ուղղափառ հաւատոյ հիմն, լի գիտութեամբ և ամենայն շնորհօք զարդարեալ, մնեալ սրբութեամբ առ ս. Աթոռոյն Ս. Գրիգորի, տնկեալ ի տան Տեառն, և ծաղկեալ ի գաւիթս Աստուծոյ, և պտղաբերեալ ի պատիւ և ի պետս մանկանց Եկեղեցւոյ, վարժեալ ամենայն հոգեւոր և մարմնաւոր իմաստութեամբ և զարդարեալ ամենայն առաքինութեամբ, հլու և հպատակ ի վարդապետութեանն իւրում, հաճոյ Աստուծոյ և ընտիր մարդկան, և հաւատարիմ երկնահաճոյ և առաքելական ս. Աթոռոյն Ս. Գրիգորի, որ և տեղապահ կացուցեալ զնա յաղագս այսր ամենայնի գովութեան..»¹: Իսկ երբ Սմբատ Իշխանի գումարել տուած ժողովը Աբրահամ եպիսկոպոսին կաթողիկոս ընտրեց, Վրթանէս Քերթողը, որ «տեղապահ և աւանդապահ» էր Լուսաւորչի Աթոռին, «ուրախ եղև յոյժ, գոհացաւ զԱստուծոյ, իբր արդար և երախտաւոր գոլ, որպէս էրն իսկ, յոտն կացեալ օրհնէր զԱստուած զտուիչն այնպիսի բարեաց, ընդ նմին զՀայրապետն Աբրահամ, որ նորոգիչ եղև Ս. Աթոռոյն Ս. Գրիգորի. նոյնպէս և զսուրբ ժողովն Ս. Հարցն: Ապա այնուհետև բերեալ զաւանդն, որ ինչ նմայն էր հաւատացեալ ի Մովսիսէ Հայոց կաթողիկոսէ ի ժամ մահուան իւրոյ, նախ զփրկական և զկենսակիր Աստուծոյ նշանն, և ապա զնշխարս Ս. Առաքելոցն՝ զոր բերեալ էր սրբոյն Գրիգորի..... և յետ այնորիկ զԱթոռն և զգաւազանն, որ պատուոյ պահեալ էր և պաշտեալ, և զայլ ամենայն զսպաս սրբութեան զսկիհս և զգգեստս.... Եւ ապա յետ այնորիկ բերեալ բազում գրեան զանազան և ազգի ազգի, եկեղեցական և վարդապետական, և այլ և մարմնաւոր իրք գոյիւ չափ բերեալ գրով առաջի կացուցանէր և օրհնեալ լինէր ի Հայրապետէն...» (Ուխտանէս, II, ԼԸ):

Ահա ուրեմն տեղապահի պաշտօնն է պահպանել այն ամենն, ինչ որ մնում է կաթողիկոսի մահից յետ՝ թէ՛ նորա Աթոռն ու Վեհարանը, թէ՛ վանքի ամբողջ կայքն ու գոյքը, թէ՛ նորա հրամաններ

¹ Աճղ, III, ԼԳ:

րը և թէ իրաւունքները: Հարկաւ այդ պարտականութիւնն ընկնում է ամբողջ միաբանութեան և, առհասարակ, հայոց եկեղեցականութեան վրայ, սակայն բոլորի մէջ տեղապահը պարտաւոր է ձեռներէց և դիմա-գրաւ լինել, որպէս զի մնացեալք ևս նորան հետեւեն: Արդ, տեղապահի իրաւասութիւնը եպիսկոպոսի և վարդապետի իրաւասութիւնից աւելի չէ, իսկ եթէ արքեպիսկոպոս է, կունենայ նաև այն իրաւասութիւնները, որոնք նա ստացել է օրհնութեան կոնդակով. նորա պաշտօնի մնացեալ գործն է պահել և պահպանել այն ամենն, ինչ որ թողել է հանգուցեալ կաթողիկոսը, թէ՛ եկեղեցին, թէ՛ նորա կայքերը, թէ՛ եկեղեցու կարգերը, թէ՛ յարաբերութիւնները և թէ՛ կաթողիկոսի բոլոր իրաւասութիւնները՝ անձեռնմխելի սրբութեամբ և անմերձենալի երկրւղածութեամբ: Նորա միակ տիտղոսն է «տեղապահ կաթողիկոսի այս ինչ եպիսկոպոս կամ արքեպիսկոպոս», նա իրաւունք չունի ստորագրելու «տեղապահ հայրապետութեան...», վասն զի հայրապետութեան տեղապահը կաթողիկոսն է, մանաւանդ որ տեղապահի երաշխաւորութիւնն իւր վրայ առնողն և նորա արժանիքի առհաւատչեան մէկ կաթողիկոս է, և ոչ թէ հայրապետութիւնը: Սխալ է նոյնպէս նորա ժամանակներում գործածական դարձած «տեղակալ» անունը. տեղակալ նշանակում է տեղը բռնող, որպէս աթոռակալ, մինչդեռ սրբապղծութիւն կլիներ և բռնակալութիւն, եթէ տեղապահը տեղակալութիւն անէր: Տեղապահի պատուանունն է, եթէ հասարակ եպիսկոպոս է՝ «գերապատիւ», իսկ եթէ արքեպիսկոպոս է՝ «բարձր սրբազնութիւն» և գուցէ «ամենապատիւ»: Պատուանունը ըստ աստիճանին և ըստ շնորհաց է և ոչ թէ ըստ պաշտօնին. այլ և Հայաստանեայց Եկեղեցին չունի ժամանակաւոր պատուանուններ, մինչդեռ պաշտօնները ժամանակաւոր են:

Որովհետեւ հայրապետական ունեցուածքը և եկեղեցու կարգաւորութիւնը յանձնուած է միաբանութեան պահպանութեան, տեղապահը նորա առաջնորդն է: Այս երկուսի յարաբերութեան մէջ հիմնական սկզբունքներն են Ս. Ներսէս Շնորհալու հրամայածները: Նա ասում է առաջնորդի համար, թէ՝ «Որ զմի յաջացն բաց ունիցի, և միւսովն կափուցեալ իցէ, այսինքն որ կամ գիտութիւն առանց գործոց առաքինութեան, և կամ առաքինութիւն առանց գիտութեան ունիցի, թերի է ի բարեաց, և ոչ կատարեալ, քանզի միականեայց նմանի այնպիսին: Զի թէպէտ և որ զիմաստութիւնն ունիցի՝ գիտէ զշաւիղս արդարութեան ճանապարհին ուղիղ ուսուցանել բանիւ, այլ ինքեան ոչ զնալովն ընդ նոյն գործով, ո՛չ կարէ

Հաւանեցուցանել զայլս գնալ: Նոյնպէս և այն՝ որ սրբութեամբ վարուք իցէ միայն առանց գիտութեան գրոց, թէպէտ և անձամբ իւրոյ գնայ ընդ ճանապարհ օրինացն Աստուծոյ, բայց զի այլոց՝ որպէս արժան է, ոչ գիտէ իմաստութեամբ առաջնորդել, վասն այնորիկ՝ բազում անկարգութիւնս մտանէ յեկեղեցի»¹:

Կենցաղավարութեան վերաբերմամբ էլ նա հրամայում է.

«Յառաջագոյն զհոգին կերակրել հոգեորական կերակրօք ի ձեռն մարմնոյն սպասաւորութեան, և ապա զմարմնականացն հոգալ՝ հոգւոյն իմաստութեամբ և տնօրէնութեամբ»: «Դարձեալ՝ մի կողմնաւոր բարուք զոմանս սիրել՝ ջոկս առնելով, և զոմանս անտես առնել...»: Հարկաւ, կաթուղիկոսը միշտ կնշանակէ այնպէսին, որ գիտութիւն և առաքինութիւն և բարձր աստիճան ունենայ, որպէս զի ամենքն էլ թէ՛ օրինակ առնեն և թէ՛ հնազանդութիւն: Ապահովութեան համար կաթուղիկոսը պարտաւոր է և մի թեկնածու պատրաստել և նշանակել, որպէս զի եթէ առաջինը հրաժեշտ տայ, վանքի խաղաղութիւնը չվտանգուի որ և իցէ պատահականի ձեռքում: Իսկ եթէ առաջինը յանկարծակի փոխուի և խիստ վտանգաւոր հանդիսանայ, հարկաւ, պէտք կլինի նորան զրկել իւր պաշտօնից, և միւսին տալ և այդ կարող է անել միաբանութիւնը, մանաւանդ, ճայնակցութեամբ վիճակաւորներ: Դորա համար ևս որոշումն ունենք.

«Երկու են պատճառ իրաւացի փոխելոյ զվանաց առաջնորդս. կամ վասն զանարժանս գործելոյ արտաքոյ օրինաց Աստուծոյ, և այն՝ ճշմարիտ վկայիւք. կամ եկեղեցւոյն ոչ շինութեան, այլ աւերման լինելոյ պատճառ: Եւ առանց այսորիկ՝ եթէ յանդգնի ոք հակառակ յառնել, մեղանչէ յօրէնս Աստուծոյ»: Վանքի առաջնորդն ի նկատի ունենալով իւր այս սպառնական վիճակը, կզգուշանայ և միշտ կգործէ համաձայնութեամբ միաբանութեամբ:

Միաբանութեան միութեան համար անհրաժեշտ է, որ քանի մի պաշտօններ մէկի ձեռքում կեդրոնացած չլինին, վասն զի եթէ իւրաքանչիւրն առանձին պաշտօն ունենայ, կկարօտի միւսին և այդպիսով ամեն ոք անհրաժեշտ անդամ կդառնայ: Այս ևս տեղապահի նկատմամբ պէտք է իրագործուի, որպէս զի նա չհակուի դէպի բռնութիւն: Տեղապահը պէտք է բացի տեղապահութիւնից ուրիշ պաշտօն չունենայ, թերևս լաւ կլինի, եթէ Սինոդի նախագահողն ևս այլ ոք չլինի և ոչ տեղապահը, սակայն այդ կախուած է կաթուղիկոսի հայեցողութիւնից:

¹ Ընդհանրական, էջ 47: «Այսմ կարգի է մեռեալ լինել աշխարհի եւ աշխարհական իրաց, եւ կենդանի՝ Քրիստոսի եւ նորին պատուիրանաց, ըստ խրատուն Պօղոսի, զի զայգի օրինացն կոչեցան գործել, եւ ոչ զարտաքնոցն մշակութեան գործ»:

Մնում է մի խնդիր. տեսանք, որ գերագոյն շնորհ ունեցողի վրայ չի կարող իրաւունք գործ դնել ստորնագոյնը, նոյնպէս և հինգ, տասը հոգի այդպիսիները չեն կարող դատել կամ յանդիմանել զորօր.¹ մի արքեպիսկոպոսի: Այդ երևում է ամբողջ պատմութիւնից, կտեսնենք և յետոյ: Կարող է պատահել դէպք, որպէս եթէ Սսոյ կամ Աղթամարայ կաթողիկոսք, Կ. Պօլսի և Երուսաղէմի պատրիարքները մի որ և իցէ հակակեղեցական ընթացք բռնեն, այն ժամանակ երբեմն պէտք կլինի խստիւ զգուշացնել: Այդ չի կարող անել տեղապահը և ոչ ս. Սինոդը, եթէ կոնդակով այդպիսի իրավասութիւն չեն ստացել:

Որեմն ո՞վ պէտք է լինի իրաւատէր այսպիսի հանգամանքներում: Անշուշտ, հետևում է մեր նախընթաց ասածներից, որ ամբողջ միաբանական ժողովը պէտք է համաձայնուի և կարևորը գրէ, ի հարկէ, եթէ անհնար լինի սպասել մինչև կաթողիկոսի գալուստը: Իսկ վիճակաւոր առաջնորդներին համար անհրաժեշտ է, որ արքեպիսկոպոս անդամներ ևս լինեն ս. Սինոդում, մինչդեռ ծանր խնդիրներում դարձեալ միաբանական ժողովի խորհրդով պէտք է առաջնորդուի նոյն իսկ ս. Սինոդը: Այս սկզբունքը աւանդաբար էլ պահպանուել է Ս. Էջմիածնում:

Նոյն հանգամանքները ստիպում են, ինչպէս ասացինք, որ ս. Սինոդի վարդապետ անդամներն անպատճառ ծայրագոյն աստիճան ունեցող ուսումնականներ լինեն, ապա թէ ոչ՝ բոլորովին անվայելուչ է թոյլ տալ հաւասարապէս ձայն տալու մի վարդապետի, որ իսկապէս եպիսկոպոսի նկատմամբ աշակերտական դիրք ունի, գոնէ պաշտօնապէս չի կարելի այդ աչքի տակով անցկացնել. այդ աւելի կը պարզուի ստորև: Ուսումնական և սրբագործական շնորհաց իւրաքանչիւր աստիճանի յարգը պէտք է իւր դիրքում պահել: Քա՛ւ լիցի մոռանալ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի խօսքը, թէ՝ «Զանազանք են հանդէսք իւրաքանչիւրոցն վկայից, խոստովանողաց և կուսանաց և պարկեշտ ամուսնացելոց, նոյնպէս և պարգևք ըստ իւրաքանչիւր արժանաւորութեան բաժանին և որոշին յամենեցունց տեառնէն, որ ի միտ առնու զամենեցուն զխորհուրդս զբանս և զգործս: Բայց է և ի նոսա առաւելութիւն կամ պակասութիւն առաքինութեանն, ըստ նմին և վարձն, եպիսկոպոսաց և քահանայից և սարկաւազաց և դպրաց, որք կուսութեամբ նահատակին: Այլ և միանձանք և սուրբ ամուսնացեալք զանազանեալք ի վարս...»¹:

¹ Սիւրբազանի Եկատմամբ պէտք է յիշենք, որ, վանքերը մտնելով, չի կարելի փոխադրուել Ս. Էջմիածին կառավարչական պաշտօնների եւ բարձր աստիճանների հասնելու համար. բացառիկ դեպքերը կաթողիկոսից են կախուած: Իւրաքանչիւր

Գ

ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԵՒ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու վիճակաւոր տեսուչները, կամ թեմակալները կոչուում են եպիսկոպոսներ: Եպիսկոպոսութիւնը կամ մասնաւոր հովուապետութիւնը մի բարձր տեսչութիւն է, որի վերադիտողութեան են ենթարկուում մի վիճակի թէ՛ հաւատացեալ հօտը, թէ՛ նորա հովիւները: Այդ մի աստիճան է, առանց որին հովուական գործը կաառակտուէր և մինչև անգամ չէր ունենալ իւր շնորհաց մի աւանդող:

Եպիսկոպոսութիւնը սերտ կապուած է վարդապետութեան հետ. եթէ սոսկ արեղային եպիսկոպոս դարձնենք, կունենանք քորեպիսկոպոս¹, առանց վարդապետական գաւազանի կրելու և քարոզելու, մինչդեռ կայ և կատարեալ, այսինքն՝ ծայրագոյն վարդապետութիւն, որ պէտք է որոշենք եպիսկոպոսութիւնից: «Մասնաւոր վարդապետը տակաւին աշակերտական դիրք ունի,– ասում է սրբազան Մ. Օրմանեան²,– որ ընդ հրամանաւ միայն կարող է գործել մեծ վարդապետի հրահանգով և եպիսկոպոսի արտօնութեամբ: Իսկ ծայրագոյն վարդապետը անկոպար է գրեթէ իւր արտօնութեանց մէջ, և այդ պատճառով է, որ օտարք այնպէս դատած են, թէ Հայոց մէջ վարդապետութիւնը եպիսկոպոսէ գերագոյն աստիճան է, և Հայք ալ այդ գաղափարէն օտար չեն եղած, երբ ասկէ մինչև դար մը յառաջ եպիսկոպոսք իսկ վարդապետ անունը կգործածէին իբր առաւել պատուաւոր, զի շատ եպիսկոպոսունք, արքեպիսկոպոսունք և պատրիարքունք ընդհանրապէս վարդապետ պատուանունով կոչուած կան յիշատակարաններու և կնիքներու մէջ»:

Թէ որքան մեծ նշանակութիւն ունի Հայոց եկեղեցու համար ճշմարիտ վարդապետը³, այդ երևում է Ե դարի մի տեղեկութիւնից.

վանք պէտք է ունենայ իւր միաբանութիւնը, առնուազն երեք անդամով, եթէ վանահայրը օգտաբեր չլինի վանքի համար, ոչ թէ պէտք է փոխադրուի, այլ պէտք է ի պատիժ միաբան նշանակուի եւ նորա տեղը այլ արժանաւոր վանահայր կարգուի: Իւրաքանչիւր վանքի անպայման նպատակն է աղքատ ժողովրդի կենսական խնամածութիւն սովի եւ նեղութեան ժամանակ, եւ քարոզի, ուսման եւ ընթերցանութեան մատակարարարութիւն. այս կարգադրութիւնը Ս. Գ. Լուսաւորչից եւ Ս. Սահակից է արուած, որի դէմ ընթացողի անուան վրայ նշանակւում է կնքուած:

¹ Քորեպիսկոպոս նշանակում է յունարէն գիւղական եպիսկոպոս, որ հաւասար էր աւագ քահանայի, որ մեր մէջ այժմ գործակալ է կոչուում:

² Անդ, էջ 86:

³ «Կըբաղձայինք որ վարդապետական աստիճանին էութիւնը կազմող ուսումնա-

Շահապիվանի ժողովի ս. հայրերը գրում են. «Յետ փոխելոյ յերկրէս վարդապետացն Հարցն արդարոց և ճշմարիտ օրէնսդիր առաջնորդացն, և մանաւանդ ս. քահանայապետին Սահակայ Հայոց Կաթողիկոսի, և հոգելից հոգեկիր ճշմարտասէր վարդապետին Մեսրոպայ, որ լուսաւորեաց զերկիրս Հայոց վարդապետութեամբ իւրով. ի փոխել նոցա յերկրէս լինէր եղծումն և քայքայումն կարգաց և օրինաց սրբոյ Եկեղեցւոյ....»: Վարդապետներն այդքան էական դեր են կատարում եկեղեցական գործերում, վասնորոյ և հայոց կաթողիկոսները հրամայում են միշտ անպատճառ վարդապետներ պահել եկեղեցիներում, որպէս զի քրիստոնէութեան գործը չտուժի: Սիոն կաթողիկոսի Զ կանոնը ասում է. «Եւ վարդապետ կարգեսցեն անխափան յեկեղեցիսն՝ զի մի՛ շնորհ աստուածգիտութեան խափանեսցի և ճարակող աղանդք հերձուածոց ի ներքս մտցեն»:

Դւնայ ԺԲ կանոնն է. «Արդ՝ զվերագրեալ կանոն սահմանադրութեան մերոյ՝ խօսեսցին ի լսելիս լսողաց վարդապետք և երիցունք Եկեղեցւոյն, և որք միանգամ ունկնդիրք լիցին և հրամանատարք, օրհնեսցին ի Քրիստոսէ և ի սրբոց վարդապետաց և ի մեր միաբան ժողովոյս»: Ս. Ներսէս Շնորհալու մի կարգադրութիւնն էլ ուղղակի ցոյց է տալիս, որ եպիսկոպոսները կարօտութիւն ունէին մէկ վարդապետի աթոռակցութեան, վասն զի ինքեանք չէին կարենում դուրս պաշտօնը կատարել: Նա ասում է. «Եւ թէ որք զեպիսկոպոսութեանն ունիցին աստիճան, և ո՛չ իցեն վարժեալք վարդապետական բանի, պարտ է յայնցանէ՝ որք կրթեցան յայս շնորհ աստուածային, մերձ առ ինքեանս ունել. զի տացեն ծառայակցացն իւրաքանչիւր ժամու զբանին Աստուծոյ զկերակուրս»¹:

«Եւ զհակառակորդսն (ասէ) կշտամբել, երկու գործս դնէ բանիւ վարդապետութեան վերակացու լինելովն առաջնորդաց. առաջին՝ զծառայակիցսն կերակրելով ըստ աւետարանական հրամանին. երկրորդ, զթշնամիսն ճշմարտութեան՝ որք հակառակին հաւատոյն բանի և օրինաց Աստուծոյ և աւանդութեանց Եկեղեցւոյ՝ ըմբերանել աստուածային գիտութեամբն, զի մի զպարզամիտս ի ժողովորդոցն՝ պատիր բանիւք ձգեսցեն ի կորստեան իւրեանց խորխորատ, ըստ ընտանի գազանացն կրկին գործոյ՝ որք զվայրենի գազանսն հալածեն և զհօտս հովուին պահեն արթնութեամբ, որպէս կարգեցան»:

Կան արդիւնքը, որ բոլորովին ի մոռացումս ինկած է, վերստին ի զօրութիւն կոչուէր եւ վարդապետական աստիճանք, այսինքն մասնաւոր եւ ծայրագոյն գաւազաններ, չսեպուի իբր իրաւունք ժառանգական կուսակից քահանայութեան, այլ սեպական իրաւունք ուսումնական արդեաց»: Անդ, էջ 87:

¹ Ընդհ., էջ 64: Տե՛ս և Գ. Մագիստրոսի թուղթը. «Վարդապետք բարի ելոյ պատճառք են և առաւել պատիւ ընդունելոյ քան զհարք ըստ մարմնոյ»:

Այստեղից արդէն երևում է, թէ որքան բարձր դիրք ունէին վարդապետներն, եթէ եպիսկոպոսը չունէին ուսումնական այդ բարձր աստիճանը: Նոյնն է հաստատում և Դենայ ժողովի թէ կանոնն ասելով. «Այլ ոմանք յազատաց ըստ իւրաքանչիւր կամաց բաժանեն զչնորհա Եկեղեցւոյ, և զառաջնորդաց զիշխանութիւն և զգործ յափշտակեն, և վարդապետաց հրամանի և մեր կանոնի ունկնդիր ոչ լինին, այնպիսի յանդգնեալքն՝ որ գործեն զտար հաճելիսն, յԱստուծոյ հեռի եղիցին ի սրբոյ և մեր միաբանութենէ»: Այս տեսակ մեծ նշանակութիւն ունէր վարդապետական հրամանը նոյն իսկ պարզ եպիսկոպոսի ներկայութեամբ: Ս. Գրիգոր Տաթևացին մինչև անգամ առաքելութիւնից յետոյ է դնում վարդապետութիւնը, նա ասում է ձմրան քարոզների մէջ. «Նախ էին առաքեալքն ինքնալուրք և ակա՛նատեսք մարդացեալ Բանին: Եւ երկրորդ՝ էին մարդարէքն վասն ստուերին և հեռագոյն պատմութեանց: Եւ երրորդ՝ վարդապետք վասն նոցին բանիցն մեկնութեան և թարգմանութեան: Արդ, սոքա են այժմ տնտեսք կարգեալք ի մէջ Եկեղեցւոյ, հայրապետք, քահանայք» և այլն:

Երանի էր, ի հարկէ, որ իւրաքանչիւր եպիսկոպոս վարդապետ էլ լինէր, գոնէ բոլոր կուսակրօնները վարդապետական որոշ աստիճաններ պէտք է լինին: Վեղարն, որ տրուում է ամենքին, այդ է բացայայտում. «Նախ զի ծածկոյթ է զգայարանաց՝ յիւրաքանչիւր վատթար գործոց, զի զսպէ յաշխարհէ զաչս և զլսելիս և զայլսն: Երկրորդ՝ նշանակէ ծայրն վերին՝ զտեսական միտսն և զխորհուրդս գերամբարձ պահել միշտ առ Աստուած, զվերինն խորհելով, ուր Քրիստոս նստի ընդ աջմէ Աստուծոյ, որպէս ասէ առաքեալն: Եւ ներքինն լայնացեալ ի վայր խոնարհեալ և պատեալ առ թիկամբն՝ զգործնական առաքելութիւնն, որով ամրանայ ի չարէն ինքն և հաստատէ զժողովուրդն»: Այս վարդապետական դրօշը կրում են բոլորը: Սակայն ոչ ամենքն են ընդունակ վարդապետութեան, թէև իւրաքանչիւրի կոչումն այդ պէտք է լինէր: Ժամանակը ցոյց էր տալիս, որ անհնար է եղել այդ իրագործել: Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին տասնվեց դարում ունեցել է հազարաւոր եպիսկոպոսներ, մինչդեռ վարդապետներ շատ սակաւ: Իսկ այժմ ամեն աբեղայ «վարդապետ» է դառնում, այլ և ծայրագոյն վարդապետութեան են տալիս յաճախ այն անձանց, որոնք մինչև անգամ Ս. Գրիգոր ծայրէ ի ծայր չեն կարդացել, մինչդեռ ծայրագունութիւնն ու եպիսկոպոսութիւնը պէտք է միմիայն աստուածաբաններին վերապահուին անպատճառ: Այդ կհաստատուի, եթէ համեմատենք (ծայրագոյն) վարդապետի և եպիսկոպոսի կոչումները:

«Վարդապետք և եպիսկոպոսք միմիանց օգնականք են ի յեկեղեցիս եղեալ ի զգացումն հոգեւոր ազդմանց»:

«Գլուխն նշանակէ զԿաթողիկոսն, որ գլուխ է բոլոր ազգին, և կամ աստիճանին, և աչքն՝ նշանակ եպիսկոպոսաց է, որք տեսուչ թարգմանին՝ լեզուն՝ քարոզողք վարդապետք...»:

«Վարդապետն իշխան է բանից, որ հրամայէ և ուսուցանէ. և եպիսկոպոսն իշխան է գործոց, որպէս արհեստաւորք»: «Վարդապետն է տեսական իմաստասէրն, որ բանիւ ուսուցանէ և խրատէ. և եպիսկոպոսն գործնական՝ որ զեօթն խորհուղ Եկեղեցւոյ կատարէ և կատարել տայ»: «Վարդապետն դատաւոր է և քննող և եպիսկոպոսն վերակացու է և հրամայող ամենայն ժառանգաւորաց նորին»:

Ուրեմն, վարդապետը մի տեսակ օրինադրական իրաւասութիւն ունի, նա գնում է ամեն վիճակ, քարոզում է, եկեղեցու կարգերը քննում է, պակասը լրացնում, ուսուցանում, թիւրիմացութիւնները հեռացնում, մինչդեռ եպիսկոպոսը միայն դրուածներն է պահպանում և կանոններն է հրամայում ու կատարել տալիս: «Վարդապետք որպէս մեղուք են՝ որ ի զանազան ծաղկանց զբաղցր մեղր հաւաքեն.... բարի եպիսկոպոսք են որպէս մայր նոցին՝ որոց հրամանաւն ժողովեն զնիւթսն: Եւ չար եպիսկոպոսք են որպէս բրէտք՝ որք ոչ հաւաքեն զբանս սուրբս, այլ և զայլոց հաւաքեալսն ցրուեն և կորուսանեն»: Այսպէս ուրեմն, եպիսկոպոսը միայն գործակատար է, մինչդեռ վարդապետը՝ մատակարար. վա՛յ եթէ եպիսկոպոսը բրէտ է ըստ Ս. Գ. Տաթևացուն¹:

«Արեգակն են Հայրապետքն և լուսին վարդապետք, ոչ վասն այնմ, որ լուսինն յարևուն առնուլ զլոյսն, զի վարդապետքն չունին զգիտութիւն ի Հայրապետաց, այլ ըստ այնմ, որ երկոքին լուսաւորեն զմեզ»: Այսչափ մեծ է վարդապետի նշանակութիւնը Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու համար, վասնորոյ և վարդապետ է կոչուում, որ նշանակում է «վարուցն պետ» կամ «բանիցն պետ»՝ նմանութեամբ վարդի, որի նմանողական յատկութիւնք լինեն վարդապետի բնաւորութեան մէջ: Նա ստանում է խաչաձև գաւազան, որ նշանակում է «ի չորս կողմ աշխարհի», մինչդեռ կաթողիկոսի գաւազանն է «բոլոր՝ որ նշանակէ զիշխանութիւն ի բոլոր ազգս իւր», իսկ եպիսկոպոսինը՝ «կեռ և միակուսի, որ իշխէ միայն ի վիճակս իւր»:

Գաւազանի նշանակութիւնն այնքան բազմակողմանի է, որ կարող է միշտ յիշեցնել վարդապետական պարտիք ու յատկութիւնները: Նա արտահայտում է իշխանութիւն և զօրութիւն «և զայս

¹ Ձմրան հատ., էջ 162:

ցուցանէ բունն ամուր և տեող», ուղղութիւն է և հաստատութիւն տկարների, «որ յենու ի նա՛ իբրեւ ի Տէր հաստատութեամբ», ըստ որում ստուար է: Նա իւր երկարութեամբ «կուրաց առաջնորդ» է: Ուղղող է նորա «խոցելն և խեթկելն, զոր և ցուցանէ խթանն, որ ի ծայր գաւազանին, խրատ և տանջանք ըստ այնմ թէ «հարից գաւազանաւ զանօրէնութիւնս նոցա, և տանջանք զանիրաւութիւնս նոցա: Եւ զայս ցուցանէ անունն գաւազան, այսինքն որ հարկանէ զանբանս»: Նա մխիթարութիւն և հովուումն է, որպէս ցուպ հովուի՝ «ըմբռնեալ շարժի յամենայն ձեռաց, և զայս պատճառ է ուղղորդ և թեթեւ գոլն: Եւ վարդապետին ոչ է պարտ ծանրանալ և դժուարիլ ի հարցումն բանի, այլ ամենեցուն խոնարհ և հնազանդ լինել և քաղցր բարութիւն հպել»: Գաւազանի գլուխը բարձր է, «նոյնպէս և վարդապետին պարտէ միշտ զգլուխն, այսինքն զմիտս ի բարձունս ունել, ուր Քրիստոս նստի ընդ աջմէ Հօր»: Գաւազանի «գլուխն ստուար է և մերձ յինքն, և ծայրքն նուրբ և հեռի. զի վարդապետին պարտէ, որ զծանր և զմեծամեծ օրէնս ինքն կատարեսցէ, իսկ զսակաւն և զթեթեւն այլոց քարոզեսցէ: Զի որպէս մերձ է ականջն իւր բերանոյն, քան օտարաց՝ նոյնպէս մերձաւոր և նախկին ինքն լսեսցէ: Ապա՛ թէ զծանր լուծն այլոց դիցէ, և ինքն մատամբն ոչ հպեսցի, նմանի յիմար փողահարի՝ որ զլայն ծայրսն (փողոյն) ի բերանն իւր դիցէ և զնեղն արտաքս, ոչ հնչէ ձայն, այլ միշտ յերեսս իւր թքանէ...»:

Այժմ միառմի տեսնենք եպիսկոպոսի և վարդապետի պաշտօնի որպիսութիւնը, պարտիքն և իրաւասութիւնը: Ս. Ներսէս Շնորհալին հրամայում է երկիւղածութեամբ բարձրանալ եպիսկոպոսութեան և «ոչ յօժարութեամբ դիմել ի դիւրին իրս և ի հեշտալիս». եպիսկոպոսանալ կամեցողը պէտք է միշտ յիշէ Շնորհալու խօսքերը.

«Մեք զի ընդհանուր ծառայակցաց մերոց հրամայեցաք ի Տեառնէ, տալ զբանին կերակուր. հասարակաբար պարտիմք մատակարարել՝ փարթամաց գիտութեամբ, և աղքատաց ի գիտութենէ, զօրաւորաց առաքինութեամբ, և տկարագունից յառաքինութենէ»: Պէտք է նա ուրեմն նախ քննէ, թէ կարո՞ղ է փարթամներին գիտութեամբ ուսուցանել, իսկ աղքատներին՝ գիտութիւնից բաժին հանել, զօրաւորներին օրինակ լինել առաքինութեամբ, իսկ տկարներին բարեգործութիւն անել առաքինութեան աղբիւրից: Սակայն սովորաբար «գիտութիւնն» և առաքինութիւնը ոչ մի հիմնական դեր չեն խաղում և ինչպէս ասում է Ս. Տաթևացին, շատերը «վեց աստիճանաւ ելանեն (յեպիսկոպոսութիւն). մէկ աստիճան ունին զազգն».

երկու՝ աղաչանք սիրելեացն, որք նստուցանեն յաթոռն, երեք՝ կաշառն, չորս՝ ծառայութիւն մարմնական այնմ, որ զինքն յառաջ ձգէ, հինգ՝ չար սիրելիքն, որպէս հերձուածողն, կամ չուղղափառն, որ իւրեանց կողմանէն կամին, որ եպիսկոպոսն զիւրեանց կամսն քարոզէ. վեց՝ երկիւղ թագաւորի և պարոնաց, որք պատկառին և ձեռնադրեն»։ Այս ի հարկէ ամենայն ձեռնադրութեան է վերաբերում, բայց առաւելապէս եպիսկոպոսութեան։ Նոյն հանճարաւոր հայրը վերլուծում է, թէ ինչ պատճառով են դիմում եպիսկոպոսութեան՝ ասելով.

«Զորոր.՝ թէ ոք ունի զքաղերթ ոչխարի, և սեաւ ագռաւն զհետ երթայ, ի կարծիս թէ ի հետ թափանին (երթայ), և այս յայնժամ ճանաչի, յորժամ զթափանն ի բաց թողու և երթայ, երևի թէ ագռաւն յետ մարդոյն էր, թէ յետ թափանին։ Այսպէս թէ պատիւ և հեշտութիւն եպիսկոպոսին բաժանեալ լինէր որպէս միակեցին, և աշխատանք և աղքատութիւն միայն մնար եպիսկոպոսին, թուի թէ սակաւք յօժարէին եպիսկոպոսութեան....»¹:

Այս հանգամանքներն են, որ ստիպում են նախապէս իմանալ, «թէ իցէ նա արժանաւոր այնմ աստիճանի, այսինքն լի հաւատով և ընտիր վարուք, հեզ, ժուժկալ, բարեսէր, հեռի յոգւոյ փառամոլութեան և արծաթսիրութեան և յամենայն ախտից վնասակարաց. այլ և զարդարեալ ամենայն առաքինութեամբքն՝ որք անկ են ճմարիտ հովուաց հօտին Քրիստոսի, և հմուտ կարգաց աստուածապաշտութեան և հին և նոր կտակարանաց ևս և արտաքնոցն գիտութեանց»²: Այլ և նախ պէտքէ կաթողիկոսը «պարտուպատշաճ հարցաքննութիւն» անէ և յետոյ հրամայէ երդումն տալ։ Ապա եպիսկոպոսացուն «ուենելով զիւրեաւ զշուրջառ՝ ի ծունկս լինի առաջի սեղանոյ իջման տեղոյն» և եպիսկոպոսաց ներկայութեամբ երդուում է հանգիսապէս³ պարտաւորուելով.

«Նախ անխոտոր անսայթաք ընթանալ ի վարդապետութեան հաւատոյ և պատուիրանաց Հայաստանեայցս Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ, զոր հաստատեաց Աստուած ի ձեռն սրբոց առաքելոցն իւրոց Թադէոսի և Բարթողիմէոսի, այլ և ի գնացս իմ անստերիւր հետեւել վարուց և գործոց հարցն ուղղափառաց՝ որք փայլեցին իմաստութեամբ և շնորհօք Հոգւոյն սրբոյ յազգիս մերում, յիշատակ

¹ Ձմրան հատոր, էջ 293, 291 եւ այլն։

² Մաշտոց ձեռնադրութեան։

³ Երդման պարտադրութիւնը կանոնել է Նիկիոյ ժողովն՝ ասելով, թէ. «Նախ քան զամենայն գրով խոստովանութիւն տացեն. զի յանձին կալցեն եւ զիստ երթցեն ըստ կարգի կաթուղիկէ Եկեղեցւոյ օրինաց հաւասարել»։ Կան. Ը։

բարեաց եղեն և փառաւորին արժանապէս յեկեղեցւոջ Հայաստանեայցս՝ ի բացատրութեան իմաստից Ս. Աւետարանին չխոտորել երբէք ի շաւղաց նոցա, և յարարողութիւնս ծիսից և պաշտամանց Քրիստոնէական կրօնիս վարել միշտ ըստ Մաշտոցին, որ սահմանեալ է ի մերումս եկեղեցւոջ, և ըստ կարգանց և կանոնաց՝ որ գրով կամ աւանդութեամբ յառաջնոց անտի Հարցն հասեալք են առ մեզ խորշելով յօտարոտի և յեկամուտ նորաձեւութեանց»:

Այս դեռ բաւական չէ.

«Երկրորդ՝ խոստանամ և ուխտեմ չլինել երբէք օրինազանց կամ արհամարհող կարգաց եկեղեցւոյ, այլ և հանապազ խրատել զժողովուրդսն յանձնեալս ի խնամս իմ, ուսուցանել և յորդորել զնոսա ի պահպանութիւն աստուածային և եկեղեցական օրինաց, և ի հնազանդութիւն հոգւոր իշխանութեան, և առհասարակ ըստ անհրաժեշտ պարտուց կոչման իմոյ և աստիճանի՝ զկամս իմ և զխորհուրդս և զգործութիւն մտաց և ջանից իմոց ուղղել յօգուտ և ի փրկութիւն հոգւոց ժողովրդեան իմոյ.¹ այլ և ոչ երբէք վատնել յուժպէտս զարդիւնս ժողովրդեան զնուիրեալս յանուն Աստուծոյ և ի նպաստ եկեղեցեաց սրբոց»:

Իսկ Ս. Էջմիածնի նկատմամբ երդուում է.

«Երրորդ՝ խոստանամ և ուխտեմ հաւատարիմ լինել Ս. Էջմիածնի մինչև ցվախճան կենաց իմոց, և կալ մնալ հլու հպատակութեամբ ի ներքոյ իշխանութեան և հրամանաց Ս. Կաթողիկէ Մայր Աթոռուոյս, յորում ընտրութեամբ Հոգւոյն Սրբոյ անդատին յառաքելոցն սրբոց ի նախկին Լուսաւորչաց Հայաստան աշխարհիս և յօրինաւոր յաջորդէ նոցին ի Ս. Գրիգորէ առաքելաշաւիղ Հայրապետէ մերմէ, անընդհատ դասաւորութեամբ և ուղիղ յաջորդութեամբ բազմեալ կայ այսօր Տէր Մկրտիչ Ա. կաթողիկոս ամենայն Հայոց, և օրինաւոր յաջորդաց նորին, յարգելով և կատարելով զամենայն զհրամանս որ ի ս. Աթոռոյ աստի ի վերայ իմ դնիցին, ոչ երբէք ի կողմն ելանել այլոցն կաթողիկոսական անուանեալ անվաւեր Աթոռոյ... այլ մանաւանդ հոգ ի մտի դնել միշտ ի մի միաբանութիւն ժողովել զհամօրէն որդիս ս. Լուսաւորչին ընդ միով իշխանութեամբ յաջորդաց ս. Աթոռոյս»:

¹ «Յայժմուս թշուառութեան ժամանակի այնքան հեռացաք ի բարւոյ նոցին (առաքելոցն) նմանութենէ, մինչև զի ոչ այլ ինչ գործոյ պատճառ գիտել. զեպիսկոպոսութիւնն՝ որք յօժարին ստանալ զնա, բայց միայն զանագան հնարիւք ինչս ժողովել ի հնազանդելոցն, եւ փառս որսալ ի փառաւորչաց, զոր անարգանս պարտէ ասել եւ ոչ փառս: Քանզի ճշմարիտ փառք այն են՝ որ ի ձեռն բարեաց գործոց՝ անուանն Աստուծոյ լինիցի որ փառաւորութեան պատճառ ըստ Տեառն հրամանին»:
Ընդհ., էջ 65:

Ընդ սմին և երդուում է մնալ ցմաՀ միաբան Ս. Էջմիածնի ս. ուխտին «և ծառայել երկիւղ Տեառն յօգուտ և ի փառս անուան Ս. Էջմիածնի, սատար լինելով իմովսանն ջանիւք յառաջագէմ զարգացման և պայծառութեան սորին յամենայնի»։ Երդուում է նաև իւր իրաւասութեան վերաբերմամբ. «Հինգերորդ, խոստանամ և ուխտեմ ոչ բնաւ անցանել անդր քան զսահման իշխանութեանն, զոր տացէ ինձ Աստուած ի ձեռնադրութենէ իմմէ յԵպիսկոպոսութիւն... ոչ կրիւք կամ ցանկութեամբ իրաց աշխարհիս զանց առնել զկանօք Եկեղեցւոյ՝ փոփոխելով յիմմէ վիճակէս յայլ ինչ վիճակ՝ ոչ ձեռնադրել աշառութեամբ կամ կաշառօք ի քահանայութիւն կամ ի սարկաւազութիւն զտգէտս և զանարժանս, այլ և ոչ երբէք ձեռնադրել զոք յայլմէ վիճակէ՝ առանց խնդրանաց առաջնորդի և ժողովրդեան տեղւոյն»։

Վերջապէս ընծայացուն բոլոր եկեղեցականաց և ժողովրդի ներկայութեամբ հաստատում է իւր երդումն՝ ասելով. «Եթէ կամակար մտօք և կամ թելադրութեամբ կրից առ ոտն հարկանիցեմ, պարտաւոր եղէց առաջի անխաբ դատաւորին Աստուծոյ և սրբազնագոյն Հայրապետին ամենայն Հայոց Հոգեւոր Տեառն մերոյ։ Առ այս վկայ հաւատարիմ կոչեմ ինձ զսրբութիւնս աստուածային խորանիս և զլսողս ուխտադիր երդմանս իմոյ, յորոյ ի հաստատութիւն ստորագրեմ»։ Ապա համբուրելով Ս. Խաչն և Ս. Աւետարանը, ստորագրում է իւր երդումը, իսկ Եպիսկոպոսները վկայ են գրուում առընթեր։

Ձեռնադրութեան օրը հոգեւորականների, իշխանների, ժողովրդականների և նոյն իսկ աղքատների վկայութեամբ ստուգուում է ընտրեալի արժանիքն, և հետոյ սկսուում է բուն կարգակատարութիւնը։ Այստեղ մեծ նշանակութիւն ունի ձեռնադրուողի իւր անձի վկայութիւնն ևս, որ կարող է հաւատքով ու վստահութեամբ տանել Քրիստոսի լուծը։ Ապա հրամայում է. «Մի՛ երբէք զանարժանս՝ զստրկածինս և զարբեցողս կոչել ի կարգ, և մի՛ պղծելով զձեռս քո կաշառօք՝ զանարժանսն նովաւ յառաջ կոչել ի ձեռնադրութիւն», լինել ուղղափառ հաւատով, պարապել միշտ Ս. Գրոց ընթերցանութեամբ, ուսուցանել և պատուել տալ մեր ս. հայրերի և հայրապետների հրամանները, հովուել և խնամել Քրիստոսի հօտը, հեռի լինել տուր և առութիւնից և «աղտեղի շահերից», մնալ ժուժկալ և հեզ,

¹ Իսկապէս, իւրաքանչիւր Եպիսկոպոս պէտք է ձեռնադրուի մի վիճակի վրայ։ «Առանց ձեռնադրութեան առաջնորդաց դիւրաւ փոփոխուելուն պարագայն չեմք կարծեր թէ եկեղեցւոյ եւ ժողովրդեան դիւրութիւն մը ընծայէ, մանաւանդ թէ մէկ կողմէն առաջնորդը նուազ փութաջան կընէ անհաստատութեան երկիւղիւ, եւ միւս կողմանէ ժողովուրդը աւելի խրոխտ եւ նուազ հնազանդ կընէ մերժելու ակնկալութեամբ»։ Օրմանեան, անդ, էջ 85։

լինել յօժարութեամբ խօսակից աղքատներին, ողորմած՝ տնանկներին, հնազանդ ընթանալ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի բոլոր առաքելական յաջորդներին և «յոչ հնազանդելն յանձն առնուլ նզովս յաստուծոյ և ի մէնջ»:

Եպիսկոպոսացուն խոստովանում է մի առ մի այս ամենը և յետոյ յայտնում է իւր մանրամասն դաւանութիւնը, գրեթէ կրկնելով նոյնը, ինչ որ խոստովանում է քահանայացուն իւր ձեռնադրուելու ժամանակ: Նախ խոստովանում է հաւատարիմ լինել Նիկիոյ, Կ. Պօլսի և Եփեսոսի ս. ժողովներին, Դիոնէսիոս Արիսպագացուն, Ս. Գ. Լուսաւորչուն և իւր որդւոց ու թոռանց, Ս. Մեսրոպին, Մովսէսին և մեր բոլոր ուղղափառ վարդապետներին, նզովում է հերետիկոսներին մէկ-մէկ և «միահամուռ զամենայն հերձուածողս և հերետիկոսս և զաղանդաւորս՝ որք ընդդէմ խօսեցան ճշմարտութեան, և են արբանեակք չարին»¹: Յետոյ արդէն հայրապետն է աղօթում, որ Աստուած տայ ձեռնադրուողին այն շնորհներն, որոնք նորան եպիսկոպոս են դարձնում, քանի որ «ոչ ի զգեստս է պատիւ եպիսկոպոսութեան, այլ ի սրտին մաքրութեան»:

Այժմ հարց է ծագում, թէ որո՞նք են այն շնորհներն, որ կազմում են եպիսկոպոսի գործը. բերենք այստեղ ամբողջապէս.

«Առաջին գործ է եպիսկոպոսին՝ աղօթել վասն ժողովրդեանն: Բ. գործ է՝ պատարագ մատուցանել վասն ժողովրդեանն: Գ. զժողովուրդն ուսուցանել: Դ. քահանայ ձեռնադրել: Ե. եկեղեցի օրհնել: Զ. մեռնոն բաշխել և օծանել: Ը. բանադրել զանհաւատս: Թ. օրհնել և արձակել զհնազանդեալսն: Ժ. կանոն կարգել, այս է՝ ժողովրդեանն քահանայս կացուցանել, և պէտս սահմանել նոցա»:

Տաթևացին որոշում է այն ամենն, որ չպէտք է անէ եպիսկոպոսն. «Առաջին՝ զի Քրիստոս զպսակն ոչ բաժանեաց, այլ հրամանեաց, թէ «զոր Աստուած զուգեաց՝ մարդ մի՛ մեկնեսցէ»: Բ. զի Քրիստոս ոչ հրամայեաց մի մարդոյ երկու կին առնուլ, և այժմ եպիսկոպոսք զհակառակն առնեն, զի մինն կենդանի՝ ի տունն, հրաման տան մի այլ առնուլ: Գ. Քրիստոս ոչ հրամանեաց զխորհուրդ եկեղեցւոյ դրամով վաճառել, այլ ասաց «ձրի առաք և ձրի տուք»: Այժմ դրամով առնուն և դրամով տան անարժանից: Դ. Քրիստոս ոչ հրամայեաց յիրաւունսն ակն առնուլ, և կաշառօք թիւրել, և այժմ առնեն: Ե. Քրիստոս ոչ ասաց ի տեղի իւր զազգականն դնել եպիս-

¹ Թէ անձին արժանեաց կամ կարողութեան վկայութիւնն, եւ թէ այս նշաններն էական եւ հիմնական նշանակութիւն ունին ձեռնադրութեան մեջ. անխարդախ համոզմունքը միայն կհամոզէ ձեռնադրողին այդ միջոցով, թէ ձեռնադրուողը կկարենայ իշխանաբար գործել եւ ոչ «եղէգն շարժուն ի հողմոյ» լինել:

կոպոս... և այժմ զհակառակն առնեն: Զ. Քրիստոս ոչ հրամայեաց զմասն աղքատաց հափշտակել և ազգականաց տալ... բայց այժմ անտես առնեն զսպասաւորս եկեղեցւոյ և զաղքատս, և զիւրեանց զազգականսն փարթամացուցանեն: Արդ՝ թէ ոչ կոչեցեալ և ընտրեալ իցէ յեպիսկոպոսութիւն, և զոր Քրիստոս արար՝ զնոյն և ինքն արասցէ: Եւ յորմէ հրաժարեցոյց, ի բաց կացցէ, յայնժամ նման լինի Քրիստոսի, և առաջնորդական պատուոյն»¹:

Սակայն Տաթևացին մանր մասերի է վերլուծում եպիսկոպոսի գործերը: Մենք հետեւելով նաև Մաշտոցին՝ կուենանք հետեւալ ամփոփ պարտաւորութիւնները և իրաւասութիւնք թէ՛ երդմամբ յանձն առնելիք և թէ՛ իբրև Ս. Հոգու շնորհ:

Զեռնադրել իւր վիճակի համար քահանայ և կղերիկոս և կանոնաւորել համայնքները²:

2. Պահել և պահել տալ Աստուծոյ պատուիրանները, Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու բոլոր կանոններն ու վարդապետութիւնը, նոյնպէս և պաշտամունքն և արարողութիւնն ըստ Մաշտոցի, ընդ նմին և խորշել նորաձև և օտարոտի նորամուծումներից:

3. Այցելու լինել որբերին և այրիներին և ամենայն վտանգեալներին ու ժողովրդի աղքատներին՝ ողորմութեամբ ձեռք մեկնելով ըստ կարեաց:

4. Կատարել գործով, ըստ այնմ և ուսուցանել խօսքով բոլոր ժողովուրդը, ինչպէս պահանջում է Ս. Գիրքը, հովուել, խնամել և խրատել Քրիստոսի հօտը, առաջնորդել կոյրերին, ուղղել անզգամներին և անսայթաք պահել առաքինիներին՝ նոցա հովանաւորելով անզգամների առաջ:

5. Կատարել և կատարել տալ, պատուել ու պատուել տալ ընդհանրական կաթողիկոսի, նորա նախորդների և Հայոց եկեղեցու բոլոր ս. հայրերի հրամանները, յորդորել և պահանջել, որ ամենքն ևս հնազանդ լինին հայոց հոգևոր իշխանութեան և աստուածային ու եկեղեցական օրէնքներին:

6. Լինել առաքինի, անկաշառ ու բարեգործ, հեռու առևտրից, անձնական և «աղտեղի» շահերից, չզոհել Հայոց եկեղեցու օգուտները, նպատակներն ու շահերը զանազան մասնաւոր և կուսակցական դիտումների և շահերի համար:

¹ Ձմրան հատոր, էջ 293:

² Համայնքները կանոնաւորել պէտք է՝ ուղիղ ցուցակ պահել տալով իւրաքանչիւր ծուխի անդամոց, որով հեշտ կլինի «սրբադրամ»-ը ընդհանրացնել, այլ եւ ընտրութիւնք իմնաւորել, ըստ որում ընտրողական իրաւունք կունենան հայադաւան որոշ հասակի, որոշ գոյքի, ամբիօ աճունով եւ այլ պայմանների մարդիկ, որոնք տալիս են եւ այդ տուրքը:

7. Պատարագ մատուցանել և աղօթել ժողովրդի համար:

8. Օրհնել և սրբել «ձեռամբ և բութիւ», հարկաւ այն ամենն, ինչ որ հակառակ է Հայոց եկեղեցու կանոններին և վարդապետութեան:

9. Արդարութեամբ դատել, յանցաւորներին ապաշխարել տալ, ուղղել կամ պատժել, իսկ Հայոց եկեղեցին կամ քրիստոնէութիւնն արհամարհողներին, նորա խորհուրդներէն որ և իցէ մէկը ժխտողներին և չյարգողներին նզովել և պահպանել եկեղեցին ու ժողովուրդը նոցա ազդեցութիւնից:

10. Ժողովրդի նուիրաբերութիւնն և եկեղեցու արդիւնքն Աստուծոյ և Ս. Եկեղեցու համար ծառայեցնել սրբութեամբ¹:

11. Միաբան մնալ ցմահ Ս. Էջմիածնի և սատար լինել ըստ կարեաց նորա աւանդական զարգացման և պայծառութեան, ըստ որում և վիճակից հեռանալով դառնալ «առ ոտս սրբոյ Հայրապետին»:

12. Նստիւ հսկել վիճակի դպրոցական և ժողովրդական կեանքի կրօնական և բարոյական ուղղութեան վրայ, զարգացնել եկեղեցասիրութիւնը, գերադաս կրօնասոյցներ նշանակել, Հայոց եկեղեցու դէմ որոմն ցանողներին հեռու պահել պաշտօններից և եկեղեցու ջատագուրներին ըստ ամենայնի օգնական և քաջալեր լինել: Վասն որոյ եւ եկեղեցանուէր հոգաբարձուներ ու բարեպաշտ և կրօնագէտ տեսուչներ ընտրել տալով՝ առաջարկել Նորին Վեհափառութեան ի հաստատութիւն:

Անշուշտ, վիճակաւոր առաջնորդը պարտաւոր է ամենայն տարի զեկուցումն տալ Նորին Վեհափառութեան առհասարակ վիճակի եկեղեցական կրթութեան, ուսման և բարոյական յառաջագիմութեան վրայ, յիշելով այն խոչնդոտներն ու վէրքերն, որոնք որ և իցէ կերպով արգելք են լինում եկեղեցուն՝ թէ՛ նորա դէմը յառնելով և մաքառելով յայտնապէս կամ ծածկաբար և թէ՛ նորա բժշկութեան կարօտելով, որոնց բարձման համար ևս ինքը գործ է ածել որոշ միջոցներ ու խարազանը²:

Այսպիսով վիճակաւոր եպիսկոպոսը բաւական ինքնիշխանութիւն ունի իւր վիճակում, ուստի և նոյնքան և առաւել պատասխա-

¹ Եկեղեցու արդիւնքը սեփականողների համար ասում է Ս. Ն. Շնորհալիւն. «Զիա՞րդ կարիցէ այնպիսին յաշակերտութեան լինել կարգի, եւ ասել ընդ Պետրոսի. Տէր ահա մեք թողաք զամենայն եւ եկաք զկնի Քո, արդ զի՞նչ լինիցի մեզ: Յայտ է՝ զի ոչ եթող ինչ վասն Քրիստոսի, այլ մանաւանդ՝ զոր ոչ ունէր յաշխարհի, ստացաւ հակառակ Քրիստոսի»: Ընդհանր., էջ 29:

² «Եւ զի ոչ ամենայնիւ ներող պարտ է լինել եւ հեզ առաջնորդին, այլ առ յանցաւորս զսաստն ի կիր արկանել. տայ (Քրիստոս) եւ այնմ օրինակ, զի առեալ խարազան եւ եհան արտաքս զվաճառականսն ի տաճարէն, եւ այն զի՝ չուանեայ եւ ոչ ի կարծր ընթոյ»: Ընդհանր., էջ 62:

նատու է Հայոց Ս. Եկեղեցու և վեհափառ կաթողիկոսի առաջ իւր բոլոր գործերի, իւր վիճակի եկեղեցական յառաջադիմութեան և իւր ձեռնադրածների կամ նշանակած պաշտօնեաների համար ինքն է երաշխաւոր: Ի վերջոյ նկատենք և այս, ինչպէս արդէն ասուել է վերև, որ եպիսկոպոսն ունի միայն այնքան իրաւասութիւն, որքան նա ստանում է ձեռնադրութեամբ և հայրապետական օրհնութեան կոնդակով, իսկ եթէ ձեռք բերէ ուրիշ իշխանութիւն ևս զանազան հանգամանքների նպաստելով, այդ հակառակ կլինի Ս. Հոգուն և Հայաստանեայց Եկեղեցու վարդապետութեան, ուրեմն մերժելի և անընդունելի է:

Եպիսկոպոսի զգեստաւորութեան առանձնութիւններն են՝ եմփփորոնը, թագը, միակուսի գաւազանն և փեսայութեան մատանին, իսկ նորա պատուանդունն է Գերապատիւ (առաջնորդ....) և Սրբազան Հայր:

Վիճակաւոր առաջնորդը պէտք է ունենայ մէկ օգնական վարդապետ, այլ և մի երկու սարկաւազներ, որպէս զի կարողանայ նոցա միջոցով ևս այցելել կարօտեալներին, իւր ներկայացուցիչն ունենալ միաժամանկ մի քանի հանդէսներում և զանազան տեղերում քարոզել տալ: Սակայն այս բոլոր շուքը չպէտք է փառասիրութեան և փառամոլութեան կերպարանք ստանայ, որով կորչում է ամեն արժանիք և յաջողակութիւն: Այդ փառամոլութիւնն է, որ ողբում է և դատափետում Ս. Ն. Շնորհալին՝ ասելով. «Իսկ յայժմուս թշուառութեան ժամանակի այնքան հեռացաք ի բարեւոյ նոցին (առաքելոց) նմանութենէ, մինչև զի ոչ այլ ինչ գործոյ պատճառ գիտել զեպիսկոպոսութիւնն, որք յօժարին ստանալ զնա, բայց միայն զանազան հնարիւք ինչս ժողովել ի հնազանդելոցն և փառս որսալ ի փառաւորչաց, զոր անարգանս պարտ է ասել և ոչ փառս: Քանզի ճշմարիտ փառք այն են՝ որ ի ձեռն բարեաց գործոց՝ անուանն Աստուծոյ լինիցի ոք փառաւորութեան պատճառ՝ ըստ Տեառն հրամանին, թէ տեսցեն զգործս ձեր՝ որ յերկինս է: Իսկ անձին առ ի մարդկանէ փառքն ո՛չ միայն հակառակ են փառացն Աստուծոյ՝ ըստ ասելոյն ի տեառնէ ոմանց, թէ սիրեցին զփառս մարդկան առաւել քան զփառս Աստուծոյ, այլ և ի գովչացն առերեսս՝ դարովեալք լինին իբրև զախտաւորս, յորժամ տեսանեն ցանկութեամբ զհետ ընթացեալ գովութեան և փառացն՝ որ ի նոցանէ»¹:

¹ Ամդ, էջ 65: Տես Կերակուր քահանայից, 1858, էջ 79: «Չի՞ք ուրեք չի՞ք երբեք այնպիսի վնասակար եւ ապականիչ բարեկարգութեան եւ վարուց եկեղեցականաց, քան զցանկութիւն պատուոյ եւ իշխանութեան, եւ ոչինչ իր այնպէս վեր ի վայր տապալէ զեկեղեցական իրացն կառավարութիւն, որպէս ունիլ զբաղձանս մեծարանաց եւ իշ-

Մարմնաւոր փառաց հետամուտ և հետապինդ եղող հոգեւորականն այդ իսկ հետամտութեամբ եղծում է իւր ըստ շնորհաց իշխանութիւնն ու կարողութիւնը:

Այժմ խօսենք վարդապետութեան մասին, ուր բարձր հիմնադրութիւնը Քրիստոսով եղաւ:

Վարդապետութիւնն ուսումնական աստիճան է, որ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցում արժանապէս նուիրագործուած է: Բառի արմատն է «վարդ», որ արդարեւ յայտանիշ է այդ բարձր աստիճանի էութեան, ինչպէս տեսանք վերև: Ս. Գրիգոր Տաթևացին բացատրելով այդ նմանութիւնը՝ գրեթէ լիովին որոշում է վարդապետի ունենալիք յատկութիւնները: Թող երկարութիւնը չխանգարէ դնել միանգամայն այդ հատուածն այստեղ. «Վարդն ծաղիկ ունի բազում յատկութիւնս, որ յարմարի վարդապետին:

Նախ զի անուշահոտ է. այսպէս և վարդապետին պարտ է ունել անուշահոտ վարս ըստ առաքելոյն՝ «հոտ անոյշ եմք Քրիստոսի առ Աստուած ի մէջ փրկելոցն և ի մէջ կորուսելոցն» (Բ Կորնթ. Բ 15), թէպէտ ոմանք են ի կենդանեաց որք գարշեն, «այլ ոմանց հոտ՝ եմք մահուանէ ի մահ, և ոմանց հոտ՝ կենդանութենէ ի կեանս...» (Բ Կորնթ. Բ 16):

Երկրորդ՝ վարդն փթթեալ՝ ցուցանէ զինքն ամենեցուն, և վարդապետն զծաղիկ բանին յայտնէ և ի լոյս հանէ և լուսաւորէ զամենեսեան:

Երրորդ՝ հասարակ ամենեցուն զմի և զնոյն հոտ բուրէ և վարդապետն առանց ակնառութեան ամենեցուն ուսուցանէ զմի և զնոյն բանս Ս. Գրոց:

Չորրորդ՝ զի բազմակոյտ թերթ ունի, և վարդապետն ունի զբազմատեսակ իմաստս մանուածոյ բանիւք և բառիւք շարամանեալ, ծածկեալ յօտարաց և յայտնեալ իւրայնոց:

Հինգերորդ՝ զի կակուղ և փափուկ է տերևն, նոյնպէս և վարդապետին պարտ է խոնարհ և հեզ լինել հոգեւով ի տիպ նախատպին իւրոյ Քրիստոսի. ըստ այնմ՝ «ուսարուք յինչն՝ զի հեզ եմ և խոնարհ սրտիւ»:

խանութեան յայնպիսի կարգաւորութեան՝ յորում, որք մեծքն են եւ բարձրագոյնք՝ պարտաւոր են կրտսերութեան եւ ի սպասաւորութեան կալ կարգի, որպէս ասէ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս: Քանզի եթէ բարձրութիւնն աստիճանի եկեղեցական դասուց զսիրտ սուրբ եւ զհոգի խոնարհ խնդրէ ամենեւին, զիա՞րդ հաստատուն կացցէ ի բարեկենդանութեան ուղիղ եւ անստերիւր կարգաւորութեանն, յորժամ արք փառամոլք եւ ամբարտաւանք պատուասիրութեան հոգւով ի նոյն մերձեան, ոչ այլ ինչ ունելով դիտաւորութիւն, քան իշխել եւ փառաւորել, եւ ի մարդկանէ ռաբբի անուանել, որ արդարեւ եղծումն է գովութեանն Աստուծոյ»:

Վեցերորորդ` ունի չորս երանգ գունոց, այսինքն` կանաչ, կարմիր, սպիտակ և դեղին: Արդ` դեղնութիւնն ցուցանէ զառաքինութիւն մարմնոյն ըստ Փիլոնի: Եւ սպիտակն` մանաւանդ զմաքուր և զհաստակ բանսն: Իսկ կարմիրն զջերմ սէրն առ ամենայն ոք, ըստ այնմ` «ո՞հիւանդանայ և ես ոչ տապանամ»: Եւ կանաչն զմիշտ մանկութիւնն և զգոլարճալի խնդութիւն մտացն:

Եօթներորդ` զի կատարի հասակաւ և ապա փթթի, և ապա բուրէ զհոտ իւր, այսպէս պարտ է և վարդապետին նախ կատարիլ հասակաւ և իմաստիւք, և ապա յայտնել աստիճանաւ, և ապա ուսուցանել զայլս, և «մի՛ մատաղատունկ, զի մի՛ հպարտացեալ ի դատաստանս սատանայի անկանիցի»,– ասէ առաքեալքն (Ա Տիմ. Գ 6): Զայս և Տէր մեր պահեաց մինչ ի լրումն երեսնամեայ հասակին, ուր և ծածկեալ են ամենայն գանձք իմաստութեան և գիտութեան:

Ութերորդ` զի հինգ պատենիւք պահպանի, այսպէս և նա հինգ զգայարանօք պահէ զոգի իւր, մանաւանդ թէ հինգ բանիւք (մտօք) որ ի մէջն Եկեղեցւոյ խօսի ըստ առաքելոյն (Ա Կորնթ. ԺԴ 19):

Իններորդ` զի խոշոր է պատեանքն, և վարդապետին պզարտ է խոշոր վարիւք և խոշորագգեստ լինել, և մի՛ կոկեալ և փերեւտեալ զարդուք, որում մեղկութիւն է շօշափելեաց:

Տասներորդ` զի ի մէջ փշոց է պարսպեալ և վարդապետին պարտ է խեթկել զթմրեալսն, սաստել անխրատից, և յանդիմանել զմեղսասէրս. ըստ այնմ, «սաստեա՛ յանդիմանեա՛...»:

Մետասաներորդ` զի բժշկական է հիւանդաց. և յառակս ասի «բժշկութիւն է ի լեզուի նորա». զի բանիւ քարոզութեան բժշկէ զհիւանդացեալս մեղօք յոյս տալով ապաշխարութեան և ներումն թողութեան:

Երկոտասաներորդ` յինչ իր որ մերձենայ՝ տայ զհոտ իւր այսպէս և վարդապետն առ ո՛ր ոք և իցէ զբանս և զվարս իւր ուսուցանէ նոցա, զի նմանս իւր արասցէ. որպէս հուր զմերձակայս իւր ջերմ և լուսաւոր առնէ. և մի՛ որպէս զջուր ի խառնեալսն փոխեսցի:

Երեքտասաներորդ` զի են վարդից ոմանք` որք երկատեսակք են, նոյնպէս և վարդապետին ունելի է կրկին բանս, այսինքն` այլազգ առ ուղղափառսն, և ա՛յլ ի հերձուածողս, ի հաւատացեալս և յանհաւատս, յիմաստունս և ի տգէտս. ըստ դիմացն, ըստ տեղւոյն և ըստ ժամանակին խօսիլ զբանն, զի այն է սուր երկսայրի, առեալ ի ձեռս նոցա:

Չորեքտասաներորդ` ի փոքր և ի նուաստ տունկս ունի զծաղիկ, այսպէս ի նուաստ և ի ցածուն հոգին հանգչի աստուածային բանն.

ըստ որում՝ «Ես յո՞հ հանգեայց, եթէ ոչ ի հեզս և ի խոնարհս»։ Զորօր.՝ մորենին վառեալ և ծաղկեալ էր Սինայ և ոչ մեծ ծառք։ Եւ տես զի ամենայն ճիւղ որ պտուղ ունի՝ խոնարհեալ է. և «հովիտք բազում արասցեն ցորեան», ուր ժողովին ամենայն բազմութիւնք ջուրց։

Հնգետասաներորդ՝ զի յետոյ ծաղկի ի գարնան. նմանապէս և ծաղիկ վարդապետին է ի գարնանաշարժ յարութեանն...»։

Ահա այս է վարդապետի «վարդի պետ» լինելը, որ է «վարուցն պետ» կամ «բանիցն պետ»։

Վարդապետական բարձր աստիճանն ի նկատի ունենալով՝ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին վերապահում է դորա շնորհագործութիւնը օծեալ հայրապետին, որի հրամանով միայն կարող է այդ աստիճանը տրուել։ Իսկ եթէ հայրապետն ինքն չէ ձեռնադրում, գոնէ ձեռնադրել է տալիս այնպիսի մի եպիսկոպոսի, «որ ընկալեալ իցէ զմասնաւոր և զծայրագոյն իշխանութիւն վարդապետութեան, որ կոչի մեծ վարդապետ»¹։ Արդէն տեսանք, որ մասնաւոր շնորհ տուող պէտք է կատարեալ շնորհ ունենայ. հայրապետն ունի կատարեալ շնորհներ, ուրեմն և կարող է ամեն տեսակ մասնաւոր շնորհներ տալ, մինչդեռ մի պարզ եպիսկոպոս, որ չունի ծայրագոնութիւն, այսինքն՝ կատարեալ վարդապետութիւն, անկարող է և իրաւունք չունի մասնաւոր վարդապետութիւն անգամ տալու։ Այստեղ եպիսկոպոսութիւնը նշանակութիւն չունի, վասն զի այլ է վարդապետութիւնն և այլ եպիսկոպոսութիւնն, որ ունի միայն ձեռնադրելու շնորհ, բայց ոչ վարդապետութիւն տալու։

Վարդապետացուն պարտաւոր է կարողութիւն ունենալ դաւանական և այլ ամենայն հարցեր ու խնդիրներ լուծելու ըստ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու վարդապետութեան։ Ուստի և իւրաքանչիւր ձեռնադրութեան առաջին հարցն է. «Ունի՞ զուսումն վարդապետութեան և զգիտութիւն հին և նոր կտակարանաց սրբոց, և դաւանութիւն ուղղափառ խոստովանութեան հաւատոյ ի Ս. Երրորդութիւնն և ի մարդեղութիւնն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ։ Եւ հրաժարի՞ յամենայն հերձուածողացն աղանդից»։ Այլ և ձեռնադրողը վերստին նզովել է տալիս մի առ մի բոլոր հերետիկոսներին և յիշեցնում է այն ժողովներին ու հայրերին, որոնց պարտաւոր է նա աշակերտել, ուրեմն վերստին կրկնել տալով այն, ինչ որ ասուել է քահանայական ձեռնադրութեան ժամանակ։ Այս կրկնութիւնը լինում է վերստին ծայրագոնութիւն տալու միջոցին։ Ուսման այս պահանջն, որ

¹ Տես Ձեռնադրութեան Մաշտոց։

նախադրուեն է ձեռնադրութեան արժանանալու համար, շատ նշանաւոր կէտ է, որ առանց լուրջ ուշադրութեան առնելու ձեռնադրել նոյն է, թէ ուսման յարգը ձգել, եկեղեցու կանոնը և սկզբունքը քանդել, ուխտադրութիւնը երգմնազանց լինել և ժողովուրդը խաբել: Միմիայն երկիւղած լրջմտութեամբ և վայել քննութեամբ կարելի է աստիճան առ աստիճան բարձրացնել մարդուն, ձեռնադրել և ամփոփել նորա ստացած շնորհները:

«Առ զսուրբ գաւազանս ի ձեռաց Հոգւոյն Սրբոյ, ունել իշխանութիւն քարոզել զբանն կենաց, ուսուցանել զտգէտս և խրատել զստահակս կոչել յապաշխարութիւն զմեղուցեալս և դարձուցանել զմոլորեալս ի գիտութիւն ճշմարտութեան», և քարոզել «զԱւետարանն սուրբ և զպրակս առաքելոց և մարգարէից, և զպատուէր օրինադրութեանց Հարցն սրբոց՝ ողջամիտ վարդապետութեանց՝ ըստ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, առանց աշառանաց և երկիւղի ուսո՛ւ և խրատեա՛ւ, սաստեա՛ւ, յանդիմանեա՛ւ, և դարձեալ մխիթարեա՛ւ ըստ առաքելոյն բանի: Եւ դու եղիցիս առաջի Տեառն մշակ առանց ամօթոյ և ծառայ ազնուական, գրելով զանուն քո դպրութեան կենաց ընդ երջանիկ դասս ս. վարդապետաց»: Այսքան շնորհներ է տալիս մասնաւոր վարդապետութեան ձեռնադրութիւնը:

Վարդապետութեան աստիճանով երկիւղածութիւն չարժեւոր և լրջմտութիւն պահելու համար է, որ ծայրագունութիւն տալու միջին ձեռնադրողը վերստին հարցնում է. «Ունի՞ր զուսումն ողջմիտ վարդապետութեան, և գիտութիւն Հին և Նոր կտակարանացն սրբոց» և այլն: Այս արդէն մեծ պաշտօն է, և գրեթէ առաքելութիւն է, վասն զի պարտաւոր է յանձնառուն «և անհաւատից քարոզել, համարձակ քարոզել առանց երեսաց ակնառութեան», կշտամբել, յանդիմանել, խրատել և մխիթարել, «և Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս լուսաւորեսցէ զաչս մտաց քոց, մաղթում է ձեռնադրողը, լուսաւոր առնել ի քեզ զլոյս գիտութեան և անուանիլ ի Տեառնէ՝ թէ դուք էք լոյս աշխարհի...»: Նա պէտք է պատրաստէ «զճանապարհս Տեառն օրինօք և հաւատովք», նա հրաման է առնում՝ «ե՛լ ի վերայ լերինդ բարձու աւետարանիչդ Սիոնի», «այսինքն՝ ի գլուխ և ի կատար ամենայն բարձր և դժուարին առաքինութեանց»: Նա պէտք է «շնորհօք Հոգւոյն Սրբոյ» կարողանայ «կատարել գործով», ինչ որ քարոզում է բերանով, նա պարտաւոր է «լինել իբրեւ զվէմ անշարժելի ի դրան դժոխոց, համարձակ քարոզել և մի՛ երկնչիլ ի մահուանէ, մի՛ որսալ փառս ի մարդկանէ»: Մի խօսքով նա ստանում է իրաւունք և շնորհ «կատարել զհնգեսին մտաւոր բանսն ի մէջ Եկեղեցւոյ՝ զոր առա-

քեալն կարգաւորէ, այսինքն՝ սաղմոսել, վարդապետել, և յայտնել զբանս աստուածայինս, ի լեզու խօսել, և թարգմանութիւնս առնել առ ի շինութիւն եղբարց և ի կատարումն Եկեղեցւոյն Աստուծոյ: Ուստի և ի վերջոյ ասում է.

«Եւ ինքն Տէր Յիսուս Աստուած... հզօր ձեռամբ և բարձր բազկաւ հեղլով ի վերայ քո զշնորհս ճառագայթից Հոգւոյն եօթնազան պայծառութեամբ, որպէս ի դասս առաքելոցն հրաբորբոք ծաւալմամբ, հրազինել զքեզ ըստ հրեղինացն շնորհաբաշխութեան...»:

Այնուհետեւ ձեռնադրողն ասում է այն հրաշալի աղօթքն, որ տպուած է Մաշտոցի վերջում, որով մաղթում է վարդապետին այդ շնորհներն, որպէս զի նա կարողանայ ճշմարտապէս կաթուղիկոսի լեզուն լինել, կենաց բանը քարոզել և այլն:

Այսքան մեծ է վարդապետութեան պաշտօնը Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցում, ըստ որում որքան բարձր լինի վարդապետութիւնն և որքան ճշմարտութեամբ ու կանոնապահութեամբ շնորհուի, այնքան կբարձրանայ եկեղեցագիտութեան և, առհասարակ, Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու ուսման յարգը: Միևնոյն ժամանակ որքան արժանաւոր մարդկանց տրուի այդ մեծ դիրքն, այնքան և առաւել շարժառիթ կլինի աստուածաբանական ուսումնասիրութեան և եկեղեցանուէր աշխատասիրութեան, թէ՛ եկեղեցականաց և թէ՛ նոյն իսկ աշխարհականաց մէջ:

Մեր նախնեաց մէջ ամենաբարձր գիտութիւն և արժանաւորութիւն ունեցող անձինքն էին վայելում վարդապետութեան շնորհն, ուստի և մեծ ակնածութիւն էին շարժում ժողովրդի մէջ և թէ իւրեանց բարձր հեղինակութեամբ անահմեմատ մեծագործութիւններ էին անում ու յառաջ վարում եկեղեցու գործունէութիւնը ուժեղ ձեռքով:

Նախնեաց հռչակաւոր եպիսկոպոսներն ու հայրապետներն իսկ կոչուում էին վարդապետներ, որոնց մենք այժմ ս. հայրեր ենք անուանում. օրինակներ տեսանք վերեւ: Ս. Մեսրոպը յատկապէս վարդապետ էր կոչուում, թէև կաթուղիկոս անգամ եղաւ. Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարում նորա պատկերն էլ ունի. «Ս. Մեսրոպ վարդապետ» վերտառութիւնը: Վարդապետ տիտղոսը գործ են անում յաճախ և Տաճկահայաստանի եպիսկոպոսներն ու պատրիարքներն, որպէս ցոյց են տալիս զորօր.՝ Ներսէս և Խրիմեան պատրիարքների մի քանի թղթերը: Փափագելի է ուրեմն, որ վարդապետութեան բարձր նշանակութիւնը կենդանի մնայ եպիսկոպոսութեան յարակից և այդ ապացոյց է, թէ որքա՛ն Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին իւր

ս. կարգի աստիճանին շնորհակից է անում ուսումն ու գիտութիւնը¹:

Դ

ԱՐԵՂԱՅ ԵՒ ՔԱՀԱՆԱՅ

Քահանայութիւնն եկեղեցական կարգի էական և հիմնական պաշտօնն է, ըստ որում եկեղեցու սպասաւոր դառնալ կամեցողը պէտք է քահանայութեան պարտիքն ու որպիսութիւնը լաւ քննէ ու ճանաչէ՝ նախապէս իւր անձի կարողութեան հետ չափելու համար:

Քահանայութեան ձգտողը պէտք է հոգով սրտով կարողանայ դառնալ առ Աստուած և աղօթել Ս. Գ. Նարեկացու հետ. «Հերկեա՛ զբանական անդաստան մարմնեղէն կարծրացեալ սրտիս՝ յընդունակութիւն արգասեաց հոգեւոր սերմանդ: Քում ամենիմաստ էութեանդ խոստովանիմք զամենայն պարզեւս ի մեզ ծաղկեալ խոստովանիմք, որ ձեռնադրես առաքեալս, լցուցանես մարգարէս, ուսուցանես վարդապետս, բարբառեցուցանես համերս և բանաս զփալեալ ականջս խլից» (Բան ԼԴ):

Քանի որ քահանայութիւնը շնորհագործումն ու սրբագործումն է, պէտք է քահանան նախ շնորհ ստանայ, սրբուի և ապա կարենայ այլոց վրայ ներգործել: Ուրեմն յայտ է, որ «անսուրբքն գործով և թերիքն գիտութեամբ և հաւատով՝ ոչ են արժանի այսմ աստիճանի»²: Ուստի քահանայացուն պարտաւորուում է նախապատրաստել իւր անձն այդ աստուածային շնորհաց համար: «Եւ այս է կարգն, – ասում է Ս. Գրիգոր Տաթևացին, –³ նախ մաքրելն, և ապա լուսաւորելն, և ապա կատարելագործելն: Մաքրիլն է՝ մերկանալ զաղտեղութիւն և զխաւար լուսաւորիլն՝ զգեցնուլ զլոյս, այսինքն մաքրիլն այն է, զոր ունի ընկենու, և լուսաւորիլն՝ զոր հունի առնու: Ապա թէ ինքն անմաքուր է, զայլս ո՞րպէս մաքրեսցէ՝⁴ Նոյնպէս և որք լուսա-

¹ «Մի համարձակեցի որ վարդապետ անխտրաբար տալ իշխանութիւն վարդապետութեան ամենայն ումեք, եթէ ոչ իցէ նուիրեալն կատարեալ ուսմամբ եւ առաքինութեամբ, եւ հասակաւ, եւ աստուածային երկիւղի՝ եւ վկայեալ յամենեցունց, զի այսու պատճառաւ բազում անկարգութիւնք եւ գայթակղութիւնք մտին յեկեղեցի, եւ թէ ստուգանեալ քամահրիցեն զայս հրաման, տուող իշխանութեանն անընդունակ լիցի»: Կանոն Փիլիպպոս կաթողիկոսի, Առաքել պատմագիր, էջ 255:

² Ս. Տաթևացի, Ամառ. հատ., էջ 165:

³ Ամդ. էջ 166:

⁴ «Արդ անկատարքն մարմնով եւ հոգւով զհարդ կամ զայլս ոմանց կարեն կատարել, յայտ է թէ ոչ արժան ումեք է իբրեւ առ քահանայս հայել ի նոսա, որք ամենեւին եւ ամենուրեք զհակառակսն ունին պարկեշտ մերոյս օրինաց քահանայութեանն»:

ւորեն՝ պարտ է լինիլ լոյս, և ապա զայլս լուսաւորել՝ որպէս երկատեսակ հայելին՝ առնուլ զլոյս շնորհաց և լուսաւորել զայլս, որպէս լուսինն առնուլ զլոյս յարեւն և լոյս տայ ներքնոցս»:

Արդ. «Առանց հաւատոց անհնարին է զսուրբ Հոգին ընդունել»,– ասում է Ս. Եղիշէ. «Որպէս դժուարագոյն է կեալ ջրայնոց ի ցամաք և ցամաքայնոց ի ջուր, առաւել ևս դժուարագոյն է առանց հաւատոյ ընդունել զպարգևս Հոգւոյն Սրբոյ»¹: Ինչպէս որ սուրբ է շնորհատուն, այնպէս և սրբութիւն և մաքրութիւն է սիրում, իսկ սրբութեան հիմնաքարն է հաւատքը: «Քեզ աւաղիկ վերստին իսկ պիտոյ է ոչ փշումն, այլ նախ հաւատք, և իսկ ի ձեռն հաւատոցն ապա կարես ընդունել զսուրբ փշումն՝ ոչ բերանով և ոչ ընդամբք, այլ իմանալի զգայութեամբն Աստուծոյ»:

Նոյն իսկ առաքեալք մեզ օրինակ են. երկար ժամանակ նոքա կրթութեցան Քրիստոսի վարդապետութեամբ, և երբ ճշմարիտ հաւատով ակնկալում էին՝ միայն այդ նախապատրաստութեամբ ընդունեցին Ս. Հոգու ներշնչումը: Անսրբութեամբ և պղծութեամբ դիմել դէպի Ս. Հոգու շնորհներն՝ լիապէս հայհոյութիւն է նորա դէմ, իսկ մենք գիտենք, որ անթողլի է այդ մեղքը: Անհաւատ լինելը շատ առաւել թեթեւ մեղք է, քան անհաւատութեամբ Ս. Հոգի կամ նորա շնորհներն ստանալը:

«Բղիսումն շնորհաց է ի Հոգւոյն Սրբոյ, և է՝ յամենայնի կարող և հզօր: Այլ տկար ընդունակքն՝ ոչ կարեն տանիլ զկարողն, որպէս բեկեալ անօթ՝ ոչ ընդունի զջուրն: Եւ այսմ պատճառ ոչ է տուողն, այլ առնողն»²: Բայց ոչ միայն այսքան, այլ Սուր Հոգու շնորհներն անարժանապէս ընդունողն ուղղակի պատժի է դատապարտուում և տուժում ծանրապէս. «Արք զայն բաժակ (Հոգւոյն Սրբոյ) Յուդայ Սկարովտացի և այրեցաւ, զի ազագուն էր ծառն նորա: Արքին զայս առաքեալքն և դալարեցան, և լցին անոյշ պտղովն զերկիրն ամենայն, տարածեցաւ հոտ ծաղկանց նոցա ընդ տիեզերս»:³ «Սովոր է այս բաժակ այրել զաղտեղիսն և պահել զսրբեցեալսն»:⁴ Ահա թէ ինչ է ասում մեզ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը⁵:

Քա՛նի զգուշութիւն է պէտք ուրեմն այս ս. պաշտօնին մերձենալու համար: Այդ է պատճառն, որ քրիստոնէական եկեղեցին,

Սարկաւագ վարդապետ:

¹ Մատենագր, էջ 313, 314, 319:

² Ամառ. հատ., էջ 166:

³ Ագաթ., ԿԶ, ԿԷ: «Վասնորոյ զայս լսելով, եղբարք սիրելիք եւ որդիք, իւրաքանչիւր ոք զանձինս քննեսցուք. զի մի՛ յահաւոր բեմին ամօթով լիցուք, եւ մի՛ պատժիցուք որպէս Նաբաթ եւ Աբիուք որդիքն Ահարոնին, որք այրեցան հրով: Եւ որդիքն Զեդեայ սատակեցան սրով վասն մեղաց եւ ծուլութեան իւրեանց»:⁴ Ամառ. հատ., էջ 168:

իւր սկզբնաւորութեան ժամանակից սկսած, խիստ կանոններ է դրել քահանայացուների ընտրութեան համար: Արդէն առաքելական կանոնն ասում է. «Ամբարձեալ զձեռս իւր Տեառն՝ եղ ի վերայ գլխոյ մետասանեցունց աշակերտացն իւրոց, շնորհելով նոցա զաստիճան քահանայութեան: Եւ իբրեւ ընկալան նոքա զպարգևս մեծի երիցութեանն՝ պատուէր առեալ ի Կենարարէն նոյնպէս ձեռնադրել յօծումն քահանայութեան զհնազանդեալ աշակերտսն իւրեանց»: Բայց դեռ հնազանդութիւնը բաւական չէ ձեռնադրութեան ընդունակ լինելու համար. նոյն կանոններն արգելում են ձեռնադրել ամբարտաւաններին, հպարտներին, սէգերին, սնափառներին և նոցա նմաններին, և այդ ամենը գեղեցկապէս անփոփոխած է Նիկիոյ ժողովի Գ կանոնում:

«Վասն այնորիկ որ մատաղօրեայքն իցեն և մտօք խակք, ուսմամբ տխմարք, կարգաց տգէտք, օրինաց անտեղեակք, խօսիւք յահուր, գնացիւք սայթաք և գինեմոլք, վաղվաղակի ոչ մերձեցուցանել զնոսա ի սարկաւազութիւն, կամ եղև ս. ժողովոյն: Այլ թէ օտարաշխարհիկ ոք իցէ՝ յայլոց վիճակէ, յայլոց գաւառէ, ոչ սնուցեալ քո՝ և ոչ ուսուցեալ, զայնպիսի յօծումն մի՝ մերձեցուցես, ըստ առաքելոյն որ ասէ. «ձեռս վաղվաղակի ուրուք վերայ մի՝ դնիցես և մի՝ կցորդ լիցիս մեղաց օտարաց»»:

Հայաստանեայց Եկեղեցու հաստատութեան սկզբունքն է և նորա ղեկավարների անպայման պարտիքը, նոյն իսկ մեր դարում, ձեռնադրել նոցա, որոց «ո՛չ է սնուցեալ քո՝ և ոչ ուսուցեալ»: Միմիայն այդպէս կարող կլինի ձեռնադրողը երաշխաւորել իւր ձեռնադրածի հաւատքի և բարեպաշտութեան համար: Եւ իւրաքանչիւր հաստատութիւն կարէ խաղաղ գոյութիւն ունենալ միմիայն այն ժամանակ, երբ իւր բոլոր վարիչներն ու գործողներն ելնում են նոյն իսկ իւր միջից, ունին նոյն իսկ իւր հոգին, և ոչ մի հաստատութեան մէջ չէ ընդունուած ասպնջական լինելու օտարութեան, որոնք չունին այդ հաստատութեան մէջ ընդունուած կրթութեան և ուսման վկայական: Այդպիսի դէպքերում հաստատութիւնը չի կարող կարծել անգամ, թէ այդ օտարութեան անձը վաղը բրիչ ու բահը չի դնիլ նոյն հաստատութեան, սկզբունքների և հիմքերի տակ:

Ս. Սահակն իսկ մեծ վարանման մէջ էր, տեսնելով, որ ժողովուրդը տրտնջում էր հոգեւորականաց վրայ, թէ. «Ինքեանք չեն ուսեալ և զորդիս ի դպրոց ոչ ունին, և վասն տգիտութեան երիցութեան արժանի ոչ լինին, և մեզ զրկանք են և նեղութիւն, զի դատարկացեալք եմք նոքօք և ի նոցանէ և ամենեւին անտեղեակ և անմխիթար

գրոց սրբոց. զնոյն զոր լուաք ի նոցանէ,- ասում է նա,- գիտացաք և մեք զգացաք բազում, վասն զի ի տեղիս ոչ զոք գտաք քահանայութեան արժանի ի տգիտութենէ, և ժողովուրդն խոպանացեալ մնայր, և մեք տարակուսեալք ոչ գտաք որ զնոսին ինքեանս կարգել ի քահանայութիւն, այլ հրաժարեցուցեալ զնոսա ի բնակութենէն, օտարաց պիտանեաց և գիտնոց տուաք զժառանգութիւնն նոցա»: Այդպէս զորօր.՝ Գլակայ վանքը տուաւ ասորի վանականներին, որպէս զի նոքա կարենան քահանայու և այլն կրթել այդ կողմերի համար: Միւսնոյն ժամանակ հրամայեց ուրիշ տեղեր ևս. «Անհատ պահել յարդարումն զդպրոցսն ի վանսն, և յայլ արժանաւոր տեղիս, զի լուսաւորեալք լուսով պատուիրանացն Աստուծոյ զամենեսեան լուսաւորեսցեն: Քանզի յորժամ ուխտն՝ որ զլուխն է եկեղեցւոյ՝ ընտիրք և պիտանիք լինիցին, ևս առաւել ժողովուրդն...»:

Ս. Սահակն ուզում է, որ իւր եկեղեցականք ելնեն վանքերից և պահանջում է, որ մինչև անգամ քորեպիսկոպոսները լինեն «ուսումնասէրք և պարկեշտք, որք բաւական իցեն և զայլս ուսուցանել...»: Այդպիսով Հայոց եկեղեցու հոգևորականութեան հաստատութեան հիմնաքարը վանական կրթութիւնն է ըստ Ս. Սահակի կանոնական հրամանին: Երջանկայիշատակ Գէորգ Դ կաթողիկոսը նորից հրամանագրեց այդ գեղեցիկ կանոնն՝ ասելով իւր առ ս. Մինողն գրած կոնդակի մէջ.

«Առ ի զառաջս առնուլ այնպիսի անկարգութեանց, պատճառելոց ի տգիտութենէ ձեռնադրելի գիւղական դպրոց՝ ի բարոյական վնասումն ուղղութեան պարզամիտ ժողովրդական և բարեկարգութեանց եկեղեցւոյ, առաջադրեմք Սինոդիդ փութացուցանել զպատուէր հրամանի առ ամենայն Առաջնորդս և Յաջորդս վիճակաց չհամարձակուել ձեռնադրելու նոցա, որոնք «չիցեն ուսեալք ի Հոգեւոր դպրոցս»»: Իսկ գիւղական քահանայացուների համար առժամապէս կարգադրում է, որ «ժողովեալ ի վանորայս մէն մի գաւառաց, ուսանիցին ի վանական դպրոցին զհարկաւորն քահանայական կոչման գիտելիս յընթացս գոնէ երից ամաց...»¹: Այս կոնդակը տուաւ նա այն ժամանակ, երբ արդէն հոգևոր դպրոցների համար կանոններ ու ծրագիր էր հրատարակել և յոյս ունէր, թէ կլինին մարդիկ, տեսուչներ և ուսուցիչներ, որոնք «հոգևորականներ» կպատրաստէին: Առաւել ևս խիստ հրաման է տալիս եպիսկոպոսաց նոյն իսկ ձեռնադրութեան մաշտոցի մէջ իւր «խրատ պատուիրանի» նախաբանութեամբ: Այդտեղ պահանջում է բարեջան Հայրապետը.

¹ «Արարտ», 1872, էջ 35:

«Ա. Պարտ և արժան է՝ զի ընծայեալն ունիցի զուսուումն գիտութեան գէթ այնչափ՝ որչափ պիտոյ իցէ առ ի զայլս հրահանգելոյ ի գիտութիւն վարդապետութեանց հաւատոյ և վարուց բարեաց, քաջ իմանալով զամենայն զբանս և զպատուէրս Ս. Աւետարանին Քրիստոսի:

բ. Զի ոչ միայն ունիցի զսահմանեալն ի կանոնաց զչափ հասակի երիտասարդութեան կամ զառն կատարելոյ, այլ և վկայեալ իցէ մինչև ցայնժամ հոգեսիրութեամբն և սրբասիրութեամբ...:

գ. Զի քաջահմուտ իցէ խորհրդոց Եկեղեցւոյ և խորհրդակատարութեանց ծիսից, որպէս և ամենայն կարգաց աստուածապաշտութեան աւանդելոց մեզ ի նախնի Հայրապետաց:

դ. Զի գիտակ իցէ ծանրութեան և մեծութեան հրեշտակակրօն պաշտամանն, յոր կոչի ընծայեալն, և զարհուրեալ դողայցէ յամենայնէ, որ օտար իցէ ի պարտուց քահանայականին սրբութեան...:

Իսկ քառասունքի համար պատուիրում է.

«Զի զքառասնորդսն զայնոսիկ ոչ միայն պահօք և աղօթիւք և լուութեամբ անցուցանիցեն յԵկեղեցւոյ ձեռնադրեալքն ի քահանայութիւն, այլ և յանձնեալք մեծաւ խնամով ի դաստիարակութիւն և ի հրահանգս աւագերիցու, որ քաջ խելամուտ իցէ ամենայն կարգաց աստուածապաշտութեան, և նախանձաւոր աւանդապահ անվրէպ և անսայթաք կատարման խորհրդոց և արարողութեանց Եկեղեցւոյ, այլ և խրատս և հոգեշահս մատակարարիցէ նորընծայիցն յիւրմէն և ի հոգեշահ գրուածոց Հարցն սրբոց և վարդապետաց Եկեղեցւոյ»:

Այս հոգեւոր նախապատրաստութիւնն անհրաժեշտ է, վասն զի առանց դորան հաւատքը հաստատուն և կատարեալ համոզմունք չէ, ըստ որում անյուսալի է դիւրաշարժ և դիւրափոփոխ հաւատքը, քանի որ ժողովրդի տունը քանդողը քահանայի անհաւատութեան չար օրինակն է: Անհաւատութեան աղբիւրը զուրկ լինելն է եկեղեցական գիտութիւնից, ուրեմն այդ աղբիւրը պէտք է անպատճառ չորացնել նախ քան չնորհ տալը: Բայց ոչ ոք այնքան զուրկ չէ համոզմունքից կամ հաստատուն գիտութիւնից, որքան պատանին, որ շարժուն տերեւ է հողմի դիմաց: Ուստի և բացարձակ արգելուում է նախ քան երիտասարդական երեսնամեայ կատարելութիւնը քահանայութիւն տալ:

Ս. Գրիգոր Տաթևացին երեք կարգի է բաժանում այն ամենն, ինչ որ պահանջուում է քահանայացուից. «Նախ պարտ է զի քահանայքն պատուական լիցին ազգաւ, այսինքն՝ ծնեալ և սնեալ ի գող

եկեղեցւոյ ճշմարիտ հաւատով, ընտրեալ ծնողաց զաւակ, «զի ծառ բարի պտուղ բարի առնէ...»:

«Երկրորդ՝ կամի Քրիստոս, զի կարգաւորն լիցի այր կատարեալ և զօրաւոր հասակաւ մարմնովն և հոգւովն և ոչ տղայ հասակաւն, կամ անկատար մտօքն»:

«Երրորդ՝ կամի Քրիստոս, զի քահանայն լիցի անարատ մարմնով և հոգւով, որպէս հրամայեաց Աստուած Մովսիսի թէ՝ «ամենայն այր յորում իցէ արատ ինչ, մի՛ մատուցանիցէ պատարագ ինձ»¹:

«Եւ երկոտասանք էին ի հնումն արատք մարմնապէս»²:

«Նախ կաղ, որ նշանակէ զկաղալն ի յօրէնս, ք. կոյր, որ մտօքն են խաւար, գ. պտղակն ելուստ ի պտղոյն, որ բիծ ունի ի միտքն, դ. չիլ, թիւր տեսութիւն, ե. կարճունչն, պակաս ընտրողութեամբ, զ. ականջատ, որ անլուրն է կանոնաց, է. սապատողն, կուզն, կամ ելուստ ի թիկունքն, որ ոչ կրէ զբեռն քահանայութեան հպարտութեամբ, ը. ոտնաբեկ, յընթացս վարուց, թ. ձեռնբեկ, ի գործս բարիս, ժ. քոսն, զազիր գործն, ժա. քաղցկեղ, որ զայլս փոխէ ի մեղս, ժբ. միորձի պակաս զօրութեամբ և անգործ»:

Այսպէս ուրեմն մեր առաջ պարզուած է, թէ ինչպիսի հոգւոր և մարմնաւոր պատրաստութիւնք պէտք է ունենալ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու հաւատարիմ եպիսկոպոսից քահանայ ձեռնադրուելու համար: Այժմ տեսնենք, թէ քահանան ձեռնադրութեամբ ի՞նչ շնորհներ է ստանում:

Ձեռնադրութեան ստորին աստիճաններում քահանայացուն ստանում մի քանի շնորհներ, նախ՝ իբրեւ սաղմոսերգու, ստանում է պատուէր՝ բերանով ասածը հաւատալ սրտով, իսկ սրտով հաւատացածը կատարել գործով: Ապա ստանում է իրաւունք լինել աւելածու և դռնաբան Աստուծոյ տանը, ուղղամիտ ընթերցող և պատմող «աստուածային բանին», երդմնեցուցիչ, որ կարէ ձեռն դնել հիւանդաց վրայ և հրաժարեցնել «որք գան ի մկրտութիւն», ջահընկալ, որի «պաշտօնն է զջահս և զկանթեղս եկեղեցւոյն վառել, զսրբոյ պատարագին նշխար գործել և զբաժակն պատրաստել», դպիր, որի գործն է՝ «յեկեղեցին քարոզ ասել, խնկարկել, զպատարագիչն զգեստաւորել, զգատարկ սկիհն ի խորհրդանոցին բազմեցուցանել, ի սեղանն ելանել և սրբոյ պատարագին սպասաւորել», այլ և սրբութեանց անօթներն ու ծածկոցներն լուանալ:

Քահանայութեան նախընթեր աստիճանն է սարկաւագութիւնն, որ լրումն է բոլոր ստորին աստիճաններին: Ձեռնադրողին աղօթ-

¹ Ամառ. հատ., էջ 177:

² Գիրք Հարցմանց, էջ 370

քով նուիրագործելուց զկնի տալիս են ուրար, Աւետարան և բուրժառ՝ ասելով:

1. «Առ զմաքուր և զսուրբ ուրարս ի ձեռաց Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, և լեր սուրբ յամենայն խաբէութենէ մեղաց առաջի երեսաց նորա: Կեանք քո և վարք քո լիցին օրինակ ժողովրդեանս՝ որք են սուրբ Հաւատով ի Քրիստոս: Որպէս զի տեսցեն զքեզ գործել զայն՝ որով կարող լինիցիս Հասանել կենացն ի Քրիստոս Յիսուս Տէր մեր...»:

2. «Առ իշխանութիւն ընթեռնուլ զսուրբ Աւետարանս յեկեղեցիս Աստուծոյ՝ յունկն կենդանեաց, և յիշատակ ննջեցելոց»:

3. «Առ քեզ հրաման խնկարկել և բուրել հոտ անուշութեան ի սպասաւորութիւն խորհրդոյն»:

Սարկաւագութեան առաւել գործն է Աւետարանը վերաբերել պատարագին և կարգալ, նոյնպէս և ս. խորհուրդը վերաբերելով «մատուցանել պատարագիչ քահանային»¹: Սարկաւագութիւնն ամփոփում է իւր մէջ նախընթաց աստիճանաց իրաւասութիւնները: Բուն եկեղեցական աստիճանն սկսւում է դպրութիւնից, որից յետոյ այլ ևս չէ թոյլատրուում պսակուել²:

Յիշեալ աստիճաններն անցնելուց յետոյ, գուցէ կարծուի, թէ քահանայական ձեռնադրութիւնն այլ ևս պահանջներ չունի քահանայացուի արժանաւորութիւնից, մինչդեռ բոլորովին հակառակն ենք տեսնում: Եպիսկոպոսը նախ հարցնելով, որ քահանայացուն թողել է աշխարհական զբաղմունքներն և կամաւորութեամբ ընդունում է նոր կոչում, օրհնում է նորան, մաղթելով, որ աստուածային աջը սրբութեամբ պահէ նորան «ի սպասաւորութիւն Ս. Եկեղեցոյ»: Այնուհետև հարցնում է. «Ունի՞ զուսումն քահանայութեան լիով, և զգիտութիւն աստուածային օրինաց: Զի որ ոչ ունի զգիտութիւն Ս. Գրոց, նաև ոչ զգօրութիւնն Աստուծոյ որ ի նմա՝ ըստ Աւետարանին, մի՞ գուցէ յանցանիցէ»:

«Կարո՞ղ է ուխտել յանձին զհետ երթալ ընթացիցն Քրիստոսի, յաղքատութիւն, ի քաղց, ի ծարաւ, ի վիշտս, ի հալածանս, ի նախատինս, ի չարչարանս վասն Քրիստոսի, որպէս ասէ Տէրն մեր, թէ՛ որ զիս պաշտեսցէ՝ զհետ իմ եկեսցէ»:

¹ «Սարկաւագն մաքրէ (զերեխայս, զուրացողս, զայսահարս, զմեղսագործս, զհերձուածողս...), քահանայն լուսաւորէ և եպիսկոպոսն կատարէ»: Ամառ. հատ., էջ 173:

² «Մինչ ի՞նչ աստիճանն՝ հրաման է ամուսնութեան. իսկ դպրացն կարգի, որ է Ե-դն՝ ոչ գոյ հրաման ամուսնութեան, որպէս եւ ոչ սարկաւագին, որ է վեցերորդն: Այսպէս ասէ Ս. Դիոնիսիոս եթէ մաքրելիք են հինգ դասք՝ յորոց վերայ իշխէ սարկաւագն. եւ գործէ զմաքրողականն»: Ամառ. հատ., էջ 171:

«...Յանձն առնո՞ւս առանց ձանձրանալոյ յամենայն ժամ զգաստութեամբ կալ ի պաշտօնն Աստուծոյ, և ոչ փոխանակել զգործն Աստուծոյ ընդ մարմնաւոր գործոց»:

«Յանձն առնո՞ւս կատարել զամենայն հրամանս ս. առաքելոցն և Հայրապետաց, և կալ ըստ կանոնաց նոցա, և ոչ լուծանել կամ հակառակ կանոնաց ուսուցանել զոք ի վարս քրիստոնէութեան»:

«Ունի՞ խոստովանահայր, և ուսեա՞լ է զամենայն որպիսութիւն խոստովանութեան, զի և ինքն կալցի զխոստովանութիւն ժողովուրդեան՝ ի խրատել զնոսս զգուշանալ յամենայն մեղաց, զի մի՞ զարիւն նոցա ի ձեռաց սորա խնդրեսցէ Աստուած»:

Այս բոլորին դրական պատասխաններ ստանալուց յետոյ, նա բարեմաղթում է մի ըստ միոջէ, որ զօրանայ Աստուածանից և մնայ այդ աստուածադիր շաւղի մէջ: Ապա եպիսկոպոսն սկսում է հարցափորձ անել դաւանութեան վերաբերմամբ, թէ արդեօք ունի՞ ուղղափառ հաւատք Ս. Երրորդութեան և Քրիստոսի մարդեղութեան, թէ նզովո՞ւմ է 159 հերձուածողներին, մանաւանդ նոցա, որոնք, «ոչ խոստովանին զՅիսուս Քրիստոս Աստուած և մարդ կատարեալ, և զմարդն աստուածացեալ, և վասն այնորիկ՝ և ոչ Աստուածածին զՍուրբ Կոյսն Մարիամ», և կամ որոնք չեն դաւանում ի Քրիստոս մի բնութիւն և այլն, ըստ որում և ի միջի այլոց պահպանջում է նզովել Հռովմայ Լեոն Ա-ին և նորա տումարը¹: Այս ամենից յետոյ հարցական ձևով պահանջում է աշակերտել ուղղափառ ս. Հայրերին, որոնք են՝ Դիոնեսիոս Արիսպագացի, Յուստինոս վարդապետ, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ և նորա որդիք ու թոռները, Սեղբեստրոս և Աթանաս Հայրապետք, ս. Թարգմանիչք՝ Սահակ ու Մեսրոպ, Բարսեղ Կեսարացի, Գրիգոր Նիւսացի, Կիւրեղ Երուսաղէմացի, Եփրեմ Խուրի, Գրիգոր Սքանչելագործ, Գրիգոր Աստուածաբան, Եպիփան Կիւրացի, Յովհան Ոսկեբերան, Կիւրեղ Աղեքսանդրացի, Յակոբ Մծբնայ, Յովհան Օձնեցի, Յովհան Որոտնեցի, Գրիգոր Տաթևացի, Նիկիոյ, Կ. Պօլսի և Եփեսոսի ս. ժողովները և բոլոր ուղղափառ Հայրապետները, որոնք «ուղիղ դաւանութեամբ համառօտեն ի մեզ զբանն ճշմարտութեան»: Սորա հետ եպիսկոպոսը մաղթում է, որ Ս. Հոգու շնորհաց զեղումը ծաւալուի քահանայացուի վրայ, որպէս զի բանայ նորա մտքերը՝ «ի ճանաչումն աստուածութեանն Քրիստոսի» և պայծառացնէ՝ «ի դաւանութեան ուղղափառ հաւատոյ»:

¹ Հին հերձուածողներին նշանակելու առաւել եւս մեծ նշանակութիւն ունի, քանի որ այժմ էլ նոքա հետեւողներ են ունենում նոր դիմակի եւ նոր ձեւակերպութեան տակ: Իսկ նզովքը երդման յարակից ապահովութիւն է սեփական հաւատքի եւ համոզմունքի մէջ ամուր մնալու եւ հակառակից խուսափելու երաշխաւորութեամբ:

Ընդ սմին սա էլ է ընդարձակ հաւատամքն, որի մէջ ամփոփուած է լիովին Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու դաւանանքը:

Այնուհետեւ եպիսկոպոսը աղօթում է, որ Աստուած զօրացնէ քահանայութիւն ամենայն առաքելութիւններով և շնորհներով, որպէս զի նա կարողանայ Քրիստոսի խաչի յաղթութեան կարող լինել, ոչինչից չվախենալ և նմանել Քրիստոսին: Դորա հետ մաղթում է նորան և քահանայական շնորհներ, որոնք ամփոփուում են հետեյալի մէջ.

«Առ զլուծ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի. զի լուծ նորա քաղցր է, և բեռն նորա փոքրոգի» (Մատթ. ԺԱ 29):

«Առ քեզ սաղաւարտ փրկութեան ի ձեռաց Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի» (Եփես. Զ 17):

«Առ քեզ իշխանութիւն ի Հոգւոյն սրբոյ՝ կապելոյ և արձակելոյ, զոր Տէրն մեր ետ հրաման առաքելոցն սրբոց...» (Մատթ. ԺԸ:18):

Եւ յետոյ ճակատն ու ձեռքերն օծելով. «Առ ընկալ քեզ իշխանութիւն և կարողութիւն ի Հոգւոյն սրբոյ, կնքել և կատարել զսուրբ պատարագս յանուն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի՝ վասն կենդանեաց և ննջեցելոց» (Ա Կորնթ. ԺԱ 24):

Եթէ մի առ մի թուենք քահանայի իրաւասական գործերը, կուենենանք հետեւեալը.¹

1. Գործով կատարել և խօսքով «սերմանել զկենդանարար և զուղղափառ հաւատս առաքելական եկեղեցւոյ յամենայն լսողս», հարկաւ՝ քարոզելով Քրիստոսի Աւետարանն և խրատելով հաւատացեալներին:

2. Կապել և արձակել, ձգտելով ամենքին ևս ճշմարիտ անդամներ դարձնելու Աստուծոյ արքայութեան:

3. «Մերժել և հեռացուցանել զամենայն ախտս, չարչարանս... ի մարդկանէ, դնելով ձեռս ի վերայ», ուրեմն՝ բժշկել թէ՛ հոգեպէս և թէ՛ մարմնապէս:

4. «Կոչել զՀոգին Սուրբ յերկնից առ ի Հոգւոր կենդանութիւն վերստին ծնելոց և լուսաւորելոց ս. աւագանաւն», այսինքն՝ մկրտել և դրոշմել:

5. Հաւատով կատարել զահաւոր և զերկնային խորհուրդ Մարմնոյ և Արեան Տեառն մերոյ և Փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի ի թողութիւն մեղաց արժանապէս հաղորդելոցն, ընդ սմին և ապաշխարել տալ ըստ հարկին:

6. Պսակի ս. խորհուրդը կատարել:

¹ «Կրկին է գործ քահանայից, նախ զմեղսն սրբել ի մարդոյ, եւ զմարդն ընծայել Աստուծոյ»: Ամառ. հատ., էջ 443:

7. Կատարեալ հաւատարմութեամբ նուիրուած Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցուն, այցելել միշտ իւր հօտն և օրինակով ու քարոզով նոյնը ներշնչել ամենքի սիրտը թէ՛ ընտանիքներում և զանազան հաստատութեանց մէջ և թէ՛ հիւանդանոցներում ու բանտերում:

Քահանան ընդհանրապէս պէտք է և պարտ է շարունակ աշխատել, որ իւր համայնքն ու ծովը հաւատքով և առաքինութեամբ օրըստօրէ գօրանայ ու բարգաւաճի և ազատուի չար որոմներից ու մոլեխիւղներից, որոնք, անհաւատութեամբ օտար լինելով Աստուծոյ արքայութիւնից, իրաւունք չունեն հաւատացելոց և առաքինեաց հետ հաւասար պատիւ վայելելու և աստուածային պատուի ու վարձի ոյժը կորցնելու հաւատացողի աչքի առաջ: Քահանայութեան այդ շնորհները բացատրութեան կարօտ չեն, միայն մի լուսաբանութիւն է պէտք կապելու և արձակելու վրայ:

Արձակել կարող է քահանան թէ՛ անգիտութեամբ գործած և թէ՛ զղջացած մեղքերից, բայց ոչ այն մեղքերից, որոնք գործուած են դիտութեամբ և ակամաւ և չեն ապաշխարուած կամ զղջացած (մահու չափ մեղքեր): Ընդ սմին նկատելի է, որ ոչ ամեն կապումն և արձակումն է կատարուում: Անկատար է մնում.

«Նախ՝ թէ անկարգաբար կապէ, որպէս քահանայ զեպիկոպոս կամ զկաթողիկոսս, կամ սարկաւազ զքահանայ. այս ոչ կատարի....»:

«Երկրորդ՝ թէ զանպարտս անիծէ»:

«Երրորդ՝ վասն ախտի, այսինքն փառաց կամ մախանաց, կամ ագահութեան ընչից, կամ այլ ինչ այսպիսեացս, ոչ կատարին կապանքն»:

«Զի թէպէտ քահանայն և բանքն նոյն է, այլ ոչ դիտաւորութիւնն: Զորօր.՝ մահանայ ոք ի վաճառանոցն ի բազում հացս և ի գինիս ասասցէ՝ «այս է մարմին իմ և արիւն իմ», ոչ կատարի, զի ոչ ունի զդիտաւորութիւնն. նոյնպէս և աստ»: Սակայն.

«....Անկատար մնայ ըստ այնմ, որ ի յանիծելն ոչ կատարի, այլ ըստ որում դառնայ ի յանիծողն կատարի: Նոյնպէս և արձակելն, այսինքն՝ օրհնելն ոչ կատարի, թէ այնպէս անկարգաբար իցէ... Այլ զոր Հոգին յայտնեսցէ զարժանիսն՝ նմա կատարի»¹: Այլ և հաւասարաշնորհ եկեղեցականք չեն կարող իրար կապածն արձակել կամ արձակածը կապել, ինչպէս և քահանան քահանայինը: «Մինչդեռ անիրաւ կապեալն արձակեսցի, և կապողն պատժեսցի, ոչ միայն ի համակարգից, այլ և ի ներքնոց»: Այսպիսով ուրեմն, ճշմարիտ

¹ Գիրք Հարց., էջ 539-542:

հաւատքով վառուած, պէտք է քահանան աջակից և զօրավիգն ունենայ Ս. Հոգուն, որպէս զի աստուածային լինին իւր արածները: Վասն որոյ և ասում է Ս. Գ. Տաթևացին՝ ուղղելով իւր խօսքերը քահանաներին.

«Արդ, եղբա՛րք, տեսէք և ի միտ առէք թէ որպիսի գործոյ լինիք սպասաւոր. զի աստուածագործութիւն աւանդի ձեզ. և Աստուած հուր ծախիչ է, պարտ է ունելեօք ըմբռնել զհուրն. և ո՞ր է ունելիք, այսինքն սրբութիւն: Զի Աստուած սուրբ է և սրբութեամբ արժանաւորիմք սրբոյն. զի սուրբն՝ յանսուրբ տեղւոյ ոչ բնակի»¹:

Լրութեան համար պէտք է խօսել և քահանայի բարոյական գործունէութեան մասին, սակայն այդ շատ կերկարէր, բաւ է, որ քահանան Քրիստոսին պէտք է նմանի: Սակայն յիշեցնող կարեն Յովհաննէս Սարկաւազ վարդապետի յայտարար անուններն, որոնցով նա նշանում է ճշմարիտ քահանային: Ահաւասիկ այդոնք.

«Բժիշկ, հրեշտակ, քաւիչ, վարդապետ, դաստիարակ, հայր, դայակ, աւետարանիչ, հովիւ, զօրագլուխ, մարգիչ, լոյս, քարոզ, տնկագործ, մշակ, գլուխ՝ յետ գլխոյն, առաջնորդ, տեսուչ, հրաւիրակ, լուանող, որսորդ, տաճարապետ, հարսնածու, հաւատարիմ ծառայ, պահապան, գանձակալ, կերակրիչ, մատուակ, զգեցուցանող, նուիրիչ, միջնորդ, դատաւոր, հազարապետ (տնտես), տնօրէն, հանդիսապետ, որոշիչ, կամք Աստուծոյ, պաշտօնեայ, դէտ, ժառանգաւոր, կատարիչ, խորհրդածու և այլ միանգամ որովք ի ձեռն որոց խորհուրդ աստուածապաշտութեան ընու և եկեղեցի Քրիստոսի գեղեցկապէս և քաջօրէն կարգօք մատակարարի և ամբողջ մնայ»²:

Այսքան ընդարձակ գործունէութիւն ունի քահանան, ուստի և Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու շրջանի հիմնական գործօնն է նա, վասն զի քահանան հնարաւորութիւն ունի ընտանիքների այցելու հովիւ, խրատող և մխիթարող լինելու և իբրեւ խոստովանահայր՝ ամէնքի վշտերին ու նեղութիւններին կարեկից լինելու՝ խորհրդակցելով³: Բայց վա՛յ այն քահանային, որ կենդանի հաւատք չունի, նա Ս. Հոգու շնորհներն ոչ կկարենայ վայելել և ոչ վայելե տալ ու իւր անարժանութեամբ կայրուի, ինչպէս տեսանք:

¹ Ամառ. հատ., էջ 173:

² Յաղագս քահանայութեան եւ քահանայից եւ գլխոց նոցին (Սոփերք, Գ), Վեներտիկ, 1853, էջ 25

³ «Աղաչեմք, զի ըստ անուան կոչման եւ զգործն կատարիցք եւ որպէս հարք եւ ծնողք ժողովրդեան ձերոյ յամենայն ժամ տուք նոցա զհոգեւոր խրատս, միշտ ուսուցանելով յեկեղեցւոյ ի հրապարակս եւ առտնին, զամենայն ոք ըստ իւրաքանչիւր հասակի զգուշացուցանելով եւ յորդորելով յաստուածայինսն»: Ն. Շնորհալի, Ընդհանր., էջ 69:

Պատարագի համար քահանայապետություն ունի առանձին զգեստներ, որոնց նշանակություն մասին աւելորդ է լինիլ տեղեկություններ բերել: «Առաջին զգեստն է խոյրն, և նշանակէ բան ինչ հոգեւորապէս: Նախ՝ ցուցանէ զգործութիւն հոգեւոր, երկրորդ՝ ցուցանէ խոյրն զծածկոյթն զայն՝ որով ծածկեցին Հրէայքն զգլուխ Քրիստոսի... Եւ վասն այն զգեցուցանէ զխոյրն՝ զի անդ է հինգ զգայութիւնն. զի պարտ է քահանային, որ պատարագէ՝ իբր զՔրիստոս լինի, որ երթայ ի չարչարանս: Խնուլ զաչս յարատ հայելոյ, և զլսելիս և զբերանս ի դատարկութեանց, ծածկելով զկուրծս ի վերայ սրտին, որ զբարի խորհուրդն ժողովէ ի սիրտն»:

«Բ. զգեստն է չապիկն: Եւ այն ցուցանէ զսպիտակ հանդերձն՝ զոր զգեցոյց Հերովդէս Քրիստոսի վասն նախատանաց, նաև ցուցանէ զսուրբ վարս...: Եւ ի ժամ պատարագին պատշաճի քահանայիցն սպիտակ հանդերձ, զի գործ քահանայիցն՝ է գործ հրեշտակաց, և աւետարանն յորժամ խօսի վասն հրեշտակաց հանդերձին, սպիտակ ցուցանէ զհանդերձս նոցա: Վասն այն պարտ է զի քահանայի կեանքն սուրբ լիցի որպէս հրեշտակաց»:

«Գ. զգեստն է գօտին, և ցուցանէ զխարազանն զայն՝ որով հարին զՔրիստոս կապեալ ընդ սեանն: Դարձեալ ցուցանէ գօտին զսպումն գէջ ցանկութեանց, և կաթիլ յողջախորհութեան և զգաստանալ, որպէս ասէ Աւետարանն. «Եղիցին գօտիք ձեր պնդեալ ընդ մէջս և ճրագունք լուցեալ»: Զի որ զմէջն գօտով ոչ պնդէ. ոչ ինչ կարէ դնել ի ծոցս իւր, այսպէս որ ոչ պահէ զողջախորհութիւն, ամենայն բարի գործքն հեղանին ի նմանէ...»:

«Դ. զգեստն է ձեռնուրարն և բազպանն, և այս ցուցանէ զկապանն որով կապեցին Հրէայքն զձեռն Քրիստոսի յորժամ ըմբռնեցին զՔրիստոս: Նաև ցուցանէ զօրայս փնջեալ, այսինքն զգործս բարիս ժողովեալ. վասն այն եղեալ է ի ձախոյ ձեռն՝ որ զկեանս զայս ցուցանէ. և բազկուրարն որ երկու ձեռն՝ զի ի կեանս յայս պարտէ սերմանել զբարիս որ է ձախ, և ի հանդերձեալն հնձել, որ է աջ: Նաև ձեռնուրարն ցուցանէ զմաքրութիւն ներելի մեղաց, զի նման է փոքրիկ վարչամակի որով մաքրեն...»:

«Ե. զգեստն՝ որ է ուրարն, որ ցուցանէ զկապանսն որովք կապեցին զՔրիստոս ընդ սիւնն: Նաև ցուցանէ զլուծ պատուիրանացն Աստուծոյ՝ որ թեթեւ է և քաղցր...»:

«Զ. զգեստն է նափորտն. ցուցանէ զկարմիր քղամիթն Քրիստոսի, յորժամ տանէին ի չարչարանս: Նաև ցուցանէ զաստուածային սէրն, զի որպէս նափորտն է վերին զգեստ և ծածկէ զամենայն, նոյն-

պէս սէրն Աստուծոյ՝ ծածկէ զամենայն մեղս, որպէս ասէ առաքեալն, «սէր ծածկէ զբազմութիւն մեղաց»։ Եւ որպէս նափորտն է ի վերայ ամենայն զգեստուցն, նոյնպէս սէրն ի վերայ ամենայն առաքինութեանց։ Եւ այս գիտելի է՝ զի զամենայն զգեստ զոր ունի վեց կարգն՝ որ ի վայր է քան զքահանայն, կարէ զգեստուլ քահանայն և կատարել զամենայն գործս նոցա։ Եւ այս ցուցանէ թէ ամենայն առաքինութիւնք որք տարածեալ են ի ներքին կարգաւորսն՝ պարտ է զի քահանայն ժողովեսցի»,¹ ճիշտ այնպէս, ինչպէս և կաթողիկոսն բոլոր ստորին կարգերինը։

Այս գեղեցիկ զգեստաւորութեան նշակութիւնը պէտք է հաստատապէս արծարծուած լինի ոչ միայն քահանայի կամ հոգեւորականի հոգու մէջ, այլ և առ հասարակ բոլոր ժողովրդի մէջ, որպէս զի իւրաքանչիւր ոք եկեղեցում աղօթելիս՝ գեղեցիկ գաղափարներով ոգեւորուած և ջերմեռանդ զգեցմունքներով վառուած սլանայ հոգեով դէպի Աստուած։ Իւրաքանչիւր աղօթողի համար, լինի նա հոգեւորական թէ աշխարհական, բնաւ բաւական չէ միայն արտասանել մեր նախնեաց հոգեշունչ աղօթքներն ու երկրպագել, այլ անհրաժեշտ է, որ իւրաքանչիւր խօսք, իւրաքանչիւր բառ անգամ ի սրտէ բղխի, ջերմեռանդութեամբ ուղեկցուի և հոգեկան բոլոր կարողութեանց մէջ առաքինութեան արմատներ աճեցնէ ու զօրացնէ։ Աղօթքը ծէս չէ, այլ հոգու երկնաբարբառ հաղորդակցութիւն է Աստուծոյ հետ։

Կուսակրօն քահանան է արեղան, որ ունի վերստին մի ձեռնադրութիւն։ Սա արդէն ուխտ է ուխտում, ուստի և պարտաւորուում է տալ գրաւոր խոստումն, թէ. «Ես...խոստանամ և ուխտեմ առաջի Աստուծոյ և սրբոց նորա զուխտս կատարեալ հնազանդութեան, կամաւոր աղքատութեան և կրօնաւորական ողջախոհութեան, ուրանալ զանձն և զյօժարութիւն կամաց իմոց, և կալ ի կարգի սահմանաց Հարցն սրբոց, ընդ հրամանաւ վանահօր»։ Այս է Հայաստանեայց Եկեղեցում աւետարանի գաղափարական շրջանի անձնութիւնն, ըստ որում և ձեռնադրութեան միջոցին աղօթում է, որ Աստուած տայ ուխտողին զօրացուցիչ շնորհներ, ընդ նմին օրհնում են նորա զգեստներն, որպէս զի լինին առաքինութեան պահպանակներ։ Եւ այսպիսով եպիսկոպոսն աղօթում է առ Հայրն Աստուած.

«.....Շնորհեա՛ ի ձեռն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ծառայիս քո...արեղայի՛ որ ուրանայ զցանկութիւն աշխարհի՝ արժանի լինել ողորմութեան քում։ Որպէս զի նորոգեսցի հոգւով և մարմնով,

¹ Ամառ. Հատ., էջ 182. «Այլ եւ պարտ է քահանային սրբել զգագաթն եւ հարթել զհերն բոլորածել նման թագին Քրիստոսի՝ որ եղաւ պսակ ի գլուխն իւր», էջ 183։

և զհին մարդն մերկասցի խորհրդով իւրով և գործովք, և զգեցցի զնոր մարդն որ ի քէն է հաստատեալ...»:

Առ Որդին Միածին ևս.

«....Ծանիր զսա ի մէջ ոչխարաց քոց, և սա ծանիցէ զքեզ և ձայնի քում լուիցէ, զօտարի զհետ ոչ երթիցէ, և մի՛ լուիցէ զձայն այլոց, այլ զքոյդ, որպէս ասացեր, որ զիս սիրէ՝ զհետ իմ եկեսցէ...»:

Եւ առ Հոգին սուրբ.

«....Տուր սմա խորհուրդս բարիս. իմաստնացո առ ի քէն և ուղղեա՛ քոյին սովորական շնորհիւ, և օծ զսա քո օրհնութեամբդ: Աղաչանօք բարւոյ Հօրն մերոյ սրբոյն Գրիգոր Լուսաւորչի, զոր ետուր սահման այսմ սրբոյ օրինացս...: Դարձո՛ զսա յամենայն չար ցանկութեանց և արձակեա՛ յամենայն կապանաց մեղաց: Հայեաց ի սա, և զշնորհս յոր հաստատեցաւ՝ եռացո՛, և զամենայն խռովութիւնս հեռացո՛...»:

Հարկաւ աստուածային շնորհը միշտ կը զօրացնէ ուխտեալին դէպի ամենայն առաքինութիւն, դէպի «խոնարհութեամբ յաշխատութիւն՝ ի հնազանդութիւն և ի վշտակրութիւն», միայն թէ սա ևս հաւատքով զինուած լինի՝ շնորհաց ընդունակ լինելու համար: Ապա տալիս են և վեղարն «ի ցոյցս խոնարհութեան և ուրացութեան աշխարհի» և մաղթում ուխտեալին լինել «հպատակ և հնազանդ Եկեղեցւոյ, կանխեալ ի սէրն Աստուծոյ հոգւով ի տուէ և ի գիշերի»:

Աբեղան ունի նոյն իրաւասութիւնք, ինչ որ քահանան, սակայն իբրեւ կուսակրօն, այսինքն իբրեւ կատարելապէս նուիրուած Եկեղեցուն և իբրեւ մի պաշտօնեայ, որ ըստ Քրիստոսի վարդապետութեան, ամենաբարձր և գաղափարական դիրք է վայելում իւր լիովի անձնուիրութեամբ, շնորհով ևս բարձր է քահանայից: Սոսկ աբեղան կարող է քարոզիչ լինել մի փոքրիկ վիճակում՝ առանց կապուծ լինելու մի համայնքի հետ, նա կարող է քորեպիսկոպոսական պաշտօն վարել և ստորագրեալ լինել յաջորդական պաշտօն վարող մի ծայրագոյն վարդապետի:

Աբեղան պարփակում է իւր մէջ միայնակեցական առաքինութիւններ ևս, ուստի և նա էլ կրում է միայնակեացի զգեստներ: «Արդ՝ մոնոզոնն (միայնակեացն) ունի ե. զգեստ: Նախ քուսիթայն ի գլուխն, որ է ծֆուլն, որ նշանակէ զշնորհսն Քրիստոսի ի գլուխն իջեալ որ է պատուական մասն անդամոցն. և բոլորն՝ զի բոլորապէս զհոգի և զմարմին պահպանէ շնորհքն Աստուծոյ: Երկրորդ՝ հանդերձն նեղ և անձուկ ընթացքն: Երրորդ՝ գօտին ի զսպումն ցանկու-

թեան երիկամացն: Չորորդ՝ հողաթափ յոտս՝ ի նշանակ արիութեան: Հինգերորդ քառակուսի թիկնոցն՝ ի նշանակ խաչին»:

«Իսկ կրօնաւորն որ է սքեմաւորն՝ ունի չորս զգեստ աւելի, այսինքն զկնկուղն առանց պատուոյ, որ է սպիտակ ծիրն, որ նշանակէ զծածկիլն ամենայն զգայարանաց, և զմիտս զսպելն ի յերկրէ, և միայն յերկինս ուղղել: Այլ և ունի զսքեմն ի վերայ ուսոյն խաչանման, որ նշանակէ զլուծ պատուիրանին, և զխաչն Քրիստոսի յուսն բարձեալ: Այլ և զաղաբողոն նափորտն վերարկեալ ծածկոյթ մինչ ի ստորոտն, որ նշանակէ զսէր և զխոնարհութիւն, որ է ծածկոյթ և զարդ ամենայն առաքինութեանց»¹:

Այս ամենից պարզ տեսնում ենք թէ քանի բազմապատիկ են այն շնորհները, պատիւն ու վարձքն, որոնք վայելում է քահանան և առհասարակ իւրաքանչիւր հոգեւորական ըստ իւր կարգին: Ուստի և նոյնքան մեծ է նորա պատասխանատուութիւնն, ըստ որում և յանցանքի համար պատիժը: Հոգեւորականի պատիժը չորեքպատիկ աւելի է աշխարհականից, ասում է ս. Գ. Տաթևացին:

«Նախ՝ զի ժողովուրդն միայն վասն իւր մեղացն տանջի, իսկ քահանայն վասն իւր և վասն ժողովրդեանն՝ որոց տէր է կացեալ թէ շատ և թէ ասկաւ, զի «որում շատ տուաւ շատ խնդրեսցի» ըստ Տեառն»:

«Բ. պարտ է քահանային զբարին ուսուցանել և խրատել հանապազ զժողովուրդն. և թէ զայն ոչ առնէ և ծուլանայ, և զչարն առնէ և ուսուցանէ զնոսա և գայթակղին, պատճառ նոցա մեղացն լինի. զի վա՛յ որ գայթակղեցուցանէ զմի ի փոքրկանցս յայսցանէ, ասէ աւետարանն, լաւ էր նմա խեղդիլ ի ծով...»:

«Գ. զմուտս ժողովրդեանն ուտեն քահանայքն, պարտ է վճարել զայն, որպէս ասէ օրէնքն «զմեղս ժողովրդեան իմոյ կերիցեն քահանայք և քաւեսցեն վասն նոցա»:

«Դ. զի քահանայն գիտութեամբ մեղանչէ, որ գիտէ զկամս Աստուծոյ և զօրէնս, և զծանրութիւն մեղացն, և զյաւիտենից տանջանսն: Վասն որոյ առաւել տանջի քան զաշխարհականն՝ որ ի նմանէ ուսանի զօրէնս և զկամս Աստուծոյ: Վասն որոյ ասէ Տէրն. «որ գիտէ և գործէ արժանի գանի, արբցէ գան բազում», քան որ ոչ գիտէ և գործէ»²:

Եւ իրաւ, որքա՛ն մեծ է ճշմարիտ քահանայի ազդեցութիւնն ու ներգործութիւնը, որոնցով կրթութիւն, դաստիարակութիւն և փրկութիւն է ժողովուրդն, այնքան մեծ է և կորստաբեր հետեւանքն,

¹ Ամառ. Բատ., էջ 175:

² Ամո., էջ 442:

որ ծագում է վատ և անարժան քահանայի օրինակից ու գործունէութիւնից: Հարկաւ, նա որ մեծամեծ շնորհներ է վայելում Աստուածանից և անարժան անօթ դառնում՝ մինչև իսկ ժողովրդի կորստեան պատճառ լինելով, սոսկալի ջախջախումն կը կրէ ինքն ըստ ինքեան և նոյն իսկ որդւոց որդի: Թող ուրմն իւրաքանչիւր եկեղեցական լաւ լսի մեր անձնագոհ վարդապետի սուրբ խրատը:

«Պարտ է ձեզ հաշտ լինել ընդ Աստուծոյ և ապա զԱստուած հաշտեցուցանել ընդ մարդկան. հրեշտակք էք Աստուծոյ առ մարդիկ, նման եղերուք բարի հրեշտակաց և ոչ հարին սատանայի»:

«Ճրագ էք վառեալ ի տան Աստուծոյ, մի՛ ծուլութեամբ և ախտիւք շիջուցանէք զլապտերս հոգւոց ձերոց, զի մի՛ ընդ յիմար կուսիցն արտաքոյ մնայք յառագաստէ փեսային: Այլ արթնութեամբ և արիւթեամբ ընդ իմաստուն կուսանացն՝ արժանի լիցուք երկնաւոր հարսանեացն»:

«Աղ էք նեխեալ մարմնոյ ժողովրդեանն, մի գիջութեան սրտիւք անհամիցիք և ընկեցեալ արտաքս կոխան լինիցիք ի մարդկանէ»:

«Դետ էք կարգեալ տանն Աստուծոյ, յորժամ տեսանիցէք զսուրն եկեալ՝ զգուշացուցէք զժողովուրդն՝ զի մի՛ զարիւն նոցա ի ձեռաց ձերոց խնդրեսցէ Աստուած»:

«Հովիւ էք բանաւոր հօտին Քրիստոսի, մի՛ միայն զկիթն առնոյք և զասրն, և զոչխարացն անփոյթ առնէք, այլ բարեպէս հովուեցէք յարօտ կերակրոյ, և ի ջուր հանգստեան սնուցէք առաջնորդելով յեկեղեցիս»:

«Զկաղացեալս յօրէնս, և զկուրացեալս ի հաւատս, և զբորոտեալս ի մեղս, սրբեցէք և բժշկեցէք, և մխիթարութեան բանիւ տածեցէք: Զի յետ աստեացս՝ յերկնաւոր փարախն առ քաջ հովուապետ ժողովեսջիք ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր, որ է օրհնեալ...»¹:

ՎԵՐՁ

¹ Ամառ. Հատ., էջ 173:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐԻ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՆԵՐԻ ՁԳՏՈՒՄՆԵՐՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ¹

Նախ քան ԺԴ դարերի սկզբի աղմուկների մասին խօսելը, պէտք է ուշադրութիւն դարձնել աւելի ևս առաջ այն ժամանակի վրայ, յորում այդ աղմուկները շարժառթող քաղաքականութիւն հիմնադրուեց: Այդ հիմնադրութեան հռչակաւոր հեղինակներն էին Պաշլաւունիներն, որոնք միակ անձինքն էին այդ ժամանակ՝ ճանաչող Հայաստանեայց Եկեղեցու ազատամիտ սկզբունքն դէպի ուրիշ քրիստոնեաներն, պաշտպանելու իւր գաղափարներն և թողնելու այլ եկեղեցիներին պաշտել իւրեանցը հաւատով: Այդ կաթողիկոսների գործունէութիւնն ամփոփուած է նոյն իսկ իւրենց նամակներում, որոնք ժողովուած են «Ընդհանրականի»² մէջ: Ժողովողն է Ներսէս Լամբրոնացին, որ և բացատրութիւններ է տալիս իւրաքանչիւր թղթի հանգամանաց նկատմամբ, ըստ որում գրչագրաց մէջ գտնուած ենք նորա յիշատակարանը. «Այսմ ականատես և ականջալուր եղեալ նուաստս Ներսէս՝ համանուն որդի նորին տեառն Ներսէսի հայրապետի: Ըստ փափաքման քո՝ իշխան բարեպաշտ և հարազատ եղբայր իմ Հեթում, շարադրեցի համառօտաբար զպատճառս նամակացն հանդերձ թղթովք: Իսկ զբովանդակ վարս երանեալ հօրն մերոյ և Ս. կաթողիկոսին տեառն Ներսէսի, եթէ կամիցիս կարգաւորաբար ուսանիլ, նախ քան զայս՝ մեր աշխատասիրաբար տաղաչափական բանիւ գրեալ, զոր առեալ ի ձեռս ընթերցիս և մխիթարեսցիս ըստ առակախօս իմաստնոյ՝ եթէ «ի յիշատակ արդարոց՝ խնդան ժողովուրդք», քանզի յայս փափագ միայն զքո բարեպաշտութիւնդ ի մերումս ժամանակի տեսաք վարարկեալ առ ի խնդրել և յուսանել, զոր իմ կամելով ըստ կարգի գրեցի ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ՝ որ է օրհնեալ յաւիտեանս յաւիտեից ամեն»:

Այն անցքերն, որոնք հաստատուած են գլխաւորապէս այդ թղթի վրայ, բացատրուած կգտնենք ընթերցողք գրութիւն մէջ³ մանրամասն

¹ «Արարատ», 1893, էջ 25-48, 129-145, 236-253, 319-350, 404-411:

² «Թուղթ ընդհանրական, արեալ երիցս երանեալ ս. Հայրապետին մերոյ տեառն Ներսիսի Շնորհալույ: Ի Հայրապետութեան Տ. Տ. Մատթէոսի Ա. Աստուածընտիր կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: 1865. Ի Ս. Էջմիածին»: Տես և Գրիգոր Տղայ մամականի. Վնենտիկ. 1865.

³ «Հայաստանեայց եկեղեցին և Բիւզանդեան ժողովոյց պարագայք» պատմական

յառաջադրված, սակայն, ջանալով այդ բոլորը հետզհետեւ լրացնել, մոլթ կետերն պարզաբանել, հարկ կայ դոցա վրայ առաւել ևս ընդարձակ խօսելու: Որովհետեւ այդ գործերն սկսուեցան Գրիգոր Գ-ի ժամանակ և դորա թուղթը դեռ չէ հրատարակուած, ուստի դենք այստեղ այդ աղբիւրն, որին պէտք է հետեւեն և մի քանի որիշ նամակներ ի կատարեալ լուսաբանութիւն այդ պատմութեան:

Արդէն ասել եմ, որ Հայոց եկեղեցուն չեն վերաբերում բիւզանդական «տիգերական» կոչուած ժողովները: Մինչև անգամ այդ կանոնները, որոնք պատկանում են այս ու այն օտար եկեղեցու ժողովներին, Հայոց համար բնաւ ոյժ չունին, այլ դոցանից օգտուելու համար են հաւաքուած Հայոց կանոնագրերում: Հայոց եկեղեցու կանոնները դրուել են Հայոց եկեղեցական ժողովներում ևեթ, որոնցով և միայն կառավարուել Հայաստանեայց եկեղեցին դարերի ընթացքում՝ հաւատարմութեամբ: Օտար ժողովոց կանոններն ևս կարեն երբեմն Հայոց ժողովով զօրութիւն ստանալ, բայց երբէք ոչ առանց այդ վաւերացման: Այդ պարզ երևում է հենց Ե դարի Շահապիվանի ժողովի որոշումից, որով Նիկիոյ ժողովի կանոնները վաւերացուած են վերստին, իսկ մի ուրիշ որ և իցէ ժողովոց կանոններ հեղինակութիւն չունենին¹: Ահա և այդ որոշումը:

«Ժողովականներ միաբան ասէին այսպէս, թէ զեղեալ կարգ սրբոյ Գրիգորի, և Ներսէսի, և Սահակայ, և Մաշտոցի, դուք անդրէն հաստատեցէք՝ և այլ զլաւն ևս որպէս և ձեր կամքն են, և մեր կամօք և ախորժիւք յանձն առնումք, քանզի կարգք եկեղեցւոյ թուլացան, և մարդիկք յանօրէնութիւն դարձան:

Արդ, օրենք, որ յԱստուծոյ եղան, հաճոյ են և եկեղեցւոյ նորա շինութիւն. դուք զայն կարգեցէք՝ և մենք հնազանդեմք և հաստատուն պահեմք, և եթէ ոք հաստատուն ոչ պահիցէ զկարգս օրինաց, կամ եպիսկոպոս, կամ երեց, կամ ազատ, կամ շինական, պատուհաս կրեսցէ և տուգանս տացէ:

Եւ զայս ասացեալ միաբան քահանայպետիցն, եթէ առաքելական և նիկիական կանոնն հաստատուն կացցեն, և մեք հնազանդեալ եմք: Բայց որ ինչ պիտոյ է ի լրութիւն ի նոյն կանոնս, և մանաւանդ ի մէջ տանս Թորգոմայ և Կողմանց արեւելացս: Ապա կարգեցին և եղին այսպէս....»²:

Այս պարզ վճիռը բացարձակ սկզբունքն է Հայոց եկեղեցու, որին

յառաջադրութիւն: Մոսկվա, 1892, էջ 157- 226:

¹ Յարմար առթիւ կաշխատենք Հայոց եկեղեցու ժողովոց կանոնների վրայ խօսել:

² Մանրամասն բանավարութիւն տես յիշեալ գրութեան մէջ, երես 7-49:

և համաձայն արտահայտում է Գրիգորի այս թուղթն ևս: Վերնագրի մէջ չկայ, թէ Գրիգոր Գ-ինն է, սակայն ամբողջ բովանդակութիւնը հաստատապէս ճշմարտում է: Ահաւասիկ և այդ.

Թագաւորին Հռոմոց Մանուէլի, պատասխանի գրեալ ի Գրիգորէ կաթողիկոսէ Հայոց, (որ ի Կլայն Հռոմէական)¹:

Քրիստոսիւ պսակեալ առ ի նմանէ զօրացեալ արքայից արքայ, ծիրանածնունդ թագաւոր կարող և բարձր միշտ օգոստոս և ինքնակալ Հռոմոց գրաւորական պատուելի: Հրաման ինքնակալութեանդ ձերոյ եհաս առ մերս նուաստութիւն, զոր ընկալեալ և ընթերցեալ ջերմագոյն սրտիւ, և աշխատասէր մտօք, ծանեաք զոր ի նմա յամբարեալ կային զանազան հոտոց և համոց որակութիւնք, ըստ նմանութեան Ձեր և աշխատասէր թռչնոյն իմաստաբար ժողովեալ, յորոց մի և առաջին էր ձերդ բարեփառ և աստուածասէր ս. Թագաւորութեանդ անկաւորութեան, մեծաւ յաղթութեամբ և կարողութեամբ ի խաղաղութիւն տնօրինել, զառ ի նմա հաւատացեալ աւանդն, ներքոյ և արտաքոյ, առ երեւելիս և ընդդէմ՝ աներևութից: Մարմնոյդ յաղթութեամբ և հոգւոյդ արիութեամբ ընդդէմ, զինելով ներհակացն կենդանութեամբ պահելով, որք ի սուրբ և պատուական գլուխդ յողեալ են անդամք, երկակի տեսակօք ձեւօք հանդերձ աճեցեալք ի լրումն ճշմարիտ գլխոյն, ընդ որոյ պատիւս և գոհութիւնս ոչ սակաւս ամենատեսառնն և խնամողին զձեզ մատուցաք, և մատուցուք յաւէտ և երկարածիգ աղօթիւք և պաղատանօք խնդրեսցուք ի Տեառնէ, և խնդրեմք յարաժամ առաջին աստուածընկալ սրբոցս, որոց, սպասաւոր եմս հանդերձ միաբանական բազմութեամբս՝ որ ընդ մեզ են եպիսկոպոսօք և վարդապետօք, և խաչակիր ճգնող միանձամբք տալ զձեզ պարագայժ ամօք և խաղաղական կենդանութեամբ յաղթութեամբ հանդերձ մանուխլապարզ և մանուկածնունդ ծիրանածնունդ սուրբ բարեփառ թագաւորաւ Ալէքսիոսիւ, և բովանդակ մեծապատիւ զարմիւքդ, և աճեցուցանել ի ձեզ ըստ պարտականութեան գովելի և օրհնեալ անդոյդ զբոյսս աստուածային սերմանցն, ուստի հնձի որայն կենաց և անմահութեան. երեսնաւորն վաթսնաւորն և հարիւրաւորն² առ ի լինել հաց կենդանական, կերակրիչ և հաստատիչ յողորդելի մսաց, և ջուր զովարար առ ի տածումն ծարաւեալ սրտից, որ և աղբերացեալ առատաբուղիս ծաւալմամբ և առ մեզ ժամանեալ եհաս, առ տարամերժեալքս և առ հալածեալքս ի սահմանս Եփրատայ և ի խաղացս անօրէն ազգին

¹ Ըստ այլ գրչագրի: 2. Ըստ Գմիւ,

² Մատթ. ԺԳ 8:

Հագարու և ծննդոց աղախնազաւակ և մոլորագնաց մանկան, զոր ընկալեալ ի ձեռս հանդերձ գոհութեամբ զանուշահոտ պտուղս համբուրեցաք երկիւղիւ և ի քաղցրութենէ պտղոյս ծանեաք զծառս և զարմատ ծառոյն, մանաւանդ թէ և զգեղեցկատեսիլ և զանուշահոտ ծաղիկն. յորմէ բարբառ լուաք զի ասէր զմեզ, թէ. «Ես ոչ այն եմ որ յորաժամ ընդ ձեզդ էի և այժմ եմ եղէց յաւիտեանս», ո՞չ և ա՛յլ և ա՛յլ, այլ մի և նոյն, ոչ քայքայեալ ի հակառակաց, և ոչ աղօթացեալ ժամանակօք, ոչ ջնջեալ իբրեւ զմելանաւ գծագրեալ ի քարտիսի, և կամ ի տախտակս փայտեղէնս, այլ զգրեալ անջինջ մելանաւ մատինն ամենահաստատ, ի տախտակս սրտի և մտաց՝ մարմնեղէնս և հոգեղէն¹, շօշափեցէք, ասէ, և տեսէք, զի ես նոյն եմ², որ և յետ բազում և զանազան ներգործութեանց, զոր եցոյց Տէրն, ի պէտս մերոյ փրկութեան աստուածային և մարդկային, յաւել և զայս ի փառաբանութիւն իւրոյ ժամու, որպէս և յատնի եղև տեսողացն ի մեծի և աստուածային սքանչելեացն, յորմէ զանգիտեալ հարիւրապետն վկայեաց ասելով, թէ այրս այս Որդի Աստուծոյ է³, այրս այս ասելով զկախեալն ի փայտէն, և Որդի Աստուծոյ՝ գործող սքանչելեացն, մեռեալ տեսանելով ի վերայ խաչին, եղեալ ի գերեզմանին, զոր ի մերմէս էառ և միաւորեաց ընդ իւրն, իսկ յարուցեալ և ելեալ յանլուծանելի կնքոյն՝ աստուածայնոյն էր զօրութիւն, որ խոնարհեցաւ վասն մերոյ փրկութեան յիւրոյն փառաց, և զմերն վերացուցեալ նոստոյց ընդ աջմէ Աստուծոյ, որ և առաքեաց զկանխաւ խոստացեալ աւետիսն Հօր, որ իջեալ հանգեաւ յողբիս տրտմեցելոցն, և զարթոյց զնոսա ի թմրութենէ կենցաղականս քնոյ, յորմէ արբեալք և ծանուցեալք, ծանուցին և արբուցին, յորոց պատրաստեալն էր զանմահական բաժակն, և մեծաւ ջանիւ էր կամօք և աշխատութեամբք սփռեցին յընդհանուր տիեզերս զբանն կենաց, և զմի յայսցանէ երկուցս ոչ աղօտացուցին փոքրկութեամբ և ոչ առաւել պատուեցին վասն մեծութեան, ո՛չ բաժանեցին չարչար և միաւորեցին անաստուածաբար, այլ մի ոմն ի նոցանէ ասաց. «Որն էրն ի սկզբանէ, զորմէ լուաք ի մարգարէիցն, որում և ականատեսք իսկ եղաք⁴. որ էրն ոչ զմարմնոյն ասաց, այլ զառ ի Հօրէ Բանէն, որ յաղագս Բանին էր լուրն, «իսկ ականատես», ո՛չ եթէ աստուծութեան ասաց լինել, այլ մարմնոյն յառաւելութիւն և ձեռք մեր շօշափեցին ի վերայ Բանին կենաց, որ

¹ Բ Կորնթ. Գ 3:

² Յովհ. Ի 27:

³ Մարկ. ԺԵ 39:

⁴ Ա Յովհ. Ա 1:

և այսու յայտ առնէ զանճառ միաւորութիւն Բանին և մարմնոյ: Զի այս յայտ իսկ է, թէ Աստուծոյ Բանն անըմբռնելի է, և երանելիս այս զմարմնոյն անկաւ զլանջօք¹ միաւորեալ աստուածութեամբն, ուստի պարտիմք միանալ, թէ որ ի սմանէ շօշափեցաւ, մարմին էր յատկապէս, իսկ որ մաքրեցան զսա՝ Բանն էր աստուածային միաւորեալ ի մարմնի: Ո՛չ անգիտանամք և միւս բանին, որ ի յաւետարանական գրութիւն յաւելու և ասէ. «Ի սկզբանէ էր Բանն, և Բանն էր առ Աստուած»², և զոր այլուր ի դիմաց Տեառն առ Փիլիպպոս գրեալ, «որ ետես զիս՝ ետես զՀայր»³: Եւ արդ, ոչ եթէ յատուկ զմարմնոյն կերպարան բերէր առ նմանութիւն Հօր կամ զդեռաբոյս մարմինն, որ յԱզամայ և եթ ասէր, իսկ զբանէ և առ Աստուած, այլ զԱստուած Բանն միաւորեալ ի մարմին: Գրէ և յայլում վայրի ի դիմաց մարմնոյն յայտնապէս ասելով. «Ոչ կարէ Որդի մարդոյ առնել յանձնէ և ոչ ինչ»⁴, յայտնապէս տայ աստ զանկարութիւն մարմնոյն և զօրինական գործն առ Հայր աստուածութեան: Եւ այսու ի զանազան և յանթիւս Հասանին Բանին ձգմունք: Գտանեմք նոյնպէս և բանս աստուածախօս վիմին հաւատոյ, և գլխաւորին առաքելոց, գեղեցիկ և աստուածավայելուչ բանիւք, միաւորելով զմարմինն ընդ բանին, որպէս և երբեմն յետ իջման Հոգւոյն հրապարակախօս լինէր առ դասս հրէիցն: Զայս Նազովրեցի զայր ցուցեալ յԱստուծոյ զօրութեամբ Հոգւոյն Սրբոյ, մատնեալ ի ձեռաց անօրինաց, բեւեռեալ ի փայտի սպանէք, զոր Աստուած յարոյց ի մեռելոցն⁵: Ոգի ոչ նորա թողաւ ի դժոխս, և մարմին նորա ոչ ետես զապականութիւն, որում և ամենեքեան վկայիմք: Արդ, եթէ ոչ էր մարմին, ոչ կոչէր զնա ի փայտի բեւեռեալ և սպանեալ, եթէ ոչ էր Աստուած միաւորեալ ի մարմնի, ոչ մնայր անապական ի գերեզմանի, և անըմբռնելի ի դժոխոց, և յարուցեալ իշխանաբար:

Զինչ ասացից և զանօթն ընտրութեան, և զփողն Տարսոնացի Պօղոս, որպէս գրէ առ Հեբրայեցիս⁶ Հոգւոյն ազդմամբ և ասէ. «Ի բազում մասունս օրինակաց խօսեցաւ ընդ հարսն մեր մարգարէիւք. իսկ ընդ մեզ խօսեցաւ Որդովն, որով զհաւիտեանսն արար, որ է լոյս փառացն Հօր և նկարագիր էութեան նորա, սրբութիւն մեղաց մերոց

¹ Յովհ. ԺԳ 25:

² Յովհ. Ա 1:

³ Յովհ. ԺԴ 9:

⁴ Յովհ. Ե 19:

⁵ Գործք. Բ 32:

⁶ Եբր. Ա 1:

արարեալ նստաւ ընդ աջմէ մեծութեան ի բարձունս»։ Այս յայտ իսկ է, եթէ լոյս փառացն Հօր և նկարագիր էութեան նորա Բանն, միաւորեալ անճառապէս, ընդ առեցելոյն ի կուսէն, արար զսրբութիւն մերոցն յանցանաց, և նոյն առեցելովն նստաւ ընդ աջմէ Հօր, որպէս ետես և վկայեաց մեծն և արժանաւոր վկայն Ստեփաննոս¹։ Յաւելու դարձեալ և առաքելական բան՝ թէ «փոքր մի խոնահեալ քան զհրեշտակս՝ տեսանեմք զՅիսուս վասն չարչարանաց մահուն»², և ապա ի վերայ ածէ այլուր. «Ունիմք մեք քահանայապետ. անցեալ ընդ յերկինս, զՅիսուս զՈրդի Աստուծոյ»³, զոր արժան է մեզ իմանալ թէ ի վերայ միոյն Յիսուսի դնել զխոնարհագոյնն, և զբարձրագոյնն, գրէ դարձեալ զկնի. նոյնպէս և Քրիստոս ո՛չ եթէ անձին չուք եղ լինել քահանայապետ, այլ խօսեցաւ առ նա. թէ՛ «Որդի իմ ես դու և ես այսօր ծնայ զքեզ»⁴, և թէ՛ «Դու ես քահանայ յաւիտեան ըստ կարգին Մելքիսեդեկի»⁵, որ յաւուրս մարմնոյ իւրոյ ազոթս և պաղատանս առ այն որ կարօղն էր ապրեցողցանել զնա ուժգին գոչմամբ և արտասուօք մատուցանէր և լսելի լինէր առ լաւութեան։ «Թէպէտ և Որդի է ուսաւ ի չարչարանոց անդի զհնազանդութիւն»⁶։ Եւ իբրեւ կատարեցաւ եղև ամենայն հնազանդելոց իւրոց պատճառ փրկութեան յաւիտենից, անուանացաւ յԱստուծոյ քահանայապետ, ըստ կարգին Մելքիսեդեկի, և իւրով արեամբն եմուտ ի սրբութիւնսն յաւիտենական և մշտնջաւոր նստաւ ընդ աջմէ Աստուծոյ։

Արդ, ամենայն առաքելական այս բանք հաստատագոյնս տան մեզ օրինակ մարդեղութեան Բանին Աստուծոյ, և զանճառ միաւորութեան ի մարմին, բայց ոչ իբրեւ զհաստատնոց կերակուր, այլ ըստ ժամանակին պիտոյից՝ իբր տղայոց կաթն ջամբելով⁷։ Որ և զտկարագոյնս մարմնոյ և չարչարանացն զկիրս, առաւել ևս զպարծանս համարեցան անձանց և քարոզութեան, որպէս և ասէր Պօղոս. «Ինձ քաւ լիցի պարծել, բայց միայն ի խաչն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի»⁸։ Եւ. «Խաչին ճառ փրկելոցս նովաւ զօրութիւն աստուածային, որ և այսու ի ցրտաշունչ, և ի դառնաբեր աւուրս ձմե-

¹ Գործք. Է 55:

² Եբր. Բ 6:

³ Եբր. Դ 14:

⁴ Եբր. Ե 5: Սաղմ. Բ 7:

⁵ Եբր. Ե 6:

⁶ Եբր. Ե 8:

⁷ Ա. Կորնթ. Գ 2:

⁸ Գաղ. Զ 14:

րայնոյ սերմանեցին զԲանն կենաց ի կորդացեալ և ի խոպանացեալ բնութիւնս մեր, ըստ բանի մարգարէին, թէ սերմանեցէք զարդարութիւնս և հնձեացի ձեզ պտուղ կենաց, որ և առատացաւ ոչ այլ ինչ իրօք, բայց այն շնորհօքն Աստուծոյ, և մեծաջան քրտամբք և արդարագնաց կենցաղավարութեամբք նոցա, զոր և հաստատեցին և արմատացուցին մեծաւ զգուշութեամբ և աշխատութեամբ հետեւողք նոցին ս. հարքն, և յարդարեցին զգոյշարինսն ի դիւրինս, և զառապարքն ի հարթ ճանապարհս, հատանելով զկաղճ վնասակար և զորոմն ապականիչ ի բաց խլելով՝ յայտնի ցուցանելով զգայլսն ի հանդերձս գառանց, և զգուշացուցանելով զբանաւոր հօտս անմեղաց², որպէս և ի ժամանակս ս. և աստուածասէր թագաւորին Կոստանդիանոսի երեւցոյց սատանայ զկինջն վայրենի, և զարմատն դառնութեան զանիծեալն Արիոս զհամախոհէ արբանեակն իւր, որ հայհոյեաց զամենասուրբ զերրորդութիւն, արարած և յետ ժամանակի ասելով զՈրդի, և օտար ի բնութենէ Հօր:

Յաղագս որոյ և ժողովն սուրբ եղև ի Նիկիա Բիւթանացւոց հրամանօք քրիստոսապսակեալ արքային, որք և արիաբար զինեալք, զհարն բարձին ի միջոյ, հանդերձ վնասակար զաղծիւն իւրով, և հաստատեցին զճշմարիտ հաւատս ուղղափառութեան յընդհանուր տիեզերս: Զոր և մերս եկեղեցի ընկալաւ ի մերոյն Արիստակէսէ սրբոյ, յորս ոչ առաւելաք ինչ և ոչ պակասեցուցաք, այլ կայ և մնայ մինչև զայսօր ըստ առ ի սրբոյ հարցն աւանդեցելոց:

Հաւատամք ի մի Աստուած, Հայր ամենակալ, յերեւելաց և աներևութից արարիչն: Եւ ի մի Տէր Յիսուս Քրիստոս, Որդի Աստուծոյ ծնեալ յԱստուծոյ ի Հօրէ Միածին, այսինքն ի բնութենէ Հօր. Աստուած յԱստուծոյ, լոյս ի լոսոյ, Աստուած ճշմարիտ, յԱստուծոյ ծնեալ և ոչ արարեալ: Նոյն ինքն բնութիւն Հօրն, որով ամենայն եղև յերկնի և ի վերայ երկրի երևելիք աներևոյթք: Որ յաղագս մեր մարդկան, և վասն մերոյ փրկութեան, իջեալ մարմնացաւ մարդացաւ, այսինքն ծնաւ կատարելապէս ի Մարիամայ սրբոյ կուսէն Հոգւով Սրբով, որով մարմին և հոգի և ամենայն որ ինչ է մարդ ճշմարտապէս, և ոչ կարծեօք ունելով. հարչարեալ, այսինքն խաչեալ ի Պոնտացւոյ Պիղատոսէ, թաղեալ և յերրերդ յաւուր յարուցեալ, ելեալ յերկինս նովին մարմնովն նստաւ ընդ աջմէ Հօր: Գալոց է նովին մարմնովն փառօք դատել զկենդանիս և զմեռեալս, որոյ թագաւորութեան ոչ գոյ վաղճան: Հաւատամք և ի Ս. Հոգի՝

¹ Եսայի Խ 4:

² Մատթ. Է 15:

յանեղն և ի կատարեալն որ խօսեցաւ յօրէնս և ի մարգարէս և յաւետարանս: Որ էջն ի Յորդանան, քարոզեաց զառաքեալսն և բնակեաց ի սուրբսն:

Յայս ճշմարիտ և պատուական հիման վերայ շինեցաւ եկեղեցիս մեր և հաստատեալ մնաց մինչև ցայսօր ժամանակի, ոչ ունելով արատ, և ոչ սպի՝ ոչ հարեալ ի խղճէ մտաց, ո՛չ անզգայացեալ ի հիւանդութեանց ախտ անկանելով:

Գտանին առ մեզ և այլ ժողովք, քան զմեծագոյն ժողովն Նիկիայ, և չեն ի ծածուկ, այլ յայտնիք, թէ որք և ուստի և յաղագս որոյ պատճառի եկին յայն:

Առաջին, որ և երկրորդ ժողով, որ եղև յԱնկուրիա քաղաք, մետասան եպիսկոպոսօք, առ ի քակտումն Լիկիանոսի անբարշտութեան, որ ի զոհս կռոցն բռնադատէր զէրիցունսն, որք եղին գլուխս ի:

Երրորդ, ժողովն ի Կեսարիայ եղեալ, յորս գումարեցան ի եպիսկոպոսք, վասն ինչ անօրէնութեանց կանանց, որք և եղին գլուխս ժ:

Չորրորդ, ժողովն որ ի Նիոյկեսարիայ եղև վասն պոռնկական աղանդոյն, որ թոյլ տային քահանայից վասն պղծութեան գործոյն, յորս եկին առ միմեանս վեշտասան եպիսկոպոսք, և ընդէմ զինեալք հաստատեցին կանոնս սրբութեան գլուխս ի:

Հինգերորդ, ժողովն եղև ի մեծ եկեղեցին Գանգրացոց, առ սուրբ Եւսեբիոս, յետ մեծ ժողովոյն Նիկիոյ, ընդդէմ Եւստաթիացոց հերձուածոյն, որք ասէին (ըստ) անմտութեանց իւրեանց, թէ որք ընդ ամուսնութեամբ են և մեղան, անյոյս են ի փրկութենէ, և որք զմասկերութիւն պիղծ համարէին, բազում և այլ ինչ իրս այլանդակս մոլծին յազգս իւրեանց, որք քաջութեամբ ընդդիմակացեալ հնգետասան եպիսկոպոսաց, եղին կանոնս ի Գ ի լրումն կանոնաց ս. ժողովոյն:

Վեցերորդ, ժողովն որ եղև յԱնտիոք, որպէս զի յետ բազում ժամանակաց բորբոքեցաւ աղանդն Արտեմոնի, այլափոխումն տօնից և կարգաց եկեղեցւոյ՝ հաստատելոց ի ս. հարցն, յորս գումարեալ ընդդէմ նորա չարութեան, ԼԱ եպիսկոպոսաց, և հաստատեալ եղին կանոնս ի Ե:

Եօթերորդ, ժողովն որ եղև ի Լաւոդիկիայ ընդդէմ աղանդոյն Օստացոց, որք չորեքտասաներորդքն կոչին, որ ի բազմաց յայլայլութիւն դաւանէին ի լլկանս եկեղեցւոյ, որք ի միասին եկեալ ի Ե եպիսկոպոսք, և մեծաջան աշխատութեամբ բարձին ի միջոյ, և հաստատեցին ընդդէմ նոցա կանոնս ԾԵ:

Ութերորդ, ժողով որ ի Սարգիկէ, եղև Ոսէոս եպիսկոպոս և Կօդենդիոս, և այլք, որք գեղեցիկ և աստուածահաճոյ բանիւք և կարգօք հաստատեցին զեկեղեցի Աստուծոյ, շինեալ ի վերայ հիման առաքելոց և մարգարէից և առաջին հարցն սրբոյ, և եղան գլուխս քսան և մէկ:

Իններորդ, ժողով որ ի մեծն Կոստանդնուպօլիս եղև ի ժամանակս ս. և քրիստոսասէր մեծին Թէոդոսին, ի վանումն հոգեմարտին Մակեդոնի, և հաստատումն բարի խոստովանութեամբ ս. ժողովոյն Նիկիայ, յորս ժողովեցան ՃԾ եպիսկոպոսք, ընդ որս և մեր մեծն Ներսէս (?) որք եղին գլուխ երեք:

Տասներորդ, ժողովն ի Նիկիա եղև ի մայրաքաղաքն Եփեսոս, ի ժամանակս միւս Թէոդոսին որ փոքրն կոչի, ընդդէմ (sic!) վիշապագլուխ առն անիծելոյն Նեստորի, որ ըստ պատահման ժամանումն ունէր զաթոռ հայրապետութեան մեծին Կ. Պօլսի, որ յԲուց բնութեանց շարայարումն մոլորեալ մարդածին և ոչ աստուածածին կոչեաց զճշմարիտ Աստուծոյ մայրն, յաղաքս որոյ գումարեալ երկերիւր սրբոցն հարցն արտասահման արարեալ, և ի բաց կտրեցին աստուածային սրովն, որք և եղին գլուխ Զ, որոց հաղորդեալ գրով ձեռին իւրոյ, և մերն Սուրբն Սահակ (??):

Յայս վերոյգրեալ ժողովն քո զոր եղաք, և հաստատեցաք մի ըստ միոջն ըստ ժամանակին և յայտարարութեան գործոյն և իրին: Եւ թէ վասն որոյ պատճառի եղեն՝ ի սոյն իսկ հաստատեալ կայ եկեղեցիս Հայոց ուղղափառ դաւանութեան, զորս ընդունին ընդունի, և զորս որոշեն որոշէ, և հրաժարէ, որպէս ի խածանող զազանաց:

Ա. Նզովեմք զամենայն հերձուածողսն զչարսն, և զթշնամիսն Աստուծոյ և եկեղեցոյ նորա մանկանց:

Բ. Նզովեմք զԱրիոս, վասն զի ասաց՝ ո՛չ գոլ զՈրդի ի բնութենէ Հօր:

Գ. Նզովեմք և զպիղծն Մակեդոն որպէս զի ասաց թէ Հոգին սուրբ նուազագոյն է քան զՀայր և զՈրդի:

Դ. Նզովեմք զՊօղոս Սամոստացի, ասաց թէ Յիսուս մարդ էր լոկ, և իմաստութիւն մեծ է քան զՅիսուս:

Ե. Նզովեմք զՓլաբիանոս, զի ասաց թէ նմանութեամբ և ստուերաւ երեւցաւ Որդին Աստուծոյ յերկրի, և ոչ ստուգապէս մարմին և շունչ առ ի Ս. Կուսէն:

Զ. Նզովեմք և զԱպողինար, վասն զի ասաց թէ մարմին միայն առ Տէրն ի Ս. Կուսէն, և ի միտս և շունչ ոչ առ:

Է. Նզովեմք առաւելապէս և զպիղծն Նեստոր զի ասաց թէ Մա-

րիամ ոչ ծնաւ Աստուած, այլ մարդ արարած և տաճար բանին Աստուծոյ:

Ը. Նզովեմք ընդ նմա և զհամախոհն նորա զԹէոդոր և զԴիողորոս, և զԻբաս, և զԱկակ, և զԲարայ ի Մծբնայ:

Թ. Նզովեմք և զՎաղէնտիանոս պիղծ, վասն զի զմարմինն Տեառն յերկնից ասաց բերեալ:

Ժ. Նզեմք և զամբարիշտն Եւտիքէս Կիլիկեցի, որ զմարմին Տեառն առ աչօք ասաց ունել:

Եւ փոխանակ սոքա զարս սուրբս և քրիստոսազգեացս, որք ուղղափառ հաւատոյ ս. հարցն եղեն ձայնակիցք, և հաստատիչք, և յայնր բարի հիման վերայ շինեցին զգեղեցիկ շինուածս տնօրենութեան Բանին Աստուծոյ: Որոց մի և առաջին ճանաչիլ Աթանաս Աղեքսանդրացոց եկեղեցւոյն վերատեսուչ և առաջնորդ հոգիւնկալ այր, որ մեծաջան էր կամօք և աշխատութեամբք ընդդէմ զինեալ յամօթ արար զբազում դասս հերձուածողացն, զարիանոսացն ասեմ, և զԵւնոմիանոսացն, զսաբելացոցն և զայլոց յոլովից, որ և ճոխաբան աստուածաբանութեամբ լուսաւորեաց և հաստատեաց զեկեղեցւոյ մանկունս, որպէս և յայտնապէս ծանեաք ի ճշմարիտ հաւատաբանութեան նորա՝ որ ի Ս. Երրորդիութիւն, զի գրէ այսպէս:

«Հաւատամք մի Աստուած Հայր ամենակալ, բոլորիցս Արարիչ երևելաց և անենեութից, որ ունի զգոլն առ յինքենէ, և ի միածին Բանն, ոչ յառաջբերական, և ոչ խոհական, ոչ կարօտ գոլով կատարելութեամբ և ոչ հատումն յանախտ բնութենէն, և ոչ առաջարկութիւն: Այլ Որդի ինքնակատար, կենդանի, ազդող, ճշմարիտ պատկերին Աստուծոյ հաւասարապատիւ և հաւասարափառ, քանզի այս են կամք Հօր, զի պատուեսցեն զՈրդի, որպէս պատուեն զՀայր¹, Աստուած ճշմարիտ՝ Աստուծոյ ճշմարտէ, ծնեալ և ոչ արարեալ, որպէս և ասէ ի Կաթողիկէն Յովհաննէս, եթէ եմք ի ճշմարիտ Որդոյ Նորա Յիսուսի Քրիստոսի, Աստուած ճշմարիտ և կեանք յաւիտենականք, ամենակալ յամենակալէ, վասն զի ամենից իշխէ և ունի Հայր, իշխէ և Որդի ունի, բովանդակէ նման Հօր, որպէս և ասաց Տէրն, եթէ որ ետես զՀայր իմ»². Ծնաւ անճառապէս և անհատաբար քանզի զազգատոհմն նորա ո՞վ պատմեսցէ³: Փոխանակ ասելոյ, թէ ոչ ոք ի վաղճան յաւիտեանց իջեալ ի ծոցոյ Հօր յանարատ կու-

¹ Յովհ. Ե 23:

² Յովհ. ԺԴ 9:

³ Եսայի ԺԳ 8:

սէն Մարիամայ զմերս ընկալաւ, մարդ Յիսուս Քրիստոս, որ ետ զանձս՝ վասն մեր, ի չարչարանս, մատնեալ իւրով կամօք՝ որպէս ասէ Տէրն, ոչ ոք բառնայ զանձն իմ յինէն, իշխանութիւն ունիմ դնել, և իշխանութիւն ունիմ միւսանգամ առնուլ զնա՝ որով մարդով խաչեալ և մեռեալ, յաղագս մեր յարեալ ի մեռելոց, վերացաւ յերկինս սկիզբն ճանապարհի ստացեալ մեզ, յերկրի գոլով եցոյց մեզ զլոյս ի խաւարէ, փրկութիւն ժողովրդենէ, կեանս ի մեռելոց, զմուտն ի դրախտն յորմէ արտաքսեցաւ Ադամ, յորում դարձեալ յեմուտ ի ձեռն աւագակին, որպէս ասասց Տէրն՝ «Այսօր ընդ իս իցես ի դրախտին»³, յոր և Պօղոսն⁴ եմուտ վերնաճանապարհորդութիւն ի յերկինս, ուր և Կարապետն մեր եմուտ տէրութեան մարմին, որով հանդերձեալ է դատել զկենդանիս և զմեռեալս:

Հաւատամք նոյնգունակ և ի Հոգին Սուրբ որ զամենայն քննէ, և զխորս Աստուծոյ⁵, նզովելով զայնոսիկ, որ արտաքոյ այսր աւանդութեանս ինչ խորհեցին», և որ ի կարգին է:

Զայսպիսի խօսեցեալ բանքս ի Հոգւոյն Սրբոյ տուչութենէ, և որ սոցին նման ընդունիմք և համբուրեմք երկիւղիւ, և հաւատամք և դաւանեմք աներկեան սրտիւ և մտօք, և զասողն վերնոցն դասակից և աթոռակից կոչեմք:

Ածեմք ի մէջ և զաստուածագգեաց հայրն՝ զսուրբն Գրիգոր Նիւսեայ եկեղեցւոյն վերատեսուչ և հովիւ, թէ որքան բազմապատիկ և զարմանալի բանիւք յարտաքնոցն և ի ներքնոց շարամանէ. առիրեսս զճշմարիտ մարդեղութիւն Բանին Աստուծոյ, և զանշփոթ միաւորելն ի մարմնի, որպէս ասէ յորոց մի իմանամք և զասացեալ Բանս զառ մարդկանս միաւորութեան Աստուածն Բանի, ըստ որում միաւորեալ մնաց անշփոթ և անպարագրելի, և ոչ ըստ անձին եղանակի, քանզի նա ի բազմացելոց թուի գոլով, և ախտակից, լինելով վասն իւրութեան մարմնոյ. է երբէք զի ըմբռնեալ և ըմբռնիլ, իսկ Աստուածն Բան ոչինչ ի կցորդութեան էառ մարմին, և անձն այլայլեալ, և կամ ընդունակ եղեալ նոցա տկարութեան, այլ հաղորդ ցուցեալ զնոսա իւրոյն աստուածայնութեան, լինի նոքօք մի ծանուցեալ, որ ինչ էրն, և նախ քան ցմիաւորիլն: Նոր իմն յեղանակս այս միաւորութեան և խառնման, և միաւորի և խառնի յամենայնի ամենեւին անախտագ-

¹ Ա Տիմ. Բ 5:

² Յովհ. Ժ 18:

³ Ղուկ. ԻԳ 43:

⁴ Բ. Կորնթ. ԺԲ 4:

⁵ Ա. Կորնթ. Բ 10:

ընդի ոչ ախտակից եղեալ, այլ գործակից միայն, ոչ ապականակից կամ այլայլակից, այլ գործակից միայն, ոչ ապականակից կամ այլայլակից, այլ աճեալ նոցա ի միասին: Նա ոչ նուազեալ ի նոցանէ, առ իմանալոյ անփոփոխելի և անշփոթելի, զի մաքրապէս ամենայն այլայլութեան ընդունկ է: Եւ զոր ի կարգին առասացութիւն Պորփիւրոսի յաղագս անշփոթ միաւորութեան Բանին և մարմնոյն, յիշէ և երանելին և իմաստախոհ Հայրն Դիոնեսիոս, վերին դասակցութեանցն քննիչն յաղագս մարդեղութեան բանին Աստուծոյ, և ասէ այսպէս. «Ոչ մարդ էր Քրիստոս և ոչ որպէս ոչ մարդ, այլ որպէս ի մարդկանէ մարդ գերազանց, և ի վեր քան զմարդ, և ճշմարտապէս մարդ եղեալ, և այնուհետեւ ըստ մարդոյ, այլ այրացելոյ Աստուծոյ, նոր իմն և աստուածայրական, ներգործութեամբ ընդ մեզ քաղաքավարեալ»¹:

Ածեմք ի մէջ աստանօր զսուրբն Բասիլիոս արքեպիսկոպոս Կեսարու, և յիշեմք զսքանչելապատում բանս նորա, թէ որպէս վայելչապէս տայ զօրինակ Բանին առ մարմինն միաւորութեան, «Զի որպէս երկաթ, ասէ, ընդ հրոյ միաբանեալ ընդունի զհուրն ոչ փոփոխաբար, այլ փոխատրաբար, զի զբնական որակութիւնսն ի բաց դնելով՝ ի հրոյն փոխի որակութիւնսն, և ոչ զիւրն, այլ զնորայսն ներգործէ զօրութիւնս: Իսկ բնութիւն հրոյն ոչ շփոթի, և կամ ի բաց դնէ զծայրս որակութեան ի միաւորելն երկաթոյն, այլ զնորայսն փոխադրէ յիւրն ունակութիւն ըստ զօրութեան, բնաբար ունելով զանյեղափոխութիւն, թէպէտեւ ընդ ամենայն գոյս ունի զհաղորդութիւն: Եւ արդ միացեալ ընդ երկաթոյ ոչինչ կրէ ի նորա որակութեանցն, այլ պարզեալ ձգէ ի ծայրս որակութեան իրոյն բնութեան, զորակութիւնս երկաթոյ ասեմ, զդրտութիւն և զսեւութիւն, լուսափայլ և ջերմին փոխադրեալ», և որ ի կարգին է:

Բերեմք ի մէջ աստանօր և լուսաւորիչն եկեղեցւոյ զսուրբ և զաստվածաբան վարդապետ Գրիգոր Նազիանզու եկեղեցւոյն հովիւ և տեսուչ, թէ որչափ և քանի արիաբար ընդդէմ զինեալ չարացն և պառակտողացն զեկեղեցի Աստուծոյ, որոնց ընդդիմաբանէ քաջ գորովաբար ի բազում յեղանակս, յաղագս անճառ միաւորութեան Բանին և մարմնոյ և սքանչելի ներգործութեանցն նոցա, որպէս զի ասէ. «Եկեալ Աստուած հանդերձ առեցելովն մի յերկուց ընդդիմակաց մարմնոյ և հոգւոյ, յորոց մինն աստուածացոյց, և մինն աստուածացաւ: Ո՛վ նոր խառնմանն, ո՛վ սքանչելի խառնուածոյն, որ

¹ Այսպէս է և յունարէն: Ըստ այսմ պէտք է ուղղել և խաչիկ Կաթողիկոսի թղթի մէջ բերուած վկայութիւնը, տե՛ս Ասողիկ Ս. Պետերբուրգ 1885. էջ 218:

էրն լինի, և ստացիչն ստացանի, և անտանելին տարեալ լինի, միջոցաւ հոգոյ յաստուածութեան միջնորդելով և մարմնոյ բարձրագունի, ճոխն աղքատանայ, լցեալն թափի, զի ես ճոխացայց և ի նորա լաւութենէն առից»:

Դարձեալ և ի պատեքին ճառ յիշէ այսպես, «Յոլովագոյնք են ժամանակիս այսորիկ սքանչելիք, Աստուած խաչեալ, արեգակն խաւարեալ, և դարձեալ լուսաւորեալ, վասն զի պարտ և արժան էր ընդ արարչին չարչարակից լինել և արարածոցս, վարագոյր պատառեալ, արիւն և ջուր ի կողիցն հոսեալ, մին իբրեւ զմարդոյ և միւսն առաւել քան զմարդոյ, շիթք դուզնաքեայ արեան զաշխարհս ամենայն վերստին ստեղծանեն և լինին իբրեւ խախաց կաթին ամենայն մարդկան, ի միասին զմեզ կապելով և ժողովելով»: Արդ, յորս դիցուք մեք զպատճառս բաժանման, որոց հատուցմանց ակն կալցուք:

Յիշէ դարձեալ նոյն երանելիս և յառաջին ճառն Որդոյ, յաղագս անճառ ներգործութեան Բանին և մարմնոյն, և ասէ այսպէս, թէ. «Միով գլխով մերձեցո զբարձրագոյնսն յաստուածութիւն և ի վեհագոյն բնութիւն քան զչարչարանս և զմարմին, իսկ զնուաստագոյնսն ի բազմաց գոյեալն, և որ յաղագս քո թափեցաւն և մարմնացաւ ոչինչ վատթարագոյն է ասելն, և մարդացաւ և ապա մարդացաւ, զի մարմնական աւանդութիւնսն քո և զընդ երկիր քարչեալս ի վայր կործանելովս ուսցիս բարձրագոյն լինել, և ընդ նմին ի վեր ելանել ընդ աստուածութեան, և մի յերեւելիսդ կայցես մնայցես, այլ ամբարձցիս ընդ իմանալիսն, և ծանիցես զի՞նչ է բնութեան բան, և զի՞նչ օրէնք տնտեսութեան, քանզի որ այժմ ի քէն արհամարհեալ, էր երբեմն զի գեր ի վերոյ էր քան զքեզ, որ այժմ մարդս ի բազմաց գոյացեալ եկաց մնաց որ էրն, և որ ինչ ոչն էառ, իսկ զբանէ էր առանց պատճառի, քանզի ո՞ր է պատճառ Աստծոյ, այլ և յետոյ լինի յաղագս պատճառին և եթէ էր հնար զքեզ փրկել թշնամանողդ, որովք յաղագս այդորիկ արհամարհես զաստուածութիւն, զի զքո թանձրութիւնդ ընկալաւ միջնորդաւ մտօք, և միաւորեցաւ ընդ մարմնի, և եղև մարդ, որ ի խոնարհ էր Աստուած, վասն զի խառնեցաւ ընդ աստուածութիւն, և եղև մի վեհագունին յաղթելով, զի եղէց այնքան Աստուած, որքան և նա մարդ. ծնաւ այլ եղև ի կնոջէ, սակայն ի կուսէ, այսոքիկ մարդկայինք, և այնոքիկ աստուծայինք անհայր աստի, և անմայր անդի, բովանդակ այս աստուածութեան»:

Դարձեալ ի նոյն բանէ. «Քաղցեաւ այլ կերակրեաց զհազարս, այլ և հաց է կենդանական և երկնաւոր¹, ծարաւեցաւ, այլ աղաղա-

¹ Յովհ. Զ 10:

կեաց եթէ ոք ծարաւի իցէ եկեսցէ առ իս և արբցէ¹, այլ և աղբիւրանալ խոստացաւ հաւատացելոց, վաստակեցաւ, այլ աշխատելոց և բեռնաւորաց է հանգիստ²: Չարհարեցաւ, խոցեցաւ, այլ բժշկեաց զամենայն հիւանդութիւնս և զամենայն ախտս, ի փայտն վերացաւ, այլ զփայտն կենաց այսրէն դարձուցանէր, այլ և փրկէ զաւազակն խաչակից իւր այլ և խաւարեցուցանէ զամենայն լուսաւորս: Քացախ արբ, լեղի եկեր, ո՞, որ զջուրն ի գինի փոխեաց, որ դառնութեան ճաշակացն է լուծիչ, որ քաղցրութիւն է և բոլորովին փափագումն: Մատնեաց զանձն, այլ իշխանութիւն ունէր միւսանգամ առնուլ զնա: Մեռանէր, սակայն կենագործէր, և լուծանէր մահու զմահ: Թաղեցաւ, այլ յարեաւ, ի դոխս էջ, այլ ի վեր էած զոգիսն: Այլ ի յերկինս համբարձաւ, այլ եկեսցէ ի վաղձան դատել զկենդանիս և զմեռեալս»: Գտանեմք դարձեալ և յերկրորդ Բանն, որ յազազս Որդոյ ասացեալ այսպէս. «Բայց առ մեր նուաստութեանս և տկարութեանս Որդոյ զիջանելն կամօք Հօր լեալ առաքումն ասի, քանզի յանարատ բնութենէն առ մեր կեանս փոփոխումն ոչ տեղւոյ առնէ Տեառն զշարժումն, այլ ի բարձրութենէ փառացն առմեր նուաստս, զմարմնոյն ցուցանէ, զ'ի վայր ճանապարհ: Արդ, թէ ոչ մերկ Բանն, այլ մարմինն եղև, ոչ Աստուծոյ կերպարան, այլ ծառայի կերպարանս»³ և որ զկնի:

Արդ, այսքանք և այսպիսի վկայութիւնք հաստատեալ գիտեմք, զի ոչ ի վերայ միոյ բնութեան ասացան, յատուկ, այլ ի վերայ միացելոյ և երկուց, և ներգործութեամբք և կամօք, ներգործէր երբեմն որպէս զԱստուած, և երբեմն իբրև զմարդ, այլ ի պէտս մերոյ փրկութեան, և վասն առաւել փառաւորութեան բանին թոյլ տալով մարմնոյն, և զի լուծցէ զկարծիս պատճառայողիցն և կամք էին ստուգապէս Բանին և մարմնոյն, աստուածայինք և մարդկայինք, բայց այն որ ցանկայր հակառակ հոգւոյ խափանէր զհետ գնալունվ աստուածայնոյն:

Յիշեմք աստանօր և զհաւատաբանութիւն Կիւրեղի Աղէքսանդրացւոյ, զի գրէ այս այսպէս. «Հաւատամք մի Աստուած, Հայր ամենակալ, ամենայն երևելոց և աներևութից արարիչ: Եւ ի մի Տէր Յիսուս Քրիստոս Որդի Աստուած, ծնեալ ի Հօրէ Միածին, այսինքն ի բնութենէ Հօր Աստուծոյ ճշմարիտ յԱստուծոյ ճշմարտէ, ծնեալ և ոչ արարեալ, բնակից Հօր, որով ամենայն եղև յերկինս և յերկրի, որ

¹ Յովհ. Է 37, Դ 14:

² Մատթ. ԺԱ 28:

³ Փիլիպ. Բ 7:

վասն մեր մարդկան, և վասն մերոյ փրկութեան էջ և մարմնացաւ և մարդացաւ, մեռաւ և յարեալ յաւուր երրորդի և ել յերկինս, և զայդատել զկենդանիս և զմեռեալս և ի Հոգին Սուրբ: Եւ որք ասենն՝ էր երբեմն զի չէր, և յառաջ քան չէր, և թէ յոչնչէ եղև, կամ յայլմէ զօրութենէն, կամ ի բնութենէն, կամ փոփոխելի և այլայլելի զՈրդին Աստուծոյ, զայնպիսիսն նզովէ կաթողիկէ եկեղեցի»:

Նորին դարձեալ. «Թէ ոք ոչ խոստովանեսցի թէ Աստուած է ճշմարիտ էմմանուէլն, և վասն այսորիկ Աստուածածին զՍուրբ Կոյսն ծնեալ ըստ մարմնոյ զմարմնացեալ Բանն Աստուած, նզովեալ եղիցի»:

«Եթէ ոք ոչ խոստովանեսցի բնութեամբ միանալ ի մարմնի Բանին Աստուծոյ Հօր, և մի Քրիստոս հանդերձ մարմնով իւրով զնոյն Աստուած միանգամայն և մարդ, նզովեալ եղիցի»:

«Եթէ ոք զմի Քրիստոսն բաժանեսցէ յերկուս դէմս յետ միանալոյ, և միայն մերձաւորութիւն յարեւութիւն ասիցէ իբրև պատուով, և կամ ճոխութիւն զօրութիւն գտեալ, և ոչ միութիւն բնութեան, նզովեալ եղիցի»:

«Եթէ ոք իշխէ ասել Աստուածազգեաց մարդ զՔրիստոս, և ոչ Աստուած ճշմարիտ իբրև զմի որդի բնութեամբ, որ եղև Բանն մարմին, և հաւասարեաց մեզ արեամբ և մարմնով, նզովեալ եղիցի»:

«Եթէ ոք ասիցէ Աստուած և Տէր է Քրիստոս, որ յԱստուծոյ Հօրէ Բանն, և ոչ զնոյն խոստովանեսցի Աստուած և մարդ միանգամայն ի լինել Բանին մարմին ըստ գրոց, նզովեալ եղիցի»:

«Եթէ ոք ոչ խոստովանեսցի զԲան որ յԱստուծոյ, չարչարեալ մարմնով և խաչեալ մարմնով, և զմահ ճաշակեալ մարմնով և լեալ անդրանիկ ի մեռելոց, որպէս զԱստուած. նզովեալ եղիցի»:

Միաբանեմք ընդ նոսա և զԲանս մերոյ Լուսաւորչին և ճշմարիտ խոստովանողին Քրիստոսի Գրիգորի, զոր ասէ յաղագս անճառ Բանին միաւորութեան այսպէս.

«Արդ առաքեաց Աստուած զՈրդին իւր յաշխարհ, որ և եղև ի կնոջէ, և ի մարդկեղէնն մարմին, պատեցաւ մարմնովն իւրով զամենայն մարդիկ կենդանացոյց, որով յաղթեաց արարիչն յաշխարհի, զի նորոգեսցէ զարդարսն, և զերծուցէ ի մեղսածին ծննդոց, հրեշտակակերպս արասցէ, և աստուածորդիս կոչեսցէ, և զմահկանացուս անմահացուցէ, բայց ինքն իւրովք կամօքն արար զամենակեցոյց զալուստն իւր, և կատարեաց զկամս Հօր, առաքեցաւ, Աստուած յԱստուծոյ սուրբ Հոգի, առ զմարմին ի կուսէն մարդ կատարեալ աստուածութեամբն, զաստուածութեան զօրութիւն յայտ արար, և

զմարմնոյն տկարութիւնն ոչ ծածկեաց: Ծառայակից եղև մարմնովն մարդկութեան, և ազատեաց ի մեղաց զմարդկութեան մարմին, հալածեցաւ մարմնով և հալածեաց զսատանայ, և կապեաց զմեղս, և որք ի մարմինն հաւատացին ծանոյց նոցա զաստուածութիւն իւր, և որք ի մարմնոյն գլխեցին, ուրացան զբնութիւնն նորա, քանզի միացաւ ի մարմնի բնութեամբ, և խառնեաց զմարմինն ընդ իւր աստուածութիւնն, վասն մեր էջ ի չափաւորութիւն և ամփոփեցաւ ի մարմինն, բովանդակեցաւ ճշմարտութեամբ ի մարմինն և ճշմարիտ մարդ եղև, և էջ յանարգութիւն, զի զմեզ բարձրացուցէ, խոնարհեցաւ և խառնեաց զաստուածութիւնն ընդ մարդկութիւնս, և զանմահն ընդ մահկանացուս, զի զամենայն մարդիկ անքակ արասցէ յանմահութենէ յաստուածութիւն իւր, յորժամ մարմնով նստաւ Հայր ընդ աջմէն եմուտ, և խառնեաց զմեզ յաստուածութիւն իւր, միածին Աստուած Որդին և Հօրակիցն Հօր»¹:

Արդ, զայս ամենայն զոր գրեցաք փոքր ի շատէ և ծանուցաք ոչ եթէ իբրև անգիտացելոց ոմանց յայտ արարաք զայս ձերումդ ամենագէտ (!) անձին, այլ զի զմերս ծանիցէք, եթէ չեմք անտեղեակ աստուծախօս բանից հարցն, և որք ի նոցանէն աւանդեցան Ս. Եկեղեցւոյ ուղղափառ հաւատոյ դաւանութիւնք, որ ի Հայր և յՈրդի և ի Ս. Հոգին և ի ճշմարիտ մարմնաւորութիւն Բանին և Որդւոյն Աստուծոյ, յոր հաւատամբ և խոստովանիմք և ի մահ նորա մկրտիմք աներկեան սրտիւ և քարոզեմք յեկեղեցիս մեր և ընդդէմ ամենայն թշնամեաց մեծասքանչ տնօրէնութեան մարդացելոյն վասն մեր: Եւ յայս ամենայն վերագրեալ ս. հարքս և ճշմարիտ բան սոցա զոր խօսեցաւ, բովանդակապէս հաստատեալ կամք ամենայն հայոց լրութեամբքս, և սրտիւ հաւատամք յարդարութիւն, և բերանով խոստովանիմք ի փրկութիւն անձանց, և զսոյն դաւանութիւն հանդերձեալ եմք տանել աներկբայ սրտիւ առաջի փառաց աթոռոյն Աստուծոյ, և զայս վարդապետեմք և ուսուցանեմք որդոց Սիոնի, և եթէ ոք այլապէս խորհի սուրբ և աստուածախտաբանիւքս այսոքիւկ ջանամք ածել յուղղութիւն, իսկ զապառաժացեալն սրտիւ ի բաց վարեմք քարկոծմամբ իբրև զգազանային և զանարժանս լրոյ հոգիախօս պատգամացս, ոչ տալով զսրբութիւն շանց, և ոչ զպատուական մարգարիտս արկանել առաջին տղմասէր խոզից²: Եւ թէ որ նորագոյն և արտաքոյ այսոցիկ աւետարանեսցէ մեզ առաւելապէս ինչ, թէ և ի հրեշտա-

¹ Այս վկայութիւնն մի ամբողջութիւնն չէ, այլ զանազան կտորներ են վերցուած Ազաթանգեղոսից և ի մի ձուլուած:

² Մատթ. է 6:

կացն դասուցն իցէ, ոչ ընդունիմք¹, այլ կամք մնամք հաստատուն շինեալք յայլս աստուածային հիման ի վերայ, որոյ գլուխ անկեան Տէր մեր եղև, հաստատեաց առաքելօք, և ամրացոյց սուրբ և աստուածասէր վարդապետօք, և շինեմք ոչ խոտ և եղեգն հրոյ ճարագ, այլ արծաթ մաքուր ընդ ոսկւոյ սրբոյ շարամանեալ, և պատուական ակամք ընդելուզեալ, և այսու հանդերձ ձայնակից և երգակից եմք ձեզ, և ամենայն ուղղափառ ազգաց քրիստոնէից: Զի ի Քրիստոսի Յիսուսի չիք խտիր, ասաց Պօղոս², ոչ հրեա և ոչ հեթանոս ո՛չ յոյն և ո՛չ արմին, այլ ամենեքան մի եմք ի Քրիստո Յիսուս, զորոյ կատարելութիւն իրացդ ունի տեղեկանալ ս. Թագաւորութիւնդ ձեր, և ի հնազիր հաւատաբան գրոյդ, զոր գրեաց ոմն ի մերոց հարցն Յովհաննէս անուն՝ վերատեսուչ և առաջնորդ տանս Հայոց, եղեալ արժանաւորութեամբ ըստ բերան աւուրցն և պատերազմէր ընդ ոմն մեր, ասէր տգէտ և աղանդաւոր, և յաղթեալ աստուածայնովք բանիւք, որպէս և այլ սուրբք ընդ իւրեաց պատահեալսն, յորոց չեմք տեղեակք, զոր աղաչեմք ճշգրտիւ ի հաւատարիմ Թարգմանչէ հասու լինել ամենայնին առանց թերութեան և այդ ի տեղեկանալ զմերս ճշմարիտ համարձակութիւն ուղղափառ հաւատոյ:

Իսկ յաղագս մետասաններորդ ժողովոյն, որ եղև ի ժամանակաս Վաղենդիանոսի և Մարկիանոսի ի Քաղկեդոն քաղաքի, ի մերոց ոմանց չունիմք աստ ինչ դնել բանս ոչ բարի և ոչ չար, վասն զի ոչ գոյին անդ, այլ զոր ի ձերոց սրբոց արանց և ի գրելոց նոցա հասու եղաք, յայտնի առնեմք, որ և ձեզ չէ անտեղեակ բազմավէպ գրեալսն Պետրոս Աղեքսանդրացւոյ, որ և աստուածատես և աստուածախօս կոչեաց զանձն իւր առ Ակակ Կ. Պօլսի, և յետ բազում աւուրց զնորոյն զղջմամբ դարձ, և իբրև ի մեծագոյն մեղանաց և յանհաստատութենէ, զոր և գրով ձեռին իւրոյ տայ գվկայութիւն և յայտնի առնէ՝ ասելով, թէ. «Քանզի որպէս Պետրոս զՍիմոն Մոգ աղօթիւք ջնջեալ կործանեաց, նոյնպէս դու ո՛վ հայր, աղօթիւք և արտասուօք գոչեցեր առ Աստուած վասն մեր և ջնջեցեր գլէովն և զտոմարն, զոր եհան ամբարիշտ բերանովն, զոր նզովեցին հարքն մեր»: Վկայ սոցին գրելոցս և գիր հաւատաբանութեան Թագարորին Զենոնի, զոր գրեաց ընդհանուր կողմանս իւրոյ տէրութեան, թէ որպէս ի բաց հերքէ զամենայն օտարոտի բանս, և հաստատէ միայն զուղղափառ հաւատս սուրբ և տիեզերական ժողովոյն Նիկիայ, Կ. Պօլիս և Եփեսոսի, որ և բովանդակ բանք թղթոյն առ ի ձէնջ ոչ է ծածկեալ.

¹ Գաղ. Ա 8:

² Գաղ. Գ 27:

գտանեմք համաձայն սոցա և զերկրորդ ժողովն Անտիւքացւոց, որք յետ հաստատելոյ զճշմարիտ և զուղղափառ հաւատս ս. ժողովոցն, և նզովելոյ զամենայն դասս հերձուածողացն, յաւելուն ընդ նոսա և զԼեոն և զտոմարն իւր, «վասն զի ասաց, ասեն, երկու բնութիւն և երկուս դէմս ի Քրիստոս յետ միաւորութեան»: Որք սահմանեցին և եղին կանոնս հաւատոյ գլուխ է: Լուաք դարձեալ, եթէ ժողովն և Լեոն Հռոմայեցի ընդդէմ Նեստորի՝ Եւտիքի ասացին զերկուս բնութիւնսն անջատմամբ և բաժանմամբ, որ թէ այսպէս իցէ, ասեմք եթէ ոչ իբրև զիմաստունս խորհեցան և ասացին չարեաւ զչար բշխել, և զի յերկուցն միաւորեալն Աստուած չարաչար բաժանեալ, առ որս ասելի է, թէ նոցայն չարախոհ միութիւն ոչ աղօտացաւ ի ճշմարտահայեաց սրբոց արանց տեսութեանց որ առ նոքօք, զոր յայտնապէս հրատարակեցին և նզովեցին ամենայն ուղղափառ սուրբք: Իսկ ի ճշմարիտ միաւորութենէ Բանին և մարմնոյ ոչ պարտին հեռանալ ամենայն ուղղափառաց դասք, անջատմամբ և բաժանմամբ: Զի արարիչն ամենայն էիցս յերկուց բնութեանց եստեղծ զմարդն՝ ի հոգւոյ բանականէ և ի մարմնոյ բարձրագունէ, երկնային և երկրային, ժամանակեայ և անմահ, մեծութիւն և խոնարհութիւն և մի ինչ բովանդակեալ, հակառակ իրերաց, ըստ Պօղոսի, է՝ մարմին ցանկայ և կամի հակառակ հոգւոյ²:

Արդ, եթէ զերկուս զայսոսիկ դնեմք մի բնութիւն ընդդէմ աստուածային բնութեան, կարծեմ եթէ յերիս ածէ զմեզ այս շարայարմունս բնութեանց: Իսկ եթէ ասեմք, եթէ հոգին աստուածային էր բնութեամբ և ի յիւրն շարայարեցաւ իսկութիւն, և ապականկիր մարմին միայն եկաց յատուկ, ընդդէմ աստուածային բնութեան, ապա մեռելոյ ուրեմն և ապականելոյ եղև ընթացակից, և հաղորդ՝ Աստուծոյ Բանն, քա՛ւ լիցի: Իսկ եթէ եղև հնար միաւորել անմարմին էութեան ընդ մարմնոյ, որոց է հոգին, և լինել մի բնութիւն կենդանի, հաղորդ և ընթացակից աստուածային բնութեան, հաստատել զիտեմք, թէ և ամենայն եղև հնար միանալ առ միմեանս: Մարդոյն հոգով բանականաւ և մտօք, և Աստուծոյն այն որ հնար իցէ լուծիչ, որպէս և Գրիգոր Աստուածաբանն ասէ, եթէ անտանելին տարեալ լինի միջոցաւ հոգւոյ, աստուծութեան միջնորդելոյ, և մարմնոյ թանձրագունի, զոր և հաստատէ դարձեալ և ի պասեքին ճառի, կատարեալ ասելով զՔրիստոսի. «Ոչ աստուածութեամբ միայն, քան զոր ոչինչ է կատարելագոյն, այլ և յաղագս առեցելոյ

¹ Թուի յաւելուած լինել:

² Գաղ. Ե 17:

մարմնոյն և օծելոյ աստուածութեամբն, և եղելոյ որպէս զոր էօծն, և համարձակիմ ասել զուգ Աստուած»:

Արդ զայսոսիկ մեք լուաք ոչ ի մերոց այլ ի ձերոց, որպէս և գրեցաք առ որս ոչ հակառակեմք ստութեան և ոչ ընդդիմանամք ճշմարտութեան, այլ և ոչ կարծեօք վարիմք, թէ նորաձևս ինչ խոտորեցան և ասացին և գրեցին քան զոր ի սրբոց հարցն, և ի հետևողաց նոցա լուան և ծանեան, և կամ թէ յայլ նորագոյն հիման վերայ ջանացին շինել զեկեղեցի Աստուծոյ, զոր թէ այդ այդպէս էր, կարծեմ թէ և ձեր աստուածսիրութիւնդ համաձայն նոցա ոչ գտանէր: Զոր և մեք թէպէտև լուաք յոմանց բանակուեաց, բայց ոչ հաւատացաք այնպիսեաց յոգնախումբ գումարելոց աստուածասէր արանց, նորագոյնս ինչ խորհել և թիւրել զճշմարտութեան պողոտայ: Այլ որպէս և գրեցէքն, ո՛վ աստուածասէր թագաւոր, բարեաց դիւին է զայս արկուածս չարութեան ի մէջ ուղղափառ հաւատացելոց արկեալ, զի զանդամս ճշմարիտ գլխոյն յօշեալ և բաժանեալ բարձցէ զճշմարիտ խաղաղութիւն ի միջոյ, որպէս և տեսաք աչօք և կրեցաք անձամբ, որոյ կարողութիւն հատման և ի բաց բարձման ոչ այլ ումեք գոյ, բայց միայն ճշմարիտ Սողոմոնին, և խաղաղութեան թագաւորին էմմանուէլի և անուանակցիդ նորա, որ զնորայն լնուս զչափ խոնարհութեան յանձնդ քրիստոսասէր, և զամենայն գործս առաքինութեան մարմնաւոր, և որ նորայն են մեծութիւնք երկրորդ համարիք առ այս աստուածային գործ, որպէս և գրեցէքն, և որպէս ի հնումն առանց հեղման արեան չլինէր թողութիւն մեղաց¹: Նոյնպէս և Քրիստոս իւրով արեամբն եմուտ ի սրբութիւնսն, ոչ վասն իւր, զի անկարօտ էր բնութեամբ, այլ զի զմերն եզիտ փրկութիւն: Նոյնպէս և դուք պարտիք արեամբ չափ պատերազմել ընդդէմ չարին, և գտանել զայս ճշմարիտ խաղաղութիւն, որ է բազմաց ոգւոց պատճառք փրկութեան յաղագս հնացեալ ոխակալութեան, ըստ առ ի ձէնջ վկայական գրոյն, և վասն զի սիրոյն բնութիւն ծանր է և հակամիտ, յայտ անտի իսկ է, զի ոչ ի ներքուստ ի վեր ընթացաւ, այլ հարկ արար վերնոյն և անխոնարհելոյն խոնարհել, և իւր առնել զգինսն, և զփրկեալն, զփառսն, զպատիւն և զմեծութիւն: Նոյնպէս և դուք պարտիք փոխանակ ընդ ամենայնի և զանձն ևս դնել, և զհամամայր որդիքս ի միմեանց բաժանեալ չարին օտարացեալ ժամանակօք և հեռաւորութեամբ, դարձեալ վերստին ի մի ածել սիրով և համբուրիւ, և մեօք հանդերձ արժանի լինել փառաւորել զԱմենասուրբ զԵրրորդութիւն այժմ և...

¹ Երր. Թ 22:

Նամակն արդէն ցոյց է տալիս, որ թշնամի քրիստոնեաներին «ի մի ածել սիրով և համբուրիւ...» (էջ 48) նոյն իսկ Գրիգոր Գ-ից է արտայայտուել, իբրև հետեանք այն խօսակցութեան, որ ունեցաւ Շնորհալին Ալեքս Աքսուխուսի հետ: Նոյնը երևում է նաև Մանուէլի առաջին թղթից, որում նա ասում է.

«Եւ զբանսն, զոր ի նմանէ և ի ձէնջ յաղագս միաւորութեան մեր և ձեր շարժեցաւ ի միջի ձերում, ընկալաւ թագաւորութիւնս իմ գրով տուեալ ի ձէնջ:

Յայտ առնեմք ձեզ յառաջագոյն խորհել և այց առնել թագաւորութեան մերոյ յաղագս քրիստոնէից Հայոց հաւատոյդ. զոր և միտ առեալ զեղեալ բանս ի գիրս բարեպաշտութեան ձերոյ՝ որ թարգմանեալ ցուցաւ, ուրախութիւն եղև Աստուծոյ և մեզ:

Վասնորոյ խորհի թագաւորութիւնս մեր՝ իմ լինել միջնորդ միաւորութեան բաժանման ձերոյ, քանզի զպատուականութիւնս ձեր և աստուածասէր մտադիւրութիւն և զբարւոք առաջնորդութիւն ծանեայ ի ձեռն այսր գրոց»¹:

Լաւ նայելով Գրիգոր Գ-ի թղթի վրայ, տեսնում ենք, որ նա պաշտպանում է իւր եկեղեցու դաւանական սկզբունքները, բայց և ընդ նմին նա ներողամտութեամբ է վարում դէպի միւս քրիստոնեաները: Գրեթէ նոյն կերպով է վերաբերւում և Մանուէլ դէպի Հայերը, վասնորոյ նա ևս նկատուեց Հայոց մէջ՝ իբրև դաւանակից:

Թղթի բովանդակութեան մասին այլևս ասելիք չունենալով², պիտի յիշենք միայն, որ այդ գրութիւնը հիմք է եղել, որին հետեւել են յաջորդ քանի մի կաթողիկոսներն այդ բանակցութեան մէջ ոչ միայն սկզբունքներով և գաղափարներով, այլ և հէնց ոճով և բառացի նմանութիւններով: Գրիգոր Գ ևս աչքի առաջ է ունեցել ինչպէս կաթողիկոսի նախայիշատակեալ թուղթը: Այս օրինակները ցոյց են տալիս, թէ ինչքան նշանակութիւն է ունենում ամբողջ սերունդների վրայ և նման զօրութիւն, մի մեծ մարդի վեհափսեմ և անմահ գաղափար, այլ և հեղինակութեան բարձրութիւնն:

Եթէ չմոռանանք, որ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի հոգին ամբողջ Հայկական կեանքում տիրապետող վարիչ է եղած, պէտք է նկատենք և այս՝ Գրիգոր Մագիստրոսի հաւատարիմ աշակերտներն են եղած Պահլաւունիները: Ահա թէ ինչ է գրում նա առ իւր որդի Գրիգոր

¹ Ըդիանրական, էջ 146:

² .Թղթի մէջ կան քանի մի հաւատամքներ, որոնք անշուշտ մեծ ապացոյցներ պիտի դառնային հանգուցեալ Գաթրճեանի ձեռքին, եթէ նա ունեցած լիներ, բայց նորա փոքրիկ գրութեան մասին հայոց հաւատամքի վրայ՝ յետոյ:

Վկայասէրն, և թէ ինչպէս նորա խօսքերը բոլորի մէջ յաճախ արձագանք գտան.

ԱՌ ՎԵՍՏՆ ՎԱՀՐԱՄ ՈՐԴԻ ԻԻՐ

Վարժողական ներտրամադրութիւն մականտածական բաղդատութեամբ, երկպատիկ ի քէն Հայցէ բանս իրաւացի ինձ վարկանիլ մանուկ դու ևս խելոյ և բարւոք ելոյ:

Արժանապէս բաղկացուցանող և արծածող և մակացու ենթակայի արհեստս պիտանացու տաժեալ վեհագոյն խոկմանն ի բարիսն մոլորեցուցիչ և վատթարագունէն քեցեալ առ ի նմանէ:

Հպատակ եղեալ ի հոսկիցն կարեաց յանուսումնութենէ արիական ջանի նահանջեալ, և յատտիկեցի կրթմունսն, մինչ տակաւին յանտիական տիս հասեալ ի տերունեան ճեմարանին զարգանաս:

Բակերտեալ ըստունական եռանձնեան կոչմանն, և հայրենի աւանդութեան պատահեալ բախտի, հո՛ւպ քեզ յենթակայէ եղեալ բոլորն և ի կատարմանէ:

Առասանութիւնս պիւթագորեան և պղատոնական, և ըստ ագիւրացոյն՝ իբրու զստինս դիեցեալ մինչ ի տարերս սակաւին տարբերէիր տենչացեալ ըղձայի քեզ արբուցանել անդանդաղ:

Մեծագոյն ձիր քան զոսկի և քան զականս և զբոլոր բաղկացեալ նիւթ զդա կապտեալ առաքինութեամբ ի մի հաւաքեալ ընձեռեցի քեզ, զաննախանձ և անդուլ ո՛չ հանգեայ երբէք և փոխարէնս հայցեմ ի քէն՝ զաւանդութիւն մեր ոչ մոռանալ երբէք և զփոյթ սիրոյն առ Քրիստոս Աստուած, և զլոյս ճրագի նախնւոյն մերոյ ո՛չ չիջուցանել, զՊարթևին ասեմ քոյոյ հաւուն»:

Արդ, այս սկզբունքը վարսուած լինելով այդ հոգեպարար ընտանիքի մէջ, որից իւրաքանչիւրն, ինչպէս տեսնում ենք նոցա թղթերից, այլ և նոցա մթնոլորտում ապրածները մխուած էին Հայոց եկեղեցու հաւատարմութեան բովի մէջ, մեզ չպիտի զարմացնէ, եթէ այսօր մի գրութիւն տեսնենք, որում կատարելագոյն կերպով արտայայտուած է նոցա քաղաքականութիւնը:

Բայց դոցա քաղաքականութեան վրայ խօսելով, միշտ պէտք է ի նկատի ունենանք, որ այդ ոչ թէ միայն յունաց վերաբերմամբ էր, այլ և ուրիշ այն եկեղեցիների, որոնք փոքր ի շատէ չփումն ունէին Հայոց հետ: Դոցա թւում էին մինչև անգամ Ասորի ուղղափառներն ու նեստորականներն, որոնց վրայ, առանձին ասելիքներ չունենալով առ այժմ, ուրիշ առիթով հետազօտութեան առարկայ կդառնան,

երբ անցնենք Կոմիտաս կաթողիկոսի շրջանը, զի այդ միջոցին, ինչպէս ցոյց են տալիս բնաղբիւրները, գրագրութիւն են ունեցել նորա հետ հաւատոյ միութեան մասին: Մնում է ուշ դարձնել նաև Հռովմէական եկեղեցուն, որ, ինչպէս նախայիշեալ գրութեանս մէջ ցոյց է տրուած, միջին դարերում սկսան յարաբերութիւն ճանկել Պաշլաւունեաց, այն է՝ Գրիգոր Գ-ի հետ: Ափսոս որ Հռովմայ հայրապետի այդ առաջին թուղթը դեռ մեր ձեռքը չէ հասել, սակայն ունինք նորա երկրորդ թուղթն, որի մէջ յիշատակում է նա իւր բանակցութեան սկզբնաւորութիւնը: Որչափ առիթը ներկայանայ և կարելի լինի, պիտի աշխատենք պարզել այդ յարաբերութիւնն, որ այդքան անբախտութեանց պատճառ է եղած Ռուբինեաց ժամանակի պատմութեան մէջ, մանաւանդ որ այսպիսի անբախտութիւն ամենայն անգամ տեղալու է հայոց գլխին, երբ վերջիններս նիւթականից, ժամանակաւորից, անցականից շլանում են, և միմիայն դոցա ապահովութիւնը խնդրում առանց յետ նայելու, և ամենայն, ինչ որ դարաւոր քաղաքակրթութիւնն ու յառաջագիւծութիւնն տուել, զոհում, վճար դարձնում: Բայց այդ անբախտութիւն էր գիտնական տեսակէտից ևս, զի դորանով բացւում էր եզուիթական հոսանքի մի ճանապարհ, որից որչափ էլ փախչէին հայերն, այնուհանդերձ շրջափններն ու ցայտիւնները կդալչէին նոցա, երբ Հռովմէական եկեղեցու այդ խաւարաշունչ հեղեղը անցնէր Կիլիկիայի դար ու փոսերով իւր խոխոմների մէջ արգելքների հանդիպէր: Ով լաւ ուսումնասիրէ հայոց պատմութիւնն այդ ժամանակից զկնի, նա լաւ կտեսնէ, որ ազգի սնունդը հետզհետէ բորբոսնում է և Հայաստանեայց եկեղեցու վարդապետութեան սուրբ սիւնականները մամռոտում և տղմարկւում են: Հին Հռովմէական պետութեան երկու իրար հակառակ եկեղեցեաց մէջ Հայոց եկեղեցու վարդապետները, նայելով աջ ու ձախ, թռցնում են աչքից իւրեանց սրբահիմն ճանապարհի սրբադիր նպատակակէտը:

Ինչ և իցէ. առ այժմ հետազօտութեան առնենք դեռ Հռովմայ հայրապետի թուղթը: Մէկ հետաքննական կէտ ևս կայ աստ և այդ է՝ տեսնել, թէ ինչպիսի ամբարտաւանութեան ինքնահաւանութեան և հակաւետարանական ինքնահաճութեան հոտ է բուրում այդ թեթեւայայտ թղթից: Պաշլաւունեաց բարոյական արժանեաց վսեմ բարձրութիւնը կարելի է իսկոյն նկատել, համեմատելով այդ գրութիւնը նոցա թղթերի հետ, չնայելով, որ երկրորդների մէջ յեղյեղւում են ծանրագին և օրուայ ստիպողական հարցեր, իսկ առաջինը դեռ զօրով է տրամադրւում հարցեր ծնելու: Այստեղ բնորոշ եզրա-

կացութեան խնդիր կայ, ըստ այնմ, թէ՛ *le style s'est l'homme*.
Ահա այն թուղթը.

ԹՈՒՂԹԸ ՈՐ ԲԵՐԱԻ Ի ՀՌՈՄԷ
ԱՌ ԳՐԻԳՈՐԻՈՍ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ.
ՈՐ ՆԱԽ ԷՐ Ի ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ ՇԶ

Ինոկենտիոս եպիսկոպոս ծառայ ծառայից Սատուծոյ՝ պատուական եղբօր մեր Գրիգորի կաթողիկոսի Հայոց, և ամենայն եպիսկոպոսաց և քահանայից և սարկաւազաց, և ամենայն Հայաստանեայց արանց և կանանց, որք հրամանաւն Աստուծոյ ընդ ձեռամբ ձերով են. ողջոյն և առաքելական օրհնութիւն:

Հուաք զուղղափառ հաւատս ձեր ի գրոյս, զոր եբեր Աղաւթի արքեպիսկոպոս Օտոյ, զոր իբրեւ ընթերցաք գոհութեամբ մեծաւ փառս մատուցաք Աստուծոյ, որ զձեզ հաստատուն յուղղափառ հաւատս պահէ յայլազգեաց միջի, նաև առաւել ուրախութեամբ գոհացաք, զի զհաւատ և զկարգ եկեղեցոյս Հռոմ, լիապէս ետես առ ձեզ, քանզի և ամենայն ոք որ գիտութիւն ունի սկիզբն հաւատոց և բարեկարգութեան եկեղեցոյս Հռոմայ պահիցէ, զի թէպէտ և ընտրեցան ի Քրիստոսէ երկոտասանքն, սակայն Պետրոս գլուխ և առաջին կարգեցաւ ի նմանէ առաքելոցն, նոյնպէս և այս որ աթոռ է նորին՝ վեհագոյն է ամենեցուն, և վասն այնորիկ կոչեցաւ Կեփիաս, զի հիմն և գլուխ է ամենայն հաւատոց¹, և այս սուրբ և առաքելական եկեղեցիս մայր է ամենայն եկեղեցեաց Աստուծոյ, և հաստատեալ է ուղղափառ հաւատով յառաքելոյն Պետրոսէ, որ և անշարժ և անխախտելի մնաց եկեղեցիս Հռովմայ մինչև ցայսօր, և հերձուած ոչ եմուտ յեկեղեցիս յայս իշխանութեամբ և ոչ մոլորումն յառաքելական ճանապարհէն, այլ է ըստ որում և խոստացաւ տէր մեր Յիսուս Քրիստոս գլխաւորի առաքելոյն Պետրոսի. «Սիմոն, ահաւասիկ խնդրեցաւ սատանայ խարբալել զձեզ իբրեւ զցորեան, այլ ես աղաչեցի զհայր վասն քո զի մի՛ պակասեսցին հաւատք քո այլ դու երբեմն դարձիս և հաստատեսցես զեղբայրս քո»: Նոյն հրաման աստուածային անշարժ հաստատութեամբ մնաց ի վերայ այսր եկեղեցոյ, և ի սմանէ հաստատի մետասան ազգաց եկեղեցեաց շարժումն և թերութիւն, և հանապազ եկեղեցիս այս Քրիստոսի մանկաղաւն հնձէ զամենայն

¹ Երկի Երուսաղէմի եկեղեցին ևս, որ մայր ամենայն եկեղեցեաց էր համարուում առաքելոց ժամանակից սկսեալ, ամենքի ստորադրեալը պիտի լինի, վասն զի նորա առաջին հայրապետն էր Յակոբ, իսկ Յակոբ երբայեցերէն նշանակում է գարշապար:

որոմն և զփուշ, և պատրաստէ հրոյն յաւիտենականի: Եւ վասն զի եկեղեցւոյս Հռովմայ սովաւ պարգև ի Քրիստոսէ հաստատել զամենայն խախտեալ եկեղեցիս, մոլորեալ են որոշեալքն ի սմանէ, որք ոչ գան զկնի ի վարդապետութեան սորա, քանզի որպէս մարմին հնազանդի գլխոյ, նոյնպէս և ընդհանուր եկեղեցի, որ է տաճար Քրիստոսի, հնազանդել պարտի սմա, որ զլուխ եկեղեցոյ հաստատեցաւ ի Քրիստոսէ: Եւ զսոյն գրեաց սուրբ և մեծ եպիսկոպոսն Միլանայ Ամբրոսիոս և երևցոյց, թէ ամենեքեան իրաւացի է զի հնազանդ լիցին կարգաց եկեղեցոյս Հռովմայ, և այդ աղաքաւ հարկ եղև մեզ զայս յիշտակել, քանզի լուաք, եթէ որ Հայոց եկեղեցիդ ի Քրիստոսի անօրէնութեան խորհրդոյն պատարագն ի ս. մարմին և արիւնն ընդ գինւոյն ջուր ոչ խառնէք, և քանզի ամենայն հաւատացելոց փրկութիւն հոգւոց և մարմնոց Քրիստոսի պատարագին խորհուրդն է, վշտանամք յորժամ ոչ տեսանեմք զորդիսդ յայսմ հօրս ընթացակիցս եղեալ՝ որպէս հայր, յորժամ տեսանէ զորդի ի կամաց իւրոց անհնազանդ և խրատէ զգաստանալ և դառնալ նոյնպէս և եկեղեցիս Հռովմայ՝ հայրական գթով տրտմեալ ընդ այս և աղաչէ զձեզ զգաստանալ, զի եթէ էք ի հնազանդութիւն առաքելական եկեղեցւոյս, պարտիք հրամանաց և սովորութեան որ է ի սմա հետեիլ:

Այլ և պարտ է ձեզ հայել մետասան ազգս քրիստոնէից, զի ամենեքեան ի ս. խորհուրդն ջուր արկանեն, և զկարգ և զօրէնսդրութիւն կաթողիկէ եկեղեցւոյս ըստ այսմ պահեն: Արդ, եթէ և դուք որպէս և գրեալ էք, հնազանդ էք այսմ աթոռոյ, պարտիք և զայս ուղղել զհետ մերում կարգիս, քանզի վասն այսր խորհրդոյ Ս. Աղեքսանդրոս հայրապետն Հռովմայ՝ որ Ե-երորդ էր ի Ս. Պետրոսէ, այսպէս գրեաց. «Պարտ է, ասէ, ամենայն, քահանայապետի զխորհրդական գործ եկեղեցւոյ ուսուցանել, այսինքն՝ զմկրտութիւն, զպսակ և զպատարագ, որ է խորհրդական չարչարանացն Քրիստոսի յիշատակ, զի որպէս Քրիստոս պատարագեցաւ ի խաչին մարմնով, և արիւն և ջուր ել ի կողէն, զնոյն խորհրդոյ յիշատակ պարտիմք կատարել և մարմին և արիւն և ջուր պատարագել»: Զայս հրամայեաց Ս. Աղեքսանդրոս՝ մեծն և փառաւորեալ վկայն, որ զամենայն կանոնս և զհաստատութիւն լիապէս ունէր ի Ս. Պետրոսէ, և եցոյց, եթէ արժան է ո՛չ արեամբ միայն պատարագել՝ և ոչ ջրով միայն՝ այլ մարմնով, արեամբ և ջրով, քանզի զսոյն լուաք և ուսաք ի Ս. Աւետարանէն, զի յորժամ խոցեցին զկողն տեառն, ոչ ջուր միայն ել և կամ արիւն միայն՝ արիւն և ջուր: Նաև միւս հայրապետն Ս. Յովիոս այսպէս ասէ. «Ոչ է պարտ բաժակին լինել արեամբ միայն

և ո՛չ ջրով միայն, այլ երկոքումբքս, այսինքն՝ արեամբ և ջրով»։ Եւ դարձեալ գրէ Ս. Յուլիոս. «Եթէ ոք զխորհրդական նուէրսն միով կատարէ առանց միւսոյն՝ դադարել պարտի մինչև ի զղջումն եկեսցէ և ապաշխարեսցէ ըստ եկեղեցւոյ կանոնադրութեանց»։ Եւ Կիպրիանոս Մեծ՝ վկայ և եպիսկոպոս Կարքեդոնոյ, որ յարեմուտս, յիշատակ վասն բաժակի Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի այսպէս խօսեցաւ Հոգին սուրբ բերանովն Սողոմոնի և ասաց. «Իմաստութիւն շինեաց իւր տուն և կանգնեաց սիւնս եօթն, զեն զգնելիս իւր, խառնեաց ի խառնելիս զգինի իւր և պատրաստեաց զսեղան իւր, և առաքեաց զծառայս իւր կոչել բարձր քարոզութեամբ և ասէ՝ որ ոք իցէ անզգամ եկեսցէ առ իս, և ցապկասամիտսն ասէ՝ եկայք կերայք ի հացէ իմմէ և արբէք զգինի զոր խառնեցի ձեզ»։ Այս մարգարէութիւն Սողոմոնի նշանակեաց զփրկական խորհուրդ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որ խառնեաց ի խաչին և ետ ի հաւատացելոցս զնոյն։ Եւ այսու ցուցանէ երանելիս Կիպրիանոս, թէ ոչ օրէն ջրով միայն աւանդել զխորհուրդն և ոչ արեամբ լոկով, այլ արեամբ և ջրով։ Այսպիսի սրբոց հարցս վկայութեանց երեւի, թէ որ աւանդէ զխորհուրդ տէրունական գինով միայն, բաժանի ի հաւատացելոց Քրիստոսի ժողովոյ, և որ ջրով միայն՝ առանց Քրիստոսի է համարեալ խորհրդոյն կատարումն, քանզի և խառնումն բանին Աստուծոյ ընդ մեզ այսու երեւի՝ զի խառնումն արդարեւ եղև աստուածութեան ընդ մեզ, որոյ և եղաք անդամք և կոչեցաւ նա մեզ գլուխ, և ըստ այսմ զխորհուրդ խաչին ի վերայ սրբոյ սեղանոյն կատարեալ առումք հաւատացեալքս և խառնիմք ընդ Քրիստոս, որպէս և գրեաց երանելին Ամբրոսիոս։ Դարձեալ, որպէս յիշեցուցանք ձեզ վկայութեամբ ս. հայրապետացն վասն խառնման արեանն և ջրոյն, որ ի խաչին ցուցան, ծանուցանեմք և վասն տօնի ծննդեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որպէս գրեցին ս. հարքն առաջինք և զայս՝ ուսեալք ի ս. առաքելոցն և հասուցին մինչև առ մեզ, քանզի լուաք, թէ դուք՝ ազգդ հայոց՝ ո՛չ տօնէք զտօն ծննդեան Քրիստոսի զկնի մետասան ազգաց, և պարտ է ձեզ յիշուցուցանել մեզ, եթէ զի՞նչ պատճառաւ զատեալ որոշիք ի մետասան ազգաց, քանզի երանելի հայրապետն Յովհաննէս Ոսկերբեւորանն ի ճառ ծննդեան գրէ, թէ այսօր ծնաւ Քրիստոս, երևացուցեալ զտօն ծննդեանն ուրիշ և զտօն մկրտութեան՝ յայլ օր։ Վկայէ և տօն ի ծննդեանն Տեառն արեգականն շրջագայութիւն, քանզի յամսեանն յորում օր ծննդեանն է դարձ արեգականն է, տիւն սկսանի յաճել և գիշերն ի պակասել։ Իսկ ի ծննդեանն Յովհաննու, որ Զ ամսով յա-

ռաջ է Քրիստոսին, սկիզբն առնուն աւուրքն ի նուազիլ՝ և գիշերն ի յաճել, վասն զի և Յովհաննէս քարոզէր ժողովրդեանն. նմա պարտ է աճել և ինձ մեղմանալ և զնոյնս գրեաց երանելին Յովհաննէս Ոսկեբերանն ի ճառին, յորում մեկնէ զյղութիւն Եղիսաբէթի մօրն Յովհաննու և ասէ եղեալ զնոյն սեպտեմբեր իգ-ն, յորում ամսեան հաւասարի տիւն և գիշերն, և տիւն սկսանի պակասել և գիշերն յաճել: Արդ, վասն տօնին ծննդեանն Քրիստոսի բաւական համարինք այսքան զվկայութիւնքս, զորս ի Ս. Գրոց ածաք ձեզ: (!) Եւ երկրորդեմք դարձեալ և ծանուցանեմք ձեր ս. եղբայրութեանդ, եթէ ամենեւին արժեան է ի ս. Խորհուրդ պատարագին Քրիստոսի զՅուրն խառնել, այլ և աղաչեմք լսել մեզ և յայս Խորհուրդ հաւասարել մեզ, որով և յայտնի ձեր սէրդ և միաբանութիւնդ ընդ ս. եկեղեցիս և ընդ մեզ, քանզի թէ կաթուղիկէ եկեղեցիս այս մայր է ձեզ և գլուխ՝ արժան է կամաց մօրս հաւանել և առնել, և կամք սորա այս են ի տօն ծննդեանն և ի Խորհուրդ պատարագին ընթացակից լինել իւր՝ և ոչ ի մայրենի ճանապարհէ ստերիւրել, և ոչ ի գլխոյ աստի անդամոցդ օտարանալ, և զայս ի սոյնս աւարտեցաք:

Դարձեալ յիշուցանեմք ձեզ և աղաչեմք, զի բնակելով ի սահմանս հեթանոսաց, պարտիք լուսաւոր երևիլ ի մէջ դոցա և տալ լոյս գիտութեան խաւարելոցդ, որպէս արեգակդ և լուսին և աստեղք, որք պայծառացուցանեն զնսեմութիւն երկնի և երկրի, վասն զի եթէ բնակի ս. այր և ուղղափառ ի հաւասարապատիւ սրբոցն միջի և ուղղափառաց, անյայտ մնայ նորին բարի վարքն գովաստնողաց, այլ մեծարի և գովի այն, որ խաւարելոց միջի զնշոյլ վարուց իւրոց և հաւատոց փայլեցուցանէ: Զնոյնս պատմէր և երանելին Յովբ, եթէ եղբայր եղէ վիշապաց և ընկեր ջայլեմաց: Գովի Ղովտ ի ս. առաքելոյն Պետրոսէ և յամենայն սրբոյ, որ բնակեալ գովով ի մէջ սողոմայեցւոցն և հաճոյացաւ Աստուծոյ, զոր վասն բարեգործութեան իւրոյ՝ հրեշտակքն առաքեալք հանին ի կործանմանէն: Այլ և խօսեցաւ Հոգին սուրբ Յովհաննու՝ ճանաչեմ զքեզ, թէ ուր իցես յաթոռն սատանայի նստեալ, և ունիս զանուն իմ և ոչ ուրացար զիս: Եւ Սողոմոն յիշատակէ յԵրգ երգոց զգովութիւն փեսային, զոր տայ հարսինն, որ է եկեղեցի և ասէ՝ որպէս շուշան ի մէջ փշոց, այնպէս մերձաւորդ իմ ի մէջ դստերաց: Այլ եղբայրս մեր Աղպրի ոչ կարաց զբովանդակն պատմել վասն կենաց ձեր և քաղաքավարութեան, և յաղագս այլ քրիստոնէիցդ, որք են յարեւելս, և ցանկամք լսել ի ճշմարիտ և ի ս. մարդկանէ վասն այսր և խնդրեմք յԱստուծոյ և ի ձեր սրբութենէդ՝ զաստուածահաճոյ ս. եպիսկոպոսդ զհարազատ

եղբայր ձեր զՆերսէս և թարգման ճարտար՝ Հմուտ Հայոց լեզուի և լատինացւոց, պատշաճ համարել և յղել ի ս. տեղիս յայս, զոր ամենայն յօժարութեամբ ցանկամբ տեսանել և ընուլ նովաւ զփափազ սրտի մերում, և ահա սպասեմք պատասխանատուութեան և Ներսէսի եպեսկոպոսի եղբօր ձեր տեսութեան, ապա թէ վասն ճանապարհիդ երկայնութեան երկնչիք, զայլ ոք ի գիտնականաց ձերոց կղերիկոսաց առաքեցէք և թարգման, և օրհնութիւն Հօր և որդւոյ նորա Յիսուսի Քրիստոսի և Հոգւոյն Սրբոյ եղիցի ընդ ձեզ՝ յայսմ հետէ մինչև յաւիտեանս. ամէն:

Գրեցաւ ի Հռոմ ի Լատրանն, նախ քան զեօթն կաղանդաց Հոկտեմբեր ամսոյ:

Ընթերցողն արդէն տեսնում է, թէ ինչ կերպ է խօսում Հռովմայ պապը: Նամակից երևում է, որ Գրիգոր Գ պատասխանել է նորան, և այս թուղթն երկրորդն է Հռովմայ կողմից, միայն թէ այն պատասխանի մէջ Գրիգոր Գ պաշտպանել է իւր եկեղեցու ուղղափառութիւնն, ինչպէս պէտք էր սպասել: Իննոկենտիոս Բ (1130–1143) իւր թղթի մէջ հէնց սկզբում ճշմարտախօսութիւնից շեղւում է՝ ասելով, որ Հայոց եկեղեցին «զհաւատ և զկարգ եկեղեցոյս Հռովմայ» ունի և ապա յիշելով շատ հակառակէտեր, որոնցում Հայոց եկեղեցին պարզապէս տարբերւում է: Այս նկատմամբ աւելորդ է մեզ երկարաբանել, բաւական է յիշատակել՝ որ Հռովմայ գահակալները միշտ հռչակուել են իւրեանց երկաբանութիւններով և խաբէութիւններով, իսկ այդ արդէն ընդունուած ճշմարտութիւն է եւրոպական գիտնականների մէջ¹: Անշուշտ, Իննոկենտիոս կարծում էր, թէ Գրիգոր Գ չէր ճանաչում Հռովմայ եկեղեցին, ուստի և խիստ գովասանում է առանց դոյզն-ինչ քաշուելու: Նա, ինչպէս այժմ ևս հռովմէական սխոլաստիկների սովորութիւնն է, նոյն իսկ Պետրոսին անուանարկող դէպքերը բռնազբօսում է նորան փառաբանելու համար: Քրիստոսի այն խօսքերը, որոնք վշտալի գոյն են տալիս այդ առաքեալին, այս թղթի մէջ չըջւում են ի նպաստ: Աւելորդ է այստեղ միւս առ մի թուել այն ստութիւնք, որոնք հիմն են ծառայում թղթի ստաբանական ոճին, մինչև անգամ 11 ազգաց եկեղեցիներ են նկատւում՝ իբր համաձայն Հռովմայ, մինչդեռ մէկն ևս չկայ ապացոյց: Նա շոյում է իւր ինքնահաճութիւնն՝ իւր եկեղեցին մայր եկեղեցեաց նկատելով, առանց որ և իցէ տրամաբանական հետեւութեան կամ հիմնաբանու-

¹ Տե՛ս զորոք.՝ Baxmann Die Politik der Papste von Gregor I bis auf Gregor VII մասն I, էջ 251, որտեղ Հռովմայ հայրապետների անխղճութիւնն ու երկալեզուութիւնն առանձնապէս շեշտում է: Սակաւ չեն եղել դէպքեր, երբ այդ պապերը թուղթ գրել ուղարկել են, և ապա ուրիշ խմբագրութիւն, իբրև պատճեն, թողել:

թեան, և երբ այդոքիկ պակասում են, միակ զէնքը մնում է իմաստակ սխուսատիկութիւնը:

Թղթի վերջին պարբերութիւնը յայտնապէս ցոյց է տալիս, որ Հռովմ նոր է ձգտել ճանաչելու Հայոց եկեղեցին, ուստի և չէ շատանում իւր պատուիրակի պատմածներով, այլ խնդրում է ուղարկուի իւր մօտ Ներսէս Շնորհալու, որպէս զի նորանից տեղեկութիւններ ստանայ, մանաւանդ որ վերեւ արդէն սիրոյ և միաբանութեան հարեանցի առաջարկութիւն է անում: Հռովմայ այս ձգտմանց շարժառիթներն առաւել ևս կպարզուին, երբ ի նկատի ունենանք, որ Իննուկենտիս Բ հակաթոռ էր, թէև օրինաւորն է ճանաչում և դորան հակառակ էր Անակլետ Բ (†1138)՝ ընտրուած կարտինալների մեծամասնութիւնից: Իննուկենտիս՝ Յաղթում է Յրանսիայի օգնութեամբ:

Ա՛րդ, քանի որ այս թուղթը գրուած է 1131 թուին, ակնյայտնի է, որ Հռովմն է առաջին անգամ միաբանութեան ձգտել՝ Պաշլաւունեաց բանակցութիւնն որոնելով, և ապա Մանուէլ գրեթէ նման կերպով՝ մասնաւոր պատուիրակի միջոցով: Միաբանութեան այդ շարժումն ընդհանուր էր, վասն զի Բիւզանդ բանակցութիւն ունէր նաև Հռովմայ հետ:

Սորանից յետ այլևս նամակագրութիւն չէ յիշուում, իսկ ինչ որ պատմիչներն են աւանդում, կգտնեն ընթերցողը գրուածքիս մէջ: Առաւել ևս յառաջ գնալով՝ ունինք մի թուղթ ևս առ Գրիգոր Դ Տղայ, որ թէև «Սիսուանի» մէջ հրատարակուած է, սակայն զի վերջինս հաւատարիմ աւանդուած լինելու ճշգրտեան կնիքը կորցրած է մեր առաջ, հրատարակում ենք վերստին՝ Ս. Էջմիածնի մատենադարանի մի ուղղագիր գրչագիրներից վերցնելով: Նամակագիրն առիթ է առնում խաչակրաց պատերազմներն և խնդրում է, որ Գրիգոր Դ նպաստաւոր լինի և օգնական: Թուղթը գրում է Կղեմէս Գ՝ 1189 թուին:

Թուղթ հայրապետին Հռովմայ, զոր գրեաց ընդ զօրսն և ընդ թագաւորսն, որք եկին յայսկոյս ծովու փրկել զսուրբ քաղաքն Երուսաղէմ՝ յետ երից ամաց գերութեան առ կաթողիկոսն Գրիգոր Տղայ:

Կղեմէս եպիսկոպոս ծառայ ծառայիցն Աստուծոյ, Պատուական եղբօր մեր Գրիգոր Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Ողջո՛ւյն և առաքելական օրհնութիւն:

¹ Նորա ժամանակ նշանաւոր էր Արմուդ Բրեսչիայի կղերականն, որ անվեհերութեամբ քարոզում էր Հռովմայ աշխարհական ձգտումների դէմ:

Խրատն, զոր յԱստուծոյ արդար դատաստանէն աշխարհդ արեւելից ի ժամանակս մեր ընկալաւ: Հաւատամք, զի առաւել ցաւէ ի սրտի քում մերձաւոր գոլով սրբոյ՝ երկրին և ունկնդիր վշտին և չարչարանացն զոր կրեն, քանզի ես ողորմութեամբն Աստուծոյ ի հաւատ կաթողիկէ հաստատեալ, վասն այսորիկ ո՛չ կարես հանդուրժել՝ այլ արտասուօք զգաս զանարգութիւն քրիստոնէից, նաև ոյք են, որք զանուն քրիստոնէութեան ունին, քրիստոնեայք են, և հանդուրժել կարեն յայդքան անարգութիւն սրբոյ երկրիդ, որպէս տեսանի դայ՝ այժմ անօրինաց՝ գարշ և զազիր պղծութեամբ աղտեղեալ, և որ ի նմա սրբութիւնքն, որպէս զաղբ անարգ և պիղծ ի նոցին ոտիցն կոխան տուեալ՝ հաւատացեալքն Քրիստոսի սպանեալք և նոցին սրով ջնջեալք: Զոր և մեք առանց սաստիկ ցաւոց սրտից մերոց ոչ կարեմք բերել: Նա ևս զի ուժգնանայ չարութիւն ամբարտաւանիցն, միչև զի զպատիւ խաչին փութան բառնայ յաշխարհէ, և զփոքր ճաճանչ քրիստոնէից, որ մնացեալ են յայդմ յաշխարհի, ջանան շիջուցանել և ամենեւին յոչինչ դարձուցանել³: Ո՛հ ահա դառն նենգաւորքս՝ մեր, յորս ս. երկիրն Երուսաղէմի կորեաւ, հաւատացեալքն սպանան, սրբութիւն կոխան եղև, և որ ասացեալ է նախ ողբ մարգարէութեան, առ մեզ լցաւ. «Աստուած մատնեաց հեթանոսաց ի ժառանգութիւն, պղծել զտաճար սուրբ քո»: Արդ այս ամենայն ձեզ յատնի է, և առանց ստութեան գիտէք վասն մերձաւորութեան գաւառիդ, այլ մեք փութացեալ վաղվաղակի զսոյն յունկ հաւատացելոց խօսեցանք, որք պատրաստեցան արիութեամբ և գան յօգնականութիւն այդմ աշխարհի, անձամբ և ընչիւք և զինուք դէմ եղեալ՝ գան համբերել չարչարանաց վասն նորա, որ ի յայդմ ս. երկիրդ ծնաւ և բազում անարգութեան համբերեաց, և ի կատարումնն ի նշաւակ խայտառակութեան խաչին զմեղս մեր եթող՝ և յանմահ մահուանէն զմեզ ազատեաց: Առ որ և յուսամք, եթէ խրատելովն ուղղէ և դարձեալ մխիթարէ, և այսու ճանաչին իւրքն զանարգութիւն Քրիստոսի յինքեանս բերելով, յոր և ակն ունիմք, եթէ ոչ է առանց հաշտութեան բարկացեալ իւրոյ՝ ժողովրդեանս, վասն զի ի բարկութեան յիշէ զողորմութիւն, և զկնի լալով երթալոյն խնդութեամբ դարձուցանէ:

¹ Սիսուան, էջ 467. չունի:

² Անդ՝ չկան:

³ Անդ՝ կէտեր են այս պարբերութեան տեղ:

⁴ Անդ՝ աւուրքս:

⁵ Նոյն՝ չունի:

Արդ, որպէս եղ զքեզ¹ Աստուած տնտես, և հաւատաց ի քեզ զտգէտ ժողովուրդդ, և զքեզ եղ ճշմարիտ լոյս, զի տայցես լոյս այդմ աշխարհացդ, վերակացու լեր այդմ դառն և անձուկ պատահմանդ և օգնական, և օրըստօրէ՛ զառ ի քեզ հաւատացեալ ժողովուրդդ քաջալերեա՛ և զորացո՛, զի տեսեալ զքեզ յայս փոյթ ամենայն ժողովք² Հայաստանեայց, որք ընդ քե և են, փութացեալ պատրաստեսցին զալ յօգնականութիւն ս. տեղեացն, որք զինուք, որք ընչիւք, որք անձամբ ի ս. երկրին դիմեսցին յազատութիւն, զի զամբարտաւան ազգն անօրինաց ի պատերազմ իւրեանց յաղթահարեսցեն, և դոցա ի միաբանութիւն մարտակցութեան, որ առ քեզ են, և արեւմտական զօրք յայսմ աշխարհէ Աստուծով փութացեալ գան, որպէս զի ժառանգութիւն Աստուծոյ ազատեսցի, և նոցա պղծութիւն առ ոտս կոխան լիցի, որոց տուաւ այժմ զանիծեալ բերանս ձգեալ և զԱստուած հայհոյել³: Արդ, որ յաջորդ⁴ եմք Քրիստոսի՝ ամենայն բարեգործաց մեղաց թողութիւն տալ, գիտասցուք յԱստուծոյ տուեալ զայս պատճառ ամենայն քրիստոնէից մեղաց ապաշխարութիւն, վասն որոյ և որք նուիրեն յայս մրցումն՝ զանձանց չարչարանս կամ զընչից ծախս, յուսամք յողորմութիւն Աստուծոյ և ի սրբոց առաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի շնորհքն, թէ՛ ի պատերազմն մեռանին և թէ՛ մնան կենդանի և զխոստումն իւրեանց կատարեն, զի ամենայն մեղաց որոց խոստովանեալ են, զթողութիւն առցեն, նոյնպէս թէ և ի ձեր սահմանաց կամ յայլ գաւառաց ընչիւք օգնութիւն առեն ս. երկրին՝ թողութիւն առնեմք որպէս Աստուած սրտից իւրեանց ետ կամք առատութեան, և որպէս արժէ ծախք տրիցն: Եւ տես զայս զգուշութեամբ, պատուական եղբայր, որպէս Աստուած զքեզ ողորմութեամբն իւրոց լուսաւորեալ է, զի անձամբ քո ժողովրդեամբդ, որք յաշխարհդ արեւելից ի քէն հովուին, ի ս. տեղեացն յազատութիւն յօժարացիս գնալ, և որպէս կատարի կամք քո, և Աստուծով այս խորհուրդս յաջողի՝ փութացիր գրով քո մեզ յայտնել: Եւ այս յայտնի լիցի քեզ, զի թէպէտ և մերս մարմնոյ աչաց տեսութենէ բացակայ ես՝ հոգւոյ աչօք հանապազ զքեզ տեսանեմք և ողջագործեմք սրտով և սիրով, և զխնդրուածս, զոր կամիս հեշտութեամբ կատարեմք:

¹ Նոյն՝ չունի:

² Անդ՝ ժողովուրդք:

³ Անդ՝ վերջին երկու տողերի տեղ՝ կետեր:

⁴ Հ. Ալիշան փափաքում է անդ, որ Լամբրոնցիւն սխալ թարգմաներ և «յաջորդի» տեղ «փոխանորդ» անուաներ Հռովմայ եպիսկոպոսին:

Գրեցաւ ի Հռոմ ի Լատրանն, նախ քան զչորս կաղանդաց յունիս ամսոյ և երկու ամն եպիսկոպոսութեան մերոյ¹:

Եւ այս ընդ առաջնոյս բերաւ

Կղեմէս եպիսկոպոս ծառայ ծառայից Աստուծոյ, Գրիգորի կաթուղիկոսի Հայոց. ողջուն և առաքելական օրհնութիւն: Հաւատամք, եթէ անմոռաց ունիս ի մտի, զի Լուսիոս² պապն, որոյ յիշատակն երանութեամբ, որ նախ էր քան զմեզ ըստ խնդրոյ ձեր առաքեաց գիրք զկարգաւորութիւն եկեղեցւոյս Հռոմայ, և վասն այսր աւելորդ համարեցաք զմիւսոնն, որ ի մէջ օրհնի ձեր պատուականութեանդ առաքել, այլ յօժարութեամբ զքեզ որպէս զճշմարիտ քրիստոնեայ³ պատուեմք և զձեզ խնդրուածսն լսեմք: Գրեցաւ ի Հռոմ ի Լատրանն՝ նախ քան զԴ-ն կաղանդաց յունիս ամսոյ և յԲ ամն եպիսկոպոսութեան մերոյ⁴:

Կղեմէսի առաջին թուղթը պարզ խնդիր է՝ օգնելու խաչակիրներին: Նա ճանաչում է և յիշում հայոց կաթողիկոսի բարձր նշանակութիւնը, խոստովանում է նորա ուղղափառութիւնը, վասնորոյ և հաւատացած է, որ իւր խնդիրը չի մերժուիլ և Գրիգոր Տղայ կհրամայէ իւր հնազանդ հոտին գնալու և ս. երկիրն ազատելու: Կղեմէս չէ կարենում սակայն իւր հռովմէական սկզբունքների արտայայտելու առիթը կորցնել, ուստի և իսկոյն յիշում է, որ ինքն ևս՝ իբրեւ քահանայական իրաւունք ունեցող, իւր կողմից ևս կարեւոր է համարում, թերեւս հայոց հաճոյանալու համար, թողնել պատերազմի գնացողաց մեղքերը, միայն թէ՝ «որոց խոստովանեալ են», մի վարդապետութիւն, որ Հայաստանեայց եկեղեցուն խորթ է, զի վերջինս անպայման չէ հրամայում մեղքերը խոստովանելու, այլ այդ թողնում է իւրաքանչիւրի խելքին, որովհետեւ առանց սրտանց զղջալու խոստովանութիւնը միտք չունի, իսկ զղջալով կարելի է թողութիւն առանց այն էլ ունենալ, եթէ առանձին ներքին պահանջ չէ զգացւում: Բայց աւելին կայ. Կղեմէս Հռովմայ հայրապետն ասում է, որ նիւթականապէս օգնողներին և մեղաց թողութիւն է տալիս, բայց ի՞նչպէս. «որպէս արժէ ծախք տրիցն»: Եւ ահա եկեղեցու պաշտօնեան, որ զինքն «յաջորդ Քրիստոսի» է կոչում, իսկ սկզբում «ծա-

¹ Անդ՝ պակասում է թուականը, տարբեր են և քանի մի կէտադրութիւն և այլն:

² Անդ՝ զԼուսիոս:

³ Անդ՝ «ճշմարիտ քրիստոնեայ» է դարձել:

⁴ Անդ՝ չիք թուականը:

ռայ ծառայիցն Աստուծոյ», փերեզակութիւն է անում՝ եկեղեցին վաշխառութեան միջոց դարձնելով: Բայց ընթերցողին անշուշտ յայտնի է, որ մի ժամանակ Հռովմէական եկեղեցին ուղղակի և բացերես թողութեան թղթերի վաճառման պանդոկ էր դարձել, այժմ ևս այդ շարունակում է և մենք տեսնում ենք, որ ի հնուց այդ սկզբունքը գործադրւում էր Աւետարանին ի նախատինք, և ուրիշ եկեղեցիների տգէտ եկեղեցականներին՝ ի վարակումն: Այդ թուղթը ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս էին վատ օրինակն ընդհանրացնում:

Նոյն թուղթը ուղարկուած էր և առ Լեոն, ինչպէս վկայուած է ապա. «Առ պետս մեր Լեոն, որ ի սոյն ժամանակս էր իշխան Կիլիկիոյ և Սօրիոյ և լերանց սոցին:

Կղեմէս եպիսկոպոս ծառայ ծառայից Աստուծոյ, մեր սիրեցեալ որդւոյ մեծապատիւ իշխանի Լեոնի լեռնցոյ. Ողջուն և առաքելական օրհնութիւն: Խրատն զոր յԱստուծոյ արդար դատաստանէն աշխարհդ արեւելից...»: Որից յետոյ նկատուում է. «Նոյն է և այս թղթի բանքն անթերի և անյաւել, որպէս որ յառաջ նոյն առ կաթողիկոսն սուրբ, զոր աւելորդ համարեցաք զրել կրկին»:

Երկրորդ փոքրիկ նամակը գրուած է մի և նոյն ժամանակ և, ինչպէս վերնագիրը ցոյց է տալիս, միաժամանակ բերուած: Բայց Լուսիոս Գ գահակալել է 1181-1185, յետոյ՝ Ուրբան Գ 1185-1187, ապա Գրիգոր Ը 1187 և այնուհետև՝ Կղեմէս, ուստի կասկածելի է, թէ ինչն էր ստիպում վերջինիս յիշելու Լուսիոսի առաքումը և ինչու առանձին նամակով է այդ հաղորդում: Նամակի մէջ «Եւ վասն այսր աւելորդ համարեցաք զմիւսոնն որ ի մէնջ օրհնի ձեր պարտականութեանդ առաքել» անտեղի և անկապ խօսքեր են, որոնց Հռովմէական նպատակի ենթադրութեան պէտք չկայ: Սակայն այդ ամբողջ թղթագրութեան նպատակի նոր ի նորոյ սկզբնաւորութիւնն երևում է հէնց վերջին խօսքերից, թէ. «Այլ յօժարութեամբ զքեզ որպէս ճշմարիտ քրիստոնեայ պատուեմք», խօսքեր, որոնք պիտի սէր ճանկէին ճիշդ այնպէս, ինչպէս Իննոկենտիոս Գ-ի թղթի մէջ: Ասել է թէ՝ Հռովմայ պապերի սիրային ձգտումներն դէպի հայոց կաթողիկոսը չէին հասնում նպատակի:

Այս նամակի հանգամանաց լրացումն է մի յիշատակագրութիւն, որ Ներսէս Լամբրոնեցուն է պատկանում և ցոյց է տալիս, թէ հայոց ուշադրութիւնը գրաւում էր այդ ժամանակ Ալամանաց (գերմանաց) կայսրն՝ «փրկիչն աշխարհացս»: Նորան են հանդէպ ելնում հայոց իշխանն ու կաթողիկոսն իւրեանց հետևորդներով և նոցանից են օգնութիւն, թագ խնդրում, որպէս և ստացան հապա:

«Ի թուևնի Հայոց ՈԼԴ եկն Գրիգոր եպիսկոպոս ի Հայրապետն Հռոմայ Լուսիոյ առ կաթողիկոսն մեր տէր Գրիգորիոս, որ էր ի սմանէ առաքեալ, և եբեր զպատասխանի նամակի տեառնս մերոյ և զգիրս կարգաց եկեղեցւոյ Հռոմայեցի գրով, և եգիտ գտէրն մեր ի քաղաքն Տարսոն յամսեանն հոկտեմբեր, և ընկալեալ կաթողիկոսին սրբոյ զպատուական պալիօնն և զխոյրն ի լրումն պատուոյ իւրոյ գոհացաւ զԱստուծոյ, և ետ զնամակ Հայրապետին և զգիրսն կարգաց եկեղեցւոյ՝ յիմ նուաստութիւնս թարգմանել, որ յեղաշրջեցի ի Հայ բարբառ՝ միայն երիւրեալ զբանսն քերդողական արհեստիւ՝ առանց յաւելուածոյ և թերութեան: Իսկ յետ այսր ի թուին ՈԼԶ, ըստ մեղաց մերոց, առաւ ս. քաղաքն Երուսաղէմ յիսմայելացւոյ թագաւորէն Յովսեփայ, և որ ի նմանէ եկեղեցւոյ սպասաւորքն և զօրքն ցիր և ցան եղէն, յայսկոյս ծովուն և յայն, իսկ Հայրապետն Հռովմայ շարժեաց զթագաւորս և զիշխանս և զզօրս և զքաղաքացիս զանազան ազգաց գալ յայսկոյս ի փրկութիւն ս. տեղեաց, և ամենեքան բարձին յօժարութեամբ զխաչն Քրիստոսի և եկին մեծաւ աշխատութեամբ: Ընդ որս եկան և թագաւորն Ալամանաց Փիլիտրիք, որ էր ինքնակալ Հռոմայ և մեծ քան զամենայն թագաւորս, և սա ոչ ծովով, այլ ընդ ցամաքն արար ճանապարհ անթիւ զօրք, եմուտ յՈւնկուս, և եկեալ ձմերեաց ի Մակեդոնեայ ի Փիլիպուպօս լիս, ի տօն պասեքին անց ընդ ծովն Ալեստեաց և ծանր տարժանմամբ հերձեալ զբանակս անթիւ խորանաբնակ Թուրքիմանացն, էջ զօրօքն հուպ քաղաքին Սելեֆկիոս Սօրացւոց: Զոր լուեալ կաթողիկոսն մեր Գրիգորիս և իշխողն Լևոն, ընդ որոյ տէրութեամբ էր Սելեֆկիայ, փութան մեօք՝ հանդերձ ընդ առաջ նորա մեծաւ ուրախութեամբ՝ իբրեւ փրկիչ այս աշխարհացս: Այլ մեղաց մեր ծանրութիւն կարճեաց զընթացս արքային, զի յանց գետոյն Սելեկիոյ ախորժեաց լուանալ, և ծերութեամբն ոչ զօրեաց ընդդէմ կալ յորձանացն՝ հեղձաւ, իսկ մեր տրտմութեամբ պատահեալ եպիսկոպոսաց, որք գային զկին և որդւոյ նորին և զօրացն՝ դարձաք ի Տարսոն, և զի խոստումն էր ինքնակալին ոսկի կնքեալ գրով Հայոց թագաւոր դնել, պահանջեաց կաթողիկոսն սուրբ ի նոցանէ զլրումն խոստմանն, և ինձ հրաման ետ զայն թարգմանել, զոր կատարեցի յօրինակէ միոյ եպիսկոպոսաց նորին որ առիս իջևանէր Մուստեր քաղաքի, որ ունէր իւր դաս ձիավարժից զկնի հեծեալ, և յորժամ թարգմանեցի, խորհեցան և ոչ կարացին յանձն առնուլ զգործն, յորժամ ինքնակալն բարձաւ ի միջոյ, այլ իջին յԱնտիոք և անտի ի Պաղեստին: Իսկ ես զթարգմանեալ օրհնութիւն թագաւորիս ոչ կամեցայ աղաւաղել՝

եղի ընդ նախաթարգմանեալ կարգսդ վերստին յարմարմամբ, և աղաչեմ զիմաստուն ընթերցողսդ ոչ աւելորդ համարել զմեր ի սոյն վաստակ, որ ծարաւի էաք, և Հռոմայ եկեղեցոյն կարգացն ընդ այլ գիտութեանց, և սովաւ զովացաք և թողաք զկնի եկելոցդ ի փառս Քրիստոսի, որ է օրհնեալ»:

Մատենադարանիս այն գրչագիրն, որից հանել ենք այս վերջին կտորները (№ 530, Ա բաժին), ունի և մի յուշագրութիւն, որ գրուած է նոցա վերջում՝ վերագրեալ փոքրիկ նամակից զկնի: Յուշագրութիւնից առաջ կան զանազան թղթեր, իսկ սկզբում ընդհանրականի մէջ հրատարակուածներն են, բացի Շնորհալու մասնաւոր նամակները: Հարկաւ, չի կարելի ասել, թէ ի՞նչ է բովանդակել այն գիրքն, որի վրայ այդ գրելու է, մանաւանդ որ ընդհանրականից յետոյ Լամբրոնեցու առ Լեոն թղթից զկնի գրուած է և այս. «Զարժանապատիւ հայրապետն Հայոց զտէր Գրիգորիս ստացող գրոցս աղաչեմ յիշել ի Տէր ծնողոք քերբք և եղբարբք և բնաւին զարմօք, որպէս զի ողորմեսցի նոցա Քրիստոս: Ընդ նոսին և մեղաւոր գրիչս Վարդանայ և իմոյ ծնողացն և որոց ամէն ասեն»:

Վերոյիշեալ յուշագրութիւնն է այս.

«Տէր Գրիգորիս ծառայ Աստուծոյ և ողորմությամբ նորին կաթողիկոս Հայոց, ընծայեցի զգիրս Եսայի վարդապետին ի ձեռն մեր հաւտարիմ լիկատին տէր Կոստանդեայ արքեպիսկոպոսին Կեսարու, առաքեալ յարեւելս ի թվիս ԶԾԴ (1305)»: Ուրեմն, գիրքն արեւելք ուղարկողն է Գրիգոր Անաւարդեցին, որ ըստ այդմ մեռել է 1306-ին, բայց այդ մասին յետո:

Յառաջ բերուած բոլոր պատահական թէ գիտաւորական բանակցութեանց կամ թղթագրութեանց կամ խօսքի փոխանակութեան հիմունքը մէկ որոշ քաղաքականութիւն էր, որ ինչպէս ասացինք, բացորոշ արտայայտուած ենք գտնում Գրիգոր Տղայի թղթի մէջ:

Ահաւասիկ և այդ թանկագին թուղթնր.

«Հարցում խրատուց, զոր խնդրեալ է կաթողիկոսն Հայոց Գրիգոր Տղայն կոչեցեալ ի մեծապատիւ վարդապետէն Գրիգորէ որդո Տուտեայ, վասն ամբաստանութեան կաթողիկոսին Աղուանից տեառն Ստեփաննոսի: Զոր գրեալ էին առ նա եպիսկոպոսքն Աղուանից: Եւ վասն Հռոմոմոց, որ յափշտակեցին զեկեղեցիսն Հայոց, որ յարեմուտս էին յաշխարհն Հռոմոմոց:

Որք կապակցութիւն առ միմիանս դաւանել բնաւորին սիրով սուրբ, որ առ Աստուած բարոյականին յանեղծն և յանհակամիտողն ամենայն լրութեամբ, մանաւանդ առ եղբարս և, թէ աւելին, առ

Հայրս Հոգեւորս և դարմանիչս բանիւ, զոր ոչ ժամանակ և ոչ իր, խորութիւն և ոչ բարձրութիւն, ոչ նեղութիւն պարտի բերել կարողութեամբ առ ի յայնպիսի ճշմարիտ սիրոյ խափանումն, որովք և մեք այսպիսի բարւոք մտածութեամբ և անդրդուլի յուսով ողջունեմք զքեզ ծերունի Հայր Գրիգորիէ՝ ճոխացեալ բանականաւն և արդիւնականաւն գործառնութեամբ ըստ իրունականին անձին յաջորդութեան, ուր և դադարեալ Հանգչի անորակն և անքանակն, և անզուգականն անուն Աստուած, ընդ որս և Հարցանեմք սակս մաքրագունիդ անձին կենդանութեան և խաղաղութեան կրկին տեսութեամբ: Վասնորոյ և աղօթեմք Տեառն և աստուածընկալ սրբոցս զախորժականն լսել մեզ, լուր, որ վասն ձեր, որպէս զի խաղաղութեամբ և հանդարտութեամբ ունիցիք զքաղաքավարութիւն ձեր ամենայն աստուածապաշտութեամբ և սրբութեամբ ըստ նախուստն գնացից: Եւ զմերս, եթէ կամիցէք ախորժաբար լսել, որպէս և բերէ բնութեամբ զթած Հայր առ սիրեցեալ որդի և հարցանէք իմանալ շնորհօք և գթութեամբ Տեառն մերոյ և Աստուծոյ Յիսուսի Քրիստոսի, և որք առ ի նմանէ պարգեւեցան մեզ քրիստոսակիր և աստուածընկալ սրբոցս, ունիմք այժմուս զկենդանութիւն ըստ մարմնոյ առոյգ և զուարթ, և քաղաքավարիմք յամենայն տեսակս, և առ ամենայն, որք ի վեր քան զարժանն, և առաւել քան զորս իմացաք խնդրել ի Տեառնէ մեծարեալ և պատուեալ յամենեցունց՝ ներքոյ և արտաքոյ, առ սիրելիս և առ թշնամիս, գերալրապէս ունելով զփառաւորութիւն երկնահանգէտ աթոռոյս և սուրբ դիտանոցիս: Եւ այն ամենայն ի մաքրամատոյց և յաստուածահաճոյ աղօթից ձերոց, վասն զի կանգնեաց զսա և ամրացոյց Տէր առաւել քան զպատուեալ լեառն Սիոնի և քան զնախամեծար ամրոցն Թալպիովթ, ի սաստիկ դառն և յանձուկ և յանբարի ժամանակիս, յորում հեղեղ մեղաց մերոց զօրացեալ եբարձ յերկրէ զամենայն, որ ունիցի յինքեան հոգեւոր շունչ կենդանութեան, և արար սմա լինել, զի ամենայն ոք, որ հարցի ընդ վիմիս ընդ այսմիկ՝ փշրեսցի, և յորոյ վերայ անկցի՝ հոսեսցէ զնա¹: Որովք և վասնորոյ յամենայն ժամ հրաշաւորս ի փառս Աստուծոյ:

Այլ ծանիր, ծերունի Հայր, վասն զի սովորութիւն է վերնոյն փայեթոնի և լուսատուի, զի առ որովք հասանէ լուսոյն բնութեամբ՝ լուսաւորէ, և գոլորշոյն բնութեամբ տապալցուցանէ և սնուցանէ զբոյսս, զտունկս և զկենդանիս, և տայ զառողջութիւն և զաճողութիւն, մանաւանդ թէ զկենդանութիւն իւրաքանչիւր ումեք զիւրն

¹ Սատք. ԻԱ 44:

յառաջեցուցանել, և տանել զընութեան կիրս, այսպէս արժան է իմանալ և զքոյդ բանի լուսաւորութիւն, և կենդանութեան և առողջ կարասցուք հասանել անվրէպ: Ծանիցէ և զայս դարձեալ խոհականութիւնդ ձեր, որպէս զգօն և արթուն անդամ լրման եկեղեցոյս Հայոց, մանաւանդ թէ ալն տեսանող գլխոյս, զի որպէս կարգեցաք և եղաք հրամանաւ և գործակցութեամբ Տեառն և Հոգւոյն սրբոյ, յայս պարահայեաց և երկնահանգէտ աթոռոյ դիտավորութիւն և գլխավորութիւն, գիտելի է, զի պահանջի ի մէջն աստուածային օրինօքն հոգալ և քննել զբովանդակ Հայոց լրումն՝ իբրև զանդամոց և զընդձեռամբ անկելոց, հոգալ և զտունն Աղուանից և զվերատեսուչն նորա՝ իբրև զազգականակից և զաշտիճանակից և զեղբայր, ընդ բարւոք լուրն, որ ի նոցանէ ուրախանալ և ընդ դժուարինս տրտմել և հոգալ, և ի գլորումն և ի վտանգաւորութիւն օգնել և կանգնել, որպէս կարգեցին նախնիքն մեր և հարքն սուրբք:

Եւ արդ, գիտե՛ա, ծերունի հայր, զի յառաջ աւուրբք լսէաք գլխոյդ տանդ Աղունից բազում բանս ամբաստանութեան և յընչութեան և յանկարգութեան գործ, որպէս և յառաջնումն ամին, մենչդեռ ևս նորրնծայ էաք ի սրբոյ Աթոռոյս դիտաւորութիւն, և առաքեցաք զնուիրակսն մեր զտէր Թորոս և զպարոն Վասիլն յաշխարհնդ արևելից և ի գաւառն Նոանայ և ի Գանձակ և առ ինքն, և թէ որպէս պատահեցաւ նորայն գործ և իր առ մերովքն, այն ո՛չ է առ ի ձէնջ ծածկեալ, զի յանցանէ առ ձեզ հոգան, թուի թէ և պատմեցին բովանդակապէս ձեզ զայն, և ապա ի գալն Սարգսի, որ և խուզի Յելտիկուզէն բազում ամբաստանութեան գրովք և ի գաւառացեացն և յեպիսկոպոսացն, և ի վարդապետաց, և ի կենդանի մարդոց, որպէս զտէր Բարսեղ և զտէր Սահակ, և զտէր Գորգ, և մեծամեծ ջանիւ զամենեսեան ի բաց նահանջեցաք և վերստին յաթոռ և յիշխանութիւն հաստատեցաք: Եւ անդից ևս այսր այլ և բազում բանիւք զգուշականօք խրատեցաք գրովք, և ոչինչ օգտեցաք: Գրեցին ի մեզ և այլ բազում անգամ ազատք խաչենոյ, և կենդանի մարդիկ ի գաւառացեացն, և Փիլիպպոս միայնակեացն ի Հաղբատայ, և այլք բազումք, և մեք ոչ կամեցաք զօշաքաղ երևել և կամ զօտարատեսուչ մինչև յայսմ ամ, զի տեսաք զյոքունս ի նորայոց կենդանի, և իմաստուն մարդիկ, և լուաք ի նոցանէ բանս անճահս և անպատշաճ ետ մեզ, եթէ գոյ ի նմա ծածկեալ, և այնու ջանայ աղաւաղել, և խափանումն առնել երկնահաստատ աթոռոյն սրբոյ, զոր մեծաւ ջանիւ և աշխատութեամբ հաստատեցին առաքեալքն

սուրբ և ամրացոյց և պարփակեց ամենայն ամբողջեամբ Ս. Լուսաւորիչն մեր և հետեւողն նորա:

Եւ զի լուաք, եթէ զսպաս սրբոյ աթոռոյն զսուրբ նշան էր և զգրեանք, և զայլ անօթք եկեղեցւոյ, յանպէտս վատնէ և ցրուէ ան-խնայաբար՝ իբրեւ զթշնամի, «զի մի այն ոք որ զկնի իմ գայցեն, ասէ, գտցեն ինչ», և զայն առ նախանձու հարութեան: Դարձեալ ասացին, եթէ զեպիսկոպոսացն զգործ և զձեռնարկութիւն պակասեցոյց և եբարձ ի գաւառացդ և զՀ աթոռն ի մի հաստատեաց կամ յերկուս, և զքահանայս գաւառացն ինքն ձեռնադրէ, և ծանրանայ կաշառօքն յամենայն յանձնէ Լ դաւկատ, և Խ, և ի կրօնաւորացն ժ և ժԲ: Մանաւանդ թէ և զխաչն օծութեան և զմեռոնն սրբալոյս, որովք լուսավորին և կնքին հաւատացելոցն անձինք շնորհօք Հոգւոյն Սրբոյ՝ բնաւին եբարձ ընդունողացն զայն և պակասեցոյց ի գաւառացն: Եւ յորժամ զայս ամենայն լուաք և հաստատեցաք ի հաւատարմագրութիցն արանց, վշտացաք և լցաք տրտմութեամբ, թէ զիւրդ աշտպիսի դժնդակ ցաւօք մարտնչի սկզբնաչարն ընդ ազգս Հայոց, զի այսօրիկ են և մեղք, որ մահու հափ են, վասն զի ի հաւատոյ և յուսոյ պակասեցուցանեն, զորս և ոչ կամեցաք անփոյթ առնել օրինակ դատմամբ, այլ յանձն առաք գրել առ նա դարձեալ եղբայրական սիրով ի զգուշութիւն և ի զարթուցումն, այլ զի գիտեմք և հաստատեալ եմք, եթէ որք կամաւ ննջեցին, ոչ երբէք զարթեան, գիտեմք զի և դա ոչ զարթնուցու որպէս և ոչ երբէք զարթեալ, գրեցաք և առ ձեզ որպէս առ հայր, զի և դուք ջանձամբ առեալ հոգասջիք զայս աղէտ տարակուսանաց, որպէս զիմաստուն տնտես, և խորհեսցիս և խորհրդակցեսցիս մեզ, թէ զի՞նչ պարտ իցէ առնել առ այս գործ, զի բարձցի ի միջոյ չարն, և հաստատեսցի դարձեալ ճշմարտութիւն, և բժշկեսցի հիվանդութիւն, և եկեսցէ առողջութիւն, և թէ նա զմեռելութեան յանձնէ առ զգործ և զճանապարհ, մնասցէ յայն և բարձցի ի միջոյ, և լցէ գտեղի նորա, որ ոք ի կենդանութեան մասն իցէ, և զոր Տէր հրամայեսցէ:

Լուաք, թէ գոյ առ ոտս ձեր ոք ի նոցանէ, և ի ձերոց իսկ ազգայնոց, երիտասարդ զգօն և պիտանի, զոր և տեղիք սննդեան նորան հաւատարմացուցին զբարւոք վկայութիւն նորա: Արդ, եթէ կամք լինիցի ձեր այն և մեք օգնական և օժանդակ առ այն յամենայն տեսակս բարեաց մեծաւ ջանիւ, որ պատշաճի ձեզ և լսեմք, ապա թէ ոչ այդ իցէ ձեզ ախորժելի, և զայլ ոք գիտէք բարի և արժանաւոր և կարող այդպիսին գործոյ, և մեծագոյն աշտիճանի, և զայն ևս ծանուցէք և հոգասցէք անյապաղ, և մեք առ այն օգնական և ջատագով

որպէս և պատշաճէ Տէր, ապա և զայս գիտասլի հայր պատուական, զի և ի ձէնջ առաւել ևս պահանջիր այսպիսի գործառնութեանս խնամ տանել վասն ցեղականութեան և գաւառակցութեան ըստ Պօղոսի¹, որ խնդրէ նզով լինել վասն եղբարց և ազգականաց իւրոց, և Տէր Յիսուս յաջողեսցէ ի բարին զարժանն և զօգուտն խորհել և առնել:

Դարձեալ ծանիր և զայս իմաստուն տնտես և սպասաւոր բանի, զի թագաւորն Յունաց յետ բազում հարուածոյ և գանից, որով եհար զազգս Հայոց, և զսեփական ժողովուրդս մեր, որ ընդ տերութեամբ նորա էին զրկանօք և զզուանօք, և բանդիւք և կապանօք և հալածանօք, ի հայրենի տանց և ստացուածոց, և զեպիսկոպոսունս և զերիցունս ի մետաղս առաքեաց: Դարձեալ շարժիլ կամի ի չարէն, և խնդրէ զխաղաղութիւն, որպէս և ընկալաք ի ձէնջ գրով՝ հրաժարեցաք և ի բաց լքաք զամենայն խնդիր, որ ի նոցանէ, և վասն այնորիկ սաստկացաւ մարտ պատերազմի նոցա ի վերայ մերոցն, և յինքեանս գրաւեցին զաթոռս եպիսկոպոսացն և կնքեցին զեպիսկոպոսունս ի մերոցն և ի կրօնաւորացն, որք հաւանեցան և դարձուցին յինքեանս զեկեղեցիքն և զվանորայսն, և նոքա յարժամ բողոքեն՝ օգնել նոցա:

Արդ աղաչեմք, զի և առ այս օժանդակ լիջիք մեզ բարւոք խրատու, որպէս հայր և օժանդակ, վասն զի երկնչիմք մեծաւ երկիւղիւ ի տէրունական բանին, որ ասէ, եթե. «Հովիւ քաջ զանձն իւր դնէ ի վերայ ոչխարացն և վարձկանն տեսանէ զգայլն և փախչի»²: Եւ գիտեմք, զի ի նեղութիւնս և ի հալածանս կոչեցաք, և ոչ ի հանգիստ և ի փառս միայն, այդ աղաչեմք դարձեալ, զի առ այս բան, զոր ինչ պարտ վարկանիմք, յայն յորդորեսլիք զմեզ, և զայլ ամենայն բան տեղեկանայ խոհանկանութիւնդ ձեր ի հաւատարիմ աշակերտէդ մերմէ ի տէր Ստեփաննոսէ, և յաստուածասէր իշխանէդ Ապտլ-մսեհէ, և դուք մնացէք ողջ Տերամբ և Աստուծով»:

Այս գեղեցիկ նամկը ցոյց է տալիս արդէն կատարեալ պարզութեամբ այն անելանելի վիճակն, որում գտնուում էին հայերը: Համոզուած լինելով, որ խղճի ազատութիւնը բնաւ չպէտք է բռնադատուի, պահում էին իւրեանց հաւատքն՝ իբրեւ համոզմունք՝ անփոփոխ, մանաւանդ որ ով այդպիսի ներքին համոզմունք չունի, իջնում է անասնական աստիճանի, պահում էին, ասում եմ, այդ համոզմունքն ամենայն զոհաբերութեամբ և մի և նոյն ժամանակ

¹ Հռոմ. Թ 3:

² Յովհ. Ժ 11:

օտարին չէին դպչում կամ անպատուում, սակայն ինչ անէին, երբ առաւելագոյն ոյժ ունեցողը նոյն իսկ նիւթական բռնութիւն էր գործ դնում ուրիշի համոզմունքը խախտելու համար: Ահա այդտեղ հայոց կաթողիկոսը ձգտում էր սէր և բարեկամութիւն հաստատել, թէև չգիտէին քարոզել հասկացնել, որ համոզմունքը միանգամ փոխողը ուրիշին ևս անպէտք է լիապէս:

Բայց այս նամակը մէկ կողմից ևս ուշադրութեան արժանի է. Գրիգոր Տղան՝ Ամենայն Հայոց բարձրագիտակ կաթողիկոսն, ոչ թէ հայրապետական իշխանութեամբ է գործում, այլ ընտանեկան խորհրդակցութեամբ. իւրաքանչիւր փոքր ի շատէ բանգէտ եկեղեցականի խօսքին նա մեծ նշանակութիւն է տալիս, որպէս տեսնում ենք նորա միւս թղթից առ արևելեան վարդապետներն և թէ հէնց Շնորհալու հրաւիրագրից: Նա խորհրդակցում է ամենքի հետ, նա խոնարհում է իւր բարձրութիւնը մինչև անգամ մի վանական ծերուն առաջ, նա չէ խօսում իբրև կաթողիկոս, այլ՝ իբրև ընկեր, եղբայր և պաշտօնակից, վասն զի նա իւր արժանիքն ու վսեմութիւնն ոչ թէ իշխանական սաստի և իրաւունքի մէջ է տեսնում, այլ բարոյական պատուի և պարտքի մէջ, նա իւր մեծութիւնն ու փառքն ոչ թէ բռնութեան և սարսափահարութեան վրայ է հիմնում, այլ հոգևոր սրբութեան և ճշմարիտ հեղութեան անշարժ հաստատութեան վրայ: Որքան նա ներքին հարստութիւն և արժանիք, հասկացողութիւն և արիութիւն ունի, այնքան խոնարհ է և բարեմիտ, վասն զի այդ է միայն մշտական, իսկ իշխանութիւնն ու բռնութիւնը մի ժամանակ չէ ունեցել և կարէ այսօր կամ վաղը կորցնել և ապա անարգուել ամենից:

Գրիգոր Տղան լաւ է հասկանում, որ իւր փառքը պարտքի կատարուելու մէջ է և ոչ թէ իշխանութեան, ուստի և ասում է. «Վասն զի երկնչիմք մեծաւ երկիւղիւ ի տէրունական բանէն՝ որ ասէ, թէ հովիւ քաջ զանձն իւր դնէ ի վերայ ոչխարացն, և վարձկանն տեսանէ զգայլն և փախչի»: Այս այն սկզբունքն է, որ դեռ սուրբ Սահակ՝ այդ աննման անձն, ասում էր. «Ինձ քաւ լիցի մատնել գայլոց զիմ մոլորեալ ոչխար և ոչ պատել զբեկեալ կամ զհիւանդացեալ...» (Խորենացի III, ԿԳ): Գրիգոր Տղան սոսկում է հակառակն անել, զի քաջ գիտէ այդ բարոյական հիմունքն, որի վրայ հաստատուած է իւր «երկնահանգէտ աթոռը», «զի ամենայն ոք որ հարցի ընդ վիմիս ընդ այսմիկ՝ փշրեսցի, և յորոց վերայ անկցի հոսեսցէ զնա»: Այսօրքիկ են նորա գաղափարներնը, վասնորոյ և զրօշում է իւր կեանքի խնդիրը՝ շեշտելով. «Գիտեմք, զի նեղութիւնս և ի հալածանս կոչեցաք, և ոչ ի հանգիստ և ի փառս միայն», և հէնց այդ է պատճառն,

որ նա չէ քաշուում խորհուրդ խնդրելուց, քանի որ իւր նպատակն է աթոռը բարձրացնել և ոչ թէ միայն պատիւ վայելել ի չար յիշատակ:

Գրիգոր Տղայի խոնարհութիւնն ու հեզութիւնը երևում է առաւել ևս նորա երկրորդ թղթից առ Գրիգոր Տուտէորդին. բերենք և այն.

«Գիր ողջունի և հարցումն խրատու տեառն Գրիգորի Հայոց կաթողիկոսի՝ Տղայն կոչեցելոյ՝ առ մեծապատիւ վարդապետն Գրիգոր՝ որդի Տուտեայ, խնդրելով ի նմանէ բան պատասխանոյ թղթին Հոռոմոց, որ էր գրեալ առ նա ցուցանել նոցա գրով զկարգս եկեղեցական՝ զխոստովանութիւն հաւատոց մերոց:

Որք կարօտք են կերակրոց, փափագելի է նոցա հաց, և որք ծարաւիք անձամբք՝ զովարար է նոցա ջուր, և ուրախարար գինի, և որք թափուր են ի լուսոյ, տենչալի է նոցա տեսութիւն լուսոյ և ուրախութիւն սրտից: Այսպէս և մեզ հանգիպի հասանել գրոյ ձեռին ձերով քրիստոսակիր սուրբ և արդիւնական բանաւոր և մատակարար բանի՝ բերելով մեզ ինքեամբ ըստ մաքրագունի հոգւոյդ խաղախութեան և զմարմնոյդ սրբոյ կենդանութիւն, և առողջութիւն, զոր խնդրեսցէ տէր ողորմութեամբ երկարածիգ ամօք ի պէտս հաւատարիմ տնտեսութեան առ ի յինքենէ արեամբ շինեալ տանն եօթն սեամբք¹ ամրացելոյն, և ճշմարիտ և անարատ անձինն շաղկապելոյ և յօդելոյ ի կենսատու գլուխն, զի հաստատուն մնասցէ տունն և անքակտելի մարմինն մեծաջան և քրտնավաստակ աշխատութեան ձերով, որպէս առաջնոցն առէք օրինակ, ոչ միայն առնել, այլ և ուսուցանել և ջատագով լինել աղօթիւք բնաւից, որք պէտս ունին, որովք և մեք տնօրինեմք, յայժմուս ըստ կամաց պահողին և մաղթողիդ, և ներկային ակն ունիմք, այլ զձերդ ծանեայք հոգաբարձութիւն սիրոյ և խնամքն խրատուց ի գրելոցս և յեկելոցս, և շնորհք ունիմք իբրեւ ծնողի հօր ոչ բաւականացեալ այժմովքս, այլ կարօտեալ ապագային, զի եթէ խանգարեալ իցեն զգայարանք՝ անգործ մնասցէ գլուխ, և ի պակասել խուրհրակից բարեկամաց՝ անգոր լինի թագաւոր, այլ զի զմերս ծանեայք յօժարութիւն կամաց և ցանկութիւն սրտի՝ ի տես ձեր ցանկալի, և անտես արարքի, տրտմութիւն էա՞ծ ի սիրտս մեր, և բազում և յոգնակի խորհրդոց և առաջարկութեանց բարեաց խափանումն արար, և որ անկասկածելի հաստատելութեամբ յեցեալ էաք ի սէր ձեր՝ սրտիւ և յարտայայտեալ բանիւ առ մերձաւորս և առ հեռաւորս, սրտիւք և գաւառօք,

¹ Առակ. Թ 1:

այժմ յոտաց կացաք և անյուսացաք, վասն զի ինձ այլ ո՞րք, քան թէ տունդ յարեւելից հանդերձ բնակչօք իւր, այլ թէ մինչև յայս վայր էր, զայս անգիտանայաք յանձինս, զի խորհուրդք մեր, որ առ ձեզ ոչ զհեշտան և զքաղցրագոյնսն, այլ զազնիւս պահանջէին, և յայն սակս ստացաք զձեզ բարեկամս, թէ ոչ արդեամբք ընչից, սակայն Աստուծով, զի լինիցիք մեզ աչս ի տեսանել, և ականջս առ ի լսել, և ձեռս առ ի շօշափումն, որով կարող լինէաք իմաստաբար նախնամել և հոգալ զտնտեսութիւն զառ ի մեզ զհաւատացեալ տանս Աստուծոյ, ի բազում զգայարանաց ամրացեալք, այլ զի ծանեաք ժամանակաւ փորձել զբարեկամս՝ ոչ անգիտանամք զայս, որպէս ոսկի հրով փորձի, նոյնպէս և բարեկամք հաղորդութեամբ վշտաց և երկանց, յոր անկոչ ուսաք գնալ, և մի պատճառել զանկարութիւն, և զխոշորութիւն ճանապարհի, որ է տարացոյց չարի, որ է անասնեղէն մասն, զոր և մեք ոչ ի ժամ գլորման, կամ ի սուգ և ի տրտմութիւն, այլ ի կամս Տեառն ամրացեալք, և կարող զօրութեամբ նորա, և պատճառ կոչման ուրախութիւն երկնաւոր, և տօն ցնծութեան ի հարսանիս յԱստուծոյ ծնեալ դստեր Սիոնի, յորմէ յուլացեալք կամօք պատճառեցիք ոմն զազարակ իւր, և այլ ոմն զվաճառ իւր¹ և այլ ոմանք գան հարին զհրամանս մեր անտես առնելովն:

Իսկ այժմ աստանօք զինչ գործ առ ի մէնջ առանց մեղանաց, թէ ոչ ներհակն առակիս առաքել յանցս ճանապահաց, և ժողովելն զչարսն և զբարիս՝ հրաժարելով ի բարձրնտրաց և ի բարձրացելոց առաջի մարդկան, որպէս ի մէնջն, և այն ոչ եթէ միով իւրք տկարութեան աղաքաւ, և կամ երկոքումք երկիւղիւն, այլ բավանդակ ուխտիւն, որ և մայրաքաղաք անուն և թէ քանի անդ բնակիչք պիտանիք և անպէտք, ծերք և երիտասարդք, իմաստունք և անմիտք, յորոց և ոչ միոյ ումեք չեղաք արժանի, այլ իբրեւ զանպէտք սեք սարաւորի թագարորին յանուն հոգացեալ եղաք:

Իսկ յաղագս, որ Հոռոմոց էր բանին, ի խրատականս ձեր ծանեաք հրաժարեալ ի նոցանէ գրով և քննութեամբ, իբրեւ ի թաքուն աղանդաւորաց, բաւական ունել զհարցն աւանդ, և այսմ շնորհ ունիմք՝ իբրեւ հօր հոգեւոր և պատճառի բարիոք գոլոյ, բայց և զիմս յուշ առնեմ ես՝ զի յինէն ոչ սակաւ զիմամարտ գտայ, երբ յիս մնաց բանն, տարակոյս շատ կալայ ելս իրացն զյակն հանելն անկրելի գոլ, և զ'ի բաց թողուլն տգիտաբար խոտելի, զի առ նոսա ճանաչէր հաստատ գրով և անգիր, և առ այս առաւել վարանէի մտօք, քան յամենայն հոգս մարմնականս և հոգեկանս, և ի բազում հայթայթանս մտի ի

¹ Սատք. ԻԲ 5:

նոսա թողուլ զպատճառն և սիրով հրաժարել. պնդեցաք ի խնդիրս աւանդութեանցն և լուծին յետս չոգան, և ասացին ընդ մեզ առնել զամենայն, եթէ իցէ ինչ ի շահ օգտութեան: Խնդրեցաք քաղաք և գաւառ՝ տեղի անդորրութեան և խաղաղութեան սրբոյ աթոռոյս, և կապ մարմնական սիրոյ ազգիս զմեծն Տարսոն, և յանձն առին յուսով՝ խոստացաք յանդիմանել զառ ի նոսա եկամուտ չարին ուղղել կանոնաւ, և խոստացան ընդունել իբրեւ ի սրբոց, յայն սակա ածաք, իբր զի եղբայրական սիրով ամենայնիւ զխաղաղութիւն խնդրեցին իբրեւ տարամերժեալք և զրպարտեալք ի միմեանց, և նոցայն խնդիր առ ի մէջն յատուկ այս, զի յերկուց բնութեանցն միաւորութիւն, մի՛ ունիցիմք շփոթումն և կամ պակասութիւն յատկութեանց կրիցն անգոսնեկաց, և կամ թէ որպէս եկին առ միմեանս անճառ միաւորութեամբ, և զյատկութիւնսն ոչ կորուսին:

Արդ, առ այս խոստովանելի է, զի տկարացաք մեք, վասն զի ի մերոց ոմանց չկարացաք ինչ առ այս դնել բանս ճշմարիտ վկայութեամբ, զի զկայ առցէ նոցայոցն, ոչ համարձակեցաք յա....ն ասէ, ի Գրիգորեանցն, և ի Բարսղէ, ի Կիւրղէ, ի Յոհաննէ և յայլոցն, զի այսոքիկ նոցա են, և ի նոցանէ ոչ խոտեցան, այլ կատարեալ կան ի նոսա անխցելի կապիւք, և թէ ասեմ և թէ այլ ինչ է որ ի նոցա պէտս խօսեցան և այլ ինչ է, որ ի պէտս մեր անմարթ է երկու գոլով մեր և հակառակք միմեանց, ապա ոչ են խաղաղութեան վարդապետք սոքա, այլ խռովութեան. քա՛ւ և մի՛ լիցի, զի այս չարին է մասն, և սոքա սուրբք և Հոգով լցեալք, և առ ի նմանէ առեալք և խօսեցեալք, և առ ի սոցանէ պատուեալք և պաշտեցեալք հաւասար Աստուծոյ: Իսկ առ ի նոցանէ խոտեցելոցն և բաժանեցելոցն հակառակութեամբ, Արիոսի, Մակեդոնի, Պօղոսի Շամշտացոց, Նեստորի, Եւտիքի Կիւլիկեցոյ և այլոց անիծելոցն, եթէ գոյին առ մեզ անճահ էր ի կիր արկանել, զի չարք են, և ի բարեաց որոշեալք և զատեալք:

Իսկ որ մերք են և առ մեզ յայտնիք են և ծանօթք ինքեանք, և բանք իւրեանց սրբեալք Աստուծով ի մերն Ս. Լուսաւորչի և յիւրոցն, Իսահակայ և յիւրոցն, ի Մեսրոպայ և ի Դաւթէ և ի Մովսիսէ, և որք նման սոցա, որք լուաք ինչ և կամ ուսաք ընդդէմ սոցա և հակառակ խօսել ինչ, և կամ առնել, և կամ յայլ հիման վերայ նորձեւ ինչ շինել և կամ այլ ինչ աւանդեալ մեզ՝ ընդդէմ սոցա պատուիրան, և այսու աղազաւ ի խնդիր ելաք ձեզ, իբրեւ քաջ զինուորակցաց բերել մեզ, եթէ իցէ առ ձեզ հնդկային պողոտատիկ սուր, և կամ ամրագոյն վահան, և կամ զրահ հաւատոյ, և սաղաւարտ փրկութեան¹, զի եթէ

¹ Եփես. Զ 14-17:

Հատմանն էլ կտրեսցուք, և եթէ պահպանութեամբ ամրացուցուք, և զամենայն միեւն յետս չարացն շիջուցուք յանցանաց, իսկ եթէ եղբարք սիրեցեալք Հաղորդեսցուք սիրով, և ուրախ լիցուք ի ճշմարիտ պատկերին գիւտ, զոր դարձեալ կորուսաք չարին աղազաւ Հաղորդ առնելով մեզ զվերնոցն պարս, զոր և աղաչեմ դարձեալ, թէ և անձամբ ոչ, սակայն գրով ծանուցես մեզ, թէ զորոց ոմանց ի մերոցն աստանօր առցուք զբան անշփոթաբար մի բնութիւն ասողացն, զի դիցուք ընդդէմ սոցա և յաղթեսցուք, եթէ Դիոսկորոսի իցէ, ոչ հաւանիմ, վասն զի նա ոչ է ի մերայոց աստի, այլ յատուկ նոցա ճանաչի լեզուաւ, և ազգաւ, և քահանայապետութեամբ մեծի քաղաքի մայրաքաղաքացի: Նոյնպէս և Տիմոթէոս, որ յիւրայոցն Կուզ (կոչի) նորա իցէ զարմ, և քուերորդի, և թէ այս Պետրոս, որ ի նոցանէ Կայլ կոչի, և առ մեզ աստուածատես, թէ յորում ժամանակի եկաց Հայրապետ յԱղէքսանդրի, որոյ և առ Ակակ թուղթսն, վասն զի պարտ վարկանիմ զբազումս զայսոսիկ ընդունել և պատուել զոր յառաջ գրեցաք, և ի բանս նոցա կապեալ, որք Աստուծոյ են ընտրեալք և բազմաց հաճելիք, քան զսակաւքս զայսոսիկ, որք յիւրայոցն խոտորեցան և անարգեցան, վասն զի գիտողացն է վկայութիւն ճշմարիտ, զոր և աղաչեմ կրկին, զի լուծցես զայս տարակուսանս յիմոց, զի թէպէտ և ծեր գոլով, բայց աթենացի, մի ևեթ լուծցես և զհարցումն թագաւորին ի հարցողաց տկարութեամբ, այլ միայն թէ ծեր եմ յԱթէնս և եթէ տեսանես զիս մոլորեալ՝ զիս և զիմքս, եռա՛հոգով՝ ըստ Պողոսի՛, և եթէ գտանես գիր զանծանօթն Աստուծոյ, մի՛ թագուցաներ, այլ հրատարակեա՛ ելեալ ի բարձր դիտանոցի, ըստ սերմնաքաղին, թէ և բանդ հասանէ և գանք, զի այժմ աթենացիք եմք ամենեքեան, և ոչ այլ ինչ պարապեմք, բայց միայն ասել ինչ և կամ լսել նորագոյնս² և աստուածավայելուչս:

Եթէ որդի ես Աստուծոյ և ժառանգակից Քրիստոսի³, վարդապետեա՛ ի վայրաբնակ տանս, աստուածավաճառ եթէ գտանիցիմք, ի բաց վարեա, եթէ Գամաղիէլ իցես⁴, ալեօք իմաստութեան պայծառացեալ պատուական օրէնուսոյց լեր ժողովրդական: Ասա՛ համարձակ, եթէ յԱստուծոյ իցէ հաճելի բանդ զկայ առցէ կատարմամբ. ապա եթէ ոչ՝ քակտեսցի, այլ զի գրեցէք դարձեալ. «Զի եթէ հարկ լինի Որդւոյն Աստուծոյ վերստին խաչել, և Հայրապետականն բար-

¹ Հռոմ. ԺԲ 11:

² Գործք. ԺԷ 18-21:

³ Հռոմ. Ը 17:

⁴ Գործք. Ե 34:

բառ երևել դարձեալ, ընդ նոսին և հոգւոյն յայտուիլն, ի Հայոց եկեղեցիքս նորաձև ինչ այլ ոչ լիցի», և առ այս զարմանք կալան զմեզ հիացմամբ, թէ ո՞ր իցեն նորաձևքն, մի՞թէ ոչ ընթեռնումք յարաժամ զաստուածախօս պատգամս յեկեղեցիս մեր, մի՞թէ ոչ յայտնապէս ձայնէ աւետարանիչն սուրբն Յովհաննէս, թէ՛ «Հայր իմ մեծ է քան զիս», բայց այժմ անձն իմ «խռովեալ է», և եթէ՛ «Հայր եթէ հնար է՝ անցցէ բաժակս այս յինչն. բայց ոչ իմ կամք, այլ քոյդ եղիցին», և թէ «Հոգիս յօժար է, բայց մարմինս տկար», և թէ «Ելանեմ առ Աստուած իմ և Աստուած ձեր»¹:

Արդ, խնդրեմ առ քէն, Հայր ծերունի, յայտնել մեզ սիրով, թէ ո՞ր բնութիւն կրտսեր է, քան զՀայր, և թէ յո՞ր բնութիւն Որդոյ ածեալ եղև խռովութիւն և կամ թէ յու՞մէ՞ աղօթէր անցանել բաժակին, և կամ ո՞ր բնութեան կամք Որդւոյ ոչ հաւասար էր հօր, և թէ զո՞ր բնութիւն կոչէր մարմին տկար, և կամ ո՞ր բնութեան Որդւոյ իցէր Աստուած Հայր. աղաչեմ կրկին՝ առնել զիս խելամուտ, զի և մեք ընդդէմ երկաբնակացն մարտ եղեալ կռուեսցուք և մի յաղթահարեսցուք: Այսու դարձեալ քննելի է մեզ, թէ առաջինն զի՞նչ եղև խոնարհել Տեառն, և կամ թէ որով երբ զմերս նմանութիւն և ի ծառայի կերպարն գտաւ, և կամ թէ յոր սակս խաչեցաւ, և խաղաղութեան թագաւոր կոչեցաւ Տէրն². Եթէ խռովութեան՝ կարծեմ թէ աստանօր լցաւ մարգարէութիւն Տեառն, եթէ «եկի քակել զայր ի մօրէ, և թշնամիք առն ընտանիք իւր»³: Եթէ այդպէս իցէ, ապա աւաղ թշուառութիւնս, իսկ ո՛չ՝ այսպէս իմացաք զՔրիստոս, այլ խաղաղութեան գոլ թագաւոր և սիրով խոնարհեալ ի մերս, վասն զի զիւրն առատապէս հեղցէ և թողցէ ի մեզ զխաղաղութիւն: Արդ, եթէ վասն խաղաղութեան և սիրոյ միանգամ խաչեցաւ, հարկ է և այժմ նմա վերստին խաչել բառնալ զկրճիւնն, այլ լուծանել, և քակել ո՛չ զանդամս ի գլխոց, այլ զայր ի մօրէ, և առ այս ես ոչ լինիմ ըստ Թովմայի անհաւատ⁴, այլ հաւատացեալ ըստ աւագակին և հարիւրապետին⁵. Վկայեմ և ըստ ճշմարիտ վկային, եթէ գառն Աստուծոյ կարող է բառնալ զմեղս⁶ աներկբայ հաւատացելոցն զցորեանն շտեմարանել

¹ Յովհ. ԺԲ 27, Ղուկ. ԻԲ 42 Յովհ. Ի 17:

² Փիլիպ. Բ 7:

³ Մատթ. Ժ 35:

⁴ Յովհ. Ի 25:

⁵ Ղուկ. ԻԳ 42, 47:

⁶ Յովհ. Ա 29:

և զյարդն անշէջ հրով այրել¹, զի նորա ոչ այլ կամք ինչ լուաք, այլ զի արասցէ զմեզ արժանի գնալ կոչմանն՝ յոր կոչեցանք² յամենայն խոնարհութեամբ շահել յիրերաց սիրով, և պահել զմիաբանութիւն փութով անդամոցս առ միմեանս և առ գլուխ խաղաղութեան յօգիւ մի մարմին և մի հոգի, որպէս և կոչեցաք, և յաղագս այսօրիկ եղ առ ի մէջ զոմանս առաքեալս, զոմանս հովիւս և վարդապետս³, զի արիագոյնս լիցուք ի գործ պաշտամանն, և մի հարկ արասցուք վերստին խաչելոյ Որդոյն Աստուծոյ, այլ զի կացուսցուք զամենեւեան այր կատարեալ ի չափ կատարմանն Քրիստոսի⁴, ապա եթէ ոչ հիմն ճշմարիտ սիրող և խաղաղարար վստահացեալ գիտեմք, եթէ մարդասէր է բնութեամբ և եթէ առնեմք հարկ խաչի վերստին, այլ զի օժանդակ եղէք մեզ բանիւ ի խրատականս գիր, թողուլ և լքանել ի բաց զայս իր, զի ոչ տէրն Ներսէս և ոչ հրեշտակք յերկնից կարող էին զայս բան յաւարտ հանել, այլ զի մի անհամեսցիմ աղս, առ որս զայս պնդութիւն հաւատոյ ամենայնի փոխան ստացան, և այսու աղագաւ փոխարինաց արժանի վարկք զմեզ ի Քրիստոսէ, և խորանին լուսոյ ժառանգորդք, և առ այս մեծապէս ունիմք շնորհ՝ որպէս և ճշմարիտ Հօր և վարդապետի, զի ի բարւոքն առաջնորդէք մեզ ճանապարհ, զոր կարծեմ եթէ ճշմարիտ վերահասու եղեալ իցէ ձեր անբարեսէր ազգիս խռովասէր լինելոյն, աղքատ բանիւ և ամբարտաւան մտօք. զոր թէ այս այսպէս իցէ, ապա ապաշխարհելի և ողորմելի համարիմք զանձինս, զի լուաք յիմաստնոյն. գտէր ամբարտաւանից հակառակ գոլ⁵ և զտգէտն անհաւատ կոչեաց Պօղոս, զոր և աղաչեմ դարձեալ կամ յայտնել զմերս ճշմարտութիւն անթերի, որպէս և գրեցաք վերոյ, թէ ուստի⁶ և յորո՞ց, յետոյ ծանեաք և առաք, զի յայնոցիկ հաւատարմասցուք, ապա թէ ոչ՝ զտգիտաբար աւանդութիւն պարտիմք ի բաց խզել զկապ, ոչ իբրև յօտարաց օգտել, այլ ի մերոց իսկ գանձարանից աստուածաշունչ գրոց, և այնու վարձուց արժանաւորիլ, և երամից սրբոց խառնուրդ գտանիլ ի Քրիստոս Յիսուս:

Ծանեաք ի գրելոյս, և զորս յաղագս եկեղեցւոյ սրբոյ շնորհակալութիւն էիք յիշեալ մերոյս ջանի և աշխատութեան, եթէ զերծուցեր զմեզ ի Սիրտեռայ և յօժարութիւն կամաց զդատարումն էառ և լուծաւ,

¹ Մատթ. ԺԳ 30:

² Եփես. Դ 1:

³ Եփես. Դ 11:

⁴ Եփես. Դ 13:

⁵ Առակ. Գ 34:

և սնոտի և ընդունայն համարիմք զմեր ամենայն երկունք և զաշխատութիւն և զջան, և լուեալ դադարիմ՝ իբրև զղջեցալ և զմտաւածեմ յոգւոց հանելով, եթէ զուր և նանիր վաստակեցի, քանզի սեղանաւորքն և ուրախակիցքն պակասեցին, և գովողքն ըստ արժանաւորութեան լուեալ դադարեցին և ոչ եկին յառաջ, առ որ, կարծէթէ զիս անարժան վարկաւ, ընդունողն ըստ Նսայեայ, Դաւթի և Նրեմիայ:

Դարձեալ ընթերցաք որ յաղագս աւետարանական էր բանն, զի ոչ ելից զփափաքն ձեր չնչին, և անպէտ մաշկալաթերովն, զոր դարձեալ այսրէն դարձուցիք, և մեք ընկալաք և շնորհ մատուցաք իբրև առ ի ձէնջ պարգևեալ, զի առ այդ չեմք անխոնարհ, այլ լաւ համարիմք զմին մաշկալաթ գրով, քան զգանձ լի ամանով: Իսկ յաղագս այնոցիկ զայս ինչ ծանիցեն ճշմարիտ բան, յառաջին գիրն այսպէս ծանեաք գրեալ, թէ զԿոզուանն, որ Տեառն հրամանաւ գրեցաւ, և կամ զոր ի Մարոյ քեզ բերին: Եւ զայն, որ ի Տեառն յիշատակ գրեցաք, անճաճ էր զձեռնամուխ լինել պէտս անձին, զի նա զայն իւր գանձ անկողոպտելի ստացաւ և գրով ձեռին իւրոյ կնքեաց: Եւ Մարեցին այլ նուազ և այլ փոքր և չնչին, և չէր ի միջի, և մեք այնր փոխան չհամարձակեցաք գաւազան¹ չեմք լսել ոչ բանիւ և ոչ ի գրոյ, և յիմ անուն Կոզուանն չկայ գիր և ոչ մի. ահաւ հա՛յ, այլ ի կատարումն ոչ էած, այլ զնաց և մեք այլ չհոգացաք, այլ քանզի և մեք ետուք համարձակութիւն առ ի ձէնջ խնդրել, թէ ունիցիմք պէտս, և այսմ առաւել գոհութեամբ շնորհ ունիմ, վասն զի չունիմ այլ ինչ ցանկութիւն սրտի, բայց թէ զաստուածային գրեանս ժողովելոյ, թէև ոչ բանիւ կամ գործերով: Արդ, եթէ գտանի առ ձեզ Դիոնիսիոս գիրք կամ բնութեան կամ կազմութեան, կամ զի օրէիցն, կամ Փիլոն նախախնամութեան առաքեսցես ի յիշատակ ծերոյ Հօրդ, վասն զի փափաքելի է ինձ, և զայլ ամենայն հասկանալ ունիք ի մեր պատուական սրբասնունդ աշակերտէդ Գրիգորիսէ, և յիշխանէդ Կոստանդնէ, և դուք ողջ լերուք տերամք»:

Գրիգոր Տղայի այդ վերջին թուղթը մի հրաշալի ապացոյց է, թէ ինչպէս հայոց կաթողիկոսները հրապարակ էին կանչում իւրեանց վարդապետներին՝ զինակից լինելու ի պաշտպանութիւն Հայաստանեայց Եկեղեցու: Նա, մերթելով օտար եկեղեցու վարդապետների խօսքերը, պահանջում է Հայոց եկեղեցու ս. հայրերի գրութիւններով միայն պաշտպանել հայոց դաւանանքը, սակայն լաւ գիտենալով, որ հիւսիսային Հայոց վանքերը հարուստ էին հին գրչագրներով, դի-

¹ Այսպէս՝ Երկու ձեռագրերի մէջ եւս:

մոռում է առ Տոռտէորդին և նորանից վկայութիւններ խնդրում: Նա դորանից բնաւ չէ քաշուում և համոզուած է, որ ոչ թէ տգիտութիւնն է ամօթ, այլ ամբարտաւանութիւնն ու ինքնահաւանութիւնն և կամ լսելը նոցա խորհրդին, որոնք ոչ գիտութիւն և պատրաստութիւն ունին և ոչ Հայոց եկեղեցու բարեկամներն են: Այդ պարզ է, քանի որ Գրիգոր Տղան առ ծերունի վանականն է դիմում միայն, որ բաւական տեղեակ էր իւր եկեղեցու վարդապետութեան, և որ գլխաւորն է՝ ուրիշ անգամ արդէն յայտնապէս ցոյց էր տուել իւր թունդ նախանձախնդրութիւնն առ Հայաստանեայց պաշտելի Եկեղեցին: Հայոց կաթողիկոսների այդ հեռատեսութիւնը շնորհակալութեան է արժանի, որ միշտ խորհրդատու են ընտրում այն անձանց, որոնք յայտնի էին լինում իբրեւ արժանահաւատ, անուն հանած, այսպէս ասած՝ ցենզ ունեցող մարդիկ: Այդպիսի անձինք անպակաս են եղել, բայց նոքա չեն երեւցել, երբ մեր հայրապետները շրջապատուել են կուրացնող ինքնասէր մարդկանցից և անխնայաբար խաբուել նորացից: «Ծեր եմ յԱթէնս», – ասում է Գրիգոր կաթողիկոսը՝ պահանջելով նորանից «Հնդկային պողովատիկ սուր և կամ ամրագոյն վահան, և կամ զրահ հաւատոյ...»: Նա մինչև անգամ նորան իրաւունք է տալիս քննելու իւր գործունէութիւնը. «Եթէ տեսանես զիս մոլորեալ՝ զիս և զիմքս եռա՛հոգով...», «Եթէ որդի Աստուծոյ և ժառանգակից Քրիստոսի, վարդապետեա՛ր ի վայրաբնակ տանս, աստուածավաճառ եթէ գտանիցիմք՝ ի բաց վարեա՛ր, եթէ Գամաղիէլ իցես ալեօք իմաստութեամբ պայծառացեալ՝ պատուական օրէնուսոյց լեր ժողովրդեանս»:

Քանի գեղեցիկ մտքեր են բովանդակում այդ հակիրճ խօսքերի մէջ. այդպէս էին վարում Պահլավունիներն, որ այնքան հրաշացան պայծառացան միջին դարերում և անմահ յիշատակներ թողեցին: Կաթողիկոսների պատիւը միայն այն ժամանակ է ընկել, երբ նոցա շրջապատողը շահասէր, պորտաբոյծ, անազնիւ մարդիկ են եղել և կամ թերուսներ և անկիրթներ:

Յիշենք մի կէտ ևս, որ Գրիգոր Տղան վարանման մէջ էր ընկել, տեսնելով, որ ամենայն առաջարկութիւն ընդունում են յոյները, նա հեռանալ էր ուզում, զի հոգով հակառակ էր նոցա և համոզուած էր, թէ արտաքուստ այլ ինչ էին ցոյց տալիս, ներքուստ՝ այլ ինչ, սակայն առիթ չէր գտնում սիրով հեռանալու նոցանից և բանակցութիւնը կտրելու, քանի որ, ինչպէս ասում է. «Պնդեցաք ի խնդիրս ւնդութեանցն և լուծին յետս չոգան, և ասացին ընդ մեզ առնել զամենայն, եթէ իցէ ինչ ի շահ օգնութեան, խնդրեցաք քաղաք և

գաւառ տեղի անդորրութեան և խաղաղութեան սրբոյ աթոռոյս և կապ մարմնական սիրոյ ազգիս զմեծն Տարսոն. և յանձն առին. յուսով խոստացաք յանդիմանել զառ ի նոսա եկամուտ չարին ուղղել կանոնաւ. և խոստացան ընդունել իբրեւ ի սրբոց.....»։ Եւ ճշմարիտ, ամեն համաձայնութիւն տալիս էին, բայց Գրիգոր Տղայ տարակուսում էր, ուզում էր հեռանալ այդ քաղաքագէտների ծուղակից, սակայն առիթ չէր ներկայանում։ Նա խորհուրդ էր հայցում իւր յարգելի ծերունուց. տեսնենք սա ինչ է գրում.

«Այս երկոցունց թղթոցս որ յառաջնոյն գրեցան առ մեծ վարդապետն Գրիգոր որդի Տուտեայ¹։ Իսկ նորա ըստ իւրում իմաստիցն խոհեմութեան գրեալ պատասխանի զայս թուղթ։

Որք են ի մարմնի ցանկալի, ցանկալի է նոցա պատիւ և փառք թագաւորի հանդերձ իմաստութեամբ, և որք հասեալ ի դրունս մահու, փափագելի է ընդունել զառողջութիւն կատարեալ, իսկ ընտանեաց մեռելոյ գերագոյն քան զբան գործ յարութեան, որպէս Մարիամայ քեռն Ղազարու, սոյնպէս գտաւ կրել ի մեզ ի տեսիլ գծոյ մատանց աստուածազարդ և լուսաւոր քարոզչիդ բանին արդարութեան, և հօր հոգեւորի տեսնոն Գրիգոր երկրորդ Լուսաւորչի, իմաստուն վերադիտողի բոլոր Հայաստանեայցս լուսաւորելոցս ի ձեռն սրբոյն Գրիգորի։ Զոր ընդ մաքրագունի կարկառման աջոյդ օրհնութեան ետ մեզ զողջոյն փրկաւէտ և խաղաղարար, զոր ետ ի շրթունս սրբեցելոց հրեղինօքն լեզուօք Յիսուս օծեալն Աստուծոյ, ընդ նմին զաւետիս ուրախութեան առողջութեան մարմնոյ սրբոյդ լուսազարդ հոգւոյդ խաղաղութեամբ, որ և հայցեմք մաղթանօք յաստուածընկալ սրբոցս պարագայս ամօք պահել զկեանս ձեր ի պարծանս եկեղեցւոյ՝ տնօրինել արժանահաս կատարմամբ զեղեալ հիմունս հաւատոյ, զարդարեալ արեամբ միացելոյն ի մարմնի Աստուծոյն Բանի, ըստ օրինակի նախնի քոց հարց, և որք նովին ճգնակիր հանդիսիւք գտան հաճոյացեալք ի կամս Արարչին, ծայրագոյն տեսակաւ և արդիւնական գործականաւ՝ լինել օրինակ բարութեանց, ի գլուխ և ի մորուս ի գրապանս պաճուճազարդ զգեստաւ զեղեցկալեալ փեսային պսակելոյ յաւուր ուրախութեան սրտի իւրոյ ի թալպիւղթն² վերին, որոց հատուցումն բարեաց զբիւրապատիկն առցես ի կեանսն յաւիտենից։ Եւ վասն զի ըստ սովորակի աստուա-

¹ Գրչագիր ունիմ՝ որոյ ի Տուտեայ։

² Այս երայեցերէն բառ է, որ Գրիգոր Տղայի թղթում ևս գտնում ենք ի նմանութիւն հայրապետական աթոռի ամրութեան, վերցուած միակ երգ երգոց Դ 4-ից. բառի իմաստն է բարձր մարտկոց թշնամեաց դէմ պաշտպանուելու համար, որում պատրաստի կախուած էին լինում ամենատեսակ զէնքեր։

ծախնամ խոնարհութեան մերոցն գրելոց հատուցիք շնորհ այդ ըստ օրինակի քո հօր և Աստուծոյ, զի խոնարհեալ ընթեռնոյր զգրեալսն և ընդունէր տնօրինաբար, թէ ոչ ո՞ր կարէ ցուցանել զանկարօտդ յամենայնի ի կարիս գործի միոյ առարկութեան ի բանս ուսման և խրատու, յայդմ ոչ անգիտնամք, այլ ուսաք ընդելութեամբ հասանել ի համարձակութիւն, մինչ հողեղէն մարմնով ի մաքուր մարմին և ի հուր աստուածութեան, և մեք թէ և ոչ տեսեամք մարմնոյ որում երկնայինքն են ցանկացեալ, սակայն ի ձեռն գրոյ քո, և քաղցր հրամանաց բազում անգամ, որ թէ գտանիմք ինչ սղալ անձին, և մի մեզ լինիցի մեղադրելի, մանաւանդ խոստովանելի, զի ըստ ազատ բարուց Ստրատոկլեայ, և ըստ յատուկ որդոցս յարեւելից փոքր ինչ համարձակիմք ի բանս ճշտութեան:

Այլ վասնորոյ գրեցէքս զօժարութիւն կամաց ձերոց լինել ընդ ձեզ տեսեամք մարմնոյ և օժանդակեալ բանիւ և կամօք ի գործ Աստուծոյ, սպասաւորութեամբ զլիսոյդ և յոչ ժամանելն կրել աւաղականս, ընդ նմին և զղձականս, այլ և սպառնական, աւաղական, զի փորձիւ ծանեար զոչ բարեկամն, զղձական, զի ոչ հանդիպեցաւ ըստ կամողիդ սպառնական, առաքեալ յանցս ճանապարհաց՝ ընդ զհարսնիս խառնամաղօք ի հանդիպումն դիպաց, և յայսմ ամենայնի կամ տրտմել մեզ իբրեւ փութով հեռացելոց, կամ զղձմամբ տալ զապաւէնս ըստ օրինակի յանցաւորաց, թէ ոչ ևս արդարանալ, մի և երկիցս իրաւացի պատճառանաւ, և դու ընկալ որպէս օրէն է հա՛րց որդոց արտասուելոց, թէ պատշաճ սպեղանեաց պատել զխայթումն կամ գիրկս արկանել և համբուրել ըստ գթոյ հօրն որդէսիրի՜, ապա թէ ոչ լինել անբարկանալի եղբօրն իրիցոյ ոչ սայթաքելոյ միով իւրիք ի պատուիրանաց հօրն բարեխոհի. մինչ յուլ մի յանասնեղէն մասին, թէ վասն առ ձեզ սիրոյ և իրաւացի հնազանդութեան հեռաւոր օտարաց և մօտաւոր բարեկամաց, հռչակեցիք գոհութեամբ իրաւ, զի ոչ գտաւ ինչ ի մէնջ, և ի մերոցս ստահակել բանիւ, կամ հակառակ ինչ գործել, և թէ ստացար բարեկամս. կամ գտաք ո՛չ աշխատեցաք ի ծախս կնդրկաց եկեղեցւոյ Աստուծոյ զարժան պարտսն հատուցաք՝ բանիւ գործով և արդեամբք հնազանդել քարոզչին, որում զհարկն և զմաքսն² յսկզբման կոչման յաթոռդ սրբութեան, մինչ ցայս վայր հատուցաք և հատուցուք մինչև իսպառ: Նախ գոհութեամբ Աստուծոյ զի ետ մեզ հովիւ արթուն և զուարթուն: Երկրորդ՝ հասարակ պաղատանօք ըստ իւրեանց առաջնորդաց: Եր-

¹ Ղուկ. ԺԵ 20:

² Հռոմ. ԺԳ 4:

որորդե՝ որ ինչ ծառայական սպասաւորութիւն սրբոյ յաթոռոյդ յիմ կրես, և կարծական մտօք անցս անցից յանձն քո, կամ տաս տարացոյց խռովութիւն եկեղեցւոյ և նշանակ բաժանական, թէ վասն զի ոչ ժամանեցաք հատանել զտարաշխարհ համատարած խռովասէր ազգի աղախնածնի Հագարու, որք են նախանձք¹ արեան արդարոց, և թշնամիք խաչին Քրիստոսի, այս առաւել քեզ խնայելի էր, և ներել մեզ տիրականաւ վարդապետեալ բանիւ, զայլոցն կամիլ առնել և ձեզ նոցա: Մարմնով ոչ ուսաք և ոչ տեսեամբ զսէր երկնաւոր և զաստուածոսոյց խորհուրդ փրկութեան մերոյ, այլ մտօք և հոգով, ունիմք ոչ զամենայն ազգս երկրպագեալ տեսեամբ վասն մեր խաչեցելոյն և յերկրի երեւցելոյ, այլ մկրտութեամբ հաւատոյ, զի ըստ մարմնոյ և ոչ Իսրայէլ, յորոց և Քրիստոս ըստ մարմնոյ, որպէս ոչ հրէայ և հեթանոս, այսպէս ոչ մտաւորք և ոչ հեռաբնակք, ոչ տեսեալք և անտեսք, նա երանէր ցնծացեալ հոգովն սրբով, որոց ոչ իցէ տեսեալ և հաւատասցեն², թէ այսու կենօքս շինի մեծ խորհուրդ եկեղեցւոյ: Զի՞նչ առաւելութիւն սիրոյն Քրիստոսի, որով պարծիմք, ահա՛ առ չարս և բարիս օրէնք բնութեան, ասել սմա՝ ե՛կ և զայ, և ծառայի՝ առնել զայս և առնէ, բայց մեք ոչ այսպէս ուսաք զՔրիստոս, զի և ոչ պաշտօն սրբութեան եկեղեցւոյ ըստ մարմնոյ, այլ անդր քան զմիտս և զբան, աստուածայնովք զօրացեալք հաւատովք և օրինօք հնազանդութեան, մի պատճառասէր մտօք զիրաւացին աղաւաղել արդարութիւն. այո՛ բրբիւք զգուշասցիս, թէ և ոչ աթենացի աչք եմք, գալիլիացի և ականջք ունկնդիր բանից³, ձեռք գործնականք. թօթափել զփոշի ոտից ձերոց ի վկայութիւն ապստամբաց, չե հասեալ ժամանակ փորձոյ բարեկամաց, զիա՞րդ ծանեար ի հուր, երբ ժամանակ վշտի, և ոչ եղբարքս պիտանի, ոչ զոք ուսաք խոշորական վշտաց նեղութեան մարմնոյ մահու, և սպանմամբ անձին ցուցեալ զգործ սիրոյ, զիտեմք առ քեզ տօն ցնծութեան հարսին եկեղեցւոյ, և տեսութիւն տօնողիդ նաւակատեաց, բայց ուր սուր և գերութիւն և մահ կատարեալ, տեսցես իմաստուն մտօք և ներեսցես՝ ասելով ամենայն, որ ինչ իմ ձեր է, և փառաւորեալ եմ ի դոսա⁴:

Ո՞վ ի մերոցս գանիւ ընդգիմահար գտեալ ի հրամանս ձեր, զայդ ոչ ոք կարէ հաստատել բանիւ, բայց եթէ անուղղայք ոմանք յե-

¹ Միւսն՝ խանձ:

² Յովհ. Ի 29:

³ Ղուկ. Թ 5:

⁴ Յովհ. ԺՂ 10:

կելոցդ, որ ոչ ըստ պատուականիդ տէր Թորոսոյ, և հաւատարմին Ստեփաննոսի, և իշխանացն Կոստանդեայ և Վասլին, դու մի ունկն դնիցես, որոց ստուծին է ի լեզուին և շոգ յերեսսն, որք յաւելուածոց սրտի խօսին¹ զհայհոյութիւն ընդ անձին մարտնչելով կամին զխռովութիւն տանց եկեղեցւոյ աստուծոյ, մինչ ուտել զկէս մարմնոյ և լինել արիւնախանձ, ի շրթունս հու՛ր զա՛րդ անիրաւութեան² և արդարեւ որդիք բարկութեան, բայց քեզ ուսուցանեն օրէնք պատկերի քո Հօր և Աստուծոյ ասել, ոչ գիտէք, որոյ պատրաստեցաք հոգւոյ³. այլ ոչ իջուցանել հուր ի կամս խնդրողին, այսքանեաց բազմութեան անձանց, մաքրեցելոց բնակչաց ս. ուխտիս Աստուծոյ, եթէ մայրաքաղաք ոչ անձին շուք դնելով, այլ ի հարց քոց փառաւորաց և քրիստոսապսակեալ թագաւորացն, որ ազգէ տանն Դաւթի, զի պատուեալ մեծարեցին ըստ արժանի պատւոյ աստուածընկալ սրբոյ նշանին և ամենափառ կաթողիկէ եկեղեցւոյն զբազում գաւազանս իշխանութեան մի յարմարելով աթոռ քահանայապետութեան հաստատեցին ի փառս Աստուծոյ՝ կնիք հաւատարիմ եղեալ պատւոյն մեծութեան առնուլ զչնորհս կաթողիկոսութեան ի սմա:

Որպէս Տէրն և Արարիչն ի ձեռն ամլորդոյն, յաղազս որոյ չիք յարուցեալ ի ծնունդս կանաց մեծ քան զնա⁴, ոչ մայրաքաղաք երկրային ըստ տարսոնացւոյն Սողոսի, այլ վերնախորան լուսոյ ըստ երկնաքաղաքացւոյն Պօղոսի, վերինն Երուսաղէմ⁵, ուր բանակք սրբոց և թագաւոր թագաւորաց: Եւ ամենայն նախնիք քո այսու անուամբ զարդարեցին առաւել պսակեալ ի ձեռս քո. նովին անուամբ ոսկենկար գրով վկայութեամբ ասել և լինել, որ կայ և ունի, և կեցցէ մինչև յաւիտեան, ի վերայ անդրդուելի վիմին որ հատաւ առանց ձեռին ի պարծանս աշխարհի ի փառս Քրիստոսի և ի պահպանութիւն քրիստոսապսակեալ թագաւորիս և աստուածապահ զօրաց իւրոց: Զիա՞րդ ի պարսաւս վերագրի սուրբն այն և առաւել սուրբ, անպարսաւելի անուն հաւատարիմ, և կամ վասնո՞րոյ պատճառանաց, թէ վասն անոպայ բնակելոցս, և ոչ իսկ, զի են ի լուսաւորք ննջեցեալք բազումք, և կենդանիք որդիք լուսոյ, որոց ոչ վայրապար ալիք նորա ի Տէր, որ և հրեշտակաց պատկառելիք, թող թէ որդոյ մարդոյ հոգեղինի, այլով տեսցես իմացական մտօք զսոսա լինել քեզ

¹ Մատթ. ԺԵ 19:

² Յակ. Գ 6:

³ Ղուկ. Թ 54:

⁴ Մատթ. ԺԱ 11:

⁵ Եբր. ԺԲ 22:

յառաջապահ ի մարտս և թիկնապահի վերջս, վահան և սաղաւարտ, և սուր յազդեր յարհաւրաց գիշերոյ, և որպէս սկսար յիսկզբանն, այնպէս սիրով տնօրինեա՝ իբր տուն հաւատարիմ, և գանձարան ամբարեալ բարեացն, և եղիցի քեզ պարիսպ ամրութեան և տեղի վստահութեան ներքոյ և արտաքոյ:

Իսկ որ վասն Հոռոմոց է քննութիւն հաւատոյ, յոյժ ախորժելի էր մեզ գկնի այնր գրոց ոչինչ լսել իրաւ կամ անիրաւ, ոչ երկիւղի վասն, որպէս թէ կրեալ ինչ ի նոցանէ ամրացելոցս անճառ միութեամբ Բանին Աստուծոյ, այլ վասն ձեր աշխատասէր մտօք գալ ընդ խոհերս նոցա, և երկամբք գրել վասն անջատելոցն ի ճշմարտութեան հաւատոյ, ցաւէ մեզ վասն երկուց տեսութեանց. մի՝ վասն աշխատութեան մարմնոյդ, երկրորդ՝ վասն տկարացած կասկածանաց և գայթակղութեան տգիտաց, բայց որպէս այժմու գրեալքս ծանուցին, հաւաստագոյն և յայլում ժամու ստուգեցաք հաւատարմօք: Հա՛յ, յըսկիզբն անարմատ խնդրոյն զձեզ ծանեաք ախոեան և ընդգիծամարտ բնութեան հաւատոյ ընդդէմ նոցա հակառակացն, և ի ձերոցն, թէ գտանէր սակաւ ինչ թողանալ բանիւ ի բանս նոցա, ձերով կարծրագոյն բանիցն տեսականաւ իբր աղիւ համեմեալ առննդունէր հաստատութիւն, զոր մեր համարելով զպարծանս ազգիս ամենայն իրօք տօնն ցնծութեան և ուրախութեան ս. կաթուղիկէ եկեղեցւոյ Աստուծոյ, յորդիդ լուսոյ և յախոյեանդ հաւատոյ. երա՛նի թէ մինչ յայսոսիկ էր կայուն բանիս ընթացից, և մեք վասն այսորիկ իսկ գրեցաք խորշել ի բաց գալ, որով և է՝ պատճառանաւ. զայս ոչ անգիտանաս դու, և որք ընդ ձեզ են իմաստունք, զի այնք, որք յառաջ քան զքեզ սկսան հարքն քո, ոչ մեօք և ոչ գիտելով մեր, զի ոչ ծանուցին, թէ գործ է Աստուծոյ, և ոչ գիտեմք զխնդիր նոցա մինչև ցայժմ, և ոչ զխնդրելին ձեր, թէ անարժանս համարելով և թէ հակառակս անգիտանամք գիտողացդ է ասելի վասն մերոյ Վարդանայ. յայտնի է պատճառ հանդիպման, և մի հաւ գարուն ոչ առնէ ըստ առակին ի ձայնս իւրում: Յայնժամ զիա՞րդ ոչ կոչէիք խնդրել զմարգարիտ ագարակին՝ հաւասարութեամբ սիրոյ, կամ պարսատիկ սպառնալեօք ըստ այժմուս ի ձեռն դահճաց: Խնդիրք ձեր ի նոցայոցն, ոտք փորոտով և մագովն հանդերձ տուեալ զգլուխն ի ձեռս նոցա զաստուածացեալ մարմնոյն միութեան յի՞նչ բան բաժանել և որոշել, և դուք պահանջէիք յաղագս տօնից և յայլոց օրինաց, զի փոյթ վասն աւանդութեան ինչ օրինաց եկեղեցւոյ, եթէ ոչ ունիմք զգլուխն Քրիստոս, յորմէ ամենայն մարմին յօդեալ և

¹ Սատք. ԺԳ 44:

պատշաճեալ աճէ զաճումն Աստուծոյ՝ Որովհետեւ տուիչ օրինացն և հաստատութիւն եկեղեցւոյ՝ ոչ ըստ մերոցն և մեզ, այլ ի կամս հակառակացն, ըստ ժողովոյն Քաղկեդոնի և տոմարին Լեոնի: Զայս միայն թողացուցանել մեզ, որ վասն անբաժ միաւորութեան Բանին և մարմնոյն, և զոր ասեն գիրս յատկականս դնել ի վերայ միոյն, և ոչ կերպի և կերպարանի, ոչ ժամանակաւ և ժամանակաւ, ոչ բարձրագոյնովք և ի ստորեալ կացելովք, և այլն ամենայն ներելի զայս թողացուցեալ նոցա, կամ գողաբար յափշտակեալ կամին ընդ միտ մտանել գաղտնի նենգութեամբ, զի՞նչ հաղորդութիւն կայ ասել կամ լսել ընդ նոսա:

Այլ որ յաղագս կատարեալ խնդրոյն նոցա, զերկուց բնութեանցն միաւորութեան մի՝ ունիցիմք շփոթումն կամ պակասութիւն կրիցն անանգոսնելեաց, կամ թէ որպէս եկին առ միմեանս անճառ միաւորութեամբ զյատկութիւնսն ոչ կորուսին և ձեր անգիտութիւն խոստովանել. ա՞յս և ո՞ւմ արդեօք գիտելի, երբ է և խոստովանի անճառութիւն, և զսրբոցն ոչ ընդունել զճայնսն ի վկայութիւն: Բայց զարմանալ ոչ սակաւս մեր և նոցա ասել զսրբոցն այնոցիկ աստուածազարդից արանց քրիստոսասիրաց, թէ մեր սուրբն Գրիգոր, Սահակ և որք ըստ նոցա, զիա՞րդ ոչ մեր Աթանաս, Կիւրեղ, Գրիգորեանքն, և որք ըստ նոցա, վասն ազգին լեզուին և քաղաքացն, ապա մարգարէքն Հրէից և առաքեալքն ըստ նոցա, և Փրկիչն ոչ ուրեք առաքեալ, այլ առ աշխարս տանն Իսրայէլի, որ յԱբրահամէ, և ի Դաւթայ, ի Յովսէփայ և յԱստուծոյ. ահա ընդունայն հաւատք մեր, և դատարկ աւետիք ուխտին², ի Սահակայ Հօր մերում հաւասար այսմ Երուսաղէմի, այլ ասէ՝ ժողովուրդ, որ նստէիք ի խաւարի՝ տեսէք զլոյս մեծ գիտութեան³, և պարիսպ պղնձի այլում ասացեալ տեսողի եկեղեցի հեթանոսաց, որ այդ ևս հաստատեցան խարսխեալ՝ ե՛լ բանս այս ի հեթանոսս, այլ նոցա բարձի թողի զնոսա, և դարձուցից զերեսս իմ (ի) նոցանէ, և անջրպետեալ ընդ խորանն և ընդ սեղանն, և դուք եղիջիք ուսեալք իբրեւ զճուր բազումս, որ ծածկեն⁴, և այլ ըստ Դաւթի և Եզեկիէլի, Ամոփսայ և Զաքարիայ, և բացից զպատրուակ Հայկինն⁵ և զՄազորոթն⁶ ի ժամանակի, որք

¹ Եփես. Բ 20:

² Հռոմ. Դ 14:

³ Եսայի. Թ 2:

⁴ Սաղմ. Ը 13: Բ Օր. ԼԲ 20:

⁵ Համաստեղք (Օրիոն): Յովք. ԼԸ 31:

⁶ Եբրայեցերէն բառ է (Յովք. անդ), որ է գիշերապահին կամ առաւօտեան աստղ:

են այս. «Զորս ետ Աստուած յեկեղեցւոյ, զառաքեալս, զմարգարէս, զվարդապետս¹», որք հաւատացին յանուն նորա նոքա են որդիք նորա, վասն զի նոքա անհաւատութեամբ փշրեցաւ և մեզ տուաւ շնորհս այս, խոստովանել զանքննին մեծութիւն նորա: Դու զիա՞րդ ասես ազգաւ և աշխարհաւ ունել զհարազատութիւն, թէ պաշտի ի նոսա բանք նոցա, և պատուեն անձինք արժանեաց սրբութեան: Զիա՞րդ քաղկեդոնիտք, կամ որպէս նեստորիանոսք կամ մակեդոնիտք, և այլ ևս չարեաց գտակք, մի՞թէ ասիցէ, որք համախոհք կամ համամիտք ընդ ազգին և ընդ լեզուին, կամ զի՞նչ այնքանեաց տաժանելի կիրք աշխատութեան սրբոցն: Ընդ ո՞ւմ, ընդ Հայոց, ընդ Վի՞րս, ընդ Եբրայեցի՞ս, թէ ընդ Պա՞րսիկս. ոչ ապաքէն առ իւրսն, և ընդ իւրեանսն, վասն զի գիտութիւն հպարտացուցանէ՝ գտեալ արտաքոյ սիրոյն կատարումն, մի՞ տգիտաբար յանդգնեցաւ անիծեալն Նեստոր, կամ դիւաբերանն Եւտիքէ, ոչ առաւելեալ տեսակաւ ի հասումն անճառելոյն, ի վախից մեխեալք գտան՝ որոշեալք ի սրբոցն ի հաւատ ուղղափառ եկեղեցւոյ յանձանց և յընկերաց կանոնական հրամանաւ ոչ միով իւրիք հաղորդել ընդ նոսա. մինչև յողջոյնն խաղաղութեան, վասն այնորիկ մեր են ասեն, և հարք մեր հաւատոյ, ազգակիցք ըստ Քրիստոսի և քաղաքակիցք, և քաղաքացիս ըստ միոյ ծնեալ որդոց Նոր Սիոնի, զոր ամրացեալք բանիւ նոցա, որք հոլովեցան յերկրի մերում, պարսաքարեալ սատակեմք զԳողիադ, և թէ էր և լինէր նոցա նովին սիրով հատանել՝ հայհոյութիւն խաչելոյն բառնալ զնախատինս որդոցս Աստուծոյ: Զի իւրովքն առաւել հաստատի ճշմարտութեան վկայութիւն և յանդիմանել կշտամբի ստութիւն, և թէ ոչ նոքօք, որով այլովք արդեօք, զի չարք չարեաւ կորուսել², և ջրի բանք նոցա արտաքս ընկեցեալ՝ որպէս գլուխ արթուն³ ի Մովսիսէ ի նախատինս Իսրայէլի, ոչ պիտանացու ի կարգս բանից, և ոչ կարօտի եկեղեցի փրկեալ արեամբ Միածնին մերովքն փոխարկեալ բովանդակել ի հաւատ, յոյս, ի սէր կատարեալ Աթանասիւ և ճշմարիտ վկայիւ Ս. Գրիգոր, Կիւրղիւ և Արիստակիսեաւ, Գրիգորիւքն և Սահակաւ, Բարսղիւ և Մեսրոպաւ, Յովհաննու և Մովսէսիւ, Քրիստոսի և Դիոսկորոսիւ, Պետրոսիւ վիման հաւատոյ և Պետրոսիւ Անտիոքոյ, Տիմոթէիւ՝ որդովն Պօղոսի, և Տիմոթէիւ երանելով, և որք այլ են համազգիք ըստ ուղղափառ դաւանութեան մերոյս խոստովանութեան, զի սոքա (յ)ետ Աստու-

¹ Ա Կորնթ. ԺԲ 28:

² Մատթ. ԻԱ 41:

³ Ելք. ԼԲ 20:

ծոյ պարիսպ ամրութեան և աշտարակք անյաղթելիք, անհասանելի և անճառ տնօրէնութեան Քրիստոսի, և զի այսր աղագաւ հրաւէր կոչման ձերոյ ծանեաք և մեք, յորս առաւել թիկունս դարձուցանել, հեռանալ ընդ արեւելս սիրելի է Աստուծոյ, քան զբազմաց արագութիւն ի գրգռութիւն մարմնոյ, սնոտի փառաց կենցաղոյս: Իսկ կոչել պատրաստութեամբ զինու պատերազմաց, չե փող պատրաստական և ձայն որոտման, և ճայթիւն վահանի, և ոչ իսկ ժամանակ խռովութեան խնդրել սուր հնդկայինս՝ մի՞թէ ընդ օդս բախիցեմք, և ոչ ըստ օրինի պսակիցեմք, թողեալ զսուրն թերաքամ՝ զորոշողն օդոց և ուղղոց՝ զԲանն Աստուծոյ, կամ կտրել և հատանել, ամրացուցանել և պահպանել, սիրոյն հաղորդութեամբ կոչել և ասել եղբայրս դասակցութեամբ վերնոցն ուրախ առնել զՏէր տաճարին. այս ո՛չ մարդկային մտածումն և ըստ կամս անձին յօժարութեան, այլ զօրութեան Աստուծոյ և գործակցութեան Հոգւոյն, որ կարող է ի քարանց յարուցանել որդիս Աբրահամո՛ւ՝ ի դէպ ժամանակի խնդրել ի Տեառնէ, յարուցանել մշակս զօրագոյնս պատրաստել զազգս ամենայն իւրոյ չարչարանօք մարմնոյն ի կամս կոչողին:

Այլ ծանեայ զօրինակ աղաչանաց զգիւտ կարծեօք պահանջելոցս, թէ զորոց աստանօր առցուք դիմակս բանից յերկուցն խառնման, անշփոթ մնալ միութեան բնութեան, և անդէն մօտակտուր հատեր, տիգաւ խոցեալ, անընկալ լինել զսրբոյ Հօրն և զախոյեանին հաւատոյ Դիոսկորոսի, ընդ նմին և զՏիմոթէի երանելոյ աշակերտի և գործակցի առաքելոյն, և զերեք-երանեան աստուածատես առնն Աստուծոյ, Պետրոսի վիմի փակակալի խորանին լուսոյ, որ գայլ և թափիչ անուամբ պարսաւի ի չարաց և պատուի յեկեղեցիս արդարոց, զի գայլաբար յափշտակեաց զՀօտ Քրիստոսի, և իբրեւ թափաւ լուաց զաղտ սեւթուր մեղաց անհաւատութեան տոմարին Լևոնի: Թէ բանք նոցա խոտելիք, արհամարհելիք, և բոլոր գիտութիւն ամենայն ուղղափառաց, կամ որ են բազումքն արժանի ընդունելոյ, քան զնոսա, թէ ոչ միաբան լեալ հաւասարին բանք նոցա, ընդ բանս, ընդ միտս, ընդ կամս սրբոցն մերոց. այո՛, որպէս ոչ, ապա թէ կամք մի խորհուրդ և մի հոգի՞ ըստ աւետարանչացն սրբոց, ո՞րպէս ոչ կապեսցուք ի բանս նոցա ճշմարիտս և հաղորդս սրբոցն: Զիա՞րդ անարգել արհամարհեսցուք նոցա ի դէպ, զի խաւար փախչի ի լուսոյ, և ոչ գայ առ լոյսն, զի մի յանդիմանեսցին գործք նորա՞, իսկ

¹ Մատթ. Գ 9:

² Եփես. Դ 4:

³ Յովհ. Գ 20:

լուսաւորելոց միութեամբ հաւատոյ երկամբք աշխատել ի նեղութեամբք չարչարանաց նոցա պատուելիք, այլ և տօնելիք ընդ սրբոց առաքելոցն քարոզչացն ճշմարտութեան, որոց բանք նոցա աղ անհամութեան, և պնդակազմ զօրութիւն լուծեալ ապականիչ, որ ոմանց բարի ագարակին, որում երկնայինքն ցանկացեալ ուսան զբազմապատիկ իմաստութիւն խորհրդեանն Քրիստոսի, որք յոչ իւրեանցն խոտեալ անարգեցան, զի իւրեանց ժողով սրբոցն, որք գնացին ի շաւիղս նոցա և վկայեն միմեանց արդիւնք Քաղկեդոնի Բ դէմս և կիրս, աստուածայինս և մարդկայինս, զառածելոց, թէ նոքա խոտեցան՝ Նեստոր պատուեցաւ, Թէոդոր փառաւորեցաւ, Թէոդոտոն բարձրացաւ, և տօմարն Լեոնի ծաղկեալ պտղաբերեցաւ զպտուղն մահաբեր: Տես քաջ մտօք և ուսո՛, թէ առ ո՞ ունին զմիաբանութիւն, թէ՞ առ չարսն, ոչ հալածէին իբր ազգակից և համախոհ. ահա՛ հալածեալ ի չարաց գտան առ բարիս, որպէս Նիիա ի Բեթմուիլայ և հանգեաւ ի Սարեփթայ¹, և անընկալ եղեալ որդին Դաւթի ի Հերովդէի, ընկալաւ յԵփպտոս, որպէս իմ Յիսուս խաչեալ ի Պիղատոսէ պատեալ ի Յովսէփայ, ըստ ընտիր օրինին Հրէից. առաքեալք հալածեալք ի Փարիսեցոցն՝ հանգեան ի հեթանոսս, ել ի վերայ լերինն բարձու Ոսիայ և տերեւաչարժն Բիլովնի², աւետարանիչդ Սիոնի, ձգեա՛ զձեռն քո ընդ արեւելս, գոչեա զօրութեամբ և մի՛ խնայեր, ասել զԴիոսկորոս պսակ հաւատոյ զՏիմոթէոս լոյս եկեղեցւոյ, զՊետրոս տեսող Աստուծոյ և գտիչ կորուսելոց, ընկեր Աթանասի, նման Կիւրղի, հաւասար Գրիգորեանց, կերպրան Բարդղի, օրինակ բարի, մաքրութիւն ի հերձուածոց, Ոսկեբերանն Յովհաննէս: Զարդարեա՛ զանձն քո ի բանս օրինաց սոցա առաւել քան ի վական Ահարոնի, պսակեսցի գլուխ քո քան զխոյր քահանային, յե՛ռ ընդ մասունս քո վկայել գրով, և փայլեսցիս քան զչափիւղայ, բանակք դատաստանաց շուրջ եղիցին զքեւ, և գեղեցկացի պարանոց քո ըստ տատրակախօսն Յովհաննու, պայծառացին ընթացք լեզուի քո աւետարանել զհաւատս պնդութեան, և առաւել հնչեսցին, քան զգանկական Ահարոնի: Եթէ այսպէս արասցես և դոյնպէս խօսեսցիս ի նստիլ ի տան, և գնալ ի ճանապարհ կենցաղոյս, եղիցին քեզ և ամենայն եկեղեցւոյ երկինք նոր և երկիր³, արեգակն ոսկեճաճանչ աւետարանին մաքրութեամբ: Եւ այլ ևս հասու եղելոց անապատն ընտանացի, պատերազմն չարին լուծցի՝ պատերազմ բանիցն իմաստութեամբ սոցուն, որոնք այ-

¹ Գ Թագ. ԺԷ 19:

² Եսայի ԾԸ 1:

³ Եսայի ԿԵ 17:

լուվք, քան եթէ սոքօք՝ է մեր լինել խօսել և խրատել, յանդիմանել և հաստատել, թէ ընդունելի՝ գոհութիւն Աստուծոյ, և թէ ոչ՝ այսպէս գոհութիւն, վարձ զաւետարանչացն առցուք, գտեալ հաւատարիմ տնտեսք, արկեալ զարծաթն ի տրապաիզիտն¹, լսել զի վերուստ ձայնն, ի փոքուդ հաւատարիմ՝ ի վերայ բազմիդ հաւատալ, մուտ յուրախութիւն երկնաւոր²:

Այլ վասնորոյ զրեցէք զլուծումն ի խնդրոյ նոցա, որ վասն երկուց բնութեանց անշփոթ ունել զմիաւորութիւն, և ոչ պակասութիւն յատկութեանց կրիցն անանգոսնելեաց, կամ որպէս եկին առ միմեանս անճառ միութեամբ և մնաց անկորուստ յատկութիւն նոցա, և հիացեալ ի բանս մեր նորաձեւս ոչ ընդունել եկեղեցւոյ: Այլ զձայնն տիրունի օրրատօրէ հնչմամբ ընթեռնուլ յեկեղեցիս՝ տաղս շարելով ի բազմաց զսակաւս օղս շղթային լինել վկայ, այլ և այլ որդւոց, որով երկուց բնութեանց հարստանայ կիրք յատկութեանց: «Հայր իմ մեծ քան զիս», և «անձն իմ խռովեալ» և հնարի ի Հօրէ անցնել բաժակին, մահու և հոգին յօժար, այլ մարմինն տկար. ելանել որպէս առ Աստուած մեր և նորա, և իբր ի ծերունի հօրէ, թէ արդար, և թէ այլով նմանութեամբ տեղեկանալ զկրտսերութիւն ի բնութեանց, քան զհայրն, կամ յո՞ր բնութիւն յորդւոյ ածեալ եկամտիւ խռովութիւն, և կամ յո՞ր և յուսմէ աղօթէր անցանել բաժակին, կամ թէ ո՞ր բնութեան կամք որդւոյ ո՞չ հաւասարէր Հօր, և զո՞ր բնութիւն կոչէր մարմին տկար, կամ ո՞ր բնութեան Որդւոյ իցէր հայր Աստուած: Դարձեալ, թէ վասնորոյ հարկաւորեալ գալ խաչիւ այլուվք վերադրաւ, յորս սիրոյն առ արարածս և լինել եղբարս³: Ո՞ հայր պատուական ծեր մտօք և մանուկ հրաճաշակ և հրածին ի գործ Աստուծոյ. աստ ներեա՛ և լեր անմեղադիր սակաւ ինչ զրելոցս, և ապա առցես ոչ ի մէնջ, այլ հարց սրբոց զլուծումն խնդրելոյդ: Զի թէպէտ և հրամայեցիք ոչ ի սրբոցն տալ զպատասխանիս, այլ մեք ոչ ունիմք իշխանութիւն և ոչ եկեղեցի՝ խօսել ինչ արտաքոյ կամացն Աստուծոյ, և որ ոչ նոցա և ոչ Հոգւոյն Սրբոյ, որպէս մինչև ցայժմ վարեցաք նոքօք խօսելով և շրթամք նոցա, նոյնպէս եղիցի մինչև յելս կենաց մերոց առ ընտանիսն հաւատոյ և թշնամիս ճշմարտութեան, որք են լսողք և խօսողք նոր աթենացիք, կամ այլ հոգւոյ ընդունակք վերագոյն լեզուացն հրեղինաց ասասցեն և ուսուցեն, թէ ի Հոգւոյ Աստուծոյ տացի բան գիտութեան

¹ Յունարէն բառ է, որ է՝ (տրապեզա) սեղան (դրամափոխի):

² Մատթ. ԻԷ 23:

³ Այս ամենը կրկնումն է Գրիգոր Տղայի հարցերին:

և շնորհ իմաստութեան, թէ ոչ՝ անդէն դարձցի ողջոյն անօգուտ և անավաստակ:

Զայս անգիտացեալ տարակուսիմ զարմացմամբ առաւել քան զխորս գիտութեան մեծին Աստուծոյ, թէ զիա՞րդ այս պատշաճի անիմաստ վեհիդ բանիւ ասել կամ գրով արձանանալ առ ի ձէնջ, մերձաւոր բարեկամաց կամ տարակաց հեռացելոց, մանաւանդ՝ կաթողիկէ թղթովք, ընդ նմին և յիշատակ հարցն ի Վկայասէնն Գրիգորէ մինչև ցճեզ, թէ սոքօք վարեցան և կայ յարկեղս կլայիդ, գիտեմք որով և հաստատեալ եմք, լինեմք աներկբայ սրտիւ, հաւատարմ ամենայն եկեղեցւոյ լինել աներկբայ և անսղալ զմիտս ձեր ի ճշմարտութիւն ուղղափառ խոստովանութիւն հարցն, յանբաժանելի և յանմեկնելի միութիւն Բանին և մարմնոյն, որով վկայեցիք լինել հայ հաւատով, բայց զայս ոչ գիտես տարակարծ գոլ տգիտաց, և պատճառ գայթակղութեան, ոչ իմաստնոց, այլ և համբաւակոծ արտաքնոց ուսման գրոց: Այս ասելի և զիմադրելի խորհրդոյ երկաբնակաց պատշաճեալ յօդիւք ի միտս նոցա, տեղեկանան և ի մերոցս մանկունք տհասք առ ծերս ալեօք ի շահ օգտութեան լինել որոշող բանից մակագրելոց՝ զգուշութեամբ խրատու ծերոց, ոչ սայթաքեալ տգիտաբար մտօք յարքունական պողոտայէն և այն դուն ուրեք ի տան ի սենեակս օթոցի, այլ ոչ ամօք և ժամանակօք ժողովով և կոչնականօք հրապարակագուժ թե սքողելով զքոյս ցուցանել աստուածիմաստ և զայլս տարագրել տգիտութեամբ, մեզ ոչ գիտելով ի քոյոցդ պատուական մերձաւորաց և ոչ մի ինչ, ո՛չ գիր վկայութեան մեծի և զաստուածաբանական սրբարանի, յօրինելոցն երկուց լուսաւորաւն Մեղրկայ և Կիրակոսի Դրագարկ կոչեցելոյ, և ոչ ներկեալ արեամբ Որդւոյն Աստուծոյ, որ Կարմիրն կոչի վասն, ոչ ի Շափիրայ եզ և ոչ յարեգակնէդ կամ ի Պիոյէ՜, և յայլ առանձնացեալ միանձանց, որք, ընդ միտս և ընդ Աստուծոյ խօսելով, կան հաստատեալ պնդութեամբ հաւատոյ, դասակցեալ հրեշտակաց, յարեւելս միայն ձգեալ ձեռն և գործ ի վեր, քան զկար զօրութեան մարդկան Աստուծոյ միայն բարւոյն և մարդասիրի, թէ լինիցի խաչիլ և տալ զխաղաղութիւն, չէ՛ և չէ՛ իսկ, ընդհակառակս՝ օ՛ն անդր և ո՛չ երբէք, և խնդրելին ի լուծութիւն: Առաջին միջին և վերջին, ըստ մասին զիմակ հակառակաց, և զի այլ է ասել ուսողին ճշմարիտ և այլ փորձողի, և այլ ևս առաւել հակառակողին, ոչ գիտեմք, որոց պատրաստեսցուք ախորժակաց, ջուր և գինի ստամոքսին, թէ բոլո ընդ ջրոյ կերպարանօք կաթին, թէ կաթն և կողի զուարթարար յորթոց խոյոց և զուարակաց:

¹ Միւսն՝ Պիտոյէ:

Այլ մեզ ըստ ծայրագոյն տեսութեան մտաց՝ աստուծայինն նախապատուեցին, հաճութիւն կամաց զսրբոցն պատրաստել խումբս սեղան ճշմարիտ միամօր որդւոց Սիրովնի ի փառս և պատիւ, որ է և ունի այսպէս¹:

Յաղագս անճառ միաւորութեան բանին բնութիւն ասել ոչ ուսաք յառաջագոյն ի գրոց Հին և Նոր Կտակարանաց, այլ և ոչ միոյ կենդանոյ մարդոյն յաղագս յոլովից ի սմա գոլ տեսակաց և լինելութեան, իսկ ծանուցումն մեծի մարգարէին, սանձահարեալ դադարեցուցանէ, առաւել քան զչափս խնդրողի, զի հրաշալի հրամանօք և արթուն մտօք զբոլոր գոյացելոցն պատմէ յարմարութիւնս և ընդհանուր կենդանեացն լռելով: Զկազմութիւն տիրական մարդոյն և զորպիսութիւն բանականաւն միայն իմանալի ձեռօքն պատուեցելոյ, կառուեցելոյ մարմին, զի հողոյ ասի կատարումն և շունչ և կենդանութեան հոգի այլուստ, և զգիարզն ո՛չ յայտնէ՝ զփոքրն անճառելի ցուցեալ՝ կարճելով զաստուածաշունչ գրոց զյայտարարութեան կէտն: Ա՛րդ, զի շնորհօք Ս. Հոգւոյն համառօտաբար զամենայն ստեղծեցելոցն երևեցոյց յայտնութիւն, բայց ո՛չ իրաւացի համարի զբնութեան շինութեանցն յարմարութիւն ուսուցանել. վասն է՞ր, զի վարժէր եգիպտական խրատութեալ և գիտէր զգուպարս ստեղծմանց և եղծից որ ի նմա: Վասն այնորիկ ոչ ճոխաբանէ յինքենէ, մանաւանդ ասել թողացուցանել վերասացութեան պարգև, զգետնաքարչիցն ի կիր առնուլ զիմաստութիւն, այլ անսայթաք և ճշմարիտ սահմանաւ զաստուածային կամացն ցուցանէ նորակերտութիւն, և անընդդիմակալ զնոյն ի մարգարէից և յառաքելոց վկայեալ մատենից և ըստ արժանի մեծարին ի տեղերական եկեղեցին: Բայց յունական իմաստութիւն իբր յաղբերէ ընկալեալ ի Մովսիսէ՝ ըստ տիրական պարապմանց իւրեանց՝ հաւանականս խօսելով ի միմեանց, և յաղագս ջերմութեան, ցրտութեան, ցամաքութեան և խոնավութեան, ի չորից լինել զբաղկացութիւն և զանձն եռամասն, դատողութեամբ յաւելուածս և ի պակասութիւն ի զգայուն և ի չնչական կենդանւոյն, ի բնականումն և յանհատին փորձի՝ բնութեամբն անուամբն յեղանակելով: Ընդէ՞ր ասի մի բնութիւն առ հասարակ օտարացեալ սեռի սահմանաւ, իսկ ի վերայ անհատին առաւել պարսաւի, իսկ ասէ՝ զի՞ ևս յոլովիւք մաքառիցիմք, քանզի մարմին ոչ է հոգի, և ո՛չ անձն՝ մարմին, և կիրք այլ և ա՛յլ իւրաքանչիւրոցն և անզանկ և անչփոթ կցորդութիւն, և յայտնի այն ի բաժանմանն, այլ զի անճեղքելի և անանջատ պատկանեալ յարդարեցաւ տեսակն, թերևս անբաղա-

¹ Բ Օր. ԼԲ 14:

բար կոչեցաւ, մի զի՛ յիմանալի բացարձակութենէ՝ զարմանազան ունի անբաժութիւն, և ի զատուցմանն ոչ ևս կարէ անուանել նոյն, այսպիսի իմն գաղափարաւ և արաչական Բանին երևի տնօրինութիւն, թէպէտ ոչ կարեն զօրել միտք մեր, զի Համայնգամայնիւքն գերազանցեալ և անյանկ է առեցելումն ի մէջն անչափ իսկութիւն, քան զհրաշս է խոնարհիլն զծառային ընդունել պատկեր՝ ոչ ցելլով կամ սպառելով բացարձակութեամբ միոյն գմիւսն, այլ անմեկնելի հաղորդութեամբ: Վասն որոյ պէտք է և յոյժ ճահագոյն թուի խոստովանողաց մի բնութիւն ասելով, զի և յաջմէ նստիլն համեմատութիւն մի Տէր քարոզեալ՝ Բանն մարմին եղև, ասէ, և զծառային առնուլ նմանութիւն, զի զայն ուսուցանիցէ առնուլ, զոր ոչ ունէր, յոր չբռնադատեցաւ և ոչ ամօթ վարկաւ, յոր չէ անքակ, եղբայրութեան, եղբարս անուանեաց, ապա թէ այնչափ անկարելի համարին զմիաւորութիւն՝ պարսաւելով զքաղցրութեամբ խոնարհողն յանշփոթութիւն և զանկումն բաստաբանելով, մի՛ ևս վարեսցին ձայնիւ միաւորութեան, մանաւանդ դիմացն, որ ի կերպարանս Աստուծոյ էր, ասէ, զկերպարանս ծառայի էառ². տեսանես զի կերպ և կերպ, զո՞ր արդեօք կերպարան եղծանիցեն ըստ նոցա դաւանութեանցն, զի թէ զբովանդակին խառնակումն պատճառին, զնոյն և դիմացն պարտին իմանալ ըստ առակին. «Մի՛ ստեղծանել գլուխ, երկուս բաժանել զտունս», բայց զի՞նչ թաքնութեամբ վարել սրբոցն իմաստիւք յայտնութեամբ պարտ գոլ հրապարակել, անշփոթ և անբաժ ասել յետ միաւորութեան, և զանճառն թողուլ գիտել անճառելոյն այր և որդի Աստուծոյ, քաղցեալ, զնոյն և կերակրիչ, մեռեալ աստուածացեալ մարմնովն և յարուցեալ, ելեալ յանլոյծ կնքոյն, զմեզ վերացուցեալ նստոյց ի բարձունս, որ և առաքեաց զաւետիս Հօր յոգիս տրտմեցելոց, որք ընդհանուր սփռեցին զԲանն կենաց, ո՛չ վասն մարմնոյն աղօտացուցին փոքրկութեամբ և ոչ առաւել բարձրացուցին վասն Բանին: Ասելովն՝ որ էրն ի սկզբանէ, զորմէ լուաք³ ոչ բաժանելով, զի գիտէր զԲանն մարմին եղեալ և ընդ նոսա և «ձեռք մեր շօշափեցին⁴ զԲանն մարմնովն միացելով, զի նոյն մարմնացեալ Բանն որ շօշափեցաւ մաքրեաց զսա, և ու՛ր այլուր ասէ՝ ի սկզբանէ զԲանն առ Աստուած⁵, զնոյն ճոխաբանէ», «ձեռք մեր շօշափեցին»,

¹ Միւսն՝ զի մի՛....

² Փիլիպ. Բ 6:

³ Յովհ. Ա 1:

⁴ Յովհ. Ա 1:

⁵ Յովհ. Ե 30:

«ոչ կարէ Որդի Մարդոյ առնել յանձնէ», ոչ վասն տկարութեան, զի նոյն ինքն էր հաւասար Հօր և ընդ Հօր: Նոյնպէս և Պետրոս՝ «այր ցուցեալ յԱստուծոյ»¹ մատնեալ և բեռեալ, իջեալ ի դժոխս և ոչ ետես զապականութիւն: Եւ փողն տարսոնացի «խօսեցեալ ընդ մեզ Որդովն, սրբութիւն մեղաց մերոց արարեալ, լոյս փառաց և նկարագիր էութեան, նոյն անբաժանելի միութեամբ մարմնոյ նստաւ ընդ աջմէ Աստուծոյ: Եւ դու ես քահանայ յաւիտեան»², մատուցող պաշտանաց, որ է Որդի Աստուծոյ»:

Արդ, ամենայն մարգարէական և առաքելական Բանք, հաւասարագոյն տան զօրինակ միաւորութեան: Յաղագս որոյ հարքն աստուածայինք, որպէս հայրն Քերդող, ոչ ճշմարտաբար գոյ ասել ումեք, մարդ կատարեալ զՔրիստոս բաժանապէս և զԱստուած Բանն բաժանմամբ և յեղյեղուկ ժամանակաւ, այլ առանց յեղլոյ և անբաժանելի, արտաքս քան զաս և զօրինակ, յետ անճառ միաւորութեան անշփոթ և խառնակել, որ երկուս ցուցանեն կիրս յատկութեանց: Եւ սուրբն Սահակ առ ասէ. «Որ ոք, ասէ, այլ չարչարեալն և ա՛յլ անչարչարելին, և ոչ խոստովանէ զնոյն անչարչարելի Բանն Աստուծոյ մարմնով չարչարեալ ըստ գրոց, ոչ յարմարի ի կարգ հաւատոյ ուղղութեան»:

Իսկ Մեսրոպ երանելին՝ «Որ ոք ասիցէ, ա՛յլ Որդի ի Հօրէ, և այլ որ ի կուսէն, և ոչ ասէ զնոյն Որդի Աստուծոյ, և որդի Մարդոյ ի կուսէ, նոյնագոյ աստուածութեան անշփոթաբար, և ոչ համագոյ մարդկութեան, այլ Աստուած ճշմարիտ ի վեր քան զտկարութիւն մտաց և զաս գիտողաց»:

Յովհան Իմաստասէր՝ մեծ ախոյեանն հաւատոյ, ասէ. «Որոց արժանահաս ոչ բաժանել բնութիւնս ըստ ճոխութեան, կամ նուաստութեան ի վերայ Քրիստոսի, այլ միութիւն կատարեալ, քան որ ոչինչ է կատարելագոյն այլ անորոշաբար վարել ի ձայն գրոց, ոչ տալ երկուց դիմաց, կամ ինքեան, և ոչ բռնադատեալ»:

Ասէ և Անանիա մերագգի. «Մի՛ ոք ասիցէ աստուածագգեաց մարդ զՔրիստոս, այլ ամենեին Աստուած ճշմարիտ միով բնութեամբ ըստ միոյ բնութեան երրորդութեան, և ոչ զառեալ մարմինն երկրպագեալ ընդ Աստուածն Բանի, և անուանել Աստուած, որպէս զի միւս ի միւսում, այլ մի և նոյն՝ ըստ անհաս միութեան նորա գորչ ճարտարապետին իմաստութեան, այլ ի ձեղունս վարիլ քո հայր վարէ տեսչութիւն, կամաց գիտել և նոցա ջան վաստա-

¹ Գործք. Բ 22:

² Սաղմ. ԾԹ 4:

կաց, վասն այդորիկ յայսմհետէ վկայեսցեն և սիւնքն հաւատոյ և աշտանակքն եկեղեցոյ, թէ վասն է՞ր եղև գալուստն, վասն միաւորութեան և յատկութեան կրիցն ամենայնիւ, զի սակաւ գրեալքդ ո՛չ այլ ինչ, բայց զերկուսն հաստատել հաւատարմութիւն գործոյ մարդոյ և Աստուծոյ, զոր ոչ ասի և ոչ խոստովանի յատկական կրիւք յեկեղեցիս ուղղոց սրտից, տեսցես զփոքունսդ ուշիմ մտօք, և ծանիցես զանհատսն շրթամբք սրբոցն, զի երկաքանչիւրօքն էր կորուսեալ, և նմանեաւն զնմանն ապրեցուցէ խաչիւն, և ի կամաւոր չարչարանս վարեցաւ մարմնով, և այսպէս խնդրելով և գտանելով, միացոյց և ապրեցոյց զկորուսեալն: Իսկ անհետագօտելի յեղանակ միութեան, անճառելի հրեշտակաց և մարդկան, այլ տկար օրինակաւ՝ որպէս հրացեալ երկաթ և հուր, ծիրանիք ներկեալ և միացեալ, ասուն արեամբ խխնձուն, նոյնպէս Բանն մարմնացեալ՝ որպէս արեգակն, լոյսն և ջերմութիւն իւր, զոր ի ձեռն Մարիամայ Աստուած Բանն ոչ կարելով բնութեամբ աստուածութեան խոնարհիլ մինչև ի մահ, որ է պատկեր ծառայի, և Աստուած անբաժանելի, զի զմարդկութեանս չարչարանս իւր համարեցաւ չարչարանս, զորօրինակ էր անկարելի բեւեռեալ զնա ի խաչին և պատեալ պաստառակալաւ, և դնել ի գերեզմանի առանց մարմնոյ, որպէս անկարելի էր նմա տրտմիլ առանց հոգւոյ բանականի զգենոյր զբոլոր Աստուած Բանն և զամենայն ձայն անձնականս Աստուծոյ Բանին ասեմք՝ զխռովիլն, զտրտնմիլն, զաղօթելն, զընդէ՞ր թողերն, և զտկարութեան, ոչ յատուկ բնութեան աստուածութեան, այլ միաւորութեամբ տնօրէնութեան: Արդ, զորօրինակ զմարմինն իւր առնէ, թէ ոչ կերիջիք զմարմին իմ՝, սոյնպէս և ձայն անձին նորա Բանին ձայն տնօրինաբար, քանզի ինքն էր Բանն, ձայնելով զմարմնոյն, զի մի՛ առ աջօք կամ բաժանմամբ գոլ կարծիցի լսել ձայնին՝ «անձն իմ խռովեալ է»²՝ ոչ ի մարդոյ, իբր ի մէնջ, այլ Աստուծոյ է ձայնս ասէ, որ ասէ՝ բա՛յ, խռովեալ է անձն իմ, քանզի ասէ Աստուծոյ, ասացեալ է զաւերուածոյն եղից իբրու Ադամայ և սերովիմ, և դարձաւ սիրտ իմ ի նոյն, և յուզեցաւ խնամ իմ, զի Աստուած եմ և որ մարդ, սուրբս ի միջի ձերում, որպէս որ ծանիցէ հակառակողն, թէ նոյն նա է սուրբն, որ ասաց անձն իմ խռովեալ, նոյնպէս զղջանալն առ մարդն առաջին և առ տապանաւն աշխարհակեցոյց, յայտ է զղջումն վասն յանցուածոյ և վասն արդարոցն, որ գալ հանդերձեալ էին, զի մի կորնչիցին: Նոյնպէս խռովիլն տրտմիլն և տկարանալն, յորոց ծանեաք, թէ որ

¹ Յովհ. 2 54:

² Յովհ. ԺԲ 27:

սոսկ մարդ, որ խաչեցաւն, բայց սուրբ Միածինն Որդի Աստուծոյ և Բան Հօր, և թէ վասն այնորիկ տկար բնութեամբ մարդոյ, զի ասէ, թէ «տրտում է անձն իմ մինչև ցմահ», ապա և Հոգին չարհարելի, զի գոչէ առաքեալ. «Մի՛ տրտմեցուցանէք զՀոգին Սուրբ Աստուծոյ»¹: Եւ դարձեալ զչաբաթն ձեր ատեաց անձն իմ, և որդիս ծնայ և զիս անարգեալ բարկացուցին², զո՞ անարգեցին, կամ զո՞ բարկացուցին, թէ ոչ անիրաւ է Աստուած, որ ածէ զբարկութիւն և յայտ է ահա՛ է՞ր տրտմութեամբ ածէր զբարկութիւն, յորոց ծանիցի Հօր և Հոգւոյն ասել տրտմութիւն, այսպէս և Որդւոյ:

Այլ զի՞նչ մեզ աշխատիլ ի բանս ունայն, որ ոչ ուտի առանց աղի, կամ ընդ Նեստորի անիծելոյ, ընդ Արիոսի պատառօղի, ընդ Պօղոսի Սամոստացոյ, Եւտիքեայ դիւաբախի և Մակեդոնի հոգեմարտի, և Լևոնի հայհոյողի, և ընկերաց նորա Թէոդորիտեայ, և Յիբեայ, Դոմնոսի, և Յովհաննու Եգիպտոյ՝ աղանդակցաց Նեստորի, Յորենադ Երուսաղէմի, և որք առին զայս խորհուրդ չարի Մծբին, Յիբաս, Ակակ և Բարծումայ, Սեբոս պիղծ, որք հաստատեցին ի Քաղկեդոն՝ ընդդէմ ս. Ժողովոյն Նիկիայ, Կ.Պօլսի և Եփեսոսի:

Ապա թէ եղբարք են տարակարծ դատեցեալ ի մէնջ, զիա՞րդ այդպէս դատապարտին՝ յանդիմանեալք ի սրբոցն, զոր ասես լինել իւրեանց: Եւ կամ զիարդ այդչափ տաժանելի կրիւք վարեցան ի կենցաղումս, թէ՞ մայրք իմաստութեան, ո՞րպէս ոչ ուսան գրելօքդ, ոչ մեր՝ այլ ինքեանց ըստ ձեզ: Զիա՞րդ զմինն յԱթանաս վասն օրինակին մեղեր խառնեալ ընդ ծով, և սակաւս առնուն ի Գրիգորեանցն և յայլոց, զբովանդակն աղաւաղելով³ մոռացմամբ, ո՞չ ապաքէն զիւրեանցն հաստատելոյ աղանդայեղծ մարդադաւան կռապաշտութիւն:

Ասացեր սրբոցն ոչ գոլ այլ և այլ ասել մեզ և նոցա արդար, վասն զի մի է Հոգին, ապա եթէ արդարեւ ճշմարիտ հարքն սուրբք, ո՞ւր գտանի առ Բ բնութեանցն յատկաբար կրիւք ընդունողաց և ասողաց հաւատարմացեալ բանք նոցա կամ պաշտեցեալ: Ոչ է Հաղբատեցի կամ Սանահնեցի, ոչ յԱյրարատոյ և յանպարսաւելոյն յԱնոյ. ա՛ռ ընկա՛լ ի սրբոցն և տեսցես սուտ համարել նոցա, ոչ ճառս յաճախապատումս, այլ դուզնաքեայս համառօտես, զի բազմաց իբր կաթիլ մի ի համատարած ծովէ և դիր ընդդէմ ասողացն: Ոչ իբր լրումն թերացելոյ գրեցաք, և անգէտս խորոց իմաստութեանց, այլ

¹ Ա Թեսաղ. Ե 19:

² Եսայի Ա 1:

³ Ի գրչագրին՝ աւաղաւելով:

յակամայ կամ հարկեալ ի պահանջողէդ, զոր ընկալեալ՝ թողցես զմեզ հանգչել:

Ասէ սքանչելին Աթանաս. «Խոստովանիմք զնա Աստուած գոլ և Որդի Աստուծոյ, և Որդի Մարդոյ՝ ըստ մարմնոյ, ոչ երկութիւնս զմի Որդին, այլ մի բնութիւն Բանին մարմնացելոյ, և երկրպագելի մարմնով իւրով, և ոչ երկուս, այլ ոմն Որդի Աստուծոյ ճշմարիտ, և ա՛յլ ոմն Մարիամայ մարդ՝ ըստ շնորհի Որդի Աստուծոյ եղեալ, ա՛յլ զոր յԱստուծոյ, որպէս ասացի՝ մի Որդի Աստուծոյ և Աստուած զնա, այդ ծնեալն ի Մարիամայ Որդի Աստուծոյ բնութեամբ, և Աստուած ճշմարտապէս, ոչ շնորհիւ և հաղորդութեամբ ինքն նոյն Որդի Աստուծոյ և Աստուած, չարչարեալ վասն մեր մարմնով, անչարչարելի մնացեալ և անայլայլելի աստուածութեամբն»: Եւ Երենիոս. «Եկն Որդին Աստուծոյ և զգեցաւ մարմին, անմեկնելի և անորոշ ըստ կրից և ներգործութեանց միութեան, ո՛չ որիչ և ո՛չ այլ և այլ, այլ նոյն մի»: Դարձեալ նոյն Աթանաս. «Արդ, եթէ այլոյ մարմին՝ այլոյ և չարչարանքն: Իսկ եթէ Բանին մարմին, քանզի Բանն մարմին եղև, հա՛րկէ և զմարմնոյն չարչարանս ասել նմա՛, որոյ մարմինն է: Իսկ որոյ չարչարանքն՝ նորին և նշանագործութիւնքն, վասն այնորիկ ոչ այլոյ, այլ Տեառն ասի չարաչարանքն, զի և շնորհն առ ի նմանէ, քանզի զնա ասացին գիրք աստուածային խաչեալ ի Պիղատոսէ, զնա ասացին Աստուած, զնա ասացին մարդ, զնա Որդի Աստուծոյ, և Որդի Մարդոյ, զնա յերկնուստ, զնա զնչարչարելի և չարչարելի, ո՛չ այլ և այլ երբէք, այլ մի և նոյն»: Ասէ Յուլիոս. «Ոչ մարդ էր, որ ծնաւ Մարիամ, և ոչ մարդ զոր հրէայքն խաչեցին, Աստուած ծնեալն ի կնոջ, Աստուած խաչեալն ի Հրէից»:

Գրիգորիոս Աքանչեւագործ. «Եթէ ոք, ասէ, այլ չարչարեալն է, և ա՛յլ ոչ չարչարեալն, և ոչ խոստովանի զնոյն զանչարչարելի Աստուածն Բան մարմնացեալ և չարչարեալ, և չարչարելի մարմնովն յարուցեալս զգնացս յԱստուած առնելով, նստի ընդ աջմէ Հօրն մարմնովն՝ որով ասէր, որ էն յերկինս, հեռի է յուխտից աւետեացն և օտար՝ խորհրդոյ եկեղեցւոյ»:

Իսկ Պրոկղ երանելի. «Բայց նզովեմք, որք բնութեամբ չարչարելի ասեն զաստուածութիւն և մարդ սոսկ զխաչեցեալն, և ոչ բոլորովիմք էութեամբն Աստուած»:

Երենիոս հետևողն առաքելոց ընդդէմ Կողարբոսի.

«Որք ըստ անկարելիութեան և երկեղի ասեն տրտմել Քրիստոսի և աղօթել, յորում, ասէ, երկնէջր հզօրն և Արարիչն, ս. առաքեալքն ցուցանէին ի գրոց՝ զՔրիստոս խաչեցեալ զնա գոլ՝ Որդի Աստուծոյ»:

ծոյ, իսկ որք հեղձուն և բաժանեն զՌորովամուն, կրեսցես պատուհաս»:

Եփրեմ Սուրբ. «Հրէայք զմարմինն խաչելով՝ զԱստուած խաչեցին, զի և ոչ մի ինչ է բաժանումն Բանին և մարմնոյ նորա յաստ-ուածային գիրս, այլ է մի բնութիւն, մի դէմք, բոլորն Աստուած և բոլորն մարդ, նոյն ինքն էութիւն նորա: Ասէ և գործողն սքանչեւեաց. «Ոչ Բ բնութիւնք և ոչ Բ դէմք, քանզի և ոչ քառս երկրպագեմք զԱստուած և զՈրդին Աստուծոյ և զմարդն, և զՀոգին Սուրբ, էր Աստուած և եղև մարդ՝ ոչ հեռացեալ ի բնութենէն և ոչ քայքայեալ ի մարմնաւորութեան, այլ որ էրն՝ նոյն եկաց անփոփոխելի և անայլայլելի, ինքն յինքեան և ոչ ինքն ի մարմնի, այլ մարմին յԱստուածումն, և Աստուած մարմնացեալ, ոչ մասամբ, այլ՝ բոլորովին, ոչ երկւութեամբ, այլ՝ միութեամբ անբաժանելի, կամօք Հօր և Սուրբ Հոգւոյն գոյութիւն Բանին մարմնացեալ»:

Հուսաւորիչն Սուրբն Գրիգոր. «Որք ի մարմինն հաւատացին, ծանոյց նոցա զաստուածութիւն իւր, և որք ի մարմնոյն գլխեցին, ուրացան զաստուածութիւն նորա, քանզի միացաւ ի մարմնի բնութեամբ և խառնեաց զմարմինն ընդ իւր աստուածութեանն, որք յայնմ հաւատոյ վրիպեցան և զբազումս ի ճշմարիտ հաւատոյ թիւրեցին գտին և ոչինչ¹»:

Եւ երանելի Թէոգնեստոս Անկիւրեայ. «Քանզի որովք զատուցանես զմիւսն ի միւսմէն, նովիմք և զմիութիւն լուծեր, զի՞ ևս վերլուծանես զփրկական տնօրէնութիւն երկուս իմանալով՝ զմիութիւն անարգելով, թէ միաւորես բանիւ, մի՛ հատցես իմացութեամբ: Իսկ եթէ հատանես իմացութեամբ զմիւսաւորութիւն բնութեանցն, որոշելով ուրացար, մի՛ քններ մտածութեամբ, քանզի ոչ մնայ հրաշափառ Բանն, եթէ ճանաչեսցի հաւատոյ, թէ եղևն, բայց զգիւմ՞րդ եղևն թողցես ներգոծողին»:

Եւ աստուածախօս Աստուածաբանն Գրիգորիս. «Յիսուս Քրիստոս երէկ և այսօր նոյն և յաւիտեանս, ճոխն աղքատանայ, վասն զի աղքատանայ իմով մարմնովս, զի ես ճոխացոյց նորա աստուածութեամբն, լցեալն թափի, քանզի թափի յիւրմէ փառացն առ փոքր ինչ, զի ես ի նորա լիութենէն առից»:

Եւ որ առ Կղօղիոս ճառին. «Այլ և այլ յորոց Փրկիչն, թէ ոչ նոյն է աներևոյթն և երևելին, անժամանակն ընդ ժամանակաւն՝ ոչ այլ ոք և այլ, մի՛ լիցի, վասն զի մի են երկօքին, խառնելով Աստուծոյ և մարդանալով, և մարդ աստուածանալ և կամ ոք անուանիցէ»:

¹ Ագաթ., Լէ, միայն կիսատ պնատ է վերցրուած:

Ապա մեծն և փառաւորեալն Կիւրեղ ի Հաւատոցն Գիրս. «Ետես զնա կոյրն ոչ մերկ և ոչ անմարմին, այլ ըստ նմանութեան մերում և Հաւատաց յայն, որ ետես, ոչ իբրև որդի ընդ որդւոյ միաւորեալ, այլ իբրև մի բնութեամբ և ճշմարտութեամբ Աստուած: Արդ, որք բաժանեն զբնութիւնսն յետ միանալոյն՝ յայտնի երկուս որդիս կամին ցուցանել, իսկ աստուածաշունչ զիրք յետ անճառ միաւորութեան եթէ էմմանուէլ, և թէ այն ինչ ասիցէ՝ ոչինչ ընդհատ իմանամք, որպէս Աստուածոյ բան, և տեսչութեամբ խոնարհեալ ի մեզ»:

Երկրորդ է և Աստուծաբան. «Կարօտացաք Աստուծոյ մարմնանալոյ և մեռանելոյ, զի կեցցուք, յորովք են սքանչելիք ժամանակիս, Աստուած խաչեալ, արեգակն խաւարեալ, չարչարակցելով Արարչին»: Եւ որ յաղքատսիրութեան ճառին, «բարւոք են աղօթք և տքնութիւնք, և Հաւանեցուցանէ Աստուած տքնել և աղօթել, նախ քան զչարչարանս, և ոչ ուրուք բնութիւն մարդոյ, և կիրք յատկութեան»: Եւ առ Կղօտիոս. «Եթէ ոք ոչ երկրպագեսցէ խաչելոյն, նզովեալ եղիցի»:

Իսկ Եփրեմ. «Ս. Կոյսն զմարմինն ծնանելով՝ զԲանն ծնաւ, և է՛ աստուածային, և Հրէայքն զմարմինն խաչելով զԱստուած խաչեցին»:

Դարձեալ Աստուածաբան յայնմ ճառի, որ առ ի պատճառս Հաւատոյ. «Թէ ոք մարդածին զկոյսն դաւանէ՝ և ոչ աստուածածին. կամ թէ յերկուս յորմէ բնութիւնս ի միմեանս, մի որդի պատճառելով. և երկաքանչիւրոցն որոշէ զիւր ներգործութիւնսն, իբրև թէ մարմինն զիւրն կրէ տկարութիւն, իսկ աստուածութիւնն զիւրն բացակատարէ սքանչելիս, որ է յայտնապէս Բ ամբարշտել որդւոց» և որ ի կարգիդ: Ահա ոչ որիչ է բնութիւն՝ անձին խռովութեամբ կամ տկարութեամբ:

Եւ մերն Լուսաւորիչ. «Թէպէտ զկերպարանս առ, այլ խառնեաց միացոյց, զի զմեզ անքակա արասցէ յանմահութիւն աստուածութեան իւրոյ. Միածին, Աստուածորդին Հօրակիցն, որով կորոյս զչարն նովին մարմնովն պարտաւորեաց զմեզս, զինչ կամեցաւ՝ եղև և որպէս կամեցաւ՝ արար, և խառնեաց յանխառն աստուածութիւն, զի զբնութիւնս մեր անապականս գործեսցէ»:

Մեծն Աթանաս ի թղթին, որ առ Սիրիոն և Սատերիոս. «Վասն որոյ ոչ այլ էր նախ քան զԱբրահամ Որդին, և այլ յետ Աբրահանու, և ոչ այլ յարուցիչն Ղազարու, իսկ այլ Հարցողն վասն նորա, այլ նոյն էր աստուածաբար յարուցանողն նորա»:

Երանելին Կիւրեղ Երուսաղէմի. «Աստուած ճշմարիտ Որդի Աս-

տուժոյ. ո՞վ որ ասէ մարդ կատարեալ բաժանապէս զՔրիստոս և Աստուած Բանն՝ բաժանմամբ, և ոչ խոստովանի մին Քրիստոս անբաժանելի, և կամ բաժանէ բնութիւնս ճոխութեան կամ նուաստութեան, և ոչ բնութեամբ միութիւն, նա ոչ վարի ըստ Հարցն աւանդութեան, և հեռի է յաստուածութենէն Միածնին»:

Զինչ և Աթանաս առ Յուբրիանոս թագաւոր. «Քանզի միանգամայն մարմինն Աստուծոյ Բանին է մարմին, և հոգեւոր և բանական, քանզի ի նմա և զանձնաւորութիւն ունէր, ուստի ճշմարտապէս, մանաւանդ յիրաւի նորին Տեառն ինքեան, և ոչ այլոյ ուրուք յղացումն խոստովանեալ լինի, զի նախ կինն, ապա ընդ նմա Տէր աստուածապէս, և յայնժամ ի նմանէ, նոյն ինքն տնօրինաբար մանուկ, վասնորոյ կոյս է մայրն՝ որպէս զաստուածածին Սուրբն Մարիամ, մի ապա պարտ գոլ ասել և խոստովանել Որդւոյ զբնութիւն և զանձնաւորութիւն մարմանւորեալ և կատարելապէս մարդ կացեալ, և որ զայս ոչ ասէ՝ աստուածամարտ է և պատերազմող Հարցն սրբոց»:

Դու ո՞րպէս պահանջես յատկութիւն բնութիանցն: Զի և ասէ Աթանաս. «Իսկ յորժամ եկն լրումն ժամանկին, արտաքս՝ առաքեալ զՈրդին իւր, որ եղև ի կնոջ և գոլ զնոյն Աստուած, և Որդի Աստուծոյ ըստ Հոգւոյ, և Որդի ըստ մարմնոյ, ո՛չ Բ բնութիւնս, զմինն ըստ Հոգւոյ, զմինն երկրպագական և զմիւսն ոչ, այլ մի բնութիւն Աստուծոյ Բանին մարմնացելոյ, և երկրպագեալ հանդերձ մարմնով իւրով միով երկրպագութեամբ»:

Եւ իմն երանական Տիմոթէոս. «Ահա ս. աւետարանիչքդ և տառք մարգարէից ինքնեւութեամբ Քրիստոս լցեալ, ո՛չ Բ բնութիւնս օրինադրեցին մեզ խորհել ի Քրիստոս, այլ զնոյն քարոզեցին Աստուած նախայաւիտեան, և զնոյն տնօրինաբար մարմնովն եղեալ Աստուած, զնոյն չարչարեալ և անչարչարելի, զնոյն Աստուած զնոյն մարդ»:

Երենիոս Ագոնացի. «Ս. գրութիւնք գիտեն զՔրիստոս որպէս մարդ գոլով, այսպէս ոչ գոլով մարդ և որպէս մարմին, այսպէս հոգի և Բան Աստուծոյ և Աստուած, և որպէս ի Մարիամայ ի վերջին ժամանակս ծնաւ, այսպէս անդրանիկ արարածոց, և որպէս քաղցեալ, այնպէս յագեցոյց: Եւ որ ծարաւեաց, նոյն և արբոյց, և որ վաստակեաց, այսպէս զվաստակեալսն հանգոյց: Որ խռովեցաւ՝ խաղաղացոյց, տրտմեցաւ և ուրախացոյց: Եւ որպէս որդի Դաւթի, նոյն և Տէր Դաւթի, և որպէս մարդ, այսպէս և Աստուած և Որդի Աստուծոյ: Եւ որպէս թուք ընկալաւ, այսպէս և փչող հոգւոյ, ոչ այլ ոք որ ինքն մարմնացեալն Աստուած ամենայն յամենայնի կարող և պարզեւոր, որ չարչարեցաւ վասն մեր, թաղեցաւ միացեալ մարմ-

նովն և աստուածութեամբն, որ էր անբաժանելի յիւրմէն մարմնոյն միով բնութեամբ»:

Եւ Ս. Եփրեմ ասէ. «Յաղօթս կայր ի Գեթսեմանի, ոչ վասն իւր, այլ առ ի լնուլ զպէտ իւրաքանչիւր առ ի Հօրէ, և տեսանէր սատանայ զՔրիստոս, և զողացուցանէր զնա ահ նորա: Վասն այսորիկ և Տէրն աղօթէր և տկարանայր՝ թողացուցանելով զլար կարթի վիշապին, զի երևեսցի Հաղորդութիւն բռնաւորին: Ապա կապեսցի՝ իբրև ձագ հաւու, և խալամն նորա ի նաւս ձգնորսաց»:

Յովհան Ոսկեբերան յԵբրայեցւոց թղթոյն մեկնութեան. «Քրիստոս ոչ կարօտանայր Հօր, այլ ճոխաբանութեամբ առնէր՝ զինչ և կամէր. դու նախ զայս խոստովանեա, թէ ոչ կարօտանայր Հօր, ապա ես ցուցից քեզ յաղօթս կալ զիջանելով է՞ր վասն մեր, զի ոչ առ կարօտութեան կայր յաղօթս, այլ վասն զմեզ ինքն կամօք խաչեցաւ»:

Եւ Երենիոս. «Արդ, որ ոք ի բաց որոշեն զԲանն Աստուած ի Յիսուսէ, զոր և անչարչարելի ասեն, երկուս անձինս յայտնեն, քանզի թէ ոմն չարչարեցաւ, և ոմն անչարչարելի մնաց, ոմն ծնաւ, և ոմն ի ծնեալն էջ, երկուք այլ ո՛չ մի ցուցան, բայց մի է ծնեալն և չարչարեալն Յիսուս Քրիստոս: Եւ նոյն Միածին Որդի Աստուծոյ, զի գիտէր Միածինն զբաժանումն Բ բնութիւն ասողացն, ի պտղոյ նոցա զգուշացուցանէր, և պտուղ զբաժանումն ցուցանէ, այլ զՔրիստոս ասել և այլ զԲանն, իսկ առաքեալքն զայլ ոք Քրիստոս, և զայլ ոք Բան՝ ոչ գիտեն, այլ զխաչեալն և զչարչարեալն, զԲանն իսկ եղեալ մարդ, զբանն, ասացին, Քրիստոս զեղեալն մարմին, զմիութիւն քարոզեցին, զի Բանն մարմին եղև, Որդին Աստուծոյ որդի մարդոյ, մաքուրն մաքրապէս զմաքուրն բացեալ յարգանդ, զի միշտ սոսա և վերին դասապետութեանցն քննիչ»:

Դիոնիսիոս. «Ոչ մարդ էր Քրիստոս և ոչ որպէս ոչ մարդ, այլ որպէս ի մարդկանէ մարդ գերազանց, և ի վեր քան զմարդ և ճշմարտապէս մարդ եղեալ, և այնուհետև ըստ Աստուծոյ, ոչ զաստուածայինսն ներգործեալ և ոչ զմարդկայինսն ըստ մարդոյ, այլ այրացելոյ Աստուծոյ, նոր իմն և աստուածայրական ներգործութեամբ ընդ մեզ քաղաքավարեալ, այլ չար աղանդքն հակառակ այսոցիկ՝ զօրութիւն ի ներքս ծածկեալ, թագուցին ի գիրս սուրբս, զի անջատեալք քակեսցեն զՅիսուս Քրիստոս ի Բանէն, և պատառեսցեն զմիութիւն անբաժանելի արտաքոյ կամաց Արարչին և Հարցն սրբոց դաւանութեան, և հաւատոյ ուղափառ խոստովանութեան և դրութեան այսքանեաց, աստուածազարդ և հոգիւնկալ արանց»:

Այլ մեք հետևեալք սոցա և ուսեալք ի ձեռն գրոց սրբոց՝ ասեմք, թէ մի է Յիսուս Քրիստոս Որդի Աստուծոյ, միով երկրպագութեամբ գերապատուեալ, զի ոչ զմարմինն բաժանելով երկրպագեմք և ոչ զԲանն երկրպագելով հեռացուցանեմք ի մարմնոյն, այլ ճանաչելով զԲանն մարմին եղեալ՝ գիտեմք Աստուած, և այսպէս խոստովանեմք քարոզեմք և ուսուցանեմք, բաւականասցուք սոքօք սակաւ գրելովքս՝ ըստ կանոնական հրամանի, ոչ առնել զանձն մեծիդ կրել աշխատութիւն, գիտելով ձեր ինքեան զարտայայտեալ ճառն բազմաց, և զգիրս սրբոց երանելեաց և կամ որքան ընդ ժամանակս ժամանակս գրեալ թուղթք են նոցա առ մերսն երանելիսս, և յայլ ազգս, և պատասխանիք մերոց սրբոցն և այլոցն, որք կան յարկեղս գրոց ձերոց, զորս ունիք ի նուցունց տեղեկանալ, են անբաւ և անհասանելիք բազմաց քննողաց, անթերի լրմամբ յարկեղս աստուածաբնակ սրբարանաց մերոց, որք են կարող տալ պատասխանի, ընդդէմ հպարտացելոցն յոլորտուտ՝ կարծեօք իմաստից, զի ծանեաք ի գրելոցս չլինել վարդապետս խռովութեան գսուրբսն Աստուծոյ և ոչ երկզիմի մտածութիւն ի կամս նոցա, մանաւանդ թէ ոչ Հոգւոյն Սրբոյ, այո ճշմարիտ, զի ի միոյ աղբերէ արբուցին զլուրն կենդանի բղխեալ յերուսաղէմ, վասնորոյ մի՛ յարմարեցաւ լինել եկեղեցի ընդ տիեզերս ամենայն ճգնավաստակ կրիւք, նոցա, որք գտան երկրորդ զկնի Աստուծոյ, մեզ նոցա և ամենայն եկեղեցեաց: Բայց մի անգիտասցես զժողովն Քաղկեդոնի և գտումարն Լեոնի, զհակառակս Աստուծոյ, որք անարգեալ զգանձն հաւատոյ և մոռացեալ զուխտն աստուածեղէն՝ հաւանեցան Նեստորի, և այլ ամենայն չար տտնոց վիշապին մարդասպանի, զոր սրբոցն արեամբ չափ պատերազմեալ, թէպէտ լցին արեամբ զեկեղեցի, և հայհոյութեամբ զՔրիստոս առ ոչինչ համարեալ՝ զհարցն ի մեզ հաստատեցին ուղղափառութիւն հաւատոյ: Գտան մեր ամենայն սուրբքն առաջինքն ընդ Դիոսկորոսի և Տիմոթէի, և ոչ նոցա ապա թէ ոչ մե՛ր, աղաչեմ և ես առնել գիտունս յայտնի բանիւ, զի անծանօթ գրելով հեռաբնակ վայրիւք, յոլորտս հիւսիսական սայլին, և ոչ ներհունք ի տուր և առ հարցուածս բանից, թէ դոքա որպէս դնեն բաժանումն Բանին և մարմնոյն, և կիրս յատկականս նուաստութիւն և բարձրութիւն, թէ ըստ հին գրելոցն, յայտնի են մեզ, որով ատելութիւն կատարեալ ատեցաք. թէ ըստ նոր ծանուցելոցս ի ձէնջ, նոցին խոստովանութեամբք բնաւ ոչ ընդունիմք, զի հուր բարկութեան ծածկեալ է ընդ յարդի, և ոչ հաւասարեն ընդ բանս այդքան վերագրեալ սրբոցդ Աստուծոյ:

¹ Սիւսն՝ յոլոր սուտ:

Վասն զի ամենեքեան ցուցանեն բնութիւն բանին Աստուծոյ յետ անճառ միաւորութեան կրիցն և ներգործութեանցն, զօրութեանցն և տկարութեանցն, զի Աստուած մարմնացաւ և վասն միոյն խօսեցան Քրիստոսի, և ոչ մեզ և նոցա, այլ Աստուծոյ և վասն Աստուծոյ, և մեք այսպէս ուսաք և կալցուք մինչև յաւիտեան, ոչ երկուցեալք ի սպառնալեաց և ոչ պարսաւեալք փոքրաբան տգիտութեամբ: Հաւատով բարձրացեալք իբր լեռան պարարտ, պատրաստեմք մատուցանել զքանքարն տէրունի, տասամբք բովանդակեալ թուոյ և ակն ունել լինել բարի և հաւատարիմ բազմին իշխանութեամբ, և այլ ինչ խորհողացն արտաքոյ երից ս. Ժողովոյն ոչ հաղորդիմք, և ոչ եղբարս ասեմք և ոչ հաւանիմք ումեք, թէ և հրեշտակ յերկնից աւետարանեացէ, զի զոր Բանն Աստուծոյ կատարեաց ըստ օրինի պատերազմեալ արամբքն քրիստոսասիրացն մեք ոչ ընկալաք եղբարս կոչել և գիրկս արկանել, զի և ոչ հայրն զենու զգուարակն պարարեալ, զի մերձեալ է ժամանակ կապեալ ձեռք արկանել ի խաւարն արտաքին, և ոչ կարօտիմք բերել սուր հնդկային և ոչ պողովատիկս ծեփորային:

Կայր գրեալ, եթէ ծեր աթենացի տալ պատասխանի և կամ լինել օրէնսուսոյց ժողովրդեանն, կամ ընդունակ Հոգոյ և Որդի Աստուծոյ, առնել հմուտ զվարժս աթենական իմաստիւք. լռութիւն Զենոնի բաւական էր յուսումն Աղեքսանդրի, զի ժամանակ է խօսելոյ, լռելոյ, որպէս և ի խնդիրդ, զոր ունիս: Եւ մեզ տգիտացս և մոլորելոցս, գիտեմ ոչ յայտնիլ Հոգւոյն և առնել օրէնսուսոյց, սարսափիմ և լինել Որդի Աստուծոյ, բայց գիտեմ զքեզ Որդի Աստուծոյ և պատկեր ճշմարիտ ուսուցող հօտիս փոքու՝ գնեալ արեամբն Աստուծոյ: Թէ նոքա, որ արտաքոյ գաւթիս մերոյ այլ ինչ ունիցին յայտնութիւն Հոգւոյ, աթենական ուսմամբ տայցեն մեզ, և թէ որդիք Աստուծոյ, ասացեն՝ ի բաց կացէք մշակդ անիրաւութիւն, և թէ գոյ և գտանի ի նոսա, այլ տեսող անճառելեացն՝ յայտնեացեն զէութիւն Հօր և զանհասանելի ծնունդն Որդոյն, և զորպիսութիւն ելողութեան ամենասուրբ Հոգւոյն, և հաւանեացուք՝ որպէս մոլորեալք և անտեղեակք Աստուծոյ և աստուածայնոցն, մինչև ցայժմ: Այլ գիտեմք և զորէնս սիրոյն, որով գրեցիք հաճոյ լինել Աստուծոյ, և վասն թէ՝ հարկի խաչի վերստին: Ո՛ր, հայր բանական և արդիւնական, նա երանի յայնմ մասին, թէ լինէր քաւութիւն, զի և կարօտիմք մարդասիրին գթութեան, բայց Քրիստոս մի անգամ խաչեցաւ, և այժմ իւրաքանչիւր ոք պարտի զանձն խաչել կարեօք և ցանկութեամբ հանդերձ, զի ի հուր փորձելոց է ամենայն երկիր: Չեմք մարդատեաց բնութեամբ,

և ոչ տգիտանամք զառաջնորդս, զվարդապետս լինել կարգաւորիչ և փրկիչ մարդկան, ահա թէ բան և ոչ ձայն խորհուրդ Աստուծով և ոչ մարդկեղէն, և է ժամանակ ընդունելի և օր փրկութեան, և դուռն բացեալ մեծ Աւետարանին, զնա այսուհետեւ աշակերտել զամենայն այլազգիս, նոր արարչութիւն Քրիստոսի և այլ խորհուրդ, գոչեա զօրութեամբ և մի խնայեալ, ասա՛ բարձր բարբառով, ոչ քարտիսիւ և մելանաւ, զոր ոչ առին հրաման ի Տեառնէ, այլ հետիոտս յարեմտից մինչև յարեւելս, ընդ զԱւետարանն քրիստոսի, զի՞նչ աթոռ և ամբողջութիւն տղեկաց, ես իշխան ամենայն երկրի. գնալ՝ առիք հրաման ի Տեառնէ և աշակերտել, մի՛ ցուպ, մի՛ գաւազան, մի՛ պարկ, և մի՛ պարեգօտս և ոչ նկարէնս յոտս և ո՛չ ողջոյն ի ճանապարհի. ահա Հարշիշք, Պարսիկք, Խոչակք, Լեկք, Թոնդրակք, և ազգ, որոց ոչ ծագեաց ի նոսա լուսաւորութիւն փառացն Քրիստոսի, ապա առցես վարձս ի Տեառնէ և պսակ պարծանաց ընդ քարոզ բանին ճշմարտութեան, ոչ շինելով ի վերայ այլոց հիմանց, այլ ուր ոչ անուանեցաւ Քրիստոս: Հոռոմք թէ ճշմարիտ՝ բաւական է նոցա քարոզութիւն բազմաց յառաջագոյն եղելոցն առ նոցա: Ապա թէ ոչ ճշմարիտք, լինել պատրաստք տալ զպատասխանի ի պահանջել լապտերացն ձիթոյ, թէ ունին զղջանալ և լինել միադաւան, այսպէս և ոչ աւարտի ի ձեռն գրոյ, առ կայսր բողոքեցիք ի Հռոմս երթիցես, տուր առ նոսա հաւանութիւն բանից, և ամենայն ազգին Ֆռանգաց առ Ասորիս և քրիստոնէութեամբ պատուեալ մեծափառ եկեղեցիս Ըռուզաց, խնդրեալ զպատշաճս ի նոցանէ, և միով հաւանութեամբ թէ տայցեն, ճանապարհորդեա ի քաղաքն Կ. Պօլիս, տուր զմկրտութիւն լուսաւորութեան, և ըստ օրինաց նախնի քոց հարցն, օրհնութեամբ պսակեա զսուրբն Սոփիա, որ է այլք նոցա, և քրիստոսազարդ փառօքն զարդարեալ յարեմտից ծագեալ ընդ հիւսիսի, կոչել յորդեգրութիւն հաւատոյ սրբոյ աւագանին ծննդեամբ զբարեյաղթ քրիստոսապսակեալ թագաւորս մեր զսիրելի ամենեցուն. և այսպէս հաստատեալ պարծանս առ Աստուած՝ ասելով. «Ահա ես և մանկունք իմ», եթէ ոչ այսպէս, վասն զի չէ և չէ իսկ, զի չէ է Հոգի, և ոչ նշանք առաքելականք, և ոչ առաքեալք ընտրեալք և որոշեալք յառաջ քան զլինել աշխարհի, մարդկային մտածութեամբ և խորհրդով որպէս լինի և հաստատի, որ Աստուծոյ միայն է կարելի, ասեմք՝ քակտեսցի, որ առանց Աստուծոյ է: Եւ դու քոյովքդ ամենեցունմք, ունիս հանգչել ի տուն խրատու և իմաստութեան, որ է եկեղեցի սուրբ: Եւ այս յայտնի լիցի ձեզ և ամենայն աշխարհի, զի եղբարքս կատարեալ Հաղբատ Սանահին այլօք, որ են յաշ-

խարհի, գրեթե և Աղուանք Այրարատեանք, Տարօն, Անի և Կարս, Արշարունիք և այլք ճշմարտեալք հաւատովք անբաժանելի և անմեկնելի են ի միմեանց, որպէս Պողոս ի Պետրոսէ, և Վասպուրական ոչ դառնայ ի լուր այսպիսի խռովութեան: Զդիս նոցա ոչ պաշտեմք, և պատկերի ոսկոյ երկիրպագանեմք, թէպէտ և բարձրանայ բոց հնոցին ԽԹ կանգուն, ակն ունելով Տեառն Աստուծոյ լինել ընդ մեզ թօթափել զհուրն կիզանող և բանալ յօրհնաբանութիւն զբերանս մեր ի ձայն գոհութեան՝ այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից ամէն:

Վասն շինութեան եկեղեցւոյդ մի ինչ ունիցիս ապաշաւանս, զի ոչ եթէ մարդկային յուսով սկսար, այլ Աստուծով և Աստուծոյ ընկեալ է, Տէր հաճեցաւ ի գործս քո, որպէս զխորանն ի ձեռն Բեսելիէլի, Աբրահամու և Նոյի, և գովողք հրեշտակք, և նոյն ինքն Տէրն փառաց, ուրախ լեր և ցնծա՝ յիշելով զհեռացեալքս մարմնով ոգոյ յաղօթս սրբութեան ըստ հասարակ տնօրինել զամենեսեան»:

Գրիգոր Տուտէորդին խոնարհութեամբ է սկսում իւր պատախանք, փառաբանելով իւր վեհագոյն պետին, իբրեւ յաջորդի Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի: Նա ուրախանում է, լսելով, որ իւր հայրապետն առողջ է, ընդ նմին բարեմաղթում է նորան երկար կեանք՝ «ի պարծանս եկեղեցւոյ»: Բայց որովհետեւ ինքն ստիպուած է այդ նամակով խորհուրդներ տալ և ըստ երևոյթին գիտէր, որ փոքր ինչ թունդ էր դուրս գալու իւր պատասխանը, յիշում է Քրիստոսի օրինակը թէ խոնարհութեամբ պէտք է լսի Գրիգոր Տղայ, «ընթեռնոյր զգրեալս և ընդունէր տնօրինաբար»: Սակայն և այսպէս չէ մոռանում շեշտել, որ խորհրդատուութիւնը համարձակ բնաւորութիւն ունի՝ դէպի ճշմարտութիւն ձգտելով:

Տուտէորդին վշտանում է, որ Գրիգոր Տղան դժգոհ է նորանից, թէ ինչու՞ չպէտք է անձամբ գնայ Հռոմկլայ, վասն զի եթէ որ և իցէ քաղաքական հանգամանք արգելք է եղել, դեռ այդ չի նշանակում թէ ինքն ստունգանել է հայրապետական իշխանութեան, քանի որ մշտապէս հնազանդ է եղել և ամեն հարկ ու պարտիք վճարել լռութեամբ: Նա մինչև անգամ իրաւացի է համարում զինքն զայրանալու, որ իւր հոգեւոր պետը մտքովն իսկ անցցնում է, թէ իւր ստորադրեալները կարեն անհնազանդ գտնուիլ: Կապակցութիւնը չի լինիլ միայն տեսնելով, որովհետեւ ամենասերտ կապակցութիւնն ունինք Քրիստոսի հետ՝ չնայելով, որ նա մեզանից ոչ ոքից չէ տեսնուած: Այդ յարաբերութեան է նմանեցնում և իւր ու հայրապետի կապակցութիւնը, վասն զի այդ հոգեւոր է և ոչ մարմնաւոր. հոգով

պէտք է լինի հնազանդութիւնը, հոգով և գերիշխանութիւնը, սակայն այդ գերիշխանութիւնն ու հնազանդութիւնը հիմնովին բարեկամաբար պէտք է լինին: Սաստ և բռնութիւնը միայն անխրատների համար է, մանաւանդ նոցա համար, որոնք չգիտեն, թէ եկեղեցում մէջ «ամենայն իշխանութիւն յԱստուծոյ է» և անհրաժեշտ է հնազանդուիլ նորան, ի հարկէ միայն հաւատարմութեամբ դէպի Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին, որ վեր է ամենայն իշխանութիւնից: Նա հասկացնում է այս ամենը կաթողիկոսին, յիշելով և պատճառը, թէ նորա նուիրակներն են յաճախ սուտ լուրեր հաղորդում՝ պղտորելու համար իշխանութեան յարաբերութիւնները, դռքա, «որոց ստութիւն ի լեզուին և շոգ յերեսսն» անշուշտ իւրեանց օգուտն են ունեցել ի նկատի և «կամին զխռովութիւն տանց եկեղեցւոյ»: Վասնորոյ և զգուշացնում է հայրապետին՝ տեղիք չտալ գշտութիւնների իւր հօտի մէջ: Ընդ նմին և յիշեցնում է ոչ միայն իւրեանց հաւատարմութիւնն, այլ և այն, որ ամենից վեր է, այն է՝ յաղթական սրբերին. «տեսցես իմացական մտօք զսոսա լինել քեզ յառաջապահ ի մարտս և ի թիկնապահի վերջս, վահան և սաղաւարտ, և սուր յազդեր յարհաւրաց գիշերոյ...»: Դոցա հետ շնչողը կլինի ամուր և արի:

Այս ընդհանուր տեսութիւնից յետոյ դառնում է բուն խնդրին. ինքն՝ իբրեւ հին փորձուած անձն, բոլորովին աւելորդ է համարում բանակցութիւն անել Հռոմոց հետ, առաջին՝ որ զուր աշխատանք է, և երկրորդ՝ որ ժողովուրդը գայթակղւում է, ինչպէս Գրիգոր Տղայի գործնէութեան սկզբներին, երբ թունդ պաշտպան էր հանդիսանում Հայաստանեայց Եկեղեցու և արիաբար պատասխանում հակառակորդներին. այդ համարւում էր մեծ պարծանք ազգի համար: Սակայն ցաւում է, որ սորանով չէ վերջանում խօսքը, մանաւանդ որ չգիտէ այն թուղթն, որ գրուած է Գրիգոր Տղայից առ Մանուէլ կայսրը¹: Այստեղ յիշում է և մի կէտ, որ շատ նշանաւոր է մեզ համար, այն է, որ արեւելեան վարդապետները բնաւ չգիտէին, թէ ինչ էր կատարւում կաթողիկոսի շուրջը, մինչև անգամ Ս. Շնորհալու ժամանակ, չգիտէին և Գրիգոր Տղայի գործերը, միայն թէ ձայնը լսելով՝ խորհուրդ էին տալիս «խորշել ի բաց գալ՝ որով և է պատճառանալու»: Ուստի և տխրում է Տուտէորդին, որ այն ժամանակները միասին չէր կատարւում գործն, իսկ այժմ վերստին դիմում են գործակցութիւն խնդրում: Տուտէորդին թերեւ չէ հասկացել Գրիգոր Տղայի նամակը, թէ քաղաքական նպատակով է սկսել այդ բանակցութիւնը, որպէս զի մի կերպ բարեկամութիւն մտցնէր և յետ մղէր կայսրների

¹ Տես իմ յիշուած գրութեանս մէջ այդ մասին, էջ 185:

բարբարոսությունները հայոց միջից: Սակայն հաւանական է և այս, որ նա հասկացել է, այնու հանդերձ հակառակում է, վասն զի հայոց եկեղեցու գործը չէր քաղաքագիտութեան մէջ մտնելու. հաւատքի և հոգևոր գործերի հետ խաղալ չի լինի, որպէս կերևի և ստորև: Այդ ճշմարիտ է, մանաւանդ, եթէ ի նկատի ունենանք Բիւզանդի պատմութիւնը. նոյն իսկ դոցա հաւատակցութիւնը մեծ կորուստ կլինէր հայոց ազգին և ոչ մի օգուտ չէր բերիլ ժողովրդի բարեկեցութեան համար, քանի որ վատութիւն և անբարոյականութիւն է ազգային անհատականութիւնը զօհել ժամանակաւոր բարօրութեան: Բայց Տուտէնորդին ցոյց է տալիս, որ հաշտուելու տեղիք անգամ չկայ, որովհետև անչափ մեծ են հոռոմոց առաջարկութիւններն, այնպէս որ հաշտուել՝ նոյն էր, թէ «ոտք փորոտով և մազովն հանդերձ՝ տալ զգլուխն ի ձեռս նոցա...», և ի՞նչ միութիւն կլինի, որ և իցէ աւանդութեան միարարութիւն, եթէ քրիստոնէութեան հիմնադրի անձի վերաբերմամբ հաւատքի մէջ տարածայնութիւն է լինելու, մինչդեռ այդ հաւատալիքի մէջ ևս շեղուիլ՝ նոյն է, թէ կործանել ամբողջ քրիստոնէութիւնը, քանի որ դորա հետ կապուած է և մի սոսկալի հարց. ուղղափառ էի՞նք և փրկուել ե՞նք, թէ ուղղափառ չէի՞նք և չե՞նք փրկուել. մէկ բնութիւն ասելով՝ առաջինն ենք հաստատում, իսկ երկու բնութիւն՝ երրորդը, որ ամեն մի ճշմարիտ հայ կամաչէր և կգարհուրէր իւր վրայ առնելու և իւր նախնեաց հայհոյելու:

Ապա սկսում է Տուտէնորդին ցոյց տալ հակառակորդների մոլորութիւնը, սակայն սխալւում է, որ չէ ընդունում Գրիգոր կաթողիկոսի յառաջաբերած ազգային սկզբունքը, թէ միայն մեր հայրերն են մեր հաւատալեաց աղբիւրը: Տուտէնորդին առաւել լաւ արած կլինէր, եթէ փոքր ինչ որոնէր նախնեաց գրութիւնները, նա կտեսնէր, որ դոքա բաւականից շատ են ամեն պայքար առաջ տանելու համար և կհանդիպէր այն վեհապանծ սկզբունքին, թէ օտար հայրերի գրուածներով միայն օտարների դէմ պէտք է խօսել: Գուցէ Տուտէնորդին այս ի նկատի ունի, որ յիշարկում է նաև դոցա գրութիւնները, սակայն բառացի գոնէ չէ արտայայտում: Նա խառնում է դոցա Ս. Գրքի աստուածային անձանց հետ և կարծում է, թէ օտար հայրեր ասելով՝ ամփոփւում են և մարգարէներն և առաքեալները, բայց օտար եկեղեցիների հայրերն ինչ կապ ունին Ս. Գրքի անձանց հետ: Ս. Գիրքն ընդունել հրամայում է քրիստոնէութեան հիմնադրւորը, մինչդեռ օտար եկեղեցիների հայրերի հրամանները կատարելու ոչ ոք չէ պատուրիել. ե՞րբ այդպիսի մի հրաման տուաւ գորօր.՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ և կամ նորա ժառանգներից ո՞րը. և ոչ մէկը:

Ապա ուրեմն միայն Հայաստանեայց Եկեղեցին է գրուած ճշմարիտ հայի սրտում և միան հայոց ս. հայրեր՝ նորա հոգևոր դրօշակի վրայ: Հայաստանեայց Եկեղեցու ս. հայրեր են նոքա, որոնք աշխատել են նորա բարեգարդութեան համար և որոնց բոլոր ասածներս ընդունում ենք անպայման, իսկ օտարներից և ոչ մէկը չի կարող ունենալ այդ հեղինակութիւնը, բայց կարէ սուրբ համարուել ազատամիտ եկեղեցիների մէջ, վասն զի քրիստոնէութեան են եղել խոյաններ: Ա՛յ թէ գիտենար այս ամենը նաև մեր ճոխաբան Տուտէորդին, սակայն նա խաբուել է Գրիգոր Տղայի հարցողական խոնարհութիւնից՝ կարծելով, թէ հենց իւր ասածներն է սպասում հայոց հայրապետը: «Ուղտը՝ մօտիկ արածում է, հեռուն նայում»,– ասում է գեղեցիկ առածը. Տուտէորդին այս դէպքում հեռուն չէ տեսնում, մինչդեռ երբ ասում է, որ պէտք չէ պայքարի դուրս գալ Հոռոմոց հետ, ճշմարիտ որ հեռուն է տեսնում և իրաւունք ունի պահանջելու ամեն հոգևորականից, որ այդպիսի միարարական արտայայտութիւններ չանեն ի ծաղր և ի ծանակ քրիստոնէական հաւատքի: Նորա այդ պահանջը մշտական է եղել, մշտական է և մշտական կլինի ամենայն մի բանիմացի համար: Եւ վերջապէս, մի՞թէ դարաւոր ազգային եկեղեցին սեփականութիւն է մի կամ մի խումբ մարդկանց:

Արդարև, Տուտէորդին մի տեղ ևս իրաւացի է, երբ Դիոսկորոսին և Տիմոթէոսին (գուցէ և Պետրոս թափիչին, որին և վեմ ու փակակալ է կոչում) բնութեան խնդրում պաշտպանում է, վասն զի դոքա հակաքաղկեդոնականներ էին և ոչ հերետիկոս, որպէս ցոյց են տալիս յունաց ժամանակակից գրութիւնները, մինչդեռ դարեր յետոյ սկսել են յոյները դատապարտել դոցա և անուանարկել, որպէս զի իւրեանց հակառակութիւնը արդարանար: Այս արդարացի ձգտման հետևանք է, որ մեր նախնիք ի հեճուկս յունաց, մի շարական ևս գրել են և երբեմն երգել Դիոսկորոսի վրայ, որ ամենաջերմ հաւատարիմն էր Կիւրեղ Աղեքսանդրացու: Մանաւանդ որ եթէ նզովուին դոքա, կփառաւորուին դոցա հակառակներն և «կծաղկէր տօմարն Լեոնի՝ պտղաբերելով զպտուղն մահաբեր»: Հոռոմոց խորամանկութեան այս դէպքում մի երկսայրաբանութիւն էր, որով հեշտ պէտք է լինէր մոլորեցնել հայոց, այսինքն՝ երկու կողմերը նախ նզովել տալ, ապա ցոյց տալ, որ հայոց ասածն ևս դոցանից մէկի նման է, ուրեմն և հետևաբար նզովելի: Ահա թէ որտեղ էր հասնում նոցա հմտութիւնը: «Տե՛ս քաջ մտօք և ուսո՛՛, թէ առ ո՞ ունին զմիաբանութիւն»,– ասում է Տուտէորդին ոգորուած, բայց ուղիղ չէ ասում. «Թէ՞ առ չարն, ոչ հալածէին իբր ազգակից և համախոհ. ահա՛ հա-

լածեալ ի չարաց՝ գտանի առ բարիս...» ուղիղ չէ, վասն զի ոչ ամենայն ոք, որ այդ խնդրում անգամ հալածւում է օտար եկեղեցուց, կարող է հայոց միաբանակից համարուել. զորօր.՝ Եւտիքէս, Նեստոր և այլն, սակայն Տուտէորդին շեշտում է «առ չարսն» խօսքն, ցոյց տալով թերևս, որ պէտք է դեռ քննուին, թէ ինչի համար են հալածւում, թէ և այդ խօսքերը զգոյշ արտայայտութիւններ չեն և չեն կարող թիւրիմացութիւնը վերացնել նորա կարծիքի հասկացողութիւններից: Ապա խրախուսում է կաթողիկոսին. «Ել ի վերայ լերինն բարձու... աւետարնիչդ Սիոնի, ձգեա՛ զձեռն քո ընդ արեւելս...», որով յորդորում է կոպտական այդ անձանց խօսքերով զինուիլ, բայց որքան ազդու կլինէր, եթէ Տուտէորդին նոցա ուղղափառութիւնը պաշտպանէր և ապա յորդորէր, որ դարձեալ մեր նախնեաց խօսքերով զինուի՝ գործածելով ի դէպ և՛ կոպտերի և՛ Ասորիների գէնքերն առանձնապէս:

Այնուհետև սկսում է խօսել Քրիստոսի բնութեան խնդրի վրայ, վշտանալով, թէ ինչու Գրիգոր Տղայ իւր մօտ եղած գոնէ իւր նախորդների գրութիւնները չէ աչքի անցկացնում և իւր տարակուսական կէտերի լուծումը խնդրում, կամ արեւելեան միւս վանականներին փոքր ինչ ուշադրութիւն դարձնելով՝ լսում: Չնայելով իւր այդ անբաւականութեան, որի արտայայտումը ծանր է թւում ինքեան, ինչպէս սկզբում շեշտում է, Տուտէորդին սկսում է Հայոց եկեղեցու վարդապետութիւնը մանրամասն յառաջադրել՝ նոյն իսկ Ս. Գրքից սկիզբ առնելով: Գեղեցկապէս հաստատում է, որ Քրիստոսի բնութիւնը մէկ է և մէկ պէտք է դաւանել, սակայն միաւորեալ երկուսից՝ աստուածայինից և մարդակայինից՝ անշփոթ և անբաժան: Դորա համար բերում է մի շարք վկայութիւններ հայոց քաջախրոխտ վարդապետների դեռ անտիպ գրուածներից, որոնք պարզապէս ապացուցում են այդ ս. դաւանանքը: Միանգամայն և նզովում է այն հերձուածողներին, որոնք այդ դաւանանքի հակառակորդներն են՝ որպէս Նեստոր, Եւտիքէս, Պօղոս Սամոսատցի և այլք:

Այս վերջացնուող յետոյ Տուտէորդին չէ կարենում հաշտուել հակառակորդների հետ, նկատելով, թէ ինչպէ՞ս կարելի է հաշտուել, երբ նոցա հետ մինչև անգամ իւրեանց մարդիկ, իւրեանց հայրերը չեն հաշտւում և հակառակում նզովում են նոցա: Նա ոչ մի տեղ չէ գտնում հակառակորդների դաւանանքը, վասնորոյ և մի առ մի բերում է բազմաթիւ վկայութիւններ նոցա ս. հայրերի գրուածներից, որոնք բարձրաձայն խօսում են յօգուտ հայոց դաւանութեան:

Ի վերջոյ ամփոփում է Տուտէորդին իւր դաւանածն, և դորանով

չէ շատանում, այլ յիշում է վերստին, որ անթիւ գրուածներ կան «յարկեղս աստուածաբնակ սրբարանաց մերոց, որք են կարող տալ պատասխանի՝ ընդդէմ հպարտացելոցն յոլորտուտ կարծեօք իմաստից...»: Ընդ սմին յորդոր է կարդում առ իւր վեհապետն առանց քաշուելու, վասն զի գիտէ, որ հարցը աստուածային եկեղեցական նիւթերի վրայ է և ոչ թէ՝ մասնաւոր աշխարհական, որոնց մէջ կայ բռնութիւն և կոյր հնազանդութեան պահանջ: Կարճ կտրում է որ եթէ հակառակորդները դաւանում են «ըստ հին գրելոցն, յայտնի են մեզ, որովք ատելութիւն կատարեալ ատեցաք, թէ ըստ նոր ծանուցելոցս ի ձէնջ, նոցին խոստովանութեամբք՝ բնաւ ոչ ընդունիմք, զի հուր բարկութեան ծածկեալ է ընդ յարդի...»: Այլ ճանաչում է միայն Հայաստանեայց Եկեղեցու դաւանանքն և պաշտում՝ ասելով. «Եւ մեք այսպէս ուսաք և կալցուք մինչև յաւիտեան. ոչ երկուցեալք ի սպառնալեաց և ոչ պարսաւեալք փոքրաբան տգիտութեամբ: Հաւատովք բարձրացեալք իբր լեռան պարարտ, պատրաստ եմք մատուցանել զքանքարն տէրունի...»: Այդ հրաշաբան վարդապետը դորանով չէ վերջացնում իւր խօսքերը, նա ընդունում է, որ Գրիգոր Տղան խոնարհութեամբ է իւրեանից խորհուրդ հարցնում, սակայն և այնպէս յորդորում է միայն Աւետարանին, Քրիստոսին հետեւել, ոչ աթոռ որոնել և ոչ ամուր դղեակներ աշխարհական իշխանների նման, և ոչ նամակներ գրել, այլ գնալ «հետիոտս յարեմտից մինչև յարեւելս, ընդ զաւետարանն Քրիստոսի» նոցա, «որոց ոչ ծագեաց ի նոսա լուսաւորութիւն փառացն Քրիստոսի», «ոչ շինելով ի վերայ այլոց հիմանց, այլ ուր ոչ անուանեցաւ Քրիստոս»: Իսկ այլ քրիստոնեաները թէ ճշմարիտ են, թող բաւականանան իւրեանց մէջ եղած քարոզութեամբ, թէ ոչ՝ պէտք է պատրաստ լինել պատասխան տալու նոցա, եթէ կամենում են զղջալ, ապա թէ հարկ կլինի, և գնալ նոցա մէջ և տալ «զմկրտութիւն լուսաւորութեան»: Այս ասում է, բայց գիտէ, որ այդպէս լինել չի կարող, «վասն զի չէ և չէ իսկ, զի չէ է Հոգի, և ոչ նշանք առաքելականք, և ոչ առաքեալք ընտրեալք...»:

Այս գաղափարով միացած էր ամբողջ Մեծ Հայքը Աղուանքի հետ:

Այս նամակի պատասխանն է Գրիգոր Տղայի յայտնի թուղթն, որպէս երևում է պատասխանական կէտերի նմանութիւններից (տե՛ս գործը.՝ էջ 25, Վենետիկ տիպ): Միայն Գրիգոր Տղայ լաւ չէ հասկացել Տուտէորդու միտքը, վասնորոյ և յաճախ սխալ է բացատրում և հարուածում՝ մինչև անգամ նորա «Մովս Խորենացին» երբայեցոյ

Մովսէսը համարլով (էջ 28): Գրիգոր Տղան պէտք է թերևս ուրախանար Տուտէորդու հաւատարմութիւնից և քաջալերէր նորան. սակայն չենք կարող պնդել, թէ այդ կհամապատասխանէր ժամանակի հանգամանքներին:

Գրիգոր Տղան իւր այդ նամակում վերստին շեշտում է իւր նպատակներն, որոնց մասին արդէն խօսել ենք:

Այժմ դառնանք առկախ մնացած խնդրին:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԱՂՄՈՒԿՆԵՐԸ ԺԴ ԴԱՐԻ ՍԿԶԲՈՒՄ¹

Երբ խօսում ենք Ռուբինեանց ժամանակի եկեղեցական միաբանութեան բանակցութեան վրայ, դորանով անշուշտ չէ հասկացում, թէ հէնց այդ շրջանն է եղել այդպէս: Հայոց անցեալին լաւ նայելով՝ կտեսնենք, որ բանական է, եթէ լինէր մէկ բարձրագիւրջ՝ անձն թագաւոր կամ կաթողիկոս, եպիսկոպոս կամ իշխան, իսկոյն այդ բանակցութեան մէջ կքաշուէր յոյներից, կարծես թէ դոցանից իւրաքանչիւրը մտածում էր իւր քաղաքագիտական խորամանկութիւնը փորձելու հայի գլխին: Այդ եղել է թէ՛ հին ժամանակ և թէ՛ Բագրատունիների և Արծրունիների օրերով, որոնց նամակների վրայ ուրիշ անգամ խօսելու եմ: Սակայն ոչ մի ժամանակից այնքան աղմուկներ չեն աւանդուել մեզ, որքան ԺԴ դարից, որի պատմութիւնը խիստ անմշակ է մնացել, և ինչոր ասել են հռովմէականութեան մոլենետիկները, պարզապէս ընդունուել են: Թէ քանի՜-քանի՜ անորոշ կէտեր կան և թէ որքան խախուտ և անհիմն են մեզ հասցրած տեղեկութիւնները, կտեսնենք իսկոյն, երբ դիմենք դարձեալ բուն աղբիւրներին, ականատեսների պատմածներին և նոցա բարբառել տանք, նոցա, որոնք որքան ևս թանկագին են մեզ համար, այնքան անուշադրութեան են դատապարտուել:

ԺԴ դարի գլխին կանգնած է մի հսկայ, որ կաթողիկոսից յետոյ երկրորդն էր համարւում ամբողջ Մեծ Հայքում և, բարձրացած Սիւնեաց բարձունքների վերայ, դիտում էր Հայաստանեայց Եկեղեցու շուրջը: Փոքրիկ մի խլրտոց, ուղիղ թէ անուղիղ լուր, գանգատ թէ բամբասանք Հայաստանեայց Եկեղեցու վրայ, վրդովեցնում էր նորան և նա միջոցների էր դիմում իւր պաշտած եկեղեցու փարախը խաղաղեցնելու: Նա բաւական վրդովուած էր բանսարկունների զրաբանութիւններից, և ահա ամենքին զգուշացնելու համար գրիչ է առնում և գրում է մի վեհախօս գրութիւն, որ որքան նշանաւոր է, այնքան անյայտութեան մէջ է մնացել: Որպէս զի այդ խրոխտ գրուածքի բովանդակութիւնը ներկայանա ընթերցողի աչքի առաջ, դնենք այստեղ գլխակարգութիւնները.

«Տեառն Ստեփաննոսի Սիւնեաց այցելուի և նախագահ մետրապօլի, որդւոյ մեծի և բարեպաշտի իշխանաց իշխանին Տարսաիճին. բան դիմատրական ընդդէմ յեռետիկոսաց և դաւանութիւն ուղիղ

¹ Արարատ, 1893, էջ 412-418, 507-523:

Հաւատոյ առաքելական աւանդութեանց, ողջամիտ վարդապետութեանց՝ կաթողիկէ առաքելական եկեղեցւոյ, զոր բնաւորապէս ունի ազգս Հայոց: Զոր ազգեալ ի շարժմանէ Հոգւոյն Սրբոյ՝ հիւսեաց ի թուին Հայոց ՉԾԱ (1302) յառաջի շաբաթուս մեծի զատկիս՝ բաժանեալ ի յերկոտասան դրուատս և արտաքոյ թուոց կարգեալ:

Առաջին դրուատն՝ տուն ինչ նախադրութիւն սուրբ՝ յիսկզբան բանիս:

Երկրորդ դրուատն՝ վասն անճառ միաւորութեան Բ բնութեանց Բանին, զոր պարտի ամենայն զգուշութեամբ պահել կաթողիկէ եկեղեցի սուրբ:

Երկրորդ դրուատն՝ բարառնաբար հարցուածք վասն Բ բնութեանց, և առնուն լուծումն դիմատրաբար. և զայս ի Դ գլուխս բաժանեալ:

Չորրորդ դրուատն՝ ընդդիմաբանութիւն վասն Բ և այլ բնութեանցն, եթէ անհնար է ի միում դիմի լինել միութիւն, և համաբան ճայնակցութիւն նոցա՝ Նեստորի և այլոց հերձուածողաց:

Հինգերորդ դրուատն՝ ընդդէմ այնոցիկ, որք ապականեն զաստուածային խորհուրդն ջրով և խմորով, յորում և յայտարարութիւն խորհրդոյ եկեղեցւոյ կարճ ի կարճոյ:

Վեցերորդ դրուատն՝ դիմադրութիւն, որք ի խաչին ուրանան զաստուածութիւն և մարդոյ գոլ խոստովանեն զչարհարեալն վասն մեր, և այլալիւն զերեքսրբեանն և ոչ տան ասել «խաչեցար», և կամ անուն ի ներքս ածեն, թէ՛ «Քրիստոս՝ որ մարմնացար և խաչեցար», և զրպարտեն զմեզ, թէ ի դէմս երրորդութեան ասէք «խաչեցար»:

Յօթներորդ դրուատն՝ ի խորհուրդ նաւակատեաց եկեղեցւոյ և ճրագալուցին, զի եղծեալ լուծանի ի բաց և ծիծաղելիս համարին: Ստորագրեալ ի խնդրոյ Բարսղի Հայրապետի՝ որդւոյ Սմբատայ Բարեպաշտի:

Ութերորդ դրուատն՝ յաղագս մեծի տօնի ծննդեան և յայտնութեան, որք բամբասեն զմեզ, եթէ ի միում աւուր տօնեն զօր ծննդեան և յայտնութեան, և ինքեանք առնեն ի դեկտ. ԻԵ-ն զծնունդն, և յունուարի Է-ն զմկրտութիւն, իսկ զաւետիսն, որ նախ քան զայս ի մարտի ԻԵ-ն, որ է յոյժ անպատշաճ: Ի խնդրոյ տեառն Յովաննիսի՝ Արարատեան նահանգի վերադիտողի:

Իններորդ դրուատն՝ ընդդէմ այնոցիկ, որք հակառակ կան և խափանեն զկանոնեալ մատաղսն, որ է նուէր Աստուծոյ, զգառն Ս. Զատիկին, զտեառնական, և զԱգաբա, որ է հոգեհանգիստն և որ յօրհնութիւնս խաչի և եկեղեցւոյ զենմունք լինին:

Տասներորդ դրուատն. պատճառ տօնի Հոգւոյն Սրբոյ, եթէ ըն-

դէ՞ր մի օր տօնեմք, և ոչ ըստ այլագգեաց քրիստոնէից, և յի՞նչ դէմս հայի միոյ աւուր խորհուրդն: Եւ այս ևս ի խնդրոյ տեսան Յովաննիսի Բջնոյ եպիսկոպոսի:

Մետասաներորդ գրուատն. թուղթ հաւատոյ և նամակ ուղղափառութեան գրեալ նորին ձեռամբ յաշխարհէս արեւելեան ի դիմաց եպիսկոպոսաց առ Պատրիարքն Հայոց Տէր Գրիգոր, որ յառաջն Անաւարդայ եպիսկոպոս էր:

Ա ը տ ա ք ո յ թ ու ո ց ս կ ա յ և ա յ լ ի ն չ ի ս մ ա»:

Այս վերնագրերից պարզ երևում է, որ Ստեփաննոս Օրբելեանի բոլոր հակաճառութիւնն ուղղած է Յունաց դէմ, ըստ որում դեռ հին բանակցութիւնների խլրտումները շարունակւում են:

Ափսոս, որ այս գեղեցիկ գրուածքը, թէև տպուել է Կ. Պօլսում, այլ ևս ծախու չէ գտնւում, միայն վերջին գլուխն է, որ կայ նաև նորա պատմութեան մէջ: Բայց որպէս զի փոքր ի շատէ ԺԴ դարի առաջին 2-3 տարիները պարզենք մեր առաջ, անհրաժեշտ է քաղել քանի մի կտորներ այդ գրուածից: Հէնց սկզբում որոշում է Օրբելեան իւր գրութեան շարժառիթն ու նպատակը.

«Աստուածային և երկնաւոր շնորհն, որոյ ի վեր քան զարժանն եղաք ընդունակ, կառոյց զմեզ ի ներքոյ մեծի սպասահարկութեանս՝ տնտես լինել Բանին, և անաչառ բաշխել հասարակաբար զբանեղէն հացն մանկանց Սիրովնի: Եւ այն առանց հեղգութեան և ժլատութեան, զի մի՝ անհնարին տոկոսեօքն տուծիցիմք ընդ ծառային չար և վատ, որ ծրարեց և խորեաց զառեալ քանքարն»:

Այսպիսի երախտագիտութեամբ է վերաբերւում Օրբելեան դէպի աստուածային շնորհն, որի կրողն է եղել ինքն: Իսկ ապա.

«Վասն որոյ շարժեալ իմ ի շարժողէն բոլորից՝ շարժեցից զլեզու իմ մեծաւ համարձակութեամբ, և աներկիւղ բարբառով յառաջ մատչիմ ձայն արկանեմ յազգս Թորգոմայ, գոչեմ ուժգին յականջս եկեղեցւոյ: Լուարու՛ք ինձ, գլուխք վեհագոյնք, միտ դիք բանից իմոց, անդամք պատուականք, եղբարք իմ ի Քրիստոս և որդիք սիրելիք»:

Եւ տեսէք՝ ի՞նչ է ասում՝ այդպէս բարձր գոչելով. «Ահա տեսանեմ զձեզ յափն մոլորութեան և հետեալ սակաւիկ ինչ յարքունական ուղոյն, և հետեալ զկնի ձայնին կորստկան և մակաղեալ յարօտս տարապարտս: Բացեալ են դրունք մահու և դժոխոց, փորեալ են գուրք խորագոյնք խաւարի և ապականութեան: Եւ որպէս զորոջս անմեղ և անարատ՝ կամին զձեզ յանխնայ արկանել ի նա, յոր թէ ըմբռնիք՝ անգերծանելի է որոգայթն:

Եւ ես՝ եղկելիս և թշուառականս, ակնարկեմ այսր և անդր, և ոչ զոք տեսանեմ աղէկէզ և լերդացաւ ի վերայ ձեր: Զի ոչ ոք սգայ, ոչ ումեք սիրտ ճմլի, ոչ ումեք աղիք գալարի, այլ ամենեին անփոյթ և անխնամ թողեալ մնացեալ լքեալ անհոգութեամբ յամենեցունց»:

Օրբելեան, այդ գեղեցիկ խօսքերը առաքելով դէպի հայերը, ձայնում է, որ թշնամիները նոյն իսկ հաւատքից են սկսել թշնամանել հայոց, այն է՝ փրկութեան հիմնաքարից, այսինքն՝ Քրիստոսի մի բնութեան հակառակ ելնելով: Հաւատքն է մեր գլուխն և «...նախաչարն, զէն առեալ զաշակերտեալսն ինքեան, նախ ընդ գլխոյ մեր մարտնչի, զի զայս ի բաց հատեալ՝ զմեռեալ անդամսն դիւրաւ քաշեսցէ ի կորուստն յաւիտենից»:

Ուստի ի՞նչ է ուզում անել Օրբելեան. ահա թէ ինչ.

«Նախ և առաջին յայս իսկ ձեռնարկեմք հակաճառութեամբ և, զօրացեալք ի Հոգւոյն Սրբոյ, պարզ և դիւրահաս բանիւք ցուցցուք ձեզ զարժանն և զիրաւն, զճշմարիտ վարդապետութեան, զոր պարտիմք աներկեան սիրով ընդունել»:

Եւ ապա՞.

«Եւ ապա զխայթեալ մաղձս թիւնից նոցա՝ բանալ և ճապաղել առաջի ձեր, զի ծանիջիք զմահահոտ գարշութիւն օտար վարդապետութեան նոցա, որք շարժեալք ի չար հոգւոյն, ապականեցին զմեծ մասն Հայոց, և թէ համարձակիմ ոչինչ ընդհատ ի բոլորէն»:

Արդէն պարզ է, թէ ինչի՞ց է սոսկում Օրբելեան և ինչի՞ դէմ է կուռում. պարզ է, որ նա ջանում է զգուշացնել իւր հօտը, կտրել օտար մոլի քարոզիչների առաջն, որոնք Հայաստանի ամեն մի անկիւնում լսելի էին անում իւրեանց պառակտիչ և ապականիչ ձայնը, մինչդեռ հայերն ուրիշ առօրեայ գործեր ունէին զբաղուելու, ժամանակ չունէին հոգւոր յաւիտենականի վրայ ուշադրութիւն դարձնելու, վասն զի մարմնաւորի մէջ էին սուզուած, այնպէս որ, թերեւս կուշանային և այլ ևս չէին կարենալ կորցրածը վերստին գտնել:

Օրբելեան զարթուչից ձայն է արձակում, բայց ուժգին ձայն:

Օրբելեան ելնում է սպառազինուած. նա չէ ուզում յետ դառնալ իւր գործունէութեան ճանապարհից, այլ «մենամարտեալ, ասում է, ընդ ստուերագէն ճակատու հերձուածողացն, և Դաւթեան քարին հարից զճակատ չարգոռոզ գազանին: Եւ այս ոչ ինե, այլ Տերամբ զօրացեալ որպէս և նայն»: Մի առ մի հերքում է նա հակառակորդների տեսութիւնները՝ միշտ հրճուելով իւր յաղթական գրչի ընթացքի վերայ: Նորա բոլոր հակաճառութիւններն, ինչպէս տեսանելի է նոյն իսկ վերնագրներից, ուղղուած են այն հարցերի դէմ,

որոնք յեղյեղւում էին արդէն Ս. Շնորհալու ժամանակ ևս: Դորանից արդէն պարզ երևում է, որ ԺԴ դարի սկզբում Ստեփ. Օրբելիանի օրով դեռ չարունակւում էին յունական բանորսութիւնները: Բնութեան խնդիրն ամենից ընդարձակ տեղ է բռնում, և խիստ զինուած է խօսում Օրբելեան երկու բնութեան դէմ՝ խօսքերը դարձնելով առ Լէօ Ա. «Գայ այսուհետեւ ախոյեանն չարութեան և զգայուէ զհոտ մաղձալից թունիցն, բերէ պանծանօք զբանս հայհոյութեան տուժարին Լևոնի չարագլուխ գազանին, յոր ամրացեալ կան և զինին՝ որպէս զվիշապ խաւարային»¹: Բայց միևնոյն ժամանակ դարձնում է իւր երկսայրի սուրը դէպի Ապողինար:

Օրբելեանի սիրտը խիստ վշտացած է. նա թէև ասում է. «Պարզամիտ եմք, որպէս զաղաւնի, բայց խորագիտութիւն օձին ընդ մեզ ունիմք, և ոչ տամք գողանալ զմեզ քանասար գայլոցդ ի լուսակազմ փարախէ աստի», սակայն և այնպէս ողբում է, թէ ամենուրեք, մինչև անգամ Կիլիկիայում, չարափառութիւն են քարոզում անարգել, նաև ի Թավրէթ և ի Տփլիս, վասնորոյ և աղաչում է լսել իւր խօսքերը, և չարունակում է մի առ մի ցոյց տալ տուժարի մոլորութիւններն ու հերքել՝ երևան հանելով նորա ասածների նմանութիւնը Պօղոս Սամոստացու, Թէոդորետոսի և Նեստորի ասածների հետ: Նոյն կերպով վարւում է և միւս կէտերի հետ, որոնք արդէն յիշուեցան:

Բաւական է այսքանս ճանաչելու համար, թէ ի՞նչ էր տեսնում Օրբելեանն և ինչ էր ուզում անել: Նա ուղղակի կարօտ է համարում ժողովրդին զգուշութեան ձայնի. «Եւ այժմ,– ասում է նա,– ով սրբածին և լուսեռամ որդիք Սիօնի՝ փախիցուք յանհնարին և յանտեղի հայհոյութեանցս, մի տացուք տեղի չարին, մի և մի՝ բնաւ հոտոտեսցուք ի ժանտալից հոտոյ գարշելի աղանդոյ նոցա: Ահա ծանուցի ձեզ ըստ կարի զգուշասջիք ամենայն զգուշութեամբ և խորագիտութեամբ՝ իբրև զօձ, պահեցէք զգլուխ ձեր, որ է հաւատն, զի մի խաբիք ի քաղցր բանից նոցա, զի պատրող են՝ որպէս զշրթունս պոռնկաց: ...Յերես անկեալ աղաչեմ զամենեսեան՝ ոչ խնուլ զականջս ձեր, և ոչ կափուցանել զաչս ձեր ի հայրենի պատուիրանէն, որ աւանդեցաւ ձեզ յառաքելոց սրբոց և ի հայրապետաց: Ո՛չ պատառել զցանգ հայրենի և քակել զօրէնս նախնեացն, զի մի հարցէ զձեզ օձ խարամանի ըստ գրեցելումն: Զի տեսանեմք ահա օձք բա-

¹ Մի ուրիշ տեղ ասում է. «Յամենայն տեղիս ուր գերկու բնութիւն վարդապետես, մերթ մերթ ի վերայ ածես՝ մի դէմք մի Որդի, մի Տէր մի Քրիստոս: Ո՞վ անհաւատ և կոյր՝ առ իս զի՞նչ օգուտ է քօնելդ, մի՞նչ առաջի ամենատես աչացն Աստուծոյ մերկապարանոց ես»:

զուժք վիշապաձեք՝ սրեալ զլեզուս իւրեանց և զժանիս առ ի հարկանել զձեզ....»:

Ուրեմն Ստեփաննոս Օրբելեան՝ ժամանակի գիտնականն և բարձր վերադիտողը Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու, ԺԴ դարի առաջին երեք տարիներում տեսնում էր, որ իւր ժողովուրդը վտանգի մէջ էր մարդորսների առաջ: Նա տեսնում էր և ողբում էր, բայց նա գործում էր հովուական ճայնով, վասն զի գիտէր, որ ժողովուրդը հովուի ճայնին էր կարօտ:

Մոլորութեան քարոզի դիմաց անհրաժեշտ էր ճշմարտութեան քարոզ դնել:

Իսկ ապա ի՞նչ եղաւ:

Ստեփանոս Օրբելեանի վեհախորհրտ գրուածից յետոյ անցան երեք տարիներ, որոնց ժամանակից նոր ինչ չէ լսուում: 1307 թուին արդէն սկսւում են այն աղմուկներն, որոնց մէջ գործողներն էին դոցա սկզբնապատճառ արքաները: Ստորև կտեսնենք, որ այդ աղմուկները յառաջացել էին ոչ մի ուրիշ պատճառից, եթէ ոչ բռնութիւն գործ դնելուց, իրագործելու մի գաղափար, որ նոր չէր, այլ առաջ ևս եղել էր: Այդ աղմուկները ներքին էին և ոչ մի ուղղակի օգուտ չունէին արտաքինների համար, սակայն նորագոյն գրողները ձգտեցան օգտուել այդ դէպքերից և մարդորսութեան խաբէական հիմունք դարձնել իւրեանց նպատակների համար: Առաջին անձն, որ ջանաց օգուտ քաղել դոցանից, այդ յայտնի հռչակաւոր եզուիթ Կղեմէս Գալանուսն էր (Ժէ դարում), որ երկու հատորում ամփոփուած երեք մեծ գրքերով¹ ջանում է խեղաթիւրել պատմու-

¹ Միաբանութիւն Հայոց ս. եկեղեցւոյն ընդ մեծի ս. եկեղեցւոյն Հռովմայ: Conciliationis ecclesiae Armenae cum Romana.... Romae. Typis S. Congregationis de propaganda Fide. MDCL, որ հայերէն և լատիներէն է. կայ և հայերէն առանձին: Դորա քննութիւնը, առանց այժմ ունեցածս աղբիւրների արուած, շուտով լոյս կտեսնէ գերմաներէն:

Եւ զիս՞րդ գրիչս իմ անյարմարս կարող լինիցի երբեք պատմագրել ըստ պատշաճի զմեծամեծ յիշելիսն, որք ի վաղ ժամանակէն անտի պատահեցան յեկեղեցին Հայոց, և զիս՞րդ մեք անհնագէտս յանձն առցուք ճառել զանցեալ ծածկագոյն խորհուրդս այլասեռ ազգի, երբ մինչև ցայժմ ո՛չ կարաց ֆռանկ պատմիչ որ զբուռն հարել ի սոյնպիսի օտար պատմագրութիւնս: Բայց սակայն յուսացեալ ի յօգնականութիւն Ս. Աստուածածնին, յօժարապէս ախորժեսցուք համարձակիլ և ի յայս անհուն ծովս մտանել, մանաւանդ զի զմեզ առաջնորդէ ոմն հայ պատմիչ, որ գրեալ էր ի վաղուց զշարադրութիւն ամենայն հայրապետացն Հայոց, ուստի մեք ի ձեռն առնթր եղեալ լուսանց և մեկնութեանց մերոց, զոր ծայրաքաղ արարաք յայլոց պատմութեանցն Հայոց և Ֆռանկաց, փորձեսցուք զգործս զայս հասուցանել ի կատարումն: Արդ, վասն հաւատարմացուցանել ընթերցողաց զճշմարտութիւն ճառիս մերոյ, և թէ ի մէջ ոչ գրեալ եղև ստութիւն ինչ ի գիրքս. սակս այսորիկ պարտիմք ծանուցանել նոցա, եթէ յորժամ առաքեցաք ի սրբազան Հռովմայ պապէն Ուրբանոսէ ութերորդէ

թիւնն, և հռովմէական դուրս բերել հայոց: Հարկ չկայ այստեղ խօսել նորա գրուածքի մասին, սակայն որպէս զի ընթերցողը փոքր ինչ ծանօթութիւն ստանայ դորա մասին, բերենք գոնէ նորա յառաջաբանը:

Այնուհետև ծեքելով պատմական տուեալները՝ հերետիկոս է դուրս բերում Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու հռչակաւոր հայրապետներին և հայհոյում նոցա: Զորօր.՝ Յովհան Օձնեցու մասին ասում է. «Յովհան Օձնեցի, սուտ և խաբեբայ վարդապետն, գոլով ի ներքս գայլ յափշտակող, ցուցանէր առ արտաքս զերեսս ոչխարի, և ի ձեռն մեծի կեղծաւորութեան հաւատացուցանէր ամենեցուն զինքն առաքինի, վասնորոյ աղանդաւոր բանիւ և սուտ վարդապետութեամբ դարձեալ խաբեաց և մոլորեցոյց զպարզամիտ ազգն Հայոց...»: «Արդ, ել մէջ Հայոց աշխարհին այս օձաբարու վիշապս...» (էջ 302):

Այսպիսի յիշոցներն ի հարկէ խիստ դժգոհեցրին հայոց և այդ էր պատճառն, որ Զամէեան ահագին գլուխներ նուիրեց՝ ջանալով «Ուղղափառ», այսինքն՝ քաղկեդոնական դուրս բերել Կղեմէսի չարաբանածներին, ըստ որում և յաճախ յարձակում է նաև Կղեմէսի վրայ, որպէս զի հանգստանան հայերը: Ինչ և իցէ:

Կղեմէսը¹ չէ ուզում իւր յառաջաբանի մէջ յիշուած պատմութեան

քարոզել այլոց ազգաց զուղղափառ հաւատն Քրիստոսի, շրջեցաք պանտիստաբար զարեւելեան աշխարհիւ, քարոզելով զուղղափառութիւն, ուսուցանելով զաշակերտս, կարդալով զճառս այլազգ քրիստոնէից, և որպէս ասէ Պօղոս, ընդ ամենայնի ամենայն լինելով վասն ապրեցուցանել զոմանս, ևս առաւել բնակեցաք ի մէջ Հայոց ազգի մաս յոլովս ի բազում տեղիս, ի յաշխարհն Հայաստանեայց, և Ասորոց, և Վրաց, և Պոնտացւոց, և Թաթարաց, և ի Սմիռնացւոց և ևս ի յարքայանիստ քաղաքն Կ. Պօլիս, և իբրև ընթերցաք զգիրքս նոցա, տեսաք, եթէ ամենայն նախահարքն Հայոց, մանաւանդ որ սրբագոյնք և իմաստնագոյնք, եղեն միաբանեալք ընդ կաթողիկէ և առաքելական եկեղեցւոյն և դաւանեցին զուղղափառ հաւատն ս. եկեղեցւոյն Հռովմայ, բաց ի սակաւուց ոմանց, որ սնափառք և կեղծաւորք գոլով առաւելաբար սիրեցին զփառս իւրեանց և զխռովութիւն և զբաժանումն, քան զսէր և զմիութիւն եկեղեցւոյն Քրիստոսի, և ջանացին չար աղանդովք իւրովք աւերել զեկեղեցին իւրեանց, և գրով և անգիր սերմանել զորոմն մոլորութեանց ի մէջ քրիստոսասէր և գերապանծ ազգին Հայոց, որք պարզամիտ գոլով, ոչ կարացին ի միջոյ որոմնոյն չարափառացն այնոցիկ՝ ընտրել զբարի ցորենի, սերմանեալ ի մէջ իւրեանց յայնքան ս. հայրապետաց և առաքելաշնորհ վարդապետաց, որք ծաղկեցան յաշխարհիս Հայոց յիւրաքանչիւր ժամանակի: Վասն որոյ մեք հարկաւոր համարեցաք արտահանել ի պատմագրութեանցն Հայոց, զոր ինչ հանդիպեցաւ յեկեղեցին իւրեանց ի սկզբանէ անտի՝ թէ չար, կամ թէ բարի, և առաջաբերել զայն ի գիրքս առաջի աջաց իւրոց, զի գիտասցեն մերժել զչարն և ընտրել զբարի...»:

¹ Կղեմէսի բանավարութիւնը հիմնովին քանդելու համար գրեց Գեորգ վարդապետ Մխլէյիմ օղլին գիրք վիճաբանութեան, որի (առաջին կէսի) երկրորդ տպագրութիւնը, «ճշմարիտ նշանակութիւն Կաթողիկէութեան», եղաւ 1750 թուին ի Կ. Պօլիս «ողոր-

Հեղինակի անունը տալ, և ինչու՞ չէ ուզում: Ընթերցողը կկարծէ, թէ անյայտ է եղել նորան Հեղինակի անունը, սակայն կսխալուի, որովհետեւ այդ գրուածքը գտած պէտք է լինի Կղեմէսը Հռովմում: Բայց և այնպէս թողնենք չլիչելու պատճառները. համարենք, թէ Կղեմէս չգիտէր այդ անունը, դորանով նա ոչ մի վստահութիւն չկարէր գտնել հասկացող մարդկանց կողմից. իրողութիւնն այս է, որ Չամչեան ֆրոնտ արաւ Կղեմէսի դէմ և Կղեմէսի ասածների մեծ մասը հայերի գլխին կապեց, ինքն այնպէս ցոյց տալով, որ իբր թէ պաշտպան է եղել հայոց: Չամչեան այդ արաւ ոչ միայն իւր եռահատոր (Կղեմէսի հետևողութեամբ) պատմութեամբ, այլ և իւր «Վահան հաւատոյ» գրուածքով, որ դեռ ձեռագիր է, և որով իբր թէ պաշտպանում է Հայոց եկեղեցու մի քանի տարբերութիւնները:

Կղեմէսի անանուն պատմիչին լաւ ճանաչում է Չամչեան, որ և նորան «արբանեակ չարի» է կոչում (Գ, էջ 303): Այդ անձը մեծ նշանակութիւն ունի մեզ համար, զի նորա տեղեկութիւնների վրայ են հաստատուած այն ամենն, ինչ որ թէ՛ Կղեմէսի և թէ՛ Չամչեանի պատմութեան մէջ տեղ է բռնում:

Այդ անձն է Ներսէս Պալիկեցի ունիթոն, որ ամեն միջոցներ գործ դրեց հայերին լատինացնելու համար, այդ նպատակով ևս ճանապարհորդեց արևմուտք: Սորա թարգմանութիւնն է. «Սկսանի գիրք պատմութեանց, որ կոչի ըստ Հայոց գիրք գաւազանաց, որ պատմէ զծայրագոյն քահանայապետացն, նա ևս զեղեալսն նոցանէ, և առ նոքօք գիրս նորագոյնս և զարմանալիս: Զոր շարագրեալ է գիրքս զայս Ֆրաթէր Մարինոս ի կարգէն քարոզողացն: Եւ թարգմանեցի զսոյնս ի լաթին լեզուէ ի հայս ես՝ տրուպ Ներսէս Պալիկեցի» կոչեալ գաւառաւ Կիլիկեցի Սըսցի գոլով և կարգաւոր և աստիճանաւ լաթինացի կանոնիկոս քահանայ, թէպէտ և անարժան իսկ»:

Այս թարգմանութիւնն արել է ԺԴ դարի կէսերում «ստորին և անարգ ոճով»: Ապա վերջերում դնում է և հայոց թագաւորնե-

մութեամբ և տրովք քրիստոսասէր և բարեպաշտուի Կիլիկիա խաթունին: Չրի բաշխեալ: Այդտեղ ասում է հեղինակը. «Որովհետև պատրի Կղեմէսն գերիս մեծամեծ հատոր տպագրեալ է ընդդէմ Դաւաւոց մերոց, ապա և մեք իւրաքանչիւր ոք ըստ տկար և աղքատ կարողութեան մերում պարտիմք պատասխանել նմա, որչափ կարող ենք: Եւ քանզի գլխաւոր գէնն, եթէ մորա, և թէ այլոց նմանեաց մորա, այս է, զի ասեմ միշտ, թէ մեք Դայքս՝ ո՛չ ենք հնազանդ Կաթողիկէ եկեղեցւոյն, վասն այնորիկ և մեք կամեցաք մեկնել ի մէջ այս գրքի, թէ զի՞նչ նշանակէ ճշմարտապէս Կաթողիկէ եկեղեցի ասելն և ցուցանել, որ մեք Դայքս, քան զամենեսեան առաւել հնազանդ և հետևող ենք Կաթողիկէ եկեղեցւոյ»: (ՏԵՆ և «Արարատ», 1871, էջ 29):

«Եւ աղաչեմ զընթերցողս, զի մի՛ ոք մեղադրեսցէ զմեզ վասն սակաւութեան վկայութեանց գրքիս այսորիկ, զի ի մէջ բանիտ շարադրեալ ենք զսա, ոչ ունելով զայլ գիրք բաց ի նոր Կտակարանէն...»:

րի ու կաթողիկոսների ցանկ՝ վայրիվերոյ տեղեկութիւններով, լի սխալներով, այնպէս որ նոյն իսկ Հեթում Բ-ի (+1307) մասին խառնա-շփոթ տեղեկութիւններ է տալիս, և այդ խոստովանում է նաև Չամչեան՝ ասելով. «Եւ առեալ բազում ինչ նաև ի լրոյ՝ շփոթ իմն գրէ և յաւելուածով, խառնեալ ինչ և ընդ գործս Լևոնի հօր Հեթմոյ. և այն աղաւաղ շարադրութեամբ...» (Գ, էջ 373):

Ս. Էջմիածնի մատանադարանում կան երեք գրչագրներ այդ պատմութեան, դոցանից միայն մէկն, որ գրուած է 1421 թուին (Ա, № 1744), ունի հայոց վերաբերեալ պատմութիւնը: Այստեղ կարդում ենք Գրիգոր Անաւարդեցու մասին.

«Տէր Գրիգոր ի Սըսոյ ամս ԺԴ: Սա էր Աստուածաբան վարդապետ, բազում երգս յօրինեաց ի հայս, և բազում պատմութիւնս (?) թարգմանեաց ի Հռովմայեցոցն, ի Յունաց և յԱսորոց ի մերս, և պայծառացոյց կարգօք զեկեղեցի Հայոց, և բազում անգամ ջանաց միաբանել ընդ մեծ եկեղեցոյն Հռոմայ, զոր խնդրէր Յովհաննէս ԻԲ պապն, և կամէր ժողով (sic!) հաստատել, զի կատարեալ լցցեն զնոյն, որ է այս»:

Ապա դնում է.

«Թուխտ տեառն Գրիգորի և կտակ, զոր գրեաց առ թագաւորն Հեթում»:

Պարզ երևում են վիթխարի սխալները նոյն իսկ այդ փոքրիկ պատմութեան մէջ: Անաւարդեցուն խառնում է Գրիգոր Վկայասէրի հետ, այլ և Յովհաննէս ԻԲ-ին, որ գահակալել է 1316-1334 թիւը, դնում է Անաւարդեցուն ժամանակ, որ վախճանուել է 1306 թուին: Այդտեղից արդէն տեսնում ենք, թէ որքան կարող ենք վստահ լինել ներսէս Պալիէնցի պատմութեան վերայ:

Պալիէնցի բերած թուղթն ոչ մի ապացոյց չունի, թէ Գրիգոր Անաւարդեցունն է, ո՛չ արտաքին և ո՛չ ներքին. ոչ մի պատմիչ չէ յիշում, թէ Անաւարդեցին մի այդպիսի թուղթ է գրել Հեթումին և այս հանգամանքը մեծ նշանակութիւն ունի մեզ համար, զի ներքին պարագաներն ևս խիստ աննպաստ են: Քանի որ բազմիցս ժխտել եմ այդ թղթի հարազատութիւնը, հետամուտ լինենք և տեսնենք, թէ ինչ եզրակացութեան կգանք:

Թուղթ սկսում է (ըստ գրչագրին) այսպէս.

«Գրիգորիոս ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի Աստուծոյ և տեառն մերոյ, և ողորմութեամբ նորին Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, մերոյ և սրբոյ եկեղեցւոյ յոյժ պարծանաց՝ հոգեւոր և անդրանիկ որդւոյդ, ճշմարիտ քրիստոսասիրիդ, տեառն մերոյ թագաւորահօրդ աւագ

պարոնիդ ամենայն Հայոց: Յուսամբ և մաղթեմք Աստուծով լինել և մնալ ձեզ միշտ ամբողջ, անվրդով և անփորձ»:

Այսքանս գրաբար է, և ապա սկսուում է ռամկական մի անճոռնի ոճ, որ իսկոյն մատնում է թղթի անհարազատութիւնը, զի լաւ գիտենք, որ թէ՛ Հեթում թագաւորն և թէ՛ Անաւարդեցին շատ գեղեցիկ գրաբար գիտէին, և ոչ այսքան միայն, այլ երկուսն ևս թէ՛ ուրիշ դէպքերում և թէ՛ իւրեանց յիշատակարանները գրաբար էին գրում: Անաւարդեցին ուսեալ անձնաւորութիւն էր. դեռ նորա եպիսկոպոս ժամանակ Օշին՝ Կանչոյ իշխանը, նամակ ունի գրուած նորան գեղեցիկ գրաբար լեզուով:

Պարծանք իմ ի Քրիստոս՝ յուսոյ տեղի Հոգւոյս նուաստ,
Գլուխ պատկառելի փոխան գլխոյն տուեալ մեզ աստ,
Պետ վսեմական ի տանն Տեառն ամենիմաստ,
Հովիւ բանականացս առնող Հոգւոյ գայլոցն աստ,
Տնտես Հաւատարիմ պատուիրանացն գալ զգաստ,
Ի վերայ կալ ծառայից, սովեալ Հոգւոց լինել նպաստ,
Զխոցոտեալսն որ ի դիւաց՝ բառնալ յուսիդ իբր զգրաստ,
Ի պանդոկ եկեղեցւոյ տալ սպեղանի զբանն պատրաստ,
Հովուին ամենեցուն դու գաւազան երկաթի Հաստ,
Իբրև զանօթ բրտի փշրել զապստամբեալսն որ գան ի դաստ,
Աստ խրատեալ իմաստութեամբ, և ի չարէն պահել ուրաստ,
Մինչ ի վերին ածել Սիօն և ի յերկնից մեծն առագաստ:
Այսպիսի հռչակասքանչ աստուածազգեսաց հայրապետիդ՝
Սրբոյ Լուսաւորչին պատշաճաւոր երէց որդիդ՝
Նախ զգործն առբերելով՝ և ապա զանուն հայրապետիդ...¹

Այս գովասանական թուղթն արդէն ցոյց է տալիս, որ գրաբարը սովորական էր այդ կաթողիկոսի և իշխանների գրութեանց մէջ: Իսկ թէ Հեթում ևս լաւ գրաբար էր գրում, տեսնում ենք թէ՛ նորա ոտանաւոր պատմութիւններից, որ յաճախ յիշեցի, և թէ՛ նորա յուշագրութիւններից, որոնք մնում են Աստուածաշնչի յետևում: Ուրեմն բոլորովին անբնական բան կլինէր, եթէ Անաւարդեցին ռամկական ոճով գրէր այդ նամակը, մանաւանդ որ առաջարկում է իւր այդ նամակը տանել և ցոյց տալ վանականներին (որոնց համար իսկապէս գրած է այդ թուղթն ըստ գրողի ասելուն), որպէս զի ով ընդունի՝ համաձայնուի, ով ոչ՝ սպասէ մինչև ժողովը: Այլ և այդ

¹ Տե՛ս Սմբատ Սպարապետի պատմ., Պարիզ, էջ 159:

Թողլթը պատուիրում է ժողովի մէջ բերել և հետազօտել, ուրեմն ինչպէս կարէր այդ ռամկական ոճով գրուիլ, քանի որ այդ ամբողջ ման կարծեցեալ վճիռները գրաբար են: Եւ ոչ միայն այդքան. յիշեալ վճիռները կրկնում են թղթի մէջ եղած վկայութիւններից, սակայն ոչ թէ ռամկօրէն, այլ գրաբար, որ և պարզ ապացոյց է այդ թղթի դէմ: Սակայն նախ թղթի ներքին բովանդակութիւնից բերենք անհրաժեշտ ապացոյցները:

Գրիգոր Անաւարդեցու նման գիտնական անձը չէ կարենում այստեղ տրամաբանօրէն պատճառաբանել, նա մինչև անգամ մոռանում է, որ հայոց հետ գործ ունի, ուրեմն և հայոց գրուածներից կամ հին եկեղեցական հայրերից պէտք է բերէ վկայութիւններ հայոց համոզելու համար, մինչդեռ նա վկայաբերում է օտար եկեղեցու նոր գրութիւններից և ժողովներից՝ այն ևս խիստ ծեքումներով: Մի՞թէ կարելի է այսպիսի մի բանավարութիւն վերագրել նորան: Տգէտ կեղծողը մինչև անգամ այսպիսի պատճառաբանութիւն է անում. «Ունէաք վկայ... զհայ գրին, և զվաներն, որ յամէն օր կու երթան փարչ մի ջուր բերեն և ի նշխարն խառնեն, և զայն նշխարն ողջ ի գինին դնեն...», ուրեմն՝ հայերն ևս ջուր են խառնում:

Թողլթն այն աստիճանի կարկատուած է, որ սկզբում ասում է. «Յիշումն ձեզ, որ երեկ ձեր էրէցդ Ստեփաննոս, և եբեր զձեր պատուելի Թողլթս, զոր յիշէիք, երբ եկիք առ մեզ հերուի տարին ի Սիս: Նայ մեք խօսեցաք թէ ջանայ և օգնէ մեզ որ մինչ կենդանի կանք զերծանինք ի բանագրանաց, և ընդունինք յեկեղեցին Աստուծոյ»: Մինչդեռ յետոյ ինքն է խնդրում, որ Հեթում չնեղանայ և անպատճառ այդ գործը գլուխ բերէ:

Բերում է վկայութիւններ և ապա ասում. «Զայս գրիս զկանոնքն և զՆիւսացւոյն, մանաւանդ զԱյասին, վկայ է Աստուած, որ զայս յառաջի անցեալ տարին տեսայ...», այնպէս որ գրեթէ բոլոր պատճառաբանութիւնները լոկ իւր խօսքով է ուզում համոզելի դարձնել և մինչև անգամ յաճախ ստախօսում է, որպէս իսկոյն օրինակներ կտեսնենք:

Հեղինակն ասում է, որ ինքն միշտ ջուր է խառնում պատարագի մէջ, բայց ծածկապէս և սպասում էր, որ այդ նորամուծութիւնը ժողովով հաստատուէր, այս շատ բնորոշ տեղեկութիւն է հեղինակի անձի նկատմամբ, որի բարեպաշտական ճշմարտասիրութեան մասին խօսք լինել չի կարող: Ահաւասիկ օրինակ.

«Մեք կամիմք, որ այժմ, երբ հրաման կուտամք վասն ջրին, նա որպէս առհաւատչեայ և գրաւական և ռիմոն յիշեմք զամենայն իրք,

զոր պարտ է յիշել, և յառաջ զայս ասեմք զոր իդէպ է, որ մեր հայերոյն արեւելցեաց մեծերոյն զիրքս գիտացուցել ենք և կեցուցել, առաջինն Օրբելին, որ Սիւնեաց արհիեպիսկոպոս, որպէս հոգեւոր իշխան գոլով նոյնպէս և մարմնաւոր, և իւր ընկերացն ցուցաբ գգրւին (sic!) և հաստատեցաք այս տարի, և յանցեալ տարին տէր Յովհաննիսի առաքելոյ եպիսկոպոսին, և ի միւս այլ ամին Բջնեցոյն և Վարազեցեաց: Զի այժմ, երբ ստոյգ մտաւ կուածեմ, նա Գ ամ է, որ այդ առիս ճշմարտապէս յիստիկ է...»:

Այս արդէն պարզապէս ստախոսութիւն է, որպէս գիտենք գոնէ Օրբելեանների գրութիւններից: Այդպիսի ստոխոսութիւններով զրպարտում է Մովսէս Կաղանկատուեցու պատմութիւնը, հայոց կաթողիկոսներին և այլն: Սակայն դժբա մեզ չեն կարող զբաղեցնել. նայենք դարձեալ ուրիշ հանգամանքների, զի ասողներ ևս կլինեն, թէ Գրիգոր Անաւարդեցին նոյնպէս կարող էր ստախոսել:

Արդ, թողենք թղթի մանրամասնութիւնները, բաւականանք այդ քանի մի գիտողութիւններով և ուղղակի տեսնենք, թէ այդ գրողն ո՞վ պէտք է լինի:

Այդ անձն ոչ միայն Գրիգոր Անաւարդեցին չէ, այլ և հայոց կաթողիկոս չէ, նա ինքն ինքեան կաթողիկոս չէ համարում, նորան ունիթոն կեղծողներն են այդ պատիւը տուել՝ այդ խղճուկ նամակի վրայ դնելով Գրիգոր Անաւարդեցու անունը:

Կրկնում եմ՝ այդ թղթի հեղինակը կաթողիկոս չէ: Եւ այդ իսկոյն կտեսնենք:

Որ հեղինակը տգէտ ոմն է և ոչ Անաւարդեցու նման գիտնական, երևում է նաև նորա հետեւեալ խօսքերից.

«Ո՛յ իմ պարոն, կու ասէ գիրքն, մի փոխեր զսահմանս, զոր եղին հարքն քո, և դարձեալ՝ որ քակէ զցանկ հայրենի, հարցէ զնա օձ, և թէ այդ այդպէս կու ասէ, պատճառ ի վերայ սրբոցն է, որ զիւրեանց բովանդակ հարցն, զսկզբանէ սկսեալ կռապաշտութեան ցանկն քակեցին, ապա նոքա չէին նոցա հարք, զի նոցա որդիք Ադամայ մարմինն հին մարդն մեռաւ յաւազանն, և զՔրիստոս սգեցան, վասնորոյ ասաց. «Մի կոչէք ձեզ հայր յերկրի, զի մի է ձեր հայր, որ յերկինս է», ապա և մեր հարքն Աստուծոյ պատկերքն և սուրբքն, և ցանկ և սահման նոցա օրէնքն են և կանոնքն, որ զայս գիրս կու պահէ և խաղաղացուցանէ՝ չէ զեկեղեցի աւերել և ի խռովութիւն ձգտել և ի բանադրանք, վասնորոյ մեք զայս որ կու գրենք, չենք զհայրենի ցանկն քակել...»:

Այսպիսի մի բանավարուծիւն չի կարելի մի «քրիստոնեայ» հոգեւորականից սպասել, եթէ նա փոքր ի շատէ կը թուծիւն ունի:

Բայց հեռու չգնանք. հեղինակն ասում է.

«Եւ կայր ի մօտս՝ իմ քեռոյն գիրքն, որ է հաւատոյ արմատն, որ հետևող առաքելոցն Իրինոս յիշէ զջորսն, հայնց որ իմ քեռիմ գրեալ է իւր ձեռօքն ի լուսանցն վասն ջրիմ»:

Արդ, ո՞րտեղից գիտենք, թէ Գրիգոր է Անաւարդեցին քեռի կաթողիկոս է ունեցել. և ոչ մի տեղից: Այդ կրկնում է նա միանգամ ևս, պատմելով մի դէպք. «Երբ քո պապանց ժամն, աւագ պարոնն կամ Հեթում թագաւորն բերին զԱնտիոքայ պատրիարքն զՔոնստնտին ի Սիս, որ ինքն և տէր Կոստանդին Կաթողիկոսն պատարագեցան ի Ս. Սոֆի, նա կուծենա՞ք քեզ, թէ պատրիարքն Անտիոքայ անջուր առնէր, և մենակ ս. պապն չձգէր ըստ կանոնացն վստահի, նայ ջրով արար ի Ս. Սոֆի, և տէր Կոստանդին կաթողիկոսն գնոյն ջրովն պատարագեց հետ իւր, և հաղորդեցաւ ի նմանէ: Եւ զայս ա՛ռ և տես յիմ քեռոյն գիրն, որ ունի Ստեփաննոս սարկաւազն, և Հեթում թագաւորն պատուիրեաց հետ իմ քեռոյն ի յանբլուրն և ի ժողովն, թէ Անտիոքայ պատրիարքն և մեր կաթողիկոսն պատարագեցան ի Ս. Սոֆի, ընդ որ յոյժ զարմացան»:

Սակայն Յունաց պատմիչ Գէորգ Պախումիոսից (Բ, 52) գիտենք հաստատապէս, որ Անտիոքայ յոյն պատրիարք Արսենիոսն է հաղորդուել հայոց թագաւորի հետ, ուստի և յոյներից զահընկէց է եղել, իսկ այդ դէպքը պատահել է շուրջ 1289 թուին, ըստ որում Հեթում երկրորդի և ոչ Հեթում առաջինի ժամանակ: Ուրեմն նամակագիրը չէր կարող Հեթում Բ-ին գրել, թէ «Երբ քո պապանց ժամն, աւագ պարոնն կամ Հեթում թագաւորն բերին զԱնտիոքայ պատրիարքն...»: Արդ, ամեն տարակոյսից վեր է, որ այս նամակն չէ՛ գրուած առ Հեթում երկրորդը. գրողն ուրեմն Գրիգոր Անաւարդեցուց շատ ուշ է ապրել և Հեթում Բ-ին ժամանակակից չէ:

Սակայն, որպէս ասացի, թղթի գրողը կաթողիկոս էլ չէ. ահա ապացոյցը.

«... և հաւանիմք թէ Հայոց կաթողիկոսին ձեռնագիրն, և Աղվանից կաթողիկոսին, և ամեն արևելից և արևմտից, որ երբ ժողով առնես նայես ցուցանեմ»:

Նա այդպէս չէր խօսիլ Հայոց կաթողիկոսի մասին, եթէ ինքն ևս կաթողիկոս լինէր: Բայց աւելին կայ.

«Զաղթամար օրհնել ետուր, նա տո՛ւր օրհնել զմեզ այլ: Վասնորոյ և մեք այժմ մեր եպիսկոպոսներովս մինչև մեծ ժողով լինի,

զի կաթուղիկոսն ժողովէ, նա հրաման կուտանք և վերցնենք զայն նզովնին և զանէծքն... Եւ հրաման կուտանք և կու օրհնենք, որ ձեր երիցանին ջուր խառնեն...»:

Վերոյգրեալ «նա տուր զմեզ օրհնել» խօսքերը ցոյց են տալիս, որ հեղինակը կամ եկեղեցական չէ և կամ Հայոց եկեղեցուց անջատուած (կամ օտար) ոմն է: Այդ հաստատուում է այլ տեղ ևս, զորօր. «Եւ մեր ամէն նոեֆով ընկերօքն մնացաք մինչև ամէնքս ի մի տեղ գալով մեր գրենօքն և ընկերօքն: Ապա առ այժմ կուլիչեցնենք մեր ընկերացն և եկեղեցականցն, և ձերոցդ, վասն որ չմնանք ի բանադրանք»:

Եւ դարձեալ. «Դու զայդ մեծ սէրդ արարեր Աստուծոյ շնորհօքն, և թէ զայդ այլ կարես առնել, որ զմեզ օրհնել տաս և Աստուծոյ եկեղեցւոյն միաբանես, նա համարեա, թէ Քրիստոս ես զմեծի դժոխոցն արեամբ կու ազատես քեզ հոգով և մարմնով ծառայք և միշտ աղօթողք և օրհնողք, զի եղեր մեզ առաքեալ և լուսաւորիչ, և երանելի եղև քո ամեն ազգն»:

Սակայն բաւական է և շատ է այսքանս:

Այս թղթի անհարազատութեան ուրիշ արտաքին վկայութիւններ գտնում ենք նաև Սոյ ամբոխման կարծեցեալ վճիռների մէջ, որպէս յիշուեցաւ: Պալիէնցի պատմութեան մէջ թղթին հետեւում են դոքա. նախ դնում է սա Գրիգոր Անաւարզեցու մահուան և Կոստանդնի գահակալութեան (ի թւին Հայոց ԶԾ !?!) պատմութիւնը, հապա դնում է յիշեալ վճիռը: Մեզ կմնայ դիտողութեան ենթարկել այդ ևս և ապա դիմել ուրիշ պատմութիւնների: Արդ, 1307 թուի արքայական վճռի մէջ, ըստ Պալիէնցի աւանդածին, ասուած է հետեւեալն, որ ակնյայտնի հերքումն է այդ թղթի հարազատութեան.

«Հայցուած և զխնդիր լի իմաստութեամբ, մանաւանդ թէ զհոգեւորական և զաստուածային իր, զոր քրիստոսագօր և բարեյաղթ թագաւորն Հայոց Լէոն ջերմ եւ եռափափագ խնդրեաց ի սրբազան կաթողիկոսէն Հայոց Տէր Գրիգորիոսէ հոգալ վասն միաբանութեան կարգաց և աւանդութեան սրբոյ եկեղեցւոյն Քրիստոսի, որպէս զի ընդ մեծի եկեղեցւոյն Հռովմայ և այլ սրբազան և ուղղափառ եկեղեցեացն Քրիստոսի և Հայաստանեայցս եկեղեցի կալցէ հաղորդութեամբ աւանդութեամբ և տօնիւք, որպէս զի եկեղեցի մի մարմին անարատ ս. եկեղեցին, յօդեալ ի մի ճշմարիտ գլուխն ի Տէրն մեր և Աստուածն Քրիստոս, զոր իբրև տեսեալ երիցս երանեալ ս. հայրն մեր Տէր Գրիգորիոս, ծանեալ այսպիսի խնդիր ի Հոգւոյն Սրբոյ ազգեալ ի սիրտ եւ յօգի բարեպաշտ արքային Լէոնի յոյժ լցեալ խնդութեամբ վաս-

նորոյ ի յօժար կամաց եւ ի սրտէ սկիզբն այսմ աստուածային իրողութեան, մեծաւ քննութեամբ եւ խուզմամբ փորձեալ: Եւ տեսեալ ի հարկաւորացն գոյ ի ս. խորհուրդն ի կիր արկանել զժողովն, եւ մերս եկեղեցւոյ աւանդեաց ունել, որպէս եւ այժմ ունի մեծ ս. եկեղեցին Հռովմայ եւ այլ եւս սրբազան եւ ուղղափառ եկեղեցիքն քրիստոնէից: Եւ զայն վկայութեամբ աստուածաշունչ գրոց եւ հարցն վարդապետութեամբ քննեալ աւանդեաց մեզ: Եւ խոստացաւ, զի ի դիպող ժամու մեծաւ ժողովով հաստատեսցէ յեկեղեցիս Հայոց: Եւ զսոյն կնքեալ աստուածայնօք գրօք եւ աւանդութեամբ ս. հարցն, առաքեաց առ ս. եւ բարեպաշտ թագաւորն Լէոն, որպէս զի ի դիպաւոր ժամանակի ի ձեռն ժողովոյ մեծի հաստատեսցի այսպիսի աւանդութիւնքս ի Հայաստանեայցս եկեղեցի եւ առ բարձունսն թերութեան սորա, մանաւանդ թէ յեղձումն նախանձ եւ ատելութիւն իրին, որ մնացեալ ի սմա ի չարէն:

Եւ քանզի ոչ ժամանեաց ս. երջանիկ հայրն մեր, որպէս խոստացաւ ժողովով հաստատել զայսպիսի մեծ եւ աստուածային իր, եւ տալ իւրում եկեղեցւոյ եւ հաւատացեալ նմա ի Քրիստոսէ հօտին, քանզի վերափոխեալ եղև առ Տէրն մեր Քրիստոս, առ որ անձկացեալն էր: Յաղագս որոյ մեծ եւ քրիստոսասէր թագաւորն Լէոն, որպէս եւ ունէր (հրաման) ի ս. կաթողիկոսէն ժողով առնել, պատշաճ համարեցաւ ժողով առնել...»:

Ուրեմն Գրիգոր Անաւարդեցու հետ գործ ունեցողը Լեոն թագաւորն է եւ ոչ Հեթում. Լեոնն է խնդրում նորանից այդ փոփոխութիւնները, Անաւարդեցին խոստանում է ինքն ժողով գումարել եւ հաստատել այդ ծիսական քանի մի նորութիւնները, վասնորոյ եւ ժողովում է վկայութիւններ՝ իւր փոփոխութիւնները վաւերացնելու համար: Եւ միայն այդ վկայութիւններն է ուղարկում առ Լեոն եւ ոչ Հեթում: Ուրեմն այդ որոշումների հեղինակն անգամ չգիտէ այդ նամակի գոյութիւնը, մանաւանդ որ ապա բերուած վկայութիւնները գրաբար են եւ ոչ աշխարհաբար: Դոքա շատ եւ շատ աւելի են, քան թէ նամակի մէջ, սակայն եւ այնպէս ասուած է որոշման հեղինակից.

«Այլ եւս յոլովք ի սրբոցն խօսեալ են ի ս. խորհուրդս, զորոց զտեսութիւնն գտաք բովանդակեալ լիով ի նամակ սքանչելի հօրս մերոյ Գրիգորիոսի»: Սա չունի նաեւ այն վկայութիւններն, որոնք ըստ յիշատակութեան այլ վճռի պէտք է ունենար:

Իսկ Լէոն լաւ գիտենալով, որ իւր կարգադրութիւնները դուրս են իւր իրաւասութիւնից եւ ոչ մի հեղինակութիւն չեն լինիլ, ԸՆԴՈՒ-

ՆՈՒՄ է իբր թէ Անաւարդեցու հրամանները. «Յոյժ հաւանութեամբ և պատուով ընկալաք զհրամանսս. հօրս, և զսոյն իբրեւ ճշմարիտ և զառաքելական կանոն և զօրինադրութիւն հաստատեցաք յեկեղեցիս Հայոց»:

Իսկ այդ նորութեան հիմունք են ցոյց տալիս ոչ թէ միաբանութեան նպատակն, այլ թէ. «Զի թէպէտ սոյնպիսի աւանդութիւնք և ս. կարգադրութիւնք տէրունական տօնից ի կանուխ ժամանակաց սկսեալ ի Ս. Լուսաւորչէն գոյր յեկեղեցիս Հայոց (???), և պահելը սոյն սովորութիւն բազում և երկար ամօք, և ի պատճառէ իմեքէ բարձեալ եղև: Սակայն արդ ողորմութեամբ և շնորհօքն Աստուծոյ ի ձեռն եպիսկոպոսապետին Գրիգորի և բարեպաշտ տեառն մերոյ Լէոնի ընկալաք վերստին....»:

Ուրեմն սորանով ևս հերքուում է թղթի հարազատութիւնը: Մի և նոյն ժամանակ ցոյց է տալիս, որ այդ որոշումներն իսկապէս ոչ մի իրաւասութիւն չունէին, այլ միայն ընկալուչք էին իւրեանց վճիռներին՝ ըստ իւրեանց խոստովանութեան:

Թէ Սսոյ և թէ Ատանայի արքայական ժողովակաների այդ պատմութիւնը միապաղաղ մի գրութիւն է, այնպէս որ չենք կարող ասել թէ մի կէսը յառաջ է գրուել, միւսը՝ յետոյ: Պէտք է ընդունենք, որ առաջինն ևս երկրորդի հետ միասին է գրուած: Այդ պարզապէս երևում է այն կտորից, որ անմիջապէս հետևում է առաջին անուններին: Ահաւասիկ այդ.

«Եւ յորժամ կատարեցաւ գործս այս աստուածային առաջարկութեամբն և ուրախ եղաք ի Տէր ինքն, որ սկզբնաւորն է և ամենայն բարեաց հակառակ, գրգռեալ շարժեաց զոմն անօրէն ի ժանդ ազգէն, որ կոչի թաթար, Բուլարդու անունն նորա, զոր սակս պահպանութեան երկրիս մերոյ բերեալ եղև. յարուցեալ ի գիշերի միում յանկարծ եկեալ ի վերայ թագաւորին Լէօնի և սպան զնա, ընդ նմին և զթագաւորահայրն Հեթում, և այլ ևս յիշխանացն, և անհնարին աղետիւքս այս վանեալ էաք ի խոր խաւարի, և ի գիշեր տրտմութեան պաշարեալ, ոչ մնայաք խաղաղութեան լուսոյ, և մինչ յայս էաք՝ անյոյս լեալ ի մարդկանէ՝ և առ Աստուած ապաւինէաք և յօգնութիւն Սրբոհոյ Աստուածածնի: Զոր ոչ իսպառ բարկացաւ, այլ ետ մեզ ճիգ օրհնութեան զգաւակն բարի, զեղբայրն թագաւորահօրն Հեթմոյ, զորդին Լէօնի արքային Օշին, զի մի՛ իբրեւ զՍողոմ լիցուք և Գոմորոյ նմանեցուք: Վասնորոյ և կրտսեր գոլով նա յեղբարս իւր՝ խորհրդեամբ առ զօրհնութիւն հայրենի ըստ Յակոբայ և Յովսեփայ Եփրեմի, ծագեաց արև տրտմութեան գիշերոյ և գարուն

զուարթ արար կապանաց ձմերան: Եւ որչափ առաւել տրտմեցաք ընդ վշտին, նա ևս կրկնապատիկ ուրախացաւ ընդ լուծումն նորին, ուստի օծամբ Ս. Հոգւոյն օծաք թագաւոր ի թվիս Հայոց ՉԾԷ: Եւ սոյն կանոնիւս, զոր վերոյ յիշեալ եղև՝ դարձեալ սովաւ առաջնորդէաք ժողովրդեան մերոյ, վասն այսր սկսան ոմանք հակառակիլ ընդդէմ կանոնիս աստուածային և ժողովեալ բազում ի միմեանց սաղրելոյ՝ բազում ամբոխ յարուցին և աղմուկ շփոթման արկին: Եւ աստ զի՞նչ ասեմ զգործ արքայիս մերոյ և զջերմութիւն սորա առ աստուածայինսն, զի ըստ մեծին Յովսեփայ նախանձուն, ըստ Եզեկեայ անուանի բարեպաշտութեան, ըստ Սողոմոնի յարդարիչ տանն Տեառն, ընդ Դաւթի հեզութեան, նաև ճշմարիտ աստուածապաշտից համայնմանից իւրոյ քրիստոնէից, ասեմ զկայսերաց և թագաւորաց, զԿոստանդիանոսի, զՏրդատայ և զԹէոդոսիցն: Զի որպէս նոքա ի ձեռն ս. հարց հաստատող են ուղղափառութեան, սոյնպէս և սա ցրուեաց զհակառակողսն միմեանց: Եւ վերստին ժողովեալ զտէր Կոստանդին կաթողիկոսն բազմութեամբ եպիսկոպոսաց իւրեանց և վարդապետաց և հարց վանօրէից, ամրացուցեալ ընդարձակ վկայութեամբ Աստուածաշունչ գրոց և հարց սրբոց զվերոյեղեալ կանոնն: Եւ ամենեցուն հաւանութեամբ ձեռնադրեալ ամրացուցին ի փառս Աստուծոյ, որ է այդ, զոր ունի կարգս առաջիկայի ի տեսանել:

Սորան հետևում է այս վերնագիրը. «Երկրորդ ժողով, որ եղև յԱտանա քաղաք, ի ժամանակս քրիստոսասէր թագաւորին Հայոց Օշնի և սրբազան կաթողիկոսին Կոստանդեայ ի թվին Հայոց ԷՃԾԸ»:

Ուրեմն այս ժողովակը պէտք է եղած լինի 1309 թուին, և այդ ժամանակ կերեի և դորա վճիռները հեղինակուած: Սա ևս ոչ թէ նոր ինչ է խօսքի ենթարկում, այլ Գրիգոր Անաւարդեցու կարծեցեալ «կանոններն» է վերստին ընդունում կամ թերևս վաւերացնում. ուրեմն արքայականները գործում էին դարձեալ վախճանուած կաթողիկոսի ստուերի տակ՝ խաբէութիւն գործելով: Այս մի նշանաւոր կէտ է, որ ուշադրութիւնից չպէտք է ձգել, որ հասկանանք կաթողիկոսի վիճակը, զի վերջինս չէր կարող ելնել երկու կրակի միջից. արդեօ՞ք ընդունել այդ շինծու կանոնները, թէ ժխտել դոցա ճշմարտութիւնն և հետևաբար սոստ դուրս բերել դոցա հեղինակին, որ իւր նախորդն էր համարւում:

Այդ վերջին վճռի մէջ ասուած է.

«Ճշմարիտ գլուխն և խաղաղութիւնն եկեղեցւոյ սրբոյ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս, որ արար խաղաղութիւն արեամբ խաչին իւրոյ՝

Հաշտեցուցանել զՀայր ընդ արարածս իւր, որ և ասաց ընդ աշակերտս իւր. «Զխաղաղութիւն իմ թողում ձեզ, զխաղաղութիւն զիմ տամ ձեզ»: Նա ինքն՝ որպէս պատուիրան նոր սիրոյ, ետ մեզ՝ սոյնպէս ասելով. «Յայսմ ծանիցեն ամենեքեան թէ իմ աշակերտք էք, թէ սիրեցէք զմիմեանս»: Արդ, նոյն ինքն կամելով և այժմ զմիջնորմն ցանկոյ Հակառակութեան, զոր էր ի Հարէն, բառնալ յեկեղեցւոյ իւրում սրբոյ, և զվարատումն և զցրումն անդամոց իւրոց միացուցանել դարձեալ ի մի մարմին իւր: Եւ ճշմարիտ յօդամբ սիրոյ զամենեսեան կապեալ ի մի գլուխ յինքն Քրիստոս Աստուած մեր: Յաղագս որոյ ապա խոթեալ ի սիրտ և յոգի սրբազան կաթողիկոսին տէր Գրիգոր և քրիստոսագօր և բարեպաշտ թագաւորին Լէոնի՝ զարթուցեալ և զհոգի քրիստոսագգեաց կրօնաւորին Յովհաննիսի, որ էր ըստ իշխեցողութեան պատուոյ պարոն Հայոց և թագաւորահայր, հոգալ վասն սիրոյ և միաբանութեան ս. եկեղեցւոյ և փութալ ի բարձումն խռովութեան Հարին, որոց իբրեւ առեալ զազգումն յոգի անդէն խոցեալ միաբանութեան սիրով ի սիրտ և վաղվաղակի իբրեւ տեառն ի գործ պատրաստական, և իբրեւ ժիր մշակ ի վաստակ և ի սպասաւորութիւն պատուիրանին Աստուծոյ: Սոյնպէս ածին և մոռնին զանձինս իւրեանց ի գործ պաշտաման և հրամանի Տեառն յօժարութեամբ սրտի և կամաց, և զպառակտումն մեր, որ ի մեծ եկեղեցւոյն Հռովմայ և յայլ ևս եկեղեցեացն Քրիստոսի էր յաղագս գոհութեան բաժակին Տեառն:

Արդ, զայսպիսի բաժանումն մեր, որ ի կաթողիկէ եկեղեցոյ, փութեացան բժշկել՝ միացուցանելով դարձեալ զմեզ ի մի կաթողիկէ եկեղեցի սուրբ և ի մի մարմին Քրիստոսի: Եւ վասն զի Հարք ոմանք Հարժեալք ի Հար սրտէ անտի բանսարկուէին յաղագս խռովութեան և Հակառակութեան պատճառի, մանաւանդ թէ բաժանման ի սրբոյ եկեղեցւոյն Քրիստոսի, կանոնեցին կանոնս և գրեցին սահմանս ևս յանիրաւ ժողովս իւրեանց, աւանդելով մեզ յերիսս յայսորիկ ոչ ունելով հաղորդութիւն ընդ այլ ևս քրիստոնեայսն...»:

Ապա խօսում է վերստին զանազան վկայութիւններով և յետոյ կրկնում է այն, որ Գրիգոր Անաւարդեցին քննել է և կանոններ գրել՝ փոխելով մի քանի պաշտական և տօնական կարգեր, բացի սրբերի և այլ ազգային տօներէ: Կրկնում է նոյնպէս, որ այդ գրելով ուղարկել է առ Լեոն թագաւորը, նման առաջին պատմածին: Պատմում է նոյնպէս, որ բազմաթիւ խռովութիւններ են եղել դորա դէմ և Հակառակել են, ասելով, որ այդ փոփոխութիւնները Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի առաքելական կանոններին ընդդէմ են: Վասնորոյ

և Օշին յայտնել է Կոստանդինին և հրաման հանել «ընդ ամենայն տեղիս տէրութեան իւրոյ» եղած եպիսկոպոսներն, վարդապետներն ու հայրերը ժողովուրդին և «չարը» վերացնեն: Եւ հաւաքուելով հաստատում են նոյնը՝ տեսնելով, «զի ըստ հետի և շաւղաց ս. Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին և առաքելական կանոնացն էր, և ոչ որպէս նոքա ընդունայնաբանէին....»:

Ուրեմն երկու վճիռները մէկ են համարւում և դրուել են յանուն Գրիգոր Անաւարդեցու, որով ժխտում են թէ՛ վճռողների և թէ՛ Կոստանդին կաթողիկոսի իրաւասութիւնը, թէև չենք կարող և ասել, թէ վերջինս համախոհ եղած լինի լիապէս: Իսկ թէ Անաւարդեցին արդարացնում է դոցա զրպարտութիւնը, չենք կարող և ոչ մի տուեալով ապացուցել: Այդ զրոլթիւններն ուղղակի Լևոն և Օշին արքաների հեղինակութիւններն են: Իսկ շուրճ 1308-ին կեղծ թղթի գրողն է Անաւարդեցու մի ազգականն, որ ուղղակի զրպարտում է իւր քեռուն, իսկ ապա այլք են այդ թուղթը Անաւարդեցուն վերագրել:

Բայց այսով չէ վերջանում մեր ասելիքը: Դեռ մնում է մի բան ևս. արդեօք ի՞նչ էր այդ որոշումների նպատակը: Մի՞թէ միանալը Հռովմէական եկեղեցու հետ, որպէս ասում են Հռովմէականները: Քա՛ւ լիցի, այդ ուղղակի ստախօսութիւն է, որ հերքւում է նոյն իսկ իւրեանց յիշած և վերև խօսուած զրոլթիւններից:

Այդ որոշումների և գլխացաւանքների նպատակն էր միմիայն մէկ միաբանութիւն հաստատել բոլոր քրիստոնէական եկեղեցիների մէջ, որպէս զի գոնէ արտաքին յարաբերութիւնների մէջ սէր լինէր և հաղորդակցութիւնը հեշտանար:

Որ այդ այդպէս է, տեսանք նաև վերև քանիցս անգամ. ոչ մի տեղ չէ ասուած, թէ պէտք է Հռովմէական եկեղեցուն հետեւել, այլ բոլոր եկեղեցիներին: Այս ձգտումն եղել է ի հնուց, նոյն իսկ Ներսէս Շնորհալու ժամանակ և քրիստոնէական գաղափար է, թէև անիրագործելի է և մարդկային ինքնասիրութեան պատճառով շատ և շատ վնասակար է իւրաքանչիւր փոքր ազգի համար: Մինչև անգամ թաթարաց խաները յորդորում էին քրիստոնեաներին միանալ թիւրքերի դէմ, ուստի և պատգամ էին ուղարկում առ բոլոր քրիստոնեաները: Վասնորոյ և յիշեալ որոշումների մէջ շարունակ կրկնւում է. «Որպէս և այժմ ունին տիեզերական և մեծ եկեղեցիքն, ս. և մեծ եկեղեցին Հռովմայ և Կ. Պոլսի, Աղեքսանդրոյն և Անտիոքայն և Երուսաղէմին», «որպէս և այլ քրիստոնեայքն ունին» և այլ նման խօսքեր: Մինչև անգամ կեղծուած թուղթն ասում է. «Մերն առ մեզ

մնասցէ մինչև ցայժմ», ուզում է միայն հաղորդակցութեան արգելքները վերացնել «և ընդունիմք զամենայն քրիստոնեայք զՀռոմոց եկեղեցւոյն, զի այն մերձ է առ Աստուած որպէս աթոռոցն.... և զպատրիարզն և երկրպագեմք, զի Քրիստոսի ս. անուամբն քրիստոնեայք կոչին ուղղափառ»: Ուրեմն յորդորում է յարմարեցնել և ընդունել այլոց ևս Հայոց եկեղեցու մէջ: Իսկ այն դաւանանքները, ծէսերն ու տօներն, որոնք արգելք չեն և ուրիշ եկեղեցիներում ևս զանազան են, չէ թոյլատրում փոխելու: Միայն այդպէս էին ապաւինում լատինաց, յունաց, հայոց և ասորոց, այլ և մինչև անգամ Հաշիշների (մահմետական աղանդ) մէջ միաբանական սէր և հաղորդակցութիւն հաստատել, որպէս զի միացած կռուել կարենային թշնամեաց դէմ:

Դարձեալ ասում եմ՝ եկեղեցական միաբանութեան այդ ձգտումներն եղել են ոչ թէ ըստ ոմանց բաղձանաց՝ Հռովմայ հետ միանալու, այլ բոլոր քրիստոնէական եկեղեցիները միացնելու համար «ի մի գլուխն Քրիստոս»՝ այդ ևս քանի մի արգելքները վերցնելով:

Այժմ տեսնենք թէ այդ ձգտումների հակառակորդներն ինչ են ասում:

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ա ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ՄԻ ԹՈՒՂԹՆ ԱՌ ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐԸ¹

Հայոց պատմութեան հետազոտութիւնը յառաջադիմութեան ճանապարհի վրայ չէ, ոչ միայն այն պատճառով, որ գրչագրների միջից նորանոր աղբիւրներ չեն հանուում և չեն հրատարակուում, այլև վասն զի հայոց պատմութեամբ պարապողները բաւականանում են սովորաբար Մխիթարեանների գրուածքներին կրկնելով: Դոցա գրուածները թէ՛ գիտութեամբ, թէ՛ անգիտութեամբ դաւաճանել են հայոց պատմութեան աղբիւրներին և, մանաւանդ, ճշմարիտ գիտութեան: Այդ բոլոր հեղինակութիւններն առհասարակ չէ կարելի ուրիշ կերպ գործածել, եթէ ոչ մանրամասն հետազոտութեամբ, ըստ որում գուցէ այդպիսով օգտակար լինեն: Սակայն այդ դէպքում ևս հանգամանքները չեն ներուում, վասն զի այդ աշխատութեանց գրողներն երկար ու ձիգ շարադրուում են, վստահանալով, որ ընթերցողը կհաւատայ իւրեանց գրուածին և պէտք չի ունենալ աղբիւրները ճանաչելու, վասնորոյ և չեն նշանակուում այն տեղերն, որտեղից օգտուում են կամ օգտուած են համարում: Հանգուցեալ Ստեփաննոս Պալասանեանն անգամ, որ երկար ժամանակ յարմարութիւն է ունեցել մշակելու իւր պատմութիւն և հայոց պատմութեան դէպքերի մի ընթերցանելի ամփոփումն տալու, որ իւր նպատակն է եղած, դարձեալ չէ օգտուել բուն աղբիւրներից, չէ նշանակել իւր գրքի մէջ այնքիկ, որոնցից օգտուել է, այլ միայն հետեւել է Կարապետ վ. Շահնազարեանի հայերէն ծրագրին², ընդնմին յենուել է սովորաբար Չամչեանի պատմութեան վրայ գրեթէ կոյր գկուրայն: Հարկաւ, ամեն ոք կասէ, որ նա ևս այնքան է կատարել, որքան կարացել է, սակայն մեր նպատակը չէ դատապարտել անցեալներում ըստ իւրեանց կարեաց գործողներին, այլ նորերի ուշադրութիւնը զարթեցնելու: Վիեննայի Մխիթարեաններն արդէն սկսել են գիտնական ճանապարհով յառաջ գնալ, և կարող ենք յուսալ, որ հետզհետէ դուրս կգան իւրեանց նախորդների մթնոլորտից: Անշուշտ, Կովկասի բանասէրներն ևս կմտնեն ինքնուրոյնութեան մէջ և, հայոց

¹ «Արարատ», 1892, էջ 944-973, 1044-1058:

² Ծրագիր պատմութեան Հայաստան աշխարհին և տեսութիւն հին Հայաստանի և նրա այժմեան վիճակի վրայ: Տիփսիս ի տպարանի Գաբրիէլի Մելքումեանց և Համբարձումայ Էնֆիանճեանց, 1863:

պատմութեան բուն աղբիւրների վրայ հիմնուելով միայն, կնպաստեն դարաւոր հայ ժողովրդի ուսումնասիրութեան զարգացման:

Հայոց պատմութեան մէջ Ռուբինեանց շրջանը շատ անորոշ է մնացել, և նորա մանրամասնութիւնք լիովին տակն ու վրայ: «Արարատ»-ի թերթերի մէջ գրիչ շարժելով՝ իմ նպատակս եմ դնում հայոց պատմութեան, մանաւանդ այդ շրջանի, ոչ միայն զանազան հարցերն ըստ պատեհութեան հետազոտութեան առնելու, այլ և Ս. Էջմիածնի հարուստ մատենադարանում գտնուած անտիպ աղբիւրները հրատարակութեան տալ և միջոց առաջարկել այլոց ևս պատմական հետազոտութեանց մէջ հրճուելու: Ամենից առաջին տեղը կարող են բռնել թղթերը կամ նամակները, զի դոքա գիտութեան մէջ ամենահաստատ աղբիւրներն են կազմում: Սկսում եմ Կոստանդին Ա կաթողիկոսի մի թղթով, որին հանդիպել ենք բազմաթիւ գրչագրաց մէջ: Այդ թղթի նկատմամբ հ. Զարբհանալեանը դիմագրաւում է ասել. «Այն ժամանակներն Հռովմայ քահանայապետին և Կոստանդին կաթողիկոսին մէջ թղթակցութիւններ կ'ըլլային, և թէպէտ ազգին մէջ շատերը կը գտնուէին, որ կաթողիկոսին առ արեւմտեայս ցուցած մտերմութեանը վրայ գոհ էին, բայց գտնուեցան ոմանք ալ որ այլ և այլ պատճառներով դէմ կ'ենային ու չէին ուզեր, որ գործադրուի այն միաբանութեան խորհուրդը, ուսկից թէ՛ եկեղեցւոյ և թէ՛ ազգին մեծամեծ բարիքներու յոյս ունէր Կոստանդին: Ասոնցմէ էր և Վարդան կամ Վարխամ, որ, տեսնելով Հռովմայ հայրապետին նուիրակին թղթերը առ Կոստանդին կաթողիկոս, ինքնիրմէ՝ իբրեւ ի դիմաց կաթողիկոսին, թուղթ մը գրեց առ Հելթում թագաւոր, արեւմտեան եկեղեցւոյն վրայ 15 մոլորութիւններ բարդելով անզգոյշ բացատրութեամբք: Որով ազգին մէջ հետեւող չունեցավ, մանաւանդ թէ կուսակից և համամիտ կարծուածներն ալ հեռացան իրմէ»: (Հին դպրութիւն, Վենետիկ, 1886, էջ 730):

Մի դատողութիւն որ ոչ մի յիմքի վրայ չէ յենում, ինքն ինքեան ժխտում է, վասնորոյ պէտք չկայ այդպիսի սխալների, չեմ ուզում ասել՝ ստերի դէմ ելնելու: Կոստանդին Ա-ի թուղթն արտագրած լինելով դեռ ևս ի Պարիզ ազգային մատենադարանում, դնում եմ այստեղ՝ Ս. Էջմիածնի գրչագրների մէջ գտնուածներից նշանաւորների հետ համեմատելուց զկնի: Ահա վասիկ այդ թուղթն, որ ոչ միայն լույս է ձգում Ռուբինեանց քաղաքագիտութեան վրայ, այլ և դաւանական-պատմական նշանակութիւն ունի Հայոց եկեղեցու համար¹.

¹ Այս թուղթը յիշարկել է Կղեմէս Գալանոս եզուիթն իւր լատինահայ անուանի գրութեան մէջ «Միաբանութիւն Հայոց սուրբ եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն

Թուղթ տեառն Կոստանդեայ կաթողիկոսին Հայոց, զոր գրեաց առ Հեթում թագաւորն ի յաստուածապահ գղեակէն Հռովմայէ ի մայրաքաղաքն Սիս: Պատասխանի թղթին, որ ի պապէն Հռովմայ բերաւ առ թագաւորն Հեթում ի ձեռն լիկատին¹ [legatus-պատուիրակ, դեսպան), որ կոչի Տիմանջ ի թուին Հայոց ՈՂԷ: Գրեցաւ ի ձեռն արդիւնական վարդապետին Վարդանայ յարմար իրս այս:

Քրիստոսապսակեալ թագաւորին ամենայն Հայոց Հեթմոյ ի Տէր խնդալ: Յառաքեալ գրոյդքս ծանեաք գրոյին հրաման, զոր հրամանալ էիք, քաղցր և կակղագոյն առնել պատասխանի թղթին պապուն և նրբատես առնդ տիմանչիդ, որ առաքեցաւ ի պապէն, գտանել զմեզ յետ ՌՄԽԸ (1248) ամի ի գտանելոյս մերոյ ի տեառնէ, կարծեն զՀայոց եկեղեցին աղքատ ի գիտութենէ:

Եւ յայս գիրս գտաք ժԵ սխալ և անընդունակ բան խառնեալ ընդ ճշմարիտսն. է, զոր իմանալով և ի չար կամաց են գրեալ, և է, զի չեն կարացեալ տեսանել զթիւրն:

Առաջինն. գրեալ է, թէ Հռովմայ աթոռն միայն ունի իշխանութիւն ի վերայ երկրի կապելոյ և արձակելոյ, և ծառայութիւն պարտին նմա ամենայն եկեղեցիք: Զայս ընդէր ոչ իմացան, զի յորժամ ախտացան սուրբ առաքեալքն, թէ ո իցէ ի նոցանէ մեծ: Սաստեաց Տէրն և ասաց, թէ այդ հեթանոսաց և անհավատից է բան, այլ ի ձեր միջիդ ոչ այդ լինի: Եւ արդ դոքա լրբեալ սուտ կամին առնել զՏէրն: Եւ Յովհաննէս աւետարանիչն ասէ, Տէր յետ յարութեան փչեաց յառաքեալսն և ասաց. «Առէք Հոգի Սուրբ, թէ զուրուք թողուցուք զմեզս թողալ լիցին, և թէ զուրուք ունիցիք կալեալ լիցի»: Ապա² ամէն առաքեալքն ունին իշխանութիւն կապելոյ և արձակելոյ: Եւ երկոտասան աթոռոցն զմին ետ Պետրոսի: Երեք առաքեալք յերկոտասանիցն և երեք առաքեալք յեթանասանիցն ի Հայք կան, և դոքա ամբարտաւան բարձրայօնութեամբ ասեն, թէ կապեմք զՀայք: Պետրոս նախ ի Կեսարիեա Փիլիպեան հաստատեաց եկեղեցի և ապա յԱնտիոք, և յետոյ ի Հռոմ սպանին, զՊետրոսի Աստուածն յերուսաղեմ խաչեցին. Երուսաղեմ ընդէ՞ր չէ հրամանատու ամենայն երկրի, զայս դոքա մեզ տան ասել, թէ ո՛չ Պետրոսի բանն յետ Քրիստոսի է մեզ, և դոցա վարքն ու բանքն ի Պետրոսէ հեռի է: Եւ

Հռովմայ», յորում և խիստ յարձակման է ենթարկում: Դորա այդ եռահատոր գրութեան քննութիւնը շուտով լոյս կտեսնէ Լիպսիուսի "Jahrbücher für protestantische Theologie,, ամսագրում:

¹ Ս. Էջմիածնի մատենադարանի գրչագիր № 612 ունի «ի ձեռն ծարղիկաթին», իսկ № 544՝ «ծարղիկաթին»:

² Նոյն ունի «այս այլ ինչ քան թէ ամենայն առաքեալքն....»:

մեք վասն դաշանց ուխտի հարցն մերոց դոցա չար ինչ չեմք հատուցեալ¹ և զսխալն ոջացուցանեմք:

Երկրորդ սխալ: Զհոգին ի Հօրէ և յՈրդւոյ ասեն, որ շփոթումն և պղտորումն առնէ մտաց լսողին, և թէպէտ և ասեմք չկա, վնաս ի գրոց ասեմք, բայց ախմարացն ցաւ տայ ի լսելն, լաւ չասելն է: Զի մի է պատճառն Հայր միոյն ծննդեամբ և միոյն ելողութեամբ, և ապա պատշաճ է, որ մի լինի պատճառն յատուկ և յատակ: Եւ Հոգի որդւոյ ասի, զի Որդւովն բաշխեցաւ պարգև Հոգոյն՝ որպէս հայրենի բարիք:

Երրորդ սխալ. երկու բնութիւն ասել զմարդ: Որ թէպէտ և է երկու՝ հոգի և մարմին, այլ ոչ եկեղեցի և ոչ արտաքինքն են երկու բնութիւն ասել մարդ, այլ մի բնութիւն, զի թէ առանձնանան, պակասեաց բնութիւն, զի ոչ զհոգին ասել զմարդ և ոչ զմարմինն, զի ի մի բնութիւն կապեաց զնա Արարչին:

Չորրորդ սխալ. է այս, որ ասեն, թէ միշտ նոր ստեղծանին հոգիք, ապա սուտ է Մովսէս, զի ասէ. «Կատարեաց Աստուած և հանգեալ»:² Եւ Նիւուսացին Գրիգոր ասէ, թէ հնգիցս բիւր մինչ զսակաւն ասացի, ամենայն աւուր մարդ ծնանի, թէ նո՞յնքան հոգի ստեղծանէ Աստուած յաւուրն: Այլ թէ ասեն թէ և մարմինքն նոր ստեղծանին, սուտ են, զի ի ծնողացն ծնանին մարմինքն և ոչ նոր: Եւ հոգիք ոչ յառաջ ասին, ի ստեղծանիլ մարմնոյն և ոչ զկնի, և ոչ ի Հօրէ և ի մօրէ կատարեալ³, այլ անճառելի է վասն նմա բան, զի պատկեր է Աստուծոյ, քանզի որ քան զկերպարան³ սկզբնատպին ունի պատկերն, ապա է պատկեր, զի թէ մեր հոգիս գիտելի էր, և Աստուած անգիտելի, սուտ էր բանն, թէ պատկեր է Աստուծոյ հոգին, այլ և յայլս դոքա լրբին: Հինգերորդ սխալ, որ զՄարիամ կին և կոյս է գրեալ և ոչ աստուածածին, որ յայտնապէս Նեստորին է այս:

Վեցերորդ սխալ և մեծ: «Եղև,- ասէ,- կատարեալ աստուածութիւն հաւասար Հօր»:⁴ Զի ի վերայ Աստուծոյ բանին «եղեալ» ասելն Արիոսին է: Զի աստուածութիւն Որդոյն ոչ է եղելութեամբ:

Եօթներորդ սխալ: «Եղև,- ասեն,- մարդ, որով փոքր է, քան զՀայր»:⁵ Եղևն ասի մարդուկութեան: Իսկ փոքրն, քան զՀայրն, մեծ վնաս է: Զի պակասն, քան զՀայրն՝ չէ Աստուած: Ապա ոչ կարեաց

¹ Նոյն ունի՝ «չարին չեմք հաւատացեալ»: Նոյն է և № 544: Երկու դեպքում ևս հասկանալի է, սակայն ևս առաւել ուղղագոյն համարեցի թողնել ըստ Պարիզեան օրինակին:

² Նոյն գրչագիրն ունի «նկարեալ»

³ Նոյն «զկերպն»:

ի փառս Հօրն ածել զմարմինն, բայց (ըստ) նոց կարծեացն ոչ աստուածացաւ:

Եւ թէպէտ և ինքն ասաց. «Հայր իմ մեծ է քան զիս», չասաց, թէ ես փոքր եմ, քան զՀայր, և մեծն պատճառին միայն է, զի նա ի Հօրէ և ոչ Հայր ի նմանէ: Եւ այն առ անհաւատ հրէայսն ասացաւ, որ հակառակ կարծէին զնա Հօր: Զփառսն ի հայր վերաբերէ և ասէ հակառակն «փառս անձին իւրոյ խնդրէ», իսկ որ խնդրէ զփառս առաքչին իւրոյ, նա ճշմարիտ է, և ի Հօրէ փառաւորիլն ինքն փառաւորէր, զի Որդի էր մեծութեան նորա: Այլ որպէս դոքա յանդգնին, պակասեաց Որդին մարդեղութեամբն: Մի՞թէ զեն եղև նմա. ըստ ճշմարտութեան և ըստ մեզ փարթամութիւն՝ եղև Որդւոյ մարդեղութիւն, որ և յաճախեաց փառաբանութիւն նորա և Հօր և Հոգւոյն Սրբոյ, զի որքան անմարմին էր, երկնայինքն միայն փառաւորէին զնա, իսկ մարդեղութեամբ ամենայն ազգք և լեզուք, զի մեր փրկութիւն է փառք նորա:

Ութերորդ սխալ. երկու բնութիւն և երկու կամք Քրիստոսի ասեն, զի յառաջ զմարդ երկու բնութիւն ասացին. արդ Քրիստոս երկու բնութիւն ասեն, որ ըստ իւրեանց անմտութեան երեք պարտ է ասել: Եւ թէպէտ զայն տգիտութեամբ ասեն գրեալ, սակայն երկու բնութիւն ասելն, զաստուածածինն մարդածին ցուցանէ, և զսուրբ խորհուրդն մարդոյ, միս և արիւն, այլ և յերորդութիւն մուծանէ երկու բնութիւն և երկու կամք, որ է մեծ մեղք:

Իններորդ սխալ, զոր գրեալն էր, թէ զարդարան միայն եհան ի դժոխոց, և եկեղեցի գոչեաց, թէ աւերեաց, քակեաց զդժոխսն և ազատեաց զհոգիսն: Զի թագաւորն արարածոց ի բանդն կալանա՞ւոր մնայր անդ և ու՞մ ասէ մարգարէն, թէ. «Դարձցին մեղաւորք անդէն՝ ի դժոխս»: Եւ զինչ է դժոխքն, եթէ ոչ իշխանութիւն սատանայի ի վերայ հոգւոցն, յորմէ ընկեաց զնա Տէրն: Եւ եթէ ի տեղւոջ ասեն, ոչ հակառակիմք, սակայն աւերեաց զնա տերն, և յաւերն ոչ ոք բնակէ: Եւ թէ մնացին ոք անդ, յայտ է, թէ յայնմհետէ և յաւիտեան անդ տանեն զհոգիսն մեղաւորացն դէք, զոր մի լիցի մեզ ասել:

Տասներորդ սխալ, թէ ի յարութեան առաւել փառաւորեցաւ մարմինն տեառն, և յայտ ասող բանիդ, թէ վասն վարձու չարչարանացն փառաւորեցաւ յետ յարութեան: Այլ մեք խոստովանիմք թէ ընդ յղանալ բանին յարգանդ կուսին և ի խառնիլն ընդ մարմնոյն, փառաւորեցաւ և այլ ոչ յաւելեալ նմա փառք, զի փառք մարմնոյն՝

¹ Պարիզեան գրչագիր՝ «հարստութիւն»: «Զեն» նոյն է, թէ գեան, այսինքն՝ վնաս: Պարիզեանն ունի «Վզեն», որ սխալ է. ես դրի ըստ գրչագրաց մատենադարանիս:

աստուածանալն է: Զի աստուածացաւ և աստուածացեալ ծնաւ, ըստ որում աստուածածին է ծնողն, ապա այլ ինչ մնաց նմա ի փառաց:

Մետասաներորդ. որ զմկրտութիւն յերկուս են հատեալ, քահանայն մկրտէ և եպիսկոպոսն մեռնէ և հոգի տայ¹: Եւ թէ այդպէս է, որ քահանայն չկարէ տալ, ապա զիա՞րդ զհացն և զգինին մարմին և արիւն Աստուծոյ գործէ, կոչելով զհոգին Սուրբ, ոչ ապաքէն մի և նոյն խորհուրդ, զախտի ծնունդն, անդամ Քրիստոսի և զբոյսն հողոյ մարմին և արիւն Աստուծոյ առնելն, նոյն հոգովն, որ զկոյսն մաքրեաց և զՅորդանան սրբեաց, և զիա՞րդ կարէ թողութիւն տալ խոստովանողացն քահանայն հոգովն Սրբով:

Երկոտասաներորդ սխալ, զոր մոռացեալ են յեօթն քահանայա-գործութենէն. զմիւսն օրհնելն, որ է յատուկ գործ եպիսկոպոսի, զի որպէս քահանայն, քան զսարկաւազն վեհագոյն աստիճան ունի, և եպիսկոպոսն երկոքումբք գործովքն, զոր գործէ, վեհագոյն գտանի, քան զքահանայն, քահանայ օրհնէ և միւսն կատարէ երկնաւոր խորհրդովն, որով օծանին ամենայն շնորհընդունակ աշտիճանք և սպասք եկեղեցւոյ:

Երեքտասաներորդ սխալն անընդունակ բան: Որ զերրորդ և զչորրորդ և զևս աւելի մոռանութիւն օրինաւորք են գրեալ և անդատապարտք: Եւ զի՞արդ իցէ անօրինութիւն օրինաւոր. Աստուած ասաց՝ եղիցին երկոքեանն ի մարմին մի, և Տիմանջ լիկատն ասաց. թէ հինգն և վեցն² ի մարմին մի: 318 հայրապետքն զերկրորդն ընդ խղճանօք դնեն, և իննուսունց³ պապն Հռոմայ Փռանգայ զերեքն և զչորսն զևս աւելին առանց խղճի մտացն եթող, զոր այլ սուրբ հարքն և մեծն Աթանաս, որ հոգւովն սրբով վարէին, պնդեցին չլինել քրիստոնէից բողանոց և առանց լծոյ թողեալք, և դոքա զայդ ասեն, բանդ յայդ եկեալ է, որ ով կամի դոցա լսէ և որ ոչ նոցա, որով Աստուած խօսէր:

Չորեքտասաներորդ սխալ ասեն՝ մինչև յորն դատաստանի առնուլ վարձս արդարոցն, որք դասին ընդ հրեշտակս, և անապաշխար մեռելոցն ի ներքոյ տանջանացն մտանել⁴ և չարչարիլ, զոր կոչեն

¹ Հռովմէական եկեղեցում եպիսկոպոսն է միայն դոշմ տալիս, որով համայնքներում գրեթէ ամենայն ինչ կենդրոնացում է եպիսկոպոսների ձեռքում, և համայնքն ու հոգևորականութիւնն այնպիսի մտերմական միութիւն չեն կազմում՝ որպէս Հայոց եկեղեցում: Այս խիստ նկատելի կլինի, երբ ուշադրութեան առնենք Հռովմէական եպիսկոպոսաց իշխանութիւնը զանազան եկեղեցական հարցերում:

² Նոյն գրչագիր Ս. Էջմիածնի ունի «երեքեան ի միարմին մի»: № 544՝ «և երեքն ի...»:

³ Նոյն՝ «իմն ուսոյց»:

⁴ Նոյն՝ «մատնիլ»:

բիրկաթուր: Ապա Քրիստոս յի՞նչ է գալոց ի դատաստան, երբ ի գալստեան նորա վճարեալ է ամենայն ինչ, և ի՞նչ նմանէ այս և իրաւունք, մարմնով արդարանալ կամ մեղանչել, և առանց մարմնոյ փառաւորել հոգւոյն կամ տանջել: Այլ մեք զնախամաքրեալսն այսպէս ասեմք, և զնախահանգչիլն, թէ՛ խոստովանութեամբ կատարեալ հոգիքն, թէ՛ արդարք, թէ՛ մեղուցեալք ի միում տեղուջ կան. մեղուցեալք տանջին միայն վախելով և տրտմութեամբ, զի գիտեն զինքեանս և արդարանան խորհրդով եկեղեցւոյ, և քաւին և սրբին յիշատակօք յետնոյն և աղօթիւք և պատարագօք, և համարեալ է երկիւղն և տրտմութիւն նոցա տանջանք, և արդարոցն խնդութիւն յուսով առաջիկայ երանութեան և վստահութիւն, զոր ունին առ Աստուած, այն համարեալ է նոցա հանգիստ, զի իմացականն հոգւոցն է, ճանաչեն, որոց արժանի են, և խնդան և տրտմեն անդ՝ ուր կանն: Այլ զկատարեալ փոխարէնն ոչ ունին, զօրինակ՝ թէ իցեն տասն այր ի տան միում արգելածք, ի ժամ երեկոյին հինգին ի նոցանէ ակն ունին վաղիւն պսակի, և հինգն հատման գլխոյ, ոչ միապէս գիշերն նոքա անցուցանեն: Այլ խնդութեան և տանջանաց վախճան գալուստն է երկրորդ, և յասելն տեառն՝ երթիցեն նոքա տանջեալք և արդարքն պսակեալք¹: Բայց ասացեալ են և ազգ մի այլ, զոր չէ ընդունած, թէ բուն արդարքն Ռամալ յառաջ յառնեն, քան զապաշխար մեղուցեալսն, և այն ավելի պատիւ է նոցա:

Հինգետասաներորդ սխալ, որ գրեալ են, թէ այնք, որք ընդ հրեշտակս դասեալք են և որք ի բրկատորն, միապէս փառաւորին, և անհաւատքն և մահու չափ մեղուցեալքն ի միում տանջանս կացցեն: Եւ մեք ասեմք, թէ չափ և համար ոչ գոյ զանազանութեան փառաց արդարոցն, ըստ բազմատեսակ առաքինութեանցն, զոր Տէրն հրամայեաց՝ «Ի տան հօր իմոյ օթեանք բազում են», և Պօղոս ասէ. «Այլ փառք արեգականն է և այլ փառք լուսնի. և զաստղ քան զաստղ առաւել փառօք», վասն զանազան հատուցմանն ասէ զայս: Նմանապէս տանջանացն է որոշում, ոմանց հուր և խաւար, կիսոց դժոխք և կիսոց յատակ դժոխոց, կէս սակաւ տանջեալք, և կէսք ոչ տանջեալք, և ոչ պակասեալք և դոքա միայն են ստուգել: Իսկ մահու չափ մեղք, մեք ասեմք, թէ այն է, որ արտաքոյ օրինացն առնէ ինչ

¹ Քաւարանը միայն Դոմնեական եկեղեցու թողութիւն վաճառողների առանձնաշնորհումն է, ուրիշ եկեղեցիներն այդ մասին ոչինչ չգիտեն: Յաճախապատումի պարզամիտ հրատարակիչը կամեցել է ճանապարհ բանալ ընդունել տալու համար, որ իբր Դայոց եկեղեցին ևս քաւարան է ունեցել, ուստի յիշում է նկատողութեան մէջ, էջ 156, խիստ քնքոյշ կերպով՝ հոգոց «կայաններում» եղողներն, «որք զպարտիս յանցանացն չվճարեցին աստ անթերի»:

մի, թէ այս փոքր է չապաշխարեմ, և ոչ խոստովանի և ոչ ապաշխարէ, թուի, թէ այն ֆռանգաց (լատինաց) եկեղեցականք են, որ լոյծ կենօք կան և ապաշխարութեան փոյթ բնաւ ոչ առնեն: Թող երթան իւրեանց զգերանն հանեն և ապա հային ի մեզ: Եւ թէ այս բանիցս կարկատանս սկսանեն յօղել, նա չպակասէ մեզ Աստուծոյ ողորմութեամբն ճշմարտութիւն, զոր ընդդէմ տամք նոցա: Դուք, զոր պատշաճ համարիք, հասկացուցէք ի պատասխանոյս զիւրեանց, և զինչ այլ ասեն, դուք գրեցէք ի մեզ: Թող բերեն առ մեզ զՊետրոս առաքելոյն դաւանութիւն և զՍեղբերորոսին և զՅովիոսին¹ և զայսպիսեաց աստուածազգեաց արանց, և առաջնորդաց զխոստովանութիւն: Եւ թէ չընդունիմք, յԱստուծոյ առնումք զբանադրութիւն և ի նոցունց: Ապա զդոցա արուեստակալեալ առասպելսն ոչ ընդունիմք, այլ և արհամարեմք, և չիշխեն ի վերայ մեր ամենեւին²: Եւ թէ յայս սակս տրտմիս, թէ ի դաշանց հարանց մերոց քակտիմք, նա վասն նոցա չելանեմք յաշխարհականացն սիրոյ և յաղոթելոյ վասն նոցա ոչ պակասիմք, վասն դաշանց³ հարցն մերոց սրբոց և խաղաղութիւն կալցուք ընդ Աստուծոյ և ընդ սուրբ և ընդ անբիծ հաւատս նորա, և ի գառնազգեցիկ զայլոցդ զգուշացուք, որ ընդ Աստուծոյ և ընդ այնպիսի թագաւորին իւրեանց շմորեալ, կամին ընդ մեզ շմորիլ: Թէ ընդ քեզ հաւատ հարցանեն, դու ասա, թէ ես զիմ առաջնորդացն ունիմ հաւատ և զիմ եկեղեցւոյն, և նոցա պարտիմ համարս տալ և ոչ ձեզ: Ու և թ գաւառ են Հայք. են որ աւեր են և են որ ի ծառայութեան կան, թէ ի ցաւ են ընդ Հայոց, թող գան ազատեն և խօսին ընդ Հայոց վարդապետարանսն, որ ոչ բլայթով և խաբէութեամբ ուսուցանեն և ուսանին, և ապա գան առ մեզ, թէ կարեն զնոսա փոխել: Մեք պատուիրեմք, որ ոչ թողուս զճշմարտութիւնն՝ յօժարելով զկնի բազմաց ի կորուստ երթալ, թէ ոչ՝ թող յեսան առնեն և յղրկեն, թէ որպէս աստուածասէր:

Փարիզեան մի գրչագիրն աւելացնում է. «Որք օգտիք ի սմանէ ծասքելով ի հոգեւոր կերակրոյս՝ իբրեւ զմեղու խորիսխ, յիշեսջիք զսուրբ և զարդիւնական վարդապետն Վարդան զարարողն սորա, ընդ սմին և զպատուական և զբարի մայրն կրօնաւորաց և տառապեալ աղբատաց, զոր գրեթէ Քրիստոսի, զի ինքն հրամայեաց, աղ-

¹ Նոյն ունի և՝ «Գղեստիանոսին»: Սեղբեստրոս գահակալել է 314-335. Յուլիոս 337-352:

² Նոյն՝ «և չիշխենք ամենեւին»:

³ Այս գառնացական դաշնը ծագել է դարձեալ Դռովմայ արուեստակութեամբ (տե՛ս Վարդանի պատմութիւնը, գլ. 3Թ), և ապա հայերին հաճոյ թուելով՝ զարգացուել:

քատ էի և տեսէք զիս: Զոր յուսամ յիւր մարդասիրութիւնն ազատել ի մեղաց, մեզ և յամենայան քրիստոնէից յայնմ ահագին աւուրն և նմա փառք»:

Յիշեցի, որ այս քաջագործով թուղթը լույս է ձգում Ռուբինեանց քաղաքագիտութեանց վրայ և հետաքննական է դաւանական կէտերի նկատմամբ: Նախ քան առաջնի մասին խօսելու, ուշադրութեան առնենք թղթի բովանդակութիւնը: Զպէտք է մոռանալ, որ Հռովմ սովորաբար ջանում էր իւր հակառակորդների տգիտութիւնից օգուտ քաղել, ըստ որում, եթէ ոչ մի միջոցով չէր կարենում իւր աշխարհակալական ձգտումներին գոհացում տալ, սկսում էր դաւանական՝ նոյն իսկ սքոլաստիկական վարկաբանական հարցերով զբաղեցնել նոցա և մոլորեցնել: Մոլորեցնել հեշտ էր այդպիսի դէպքերում, զի հին, մանաւանդ արեւելեան եկեղեցիների սուրբ հայրերը, խոհեմութեամբ արդեօք, թէ ըստ պարագայից բերման, բնաւ չեն հետախուզել անօգուտ հարցեր, որոնք քրիստոնէական փրկութեան համար էական չեն եղած, և որոնք չէին էլ կարող լինել. այդ Հայոց եկեղեցու բախտն է եղել, որի հետեանքն է նորա պարզութիւնն ու հարազատութիւնն, ուստի և միջնադարի եկեղեցականք, նոր զարթոյնով անմիտ հարցերի լուծումն որոնելով հնոց գրուածներում և չգտնելով, իւրեանց տգիտութիւնը վիրաւորուած պիտի գտնէին և գլխի ոյժ տալով, նորանոր դաւանական վճիռներ վերգրէին իւրեանց եկեղեցուն: Այսպիսի մի օրինակ էր և այդ թղթի շարժառիթը. Հռովմ ոչ թէ շատ էր մտածում հայոց դաւանաքի վրայ կամ թէ չգիտէր, թէ հայք ինչպէս պիտի դաւանէին, այլ իւր հարցով դիմում էր դէպի Լուսաւորչի խաղաղ փարախը՝ միայն ջուր պղտորելու համար:

Առ Հեթում թուղթ առաքողն է Իննոկէնտ Դ, որի թղթաբերին անուան կպցրած է երեք գրչագրաց մէջ «ծաղ» նախատական անունը: Ամբողջ թուղթն, ինչպես երևում է այդ պատասխանից՝ եղել է լոկ դաւանական-եկեղեցական՝ լի զանազան խնդիրներով, որոնք չէին կարող հայերից ընդունուիլ: Այդ թուղթը Սուրբ Հոգու բխման մասին չէ եղած, զի Վարդան այդ խնդրի բանակցութիւն յիշում է իւր պատմութեան մէջ քանի մի տարիներ յետոյ¹: Դաւանական հարցերի կուտակումը պապի թղթերի մէջ, ցոյց էր տալիս որ Հռովմ ձգտում էր շփեցնել հայոց: Հեթում, որքան էլ քաղաքական նպատակներ ունենար և կամենար տհաճութիւն չպատճառել այդ «իշխանին աշխարհիս այսորիկ», այսուհանդերձ նա չէր խառնում իւր եկեղեցու սրբազան վարդապետութեան մէջ և յանձնում

¹ Պատմութիւն, Վեցերորդ 1862, էջ 148: Իսկ Սիսուանը՝ էջ 554:

է իւր կաթողիկոսին՝ արժանաւոր պատասխան տալու: Տեղիք չունինք անպատճառ պնդելու, թէ այդ թուղթ ուղարկած լինի Հռովմ, չենք էլ կարող ժխտել այդ՝ յիմնուելով յետա[գ]այ բանակցութեան եղելութեան վրայ, զի Հռովմ գիտէր գորգի տակ խոթել իւրեան տհաճոյ պատասխաններն և անգիտանալ: Քանի որ առ այժմ այդ թղթի պարագաները մեզ անյայտ են, ուստի անցնենք կաթողիկոսի թղթի բովանդակութեան:

Հռովմ իւր բանակցութեան մէջ մի առանցք ունէր, որի վրայ պտոյտ էր գալիս, որքան էլ հեռանար և չըջէր: Այդ առանցքն էր իւր ցնորական աշխարհակալութիւնը: Բաւական էր, որ նա մի երկրում ճանաչուէր իբրեւ «իշխան աշխարհիս այսորիկ», արդէն մնացած հարցերը բարձաթող կանուէին և կթողնուէին ժամանակի մէջ դարբնուելու: Ահա այդ թղթի մէջ ևս այդ կետն առաջին տեղն է բռնում, վասնորոյ և Կոստանդին բարկացած ասում է. «Թէ զՊետրոս ինքեանք ի Հռոմ (??) սպանին, զՊետրոսի Աստուածն յերուսաղէմ խաչեցին, Երուսաղէմ ընդէ՞ր չէ հրամանատու ամենայն երկրի»: Եւ իրաւ, առաջին դարերում Երուսաղէմը բարձր տեղ էր բռնում, և մենք գիտենք հաստատ, որ բոլոր առաքեալները հանգանակութիւն էին անում Երուսաղէմի համար, մինչդեռ Հռովմ դեռ իւր երկունքի մէջ անկամ չէր և, իբրեւ միայն հեթանոսական մայրաքաղաք, առաջնութիւն ստացաւ թերեւ քրիստոնէութեան մէջ հեթանոսական կեդրոն դառնալու համար: Ընթերցողին յայտնի կլինի Հռովմայ ծիծաղելի բանավարութիւնն, որով նա ճգնում էր պնդել իւր աշխարհակալական գերիշխանութիւնը՝ հիմնուելով գլխավորապէս «դու ես Պետրոս և այդք վիմի շինեցից եկեղեցի իմ»¹ խօսքերի վրայ՝ մոռանալով Պետրոսի իսկ խոստովանութիւնը, թէ վէմը Քրիստոս ինքն է²: Այդ խօսքերն ոչինչ չեն ասում, զի վէմը բացատրուած է ԺԶ:16-ի մէջ, սակայն եթէ այդ նպաստաւոր և՛ս լինէր ի նպաստ Անտիոքիայի, զի Պետրոսի ի Հռովմ չեղած լինելն արդէն ցոյց է տուել լիակատար մանրամասնութեամբ հռչակաւոր աստուածաբան ու քննաբանը, Ենայի համալսարանի պրօֆ. Լիպսուսը³:

Ինչպէս որ Աւետարանում ևս նոյն խօսքերն, կապելու և արձակելու, ասուած է և միւս առաքելոց⁴, նոյնպէս և հասկանում է Ս. Գրի-

¹ Մատթ. ԺԶ 18: Յոյնն ունի. «սու էյ Պետրոս, կայ էպի տաուտէ տէ պետրա օյկօ-րօմէսօ մու տէն էկկլէզիան»:

² Ա Պետր. Բ:

³ R. Lipsius, Quellen der Petrusage. Kiel 1872. 7 Petrus nicht in romf, Jahrbücher für protest., Theol., 1876, № 4.

⁴ Մատթ. ԺԶ 18: Յովհ. Ի 22:

գոր Լուսաւորիչ՝ «Առ Պետրոս ի բանս տեառնէ առ ամենայն վերա-
կացուս սուրբ ասացաւ, որք զճշմարտութիւն իրաւ ունի»¹: Սակայն
այս խնդրի վերաբերեալ կայ մի գեղեցիկ գրուածք, որ և տպուած
է յԵրուսաղէմ, 1868, Մխիթար վարդապետի Տաշրացւոյ «Յաղագս
Համապատուեան ժԲ առաքելոցն, ասացեալ բան ընդդէմ այնո-
ցիկ, որ նուազ ասեն զմետասանսն՝ քան զՊետրոս... Ի հրամանէ
Թագաւորին Հայոց Հեթմոյ և ի յորդորմանէ եպիսկոպոսին Կոստա-
ղոնոյ Յակոբայ»:

Սուրբ Հոգու բխման առթիւ Վարդան վճռական չէ խօսում, զի
իչնպէս յայտնի է իւր պատմութիւնից և Վանական վարդապետի
թղթից, հայք այդ ժամանակ սխալուել են, կարծելով, թէ Հռովմ ևս
իւրեանց նման է ընդունում, մինչդեռ յայտնի էր՝ Հռովմայ գլխա-
ւոր աւելացումներից մէկն է *filioque*, – թէ Սուրբ Հոգին բղխում
է Ի Հօրէ և յՈրդւոյ: Այդ չարակարծիք դաւանանքի դէմ կռուեց
չարունակ Յունաց եկեղեցին՝ Փոտ պատրիարքի օրից սկսուած՝
Թ դարում: Այդ դաւանանքն ուղղակի չորրորդութիւն է մտցնում
Երրորդութեան մէջ: Ծեքել սիրողները մեկնում են ըստ հաճոյից Ս.
Գրիգոր Լուսաւորչի խօսքն, թէ Ս. Հոգին է «ի նոցունց էութենէ»
իբր թէ «ի Հօրէ և ի յՈրդւոյ»: Խառնում են նոյնպէս և ելնումն
և բխումն բառերի մտքերը, մի և նոյն ժամանակ սրբագրում են
Ն. Շնորհալու «Առաւօտ լուսոյ»-ն՝ դարձնելով «բխումն ի Հօրէ
բխեալ և յՈրդւոյ»: Հայոց եկեղեցու դաւանանքի ամփոփումն երգ-
ւում է եկեղեցում այսպէս՝ «ի յարաշարժ աղբերէն անհատահոսդ
վտակ՝ կենդանարար Սուրբ Հոգի...»²:

Հինգերորդ, վեցերորդ և եօթներորդ սխալները կամ թիւրիմա-
ցութիւնից են յառաջացած, կամ թէ երկմիտ նախադասութիւնք
կասկածի տեղիք են տուել Հայոց: Միայն վերջինը կապ ունի բնու-
թեան խնդրի հետ, որ ինչպէս յայտնի է, համաձայն չէ Հայոց և
Հռովմէական եկեղեցեաց մէջ. հայք ճանաչում են բնականաբար
«մի բնութիւն յերկուց բնութեանց», իսկ նոքա «երկու բնութիւն ի
մի անձն Բրիստոս» (*in duabus naturis*): Այս նկատմամբ բազմաթիւ
գրուածներ կան Հայոց մէջ՝ սկսեալ Զ և է դարերից. միայն մի քա-
նիսն են դոցանից հրատարակուած և այժմ հազուադիւրս:

Կան մի քանի կէտեր ևս, որոնց մասին պէտք էր խօսել, սակայն
առ այժմ դառնանք միւս խնդրին:

¹ Յաճախապատում, էջ 163:

² Առձեռն Շարական, Ս. Էջմիածին, 1861, էջ 401:

Ռուբինեանց քաղաքագիտութիւնը սերտ կապուած է եկեղեցականների հետ, այդ ժամանակ իշխանական ցեղերից էին մեծ մասամբ բարձրաստիճան եկեղեցականք, որոնք արքունական գործերն առաջ էին տանում, ըստ որում և թագաւորները խիստ գովեստով են խօսում այդ թագաւորական անձանց նկատմամբ, մինչ այն, որ Վահրամ վարդապետ Եղեսացին իւր մի ճառի մէջ գրել է Լեոն Գ-ի օծման առթիւ, ասում է. «Գթութիւն մարդասէր Հոգւոյն Աստուծոյ հանգցէ ի հոգիս ննջեցելոց մերոց, և յարուսցէ զնոսա ի կեանս... մանաւանդ զնախայիշատակեալ նախնիս մեր պսակաւորիս, զՌուբինեանսն, յորոց երանելի Զապել թագուհի, որոյ ողորմութեանն և առատ պարգեւացն՝ որ առ ուսումնականսն, պտուղ է մերս նւաստութիւն, և ևս վեհագունից, քան զիս»¹:

Ամենաբարձր ուսումնականներն ևս նուիրւում էին այդ կոչման, վասն զի, սիրելով իւրեանց ուսումը, միայն այդ աստիճանի մէջ էին կարող ընդարձակ ասպարէզ ունենալ ժողովրդի համարգործելու կամ գրականութեամբ պարապելու: Այդ իշխանագուն եկեղեցականք ինքեանք իսկ համոզուած էին, որ իւրեանց գործն էր ոչ միայն ժողովուրդ կրթել, թագաւորասիրութիւն քարոզել, այլև նոյնիսկ թագաւորներին պահել աստուածային բարոյականութեան սահմաններում, քաջալերել նոցա պատերազմի մէջ, պահպանել նոցա գահն և այլն: Այսպէս է ասում և Վահրամ այդ պաշտօնական ճառի մէջ. «Իսկ եկեղեցական դասուց արժան է զաստուածային օրէնս ի ժամու և ի տարաժամու յունկն թագաւորի լսեցուցանել, անպատկառ և անկառ ի սահման թագաւորական ուղղութեան զնա յորդորել»: Մի և նոյն ժամանակ և «զաշխարհ ի նոցին ի հնազանդութիւն յորդորել. ուսուցանել, ծառայել մարմնաւոր տեառն որպէս Աստուծոյ, և զամենայն հարկ և զիրաւունս առանց տրտնջման յարքունիս վճարել»: Ահա այսպիսի համոզմունք ունէին այդ ժամանակի վարդապետք, վասնորոյ և Վարդան կաթողիկոսի այդ թղթի մէջ գործ է ածում վճռական լեզու և յորդորում է թագաւորին հաւատարիմ մնալ Հայաստանեայց Եկեղեցուն: Նոքա փառաբանում են, բարձրացնում են Ռուբինեանց, «ի ցեղէ մեծին Դաւթայ թագաւորի և Մարգարէի» էին համարում, սակայն երբ այդ թագաւորք խառնւում էին եկեղեցական խնդիրների և ինքնագլուխ վարդապետ ուզում դառնալ՝ ըստ հաճոյից կարգեր փոխելու, աստուածայինն ենթարկելու մարդկային քմահաճութեան, քննութիւններ անելու առանց առ այդ կոչուած լինելու կամ եկեղեցական նախապատրաստութիւն ունե-

¹ «Արարատ», 1869, էջ 101:

նալու, այնտեղ արդէն հայոց եկեղեցականք գիտէին «տալ զԱստուծոյն՝ Աստուծոյ», նոքա ելնում էին և յաւիտենականը պաշտպանում ժամանակաւորի դէմ: Այդ հաստատութիւնն ունի Վարդան՝ քաջասիրտ վարդապետն, որ կաթողիկոսի բերանից բարբառում է. «Մեք պատուիրեմք, որ ո՛չ թողուս զճշմարտութիւնն, յօժարելով զկնի բազմաց ի կորուստ երթալ», ըստ որում համոզուած է որ թագաւորի շեղուիլն իւր նախնեաց շավղից նորան անյոյս կանէ անկման ընթացքում: Ռուբինեանք զգոյշ էին քաղաքագիտութեան մէջ, նոքա օգտուում էին եկեղեցական հանգամանքներից՝ առանց դոցա վտանգի ենթարկելու: Այդպէս արաւ Լևոն Մեծն, այդպէս արին և նորա յաջորդք: Հեռուն չգնանք, վերցնենք հէնց Հեթումին և կտեսնենք, որ նա ուրիշ պարագայից մէջ նոյնատեսակ էր վարւում: Կոստանդին Ա-ի 42-րդ տարին (1262) ուղարկուեց Մխիթար Տաշրացին Աքքա հռովմէական նուիրակին պատուով ընդունելու. Մխիթար գնալով և վէճի բռնուելով՝ ջրում է նուիրակի զառանցական գաղափարները հռովմէական եկեղեցու մասին: Հեթում պատուիրել էր Օշինն առնել նուիրակի սիրտը, սակայն երբ Մխիթար վերադառնում է իւր յաղթական բանակուիւր պատմում, Հեթում հրամայում է նորան «գրով արձանացուցանել»: Մխիթար գրեց այդ և նուիրեց Հեթումին մի ոտանաւորով, որ է այս.

«Ընկալ զընծայսդ իմ զսակաւ,
Զոր ձեզ նուիրեմ արքայ Հեթում.
Վեհ էր խնդիրն քո, քան զիս,
Եւ իմաստնոյ գործ նա այլում,
Զի գեղեցիկ գրէր՝ քան զիս.
Ըստ արժանեաց տեսոյ մտաց քում.
Լեր անարգամեծար առ իս.
Եւ նմանեա աստ տեսուն քում»:

Այնպէս է վարւում և Կոստանդին կաթողիկոսի այն նամակի նկատմամբ. նա յորդորում է նորան «քաղցր և կակղագոյն առնել զպատասխանի թղթի պապուն», որով անհրաժեշտապէս տուած կլինի մի հատուցում անմիտ պահանջներին և յետ մղած արժանապէս, իսկ միւս կողմից չի հարուածիլ իւր խաղաղ կամ նպաստաւոր յարաբերութիւնը հռովմայ քաղաքական հերոսի հետ: Սակայն այդպիսի մի քաղաքագիտութիւն հեշտ չէր և ամենայն մարդի գործ չէր, եկեղեցական խնդիրների մէջ քաղաքական ներողամտութեամբ կամ երկմիտ գոյներով չէ կարելի պատասխան տալ, եկեղեցական խնդիրներում անհրաժեշտ է որոշութիւն և վճռականութիւն՝ առանց

կէտ մի զիջանելու հաստատուածից: «Բարեսիրտ մարդիկ կարծում են, – ասում է ռուսաց մի բարձրաստիճան անձն առ Կեօլնի հին կաթողիկաց ժողովը գրուած թղթի մէջ, – թէ պէտք է կրօնական գործերում զիջանող լինել, չպէտք է իւր, թէև ճշմարիտ, սկզբունքները կամակորուրթեամբ և հոտեութեամբ յառաջ տանել. նոքա կարծում են, թէ պէտք է գնել խաղաղութիւնը (թէև այդ փոխ էլ լինի) ամեն գնով, և առաջարկում են բարեժամական (opportunistische) եղանակով գործելու, բայց նոքա չեն հասկանում կրօնական ճշմարտութեան իսկական բնոյթն: Այդ ճշմարտութիւնը բացարձակ է, ուստի և չի կարող իրաւախոհութիւն տանել (kompromiss) անհրաժեշտների (զաւանանքների) մէջ»: Ուղիղ է նկատում գիտնական Մեօհլէրը, թէ. «Եկեղեցին չի կարող կեղծ խաղաղութիւն կապել, որ միայն ճշմարտութեան վրայ կարէ հաստատուի»: Ո՛չ, բարեժամութիւնն հազիւ արժէք ունի քաղաքականութեան մէջ, իսկ կրօնում և ոչ երբէք. դիպող է Ս. Բերնհարդի ասածը՝ «*Melius est, ut scandalum oriatur, quam veritas relinquatur*», («Լաւագոյն է գայթակղութիւն յառաջացնել, քան ճշմարտութիւնը թողնել»):

Ինչ և իցէ, այն որ ինչ այս Հեթումը պարզ հասկանում էր և յառաջ էր վարում քաջութեամբ, այդ գլուխ բերելու հանճարը չունեցաւ միւս Հեթումը. սա կարծում էր, թէ եկեղեցական հարցերի հետ կարելի էր այնպէս խաղալ, ինչպէս կրօնաւորի սքեմի հետ, որի տակ զինքն նոյնքան անբախտ էր զգում, որչափ արքայական ոսկեգահի վրայ. այդպիսի մարդից ինչ կարելի էր սպասել: Բայց Հեթում Բ մեղավոր չէր այնքան, և մի կողմից հող էր գտել իւր նախորդների քաղաքականութեան մէջ՝ եկեղեցական հանգամանքներից օգտուելու, միւս կողմից տեսնում էր, որ Բիւզանդի թուլամորթ կայսրներն ևս ջանում էին ամեն ինչ զոհել, միայն մի միութիւն հաստատելու համար իւրեանց և պառակտեալ Հռովմայ միջև՝ յոյս ունենալով, որ արեւմուտքից ապա օգնութիւն կգար և իւրեանց ընկնող բազկի տեղը կբռնէր: Մանուէլ Ա (1143–1180) կայսրից սկսեալ՝ մինչև բիւզանդական վերջին իշխողն ոչ մի պատերազմական նախապատրաստութեան չգիմեցին, բացի զբաղուելուց այդ ցնորական և ազգակործան միութեամբ: Մանուէլ առանձնաշնորհումներ էր տալիս լատիններին ի Կ. Պօլիս՝ չմտածելով, որ դորանով գրգռում էր Յուդանաց՝ այն իսկ իւր դէմ: Պապերը համեմատում էին յունաց Ժ կորած դահեկանի, մոլորեալ ոչխարի, հոտած Ղազարոսին, և իբրև թէ ինքեանք Աստուծոյ որդի էին և մօտենում էին ազատելու: Յոյներն եպերում էին դոցա, մինչդեռ կայսրների ինքնահաւանութիւնը չէր

վիրաւորւում: Միքայէլ Պալէօլոգոս և Լիոնի 1274 –ի ժողովը¹ պարզ արտայայտութիւններ են կայսրների բարոյական անկման. Միքայէլ ընդունեց այդտեղ Հռովմայ հաւատոյ խոստովանութիւնն և ստորագրւում է այդ եկեղեցու իշխանին: Պապերն օգտուեկով կայսեր թուլութիւնից՝ սկսան խիստ վարուել յունաց հետ և պահանջել փոփոխութիւնք մտցնել եկեղեցում, թէև սկզբում խոստացել էին այդպիսի ստիպմունքների չդիմել և թողնել եկեղեցին անփոփոխ: Մարտին VI մինչև անգամ բանադրեց կայսեր՝ իբրև «պաշտպանի հերձուածի և հերետիկոսութեան»: Ժողովուրդն այնպէս գրգռուած էր, որ Անդրոնիկոս Բ 1282–ին գահ բարձրանալով, մերժեց այդ միութիւնն և բոլոր եկեղեցիները ջրօրհնել տուաւ՝ սրբազործելու համար միութեան պղծութիւնից: Այնուհետև սրբապղծութիւն էր համարւում Լատինի ներկայութիւնը Յունաց եկեղեցում, ըստ որ նոքա այժմ ևս թոյլատրւում են միայն գաւթում կանգնելու: Բայց այդ վերջ չտուաւ այդ կործանիչ գործին, և 1439–ի Ֆլորենցի ժողովն² ևս Յովհաննէս IV–ի գլխին կապեց իւր նախորդ միաբարոնների անարգանքը: Այդ ձգտումները դեռ շարունակուեցան, մինչև որ 1450 թուին Անտիոքիայի, Երուսաղէմի և Աղեքսանդրիայի պատրիարքները ժողովելով ի Կ. Պօլսի, գահընկեց արին միութեան ձգտող պատրիարք Գրիգորիոս Մամմասին և տեղը հաստատեցին Աթանաս պատրիարքին, մինչև որ վերջապէս թիւրքերը մտան այդ «տիեզերական մայրաքաղաքը»:

Ծիշդ այս ուղղութեամբ էր առաջնորդւում և մեր Հեթումն, որ կարծում էր, թէ արեւմուտքը պիտի փրկեր իւր երկիրը կորուստից: Մինչև անգամ Բիւզանդ, որ խորխորատի զառկայրի վրայ էր կանգնած, որի ոտի տակ փխրուն հող էր և ոչ կարծր ժայռ, դարձել էր կարճատես Հեթումի աչքում յուսոյ տեղիք: Այն, ինչ որ իւրն էր, դորան էր իւր ոյժը պատում և դորան ձեռք մխելով էր ուղղում հաճոյանալ իւր թշնամի բարեկամին, որից, իբրև թէ, օգնութիւն պիտի ստանար ինքն, իւր պետութիւնն, իւր եկեղեցին: Այսչափ էր Հեթումի քաղաքագիտութիւնը, զի Բիւզանդ ևս նոյնն էր մտածում՝ կարծելով, թէ կխաբեր պապին, որ իմաստութիւն ուներ օձին չտաքացնելու:

¹ Այս մասին ընդրածակ պատմում է Hefel, Konziliengeschichte, VI, էջ 103, իսկ գործավարութիւնը՝ առ Մանասի XXXIV, 37:

² Hefel, անդ, էջ 367: Այդ ժամանակի բանակցությունների մասին հրատարակուած է ի Մոսկվա, 1847, մի ռուսերէն գրութիւն, որի հեղինակն է ոմն Գորսկի, սակայն առիթ չեմ ունեցել տեսնելու:

Հեթում Բ-ի այդ չարաքաստիկ գործունեությունն, յորում խաղի է տրուում նորա գահը, նոյն իսկ իւր հպատակ ժողովրդի և անձնուէր եկեղեցականների առաջ, սկսուեցաւ 1292 թուին ծռազատկի պատճառով, երբ կաթողիկոսական աթոռը թափուր էր, Հռոմկլան առնուած էր, և Սիսը պիտի դառնար հայոց հայրապետի վեհանիստը՝ հեռու իւր բնակավայրից, հեռու և իւր հաւատարիմ եկեղեցականներից, արկածների ենթարկուելու համար: Հեթում ինքն իսկ պատմում է այդ իւր ոտանաւորի՝ մէջ՝ ողբալով հանդերձ իւր մեղքերը: Չմանրամասնենք. դնենք այստեղ մի փոքրիկ նկարագրութիւն², որի հեղինակն անյայտ է, ծռազատկի աղմուկների պատճառով գրուած, թէև բուն ծռազատկին միայն քանի մի տող է նուիրուած: Գրողն ականատես եկեղեցական է և, ինչպէս կտեսնէ ընթերցողը նոյն իսկ բովանդակութիւնից, հակառակող է եղած այդ եղելութեանց: Դորան կհետեի և մի այլ նկարագրութիւն, և ապա կշարունակենք մեր դիտողութիւնք:

Վ ա ս ն մ ո լ ո Ր մ ա ն զ ա տ կ ի ն բ ա ն ք

Յայսմ ամի գրութեան տառիս, ի գաւառիս Կիլիկէոյ, էր թուականութեանս Հայոց ՉԽԱ (1292) և եկն եհաս ամն մոլորման, յորում գրեալ է, թէ Յոյնք մոլորին, և մինչ ական ունէաք յայլասեռից կրել մաքառումն, ի տանէ բուսաւ թշուառութիւն, զի ազգս Հայոց պատառեալ ի միմեանց յերկուս բաժանեցան, յանօգուտ վիճումն բերելով, և ոչ կային մնային մինչ ի գալուստ կենարար չարչարանացն, յորում վասն ստուգութեան զատկին լինի լրման լուսնին, այլ զի ի մերոց էր հակառակութիւն, զառաջաւորն արարին սկիզբն թիւրութեան, զայն ոչ ածելով զմտաւ, զի թէ ընդ այլոց ազգաց կամին միաբանել, նոցա առաջաւոր ոչ գոյ, և թէ մերով կամիցին վարիլ սահմանաւ, դպրութիւն Հայոց զառաջաւորն յայտնի ցուցանէ: Այլ և ոչ զայն իմացան, որ թէպէտև բազում պատճառք գոն առաջաւորին, այլ առաւելն մեզ յայսէ հաստատած, թէ յորժամ ել սուրբն Գրիգոր ի Վիրապէն, Ե օր պահք կարգեաց հարուածեալ ժողովրդոցն, և յամենայն ամի շրջագայութեան պահեն ճգնութեամբ: Եւ էր ժամանակն, յորժամ այս կարգեցաւ, այլ վասն հաստատութեան փոխեալ եղև յաստուածազգեաց արանց և եդաւ ի ձմեռնային յեղանակն, զի հիմն լիցի հաստատութեան զատկին, զի անտարակոյս եղիցի

¹ Տե՛ս «Արարատ», 1869, էջ 39:

² Մատենադարան Ա. Էջմիածնի, թիւ գրչ. 544:

ամենայն ումեք, յորժամ զհիմն հաստատ պահեսցին: Եւ զի յայսմ ամի ի կիւրակէ եկն յառաջաւորն, զոր պարտ էր ի միւս կիւրակէն անցուցանել, ըստ գրեցելումն, ոչ անցուցին, այլ ի նոյն արարին և պահք քարոզեցին, և զոչ հնազանդեալսն պատուհասակոծ առնէին: Եւ արդ, եթէ Յոյնք ուղիղ են, նոքա ուտեն և ոչ դատապարտէ, վասն որոյ և զմեզ յուտելն ոչ էր պարտ տանջել: Նա և զայն պարտ էր ածել զմտաւ, թէ յորժամ յայսմ ամի զառաջաւորն, որ ի կիւրակէ եկն՝ ի միւսն ոչ անցուցին, յայլ ամսն որքան ի կիւրակէն, զատիկն մեր ծուռ գայ՝ ուրիշ յայլոց ազգացն, զամենայն ամսն զայնոսիկ որչափ ի կիւրակէ հանդիպի, և թէ զայլսն փոխեն և զայս մինս ոչ՝ անիրաւութիւն է, զի գրոց սահման զայս ոչ գիտէ: Եւ զի լրումն զատկին ի կիւրակէ էր, բազում հնարիւք ջանային յետս նհանջել, ոչ յիշելով, թէ առաջաւորին պատկեր աւուրն զաւագ լրումն ցուցանէ, զոր թէ թիւրել կամէին՝ նախ զհիմն պարտ էր խորել: Եւ թէ գրեալ էր՝ յայսմ ամի Հայք մոլորին, յիրաւի էր մեզ ժողովս առնել և հնարս հայթայթել: Ապա թէ զՅոյնս ասէ մոլորեալ, զՀայք ընդէ՞ր էր պարտ մերոցս ամբոխել: Բայց քանզի օրէնսդիր արտաքինք էին եկեղեցւոյ և ոչ ներքինք, բռնութեամբ զկամս իւրեանց կացուցանէին, և առաջնորդք զմիտս կամեցան հաճել զհրամանատուաց, սպառնային ընդ բանիւ առնել զոչ հնազանդեալսն, զոմանց զկարգս լուծին զեկեղեցականաց, և զոմանս ահացուցանէին: Վասն որոյ յաղագս կրկնակի սպառնալեաց ի գաւառիս յայսմիկ բազումք զարհուրեալ յանձն առին զխոտորումն, ոմանք տգիտաբար, և կէսք վասն սպառնալեաց: Բայց գրեթէ խղճիւ ունէին զթիւրն, կամք ամենեցուն յուղիղն փութայր, վասն որոյ տրտնջէին և նախատէին զբռնադատողսն:

Յոլովք թաքնաբար ունէին զճշմարտութիւնն, և սակաւք այնոքիկ, որք յայտնի և համարձակ կարացին խոստովանել: Վասն որոյ ճաղանս և եպարանս բազումս կրէին ի սիրելեաց և ի բարեկամաց. իբր զապուշս և զանմիտս, զի էին, որք թելադիր լինէին թաքուն ունել զճշմարտութիւնն, և յայտնի ոչ խոստովանել: Եւ էր յայսմ վայրի զոմանս խղճատանջ եղեալ, զի ոչ կարէին մատնել զճշմարտութիւնն: Վասն որոյ հաչէին և հառաչէին՝ աւաղելով զբերումն ժամանակին՝ ստգտանելով զպատահումն ինքեանց այնր դիպուածոց, տարակուսէին վասն ելից իրացն, փափագէին յայտնի հալածչաց օտարաց, քան թէ այնպիսեանց մերոց, որք ստութեան իբր ճշմարտութեան ջատագով լինէին դիմադրութեան զայս պարտ էր խորհել, եթէ քրիստոնէական հաւատ ի կամքն է և ոչ բռնութեամբ, զի Տէրն

բանիւ հրամայեաց քարոզել, և ոչ թէ հարկաւ բռնադատել, որպէս և յԱւետարանին վերածայնէ՝ ձեզ ասեմ, որ լսէքդ, զի թէ բռնադատել պարտ էր ի ճշմարտութեան հաւատս, Տէրն զգուստր թագաւորի էր ընտրեալ ի մայրութիւն իւր, և յաշակերտութիւն զմեծագոյն իշխանս կոչել, որք սրով և բռնութեամբ էին զաշխարհս ի հաւատ ածել ակամայ, որպէս կռապաշտ թագաւորք սաստիւ հրամայէին տանջել, որք ոչ զոհէին, այլ զի ակամայ հաւատոց մարդ վարձս ոչ առնու, վասն որոյ Տէրն ի կամսն ապաստան արար, և նպաստ լինել ուսուցանելով միայն է պարտ, այլ ոչ բռնութեամբ: Եւ դարձեալ, թէ վասն սիրոյ և միաբանութեան ընդ այլոց ազգաց զայս առնէին, պարտ էր տեսանել մտաւոր աչօք, թէ՛ խաղաղութիւն էր մեծ, թէ՛ թշուառութիւն, ընդ այլոց ազգաց ջանալ սէր կապել և զազգս մեր բազում խռովութեամբ վրդովել: Նաև յառաջ ստուար վիմօք հիմն հաստատել պարտ էր, և ապա մանրագոյն քարամբք շինուած կատարել, զի այն, որ ասէր՝ թէ Յոյնք հին են (?) ի հաւատս և Հռոմայ եկեղեցին մեծ է, նոցա գատիկն ճշմարիտ է և մերս սուտ, իմանալ պարտ էր, թէ եկեղեցի մի է յաշխարհի և մի եկեղեցին մեծ և փոքր ոչ կարէ լինել, որպէս մի կենդանին ինքն ինքեան մեծ կամ փոքր ոչ կարէ հանդիպիլ: Եւ եթէ զմարմնական փառսն մեծ ասացին, ապա ի մերում ժամանակիս, քան զազգս նետողաց մեծ ոչ գոյ, և թէ քարամբք բարձրաբերձ շինուածք մեծ ասեն, նա յովով եկեղեցիք յարեւելք մեծամեծ տեսանին: Եւ է՞ր է, որ ի գատիկն իրաւ համարիմք զՅոյնք զՀռովմայեցիսն, գնալով ընդ նոսա, և ի ծնունդն և ի խմորն և ի ջուրն և յերկու բնութիւն ասելն՝ սուտ առնելով ի բաց կամք. նախ զմեծն պարտ էր հաստատել և փոքրագոյնքն դիւրաւ գային զկնի:

Այլ և ազգիս Հայոց քահանայապետութեան և թագաւորութեան զօրինադրութիւն, նախ պարտ էր յԱշտիշատ Տարօնու հաստատել և ի Վաղարշապատ, յԵկեղեցեաց գաւառ և ի Դարանաղեաց, որք աւելի ունին, քան զվեց հարիւր գաւազան կարգեալ և ապա մասնաւորս Կիւլիկէ յանդամսն յօդէր, և թէ անփոյթ առնեն զարեւելից, ապա ո՞ւմ կոչին քահանայապետ կամ թագաւոր. այլոց ազգաց տիրել ոչ կարեն, և Կիւլիկէ գրեթէ բազում ազգօք լրանայ, և ուր կառուցեն զկամս կամակորս: Եւ տէր Ներսէս և եղբայր նորին հանապազ արեւելեօք են պարծեալ առ Յոյնս, որպէս գրեալ կայ ի թուղթսն ինքեանց, զի որ բազում ունի զընդ ձեռամբ անկեալսն, մեծ կոչեսցի տէրութիւն, և որ սակաւ՝ փոքրկութեամբն արհամարհեսցի յամենեցունց:

Սուրբն Ներսէս շառաւիղն Լուսաւորչին մերոյ, գրեալ է ի մարգարէական բանս իւր, թէ. «Ի վերջին ժամանակս թագաւորք Յունաց զպատերազմաց ոչ հոգայցեն, այլ ի հաւատոյ քննութիւն պարապեսցին», և զայս տեսաք ի մերումս ժամանակի, մերոցս զնոյն առնել:

Եւ գիտել պարտ էր, եթէ թագաւոր յաղագս ընդ ձեռամբ անկելոցն դատի ի տեսունէ, յորժամ յարտաքին թշնամեաց ոչ պահեսցէ, իսկ զհաւատոյ բանն եկեղեցւոյ զլուխն հոգասցէ: Եւ արդ, զի՞նչ օգուտ է զմօղուկս քամել և զուղտս կլանել, զոր՝ յայլազգ քրիստոնէքն մեծագոյն բարիս տեսանել, անփոյթ առնել, և փոքր հեշտութեանց հետեւել: Եկեղեցւոյ պայծառութիւն սահմանեալ և եկեղեցի կամ եկեղեցականութիւն ոչ տեսանի, քահանայապետութեան խնդիր ոչ լինի, մոլորումն ժողովրդոց ոչ հոգասցի, և զի՞նչ օգտեսցեն մասնաւոր պայծառութիւնքն: Քահանայապետ, զոր ոչ բարեպաշտ գիտէ և ոչ յոռի, վաղվաղակի աստուածաբան ձեռնադրէ, և զսիմոնեանն պարտ է լուել և ոչ յիշել, որք վաճառեն զչնորհն, որոց բեկումն ժողովրդեանն ոչ ցաւէ և ոչ վասն խրատու հոգք լիցի: Վարդապետութիւն միայն ի տարեկանս լինի, և յարքունիս և ռամիկք բնաւ զրկեալք ի մխիթարութենէ գրոց սրբոց: Քահանայք երեք և չորք ի միում գեղջ և գոնէ զերգս երից մանկանցն ոչ գիտեն. բացի տօնէ կամ ի զատկէ պատարագի հոգ ոչ լինի, յաւուր կիւրակէի քահանայ յեկեղեցոյ դուռն ոչ տեսանի, Աւետարան ոչ ընթերցցի, եկեղեցի սարգիստամբք լցեալ, զգեստք փռչտեալք, կամ ցեցակերեալ, կամ բնաւ անզարդեալ, հաղորդութիւն խորհրդոյն բորբոսնեալ կամ ի մկանց ծախեցեալ, քահանայք և առաջնորդք գայթակղեցուցանեն և ոչ շինեն զհաւատս:

Օրինադրեաց Աստուած մարգարէիւն պատուել զօր շաբաթուն, զի ժողովեսցին ի ժողովրդանոցսն, և ընթեռնուին քահանայքն զօրէնս և զմարգարէսն, և աղօթից և վերածնութեան պարապեսցին: Իսկ մերս քահանայք յաւուր կիւրակէի ո՛չ միայն թէ Աւետարան ոչ ընթեռնուն ժողովրդեանն կամ զպատարագն խափանեն, այլ բնաւ անփոյթ առնեն զմեղուցելովքն, և յաւուրս կիւրակէի քահանայ առաջնորդէ ժողովրդեանն ո՛չ յարգարութիւն և ի դրունս եկեղեցւոյ սրբոյ, այլ ի վաճառարանս և ի փողոցս ի կատակերգութիւնս և յարբեցութիւնս, ի թատերս և ի ծաղս, զոր մանաւանդ բարիորդ էր յաւուրս միաշաբաթու գործել իւրաքանչիւր ումեք զգործ իւր լուրթեամբ, քան թէ այնպէս պարապումն առնել ի չարիս, և զաւուրս սրբութեանց մեղօք վճարել, և զհարկ վաճառոյն յերեք շաբաթոյ

սահմանել, գոնէ յաւուրս միաշաբաթեւ յեկեղեցիս դիմեսցին, թերեւս պատարագ մատուցի, կամ աւետարանական հրամանքն ընթերցցի և բանաւոր հաւատքն զգաստասցին, ի զղջումն եկեսցեն և ի յոյս հաստատին և ծանօթասցին կարգաց և կրօնից քրիստոնէութեան: Այլ ժողովրդականքն զայս ոչ գիտեն և ի քահանայիցն ոչ դաստիարակին, վասնորոյ անտերունջք շրջին, զի քահանան եղև իբրև զմի ի ժողովրդենէն, մանաւանդ թէ առաւելու ի չարիս, և ի նոյն բանայ ճանապարհ՝ բազմաց տալով համարձակութիւն: Եւ այս ընդէ՞ր, զի ահ և երկիւղ յառաջնորդաց ոչ ունին, վասն զի և նոքա ի թիւրն ընթանան, իսկ ժողովրդականքն ամալիք, թափառականք, կորզացեալք մտօք, մոլորեալք ի գիտութենէ, զխոստովանութիւն ոչ գիտեն, զի ոչ են խրատեալ, յեկեղեցի ոչ դիմեն, զի ոչ են ծանօթացեալ, զաղօթս և զարտասուս ոչ ճանաչեն, վասն զի ոչ են վարժեալ, ի պատարագ ոչ փափագին, զի ոչ են ուսեալ: Լուայ յումեմնէ, զի պատմէր զմարդոյ՝ վկայեալ ի հարազատ եղբօրէ իւրմէ, զի հնգետասանամեայ գոլով և դեռ զպատարագն չէր տեսեալ յեկեղեցեւջ, և զայլ ումեմն, թէ տասն ամ աւելի էր որ մարմնոյ և արեան Տեառն չէր հաղորդեալ: Աւա՛ղ, թշուառութեանս ո՞վ ոչ ողբացէ զմեզ վասն այսպիսի չարեաց, կամ ո՞րպիսի գեհեն ոչ ընկալցի զմեզ վասն այսր յանցանաց: Զայս պարտ էր հոգալ, զայսպիսի վէրս բժշկել, զայսպիսի ախտս առողջացուցանել, զասպիսի ցաւս փարատել, այսոքիւք նախանձել ընդ այլ քրիստոնեայսն, որք հլուք և հնազանդ են պատուիրանացն տեառն, երազ ի խոստովանութիւն, ջերմ յապաշխարութիւն, յորդոր յունկնդրութիւն, զի թէ զայսոսիկ ունէաք, թէ և յայլ իրս թերի գտանէաք, ոչ ինչ գոյր վնաս, և որովհետև զայս ոչ ունիմք, թէ և արեգական նման փայլեցուցանէ ոք զարտաքին սովորութիւն, ընդունայն է և ի զուր է: Զի զորօրինակ, թէ ումեք յոտից մինչև ցլուխ ախտիւք ի զանազան վիրաց լցեալ իցէ մարմինն, և նա զհեր գլխոյն վարսակալօք պճնիցէ, ունայն և ընդվայր է, և ծաղր լինիցի տեսողաց. այսպիսի իմն է և մերս այժմունս ոմանց նորաձեւութիւն, որք հակառակութեամբ ջանան զիւրեանց կացուցանել զկամս, զի ի նուաղեալ ժամանակիս և ի վերջ եկեալ աւուրցս, պարտ էր զաղտոյ վէրն բժշկել և զայնոսիկ հաստատել բարիս, որ զկնի մահու զհետ գայր ստացողին և անտի կենացն բերէր օգուտ և ոչ զայնս, որ աստէն մնան յաշխարհի և ոչ վնասեն ի կատարածի: Երբեմն հարկ եղին իսմայէլացիք Ասորուց ի քաղաքի միոջ, կամ զուսումն թողուլ ամենեցուն, կամ զժամ հարկանելն, և յանձն առին զուսումն թողուլ, և զժամ հարկանելն ոչ թողուլ,

և յորժամ պատմեցին մոլար առաջնորդին իւրեանց Իսմայէլացիքն, ասէ ցնոսա, թէ երբ զուսումն թողուն և զհաւատն ևս թողուն:

Եւ բազկուրար արկանելոյ, ո՞ր հարկ ստիպէ զքահանայն, զի պարտ է, զի ընկղմեսցին նուաստն ի մեծէն, և անպիտան է լոյս ճրագին առ արեգակամբ, և թէ ո՛չ միով ուսով և զսարկաւագին, պարտ է արկանել քահանային զուրար, նաև ո՞ր սուրհանդակն զինուորի զգեստիւ ձեռնայ, կամ ո՞ր զորագլուխ թագաւորի: Այլ և աւագանին խտրումն ընդէ՞ր, թէ ի միում տեղւոջ և ի պարսպին կառուցեալ կայ յեկեղեցւոջ, թէ վասն հաստատութեան և թէ վասն պարկեշտութեան կամ աղքատութեան: Զի շնորհքն միապէս ներգործէ յամենայն տեղի, և Հոգին զգործոց կամի ընտրութիւն: Այսպէս և որ արծաթի սկիհ ոչ ունի, ո՛չ վերջացի յընդունելութենէ շնորհաց, թէ բանիւ և գործով սրբեալ է որպէս զարծաթ, զի Աստուած նիւթի ոչ է ի խնդիր, այլ թէ երկուն լինէր բարի էր, այլ այս սիրով և իմանալոյն հոգն ոչ ունիցին: Եւ ապոցիկ օրինադիրքն, ո՞վ կամ ուստի՞, իշխանք և զօրականք, դասք զինուորաց և այնոքիկ, որ և ոչ մտից եկեղեցոյն գոն արժանիմ, որք զհոգս իւրեանց ի բաց ընկեցեալ, եկեղեցեաւն ջանան պերճանալ, զի յիւրեանց ամթալի են վասն հեղգութեան, ծածկոյթ և պատրուակ առնեն զայս եպերանաց, զի պարապ ոչ կարեն կալ և գործոց ոչ են բաւական, և զի զոգի այն ոչ կրեն, յանհոգս են, իբր թէ անպարտ վճարին, որոց ըստ գործոց և հաւանեալքն կամաց նոցա յաւետ կատարիչք, քան թէ Աստուծոյ, զհրամանս իշխանաց ի պատիւ ունիցին, քան թէ զօրինացն, վասնորոյ աջն ձախ լինի, և վերինն ներքին, յետինն առաջին, և ստութիւն ճշմարտութիւն, և ճշմարտութիւնն ստութիւն:

Ահա բարւոք պահապանք ոչ կարգեալք, այլ ինքնաձեռնեալք, որոց հնազանդեալքն ի կորուստ և յապականութիւն փարատեալք, վասն ոչ ունելոյ զդաստիարակութիւն: Այլ թէ իջանէր իւղն ի մորուսն Ահարոնի, և ի գրեպան զգեստուն տիրապէս տարածէր: Բայց քանզի այս ոչ լինի, վերոյգրեալք յառաջեսցին, և ի վերայ այսր ամենայնի, թէ գանձնիշխանական պարգևսն, զոր Աստուած շնորհեաց մարդկային բնութեանս, ո՛չ ոք յափշտակէր, բարիոք լինէր: Հին սովորութիւնն կարգեալ օրէնք է, և արտաքոյ կամաց շարժել դառնութիւն և աղաղակ գործէ, վասնորոյ, որ իմաստունքն են, ամոքելով քարչեն ի գիտութիւն ճշմարտութեան, և ոչ խոցելով, անասունք զնոյն սիրեն, և ի ճշմարտութիւն ամենայն ոք դիմեսցէ, և լոյսն ամենեցուն լիցի փափագելի, և տուն Դաւթի աճէ, և թէ Սաւուղի ոք գտանիցի, նուագէ, զի որ յԱստուծոյ է, խորհուրդ կամ գործ ոչ

քակտեսցի, իսկ հակառակն անհետ կորուստ եղիցի: Եւ արդ այժմ ԸՃ և Ի (820) ամ է ազգ մի բաժանեալ և բազում հակառակութիւն ի մէջ անգեալ, երբեմն միաբանեալ և դարձեալ որոշեալ, և յետին հակառակութիւն, քան զառաջինն դառն գտեալ, ո՞րպէս լինիցի այժմ դիւրաւ միաբանութիւն, և այն բռնութեամբ և առանց կամաց, ի յազգ մի, որ սարտուցեալ են և խորշին և մեծ վնաս, միաբանութիւն կարծի: Եղբայր սրբոյն Մաշտոցի տէր Յովհանէս կաթողիկոսն Հայոց գրեալ է ի պատմագրութեան իւրում, թէ թագաւորն Յունաց մեծաւ պատուով առաքեաց ի Հայք և փափագանօք կոչեաց առ ինքն զկաթողիկոսն ի տեսութիւն և ոչ կամեցաւ գնալ՝ ասելով պատճառ զայս ինչ, թէ մի գայթաղեցուցէ զազգ իւր, կարծիս տալով ի գնալն՝ քաղքեղոնիկ եղեալ, ոչ գնաց: Եւ ի Գրիգորի կաթողիկոսին թղթերն, որ ի Հռոմկլայն էր, գրած է այսպէս. թէ Յոյնք առաքեցին և խնդրեցին, զայլն ամենայն ներենք քեզ, միայն զայս մինս արարէք, զի երկու բնութիւն ասէք, և միաբանեմք սիրով, և հրաժարեցին և յանձն ոչ առին: Եւ արդ, ուր այսչափ կասկած թիւրութեան և հակառականաց գոն, առանց սիրոյ և յօժարական կամաց, ամենեցուն զիւրօր լինի առ իրեարս հաճելութիւն: Նա և ոչ այլ ազգք ամենեքեան միաբանին, այլ ի զանազան իրս խորշին ի միմեանց, որով ոչ գոյ հնար ձայնակցութեան, և ես թէպէտ և ոչ եմ մարգարէ, բայց զայս ասեմ, թէ առանց աղոթիւք խնդրելոյ և ամենեցուն յօժարական կամաց առաջարկութիւնս այս արմատանալ ոչ կամի, թէ և բազում ամ կայցէ հակառակութիւն: Վասնորոյ պարտ էր ի բաց թողուլ զանօգուտ խնդիր և պիտանացուին ջատագով լինել, զողբոց արժանի աղէտս հոգալ և զխրխայթեալ վէրս բժշկել յիւրաքանչիւր վտանգից:

Լուայ վասն ումեմն ի հաւատացելոց, որոյ ալիքն սպիտակացեալ և տեսողաց յոյժ պատկառելի, զի անամօթաբար զստոյգն պատմէր, որ յայնչափ ծերութիւն հասեալ, և յումեքէ ոչ խրատեալ կամ տեղեկացեալ, թէ յիշոցն մեղս համարեալ է, կամ արժան է խոստովանութեան: Այլ ոմն զպոռնկութիւն թեթե համարի, միւսն ի գրկելն և յանիրաւելն պարծի, ոմն վաշխից և տոկոսաց հետեի, ազահութեան և արծաթսիրութեան, ցանկութեան և վաւաճոտութեան, սուտերդման և երգմնահարութեան, նախանձու և ատելութեան, մատնութեան և զրպարտութեան, գայթաղութեան և կեղծաւորութեան, գողութեան և ուրացութեան, պղծութեան և զազրագործութեան և այլոց բազմաց, որոց ոչ գոյ թիւ: Եւ զիշխանաց և զգործակալաց զի՞նչ պարտ է ասել, որոց մեծամեծ են սխալանք և զանխուլ

ի յարքունուստ, որոց թէ տեղեկութիւն առ արքայ լինէր, ո՛չ մի մահու, այլ բազմաց էին արժանի, կաշառակերութեամբ թիւրեալ զդատաստան: Այլ և կանացին ի բաց թողցի յիշատակ, որոց բազում է խարդախութիւն ոճրագործութեան և զանազան ունելով մուտ ի մեղս: Եւ ի վերայ ամենայնի և առաւել քան զամենեւեան, զի առանց ամօթոյ և լրբութեամբ է իւրաքանչիւր ոք յախտս անձին, որ մեծագոյն ողբոց արժանի է, քան զգործոց յանցանաց, զի ի մարդկանէ ոչ դատին և երկիւղն Աստուծոյ չիք ի մտի, վասնորոյ իւրաքանչիւր ոք զհաճոյս անձին իւրոյ գործէ համարձակ: Ահա տեղի բժշկութեան, ահա իւր չորս հոգալոյ արժանի, ահա գործ քննելոյ և դատողութեան, զայսպիսի պակասութիւն պարտ է պատշաճել, զայսպիսի թերութիւն ընդ զնոյն նորոգել, այսոցիկ հոգք յանձին ունել, այսոքիկ ազգաց նմանել, որով լինէր նմանել ամենայն ինչ վայելուչ և գեղեցիկ, վարձուց արժանի և ոչ անպտուղ: Հռոմայեցիք սահման ստուգապէս ունին, յամենայն երկշաբաթով քարոզ առնել ժողովրդեանն, և առանց պատարագ տեսանելոյ ի գործ ո՛չ գնալ, և ո՛չ ճաշակել, ամենայն աւուր ընծայաբար լինել յեկեղեցի, ի խոստովանութիւն երագեն, ժիր յաղօթս, ջերմ յարտասուս, փոյթ յողորմածութիւն և յօտարսիրութիւն, օրինաց հնազանդ, եկեղեցոյ ծառայք, եկեղեցականաց գերիք, զեկեղեցի ընդ հարկաւ ոչ առնեն, յարհամարհանս ոչ տան, իսկ մերք միայն ձկնակերութեամբ նախանձաւոր լինին: Լուայ վասն ումեմն Հռովմայեցոյ, զի նախատէր զհայ ոմն յաւուր պահոց վասն ձկնակերութեան, և նա ընդգիմադրեալ, թէ՛ և դու զի՞ ճաշակես, ասէ հռոմայեցին, ես հրամանաւ ճաշակեմ, վասն որոյ անդատապարտ եմ, իսկ դու առանց հրամանի լրբիս և դատապարտիս: Եւ զայն ո՞ւր դիցուք զհայոց, որ քան զամենայն մեծագոյն է չարիս, զեկեղեցի, զոր Քրիստոս արեամբ իւրով ազատեաց, ի գերութենէ վարեն, դստեր բաժին տալ և վաճառել, ի քաղաքի աղաղակել Սուրբ Հոգին յօթն հարիւր դրամ. վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, զիարդ ոչ շարժեսցի անդունդք, ի՞բր ոչ սասանին հաստատութիւնք, զայս յորո՞ց ազգաց ուսաք, այսոքիւք ո՞ւմ նախանձավոր եղաք, վասն այսոցիք զո՞վ ունիմք ջատագով:

Ահա զայս ամենայն ետես անձն իմ և լուաւ ունկն իմ և ի գրի արձանացուցի, այլ առաջիկայն Աստուծոյ յանձն եղիցի: Եւ ներողին մեզ յամենայնի փառք և պատիւ և միշտ անլուելի ամէն:

Եւ արդ յայսմ ամի, որ է թուականութեանս Հայոց ԶԽԱ (1292) բանքս այս փոխեալ եղև յառաջին գրոցն, յորում գրեցաւ, և աստ երկրորդեցաւ ըստ պատշաճի պիտոյից, զի զկնի եղելոցն յայտնի լիցի

ստուգիլ: Եւ զի փոխեալ էր ոմն զսա յառաջագոյն և պահեալ ի խզողացն, և մատոյց առցիս, և շնորհօքն Աստուծոյ մերոյ, և նկուն եղև սատանայ: Եւ արդ, վասն զի անձնիշխան է մարդ, և իւրաքանչիւր ոք ի կամս իւր հաճեացի, և որք թիւրեացին յուղղոյն, ինքեանքն ծանիցին: Զի թէ գովելի է գործն, զոր առնեն, ապա մեք պատուոյ և մեծարանաց եղաք նոցին ազաթանգեղոս և գրեցաք զգործս նոցա: Իսկ թէ նախատանաց արժանի է, զոր գործեն, ընդէ՞ր յամառին և զստուրիւն իբրև զճշմարտութիւն իրաւացուցանեն: Այլ նոքա զիւրեանցն գրեցեն, իսկ մեք ի բանս սրբոց յեցեալ, և որչափ կարիցէ՝ յաւելցուք ի սոյն շնորհօքն Քրիստոսի, որ է օրհնեալ յաւիտեանս ամէն:

Միւս յօդուածը բազմաթիւ վկայութիւններ է պարունակում եկեղեցու հայրերի գրուածներէ՝ ի հաստատութիւն Հայոց եկեղեցու աւանդութեանց ճշմարտութեանց: Յօդուածի այդ մասն, որ մեզ համար էական է, բաց թողնելով դնենք այստեղ միայն նորա վերջն, որ դարձեալ ընդհանուր դատողութիւններ է պարունակում այդ խառն ժամանակի շփոթութեանց վրայ:

Ահա այդ կտորը.

«Այլ մեր զբանս զայսոսիկ երկարեալ վասն մերոյս գրոհի է, զի զբազումս տեսանեմք, միտել յայլոց սովորութիւն. ոմանք տգիտաբար և կէսք վասն փառաց և այլք վասն որովայնի և հեշտութեան, զի զպահքն լուծանեն այնպիսիքն և մեղաց խտրումն ոչ ունին, այնպիսիքն ընթանան զկնի նոցին, զորոց յանդիմանութիւն առաքեալ հրապարակագոյժ առնէ ի գիրս իւր, որոց Աստուած որովայնքն իւրեանց է, ասէ, և փառքն ամօթն իւրեանց: Եւ իմ տեսեալ զազգիս իմոյ տարտամութիւն և զդիւրամէտ խոտորումն, որպէս հնոյ Իսրայէլի, և յոյժ վշտանամ: Իւրաքանչիւր ազգ յիւրեանց ստութեան կամքն հաստատուն կան և զչափ մազի միոյ չկամին թուլանալ, և մերս, որ գրոց վկայութեամբ զճշմարտութիւն ունին՝ տարաբերին, ոչ գիտեմ, թէ յազգիս թուլութենէ է, թէ յոչ միաբանութենէ: Վասն հնոյն Իսրայէլի ասէ, թէ՝ «Եւ անօրէնութիւն ի Բաբելոնէ ծերոց և, թէ քահանայք միաբանեցին ի չարիս»: Իսկ ի նորումս ասել պարտ է թէ առաջնորդք մոլորեցան և մոլորեցուցին, զորս կարացին, բայց ըստ սրբոց լուսաւորչացն մերոց խնդրուածոց ակն ունիմք, թէ երազ-երազ արմատաքի խլի աղանդս այս: Իսկ ես փոքր ի շատէ ժողովեցի զբանքս սրբոցն, որ սակս այսորիկ վասն պարզամտաց, զի մի գայթաղեացին, թէպէտ ոմանք ընկալցին և ոմանք արհաւիրահեցին, իւրաքանչիւր ոք յիւր միտան հաճեացի, զի անձնիշխան

կամք շնորհեալ է յԱրարչէն մարդկայինս բնութեան: Այլ մեզ եղիցի յողորմութենէն Աստուծոյ յօրէնս Տեառն խորհել միշտ ի տուէ և ի գիշերի և զցանկ ս. հարցն ոչ պատառել, զի մի օձահար լինիցիմք: Այլ մեզ ամենեցուն պարտ է միշտ զմտաւ ածել, թէ այժմեան ժամանակիս ծնունդք, քան զառաջինսն, ոչ սրբագոյնք են, ոչ տգիտութեամբ առաւելեալք, նոցին բանից պարտ է հնազանդել մեզ և ըստ նոցին հրամանաց գնալ, զի մի լիցի փոքր ի շատէ կուրուծիւն Իսրայէլի: Զի որպէս ի շատախօսութենէ ծաղրածութիւն, և անտի խեղկատակութիւն և ի նմանէ պոռնկութիւն, այսպէս փոքր-փոքր լինի պատուիրանացն Աստուծոյ արհամարանք և խրամատութիւն, զի որ ի փոքրէն ոչ զուշանայ, զմեծն ոչ կարէ խտրել: Սակայն այսորի եկին հասին յայժմեան ժամանակի մեծագունիս այս խրամատութիւն, որ է խորհուրդ փրկական մարմնոյ և արեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Թողից ասել զոտնահարութիւն բազմաց, զի որ կարի վատթարագոյնք են, ծաղր առնեն՝ ասելով. «Ահա յայտնի եղև, որ մինչև ցայժմ մոլորեալք էիք, և այժմ դեռ ածին ձեզ ի հաւատ և դուք տակաւին յամառիք: Աւ, արդ ով միտս ունի՝ կարէ իմանալ և ընտրել, թէ նոցին բանիցն պարտ է հաւատալ, որ հոգիւնկալ և սքանչելագործքն էին, թէ սոցա, որ մեռելոտի գործովք վարին՝ գայթաղեալք և գայթաղեցուցիչք: Այլ այժմ բանիս աւարտումն արասցուք, զի զգարչելիսն զծածկելն է բարիոք, քան թէ յայտնել. միայն մարդասէրն Աստուած գթասցի ի գինս արեան իւրոյ և խաղաղացուցէ եկեղեցի իւր և ինքն եղիցի օրհնեալ յաւիտեանս»:

Թէ ոյք են այդ յօգուածների քաջախրոխտ հեղինակները, գրչագրից չէ իմացուում, սակայն ըստ երևոյթին դոքա տարբեր անձինք չեն: Նախկին յօգուածի վերջում յաւելուածը ցոյց է տալիս պարզապէս, որ ազգային եկեղեցու այդ ախոյանները բաւական հզօր են եղել, թէպէտև մեծ ջանքեր են գործ դրել, որ կարեցել են պետական զօրութեան դէմ գործել: Նոքա առաջնորդուել են մի գաղափարով, որ ստութիւնը չի կարող բնաւ յարատեւութիւն ունենալ, նա կարէ միայն ժամանակի մի բռնութեան օգնութեամբ տիրապետող հանդիսանալ, սակայն վաղ թէ ուշ պէտք ընկնի: Հարկաւ այդ անձինք խելամուտ չեն եղած պատմութեան ընթացքի պատճառականութեան և անշուշտ չգիտէին, որ ստութեամբ չի կարող ոչ ոք երկարատեւ պատիւ վայելել, հաստատութեան արմատներ բռնել, չգիտէին, որ պատմութեան վրէժխնդրութիւնն անխուսափելի է, ըստ որում նորան հակառակ ընթացողը կհանդիպի սոսկալի վրէժխնդրութեան, սակայն այդ ազնիւ անձինք հաւատով էին ապրում և համոզւած

էին, որ բարոյական աշխարհում էին շնչում, վասնորոյ և ճշմարտութեան դէմ մեղանշողը վերջ ի վերջոյ պիտի տուժէր: Եւ ահա տեսնում ենք՝ դոքա ջանում էին իրերի վիճակի մասին տեղեկութիւններ ականդել ապագաներին, ցոյց տալ, թէ ինչ են եղել և ինչ էին ուզում ոմանք եղածը դարձնել:

Կան մարդիկ, որոնք պատրաստի ինչ տեսնելով, կարծում են թէ մէկ վարկպարագի հողմ է յառաջացրել այդ, և թէ կարելի է ըստ քմահաճութեան ուզածը փոխել, և կարճատես աչքերին գլխիվայր երեցածներն անհատական բազկի մի զօրութեամբ արմատից հանել և գլուխնիվեր տնկել: Բայց քա՞նի սխալում են այդպիսիները, պէտք է պատրաստ մնան պատիժը կրելու: Եւ իրաւ, ժամանակն այն է յառաջացնում, ինչ որ պահանջւում է, նորա դէմ ելնել չի լինիլ, և ով ելնէ, նա պատմական իրականութեանց պտոյտի ժամանակ կնետուի անհուն խորխորատի մէջ և նորա կորուստն անդառնալի կլինի: Պատմութեան պահանջն է, «որ քաղաքակրթութեան այն էական արդիւնքներն, որոնք յառաջ են բերուել անցեալ սերունդներից, մէկ դարից միւս դարին ականդուի», – ասում է Ֆոն Ռանկէ՝ հռչակաւոր պատմաբանը: Այդ ճշմարտութեան դէմ պայքարել չի լինի առանց պատուոթուելու: Կարծես թէ այս գիտեր փոփոխամիտ Հեթում, որ «խզողներ» էր առաքում վանքերն իւր գործունէութեան արձանագրութիւնները ոչնչոցնելու, և գուցէ իւր խելագարութեան անվեհեր մոլնետիկների բերանը զսպելու: Բայց սխալուեց Հեթում, չարաչար սխալուեց. ստույթիւնը ստույթեամբ ծածկել՝ անհնարին է. «խզողներն» ոչինչ օգտուեցին, և «նկուն եղև սատանայ»: Եթէ Հեթում առժամանակ յաղթէր, դարձեալ օգուտ չպիտի ունենար, զի «յաղթութիւն տանելը շատ հեշտ է, բայց նորա հետեւանքներն ամբողջնել՝ այդ է դժուար», – ասում է Ռանկէ: Հեթում գուցէ յաղթեց, բայց մի՞թէ իրաւ յաթանակ էր նորա յաղթանակը:

Հեթում իւր ոտանաւոր յուշագրութեան մէջ այլ կերպով է պատմում եղելութիւնը, ցոյց տալով, որ մէկ ժողովական կարգադրութեամբ է գատկի օրը փոխուել: Ծռագատկի (ծուռ գատիկ) վրայ կաշխատենք մի այլ անգամ խօսել, բաւական է յիշել, որ 95 տարին մի անգամ հայոց և յունաց գատկիները չեն հանդիպում իրար: Հայք չեն պահանջել, որ օտարներ իւրեանց նման տօնեն, սակայն վերջինները համբերատարութիւն չեն ունեցել և խռովութեան տեղիք են տուել, և ահա այդ առիթ է եղել պատմական դէպքերի, այն էլ այն քաղաքներում, որտեղ բազմազգի քրիստոնեաներ էին բնակւում՝ որպէս Երոսաղէմում, Եդեսիայում և, մանաւանդ, Կի-

լիկիայում: Առաջին ծռագատիկը պատահել է 1007-ին յունաց մի նոր տոմարի կարգադրութեան ժամանակից¹, իսկ ապա 1102-ին², 1197-ին և Հեթումի ժամանակ՝ 1292-ին: Այնուհետև պատահել են 1387-ին և այլն, պիտի վերստին հանդիպի 1819-ին, ինչպես եղել է 1824-ին: Հեթումի օրով ծռագատիկի կարգադրութիւնը նոր էր հայոց համար և չէր կարող հաճութիւն գտնել, մանաւանդ որ Գրիգոր Վկայասէր երկրորդ ծռագատիկի ժամանակ խիստ անվեհերութեամբ էր դուրս եկել ի պաշտպանութիւն հայոց տօնակատարութեան, նորա քաջախրոխտ թուղթն ևս կար Ուռհայեցու պատմութեան մէջ: Հեթում շնչատակի էր գնում պատմութեան դէմ և կարծում էր, որ իւր բարձր դիրքով կարէ իւր ստորագրեալների գլխին ստութիւն կապել: Յիշածս յուշագրութեան մէջ Հեթում նախապէս ողբում է իւր մեղքերն՝ ասելով.

«Որ ծռաւեալս եմ բիւր ախտից,
Կապեալ տողամբ հար շղթայից:
Առ ի մեղաց գոլով տիրեալ
Եւ ներհակաց ներքոյ անկեալ:
Յիս յարձակմունք անասնական
Իշխեն մտացս բանական:
Եւ ըստ նեխեալ գերեզմանին,
Բռով արտաքոյքս իմ պաճուճին:
Հեթում անուամբ լոկ թագաւոր,
Ներքոյ աղքատ և պարտաւոր:
Քանզի կոչիմ իշխան հայոց,
Բայց ես իշխեմ յախտից իմոց»³:

Այսպիսի խօսքերից չի կարելի հետեցնել, որ Հեթում ճշմարիտ բարեպաշտութիւն ունենար, գոնէ նա այն երկիւղածութեամբ չէ վարւում եկեղեցական գործերի հետ: Զատիկի կարգադրութիւնն ինքն է արել, ինչպէս երևում է թէ՛ պատմիչների մեծ մասից և թէ՛ վերև բերուած յօդուածներից: Իսկ Հեթումի պատմածն է այս.

«Պատմեմ և այլ ինչ յիշելի,
Ի մերս եղեալ ժամանակի:
Պատմեալ որդւոց ձեր գինի,

¹ Մատթոս Ուռհայեցի, Երուսաղէմ, 1869, էջ 52: Անանիայ Շիրակացի, Մնացադոք բանից, Պետերբուրգ, 1877, էջ 21-26:

² Ամդ. էջ 353: Այս նկատմամբ ունիմ ժողոված՝ թղթեր և այլ տեղեկութիւններ, որոնք ի դէպ կիրատարակուին:

³ «Արարատ», 1869, էջ 40-41:

Ի յօրինակ զգուշալի:
 Զքառասուն և մի թուի,
 Որ ընդ եօթեանցն է հարիւրի:
 Եղև ոմանց յամառութիւն,
 Ի սուրբ զատկէն մոլորութիւն:
 Որք և ամօթ չհամարէին,
 Զի ընդ Նեստորսն դասէին.
 Եւ յընդհանուր եկեղեցւոյ,
 Պատառէին ախտ յերձուածոյ:
 Քանզի զվեց ապրիէլին,
 Որ ճմարիտ էր օր զատկին:
 Ի բաց թողուլ բաջաղէին,
 Զերեքտասան օրն ընտրէին:
 Իսկ մեք զուղիղն դատեցաք,
 Լինիլ ժողով յօժարեցաք:
 Քննել զգիրս աղաչեցաք,
 Եւ զոր ստուգի յանձին կալաք:
 Յայնժամ եկեալ ի միասին,
 Հանուր լրմամբ եկեղեցին:
 Աստուածաշունչ գիրս քննեցին,
 Զբանս սուրբ հարցն ի մէջ ածին:
 Եւ անդստին ճշգրտեցաւ,
 Արդարութիւն խնդրոյն ցուցաւ:
 Որով հրաման կանոնեցաւ,
 Տօնել ի վեցն հաւաստեցաւ»:

Այսպէս է հաղորդում Հեթում, բայց հասկանալի է, որ այդպէս հեշտութեամբ չէ անցել ամենն, և թէ այդպիսի օրինական ճանապարհով չէ հասել իւր նպատակի: Նա իւր կարգադրութեամբ մէջ կարծել է, թէ կարող պիտի լինէր միացնել բոլոր քրիստոնէից, և այդ եղած է առաջին փորձ.

«Յորում բոլոր ազգք որ ի նոյն,
 Միաբանեալ եղեն ուղղոյն»:

Հեթումի մոլորութեան պատճառը նրա թիւր կարծիքն է, որ իբր թէ քրիստոնէական եկեղեցին մի ընդհանուր եկեղեցի պիտի կազմէր ըստ ամենայնի միանման: Այս հետեանքն է իւր նախորդների, որոնք փորձում էին առանց եկեղեցեաց մէջ փոփոխութիւն մտցնելու, սէր հաստատել քրիստոնեաների մէջ և ստիպել, որ իրար ճմարիտ քրիստոնեայ ճանաչեն. այդ չհաջողուեց, բայց տուաւ այլ գաղա-

փարնեք, որոնք պիտի այդ նպատակի համար ծայրահեղ միջոցներ գործադրել տային փոքրիկ նպատակների համար մեծ միջոցներ զոհող թեթևամիտներին: Այսպիսով զգոյշ քայլն անզգոյշ արշաւանքների պատճառ եղաւ, և մինչև այժմ եղա՞ւ մտածող, որ ամենայն եկեղեցի մասնաւոր է և միաժամանակ ընդհատուր կամ ընդհարական՝, տեսանելի և միաժամանակ անտեսանելի, և թէ իւրաքանչիւր եկեղեցի պէտք է կատարելապէս ազգային լինի, որ կարենայ իւր հաւատացելոց փրկութեան ծաւայել: Ինչ և իցէ, Հեթում կատարեց իւր կամեցածը. եղելութեան հանգամանքները կամ հետևանքները նկարագրում է մեր անանուն յիշատակագիրն, որի ասածները բոլորովին հակառակ են Հեթումի մեղսական մեկնաբանութեան:

Յիշատակագիրը խիստ ազատամիտ է երևում, ինչպէս արտահայտում է նրա խօսքերի մէջ. «Եւ արդ, վասն զի անձնիշխան է մարդ, և իւրաքանչիւր ոք կամս իւր հաճեցի, և որք թիւրեացին յուղղոյն ինքեանքն ծանիցին»: Նա ուրիշի կարծիքը բացարձակապէս չէ դատապարտում, վասն զի այդ ուրիշը մէկ թագաւոր է, և բայց և այնպէս պարտք է համարում չդաւաճանել իւր համոզմունքներին և աւանդում է եղելութիւնը հետագաներին. «Զի թէ գովելի է գործն զոր առնեն, ապա մեք պատույ և մեծարանաց եղաք արժանի. զի զգովութիւնս ինքեանց արժանացուցաք և եղաք նոցին ագաթան՝ գեղոս և գրեցաք զգործս նոցա: Իսկ եթէ նախատանաց արժանի է, զոր գործեն, ընդէ՞ր յամառեն և զստութիւն իբրև զճմարտութիւն իրաւացուցանեն»: Այստեղից պարզ երևում է, որ հակառակորդներն ոչ միայն կարգադրել են միանգամ, այլև հետոյ (երևի՝ 1293-ին) իւրեանց սխալը չեն կամեցել ուղղել, և մինչև անգամ գրաւոր ջատագովութիւնների միջոցով ջանացել են արդարացնել ինքեանց, ինչպէս ասում է. «Այլ նոքա զիւրեանցն գրեցցեն...», ո՞ր գիտէ՞ հէնց Հեթումի գրութիւնն ևս այդ «զիւրեանց»-ների մէջ չէ՞:

Ինչպէս երևում է յօդուածագրի հաղորդածից, եղելութիւնը ծանր կերպարանք է ստացել: «Ի տանէ բոլսաւ թշուառութիւն» խօսքերը կարելի է գրել՝ Հայոց գլխին եկած գրեթէ բոլոր դժբախտութեանց նկարագրութեան սկզբին: «Ազգս Հայոց պատառեալ միմեանց յերկուս բաժանեցան», – ասում է նա, և այդ բաժանումն ոչ թէ գաղափարի համար է եղած, այլ լոկ քմահաճութեան: Այստեղ բռնութիւն էին գործ դնում, վասն զի այդ անգամ «օրէնսդիր արտաքինք էին եկեղեցւոյ՝ և ոչ ներքինք»: Բռնութեամբ և բռնահարութեամբ էր կարելի «արտաքին» կարգադրութիւնը «ներքին»

¹ Տե՛ս և «Արարատ»-ի անցեալ համարը, էջ 966:

կեանքում յառաջ տանել, և այդ ստույթին կատարում էին «ոմանք տգիտաբար, և կէսք վասն սպառնալեաց»։ Սակայն տեսնում ենք, որ ոչ տգիտութիւնն և ոչ սպառնալիքը չեն կարենում մոլորութիւնը համոզմունք դարձնել ընդհանրութեան մէջ. «Գրեթէ խղճիւ ունէին զթիւրն, կամք ամենեցուն յուղիղն փութայր...»։ Այս նկատմամբ պէտք է լաւ ուշադրութիւն դարձնել հետեւեալ խօսքերի վրայ, թէ. «Յոլովք թաքնաբար ունէին զճշմարտութիւն, և սակաւք այնոքիկ, որք յայտնի և համարձակ կարացին խոստովանել», և թէ. «էին, որք թելադիր լինէին թաքուն ունել զճշմարտութիւնն, և յայտնի ոչ խոստովանել», ըստ որում բռնութիւնը կմնայ միշտ բռնութիւն և չի կարող նպաստի հասնել, մինչև անգամ բռնութեան բազուկը կկոտորուի, կփշրուի, բայց ճշմարտութեան եղէգն և ոչ երբէք։ Հեթոմի գահն այդ բազուկն էր, որ բռնանալու համար այնքան լարեց իւր ջղերը, մինչև որ վերջապէս պայթեցաւ։

«Եւ էր յայսմ վայրի տեսանել զոմանս խղճատանջ եղեալ, զի ոչ կարէին մատնել զճշմարտութիւնն։ Վասնորոյ հալէին և հառաչէին՝ աւաղելով զբերումն ժամանակին, ստգտանելով զպատահումն ինքեանց այնր դիպուածոց»։ Բայց դեռ այս բաւական չէր, այլ աւելին կայ. «Տարակուսէին վասն ելից իրացն, և փափագէին յայտնի հալածչաց օտարաց, քան թէ այնպիսեացն մերոց, որք ստութեան իբր ճշմարտութեան ջատագով լինէին՝ դիմադրութեան հանդիպեալ վշտանալով»։ Այսպէս էր Հեթոմի բրիչը քանդում իւր գահի տակը, այսպէս էր վարձատրում այն անձանց, որոնք այնքան անձնուիրութեամբ փառաբանում էին այդ թագաւորութիւնն. այդպիսի երկիւղածութեամբ էր վերաբերում դէպի այն կրթարանն, որից ելնողները հոգով, սրտով նուիրւում էին Ռուբինեանց բարեկեցութեան։ Ուստի և նոքա, որոնք ամեն ինչում հնազանդում էին այդ գահին ճշմարտութեան համար, աւելի սիրով «փափագէին յայտնի հալածչաց օտարաց» (էջ 965)։

Ահա երկու կողմեր, որոնցից իւրաքանչիւրն ինքեան արդար է ուզում համարել, սակայն մէկը հրապարակապէս ոչինչ է խնայում իւր նպատակին հասնելու, իսկ միւսը մասամբ ընդդիմադրում է մասամբ լռիկ իւր գաղափարին հաւատարիմ մնում՝ գիտենալով, որ հականդ գործն է և ոչ թէ թեթեւօրէն յաղթապանծութիւն։ Բայց անցան դարեր, և մի⁶ թէ պատմութիւնը կարգարացնէ Հեթոմին, որ չէր կարենում «տեսանել մտաւոր աչօք, թէ խաղաղութիւն էր մեծ թէ թշուառութիւն, ընդ այլոց ազգաց ջանալ սէր կապել և զազգս մեր բազում խռովութեամբ վրդովել» (էջ 966)։

Ի՞նչ կլինէր այն պետութեան ապագան, որի եկեղեցին՝ բարոյականութեան կրթարանն, այն վիճակումն էր, ինչպիսի վիճակում նկարագրուում է յէջն 967: Սիմոնականութիւն կամ շնորհավաճառումն մի կողմից, տգէտ քաջանաների բազմանալը միւս կողմից, ժողովուրդը զրկուած ուսուցումից և հոգեւոր մխիթարումից, և ո՞վ գիտէ, ինչպիսի վիճակի մէջ էր և արքունիքը, քանի որ ժամանակ չունէր իւր ժողովրդի ցաւերը տեսնելու: Եթէ իւրաքանչիւր պետութեան կամ ազգի անկման նախընթաց է նորա բարոյական անկումը, Ռուբինեանց բարոյական անկման արմատները նոցա այդ կրօնական գործերի մէջ արած ձեռնամխումների մէջ պէտք է որոնել: Ի՞նչ բարոյական ազդեցութիւն կարէ ունենալ ժողովրդի վրայ եկեղեցին, որի աստուածային կարգ ու կանոններին ձեռք տալու իրավունք համարէ իւրեան ամենայն մի նորընծիւղ և իւրաքանչիւր իրաւատէր: Թագաւորն իւր շահերին է ծառայեցնում հասարակութեան սրբարանը, հոգեւորականը այդ սրբարանի մէջ իւր պորտն է պարարում, դորանից ի՞նչ պիտի հետևի, եթէ ոչ այն, որ «քաջանան եղև իբրև զմի ի ժողովրդենէն», ժողովրդի մօտալուտ կորուստը տեսնելու և հրճուելու համար: «Իսկ ժողովրդականքն ամայիք, թափառականք, կորդացեալք մտօք, մոլորեալք ի գիտութենէ, զխոստովանութիւն ոչ գիտեն, զի ոչ են խրատեալ, յեկեղեցի ոչ դիմեն, զի ոչ են ծանօթացեալ, զաղօթս և զարտասուս ոչ ճանաչեն, վասն զի ոչ են վարժեալ, ի պատարագ ոչ փափագին, զի ոչ են ուսեալ», ահա ժողովրդի պառակտուելու սկզբունքները, խոպանացած և վայրկեանականով ապրող հոգիները կա՞րող են յարուիլ դէպի ընդհանուրը, հասարակականը, ճշմարիտն և անմահականը: Բարոյական արմատներով սնունդ չստացողը կարո՞ղ է միանալ իւր նմանների հետ և զոհել անձնականը հասարակականին: Աստուածութիւն իւր մէջ չզգացողը կամ նորա առաջ ծունկ չխոնարհողը կա՞րէ ոգեւորվիլ յաւիտենականով, կա՞րէ զերծ մնալ յուսահատութիւնից, որ ճակատագիրն է ամենայն ժամաբոյծի:

«Զուկը գլխից է հոտում». այդ արդեն սկսել էր Հեթում, երբ գահից իջնում վանք էր մտնում, վանքից ելնում գահը բարձրանում: Եւ դորանով պիտի սկսուէր հոգեւորականի անկումը, ըստ որում բարոյականը խաղք ու խայտառակ պիտի լինէր, վասն զի դորա պահակը նուիրված չէր, բայց ո՞վ էր, «ո՞վ և ուստի, իշխանք և զորականք, դասք զինվորաց և այնոքիկ, որ և ոչ մտից եկեղեցոյն՝ գոն արժանի...», և ինչու էին դոքա իւրեանց գործը թողել եկել այնտեղ, որտեղ կոչված չէին և որտեղից խարազանով պէտք է վռնդուէին,

վասն զի. «Զհոգս իւրեանց ի բաց ընկեցեալ, եկեղեցեաւն ջանան պերճանալ, զի յիւրեանց ամօթալի են վասն հեղգութեան, ծածկոյթ և պատրուակ առնեն զայս եպերանաց, զի պարապ, ոչ կարեն կալ, և գործոց ոչ են բաւական...» (էջ 969-970): Մի խօսքով, անկման ընթացքը բազմակողմանի էր, կարծես թէ դժբախտութիւնն ամենայն կողմից էր գալիս: Պէտք է ուշադրութեամբ կարդալ զորօր.՝ 971 էջն, որ դեռ ձեռնապահութեամբ է գրուած, նկատելու համար, թէ ինչ ելք ունի այն ձեռնարկութիւնն, որ սխալ քայլի վրայ է հաստատուած:

Բայց շատ չդատապարտենք միայն Հեթումին, վասն զի նա սխալ շարժման ծնունդ է: Ընթացողութիւնը մի անգամ անուղիղ նպատակի համար գործածելով՝ առիթ կտանք առ ի շեղ գնալու դէպի անկում: Եկեղեցին չէ կարելի քաղաքական կամ առօրեայ նպատակների յարմարութիւնների ծառայեցնել, եկեղեցուց չէ կարելի թեթեւմիտ անձնահաճութեամբ օգտուել, եկեղեցու գաւթում չէ կարելի աճաբարարութիւններ անել, եթէ այդ եկեղեցին պէտք է ժողովուրդ կրթէ, հասարակութեան բարօրութեան ծառայէ, անհատի կեանքը քաղցրացնէ, ընդհանրութեան բարոյական կրթիչը լինի, ապա թէ ոչ, սոսկալի կլինի նորա վրէժխնդրութիւնը թէ՛ գայթակղեցողներից և թէ՛ նոյն իսկ ամբողջ հասարակութիւնից: Այս աւելի պարզ կտեսնենք, երբ ուշադրութիւն դարձնենք ապա Հեթումի յաջորդների գործունէութեան վրայ: Միայն չմոռանանք առ այժմ, որ նախ այդ նորաձեւութիւնը միայն Կիլիկիայում էր, և երկրորդ՝ Հեթում գոնէ այս անգամ ուրիշ ձեռնմխումներ չէ արել, այլ բաւականացել է միայն զատկի կարգադրութեամբ, ուստի և ասուած է. «Եւ է՞ր է՝ որ ի զատկին իրաւ համարիմք զՅոյնս, զՀռոմայեցիսն, գնալով ընդ նոսա, և ի ծնունդն և ի խմորն և ի ջուրն և յերկու բնութիւն ասելն սուտ առնելով ի բաց կամք» (էջ 966):

Այժմ մնում է խօսքն այդ ժամանակի քահանայապետների և ապա Հեթումի անսանձ յաջորդների վրայ: Հեթում պատմիչն իւր ժամանակագրութեան մէջ ասում է¹. «Յայսմ ամի (ՌՄՂԲ) եղև մոլորումն զատկի, և հրամանաւ (?) կաթողիկոսին Տէր Ստեփաննոսի, արարին ժողով ի քաղաքն Մսիս եպիսկոպոսաց և վարդապետաց, և հարանց վանօրէից, և հրամայեցին առնել զզատկին ըստ այլ քրիստոնէիցն յապրիլի զ (ՎԻ) օրն...² և այլք ի վանօրէիցն, և հրամայեցին

¹ Հիմ գրչագիր մագաղաթեայ մատենադարանի Ս. Էջմիածնի, № 1696

² Քերուած՝ գրչագրում:

առնել զգատիկն ըստ այլ քրիստոնէիցն յապրիլ զ (VI) օրն....¹ և այլք ի վանօրէիցն Կիլիկեցոց, և ամենայն աշխարհն արեւելից արարին զգատիկն ըստ Հայոց յապրիլ ժԳ: Ի սոյն ամին սուլտանն Մսրա Աշրաֆն պաշարեաց անթիւ զօրօք զՀայրապետանիստ դղեակն Հռոմկլայն, և յետ իս ատուր քառ զնա պատերազմաւ, և գերեաց զՀայրապետն Տէր Ստեփանոս և զսրբութիւնսն, որ անգին էին, և տարեալ զնոյն Հայրապետն ի Մսր և թաղեցաւ ի նմին բանդի»:

Հեթում իւր պատմութիւնը հասցնում է մինչ 1294, և Անաւարդեցու մասին ոչինչ չէ ասում:

Սմբատ Սպարապետի պատմութեան շարունակողը պատմում է. «Ի թուին 738 (1289/90) մեռաւ Լեոն թագաւոր, և նստաւ իւր որդին պարոն Հեթում և վասն Տէր Կոստանդեայ սուտ վկայս բերեալ ձգեցին յաթոռոյն»:

«Ի թուին 841 եկն Աշրաֆ՝ սուլտանն Մսրայ, ի վերայ Հռոմկլային շատ զօրօք, և կռուեցաւ ի վերայ բերդին շատ օրեր՝ քառ զնա, և զամենայն ս. մասունսն, որ անդ էին, և զաջ Ս. Գրիգորի և զկաթողիկոսն, և զեպիսկոպոսն և զքահանայք և զսարկաւագունք շատք ծառայ տարաւ ի Մսր: Եւ անդ մեռաւ կաթողիկոսն Տէր Ստեփանոս: Կարծեմ թէ, յանիրաւ իրաւանց եղև վասն Տէր Կոստանդեայ աքսորելոյն, զի այս վասն նախանձու եղև»:

«Եւ մեռաւ կաթողիկոս, և դրին զՏէր Կոստանդին Կեսարացին»²: Դորան հետեւում է Պիլարդուի ոճրագործութիւնը 756 (1307) թուին: Ստեփաննոս Օրբելեանը ղնում է Հռոմկլայի առումը 741-ին: Իսկ Անաւարդեցու գահակալութիւնը 742-ին, այսինքն՝ 1293-1294, և ապա ծռազատիկը «յերկրորդ ամին սորա», ուրեմն ամենավաղը 1294-ին, եթէ ոչ՝ 1295-ին: Ծռազատիկի մասին Օրբելեանի սխալն այլանդակ է, բայց Անաւարդեցու գահակալութեան թուականի մասին ոչինչ չի կարելի ասել: Յիշում է նոյնպէս, որ 1299-ին դեռ կենդանի էր:

Սամուէլ Անեցու շարունակողն³, որ դատապարտում է Կոստանդին Կեսարացուն՝ հակառակ Օրբելեանին, ղնում է Հռոմկլայի առումը 1295-ին, իսկ Անաւարդեցու գահակալութիւնը՝ 1296-ին, որին և գովասանում է:

Սամուէլի շարունակողը միւսերի համեմատութեամբ երկու տարով առաջ է ղնում իւր թուականն, ըստ որում և, Անաւարդեցու

¹ Քերուած՝ գրչագրում:

² Տպագր. Պարիզ, 1859, էջ 125-127:

³ Գրչագիր ի մատենադարանիս, № 1697, որ շուտով կիրատարակուի:

Թուակհանը երկու տարի հետ քաշելով, կստանանք 1294: Նա տալիս է Անաւարդեցուն 13 տարի, որ դեռ հաստատ չի երևում, վասն զի Սմբատի շարունակողը համաձայն չէ դորան, ուստի կթողնենք Անաւարդեցու մահն առայժմ առկախեալ:

Այսպիսով ԺԳ դարի վերջում, երբ Հեթում Բ չէ կարենում այն քաղաքականութիւնն գործ դնել, ինչպիսին իւր նախորդ Հեթում Ա, անկման մի փոքրիկ քայլ է անում ինքն, որի հետեանքները պիտի տեսնենք ուրիշ անգամ ԺԳ դարից յետոյ Ռուբինեանց գործերի մասին խօսելիս¹:

¹ Անցեալ համարի 269 էջում երկրորդ պարբերութիւնը փոքր ինչ շփոթ է: Այդ մասը պակասում է այլ գրչագրաց մէջ, այսինքն՝ «զի ի նուաղեալ ժամանակիս...», մինչև «որ զիողս իւրեանց ի բաց ընկեցեալ»-ի փոխանակ հետևեալն է, որ հաւանօրէն նոյն հեղինակից է. «Չի ի նուաղեալ ժամանակիս, և ի վերջ եկեալ աւուրցս, պարտ է զագոյ վերն բժշկել, և զայնոսիկ հաստատել բարիս, որ յետ մահու զկնի զայր ստացողին, և անտի՛ կենացն բերէր օգուտ, և ո՛չ զայն, որ աստէն մնան յաշիի, և ոչ վնասեն կատարածի զոչ ունողսն, և ոչ օգտեցուցանեն զունողսն: Բայց քանզի վաղ ժամանակաւ խմորեալ էր սովորութիւնս այս առ ոմանս և երկայր, և զայր բազում հոգաբարձութեամբ զանխուլ ի բազմաց, իբր փայլատակումն ինչ՝ ընդ գրուանաւ ինչ նիւթոյ տկարի:

Եւ նախ և զառաջին զայս է ասել, եթէ Աստուած սէր է և զսէրն կամի, և որ կայ ի սէրն՝ յԱստուած բնակէ, և Աստուած ի նմա, և «լրումն օրինացն սէր է», որպէս ասէ երանելի առաքեալն Պօղոս: Վասն որոյ և զամենայն բարեգործութիւնս, և զընչից ցրումն և զմարմին յայրումն տալն ոչինչ կրէ առանց յորդորման սիրոյ, և զօդ կատարման և զարդ ամենայան բարեաց՝ զսա ցուցանէ, և ընդ հաւատոյ և ընդ յուսոյ համեմատելով, մեծ քան զսոսա զսէր ասէ: Իսկ տէրունական հրամանքն ի սոյնս յորդորէ զմեզ ասելով. «Յայսմ ծանիցեն ամենեքեան եթ իմ աշակերտք էք եթ սիրեցէք զմիմեանս»: Եւ աւետարանիչն Յովհաննէս ի կաթողիկէ թղթին հաւասար սիրոյն Աստուծոյ զեղբորն ցուցանէ զսէր, և ամենայն գիրք աստուածաշունչ ի սոյն զմեզ յորդորեն, և դիւրաւ է իմանալ, որք զմիտս ունիցին:

Եւ արդ գիտել պարտ է, թէ որ սիրոյ արտաքոյ է, ամենայն ինչ ընդունայն և ընդվար է, զի գործը՝ կենդանի առանց զլիտոյ մեռեալ է, այսպէս և այլ ամենայն բարիք առանց սիրոյ ունայն է, զի լրումն օրինացն սէրն է, որպէս ասէ առաքեալ, և սէր ծածկէ զբազմութիւն յանցանաց: Եւ երանելի աւետարանիչն Յովհաննէս ասէ. «Աստուած սէր է և որ կայ ի սէրն նորա յԱստուած բնակէ և Աստուած ի նմա բնակէ»: Այլ և ցաւակցութիւն և կարեկից լինել միմեանց փոյթ յանձին ունել ձեռն կարկառել առ ի յարուցանել և զպէտս լնուլ զկարեացն, և զսուք և տրտմութիւն մխիթարել և սփոփել, այսոքիկ և սոցին նմանք են, որ զսիրոյ մեզ յայտ առնեն: Ի սոյն միտս և Տէրն ասէ առ մեծատունն. «Վաճառեա՛ զոր ունիս և տուր աղքատաց և ունիցիս զանծս յերկինս»: Քանզի թէ ոչ սիրէ որ զընկեր, զինչս իւր ոչ ցրէ ի պէտս նորին, վասնորոյ և առաքեալն Պօղոս զօդ կատարման զսէրն պատմէ, որով և զարդարուն և զովելի նովիմբ զամենայն երկս առաքինութեան ասէ: Եւ մեր զայս գիտելով զգաստանալ և զգուշանալ միշտ յամենայն իրագործութիւնս, պարտ և պաշաճ էր և արթուն և զուարթուն լինել յամենայն իրս, և ոչ անձնահաճութեամբ և ըստ մարմաջելոյ լսելեաց կուտել վարադապետս, զոր առաքեալն Պօղոս հոգք յանձին կալեալ, վասն այսպիսի ախորժական պախարակէ և զգուշացուցանէ գրելով առ աշակերտն Տիմոթէոս: Վասնորոյ զգուշանալ միշտ ամենայն ումեք պարտ է, և ոչ իբրև ղզաչացու զարտուղի ընթանալ ամենայն ուրեք պատուիրանաց Աստուծոյ: Նաև զի բնութիւն, ասի, գործ արարչական ի ստեղծուած արարածոց, և ամենայն իր յարարածս ըստ բնութեան վարի, և չէ հնար արարածական բնութեան արտաքոյ վարիլ իւրոյ արարչադիր

ԱՍՈՂԿԱՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ «ԿՈՐԱԾ» ԳԼՈՒԽՆԵՐԸ¹

Եթէ կայ հայ ուսումնականի համար հետաքրքրական զբաղմունքներ, դոքա Հայաստանի անցեալի վերաբերեալ պարագաներն են: Հայոց անտիպ մատենագրութիւնն իւր ամեն մի քայլափոխում բաւականութիւն կարէ տալ իւր սրտեռանդն ուսումնասիրողին: Սակայն որչափ ցաւալի է, որ ձեռնհասները հեռու են դոցանին և անկարողները հետաքրքրութիւնից զուրկ, զի առաջինները չեն շահագրգռում երկրորդներին, իսկ վերջինները չեն պահանջում դոցանից և ոչինչ: Նոր հետազոտութեանց շահագրգռութիւնը պիտի փոխէ անշուշտ այս դրութիւնը:

Ասողկայ վերջին հրատարակողը հետամուտ էր եղել այդ պատմութեան երկրորդ գրքի եւ Զ գլուխները ձեռք բերելու Վենետից, սակայն նորան պատասխանել են հռոմէական հայրերն, որ իւրեանց օրինակում ևս պակասում են դոքա: Այժմ Պարիզի ազգային մատենադարանում գտնում եմ մէկ արտագրութիւն, որի վերնագիրն է. “Fragment de l’histoire universelle d’Etienne Assoghig. Livre II chap. 5 et 6. Copié sur le Ms. De la Bibl. Du couvent de St. Lazare á Venise por....

սահմանին, այլ ըստ կարգելոյ Արարչին անփոփոխելի մնալ միշտ և հանապազ:

Եւ քանզի մարդ անձնիշխան արար Աստուած, և ինքն՝ Արարիչն, արտաքոյ անձնիշխան կամօք ո՛չ զոր վարէ բռնադատութեամբ, այլ զընտրողութիւն բարոյ և չարի յանձնիշխանական կամքն և ի բանական իմաստն ապաստան արարեալ: Վասնորոյ և զնոյն, և առաքելոյն տայր պատուէր, բանիւք ողորջանօք խրատեալ զհաւատացեալսն և ոչ հարկիւ բռնադատել: Որպէս և երանելի առաքեալն Պօղոս զնոյնս երևի ամենայն ուրեք ի կիրարկեալ, երբեմն ասելով. «Աղաչեմ զձեզ եղբարք գթութեամբքն Աստուծոյ», և երբեմն՝ «Գործակից եմ ձեր և աղաչեմ մի ընդունայն զշնորհն Աստուծոյ ընդունել ձեզ»: Եւ արդ, ամենայն ուրեք զայս պարտիմք իմանալ և զմտաւ ածել՝ չդնել զայթակղութիւն եղբօրն: «Մի, - ասէ Տէրն, - կալ հակառակ չարին», այլ և զերկրորդն, ասէ, մատո՛ հարկանողին զծնօտ, և ընդ միոյ վարողին մղոն՝ կրկին ընթանալ յօժարութեամբ, զի ամենայն ուրեք հաճոյսն Աստուծոյ կատարի և ոչ մերն, զի յաղթութիւն չարին բարեաւն միշտ լինիցի, և յամենայն Աստուած փառաւորեսցի: Իսկ որ յայսմ ամենայնի արտաքոյ ընթանայ և զարտուղի պատուիրանաց Տեառն կոյր է և դաշացու, և. «Կոյր կուրի յորժամ առաջնորդէ, - ասաց Տէրն, - սխալ է, և յառաջնորդիլն՝ երկոքին խորխորատին լինիցին բաժին»: Զի ըստ առակախօսին. «Ակիզքն իմաստութեան երկիւղ Տեառն», և որ հանձարեղն է յառաջնորդութիւն, ասէ, ստացի, և ոչ որ զանձն ընծայեցուցանէ, այլ որ Աստուած հրաւիրանաւ և ազդեցութեամբ յառաջագոյն ընտրեալ ի շնորհ անդր կոչեսցէ:

Իսկ ի մերումս ժամանակի, զոր այժմ տեսանեմք՝ ո՛չ այսպէս, այլ ամենայն ուրեք ընդ դիմակն. առօրեայ իմաստասէրք և ինքնաձեռք աստուածաբանք, իրահամարձակք և խիզախեալք յոչ արժանս, որք զհոգս իւրեանց ի բաց ընկեցեալ, եկեղեցեաւն ջանամ պերճանալ....»:

¹ «Արարատ», 1892, էջ 748-754:

Etienne Jasédzi Mai 1855". Թէ ով է Վենետիկի միաբան՝ Դիւլօրէի այդ մարդասէր կամ ազգասէր բարեկանը, չգիտենք, միայն թէ մեկ լաւ գործ է կատարել՝ արտագրելով յիշեալ կտորն և ուղարկելով այդ գիտնականին:

Աւասիկ այդ երկու գլուխները, որոնք անփոփոխ հրատարակուած ենք.

ԳԼ Ե

Յալմէ պատմագրէ-յաղագս Ամիրսումնեացն տաճկաց.

Որպէս յառաջիկ ասացաք, ի ԿԸ (=619) թվականին երեւցաւ Մահմէտ մարգարէ տաճկաց, պետացեալ ամս Բ: Աբուբարք ամս Կ: Ոմառ ամս ԺԱ: Աւթման Իպն Ափան ամս Ժ: Սովիա ծեր ամս ԻԳ: Եզիտ ամս Զ: Մաւիա Իպն Իզիտ ամ մի: Մրուան ամ մի: Աբդլմեք Իպն Մրուան ամս Ի: Վլիթ Իպն Աբդլմեք ամս Թ, մինչև ի ՃԿԳ թվականս Հայոց: Իսկ զկնի Վլիթի եկած Ամիրալմումնի ի ՃՂԲ թվականին Մրուան: Աբդլայ մեռաւ ՄԺԹ թվականին: Մահդիք Ամիրալմումնի եղև: Ահարովն մեռաւ ի ՃԾԵ թվականին: Աբդլայ միւս Իպն, որ ի Հոռոմս եմուտ: Ահարոն, որոյ եղբայր Զափր ՄՂԸ թվականին մեռաւ: Զափր ՅԺԱ թվականին: Ահմատ, որ զԱլի որդին յԱհէի Հայոց ամիրայ առաքեաց, և զԱշոտ Իշխանաց Իշխան արար ՅԺԱ թվականին:

Թէև շատ ինչ աշխատեցաք ի պատմական տառս առաջնոյն գրել կարճ ի կարճոյ զրոյցս անցելոցս, և ստուգիւ են ասացեալքն, սակայն զանուանս և զժամանակս Ամիրալմումնեացն, զոմանց այլ և այլս գտաք ի պատմութիւնս, ոչ գիտեմ, թէ երկանուն նոքա եղեալք, եթէ մի ընդ միով երևեալ ահաւորք և չքեղք՝ իբրև զինքնակալս երևեցան, զորոց զանուանսն յիշատակ գրոց առին, սակայն մեք զբոլորն ի գրի աստ գրեցաք, զի մի թերութիւն բանի երևեսցի աստ: Եւ զայն ճշգրտեալ գիտացես, եթէ ի ԿԸ թվականին և յութերորդ ամի թագաւորութեանն Հերակլի երևեցաւ Մահմէտ և յայնմհետէ եղև բռնութիւն կամ թագաւորութիւն նոցա ի վերայ աշխարհի, և տեսալ կալաւ մինչև ՅԿԴ թվականն Հայոց և ի ԻԴ ամին թագաւորին Սմբատայ, որ զփայտէ կախեցաւ, մինչև ցթագաւորելն յունաց Լևոնի՝ որդւոյ Վասլին: Իսկ յայնմհետէ և յառաջ թէև ոչ այլ ազգք տիրեցին ի վերայ նոցա, այլ ինքեանք յինքեանս՝ բաժանեալ հակառակ ինքնեանց եղեալ, զի ոչ միայն, որ զերևելի քաղաք ունէին, պետացեալ բռնակալութեան, այլ և իշխանք դոյզն քաղաքաց և բերդից ինքնակալք եղեն՝ զայրացեալ ցասամբ ընդդէմ միմեամց:

ԳԼ. Զ

Կայսերք յունաց ի Կոստանդինոսէ և այսր, անուանք նոցին: Յերրորդ ամին Դիոկղետիանոսի թագաւորէ Տրդատ Հայոց, իսկ Դիոկղետիանոս ի վերայ երիցն այլ ևս ժէ ամ թագաւորեաց, և ապա Կոստանդին՝ ամս ԼԲ: Սա յերկրորդ ամի թագաւորութեան իւրոյ փոխեաց զարքունիսն ի Հռովմայ ի Բիւզանդիա կղզի և, պարսպեալ զնա քաղաք մեծ, անուանեաց յիւր անուն Կոստանդնուպօլիս, և բերեալ ընդ իւր մասն ինչ նշխարաց սրբոյն Պետրոսի և Պօղոսի առ ի Հաստատութիւն թագաւորութեան: Յետոյ շինէ զմեծ և զհռչակաւոր եկեղեցին ի տիեզերական մայրաքաղաքին, զոր յանգագոյն անուամբ «առաքեալքս» անուանեաց: Եւ յերրորդ ամին առաքէ զմայր իւր յերուսաղէմ ի խնդիր պատուական Խաչին Քրիստոսի: Սա խնդրեաց և առ զնախկին թագն Դաւթի մարգարէին ի Շապհոյ Պարսից արքայէ, զոր բարձեալ էր ի գլխոյն Յեքոնեայ՝ որդւոյ Յովսեայ Նաբուքոդոնոսոր արքայ, որպէս ուսուցանէ քեզ պատմութիւն Շապհոյ Բագրատունւոյ՝ որդւոյ Աշոտի Անթիպատրիկի: Ի սորա ի ամեկին ՄՂԱ ամ էր ի կենարար չարչարանացն Տեառն: Եւ զկնի նորա թագաւորեցին որդիք նորա Կոստանդինոս և Կոստաս, և Կոստանդինոս Յունաց և Հռոմոց ամս ԻԴ: Ի սոցա աւուրս Անդրէաս՝ եղբայր Մանգնոսի եպիսկոպոսի, յօրինէր զչարադրութիւնք տոմարացն: Եւ առ սա թուղթ գրեաց Կիւրեղ Երուսաղէմացի վասն նշանին երեմանն: Եւ ապա Յուլիանոս՝ եղբօր որդի Կոստանդինոսի, Բ ամ: Ի սորա աւուրս երանելին Աթանաս Հայրապետն Աղեքսանդրի էր ի Սկիւթ՝ երկրորդ անգամ Հալածեալ յարիանոսաց: Սա մեռաւ ի Պարսս և թաղեցաւ ի Տարսոն, որպէս Սոկրատ ասէ: Յոբիանոս ամ մի: Վաղենտինեանսո և Վաղէս ամս ԺԱ: Սա աքսորեաց զսուրբն Ներսէս Հայրապետն Հայոց ի Պատմոս կղզի, և զայլ բազում հարս, որ ի ձկանցն զոր ծովն ինքնին արտաքս ընկենոյր կերակրեալ լինէին: Ի սոցա մետասան ամին վախճանեցաւ երանելին Աթանաս յԱղեքսանդր՝ դարձեալ ի Հալածանաց: Եւ ի սոցա աւուրսն էին ս. վարդապետքն՝ Բարսեղ Կեսարացի և Գրիգոր Նիւսացի՝ եղբայր նորին, և Գրիգոր Նազիւնզու աստուածաբանն: Գրատիանոս ամս Ե առ սովաւ Եպիփան եպիսկոպոս Կիպրացւոց զպարունակախօսն գրեաց: Սուրբն Թէոդոս ամս ԺԵ. սա արար ժողով ի Կ. Պօլիս ՃԾ հարցն, վասն Մակեդոնի հոգեմարտի, և էր նա յառաջագոյն մեռեալ: Արկադէոս և Ոնորիոս՝ որդիքն Թէոդոսի, ամս ԻԴ: Ի սոցա աւուրս պայծառանայր Յովհաննէս Ոսկեբերան, և

Եպիփան Կիպրացին, և Ամոն Աղեքսանդրացին, որ զԱւետարանին ցանկան զարդարեաց, և Եւթաղի Աղեքսանդրացի, որ հրաշագան յօրինուածով զսուրբ առաքելոցն և զգործոց առաքելոցն և զկաթուղիկէից յառաջաբանսն, և զգլուխսն, և զմասնաւորսն, զվկայութիւնսն և զտունսն կարգեաց: Թէոդոս՝ փոքր որդի Արկադու, ամս ԽԲ: Սա արար ժողով յԵփեսոս զերկերիւր ս. հարսն վասն Նեստորի, որ մարդածինն ասէր զՄարիամ, և ոչ աստուածածին, և նզովեալ որոշեցաւ ի ժողովոյն: Ի սորա ատուրս էր ս. հայրապետն Հայոց Սահակ, յորոյ ատուր դպրութիւն հայոց լեզուիս ԻԹ գիր ի Դանիէլէ փիլիսոփայէ ասորւոց կարգեցաւ, իսկ զԵօթն գրոյն պակասութիւն Մեսրոպէ երանելի Տարօնացի խնդրուածովք յԱստուծոյ առնու: Մարկիրանոս ամս է: Սա յերրորդ ամի թագաւորութեան իւրոյ արար ժողով ի Քաղկեդոն՝ քինախնդիր եղեալ լուծմանն Նեստորի և հրամայեաց զՆեստոր ի Խուժաստանէ ածել վերստին, այլ բարկութիւն Աստուծոյ հասեալ ի վերայ նորա՝ եղեալ որդնալից սատակեցաւ: Լեոն մեծ ամս ԺԷ: Ոնտոս Լեոն ամ մի: Զենոն Ա՝ ամ մի: Բասիլիսկոս ամ մի: Ոնտոս Զենոն ամս ԺԲ: Սա էր այր որկորեայ, և յատուր բարեկենդանին ագահացեալ յուտել և յըմպել մինչև ի լուսանալն պահոց, ապա յարուցեալ ի քնոյ մնացած ինչ մացեգիտ յատամունս, զի Հոռոմբ ոչ ունին սովորութիւն յետ կերակրոյն լուանալ և մաքրել զբերանն, մանաւանդ լուալի իրօք, զոր օշնանն կոչեն, այլ լոկ ջրով ողողեն. ապա հրամայեաց հրամանաւ պատրիարգին նզովիւք չափ զվերջին բարեկենդանն պանրուտոյ առնել: Սա գրեաց թուղթ առ ամենայն աշխարհն Յունաց և Հոռոմոց, որ կոչի հենոտիկոն, յորում նզովէ զժողովն Քաղկեդոնի, և որք երկու բնութիւն ասեն ի Քրիստոս: Սա դարձոյց զՏիմոթէոս յԱղեքսանդր, որ արտասահմանեալ էր ի Զենոնէ, որ յերկրորդ ամին վախճանեցաւ: Անաստաս ամս ԻԵ: Սա եկաց ի նմին միաւորութեան Զենոնի ուղղափառութեան: Յուստիանոս ամս Թ: Սա զքաղկեդոնացւոյն ընկալաւ: Յուստիանոս ամս ԼԷ: Ի սորա չորեքտասաներորդն կարգեցաւ թվականս Հայոց ի Դենոյ ժողովին: Եւ ի սորա ԻԳ ամին կարգեցին աղեքսանդրիացիքն զինն և տասներեակ զչորեքտասաներորդն զատկաց ԻԸ շրջագայութեամբն ՇԼԲ ամաց բոլորակին: Սա հալածի ի զօրաց իւրոց վասն դոյզն ինչ պատճառաց: Երթայ առ թագաւորն Խաքան Խազրաց և առեալ զդուստր նորա ի կնութիւն իւր և Իհնութեա քաղաք ի ժառանգութիւն իւր, և օգնութեամբ զօրաց Խազրաց դառնայ ի թագաւորեալ քաղաքն ի Կ. Պօլիս և հաստատի յաթոռն թագաւորութեան իւրոյ, և ապա շինէ զմեծ և զհռչակաւոր եկեղեցին զսուրբն

Սուփի: Յոուստիանոս ամս ժԱ, ուղղափառ: Տիբեր ամս Դ: Առ սովաւ եղև ժողով ի Կ. Պօլիս՝ Հայոց և Հռոմոց, վասն սահմանին Քաղկեդոնի, յորում պարտեցան Հայք: Մօրիկ ամս Ի: Զսա ասեն լինել յերկրէն Հայոց, յԱրագածոտն գաւառէ, ի գեղջէ որ Օշականն կոչի, որ ի Կ. Պօլիս խնամածէր գեղջն իւրում: Եւ այս արդարացուցանէ զառասպելին, որ ասեն. «Աստի յՕշական խունգ առաջի»: Առ սովաւ սպանաւ Որմիզդ Պարսից արքայ և թագաւորէ Վահրամ: Իսկ Խոսրով որդի Որմիզդի փախստական անկանի առ Մօրիկ, և կնքեցաւ ի Քրիստոս, և օգնականութեամբն Մօրկայ թագաւորէ Պարսից: Փովկաս ամս Ը, որ սպան զՄօրիկ, և սկսաւ Խոսրով վրէժ խնդրել սպանմանն Մօրկայ, և սրով և գերութեամբ աւերեաց զաշխարհն Յունաց, առեալ և զսուրբ քաղաքն Երուսաղէմ գերի, տարաւ և զսուրբ խաչն ի Պարսս: Հերակլ ամս ԼԱ: Սա ի ԺԸ ամի թագաւորութեան իւրոյ սպան զԽոսրով թագաւորն, և դարձոյց զսուրբ Խաչն ի Պարսից, յորում ամի ՀԷ էր Հայոց թվականն: Ժողովի ամենայն ժամանակն ի ԺԹ ամէն Տիբերի, ի խաչելութենէ Փրկչին մինչև ի ԺԸ ամն Հերակլի և ցղարձ Փրկչական խաչին ամբ ՇՂԵ, իսկ յԱդամայ ԲՋԷ: Կոստանդին ամս Գ: Առ սովաւ տաճիկք զԱսորիս կալան, և զԵրուսաղէմ ընդ հրակաւ արարին: Կոստանդին՝ որդի Կոստանդնու՝ թոռն Հերակլի՝ ամս ԺԹ: Ի սորա Բ ամին, առաւ Դուին ի Տաճկաց: Կոստանդին Գ՝ ամս ԺԳ: Յոուստիանոս Դ՝ Կոստանդինի որդի, ամս Ե: Ի սորա Ա ամին տիրեցին հիւսիսային ազգն, որ ասի Խազիրք, Հայոց, Վրաց և Աղուանից: Լևոն ամս Ի: Աղսիմարոս ամս Է: Կուար ամս Զ: Փիլիպպոս ամս Բ: Արտեմ ամս Բ: Թէոդոս ամ մի: Լևոն ամս ԻԴ: Ի սորա ԺԲ ամին տաճիկն ի Նիկիա եկն: Կոստանդին ամս ԼԳ: Սա ի ԻԱ ամի թագաւորութեան իւրոյ էառ զԿարնոյ քաղաքն ՄԴ թվականին Հայոց: Ի սորա Բ ամին՝ ՄԷ թվականին, Իզիրտն Հայոց ամիրայ շինեաց զԿարնոյ քաղաք: Լևոն ամս Ե, Կոստանդին և Եռինէ մայր նորին՝ ամս Ժ: Ի սոցա աւուրս եղև պատկերաց կանգնումն ի Հռովմ, ՄԼԷ թվականին: Զսոցանէ ասեն, եթէ տեսեալ տապան մի մեծ մարմարիոն, մեծ լայնութեամ, և զարմացեալ ընդ մեծութիւն, հրամայեաց շուրջ տալ խփումն տապանին, գտին գրեալ ի նմա ըստ ներքուստ, թէ. «Զի՞նչ օգուտ է քեզ ծածկելդ զիս, զի ի ժամանակս Կոստանդին թագաւորին և Եռենեայ մօր նորին արեգակն տեսանելոց է զիս»: Նիկոփոռ ամս Թ: Սա ՄԿ թվականին ի Բուղարս եմուտ, և կորեալ ինքն և ժողովուրդ իւր: Միքայէլ ամս Բ: Առ սովաւ Թրակացւոց աւերումն եղև: Լևոն ամս Ե: Եկն թշնամին յոսկի դուռնն, և առան բազում քաղաքք, և գերեցաւ մայր քա-

ղաքացն Մակեդոնացւոց Աղբրանուպօլիս, և զպատկերսն ընկեաց Լեոն: Սա շինեաց զԲիւղու և զԱրկադուպօլիս և զԿամառախ ՄԿԲ թվականին: Միքայէլ ամս Թ: Առ սովաւ Թումայի մոլորեցուցչի գալ և քրիստոնէից շփոթումն և կործանումն: Իսկ ՄԿԲ թվականին Միքայէլ կռուեալ ընդ Թումայի և կալեալ կտրեաց զոտս և զձեռս և հան ի փայտի: Եւ ապա պատերազմեալ Միքայէլի ընդ տաճիկ զօրուն և զբազումս ի նոցանէ սատակեաց ի կռու նաւին և յաղթեաց նոցա և անկիւռիայան (°), իսկ ՄԿԸ թվականին Վախճանեցաւ Միքայէլ և թագաւորեաց Թէոփիլոս՝ որդի նորա, ամս ԺԳ: Ի սորա աւուրս եղև գալուստ Հռոմդիերոյն ի գաւառն Բասեան, և զբազումս խողխողեցին սրով ի վերայ յուրացեալ գիւղաքաղաքին Գոմաճորոյ: Իսկ Թէոփիլոս գնաց ի Նաղտիս, և ել ի ցամաք ընդ կամուրջ և գերեաց զբազումս ի Հայոց՝ հանդերձ ընտանեօք իւրեանց: Եւ տուեալ զհիւպատոսութեան պատիւն, այսինքն՝ ապուհիւպատ պատրկութիւն Աշոտայ որդւոյ Շապհոյ, և թողու ի Սպեր գաւառի: Եւ ինքն առեալ հարկս ի Թէոդուպօլսեցեաց՝ դարձաւ անդէն: Եւ ապա եկեալ հռոմտիարանցն ի Վանանդ՝ ի գիւղն Կաճկաքար, կոտորեցան ի ձեռն Սահակայ որդւոյ Իսմայէլի: Եւ ի նոյն ամի եմուտ Թէոփիլոս յԱսորիս և էառ զքաղաքն Ուրբելի, և պատերազմեցաւ ընդ տաճկաց յԱշմու շատ և յաղթեաց: Սա ի խաղալն իւրում յարեկս կոյս ի սահմանս Հայոց առնու զՀմու (Թէ Հմո՞ւ) բերդն Հայոց, զԱռաջին և զՄեծկերտ, և զԱլբերդ ի գաւառին Գեղամայ, և զԽոզան և զՉորրորդ Հայս անապատ առնէ ի մարդոյ և յանասնոց: Եւ յետ նորա թագաւորէ Միքայէլ՝ որդի նորա, ամս ԻԴ, և նա զանխլաբար մեռանի ի Վասլէ, զոր ընդ իւր թագաւորեցուցեալ էր: Եւ դարձեալ այլ թագաւորէ Վասիլ ամս ԻԲ: Սա շինեաց զմեծ եկեղեցին ի Կ. Պօլիս, և զարդարեաց ի զարդ ոսկիապատ, և «Ս. Զորավարս» անուանեցաւ: Զսա ասեն լեալ ի Տարօն գաւառէ ի գեղջէ Թլայ: Եւ յաւուրս սորա պայծառանայ ս. պատրիարքարանն առատութեամբ և դպրութեամբ: Յաւուրս սորա թագաւորէ Աշոտ Հայոց մեծաց: Ուր վախճանեալ Բ գլխոյ գրոյս, դարձեալ սկսանի ընդ Գ՝ նորոգման թագաւորութեան Հայոց ի նոյն դառնալով գիրս:

Նկատողութիւններով ընդարձակել այս յօդուածն աւելորդ համարելով՝ յիշենք միայն, որ այս Զ գլուխը մասնաւորապէս հետաքրքրական է՝ համառոտութիւն կազմելով «Կայսերաց պատմութիւն» կոչուած գրքի, որի կտորները միայն Յասմաւուրների և Ճառլնտիրների մէջ ենք գտնում:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՄԻՆԱՍԱՅ ԳՈՐՈՎԱՂԷՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՍ ՄԵԾԻ

**ՄԱՂԹԱՆՔ
ԱՌ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾԻՆՆ
ՄԱՅՐՆ ՇՆՈՐՀԱՅ**

ԱԹՈՒՆ ԱՍՏՈՒԱԾԵԱՆ՝

Միաձինին Աթոռ Շնորհաց
Անուն ահաւոր,
Մեծարեալ համայն ազանց
Արփի լուսաւոր:
Իսկակցին Հօր Աստուծոյ
Ոտից կայարան,
Քրիստոսեան մաքուր Հօտին
Սուրբ ժողովարան:
Նոր խորան գեր քան զերկին
Աթոռ Անեղին,
Բարձրագոյն խորք Անճառիցն
Ի Քեզ տեսանին:
Այսօր մեք որդիքս Քո
Առ Քեզ ժողովիմք,
Մայր Լուսոյ էջք Աստուծոյ,
Շնորհացդ կարօտիմք:
Սրբութեանց սրբոյն Տեղի
Թաղաղ ամպեղէն,
Հրանիւթ կառք Դու Բարձրելոյն
Երկինք լուսեղէն²:
Գերագոյն Խորհրդարան
Երկնից հարսնարան,
Փեսային գահոյք լուսոյ
Սիրոյն վառարան:

¹ «Արարատ», 1893, էջ 353-354:

² Առաջին այս հինգ տների սկզբնատառերը կազմում են «Մինաս»:

Էջմիածին քաղցրիկ անուն
 Դրախտ երկնային,
 Դու պարտէզ շուշանաբեր
 Ծաղիկ ծովային:
 Ուռճացեալ ծառ բարձրաբերձ
 Ուռ ողկուղաբեր,
 Նոնենիք ի Քեզ անթիւք,
 Զորս երկամբք բերեր:
 Բենական սիրով լցեալ
 Եղբօր Քոյ որդւոյ,
 Պաղատիմք միշտ տալ և մեզ
 Զհամբոյր Քոյ սիրոյ:
 Քօղազարդ սուրբ առաքաստ
 Հնձան գինեւէտ,
 Իմաստից Քոյին արժան
 Արա զմեզ յաւէտ¹:
 Իջման Փեսային մաղթեա
 Գալ առ մեզ սիրով,
 Ըստ իջման նախկին սիրոյն`
 Որ առ Քեզ լուսով:
 Գազանաց կոխան եղաք
 Ով մայրդ Փառաց,
 Աղուէսունք գիշատեցին
 Զտունկս պարտիզաց:
 Նաև հողմք հիւսիսայինք
 Յար առ մեզ փչեն,
 Զնշնենիս և զնոնենիս
 Ծաղկափաթ առնեն:
 Արդ ժամ է մեզ հարաւոյ
 Քաղցրաշունչ օդոյ,
 Գոնէ ինչ խունկ մատուցուք
 Փեսային սրբոյ:
 Տէրն մեր պտուղ խնդրէ
 Օրիորդքն ննջեն,
 Աղուէսունք խլրտացեալք
 Զհոգիս մեր զրկեն:
 Իջէ արդ եղբօրորդին

¹ Միմչև այստեղ` «Գեորք»:

Զայնիւ բերկրական,
 Լցուսցէ զմեզ պտղովք
 Իւրն հաճոյական:
 Ով Մայր անարատ ամբիժ
 Սուրբ էջմիածին,
 Ընկալ արդ զորդիքս Քո,
 Որք աստ պաղատին:
 Սուրբ ստեանցդ արժան արա
 Շնորհացդ անխարդախ,
 Զվերագրեալ անուանակիրքս
 Որք տապիմք յաճախ¹:
 Էակից Հօր անսահման
 Միշտ փառք յաւիտեան,
 Որ լուսով զՔեզ կազմեաց
 Տաճար Տէրունեան:

 «Էջ Միածինն ի Հօրէ
 Եւ լոյս փառաց ընդ նմա,
 Զայնք հնչեցին...»

Ի ՎԵՐԱՅ ՍՏՈՐԱԴԱՍԱԿԱՆԻՆ.
ԱՅՍ Է՝ Ի ՎԵՐԱՅ «ԻՍԿ ՄԵՔ ՓԱՌԱԽՈՐԵՍՅՈՒՔԻՆ»²

Իսկ մեր	հաւատ	ուղիղ	մտօք,
Հաւատ	առողջ	է միշտ	գործով,
Ուղիղ	է միշտ	սրբով	սիրով,
Մտօք	գործով	սիրով	յուսով:
Զի որ	ամբիժ	ունի	զհաւատ,
Ամբիժ	գործով	զլոյս	հաստատ,
Ունի	զլոյս	սիրոյ	շողկապ,
Հաւատ	հաստատ	շողկապ	անքակ:

¹ Մինչև այստեղ սկզբնատառերը կազմում են՝ «Իգնատիոս»:

² «Արարատ», 1893, էջ 355-356: Մինաս վարդապետի: Տները կարդացւում են և վերկից վայր:

Արդ զայս Հաւատ Ունիմք Առ Հայր	Հաւատ ի ծնողն զՈրդի անմայր	ունիմք զՈրդի Հաստիչ զաշխարհ	առ Հայր, անմայր, զաշխարհ, արար:
Ըստ այսմ Ունիմք Եւ զայս յՈրդի	ունիմք ծնեալ անՀայր որդի	Եւ զայս անՀայր ընդ մեզ յօդի	Որդի, Որդի, յօդի, ի մի:
Այսպէս Անճառ Հոգին Պատուեմք	անճառ բխմամբ Հօրէ ասեմք,	Հոգին Հօրէ ընդ Որդւոյ դասեմք,	պատուեմք, ասեմք, դասեմք, պաշտեմք:
Ուստի Ընդ Հօր Զորդին Օրհնեմք,	ընդ Հօր միշտ Սուրբ զՀոգին գովեմք,	զՈրդին զՀոգին Եւ Հայրն յաւէտ	օրհնեմք, գովեմք, յաւէտ, պաշտեմք:
Այս մեր Հաւատ Ամբիծ Ընտրեալ,	Հաւատ բոլոր մասամբք պաշտեալ,	ամբիծ մասամբք կեանք մեզ յայտնեալ	ընտրեալ, պաշտեալ, յայտնեալն, օրհնեալ:

Ի յաւիտեանս յաւիտենից ամէն:

Գրչագիրն, որից վերցնում ենք այդ երկու ոտանաւորներն, ունի և մի հետաքրքրական յիշատակարան, արտայայտող այն պանծալի ոգին, որ միշտ փայլել է Ս. Էջմիածնի դպրոցից ելած միաբանների մէջ: Հաւատարմութիւն առ Մայր Աթոռ և անձնուէր գործունէութիւն Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու բարեգարդութեան համար եղել է միշտ դոցա փայլուն յատկութիւնն, այնպէս որ Ս. Էջմիածնի միաբանները մինչև անգամ կախաղան են բարձրացել յանուն իւրեանց այդ աստուածակոխ սրբարանին:

Մի տեղ ասում է Մինաս վարդապետը. «Եւ այսպէս պարապնդեալ

զմեզ յամենուստ կողմանց ի մերկամարմին ելոյ՝ վառեսցուք զմեզ ըստ ամենայնի զիննուք Հոգւոյն Սրբոյ՝ սաղաւարտ ի գլուխս, վահան ի յուս, սուսեր յագդեր, աղեղեն ի ձեռին և կօշիկս յոտս ըստ սրբազանին Պօղոսի քաջալերս տուեալ սոքօք ինքեամբ ինքեան կազմ եղիցուք պատրաստութեամբ Աւետարանին տալ պատասխանին ամենայնի, որ խնդրիցէ ի մենջ զբան հաւատոյ՝ ըստ սրբազանին Պետրոսի, որովք և մղեսցուք զմեզ յառաջ այժմ, և ի մերն ստադիոն հոգևոր բանական մենամարտութեանս առ ի վարժիլ և վարժել, ստանալ և տալ, ցօղիլ և ցօղել, արբենալ և արբուցանել, գտանել և օժտել, հասանիլ և հասուցանել, տեղեկանալ թագնութեան մեծի և իրազգացս առնել տարփացեալ ոգոց, զոր ինչ մի անգամ ուսուցէ մեզ Հոգին ճշմարտութեան, և միանգամայն իսկ ասացից ի հանդէս ի զինն մտեալ գործել ինչ և զկատարածն իրին տուողին ամենայն շնորհաց յանձն արասցուք, գուն գործեալ միայն, զի մի՛ ի հետոց հոգեկրիցն խոտորս ինչ ընթացուք...»:

Ահաւասիկ յիշատակարանը.

«Փառք, պատիւ, պաշտօն, գոհութիւն և երկրպագութիւն Աննդին և միշտ Գոյին, Անսկզբան և անվախճան թագաւորութեան Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ: Որ մշտածաւալ իւրով բարերարութեամբն խնամէ ընդ հնազանդութեամբ իւրոյ ինքեան անզուսպ իշխանութեան զամենայն գոյս: Որով և ամենիցն տայ ըստ իւրն կամաց, ըստ իւրաքանչիւր հափու շարժիլ ի գործնականն՝ տեսականին առողջութեամբ, ևս առավել զայնս, որք անկիրթք են նորին ներհունապէս շնչմանն տեսութեան: Որոյ առատածիր շնորհօքն և անհուն ողորմութեամբն և օգնականութեամբն Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ, ի լրումն եկեալ կատարեցաւ գրեցումն նորափայլ գրքոյս, որ կոչի Գիրք քարոզութեան և հատոր առաջին:

Քարոզի, հեղինակի գրքոյս, տեառնս իմոյ տեառն Մինասայ աստուածաբան արքեպիսկոպոսին հոգևոր որդիս և սխալոտ ծառայս, մինչ էրն նա ի գործ ծայրագոյն նուիրականութեան սրբոյ Աստուածութեան Աթոռոյս էջմիածնի ի մայրաքաղաք Կ. Պօլիս, գլուխ ի սպաս նորին, վասն անկիրթ գլուխս իմ քարոզութեան ժողովրդեանն, յիւրաքանչիւր ժամանակս թախանձէի զնա առնել ըստ աստուածատուր շնորհացն իւրոց զքարոզս ի կրթութիւն և ի լուսաւորութիւն մտացս, և ի շահ և յօգուտ աստուածասէր ժողովրդոց: Որ և ըստ հայրական գլխոյն և բարեսէր կամացն իւրոց, բացասելով բազմադիմի զբաղանաց մեծի գործոյն, և անկարողութեան ծերութեան իւրոյ, կատարէր զհայցուածս և գրէր անխափան զցայգ զցերեկ զքարոզս

իւրաքանչեւ ժամանակի զպատշաճեալս զփառս միոյն Աստուծոյ: Եւ մինչև ըստ գրելոցն կարգ՝ ի սրբոյն Գրգորի Լուսաւորչին մերոյ ի վիրապէն ելման տօնին առաջիկայ կիւրակէին զքարոզն սկսաւ գրել, որ էր կաթողիկէ եկեղեցւոյ Սրբոյ Աթոռոյս էջմիածնի օծման և նաւակատեաց աւուր քարոզն ի բանն իմաստնոցս, թէ. «Իմաստնութիւն չինեաց իւր տուն», այլովքն հանդերձ, լայնացաւ, մեծացաւ և բազմացաւ յոյժ գրուածն այն ըստ յաջողելոյն Աստուծոյ, և բաժանեցաւ յերիս գլուխս և յոմանս հատուածս, և ի բազում քարոզս և ի ճառս, և եղև մի մեծ գիրք աստուածաբանութեան, և կոչեցաւ հատոր երկրորդ: Ուստի, և մնացեալ այլ ամենայն քարոզքն, և որք յառաջմէ եղեալ աստուծիւնքն, ժողովեցան ի մի տուփ, և եղև գիրքս այս, որ կոչեցաւ հատոր առաջին: Եւ այս ամենայն կամեցողութեամբ և հրամանաւ տեառն իմոյ և հօր ըստ հոգւոյ հեղինակի գրուածոցս: Որք թէ այս առաջին հատորս և թէ այն երկրորդ հատորն ի ներկայութեան տեառնս գրեցան ի նախկին գրուածոցն, և առաջին նորին վեհանձնութեան ընթերցեալ եղեն և սրբագրեցան. և եղեն սոյնքս հեղինակ գրուածոցն:

Որոց երկոցունց հատորիցն գրեցումն ևս ի միասին լրումն եկեալ կատարեցաւ ի հայրապետութեան Սրբոյ և մեծի Աստուածեան Աթոռոյս էջմիածնի Տեառն Ղուկասոս սրբազան Կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց: Ի թուոյ Փրկչին մերոյ 1799, և ի թուոյն մերում ՌՄՆԸ ընդ հովանեաւ Սրբոյ շնորհածաւալ Աթոռոյս էջմիածնի, ի մարտի մէկն:

Արդ, ուրեմն որք հանդիպեցիք, թէ սոյն առաջին հատորիս, և թէ սոյն երկրորդ հատորին կարգալով կամ օրինակելով, և կամ միայն տեսանելով, նախապէս տուք փառս Աստուծոյ՝ յաջողողին և տնօրինողին ամենայնի:

Եւ ապա յիշեսցիք ջերմեռանդ ըղձիւ ի մաքուր և սուրբ յաղօթս ձեր զհոգեւոր հայրն իմ, և մանաւանդ զգլխովին դաստիարակն իմ և զուսուցիչ զտէր Մինաս արժանապատիւ արհիեպիսկոպոսն և զաստուածաբան վարդապետն զհեղինակն հատորիցս: Որոյ յիշատակն եղիցի ընդ տէրունիսն ի բարին, հանդերձ ծնողօքն իւրովք և համայն զարմիւք, հոգեւորօք և մարմնաւորօք, ամէն:

Նաև յիշեսցիք ի Քրիստոս զհոգեւոր որդիական նոյնոյ իմոյ վարդապետիս Մինասայ, զհարազատ եղբայրն իմ շնորհափայլ զտիրացու Իգնատիոսն, ընդ այլ աշակերտաց և հոգեւոր որդւոց նոյնոյ տեառնս իմոյ տեառն Մինասայ մեծի բազմաշխատ աստուածաբան արհիեպիսկոպոսին:

Ընդ որս յիշեսցիք ի ս. աղօթս ձեր զնորին, այսինքն՝ զվարդապետինս մեծին Մինասայ զաշակերտս, և մանաւանդ զհոգևոր որդիս, զսխալոտ և զյետին միաբանս Սրբոյ և մեծի աստուածակերտ լուսակազմ Աթոռոյս էջմիածնի, և բթամիտ պաշտօնեայս ի գործ բանի սպասաւորութեան, զԳէորգ եպիսկոպոսս, որ լեալ ցանկացող աստուածային բանիցս, գրեցի ըստ իմում՝ կարի զերկոսին իսկ զհատորսն, ի վայելս իմումս նուաստութեան և ի յիշատակ տեառնս իմոյ գորովագութ ծնող Մինաս բազմարդիւն և աստուածաբան եպիսկոպոսին: Որում Տէր տացէ զկեանս երկարս և խաղաղս ի զուարճութիւն և ի փառս նուաստ ծառայիցս: Եւ զթալով յիշեսցէ և զամենեսին զվերոյն գրեալսդ: Եւ զձեզ՝ զյիշողսդ միով Հայր մերիւ: Եւ զմեզ և զծնողսն մեր և զամենայն վաստակաւորս, զհոգևորս և զմարմնաւորս՝ ի միւսանգամ գալստեան իւրում լսել տալով զերանաւէտ զձայնն, որ ասէ. «Եկայք օրհնեալք Հօր իմոյ» և այլն:

Վերջապէս և այս է տեառնս իմոյ հեղինակի հատորիցս պատուէր, և իմ աղաչանք առ ձեզ, զի եթէ կամիցիք օրինակել զհատորսս զայսոսիկ, զգուշութեամբ և հարազատութեամբ օրինակեսցիք, թարց աւելացման բանից և բառից և առանց պակասեցուցման: Ընդ որս գրեսցիք և զայս յիշատակարանս առանց զանցառման ի յիշատակ մեղսամերկ անձին իմոյ՝ ըստ ներքնոյն և արտաքնովն սեազգեցի: Զի վարձատրեսցիք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ և Փրկչէն մերմէ. որում ընդ Հօր և Հոգւոյն Սրբոյ փառք և երկրպագութիւն յաւիտեանս յաւիտենից ամէն՝»:

¹ Այս գրչագիրն ստացել եմ շնորհակալութեամբ մեծ պ. Լեւոն Յարութիւնեանից: Դետեւեալ անգամ կտանք ուրիշ ոտանաւորներ ևս:

Ո՛վ որ Գիրճեադ ի խոր թմրութիւն մեղաց՝ ուշիւ ընթերցիր դու զայս
աճկիւնատրս

**ՆՈՐԻՆ ՄԻՆԱՍԱՅ ՇԱՐՈՒԱԾՔ ՏՈՂԻՑ Ի ՑՈՅՑ
ԻՒՐՈՒՄՆ ԸՂՁԻՑ
ԵՒ Ի ՓԱՌՍ ԱՌ ՈՅՍ ՄՏԱԻՈՐ ԲԱՆՔՍ՝**

Մերժեա՛	ի քէն	նանիր	ախտ քոյ,
ի քէն	խլեա՛	արմատ	սիրոյ,
Նանիր	արմատ	Հիւծամբ	տապոյ,
Ախտ քոյ	սիրոյ	տապոյ	պղծոյ:
Սովիմբ	խոցիս	յոգիդ	ի խոր,
Խոցիս	ի նա,	որ է	աղւոր,
Յոգիդ	որ է	այժմ այլ	դարձւոր,
ի խոր	աղւոր,	դարձւոր,	աղցւոր:
Փռլթա՛	առնել	զանձն	զիտուն,
Առնել	զհոգիդ	մշակ	արթուն,
Զանձնդ	մշակ	այգւոյ	վերնոյ,
Գիտուն,	արթուն,	վերնոյն	յուսոյն:
Անկիւնս	անկիւն	է՛ քեզ	զեղուն,
Անկիւն	առնէ	զերիդ	շարժուն,
է՛ քեզ	զերիդ	մեղաց	փորձուն,
Զեղուն,	շարժուն,	փորձիւն	ներհուն:
Անկիւնս	զհոգիդ	յաղօթս	ածիչ,
Զհոգիդ	զմարմինդ	և զմիտդ	տածիչ,
Յաղօթս	զմիտդ	յանճառսն	հանիչ,
Ածիչ,	տածիչ,	հանիչ,	սփոփիչ:

¹ «Արարատ», 1893, էջ 419-422:

Բայց դու Աղցւոր Անձամբդ Թմրեալ,	աղցւոր Հոգւով կաս միշտ նիրհեալ,	անձամբդ կաս միշտ ի մեղս թաղեալ,	թմրեալ, նիրհեալ, թաղեալ, չ'զգացեալ:
Մատիւր Անձն իմ Ասա՛ Սաղմոս,	անձն իմ կացջիւր մտօքդ յաղօթս,	ասա՛ մտօքդ և լեր քարոզ առնէ:	սաղմոս, յաղօթս, քարոզ, զասողս

Ձ ե ո ք ի մ ա ը ա ը ի ն զ ս ա ղ մ ո ս ա ը ա ն

Սաղմոսն Զմեզ Յախտից Մաքրիչ,	զմեզ ի չար դիւաց փրկիչ,	յախտից դիւաց զհոգիս սրբիչ,	մաքրիչ, փրկիչ, սրբիչ, պահիչ:
Սաղմոսն Հոգւոյն Առնէ Ծանօթ,	Հոգւոյն շնորհաց զմեզ անօթ,	առնէ զմեզ լոյս աղօտ,	ծանօթ, անօթ, անաղօտ, երկօթ:
Սաղմոսն Զմեզ, Հանէ Յերկինս,	զմեզ որք եմք զիջեալք յստորինս	Հանէ զիջեալքս զմիտս և զհոգիս,	յերկինս, զստորինս, և զհոգիս, զմարմինս:
Սաղմոսն Սանձէ Վասն մեր, Յայս կեան	սանձ է զչարսն, որք վաչ կարդան,	վասն մեր որք վա՛չ տան ան– խափան	յայս կեան, կարդան, խափան, յայն:
Սաղմոսն Հոգւոց Մերոց Պաշար,	Հոգւոց յունայն առնէ մեզ ճար,	մերոցս առնէ մտաց Հանճար,	պաշար, մեզ ճար, Հանճար, պատար:

Սաղմոսն է՛ լոյս Մերոց Հոգւոց	է լոյս ճրագի ոտից մերոց,	մերոց ոտից շաւիղ շնորհաց,	Հոգւոց, մերոց, շնորհաց, օթոց:
Սաղմոսն Ոսկեայ Տուփ լի Խնկով,	ոսկեայ բուրվառ անոյշ Հոտով,	տուփ լի անոյշ սրբոց գործով	խնկով, Հոտով, գործով, սրբով:
Սաղմոսն Խրատ Մեզ սաստ Եւ գան	է խրատ ընկալն լինին, արժան,	մեզ սաստ լինի որք աստ փութան	Լ գանք, արժան, փութան, մեզ կեան:
Յիմարք Խոցին Սաստիւ Խրատին	խոցին բայց ո՛չ բարւոք շահին	սաստիւ բարւոք գործէ յոգին	խրատին, շահին, Հոգին, բերկրին:
Սաղմոսն Զյոլով Անխրատս Ուղղէ,	յոլով յուսով, սիրով մարգէ,	զանխրատս սիրով առ ինքն ածէ,	ուղղէ, մարգէ, ածէ, տածէ:

Եւ մատուցեալ իմ կազմեցին զգործի օրհնութեան:

Զորոյ զանճառ շնորհացն կամեցով ըստ Հափու մերում յայտնել զմեծութիւն, իբր զճաշակ մի առեալ, Հափեցի զանկիւնաւոր տունս տաան ըստ թուոյ աղեացն քնարի սուրբ մարգարէին Դաւթի, ըստ որում թէ Աստուած յօրհնութիւն նոր օրհնեցից զքեզ, տաան աղեալ սաղմոսարանաւ սաղմոս ասացից քեզ:

**ՆՈՐԻՆ ՄԻՆԱՍԱՅ ՄԵԾԱԽՈՐՀՈՒՐԴ
ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՍ ՄԵԾԻ
ԳԱՆՁ ՍՐԲՈՅՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ՄԵՐՈՅ
ԼՈՒՍԱԽՈՐԶԻՆ¹**

*Մեծապայծառ լոյսն այսօր ծագեալ՝
Զխաւար մեղաց մերոց փարատեալ,
Սուրբն Գրիգոր մեզ հովիւ յայտնեալ
Բազում քրտամբք զհօտ իւր տածեալ:*

*Ի մաստուլթեան աղբիւր կենդանի՝
Առատ բղխեալ ի տանս Արամի,
Մեծն Գրիգոր ճգամբք աշխատի
Արբուցանել մեզ ջուր կենդանի:*

*Նոր առաքեալ արդեամբք յայտնեցաւ՝
Լցեալ գործովք աշխարհի ցուցաւ,
Սուրբն Գրիգոր արեամբ ճմլեցաւ
Տասն Հայոց բաժակ մատուցաւ:*

*Արիական հոգւոյն էր արժան
Լինիլ կցորդ խաչին տէրունեան,
Զբաժակն ըմպել կենօք անվախճան
Զոր Տէրն էարբ և էր անթնական:*

*Սաւղոմօնեան գիրն լնանի,
Թէ ես ննջեմ և սիրտս յարթմնի,
Սուրբն Գրիգոր ի խոր վիրապին
Կեայր կենդանի նման մեր Փրկչին:*

*Գովեալ գնդին դու համանման՝
Տէր սուրբ Գրիգոր պետդ Պարթևեան,
Յարփին յառեր զակնդ պատուական,
Յեռեալ հոգովդ ի լոյսն անստուերական:*

¹ «Արարատ», 1983, էջ 422-424:

Էին փառացն ես յոյժ մերձաւոր
 Համապայծառ լուսոյն հպաւոր,
 Աննինջ ակամբ տեսող փառաւոր
 Զանտեսն էից կարի տխրաւոր:

Ով Տէր Գրիգոր առաջնորդ բարի
 Եւ հալածիչ չարին խաւարի,
 Լուսաւորիչ հոգւոց մեր ազգի
 Բարձր քարոզ Սրբոյ Սիօնի:

Րոտեալ որդիքս քո յար զուարճանամբ
 Րախ սրտիւ յանուն քո ցնծամբ,
 Մեզ միշտ օգնել աղօթեմք յուսամբ,
 Եւ առ Աստուած զանուն քոյ կարգամբ:

Քնար հոգւոյն կարի քաղցրաձայն
 Աստուածային սուրբ գրոց թարգման,
 Պարզ ուսուցիչ զհաւատոյն սահման
 Եւ կերակրիչ զհոգիս բանական:

Իմանալի լուսոյ ծաւալիչ
 Զաստուածութեան Որդւոյն քարոզիչ,
 Երրորդութեան պատմաբանիչ,
 Միասնական բնութեան ծանուցիչ:

Գազանային հերձուածոց հերքող,
 Չար աղանդիցն նոցին մերժող,
 Լուսոյ շաւղօք մեզ առաջնորդող
 Աստուածային գրոցն պատմող:

Հայեաց ի մեզ ո՛վ հայր պատուական,
 Նեղեալ որդւոցս քոց տարագրական,
 Բարեխօսեա՛ առ Աստուածն Բան
 Այց առնել իւր հօտին բանական:

Արտասուալից աչօք կամբ անկեալ՝
 Ողորմ ձայնիւ առ Տէր պաղատեալ:
 Լեր մեզ միջնորդ ո՞վ հայրդ գովեալ

Առ բարեգութն յողոր անկեալ:

*Տալ քաւութիւն մերոց յանցանաց
Ազատութիւն ի յայտոց չարաց,
Փրկել զանձինս յապայն փորձանաց
Դառն լծոյ չար բռնաւորաց:*

*Ի քեզ յուսամք Ս. Աստուածամայր,
Անեղ լուսոյն մաքուր տաղաւար,
Որ ես ամենայն ազանց բարերար
Յուսացողացդ ապաւէն և ճար:*

*Ողորմ դիմօք առ քեզ պաղատիմք
Քո առաջի ի ծունկս անկանիմք,
Ի մարմնական ցաւոց ազատել
Եւ փրկութեան հոգւոց ակն ունիմք:*

*Սուրբ Տիրամայր որդւոյդ քո մաղթեա՛
Եւ մայրական սիրով մեզ օգնեա,
Զկարդացեալքս, որք աստ, սփոփեա՛,
Յաւիտենից հրոյն ազատեա՛:*

*Է մայր շնորհաց անբաւին տեղի
Միշտ բարեխօս և յոյս աշխարհի,
Զյուսացեալքս մի տար փորձողի
Զի գին արեան եմք քոյդ Միածնի՛:*

*Տեառն մերոյ և Աստուծոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որում ընդ Հօր և
ընդ Ս. Հոգւոյն փառք պատիւ և երկրպագութիւն այժմ և միշտ և
յաւիտենից յաւիտեանս. ամէն:*

¹ Սկզբնատառերը կազմում են՝ «Մինաս», «Գէորգ» և «Իգնատիոս»:

Մագաղաթեայ հիմ գրչագրի մի մէջ գտնուած ենք հետևեալ գուարճալի յօ-
դուածները¹:

ԲԱՆ ՊԻՏԱՆԻ ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

Ի՞նչ լոյս և լոյս, զի՞նչ լոյս և անլոյս, զի՞նչ դարձեալ խաւար, և
խաւար՝ զի՞նչ խաւար և անխաւար, իմաստութիւն և գործ, տեսու-
թիւն՝ առանց կրթութեան, մարմին և թմբբութիւն եղելոցս իրացս
գիտութիւն և առանց բայի: Զի՞նչ երկիւղ յերկիւղ, և զի՞նչ առանց
երկիւղի յաներկիւղ: Զի՞նչ երկչոտութիւն անպատուեալ, և զինչ ի
միջնոցին երկիւղ գովեալ:

Խոնարհ ենթակայ՝ ի հեզ գործօնեայ, չար բարի խօսել ոչ կա-
րէ, յերվեստիմաւեայ պղտորէ և ոչ իմաստուն, պատահելոյն հանդէպ
անգործ, և զընդէմսն ի բնութիւն եղեոնագործին պատշաճի ուշիմ
և ստէպ գալ վկայք: Դուք էք լոյս աշխարհի, խաւար և լոյս կեր-
պարանի, թէ լոյսդ, որ առ քեզ է՝ խաւար է, խաւարն որքան, ժողո-
վուրդն, որ նստէր ի խաւարի, ետես լոյս մեծ: Մեղավոր եմ ի բաց
զնա յինչն, և ժողովեցին զբարի բարին յամանս, և զխոտանն ոչ,
կալեալ զնա խնդրէր զհարոյրըն պահանջել, մեղայ, զի մատնեցի, և
ելեալ ելաց դառնապէս:

Ա Յ Լ Ի Ն Զ Գ Ր Ի Գ Ո Ր Ի Ս Ի

Տեսակք իմաստից գիտութեան, թէ յորքանս բաժանին մասունք,
կերպարանի խոհական գովելեացն, և պարսաւելեացն, ի քառեակս
յայսոսիկ նշանակեալ տառ, քանզի են ոմանք կատարեալք, որ
գիտեն յանձինս իւրեանց զինքեանց, թէ գիտեն և գիտեն ճշմար-
տիւ, և զի գիտեն, վասն այնորիկ գիտեն թէ ոչ գիտեն: Եւ արդ այս
է գովելի կատարեալ գիտութիւնն:

Իսկ այլ ոմանք իցեն, որք գիտեն, թէ և զի գիտեն, զորս գիտեն՝
այս մասնէ գոլով միջնաշաւիղ գովելեացն և պարսաւելեացն:

Եւ դարձեալ այլք ոմանք իցեն, զի ոչ գիտեն, և գիտեն զի ոչ
գիտեն, և զի ոչ գիտեն, վասն այնորիկ գիտեն թէ ոչ գիտեն, զի

¹ «Արարատ», 1892, էջ 1097-1099:

թե ոչ գիտեն, նոյնպես և այս արտաքոյ աղարտելոյ է, զի ծանեալ զիւրն զգիտութիւն հաւաստեալ:

Իսկ այլք ոմանք իցեն դարձեալ, որք ոչ գիտեն և ինքեանք գիտեն թէ գիտեն և ոչ գիտեն, և զի ոչ գիտեն, վասն այնորիկ գիտեն թէ գիտեն զի ոչ գիտեն, այս կարի չար պարսաւանաց արժանաւոր է, յայսոսիկ բաժանին գիտութիւն մարդկան:

Բանք ըղձական մտաց, ահա ապաշաւ որդի, անկատար մնացեալ ի ժամու, վասնորոյ այրիմ խորովեալ և ոչ թուլանիմ կատարեալ:

Գանձու իմաստութեան, ոչինչ զուգան բնաւ յէից, վասն զի բաժանի մասունս յեղանակեալ, է որ յաղագս Աստուծոյ և կամ վասն բնութեան առ ընտանիս, այլ և սակս կրից առ վշտացեալս:

Դարձեալ և յաղագս մարդկայնոյս փոխադարձ բարեաց, իսկ ներհակն ընդդէմ նմին, ի կամայ և յակամայ, և հաւասարս, կամայն դարձեալ յայլասեռս: Վասն փառաց առ գովիչս և ցանկութիւն առ ստորակայս, և ագահութեան ակնկալութիւն առաւելագունին, նա, և ակամայն ի գոյգս, որ է բնութեանն յանիրաւաց, և սղալանաց անձին, և տուգանս և գրաւումն յերաշխիս և որ ի կարգս մին, այլ և հաւասարն կրկին ըստ միջակութեան կամայի և ակամայի, որ սակս ապագայից տուժիցն երկիդի, և որ ի լրումն ըղձից: Իսկ բարոյ էին փոփոխութեան յանբարիս, մահ ապականութիւն, այլայլութիւն՝ քակտումն, խզումն, և որ նման սոցին:

Բայց դու իմա՛, պատանի և համբալ պատուական ինձ քան զբնաւս, ծանիր զամենայն առաքինութիւն երկուց չարաց միջակ է յաւէտ գերազանցութեանն, ի պակասութենէ և կամ զխորագիտութիւն իմաստնոյն խառնել ընդ պարզամտութիւն կենդանոյն, քանզի օշինդր բնաւին դառնագոյն, իսկ մեղու խառնեալ է ամոքիչ, որ զառ ի վեր սկսողացն ելիւք ոմամբք է զանագանեալ, ոչ ի կատարն դնել զիմն, զի մի միշտ ի խոնարհ կայցէ, ապա թէ այս բարի, թեթե սկի ընթանալ զի հասանիցէ, ինձ թուի, թէ ըստ բանականի և տվելոյդ ի վերուստ կարող էք իմանալ և զմեզ հիշել ի բարին:

Ինչպէս վերջին խօսքերց երևում է, գրուած է աշակերտի համար. թէ և զուարճալի, սակայն անշուշտ դորա վրայ մտածող համբալնեւրի գլխին բեկումն կլինի պատճառած, բայց գրողը խիստ սիրով է վերաբերում դէպի վերջինները, և այդ պատմական նշանակութիւն ունի, միայն հիշելով այս դարի «վարժապետ»-ների ոյժերի քաջագործական փորձերը պատանիների վրայ, այլ և որ այժմ է: Որքան քաղցր է հնչում և բազմաբովանդակ. «Պատանի և համբալ՝ պատուական ինձ քան զբնաւս»:

**ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԳՐԶԱԳՐԱՅ ՄԷՋ
ԳՏՆՈՒՄ ԵՆՔ¹**

Գո՛յ յիս գիտութիւն,
Բայց խամրացեալ է:
Գոյ երկիւղ բարեաց,
Այլ շիջանի միշտ:
է յիս և հոգի,
Բայց տկարացեալ է:
Ունիմ ես լոյս պայծառ,
Բայց խաւարեալ է:
Կայ և հուր սիրոյ,
Բայց սառուցեալ է:
Եւ հողմն քաղցրասիւզ,
Խորշակահար է:
Ջերմ եմ ես առ Աստուած,
Այլ ջուրն մերձ է:
Կամիմ բուսուցանել,
Բայց տօթն չար է:
Խոստացաւ ինձ չարչարանք,
Եւ ընկալայ զայն:
Ասա՛ց և հաշտութիւն,
Այլ չկամեցա՛յ զայն:
Ի հնգից զիս բաժանեաց,
Եւ չիմացա՛յ զայն:
Հրաւէ՛ր ետ և բարեաց,
Բայց չզգացի՛ զայն:
Ի սնոտի՛ս յայս խաբեցայ,
Որպէս տկար ոք:
Ի յունայնս այս պարտեցայ,
Իբր ի կայուն ինչ:
Զաչս կափուցի,
Եւ այն կամաւս իմ:
Ի քուն մտի մեղաց,
Եւ հեշտացայ յայն:

¹ «Արարատ», 1893, էջ 284:

Վա՛յ, երբ զարթնուցում,
Եւ հատուցի ինձ:
Բայց յո՛յս ետ մեղանաց,
Եւ ես գտի զայն:
Ատե՛լ ասաց զյանցանս,
Եւ գովեցի՛ զայն:
Բարի և զողորմելն,
Եւ կատարեայց զայն:
Սիրե՛լն անճառ բարի,
Եւ զայն ուսոյց նա՛:
Ի թողուլ պարտապանին,
Եթող և մեզ նա:
Թողցէ՛ Յիսուս բազմաց,
Զոր պահանջեաց նա:

Մատենադարանիս քանի մի գրչագրաց մէջ գտնում ենք Մովսէս Խորենացու պատմութիւնից վերցուած յօդուածների հետեւեալ գեղեցիկ ներբողն եկեղեցու վրայ, որի յառաջագիր սկզբնատառերը կազմում են «Մովսէսի է սա»¹:

Մարգարէից սա սերմանումն
 ՅԱռաքելոց պտղաբերեալ:
 Ողորմութեամբ Տեառն շնորհիւ
 Արժանացեալ եկեղեցի:
 Վարդապետաց վարժեալ բանի,
 Մատուակեն մատաղ մանկաց:
 Սրբամաքուր մտաց սնունդ.
 Ի յուղղագոյն թելադրութիւն:
 Էին լրմամբ և եռանձնեայ,
 Միշտ ճոխացեալ մանկունք Բամբջի:
 Սերովբէից արքայն երկնի,
 Մատուակեալ ըստ արժանի:
 Յիմանալի ներկս լեզուի
 Առաքելոց հանգանակի:
 Ի սղոց սրումն հրաշալի,
 Գեր քան զհիւսիսեանն Զաքէի:
 Ի փառս Փրկչի Տեառն Յիսուսի.
 Ամէն ամէն և եղիցի:
 Է տիրապէս գանձ գովելի
 Որ է պատուեալ յեկեղեցի:
 Սիրով սիրոյն հօրն բարի
 Ի փրկութիւն մարդկան ազգի:
 Արգասաւոր և բաղձալի
 Ի պէտս հանուրց պտղաբերի:
 Տէրն է օրհնեալ յամենայնի
 Եւ յաւիտեան որ եղիցի:

¹ «Արարատ», 1893, էջ 283-284:

Գովեստ կաթողիկոսի¹

Վարդ անթառամ ծաղկի նման կու փայլես,
Լուսաւորչի մեծի յաթոռ բազմել ես,
Հայաստանեայց հանուրց հայր կոչեցեալ ես.
Անուշ հոտով բոլոր աշխարհս լցուցես:

Անմահութեան հոտոյն դու միշտ բուրեցես,
Յորժամ ի սրբութիւն սրբոց մտանես,
Քաղցրիկ խօսակցութեամբ խորհուրդ կատարես,
Տեառն Փրկիչ մերոյ զմեզ քաղցրացուցես:

Բամից հայրապետաց պետ անուանեալ ես,
Հրամանաւ Աստուծոյ գլուխ կարգեալ ես,
Զիւղն օծութեան նիւթոյն հսկմամբ պաշտեսցես,
Մինչև ի ծագս երկրի պայծառացուցես:

Դու բարունական պայծառ և բուրաստան ես,
Գեղեցիկ վայելուչ ծաղկեալ դրախտ ես,
Դիմեալ քեզ խնդրողաց դու միշտ պարգևես,
Յորդառատ վտակօք պասքեալ արբուցես:

Աշակերտեալ մանկունք յովով ժողովես,
Առաքելանման շնորհօք զարդարես,
Փչմամբ եղիսէի Հոգի Սուրբ շնորհես,
Բազմաց, հոգով մեռեալք, կենդանացուցես:

Նայիս մեզ քաղցր աչօք՝ վերատեսուչ ես,
Տեսանելով զքաղցեալք՝ բանիւ կերակրես,
Զսրբոց զայրի անանկաց նախախնամեսցես,
Լուսեղէն պատմութեանք մերկեալք զգեցուցես:

Ակունք երկոտասան ի քէն բուսուցես
Տեսակ զանազանեալ լուսափայլեսցես,
Հայցմամբ փափագողաց շնորհեալ բաշխեսցես:
Հոգւոց խաւարելոց լուսազարդարեսցես:

Բազմագոյն զաւակովք հաւու նման ես,
Շնորհօք Հոգւոյն Սրբոյ կաթամբ կերակրես,
Լուսափայլ փետուրով ձագ թռուցանիցես,
Խառնեալ զմեզ ընդ նոսին միաւորեսցես:

¹ «Արարատ», 1983, էջ 351-352:

Ես առ քեզ պաղատիմ՝ դու ինձ լուիցես,
 Հայրական խնամով զիղձս իմ լցուսցես,
 Օրհնեալ սուրբ բերանովդ զմեզ միշտ օրհնեսցես,
 Նախախնամական գուլթդ առ մեզ առաքես:

Ղօղեալ եմ սրտաբեկ, ծառայ քո եմ ես,
 Որդի եմ անառակ, մոլորեալ եմ ես,
 Խոնարհեալ անկանիմ գարշապարիդ ես,
 Երես անկեալ գետնի, որ միշտ կոխեսցես:

Ա՛յ իմ ծնող հոգեւոր լուցեղ զամպար ես,
 Անշիջանելի լոյսդ պարունակեալ ես,
 Խաւարելոյ մարդկան լուսաւորեսցես,
 Դու յիմանալի լուսոյն ժառանգես:

Յայժմոյս մեղայ գոչեմ՝ անցաւոր եմ ես,
 Արտասուլաթոր աչօք լալական եմ ես,
 Մոխրաթաւալ ժտեալ աղաղակեմ ես,
 Չունիմ ճար և հնար բայց ի քէն և ես¹:

¹ Սկզբնատառք կազմում են Վարդան արեղայ:

Վարդ¹

Վարդն է բացուեր առաւօտուն գոյն զգոյն,
Հոտն բուրէր անմահութեան զօրն ի բուն,
Խիստ գեղեցիկ նման ծաղկի նռնենոյն նռնենոյն,
Մի թափիր վարդ, մի՛ թափիր վարդ,
Խիստ այրեցայ ես քո հոտոյն,
Մի լափիր վարդ խիստ այրեցայ ես քո սիրուն,
Մի լափիր վարդ:

Առաւօտուն ժամուն ելայ հայեցայ,
Յորժամ տեսայ վարդ բացւած՝ զուարճացայ,
Խիստ անուշահոտութենէդ զմայլեցայ զմայլեցայ:
Մի թափիր վարդ և այլն:

Բամից հանուրց ազգաց ի մէջ ծաղկունաց,
Գերագոյն վարդ դու ցանկալի ես մանկանց,
Մի պակասիր վարդ հանապազ իմ ձեռաց,
Մի պակասիր միշտ հանապազ իմ դիմաց,
Մի թափիր վարդ և այլն:

Դու բարունակ պայծառ և ծիրանագոյն,
Բուրաստանաց մէջն փայլիս աստղագոյն:
Վարդ սիրական անուշահոտ, կարմրագոյն,
Իմ գեղեցիկ անուշահոտ կարմրագոյն.
Մի թափիր վարդ և այլն:

Առաւօտուն հողմն հնչէր մեղմագոյն,
Պուլպուլ ձագուկն գայր իջնոյր մէջ վարդոյն,
Պլպուլ հաւիկն գայր իջնոյր մէջ այգոյն,
Քաղցրիկ խօսէր և՛ ուրախանայր հետ վարդոյն.
Մի թափիր վարդ և այլն:

Նոր առաւօտ արեգական ծագելոյն,
Յայնժամ ի շուրջ գալով մէջըն վարդենոյն,

¹ «Արարատ», 1983, էջ 425-427:

Եղանակօք շարադրեցի քաղցրագոյն,
Մի թափիր և այլն:

Ի հասանել երրորդի ճաշու ժամուն,
Կրկին անգամ ընթացայ մէջ կոկոնուն,
Վարդ քաղելով ոչ յագեցայ ի հոտոյն,
Մի թափիր և այլն:

Էր ժամանակն հասարակ աւուր տոթոյն,
Վարդ թրփենոյդ ներքե եղէ քաղցր ի քուն,
Վարդ թափեցար ի վերայ սրտիս բազմագոյն,
Մի թափիր և այլն:

Աղուորիկ վարդ կու բուսանիս մէջ փրշոյն,
Աղուոր մանկտիք գան ժողովեն քո ճըղոյն,
Ձեռվընին ծակոտես որպէս գէտ հերուն,
Մի թափիր և այլն:

Սըրտովս յօժար զքեզ գովեմ վարդ սիրուն,
Սիրելի նագելի պատուականագոյն,
Որչափ գովեմ՝ արժանի ես բազմագոյն,
Մի թափիր և այլն:

Այլ և բազմեալ, եղբարք, ի շուրջ սեղանոյն,
Ի միասին հըրճուիմք ի վերայ վարդոյն,
Դրախտէն ընծայ բերեալ հօրըն նախնոյն,
Մի թափիր և այլն:

Յնծան մանկտիք ուրախանան քո տեսոյն,
Առեալ միմեանց մատուցանեն սիրելոյն,
Այլ առաւել սիրով լցեալ աւելնուն,
Մի թափիր և այլն:

Ես թըմրեցայ վարդի անուշահոտոյն,
Զինչ խօսեցայ՝ անգէտ և յիմարագոյն,
Որըն մարմնոյ, որըն հոգեորագոյն,
Մի թափիր և այլն:

Այլ մանկտիք, որք էք ինձ եղբայրագոյն,
 Յորժամ կարդայք զիս յիշեցէք ձեր հոգոյն,
 Հայր մեղայն մի՛ խնայէք ձեր արեւուն,
 Մի թափիր և այլն:

Լինիմ կարօտ՝ մնամ փափազ քո տեսոյն,
 Վարդ պակասեալ լինիս ի մէջ փըշենոյն,
 Եւ զիս թողուս խեղճ և՛ ողորմուկ տըրտմագոյն,
 Մի թափիր և այլն:

Քո ժամանակն պիտէր խիստ երկարագոյն,
 Որ զուարճացեալ լիանայի քո հոտոյն,
 Գոհութիւն փառք տայի ստեղծող Աստուծոյն Աստուծոյն:
 Մի թափիր և այլն:

Սա յարմարեալ թուականի մեծ Հայուն,
 Հազար հարիւր ութերորդ աւելորդոյն,
 Ճանապարհին յերուսաղէմայ գալուն,
 Աբեղայի ծոյլ Վարդան անուանելոյն,
 Մի թափիր և այլն¹:

¹ Սկզբնատառք կազմում են՝ Վարդանի է ասացեալքս:

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

ԹՈՎՄԱ ՄԵԾՈՓԵՑՈՒ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ.

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵՑ ԻԻՐ ՅԱՌԱՋԱԲԱՆՈՎ
Կ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՑ¹

Քննաբանութիւնը հայոց մէջ դեռ չունի մի արժէք. մարդիկ ձգտում են հասնել եւրոպական քաղաքակրթութեան, սակայն այն ինչ որ եւրոպայում յառաջադիմութեան հիմք է կազմում չէ որոնւում, զննւում և գործադրւում ինքնաբար քաղաքակրթուելու համար, այլ սովորեալ միայն պատրաստի նորութիւնք են փնտռւում և ընդունւում յաճախ կուրաբար: Մեզ հարկաւոր է գորօր.՝ գրական ասպարեզում յառաջադիմութիւն, իսկ դորա գլխաւոր հիմքն է քննաբանութիւնը: Եւրոպայում եթէ մի գիտնական գիրք է հրատարակւում, նա ուղարկւում է այդ իսկոյն ևեթ բազմաթիւ գիտնական ամսագրերի և փափագում է իւր աշխատութեան, որը նա ջանացել է բազմակողմանի կերպով հարստացնել և ընթերցողին դիւրութիւն տալ անձամբ հետազօտելու նոյն ճանապարհով, ասում եմ, նա փափագում է իւր աշխատութեան մանրամասն քննութիւնը և քննութիւնները կարդալ թէ՛ իւր յառաջադիմութեան, թէ՛ այլոց զգուշութեան և ուշադրութեան համար: Մեր մէջ այդպէս չէ. մարդիկ կարծում են, թէ քննել մի գիրք, նշանակում է՝ ցոյց տալ նորա սխալները, կամ պարսաւել՝ գետինը կոխել կամ բարձրացնել՝ երկինք հասցնել: Եւ ահա դորանից է յառաջանում այն, որ հեղինակները կարծում են, թէ հէնց որ մի քննութիւն լոյս տեսաւ, պարտ են իսկոյն ևեթ պատասխան տալ, ջուր ծեծել, սուտն արդարացնել, սխալն ճշմարտել և քննաբանին մի լաւ ներկել, թէ ինչո՞ւ նա իւր նուաստութիւնը չէ բարձրացրել փառքի կատարը, չէ որ ինքն միակն է, որ այդպիսի մի գիրք է գրել, թող ուրիշը դորանից լաւագոյնը գրէ.... Իսկ բազմարդիւն կամ բարձրագիւրք մի անձի գրութիւնը քննաբանել խօ սրբապղծութիւն է համարւում մեր կեղծ սրբազգացների համար. ի՞նչպէս կարելի է գորօր.՝ հայր Ալիշանի հաստափոր գրքերը քննել, դեռ պէտք է այդպիսի ստուարաւարկատ գրքեր գրել, ապա թէ համարձակուել այն քննելու: Այդ է

¹ «Արարատ», 1892, էջ 1090-1096:

պատճառը, որ մեր մատենագրաց սխալները մնում են մշտապէս, չկայ այլ ևս գիտաստութեամբ ընդունել այս ու այն հեղինակի ասածն, այլ բաւական է, որ մեկ բարձրագիւրք անձն մի բան ասում է, է՛հ, այդ երկնքից եկած յայտնութիւն է, պէտք է լռութեամբ պահել, եթէ մինչև անգամ սեին սպիտակ է ասւում, պէտք է առաւել հեշտութեամբ ընդունել, որ «սպիտակ» «սև» է նշանակում: Չկայ նոյնպէս և ձգտումն դէպի նոր հետազոտութիւն, զի երիտասարդք այլ ևս չեն վստահանում նոր բան խուզել՝ ամենայն ինչ իւրենաց մեծերից ասուած համարելով. և ահա հայոց պատմութիւնը, մատենագրութիւնն և այլն. մնում են իբրև մենաշնորհ քանի մի անձանց, և շղթայւում են անշարժ ժայռերի վրայ: Չամչեանի պատմութեան մէջ այնքան սխալներ կան. նորա յաջորդներից ո՞վ մի անգամ նկատեց, թէ իւր պաշտած պատմահայրը սխալուել է, այլ ջանացին արդարացնել անսխալականի այդ ճուտին և մնալ նորա ասածների առանցքի վրայ պտտուելիս:

Քանի որ Եւրոպայի քաղաքակրթութիւնը մեզ ոգևորում է, հաստատուենք նոցա յառաջագիմութեան հիմքերի վրայ և մեր ոյժերով յառաջ գնանք: Այնտեղ քննութեան աշխարհ է, ոչինչ չէ ընդունում հասկացող մարդն առանց քննութեան, և այդ եղանակով է, որ նորա ունեցածը գիտութեամբ է ձեռք բերուած և նա իւր գաղափարի անկմամբ ընկնում է: Քննաբանութեան նպատակն է՝ ցոյց տալ գրուածքի արժանիքն և պակասութիւնք. արժանիքը քաջալերել ազնւութեամբ, պակասութիւնք մտրակել համարձակօրէն, տեղեկութիւններ տալ հեղինակին և զարթեցնել նորա բարձիթող արած մտքերը, նոյն ասպարիզում գործողներին ևս ճանապարհ բանալ կարգացածն անձամբ քննելու, լաւը վերցնելու, սխալը խուսափել՝ պակասը լրացնել ջանալու, որով և յառաջագիմութիւն: Վասնորոյ եւրոպական մասնագէտներ՝ պրօֆեսորներն են պարտաւորիչ կերպով քննաբանում այն գրքերն, որոնք խմբագրութիւնից ուղարկւում են նոցա ի ն ու է ը: Եւ ոչ թէ խմբագրութիւնք մի քննաբան են պահում ամենայն գրուածքի: Եթէ քննաբանութիւնը մեր մէջ զարգացման ամենաստոր աստիճանի վրայ անգամ կանգնած լինէր, չէին վեր կենալ մեր գետոսակներն, և գրականական հերոսներն իւրեանց քննաբաններին առանձին նամակով հայհոյիլ, որպէս արել են Կ. Պօլսի Իզմիրլեան մրցանակի յանձնաժողովի քննիչների վերաբերմամբ: Քննաբանութիւնը նոյն իսկ գրութեան տարածման օգտակար է, նա զարկ կտայ հեղինակի հետազոտութեան, ոչ թէ յետ կմդէ կամ կսառեցնէ, նա կհամոզէ և նորուաններին, որ գրական

ասպարիզում իւրեանց համար ևս չատ բան կայ անելու և կվարէ նոցա դէպի իւրեանց արժանի ճանապարհը: Վասնորոյ դպրոցներում, գոնէ բարձր դասարաններում, պէտք է աշակերտի քննական աչքը բաց պահել միշտ, բանալ և ոչ թէ ճնշել, փակել և ամենայն ինչ հեղինակութեան խարխափեցուցիչ քողի տակ ծածկել. այդպէս միայն պատանիները կստանան հետաքրքրելու շահ և կլինին գործասէրներ՝ իւրեանց ոյժն ու արժանիքը ճանաչելով, և ոչ թէ մարմնասէրներ՝ առանց դոյզն-ինչ ինքնավստահութեան:

Այս նկատութիւնք ոչ թէ ամենքի, այլ բազմաց համար են, որպէս տեսնում եմ մասնաւոր դէպքերից: Պէտք է յուսալ, որ քննաբանութիւնը յաճախելով՝ կբռնէ իւր արժանաւոր տեղը նաև նոցա մէջ, որոնք քննաբանութիւնից սոսկում են, զի դոքա ևս կզգուշանան փտրանք կողմեր գգուելուց: Ասում եմ, ոչ թէ ամենքի, վասն զի նոքա, որոնք գիտութեան որոշ աստիճանի վրայ են, ճանաչում են ինքեանց և իւրեանցը:

Թո՛վմայ Մեծօփեցու յիշատակարանը պատմում է կաթողիկոսութեան վերահաստատուիլն ի Ս. Էջմիածին, Կիրակոս կաթողիկոսի ընտրութիւնն և ապա գահընկէց լինելը: Կիլիկիայում տիրող անկարգութիւնք, որոնց պատճառներն էին մահամերձ թագաւորները, զի անկարող լինելով ժողովրդի բարեկեցութեան համար աշխատիլ և լոյծ կեանք վարելով, ձգտում էին իւրեանց նախնեաց, այն է՝ ազգային սուրբ ժառանգութեան գնով արքունիքի ապահովութիւն գտնել խաբեբայ օտարից, և գաղափար ու պատիւ զոհում էին օտարի քմահաճութեանց՝ ապականելով ազգի սրբութիւնք և վիրաւորելով նորա քնքշագոյն զգացմունքները: Թո՛վման աչք ունէր այս տեսնելու, ուստի և տոչորւում էր՝ մօտալուտ վտանգից վախենալով. ոչ միայն ներկան, այլ և անցեալի վայրիվերոյ լուրերը միանում, տանջում էին նորան, և ահա նա հոգուով սուգւում է այդ մտածմունքի մէջ, և ինչ բարեպաշտութեամբ նա ազգի փրկութիւնն էր ակնկալում, ըստ այնմ ևս իրերը ելք են ստանում նորա երկնաթռիչ հոգու մէջ: Նա իւր գաղափարակիցներով գալիս է Ս. Էջմիածին ս. ճրագը վառելու, Ս. Լուսաւորչի շողառատ ջահը վառել պատուանդանի վրայ դնելու: Նորա սրտի հետ բաբախում էր և ազգի սիրտը. «եկաք, - ասում է նա, - ի գիւղաքաղաքն Երևան. աստ էր տեսանել զուրախութիւն և ցնծութիւն ամենայն մերային ազինս, զի փոզն զանգակացն գոչէր, երիտասարդքն գոչէին, ծերքն աղաղակէին և զԱստուած ցնծութեամբ օրհնէին, մանկունքն խայտային, կանայքն երկրպագութեամբ և լալով զամենեսեան զարհուրեցուցա-

նէին.... (էջ 68) Դիպաւ ընտրութիւնն, ուրախութիւնը մեծ էր, համոզմունք ևս էր «թէ ի կողմանէն վարագայ նորոգի ազգս Հայոց և Ս. Կաթողիկէն Վաղարշապատու» (էջ 76):

Որքան որդեւորուում է հեղինակը Կիրակոսի ընտրութեամբ, նոյնքան դժկամակում է նորա գահընկէց լինելուց: «Աստ է տեսանել, գոչում է նա, զաղէտ տարակուսանացն և զահագին վնաս մեղանչական ազգիս մերոյ՝ վարդապետաց, եպիսկոպոսաց և կարգաւորաց մերոց ազգիս դառնութեանց, զի Քրիստոս յանհաւատ հրէիցն խաչեցաւ յերուսաղէմ, յէջմիածինն ի հաւատացեալ կարգաւորաց» (81): Սակայն պէտք չկայ այդ փոքրիկ, բայց ոգելիր յիշատակարանն ամփոփելու. ընթերցողը թող անպատճառ ինքը կարդայ, օգուտ չատ կունենայ:

Ամբողջ գրքոյկը 88 էջ է, յիշատակարանը միայն 37 էջ, իսկ 46 էջ պարունակում է հրատարակչի մի յօդուածը՝ «Ս. Էջմիածնի վերանորոգութիւնն ԺՆ դարում»: Այս մի կարճ ամփոփումն է Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան և Ս. Էջմիածնի վերանորոգութեան պատմութեան՝ հիմնուած Ստեփաննոս Օրբէլեանի, Չամչեանի և Թովմայ Մեծոփեցու աւանդածների վրայ: Սակայն թէ՛ Չամչեան և թէ՛ Օրբէլեան այնքան վստահելի չեն, որ կարենանք հեղինակի հետ ասել՝ Կիլիկիոյ 8 կաթողիկոսներից «նշանաւորներն ընկան արտաքին ազդեցութեան տակ և կողմնակի շահերը գերադասեցին բուն եկեղեցու աւատական շահերից», և թէ «Սսի» կաթողիկոսարանի անունը կապուած է անհարազատ, դիւրափոփոխ, եկեղեցին ժամանակի հանգամանքներին ծառայեցնող օտարամոլ և վնասակար ուղղութեան հետ: Սսի առաջին կաթողիկոս Գրիգոր է Անաւարդեցին ինքն եղաւ այդ ուղղութեան հեղինակն և աւանդողն իւր յաջորդներին» (էջ 8-9): Գրիգոր Անաւարդեցու մասին Օրբէլեանի պատմածները պէտք է դեռ խիստ քննութեան ենթարկել, զի նա դատապարտում է Անաւարդեցուն՝ բոլորովին առանց հիմքի սկսելով իւր պատճառանքները. մենք այդ կտեսնենք իսկոյն¹: Հեղինակն ասում է, որ Գրիգոր է «ջնջեց Սև-լերան 1114 թուի եկեղեցական ժողովի բանադրանքն Աղթամարի վրայ» և յենում է Չամչեան, Պատմ., Գ, եր. 289-ի, միջդեռ անդ ասում է. «Յաւուրս սորա (Անաւարդեցուն) և Կաւմ ի ժամանակս նախընթացի սորին Ստեփաննոս կաթողիկոսի, Հեթում արքայ ետ բառնալ զնզովսն աթոռոյն Աղթա-

¹ Թէ ինչպէս էին շարականներն ընդունում եկեղեցում, դեռ հետազօտելի է. Անաւարդեցու շարականը հեռի են գործը. Շնորհալու շարականների գեղեցկութիւնից: Շարականը խիստ շատ կան անգործածական, որոնք ժողովել է հայր Սահակ Ամատունի, և յուսանք, որ մանրամասն ծանօթութիւններով ի լոյս կնծայէ:

մարայ... Եւ Գրիգոր կաթողիկոս բազում սէր եցոյց յայնմհետէ առ նոյն աթոռ»:

Հեղինակը դնում է ծռագատիկը 1294-ին, որ չէր կարող լինել, իսկ Կիլիկիոյ պատմիչք նշանակում են 1292-ին¹՝ Հայրապետական աթոռի թափուր ժամանակ, զատկի ժողով գումարողն ևս ինքն Հեթումն է եղել, որպէս խոստովանում է իւր ոտանաւորի մէջ²: Յայտ է, որ Օրբէլեանի պատմածները լոկ դատարկ լուրեր են: Եթէ լաւ կարդանք Օրբէլեանի առ Անաւարդեցին գրած թուղթը, կտեսնենք որ նա ևս չէ հաւատում այն դռնէ դուռն շրջող և կաթողիկոսին հռոմ կոչող «գրաբաններին», բաւական է միայն յիշել թղթի վերնագիրը. «Որ վասն կասկածանաց ինչ ակնածեալ³ եպիսկոպոսացն աշխարհիս՝ գրեցին զայս նամակ ուղղափառութեան...»: Իսկ Օրբէլեանը համարձակում է ասել, թէ Անաւարդեցին է «հաւանեցուցեալ զթագաւորն և բռնութեամբ տօնեաց, ետ տօնել ամենայն աշխարհին Կիլիկեցւոց»: Մի՞թէ կարելի է ուրեմն Օրբէլեանի զրոյցներն ընդունել իբրև բացառիկ աղբիւր ճշմարիտ պատմութեան: Դեռ ուրիշ տեղ կտեսնենք, որ Անաւարդեցուն վերագրուած թուղթն ևս վաւերականութիւն չունի⁴: Ստում «ժողովներ» չեն եղել, այլ արքայական ամբոխումներ, և խռովութեանց «բռն հեղինակը Սսի կաթողիկոսարանը» չէր, այլ՝ արքունիքը: Իսկ հետագայ պատմութիւնը, քանի որ դորա աղբիւրը միայն Չամչեանն կամ Ապարանցին է, խիստ տարակուսական է և դեռ մեծապէս կարօտ է լուսաբանութեան:

Ամբողջ գրութիւնը յանկում է մի գեղեցիկ եզրակացութեամբ. «Այն օրից, երբ Ս. էջմիածինը թողած իւր այդ մայրական կոչումը.... կընտրէ մասնաւոր, այսպէս ասենք՝ խորթ մօր, ուղղութիւն, այն օրից, երբ Հայոց մայր լինելուց դադարելով, Ս. էջմիածինը կըծառայէ կուսակցական շահերի, այն օրից և բնականաբար կըսկսուի նորա օրհասական անկումը...»:

¹ Ձորօր.՝ Դեթում պատմիչն ասում է. «Յայսմ ամի (ՌՄՂԲ) եղև մոլորումն զատկի, և հրամանաւ կաթողիկոսին տէր Ստեփաննոսի, արարին ժողով ի քաղաքն Մսիս եպիսկոպոսաց և վարդապետաց....»: Մատենադ. Ս. էջմիածին, № 1696, կայ և տպագրուած ի Վենետիկ, 1842, Թաթարաց պատմութեան կից: Տէս և Չամչեան, Գ, էջ 286:

² «Արարատ», 1896, էջ 39-40:

³ Գրչագիր ի մատենադարանի ևս. № 1720:

⁴ Տէս իմ գերմաներէն գրութեանը. Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zur Byzantinischen. Leipzig. Gustav Fock. Տէս և վերև, էջ. այդ մասին պիտի ընդարձակ խօսենք:

Ի վերջոյ յոյս ունինք, որ յարգելի հեղինակն իւր երկար տարիների հետազօտութիւնք հետզհետէ կտայ մեզ: Պարիզում ազգային մատենադարանում կայ մի ընտիր գրչագիր Մեծոփեցու պատմութեան և յիշատակարանի, որ Կ. Վ. Շահնազարեանը չէ ունեցել, անշուշտ հեղինակը, քանի որ մտադիր է այդ պատմութիւնը հրատարակելու, կգիմէ այն տեղի ուսանողներից մէկին և ընդօրինակել կամ տպագրի հետ համեմատել կտայ: (Յիշատակարանի մի մասն արտագրել էի, երբ լսեցի այս հրատարակութեան լուրն և դադարեցրի ժամանակի խնայելով): Կարելի է դիմել ընթերցարանը Rue Gujas № 20 կամ պ. Կ. Տէր-Մկրտչեանին, կամ պ. Պետրոս Կիւրեղեանին:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ԻՆՆ ԵՐԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ¹

Քրիստոսի կենդանացուցիչ քարոզների մէջ նշանաւոր տեղ են բռնում իննը երանութիւններն, որոնք ամփոփ կերպով բովանդակուած են Մատթէոսի Աւետարանի Ե գլխի սկզբում (տե՛ս և Ղուկ. Զ 20–26): Ոմանք համարում են այդ երանութիւնները 7 հատ, ոմանք 8 և 10, որովհետեւ կարելի է 10, 11 և 12 համարները մէկ կամ երկու կամ երեք երանիներ հաշուել, սակայն ընդհանրապէս յայտնի են դոքա իբրեւ ինը երանութիւններ: Ղուկասու Աւետարանի մէջ կան միայն չորս երանութիւններ, որոնք համապատասխանում են Մատթէոսի 3, 5, 6 և 11 համարներին: Այդ չորս երանութիւններին հակադիր են ճշդիւ և չորս վայեր (Ղուկ. Զ 24–26):

Բոլոր իննը երանութիւնները կազմում են մի գեղեցիկ կարգ, որ սկսում է մարդու ներքին զգացմունքներից ու տրտմութիւններից և վերջանում նոցա արտաքին յարաբերութեամբ: Դոքա ցոյց են տալիս, թէ ինչպիսի դիրք ունինք մենք դէպի Աստուծոյ արքայութիւնն, որից աւելի բարձրութիւնն չկայ մեզ համար: Եւ քանի որ կեանքը մաքառումն է, և մաքառումը չի կարող յաղթանակ տանել առանց լացի և նեղութիւնների, ի հարկէ, երկնքի արքայութիւնն ևս ուրախացուցիչ պսակ է իսկական բարի մարդկանց, որոնք համբերում են բոլոր նեղութիւններին և յուսով և հաւատով մաքառում են ճշմարտութեան համար: Գիտենք, որ մարդկային ուժը տկար է և նորայ բոլոր աշխատանքները աննշան են երկնային արքայութեան մեծութեան համեմատութեամբ, սակայն մաքառելով աստուածային ճշմարտութեան համար, և կրելով պատահած բոլոր նեղութիւններն ու փորձանքներն, արժանանում ենք այդ բարձր բարիքին, եթէ անխախտ ենք պահում մեր հաւատն ու յոյսը: Ճշմարիտ հաւատացողին և ճշմարիտ յուսացողին անօգնական չի թողնիլ Աստուած, այլ կգորացնէ նորան և մեծապէս կպսակէ նորա յաղթանակը:

«Եւ տեսեալ զժողովուրդսն՝ ել ի լեառն»:

Քրիստոս անում էր իւր քարոզութիւնները մեծ մասամբ անապատներում և լեռներում. նա դէպի այդ կողմն էր տանում իւր հետեից եկող ժողովրդին, այնպէս որ մարդիկ, հեռանալով գիւղերից և քաղաքներից, մոռանում էին առօրեայ հոգսերն և կարողանում

¹ «Արարատ», 1893, էջ 891-900, 964-974:

էին առաւել դիւրին կերպով իւրեանց ուշադրութիւնը դարձնել աստուածային իրերի վրայ: Անապատի և մանաւանդ ծովի վրայ մարդ նկատում է իւր ոչնչութիւն Աստուծոյ անսահմանութեան դիմաց, և խոնարհվում է Նորա վեհութեան առաջ. հաւատքը զարթնելով՝ զորացնում է մարդու հոգին նոյն իսկ այդ ժամանակ, երբ մարմինը զգում է իւր տկարութիւնը: Այնուհետև հոգին սուզւում է աստուածային խորհուրդների մէջ, սնունդ առնում և զօրանում: Իսկ լեռների բարձրութիւնից նայելով դէպի երկրի մեծ տարածութիւնը՝ ներշնչւում է մարդ հոգեւոր վայելչութեամբ, տեսնում է հոգու աչքով երկնային արքայութիւնն և սոսկում մարկային ախտերից: Հոգեւոր այդպիսի վիճակումն է, որ մարդակային մարմինը ընկղմւում է նորա հոգու խոր բովի մէջ և զտւում սնոտի կրքերից ու ձգտումներից: Այդ հոգեւոր վերանորոգումը զօրաւոր է լինում և առաւել անհամեմատ մեծապէս, երբ մարդկանց վրայ ներգործում էին և Փրկչի փրկարար խօսքերը: Քրիստոսի ծանօթները գիտէին այս, ուստի «և իբրև նստաւ անդ՝ մատեան առ նա աշակերտքն նորա»: Հարկաւ, ժողովուրդն էլ մօտիկ կանգնելով, սպասում էր փրկչական խօսքերին:

«Եւ բացեալ զբերան իւր ուսուցանէր զնոսա և ասէր»:

Ժողովուրդը մօտենում էր Փրկչին, վասն զի նորա ներկայութիւնը միշտ փրկարար էր նորա համար, այլ և Քրիստոսի բերանից էին ստանում կենաց կերակուրն և բժշկւում այն կերակրի մահարար ազդեցութիւնից, որ ստացել են օձի բերանից ելած խօսքին լսելով: Քրիստոս առանց խօսքի էլ բժշկում էր նոցա, իսկ խօսքով վառւում էր նոցա հոգին և կենդանացնում: Նորա խօսքը կենդանութեան հուր էր տկարացող հոգիների համար, և շիջուցանող ջուր էր վնասակար հուրը հանգցնելու համար: Եւ այս անգամ իննը երանութիւններն է անելու. նա պատուիրում է ոչ թէ հրաժարուել չարիքից, ապաշխարել և այլն, որոնք տարրական առաքինութիւններ են, այլ բարձրագոյն առաքինութիւններն է յիշում իննը աստիճանով: Հոգեւոր են այս երանութիւնները, վասն զի հոգեւորը բարձր է մարմնաւորից և յաւիտենական, սակայն մարմինը զօրանում է հոգու ամրութիւնից, այնպէս որ այս երանութիւններից անմասն չէ և ճշմարիտ բարի մարդու մարմինը: Այդպէս էլ պէտք է լինէր, որովհետև Քրիստոս Փրկիչ էր հոգիների և մարմինների միանգամայն:

«Երանի աղքատաց հոգւով, զի նոցա է արքայութիւն երկնից»:

Մինչդեռ Քրիստոսի հաւատացողները նորա շուրջ ժողովուած՝ երանութեան մէջ էին զգում ինքեանց, լսում են ահա մի շարք երանութիւններ, որոնք ձեռք են բերւում նորան հաւատալով և սրտանց հետեւելով: Երանութիւն է բոլոր անպակաս բարիքների գումարումն, որի մէջ լինելով մարդ այլ ևս ոչ մի կարիք չէ զգում. և իրաւ առաւել երանութիւն է ի կարելի երեւակայել, քան երկնային արքայութիւնը: Իսկ դորա հակառակն է թշուառութիւնն, որ վիճակն է երկրային միակողմանի կեանքի, սոսկ մարմնաւոր ձգտումների: Բացարձակ երանութիւն վայել է իայն Աստուծոյ, ուստի Պօղոս «Երանելին և միայն Հօգօրն» (Ա Տիմ. 2 15) ասում է Ամենակալին:

Երանութեան մէջ էր մարդս իւր սկզբնական վիճակում՝ դրախտում, սակայն ընկնելով նա մեղքի մէջ և ամբարտաւանալով, կորցրեց իւր երանական պատկերն ախտերի մէջ և զրկուեց երանութիւնից: Փրկիչը եկել էր իւր պատկերն ազատելու համար, նորան լուսնալու այդ ախտերից և վերստին դէպի երանութիւն ուղղելու նորան: Վասնորոյ և նկարագրում է այն պատկերն, որ դրախտի մէջ երանական կեանք էր վարում՝ վայելելով Աստուծոյ ներկայութիւնն ու նմանութիւնը: Եւ իրաւ, առաւել բարձր բարիք չկայ մարդու համար, քան այն, որ ամփոփուած էր Քրիստոսի խօսքերի մէջ, թէ՛ «Եղերուք դուք կատարեալք, որպէս և Հայրն ձեր երկնաւոր կատարեալ է» (Մատթ. 5 48):

Քրիստոս նախ երանում է նոցա, որոնք աղքատ են հոգւով, այսինքն, որ սուղուելով իւրեանց ինքնագիտակցութեան մէջ, զգում են իւրեանց կարօտութիւնը. դորա հակառակն է Յայտ. Գ 17. «Զի ասես, մեծատունն էի և մեծացայ, և ոչ իւրե կարօտ եմ, և ոչ գիտես, թէ դու ես ողորմելի և հեղգ և աղքատ, մերկ և կոյր»: Մինչդեռ հոգւով աղքատներին է Աստուած տալիս երկնային բարիք, ինչպէս ասում է մարգարէն. «Տայ ... կեանս այնոցիկ, ոյք մաշեալք են սրտիւք»¹ (Եսայի Ծէ 15): Միմիայն հոգով աղքատները կարող են զգալ այն պակասութիւնն, որ լիովին չքանում է երկնային արքայութեան մէջ, վասն զի միայն այդպիսիները կարեն հոգու աչքով տեսնել աստուածային վսեմ տնօրէնութեան անհամեմատ իմաստութիւնը:

Աղքատ կարելի է լինել երկու հանգամանքով. մէկ մեղսական, և մէկ առաքինական իրերից: Մեղսականից աղքատանալով, կունենայ մարդ առաքինութեան հարստութիւն, մինչդեռ առաքինութիւնից

¹ Սոյն միտքը եբրայեցերէնում «հոգի» բառով է արտահայտուած «շփալ լուախ»:

աղքատանալով՝ կրնին չարիքների, մեղքերի և յիմարութիւնների մէջ. երկուսն էլ աղքատութիւնն են յարաբերական իմաստով, սակայն հոգով ճշմարիտ աղքատն ըստ Ս. Գրոց նա է, որ արհամարհում է մեղքերն, և հոգով սրտով կարօտում առաքինութեան և աստուածնամանութեան: Նոյնիսկ այս դէպքում կարող ենք և պէտք է նմանինք Քրիստոսին, որ իւր աստուածութեամբ խոնարհուեց մեզ փրկելու համար, կամ ինչպէս ասում է առաքեալը. «Վասն ձեր աղքատացաւ, որ մեծատունն էր» (Բ. Կորնթ. Ը 9): Ահա այդ կամաւոր խոնարհութիւնն է աղքատութիւն կոչւում, և այդ աղքատութեամբ է, որ կարող ենք մօտենալ Փրկչին և դիմել դէպի նորա մեծութիւնը: Կատարեալ խոնարհութիւն անհնարին է հոգեղէններիս, սակայն կամաւոր խոնարհութիւնը լիակատր ձգտումն է բոլոր ոյժերի, և այդ է որ գովելի է: Խոնարհութիւնը ամենամեծն է առաքինութիւնների մէջ, որովհետեւ դորա հակառակը հպարտութիւնն է, իսկ հպարտութիւնը, գիտենք, որ հրեշտակներին անգամ ձգեց սատանայի անկման մէջ, երբ նոքա մոռացան իւրեանց արարածական բնութիւնն ու տկարութիւնը, և կամեցան աստուածային տնօրէնութիւնից վեր բարձրանալ: Չարիքների հիմը սկսուեց ամբարտաւանութեամբ կամ հպարտութեամբ առաջին մարդուց, և ահա Փրկիչը խոնարհութիւնն է դնում հիմն ամենայն բարիքների: Ուստի և իւրաքանչիւր ոք, միշտ աչքի առաջ ունենալով իւր արարածական հոգեղէն բնութիւնը, կյիշէ և հոգեւորի բարձրութիւնն, ու Քրիստոսի փրկչական տնօրէնութիւնից օրինակ կառնէ, նա հաւատքով կխոնարհուի Փրկչի առաջ և նորանից կստանայ իւր երանութիւնը: Բայց դորա համար պէտք է նախ զգալ հոգեւորի բարձրութիւնն ու յաւիտենականութիւնը մարմնականից, և երկրաւոր ստացուածքը բարձր չհամարել երկնային արքայութիւնից (Մատթ. ԺԹ 29-30):

Արդ, անցական է մարմնաւոր հարստութիւնը, մինչդեռ վսեմ է և մշտական՝ հոգեւոր ճոխութիւնը. ուրեմն աղքատանանք հոգեւոր և հարստանանք առաքինութիւններով և հոգեւոր վայելչութեամբ, որոնք երբէք չկարեն գողացուիլ, և որոնց պսակն է երանութիւնը:

«Երանի սգաւորաց, զի նոքա մխիթարեցին»:

Հոգով աղքատութեան հետեւում է բնականաբար սգաւորութիւնը, վասն զի, քանի որ մարդ դեռ մեղքերի մէջ սուղուած է, չի կարող սգալ. իսկ մեղքերից հեռանալով և ինքնագիտակցութեան գալով միայն կարողանում է զգալ մեղքերի վատ հետեւանքներն և իւր աղքատութիւնը կամ կարօտութիւնը: Ահա այդ ժամանակ ընկ-

նում է նա սգի մէջ և ողբում իւր պակասութիւնները: Եթէ սուգն աշխարհային իրերի վրայ է, մահ կպատճառէ, մինչդեռ հոգեւոր սուգը տանում է դէպի փրկութիւն (Բ Կորնթ. է 10): Սուգը յառաջանում է, երբ անզգայութիւնից սթափւում ենք և սկսում ենք զգալ այն, ինչ որ առաջ չէինք զգում, ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ թմբեցուցիչ դեղով քնած մարդը, վերստին ուշքի գալով, զգում է վիրահատի (խիրուրդ) կտրածների ցաւը, ողբում կամ վշտանում: Իսկ հոգեւոր սուգը լինում է, երբ մարդ ելնում է աշխարհային չարիքների և մեղքերի խորութիւնից և հոգեպէս ուշքի գալիս՝ մի որ և իցէ յուշարար ձայն լսելով: Այդ սուգը նման է վիրահատութեան հետեւող սգին, որից յետոյ արդէն առողջութիւն է: Փրկիչն այդ վիրահատն է, որ եկել է «մխիթարել զամենայն սգաւորս» (Յսայի ԿԱ 2), որոնք սգի մէջ զարդարւում են խոնարհութեան առաքինութեամբ (Սաղմ. Լէ 7): Այդպիսի սգաւորներն և համբերողները պէտք է ժառանգէին աւետեաց երկիրը Հին Ուխտում (Սաղ. ԼԶ 9, Ծննդ. ԺԵ 7):

Եթէ սոսկ աշխարհային վայելքներն երանական լինեին, դոցա մէջ լողացող մարդիկ անշուշտ պէտք է բախտաւոր զգային ինքեանց, սակայն կեանքում տեսնում ենք, որ ամենից շատ նոքա են կարօտում հոգեւոր մխիթարութեան, որոնք ամենից հարուստ են երկրայինով: Նա է անմխիթար մնում, ով կուրանալով երկրայինից՝ որոնում է, բայց ժամանակին չէ ողբում անցեալի վրայ և չէ ձգտում տեսնել այն՝ որ անճառելի է: Այդպիսի վիճակը գրեթէ անասնական¹ է. այդ տեսակ մարդը թաթաւում է երկրայինի մէջ և չէ կարենում գլուխը բարձրացնել և տեսնել հանդերձեալ յաւիտենականը, հոգեւոր ճշմարիտ բախտաւորութիւնը: Այդ ժամանակաւոր ուրախութիւն է, ինչպէս երազի մէջ², որից յետոյ սուգ պէտք է լինի, մինչդեռ երկրային սուգը առհաւատչեայ է հանդերձեալ մխիթարութեան: Այս է ցոյց տալիս մեզ և մեծատան Ղազարոսի պատմութիւնը (Ղուկ. ԺԶ 20):

Արդ, ողբալ պէտք է սոսկ ժամանակաւոր զբաղմունքները, քննելով անցեալ պատմութիւնն, և աշխատելով ներկայումս լոկ անցականու չբռնուելու: Ապա թէ կարող կլինենք մտածել աստուածայինի վրայ և ձգտիլ՝ հոգւով նորա վեհութեան մէջ ապրելու, որպէս զի հանդերձեալում ևս ժառանգակից լինենք Քրիստոսի երանութեան: Միայն այդպէս կարող ենք մխիթարական անել մեզ համար, նոյն իսկ մեր ներկայ կեանքը:

¹ Տե՛ս Ս. Ներսէս Շնորհալու մեկնութիւնը, Կ. Պօլիս, 1825, էջ 10:

² Անդ:

Սակայն այդ ամենը համոզիչ կլինի այն մարդուն, որ հասկանում է հոգևոր մխիթարութեան և հանդերձեալ երանութեան բարձրութիւնը, միայն նա՛կարող է ցաւել, որ ուշադրութիւնը նուիրել է երկնային վայելքների և ժամանակ կորցրել անցականի մէջ՝ զրկուելով մշտական բարիքներից: Այդ է ճշմարիտ սգաւորը. դա է, որ բանտը ձգուած մարդու նման օրէցօր մղկտում է և ձգտում է տեսնել և վայելել արեգակի լոյսը, մինչդեռ կոյրը՝ բանտարկուելով՝ ի՞նչ կարող է գիտենալ լոյսի անսահման բարձրութիւնը: Ուրեմն կոյր չլինենք, այլ, ընդունելով Ս. Հոգու շնորհը, լինենք ճշմարիտ սգաւորներ, և անձկութիւն զգանք՝ տեսնելու աստուածային լոյսը, որպէս զի միշտ մխիթարուինք:

«Երանի հեզոց, զի նոքա ժառանգեսցեն գերկիր»³:

Հոգու աղքատութեան և սգաւորութեան անմիջական հետևողութիւն է հեզութիւնը. «Որք հեզք են՝ նոքա ժառանգեսցեն գերկիր»,– երգում է և Սաղմոսի մէջ (ԼԶ 11): Մինչդեռ հոգով աղքատութիւնն և սգաւորութիւնը ներքին առաքինութիւններ են, որոնք կապ չունին արտաքին յարաբերութեան հետ. հեզութիւնը գլխաւորապէս արտաքին յարաբերութեան մէջ է ճշմարտւում: Չարիք գործելու, չարախօսելու և այլ ներգործական ախտերի տեղը հեզութիւնն է տալիս, նորա հակառակն է բարկութիւնն, իսկ հեզութիւնն է, որ սանձահարում է բարկութեան կրքերն, որոնք խանգարում են մարդկային բանական մտածողութեան ընթացքն և մարդուն դարձնում մի գազան: Գազանային վիճակի մէջ մարդս այլ ևս չէ կարենում առաքինութիւն գործել, և շեղւում է իւր նախապէս որոշած ընթացքից: Ինչ չարութիւն և մեղք էլ լինի, ծագում է գլխաւորապէս բարկութեան կրքերից, բարկութիւնն է, որ յետ է մղում մարդու մէջ ամենավսեմ բարոյքները կամ բարի սովորութիւններն ու հակումները: Ուստի և «ծնող հեզութեան՝ խոնարհութիւն է, և արմատ բարկութեան՝ ամբարտաւանութիւն»⁴: Ուրեմն, խոնարհութիւնն ներքին առաքինութիւն լինելով, հեզութիւն է յառաջ բերում, որ ճշտում է մարդու յարաբերութիւնը շրջապատողների հետ: Եւ ինչպէս որ ամբարտաւանութեամբ և բարկութեամբ ընկնում է մարդ,

¹ Ամդ, էջ 91:

² ՏԵՍ և Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Յաճախապատում, էջ 91:

³ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ի հետևելով ասորերէն թարգմանութեան՝ դնում է այս կտորը սգաւորների առաջ:

⁴ Ս. Ներսէս Շնորհալի, անդ, էջ 12:

վասն զի ուզում է լինել այն, ինչ որ չէ, ուստի և խորտակում է, այնպես և խոնարհութեամբ և հեզութեամբ բարձրանում է, լինելով այն, ինչ որ է իսկապէս: Ձգտել ցոյց տալու այն, որ չունինք, խաբէութիւն է, և անյաջող կանցնի, վասն զի խաբէութիւնը յարատեւ չէ և չի կարող ծածկուիլ ոչ մի խորամանկութեամբ, սոյնպէս և հեզութիւնը մի լապտեր է, որ ցոյց է տալիս մարդու առաքինութիւնն և արժանիքն, որոնք միայն առժամանակ չեն երևում խաւարատես աչքերին: Շրջապատողների յարաբերութիւնից է կախուած մարդու երջանկութիւն ու հանգստութիւնն, և հէնց հեզութիւնն է, որ մարդում երջանիկ է անում գոնէ մի փոքրիկ շրջանի մէջ: Վասնորոյ և Քրիստոս ասում է. «Ուսարուք յինէն, զի հեզ եմ և խոնարհ սրտիւ, և գտնիք հանգիստ անձանց ձերոց» (Մատթ. ԺԱ 29):

Հեզութիւնը մի ժայռ է, որին զարնուելով մարդկային կրքերի մեծամեծ ալիքները, փշրւում են և ցրւում: Այդպիսի ալիքների մէջ ենք ապրում, ուստի և դոցա դիմաց անշարժ մնալու համար, պէտք ունինք առաքինութեան: Հեզը սէր է պահում ամենքի հետ, ոչ թէ ճշմարտութիւնը զոհելով և կամ ստութիւնը փաղաքելով, այլ համբերելով և սիրոյ ճանապարհն ընտրելով: Դորանով ոչ թէ քաջալերւում են ստութիւնն և խաբէութիւնն, որոնց խորտակելու համար իբր թէ պէտք կայ խռովութեան, այլ հեզութեամբ է, որ խորտակւում են մեծագոյն չարիքներն և յաղթւում են անզգալի կերպով քաղաքավարի չարագործները:

Ահա ուրեմն հեզն է, որ խռովութիւն չէ յարուցանում և ժառանգում է երկիրը, մինչդեռ «խռովարարն՝ և ի սեփական հայրենեացն զրկի»: Այլ և Աւետարանի աւետիքները պէտք է վայելէ հեզն, որ իջեցնում է ոչ միայն իւր, այլ և այլոց բարկութիւնն, որ այնքան չարաչար մեղքերի սկզբանդբիւր է լինում միշտ: Հեզութիւնը հետեաբար բարիք է ոչ միայն մարդու անձին, այլ և ուրիշների համար մի մեծ բարերարութիւն է: Ակներեւ է, որ հեզութիւնն երջանկութիւն է մարդու համար, ոչ միայն այստեղ, այլ և հանդերձեալում, որովհետեւ հեզութիւնը խորտակում է մարդու անհամբերութիւնն ու յուսահատութիւնը: Նա զօրացնում է մարդու սէրը դէպի Աստուած և դէպի մարդիկ, ամրացնում է մարդու յոյսը հանդերձեալ երանութեան նկատմամբ և յառաջ է մղում հաւատքով գործելու:

Ուստի և «ժառանգեսցեն զերկիր»՝ կարող ենք հասկանալ, թէ այս երկիրն, որ արդարութեամբ պէտք է ժառանգել և վայելել՝ իբրև աստուածային բարիք, և թէ «կենդանեաց երկիրն», որ լիքն է

¹ Շնորհալի, անդ, էջ 92:

ամենայն երանութեամբ: Այդպէս է ասում և Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ¹. «Շնորհօք հեզութեամբ բնակել յերկիր.... և յուսով ալն ունել մշտնջենաւոր, անփոփոխ, անվախճան կենսատու երանութեանցն»:

«Երանի՜ որ քաղցեալ և ծարաւի իցեն արդարութեան, զի նոքա յագեցիւն»:

Կարող ենք աղքատ լինել հոգով, այլ և սգաւոր ու հեզ, սակայն այդ ամենը դեռ բաւական չէ մարդու բեղմնաւոր անդաստան դարձնելու համար ատուածային կենդանարար խօսքերի: Աղքատութեամբ, սգաւորութեամբ և հեզութեամբ զգում է մարդ իւր անդերի կարօտեալ վիճակը, սակայն մի նոր վիճակ է հարկաւոր, որպէս զի օրըստօրէ յագեան և բեղմնաւորուին, սնուցանուին և աճեն: Այդ է շեշտում Քրիստոս իւր չորրորդ երանութեամբ:

Հոգեւոր և մարմնաւոր է մարդ, հոգեւորութեան և մարմնաւորութեան եղանակն ունին և նորա կենքի բոլոր գործունէութիւնները: Մարմինն եթէ չենք տալիս կերակուր, նա չէ դիմանում, նոյնպէս և հոգին՝ նուազում և կորցնում է իւր վառվռուն գործունէութիւնն, եթէ զրկում ենք նորան իւր կերակրից: Բայց լինում է ժամանակ, որ մարմինն ևս կերակուր չէ ուզում, ստամոքսը յագուրդ է զգում, մինչդեռ ոչինչ չէ ընդունել. այդ ծանր ժամեր են, երբ դառնութեան մաղձով բռնուած է մարդ: Ահա հասնում է բժիշկը, տալիս մաղձաթափ դեղեր, մաքրում ներսն, և ապա բացում է դիւրեկան ախորժակն, և սկսում է մարդ ուտել վայելչապէս:

Որչափ առաւել զգալի է այս մեր հոգու նկատմամբ, որ եթէ մեղքերի ախտերով բռնուած է, չէ փափագում սնունդի, նա ծուղակի մէջ է և ճաշակի զարգացումն չունի: Այստեղ ևս դեղ է պէտք, որպէս զի միտքը ժայթքէ այդ թունաբեր և թունալի ախտերը, թութափէ մեղքերի որոգայթիչ ծուղակն և ապա ազատուելով՝ զարգանայ, ախորժակի գայ և ճաշակ ստանայ, այն հոգեւոր կերակուրների, որոնք միայն յագուրդ և լիացումն են տալիս հոգուն: Այդտեղ է միայն երեւան գալիս այն քաղցն ու ծարաւն, որոնց մասին է Տիրոջ երանութիւնը:

Նա երանում է նրան, ով ունի «սով լսելոյ զբանն Տեառն»²: Սակայն ոչ միայն քաղց պէտք է ունենալ, այլ և ախորժակ և ճաշակ: Այն

¹ Ամդ, էջ 90: Տե՛ս և հեզութեան գովեստը, էջ 108-112: «Յեզութիւն փառք ծերոց, որ նովաւ են հրահանգեալ յուղախոհութիւն և յամենայն առաքինութիւնս: Յեզութիւն պատիւ երիտասարդաց, որ նովաւ յաղթեցին ամենայն հակառակաց, ստահակաց և անիրաւաց՝ խոնարհութեամբ և քաղցրութեամբ»:

² Ամովս. Ը 11:

ժամանակ կյապենայ և սաղմոսերգուի հետ կասէ. «Յագեցոյց զանձինս քաղցեալս, և զանձինս կարօտեալս լի արար բարութեամբ»¹:

Իսկ արդարութեան քաղցածը կստանայ այն կերակուրն, որ նոյն իսկ Քրիստոս էլ ուտում էր, այն՝ որի մասին ասում է. «Իմ կերակուրն այն է, զի արարից զկամս այնորիկ, որ առաքեացն զիս, և կատարեցից զգործն նորա»²: Եւ ճշմարիտ՝ իրականացնել Աստուծոյ կամքն և կատարել Նորա գործն – այնքան բազմաբովանդակ է, որի յագեցածն երբէք չի քաղցիլ: Իսկ ճշմարիտ ծարաւի համար է, որ Քրիստոս պատրաստականութիւն է յայտնում զովարար ջուր տալու. «Ջուր, զոր ես տաց նմա, եղիցի նմա աղբիւր ջրոյ բղխելոյ ի կեանսն յաւիտենականս»³: Այսպիսեաց համար պէտք է լինին մեր քաղցն ու ծարաւը՝ մաքուր և ազատուած մեր ախորժակն և ճաշակը խոռոնող թոյներից: Քրիստոս ինքն է հացն կենաց և ջուրն կենդանութեան, մենք միայն պէտք է գիտենանք քաղցիլ և ծարաւել, որպէս զի կարենանք ախորժակ ձեռք բերել դոքա, այսինքն՝ Նորա մարմինն և արիւնը՝ նորա կենդանի խօսքն ու ներգործութիւնը վայելելու և փրկուելու համար:

«Երանի ողորմածաց, զի նոքա ողորմութիւն գտցեն»:

Ողորմածութիւնն արդէն տանում է մեզ դէպի Աստուած, վասն զի այդ այնպիսի մի առաքելութիւն է, որով միայն կարողանում ենք նմանել Աստուծոյ: Ողորմած է միայն Աստուած, և Նա իւր ողորմութիւնն անընդհատ բաշխում է մեզ, և ինչպէս Նա անում է այդ միշտ և հանապազ, այնպէս էլ կամենում է, որ մենք էլ ողորմած լինինք դէպի Իւր որդիք՝ յիշելով միշտ, թէ՝ «բազմագութ է Տէր և ողորմած», և եթէ մենք էլ ողորմած ենք, նմանում ենք Աստուծոյ:

Այլ ողորմածութիւն չէ, եթէ մարդ ուզում է իսկոյն իւր արածի փոխարէնն ստանալ, ողորմութիւնը պէտք է տրուի միայն իբրեւ ողորմութիւն կամաւորապէս և ողորմութիւն գաղափարի բարձրութեան պատճառով: Սակայն ողորմութիւնը միմիայն նուիրատուութիւն չէ, այլ ամենայն ցաւակցութիւն, որով մխիթարութիւն ենք պատճառում կարօտեալին և չքաւորին, սգաւորին և տնանկին: «Սիրոյ է ողորմութիւն, և ի սիրոյն պտուղ ներգործի ողորմութիւն»։ սէրն է, որ ողորմածութիւն է վառում և այդպէս մօտենում ենք դէպի քաղցր զգացմունքի կարօտողին: Երբեմն մի քաղցր խօսք առա-

¹ Սաղմ. ԾԶ 9:

² Յովհ. Դ 34:

³ Յովհ. Դ 14:

ւել մեծ բարիք է մարդու համար, եթէ ճշմարիտ զգացմունքներինց է ծագում, քան այլ և այլ նիւթական օգնութիւններ:

Որչափ էլ ապահով լինի մարդ զանազան բարիքներով, այնով հանդերձ կարօտ է որ և իցէ կերպով ուրիշ ողորմածութեան. այդ կարօտութեան ընդհանուր լինելն է, որ ամենքին կարօտ է դարձնում Աստուծոյ ողորմութեան: Նոյն իսկ մարդ իւրեանց ունեցածով իրար լրացնում են. մէկն ունի մէկ առաւելութիւն, միւսն՝ այլ, որոնցով և իրար լրացնում են և ողորմում: Իսկ ողորմութիւնից մասն ու բաժին հանում իւրաքանչիւրին:

Սակայն ողորմածութիւն ունենալով դէպի այլք, դեռ դորանով չէ լրանում ճշմարիտ ողորմածութիւնը: Մարդ ունի և պարտիք դէպի ինքն, ուստի ողորմածութիւն պէտք է ունենայ դէպի իւր հոգին, մանաւանդ, եթէ ախտերի և մեղքերի մէջ սուղուած է, նաև կարօտ է վշտակցութեան և օգնութեան: Ոյժ տալով միայն մեր մարմնին՝ կարօտութեան մէջ ձգած կլինինք մեր հոգուն, որով և դժժած կլինինք ողորմածութեան զաղափարին և աստուածանմանութեան: Այս երկսայրի ողորմածութիւնն է, որ մեզ մերձեցնում է Աստուծոյ, և այսպիսով Նորանից կարողանում ենք ճշմարիտ ողորմութիւն գտնել:

«Երանի այնոցիկ՝ որ սուրբ են սրտիւք, զի նոքա զԱստուած տեսցեն»:

Այս ողորմութիւնն, որ պէտք է գտնենք Աստուածանից, իւր գազաթնակէտն է ստանում աստուածատեսութեան մէջ: «Սուրբ սրտիւք» կամ «ուղիղ սրտիւք» այն հոգեկան վիճակն է, որ տրամադիր է դէպի ամենայն առաքինութիւն, ուրեմն այդ ևս պէտք է տանէ մեզ դէպի բարձրագոյն բարիք: Գիտենք, որ արքային երեսին նայելը հպատակի ամենաբարձր ուրախութիւնն է, ըստ այնմ, թէ. «Երանելի են կանայք քո և երանելի ծառայք քո, որ կան առաջի քո...»¹: Նոյնն է և Աստուծոյ նկատմամբ, որպէս երգւում է սաղմոսի մէջ. «Ես արդարութեամբ երկեցայց երեսաց քոց, յագեցայց յերևիլ փառաց քոց»²:

Սուրբ սիրտը, մաքրուած լինելով ամենայն ախտերից և չար խորհրդներից, տեսնում է Աստուծոյ փառքը մտաւոր աչքերով և կարողանում է «իբրև ընդ հայելի տեսանել իմանալեօքն զիմանալի աստուածութեանն զլոյս»: Մտաւոր աչքով և կամ հոգով տեսնելով Աստուած, որ մարմնաւոր աչաց անտեսանելի է, մտնում ենք Նորա հետ սերտ յարաբերութեան մէջ, ստանում ենք Նորանից շնոհներ,

¹ Գ Թագ. Ժ 8:

² Սաղմ. ԺԶ 15:

բացում են մեր տեսութիւններն և մենք կարողանում ենք նորա աստուածային շողերի ներգործութեան տակ մեր դերը կատարել: Քանի վսեմ է այս հարաբերութիւնն, այնքան բարձր բարիք է նորա համար, որ կեանքով յաջողել է սրբել և ուղղել իւր սիրտն և դարձնել աստուածային բնակարան: Այնուհետև նորա համար մեղսական ոչինչ գոյութիւն չունի, վասն զի Աստուած է նորա խորհրդների մէջ և Աստուած է նորան առաջնորդողն և ղէպի իւր երանութիւն տանողը:

Սակայն որքան փափագելի է տեսնել Աստուած, այնքան պէտք է մաքրել, սրբել մեր խորհրդները կամ սրտերը:

«Երանի խաղաղարարաց, զի նոքա որդիք Աստուծոյ կոչեսցին»:

Ողորմութեան մի մեծ գործն է խաղաղարար լինել, հաշտեցնել երկու թշնամի կողմեր, ըստ որում և խաղաղարարութեան կատարելատիպ է Քրիստոս, որ «արար խաղաղութիւն խաչին իւրոյ, որ ինչ յերկրի և որ ինչ յերկինս»¹: «Զի նա է խաղաղութիւն մեր, որ արար զերկուսեան մի, և զմիջնորմն ցանկոյն քակեաց զթշնամութիւն ի մարմնի իւրում»²: Քրիստոս հաշտեցրեց մարդկութիւնը Աստուծոյ հետ, որից օտարացել էինք մեղսագործութեամբ: Նա մեզ բարձրացրեց մեր անկեալ վիճակից և դրաւ վերստին մեր վիճակի մէջ, ուրեմն կարող ենք ձգտիլ աստուածամանութեան: Ինչպէս Ինքն է, «նոյնպէս և մեզ ասէ լինել խաղաղարար, զի եղբարք նորա լիցուք...»³: Այսքան մեծ պատուի է հանդիպեցնում մեզ:

Խաղաղ դրութեան մէջ էր և մարդ իւր սկզբնական վիճակում, սակայն, լսելով խռովարար օձի ձայնը, բորբոքուեց խռովութեամբ այնքան, մինչ կարօտեց Քրիստոսի խաղաղութեան շնորհաց: Հետեւելով Քրիստոսի գործին՝ կարելի է դարձեալ խաղաղութեան մէջ ընկնել և Աստուծոյ որդի լինել: Սակայն խաղաղութիւն պէտք է նախ սեփական անձի մէջ հաստատել, վասն զի նա, որ ինքն իւր մէջ խաղաղ չէ, անկարող կլինի խաղաղարար լինել այլոց: Իսկ ինքեան խաղաղարար լինել՝ կարելի է՝ հաշտեցնելով մեր հոգին և մարմինն իրար հետ, որոնց պառակտելով է ընկել մարդ մարմնական ախտերի մէջ: Այնպէս որ, հոգին պէտք է տիրէ մարմնի վրայ և հոգու կամքը գերիշխող դառնայ: Կարճ ենք յիշում այս ներքին խաղաղութիւնը, սակայն ամենադժուար գործն է: Բախտաւոր է մարդ, եթէ յաջո-

¹ Կողոս. Ա 20:

² Եփես. Բ 14:

³ Յաճախ., անդ:

ղուել է նորան խաղաղութիւն հաստատել իւր մէջ և ազատուել պառակտման կռուից, նորա կեանքը հանգիստ կլինի և գործն ընթացիկ: Եւ ահա այդպիսին միայն կկարենայ խաղաղութեան հեղինակ լինել և իւր ընկերների, իւր շրջապատողների մէջ: Բայց այլոց հետ ևս մարդ նախ ինքը պէտք է խաղաղութիւն պահէ և ապա այլոց իրար հետ խաղաղեցնէ: Իսկ այդ խաղաղութեան մէջ սէրն է հիմնաքար, որ ամեն բարի յարաբերութեան յորդորիչն է. վա՛յ նրան, որ իւր կերպարանքով միայն ատելութիւն է շարժում և երբէք չէ կարող սիրոյ անդրադարձ լինել: Պէտք է առատ լինել սիրոյ շողերով, սակայն անհրաժեշտ է և ցուցաման ընդունակ լինել: Սիրել կարելի է և պէտք է, բայց և սէրն ընդունելն ու փոխարինելն էլ անհրաժեշտ է. երկուսն էլ խաղաղութեան հիմնաքար են և միայն այդպէս կարելի է Քրիստոսի նմանել և խաղաղարար լինել: Օրինակ է մեզ Աստուած, որ ծագում է արեգակնային շողերը թէ՛ արեգարների և թէ՛ մեղաւորների վրայ, և թէ՛ գթութեամբ ընդունում է ամենքի դիմումներն ու սիրոյ ցոյցերը:

«Երանի որ հալածեալ իցեն վասն արդարութեան, զի նոցա է արքայութիւն երկնից»:

Խաղաղութիւնից զրկւում և հալածւում են երկու տեսակ մարդիկ՝ մէկ բարի և մէկ չար. չարերը հալածւում են չարութեան, ուրիշին արած վատութեան համար, սակայն Աստուծոյ որդիք, որոնք քաղցում և ծարաւում են արդարութեան համար՝ հալածւում են միայն նախանձ գրգռելով «խաւարասէր մարդկանց» մէջ: Նոյն ինքն Քրիստոս՝ մարդկութեան Փրկիչը, հալածուեց ոչ միայն ամբարիշտներից, այլև նոցանից, որոնք կուրութեամբ իւրեանց օգուտը չէին կարենում տեսնել Քրիստոսի արածներից և խօսածներից: Ուստի և Քրիստոս ասաց իւր աշակերտներին, թէ. «Զիս հալածեցին, ապա և զձեզ հալածեսցեն»:

Չարն է հալածում նոցա, հասկանալի է, ուրեմն, որ չարից փախչելով դէպի բարին պէտք է երթան: Չարի հալածանքն ունի և իւր բարերար ազդեցութիւնն այնպէս, ինչպէս որ դառն դեղը խմում ենք և կծու ցաւերն ամոքում, ըստ որում և թշնամու հալածանքը շիջուցանում է մեր մէջ շատ ախտերի վառուածքներն, այլև առիթ է լինում մեր անձի որպիսութեան վրայ նայելու, մեր պակասութիւններն որոշելու, կարծելով, թէ ճշմարիտ մեր պակասութեանց համար են մեզ հալածում: Ահա այդպէս ուշադրութիւն դարձնելով մեր անձի վրայ՝ ձգտում ենք մեր թերութիւնները լրաց-

նեղ, աւելի կատարելագործուել և ապա հանգիստ սրտով հալածանք կրել՝ քաջ գիտենալով, որ այդ հալածանքը մեր արժանեաց համար է, և թէ մարդիկ չար նախանձից կուրացած են գործում: Հալածանքը փորձաքար էլ է. ունենալ մի առաւելութիւն դեռ բաւական չէ, պէտք է նաև պահել այդ, բայց դորա համար պէտք է համոզուած լինել, որ այդ իրաւ անկորուսանելի առաւելութիւն է, որի համար արժէ և նեղութիւն քաշել: Եւ ահա, երբ հալածում են, մենք աւելի և աւելի ենք համոզուած, թէ այդ առաւելութիւնը մեր հարստութիւնն է, և այլք նախանձում են մեզ հէնց դորա համար, այն ժամանակ մենք թէ՛ պինդ ենք պահում այդ և թէ՛ ձգտում ենք հարստացնել: Իսկ այդ հալածանքի մէջ մեր առաւելութիւնը մաքրում, զտում են՝ իբրև մետաղը վառ բովի մէջ:

Ահաւասիկ այդպիսի մաքրիչ, համոզմունք զարթնեցնող և հաստատամտութեան վարժեցնող հալածանքն է, որ արժանի է կացնում մեզ Աստուծոյ արքայութեան: «Ծաղիկ արքայութեանն պտղոյ՝ նեղութիւնն է, եթէ կամիմք զպտուղն կթել, նախ զծաղիկն հաւաքեցուք»¹: Եթէ այդպէս չլինէր, մենք չէինք գիտենալ, թէ այն ո՞ր մեր առաւելութեան համար է, որ արքայութիւն ենք ժառանգում, մի՞թէ իրաւ արժանի ենք, երբ գիտենք, որ եթէ մի նեղութեան մէջ ընկնէինք, ո՞վ գիտէ՝ չէինք կորցնիլ մեր առաւելութիւնը:

Արդ, մեր առաւելութիւնք ինչ նպատակի համար էլ լինին, պէտք է փորձուին և ամրանան. մեզ անհրաժեշտ է յեղյեղուկ կեանք, որպէս զի կեանքի սղոցը սրէ մեր լաւ կողմերն, մաքրէ աւելորդ ժանգերից և կտրուկ դարձնէ ամեն բարութեան:

«Երանի է ձեզ՝ յորժամ նախատիցեն զձեզ և հալածեցեն, և ասիցեն զամենայն բան չար զձեզ սուտ վասն իմ»:

Հալածանքն և նախատինքն առաւել նշանակութիւն ունին առաքելոց և քարոզչաց համար, վասն զի, լռելով և գիտենալով թշնամու անարդարութիւնն, աւելի ևս կջանան տարածել կենաց խօսքն, որպէս զի պակասի թշնամեաց թիւը: Նոցա հալածողներն և նախատողները նմանում են հիւանդ երեխաների, որոնց դեղ ես տալիս, մանաւանդ փոքր ինչ դառն դեղ, խփում են, հայհոյում են և դժգոհում, սակայն և այնպէս կամայ թէ ակամայ խմում են բուժիչ դեղն և ապա բժշկուելով, օրհնում են և գոհանում: Հարկաւ, առաքեալք իբրև դեղ տուողներ, չպէտք է հայհոյանքից յուսահատուէին, դժկամանէին երեխայոց ապաշորհութեան համար և հեռանային՝ թող-

¹ Եւրոպական, անդ, 99:

նելով նոցա ծանր հիւանդութեանց մէջ: Այդ է պատճառն, որ Քրիստոսի աշակերտն աւելի մեծ օգուտներ է տալիս, քան այլ ոք: Քրիստոսի ճշմարիտ աշակերտը չի նեղանալ հիւանդի հայհոյանքներից և հեռանալ, ինչպէս անում են այլք սովորաբար, այլ համբերատար կլինի և կշարունակէ իւր գործը, վասն զի նորա բախտաւորութիւնը հոգի փրկելն է և ոչ թե անձնական պատիւն, որ այդպէս ձեռք բերուելով՝ իսկապէս պատիւ էլ չէ: Այդպէս հետևում էին առաքեալք Քրիստոսի խօսքին, ինչպէս ասում է Պօղոս. «Եւ աշխատեցաք ձեռք մերովք, բամբասէին զմեզ, օրհնեաք՝ հալածէին, յանձն առնուաք՝ հայհոյէին, աղաչէաք, իբրև առակ նշաւակի եղեաք ամենայն աշխարհի, ամենեցուն փարելի լինել մինչև ցայժմ»¹:

Սակայն պէտք է ջանալ, որ ամբոխի բամբասանքի մէջ ճշմարտութիւն չլինի, ապա թէ ոչ՝ սուտն էլ ճշմարտութեան տեղ կընթանայ, վասնորոյ և Քրիստոս ասում է՝ սուտ վասն իմ: Ուրեմն բամբասանքը պէտք է լինի նախ Քրիստոսի համար և երկրորդ՝ սուտ. այն ժամանակ պարզ է, որ Քրիստոսի ճշմարտութիւնը յառաջ տանելուն դէմ հալածանք և բամբասանք են հնարում վնասելու դիտմամբ²: Քրիստոսին հետևողն իւր գործը յառաջ կտանէ, իսկ «վայն է վճիռ, յոյր ձեռն գայցէ գայթակղութիւնն»³: Հասկանալի է, որ հալածողն ու բամբասողը չեն կարող վնասել Աստուծոյ գործը, սակայն գայթակղութիւն կպատճառեն տկարներին:

«Ցնծացէք և ուրախ լերուք, զի վարձք ձեր բազում են յերկինս, զի այսպէս հալածեցին զմարգարէսն, որ յառաջ քան զձեզ էին»:

Ուրեմն քանի որ աշխարհում հալածանքն և բամբասանքն էլ ոչինչ բաներ են ճշմարիտ հաւատացողի և Քրիստոսի հաւատարիմ հետևողի առաջ, մնում է նոցա ցնծալ և ուրախ լինել այն փառաւոր պսակի համար, որ պատրաստուած է հանդերձեալ կեանքում: Որչափ աշխարհի նախատինքները տրտմութիւն չարժեն, որքան թախիժ բերեն մարդկանց շնորհապարտութիւնք, այնքան մեծ պէտք է լինի ուրախութիւնն ու ցնծութիւնը, մանաւանդ ի նկատի ունենալով, որ մարդիկ յաճախ վիշտ են պատճառում իսկապէս չհասկանալով, չըմբռնելով Քրիստոսի հետևողի բարութիւնն ու բարի

¹ Ա Կորնթ. Դ 12:

² Տե՛ս և Եսայի ԾԱ 7. «Մի՛ երկնջիք ի նախատանաց մարդկան, և բամբասանք նոցա ձեզ յամօք մի արասցեն, զի իբրև ձորձք ընդ ժամանակաւ մաշեցին, և իբրև զասոր ուսիցի ի ցեցոյ, բայց արդարութիւն իմ յաւիտեան կացցէ, և փրկութիւն իմ ազգաց յազգս»:

³ Շնորհալի, անդ, 99:

ներգործությունը: Հալածանք ու նախատինքը տխրություն կբերեն, բայց հետևողք ուրախ պէտք է լինին և ցնծան՝ միշտ ի նկատի ունենալով և այն լաւ հետեւանքներն, որոնք իրականանում են գործի յաջողությունից: Ամենից ծանր է բամբասանքն և չարախօսությունը. հալածանքը և չարչարանքը տանելի են, մինչդեռ բամբասանքն ու չարախօսությունն անտանելի են, ըստ որում գիտենք, որ Յովբ ամեն չարչարանք կրեց լուրթեամբ, սակայն բարեկամաց նախատինքը զայրացրեց նորան: Ուստի և այդ անչափ և անսահման նեղությունց համար վարձքն ևս պէտք է լինի երկնքում, վասն զի այս դէպքում փորձանքի բովն արդէն իւր կատարեալ բացաժառութեան մէջ է, և պանծալի է յաղթողի գործունէութեան յաղթանակը: Անկատարութեան նշան է հալածանքից և բամբասանքից խռովուիլը, վասն զի այդ նշանակում է՝ այնքան թոյլ և անհաստատամիտ լինիլ, որ մինչև անգամ մի վայրահաջ բամբասանք կարողանայ փոխել մարդու ընթացքն և կամ վտանգել: Այլ եթէ առաւել ևս զօրանայ մարդուս գործունէությունն այդ ալիքների մէջ, նա է, որ ճշմարտապէս կյաղթանակ է առաւել մեծամեծ արդիւնքներ կունենայ: Քրիստոս օրինակ է բերում մարգարէներին, որոնք թէև ամենայն զրկանքներ կրում էին ճշմարտութիւնը ժողովրդի մէջ տարածելու և մոլորությունից նորան դարձնելու համար, այնով հանդերձ սոսկալի հալածանքների և չարախօսութեանց էին ենթարկւում:

Սորանով փակում է Քրիստոս իւր ինն երանությունք, որոնք մի գեղեցիկ շարք են կազմում շղթայաբար. ով աղքատ է հոգով, սուգ է անում իւր մեղքերի վրայ, ով սգաւոր է, նաև հեզ է, և նա որ հեզ է, արդար և ողորմած է, նա որ արդար և սուրբ է, անշուշտ խաղաղաբար է, ըստ որում խաղաղարարը չէ հակառակում հալածանքներին և չէ խռովւում բամբասանքներից, իսկ այդպիսին ամենամեծ յաղթանակը կտանէ թէ՛ այստեղ և թէ՛ հանդերձեալ կեանքում, վարձքի և պսակի կարժանանայ երկնաւոր Հօրից, որ գիտէ սիրել իւր ճշմարիտ գործակիցներին:

Արդ, մի՞թէ քաղցր և անոյշ չէ գործակից լինել Քրիստոսին:

ԱՒԵՏԱՐԱՆԻ ԶԱՅՆԸ¹

«Ոչխարք իմ ձայնի իմում լսեմ, եւ ես
ճանաչեմ զնոսա, եւ զկնի իմ գամ: Եւ ես
տամ նոցա զկեանս յաւիտեանական. եւ մի
կորիցեմ յաւիտեան եւ մի՛ ոք յափշտակեցէ
զնոսա ի ձեռաց իմոց»:
Յովթ. ԺԸ 27:

(ՔԱՐՈՉ)

Հովուի ամենամօտիկ սիրելիներն իւր ոչխարներն են. ոչխարների ամենասիրելին իւրեանց Հովին է: Բաւական է Հովուի մի ձայնը, որ ժողովուրդին իսկոյն բոլոր ոչխարները, մինչդեռ օտարի ձայնը երբէք նոցա չէ գրաւում: Հովին Համարձակ մտնում է իւր ոչխարների փարախը, անուն-անուն կանչո՛ւմ է նոցա և տանում է արածելու, բոլորն էլ հետևում են նորա ձայնին, նորա տարած տեղերում արածում են, և երբ վերստին կանչում է, հետևում են նորան դէպի մակաղատեղին կամ դէպի փարախը: Օտարը գողի պէս է մտնում փարախը և գողի ձայնը խրտենցնում է ոչխարներին, իսկ եթէ օտարը ջանայ նմանեցնել իւր ձայնը Հովուի ձայնին, անյաջող կլինի և չի կարող ոչխարների մշտական վստահութիւնը գտնել: Հարազատ Հովուի ձայնն է միայն նոցա առաջնորդը, և հաւատարիմ ոչխարներն են Հովուի ձայնին հետևողները:

Մեր Հովին էլ Քրիստոս է և մենք Նորա ոչխարներն ենք. հազար ձայների մէջ Քրիստոսի ձայնը մօտիկ է մեր սրտին: Հազար բարեկամների մխիթարող խօսքերից քաղցր և անոյշ է Քրիստոսի ձայնը, հազարաւոր ծանօթների օգնութիւններից և դարմաններից առաւել կազդուրիչ և զօրացնող է Քրիստոսի ձայնը: Մենք Նորա ձայնը լսելով՝ պէտք է հետևենք նորան և նա խոստանում է տալ մեզ յաւիտեանական կեանք: Քրիստոս ինքը կեանք է և մենք հետևելով նորան՝ երբէք չենք կորչիլ. Քրիստոս անձնուէր Հովի է, որ իւր անձը զոհ է բերել իւր ոչխարների համար, և ոչ ոք չի կարող խլել մեզ նորա ամուր ձեռքերից, եթէ միայն միշտ լսենք նորա ձայնին:

¹ «Արարատ», 1894, էջ 309-312:

Այժմ դուք կասէք՝ Քրիստոսին մենք չենք տեսնում, Քրիստոսի ձայնը մենք չենք լսում, Քրիստոսի ձայնը մենք չենք ճանաչում, ինչպէ՞ս անենք որ չկորչենք: Բայց մի՞թէ կարող էք այդպէս ասել, ոչ երբէք. դուք միշտ տեսնում էք Քրիստոսին, դուք միշտ լսում էք նորա ձայնը, դուք միշտ ճանաչում էք այդ հովուական մխիթարիչ ձայնը:

Երբ որ Քրիստոս վերանում էր այս աշխարհի երկրաւոր կեանքից, հրամայեց իւր աշակերտներին գնալ և աշակերտել բոլոր հեթանոսներին, մկրտել նոցա յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ և ուսուցանել այն ամենն, ինչ որ ինքը պատուիրել էր: Յրուեցան առաքեալները դէպի հարեան երկիրները, նոքա քարոզեցին Քրիստոսի պատուիրանները ամեն տեղ, քարոզեցին հաւատալ նորան և մկրտեցին ամենքին, որոնք հաւատում էին: Առաքեալների բերանով Քրիստոս էր խօսում, Քրիստոս էր քարոզում, և իւր ձայնի շուրջն էր ժողովում բոլոր հաւատացելոց և հաւատքի ծառաներին: Նոցա քարոզը լոյս էր և կեանք. իշխաններն ու մեծատունները նայում էին գիւղացու, գերիներին և ծառաներին՝ իբրև ստրուկների, իբրև անհոգի անասուններին վրայ. առաքեալները քարոզում էին, թէ բոլոր մարդիկ հաւասար են Աստուծոյ առաջ, բոլոր ազգերը ներքին տարբերութիւն չունին արժանիքով, չկայ ստրուկ, չկայ անհոգի, չկայ հրէայ, չկայ հեթանոս, ոչ մէկի մէջ խտրութիւն չկայ Աստուծոյ առաջ: Թէ՛ շինական, թէ՛ քաղաքացի, թէ՛ աղքատ, թէ՛ հարուստ, թէ՛ գերի և թէ՛ իշխան՝ բոլորն էլ եղբայրներ են և իւրաքանչիւրը պէտք է իւր պարտքը կատարէ: Տղամարդիկ անգամ նայում էին կանանց՝ իբրև կէս մարդկանց վրայ. առաքեալները քարոզեցին, որ կինը մարդու հետ հաւասար պատիւ ունի և միայն հնազանդ պէտք է լինի իւր ամուսնուն, որի փառքն է ինքը:

Կռապաշտութիւններից և անհաւատութիւններից ծագել էին բազմաթիւ մեղքեր, յանցանքներ, անբարոյականութիւններ, որոնց մէջ մարդիկ սուղւում էին, վնասւում և փչանում և ի վերջոյ յուսահատուած՝ մատնւում էին վերջնական կորստի: Առաքեալք քարոզեցին պաշտել Աստուծոյ, քարոզեցին, որ իւրաքանչիւր ոք պէտք է ազատուի և Աստուծոյ ազատ որդին լինի, քարոզեցին, որ մարդ Աստուծոյ տաճարն է, Աստուծոյ պատկերն է, ուրեմն և պէտք է մաքուր պահէ այդ տաճարն պղծութիւններից ու մեղքերից, Աստուծոյ ս. պատուիրաններով առաջնորդուի, ձգտի դէպի աստուածային կատարելութիւն, բայց որովհետև մարդ ունի նաև թուլութիւններ և անկարողութիւններ, Քրիստոսի մարմինն և արիւնը միշտ կփրկէ

նորան, կուղղէ, ոյժ կտայ, կբարձրացնէ և կքաջալերէ: Նոքա քարոզեցին Քրիստոսի ճշմարիտ պատուիրանը, թէ մարդ ունի զանազան պարտքեր, որոնց մէջ գլխաւորներն են պարտք առ Աստուած, պարտք առ կայսրն և պարտք առ ընկերը, եթէ ամեն ոք իւր այս պարտքերը կատարէ, վայելչութիւն կլծագաւորէ աշխարհում:

Այնուհետև ոչ իշխանը կնայէ շինականին՝ իբր մի անշունչ գործիքի վերայ, ոչ հարուստը կարհամարհէ աղքատին, ոչ տղամարդը կմերժէ կնոջ իրաւունքները, ոչ տան տէրը կչարհարէ իւր ծառային և ոչ էլ մարդ չարութիւն կանէ իւր ընկերին, այլ ամենքն էլ ճշմարտութեան ճանապարհը կբռնեն և երբէք իրար իրաւունքներն ու պատիւ չեն խախտիլ: Ամեն մէկն ունի անձնասիրութիւն, ամեն մէկը պահպանում է իւր շահերը, բայց եթէ ամեն ոք գիտակից լինի, թէ իւր նման մարդիկ են, այն ժամանակ ամեն մարդ, որ սիրում է Աստուծոյ, կսիրէ և իւր ընկերին՝ իւր նման մարդուն, և ինչպէս չէ ուզում, որ ուրիշները դպչեն իւր շահերին, արհամարհեն իւր անձը, նոյնպէս և չի անիլ նոյնը ուրիշներին, չի դպչիլ ուրիշի շահերին և չի ատիլ այլոց: Այսպիսով մենք փորձով իսկ տեսնում ենք, որ Քրիստոսի ձայնին հետևելը մեզ մեծամեծ օգուտներ է տալիս, ոչ միայն այստեղ, այլ և հանդերձեալ կեանքում: Քրիստոս խոստատում է չթողնել, որ իւր ձայնին հետևողները խլուին կամ յափշտակուին իւր ձեռքից, նա խնամում է իւր հաւատարիմ հաւատացողին ամեն քայլափոխում, նա մխիթարում է նորան իւր հայրական քաղցր ձայնով և, որ գլխաւորն է, նա ցոյց է տալիս մեզ այն ճանապարհն, որով կարող ենք միշտ բախտաւոր լինել: Բայց անանցական օգուտը Աստուծոյ արքայութիւնն է, որ Քրիստոս տալիս է իւր ձայնը լսողներին: Քաջ հովիւը դնում է իւր անձը իւր հօտի ազատութեան համար. այդ մենք գիտենք մեր կեանքի բոլոր փորձերից: Քրիստոս էլ ամենայաղթական անձնազոհութեամբ նուիրեց իւր անձը մարդկանց համար, որպէս զի ով որ նորան հաւատայ՝ երբէք չկորչի: Նա չարհարուեց և մինչև անգամ խաչուեց, որ քաւուրի այդով մարդկանց մեղքերը: Եւ ահա մենք հաւատալով նորան, հետևելով նորա ձայնին՝ իբրև ճշմարիտ հովուի ճշմարիտ հօտ, կհասնենք ցանկացեալ նպատակի: Քրիստոսի ձայնը միշտ մեզ արթուն կպահէ և կտանէ դէպի փրկութիւն, միայն թէ կամենանք բաց պահել մեր ականջները: «Ամենայն ոք որ ճշմարտութիւնից է, – ասում է Քրիստոս, – կլսէ իմ ձայնիս», ով որ սրտանց հակուած է ճշմարտութեան, նա կլսի Քրիստոսի խօսքը, Քրիստոսի ձայնը: Լսողի մէջ կլծագաւորէ ճշմարտութիւնն, առանց որի չկայ ոչ մի բախտ:

Բայց Քրիստոսի հօտի ճշմարիտ անդամը մինչև անգամ գերեզմանի մէջ լսելու է Քրիստոսի ձայնը. «Մեռելները կլսեն Աստուծոյ Որդու ձայնը, – ասում է Քրիստոս, – և որոնք կլսեն, կապրին», նոքա կժառանգեն Աստուծոյ արքայութիւնը, նոքա կվայելեն այն անանցական բարիքներն, որոնք պատրաստել է Աստուած իւր սիրելիների համար: Ահա այսքան փրկարար է մեզ համար Քրիստոսի ձայնը թէ՛ այստեղ և թէ՛ հանդերձեալում:

Ուրեմն, ո՞րքան ուրախութեամբ պէտք է ամենքս էլ Քրիստոսի ձայնին ականջ դնենք, և մի՞թէ դուք չէք լսում Քրիստոսի ձայնը. դուք զարմանում էք իմ հարցի վրայ: Հապա Քրիստոսի ձայնը չէ՞ Սուրբ Աւետարանի ձայնը, որ ամեն օր կարդում ենք Ս. Եկեղեցում. ունիք հաւատք, ապա և Քրիստոս ձեր մէջն է բնակւում և տաճար էք Հոգւոյն Սրբոյ, և կենդանի է ձեր մէջ Քրիստոսի Աւետարանի ձայնը: Հապա Քրիստոսի ձայնը չէ՞ եկեղեցու կոչնակն, որ զանգահարելով կոչում է ամենքիդ գալու աղօթելու և Քրիստոսի ձայնը լսելու, եթէ լսող է ձեր ականջը, ամեն անգամ այս կոչնակը կյիշեցնէ ձեզ աստուածային պատուիրանները: Հապա Քրիստոսի ձայնը չէ՞ նորա առաքելական փոխանորդի՝ մեր հովուապետ մեր վեհափառ Հայրիկի խօսքը, որ ամեն անգամ տալիս է մեզ Քրիստոսի պատուիրաններ և հրամայում է անդադար. «Հայեր, Հայեր, սիրեցէք միմեանց, օգնեցէք աղքատին և տնանկին, պինդ պահեցէք ձեր հաւատն և նախնեաց սուրբ ավանդութիւնները»: Հապա Քրիստոսի ձայնը չէ՞ հայ քահանայի խօսքն, որ Աւետարանն է բարձրաբարբառ կենդանացած իւր սպասաւորի բերանում: Այո՛, ձեր մէջ միշտ հնչում է Քրիստոսի ձայնը, ձեր մէջ միշտ կենդանի է նորա Աւետարանի ձայնը, ձեզ միշտ հրաւիրում է եկեղեցին, որ գաք և լսէք այդ ձայնը, և նա հովանի լինի ձեզ: Մինդեռ այն ձայներն, որոնք օտար են Աւետարանից, որոնք Աւետարանի խօսքը չեն բովանդակում, որոնք հակառակ են Աւետարանին, այդպիսի ձայները Քրիստոսի թշնամեաց ձայներն են: Այդ ձայներով ձեզ գրաւել կամեցողները գողեր են և աւազակներ, և մի՞թէ դուք կլսէք և կհետեւէք գողերի և աւազակների ձայներին, որոնք ձեզ դէպի կորուստ և դէպի մահ միայն կարող են տանել:

Ահա եղբայրներ, ամեն բոպէ, երբ լսում էք եկեղեցու կոչնակի ձայնը, յիշեցէք Քրիստոսի պատուիրանները, դիմեցէք դէպի եկեղեցի և զօրացէք առաքինութիւններով: Ամեն անգամ, երբ լսում էք կոչնակի ձայնը, յիշեցէք մեր Հայրիկի խօսքերը և օգնեցէք աղքատին, սիրեցէք միմեանց և պաշտեցէք Աստուծոյ ձեր Ս. Եկեղե-

ցում: Ամեն անգամ երբ լսում էք քահանայի «Հայր մեր»-ը, յիշեցէք ձեր պարտքերը և դիմեցէք զղջմամբ դէպի Քրիստոսի կենդանարար հաղորդութիւնը: Մտածեցէք՝ արդեօ՞ք ամենքդ էլ այդպէս էք անում:

Արդ, թող մեր ամենիս նշանաբանը լինի Ս. Գրքի պատուէրը. «Զտէր Աստուած մեր պաշտեսցուք և ձայնի նորա լուրիցուք»: (Յեսու. ԻԴ 24):

ՔՐԻՍՏՈՍ ՅԱՐԵԱԻ Ի ՄԵՌԵԼՈՑ՝

«ԵԹԷ ՅԱՐԵՐՈՒՔ ԸՆԴ ՔՐԻՍՏՈՍԻ

ԱՊԱ ԶՎԵՐԻՆՆ ԽՆԴՐԵՑԷՔ...»:

Կողոս. Գ 1:

Ի՞նչ մեծ աւետիք կայ, որ առաւել ուրախացուցիչ լինի քան այս երկնային ձայնը. կա՞յ մի իրողութիւն տիեզերական պատմութեան մէջ, որ այնքան և անսահման բարիքներ բերած լինի մարդկութեան համար, քան այն, որ արտայայտուած է այդ խօսքերում: Քրիստոս՝ Աստուծոյ Որդին, յարեալ մեռելներից, Քրիստոս՝ Աստուծոյ որդին, իւր մահով մահը ջախջախեց, Քրիստոս՝ Աստուծոյ Որդին, իւր յարութեամբ մեզ կեանք պարգեւեց: Ահա սքանչելիք սքանչելեաց, ահա տիեզերական յառաջադիմութեան անշեղ առանցքը:

Աստուած մարդացաւ, մարդացեալ Աստուածը մեռաւ, Աստուածամարդը յարեալ և կենդանացուց այն մարմինն, որ միմիայն աշխարհի կատարածի ժամանակ պէտք է յառնէ: Մեռաւ նա, որ միութիւն է իսկական կեանքի և մարմնոյ, կենդանացաւ նորա հետ նա, որ հոգ էր և ի հոգ պէտք է դառնար:

Հազարաւոր տարիներ զգաց մարդկութիւնն իւր ոչնչութիւնը մեղքերի անդունդի մէջ. «Անցցեն կեանք մեր իբրեւ զհետս ամպոյ... Զի անցք ստուերի են կեանք մեր...»²: Այս էր նորա կեանքի գաղափարը: Բայց ահա ժամանակը լրացաւ, մարդկութիւնը խոնարհուեց և իւր յոյսը միմիայն Ամենակարողի վրայ դրաւ՝ հաւատքով առ նա դարձած. եկաւ Աստուած և անցաւորութեան մէջ թաւալող մարդուն մասնակից արաւ իւր փառքին:

Մինչդեռ առաջ իւր անցաւոր ոյժերով հակառակորդը հպարտանում էր «ի վերայ ամենայնի, որ անուանեալ իցէ Աստուած կամ պաշտօն»³, շատ չանցաւ, և այժմ իւր փրկութիւնն հայցեց նորանից, որ «ի պատկեր իւրոյ բարերարութեանն արար զնա»:

Խնդրէ՛ և կստանաս, բաղխէ՛ և քո առաջ կբացուի փրկութեան դուռն. այս եղաւ այնուհետեւ մարդկութեան Փրկչի պատուիրանն առ իւր հաւատացեալը:

¹ «Արարատ», 1894, էջ 105-106:

² Իմաստ. Բ 5:

³ Բ Թեսաղ. Բ 4:

Դո՛ւ, հայ մարդ, մի՞թէ այսով չես առաջնորդւում և դու. և ո՞ր բանիմացը կլինի անուղղայ անթիւ խրատներից յետոյ, ո՞ւմ սիրտն է թանձրացել և ո՞ւմ ականջները խլացել, որ չզգան այդ և չլսեն աստուածային ձայնի ճշմարտութեան: Անցան-գնացին կայենները, նոքա այլ ևս չեն դառնալ, կենդանութեան ջրի այն կողմն են սեւթոյր այծերը, մինչդեռ սրբուել են աստուածային ջրով Ս. Լուսաւորչի սպիտակափայլ գառները:

Լոյս է Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու հովանու տակ, բայց աւա՛ղ, ցերեկուան հետեւում է և գիշեր¹, որ առանց գայթակղութեան չէ թողնում մարդուն, և մի՞թէ գովելի կլինի այն արդարութիւնն, որ առանց փորձանաց է փայլում, կարո՞ղ է պարծենալ գինուորն, եթէ իւր սենեակի մէջ է շողացնում իւր թուրը:

Ահա և դո՛ւք, մանկունք գինուորեալք Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու, խաւարի դէմ մաքառելով պէտք է շողչողայ ձեր արդարութիւն: Սակայն դուք ևս մարդ էք, և չեն կարող ձեր արիութեան և առաքինութեան գէնքերը պահուիլ մեղաց խոնաւութեան ժանգերից, ուստի և ահա եօթը շաբաթ ժուժկալելով գրգռիչ ուտեստներից ու խմիչքներից և ապականիչ շատախօսութիւնից և մտքերից, ջանացիք մաքրել ձեր գէնքերը, վասն զի նիւթակն գէնքը իւղով է մաքրւում, մինչդեռ հոգեւոր գէնքը՝ բարեպաշտութեամբ և հաւատքով:

Դուք ձեր հոգին անցուցիք առաքինութեան ծերպերով և սրեցիք, սակայն կատարեալը միայն Աստուած է և նա է, որ քննում է մեր սրտի խորքերն և, ներելով մեր մարդկային թուլութիւններն, ողջագուրում է մեզ հայրական սիրով ու մեզ կեանք պարգևում իւր անսպառ կենդանութիւնից: Ուրեմն խոնարհուեցէք. ձեր ոյժից շատ վեր բան էք խնդրում: Այն որ չէք կարող ձեր անցական ոյժերով ձեռք բերել՝ Ամենակարողիցն էք սպասում. դուք յարութիւն, փրկութիւն էք խնդրում մեղքերի ժանգերից և յաղթական զօրութիւն ձեր գէնքերի համար:

Տեսնո՞ւմ էք՝ Քրիստոս մեռաւ ու թաղեց ձեր մահացուցիչ մեղքերն և յառնելով՝ կեանք է տալիս ամենքին, որոնք միանում են նորա հետ: Նորա աստուածային յարութիւնը ձեր մարդկային յարութիւնն է:

Քա՛նի ուրեմն բարկանալի ձայն է. «Քրիստոս յարեաւ ի մեռելոց», որ հրաւիրում է ձեզ հաւատքով, խոնարհութեամբ և հեզութեամբ մօտենալ և հաղորդուիլ նորա անմահութեան բաժակին ու

¹ Յովհ. ԺԱ 9, 10:

կցորդ լինել նորա փառքին, և այս գրաւական է հանդերձեալ անշիջանելի կենաց:

«Տէր հաստատեաց զհիմունս Սիովնի, և նովաւ փրկեսցին խոնարհք ժողովրդեանն»¹:

Ձեր Նոր-Սիոնը, Հայաստանեայց Կաթողիկէն, Ս. Էջմիածինը հնչեցնում է լսելու ընդունակներին համար իւր ճիւղաւորութեան բոլոր ս. գաւիթներում աստուածային քաղցր ձայնը. «Քրիստոս յարեաւ ի մեռելոց»:

¹ Եսայի ԺԴ, 32:

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԾՆՈՒՆԴԸ¹

«ԱՀԱ ԿՈՅՍ ՅՂԱՍՑԻ ԵՒ ԾՆՑԻ ՈՐԴԻ,
ԵՒ ԿՈՉԵՍՑԵՆ ԶԱՆՈՒՆ ՆՈՐԱ ԷՄՄԱՆՈՒԷԼ,
ՈՐ ԹԱՐԳՄԱՆԻ՝ ԸՆԴ ՄԵԶ ԱՍՏՈՒԱԾ»։ ԵՍԱՅԻ, Է. 14:

Զարթուցիչ սուրբ ձայն է այս, մարգարէի ձայն, Իսրայէլի մխիթարիչ ձայնն: Անցան դարեր, Իսրայէլը զօրանում էր՝ պայծառ ապագան նախատեսելով: Կորցնում էր մարդ իւր ներքին մխիթարութիւնը, մարգարէի ձայնից լցւում էր յուսով և մխիթարւում, երկպառակւում էր ինքն իւր մէջ, աղերսական աչք էր դարձնում Նորա վրայ, որ պէտք է գար: Քանի՛-քանի՛ ժամանակ առաջ էր, երբ դեռ Յակոբ նահապետը պառկած մահուան մահճի մէջ՝ մխիթարում էր իւր որդիներին. «Մի՛ պակասեցէ իշխան ի Յուդայ և մի՛ պետ յերանաց նորա, մինչև եկեսցէ նա, որոյ իւրն է հանդերձեալքն, և նա է ակնկալութիւն հեթանոսաց»²: Այս էր պարզեւում նահապետն իւր որդիներին և այս մեծ ընծայ էր, վասն զի կանխատեսութիւն էր այն անձի, որ անվերջ մխիթարիչ պէտք է լինէր ամենքին, մինչև անգամ «նա է ակնկալութիւն հեթանոսաց»:

Դո՛ւ Իսրայէլ, այդ ի՞նչ մխիթարութիւն էր, դո՛ւ սեփական ժողովուրդ Աստուծոյ, այդ ո՞վ պէտք է գար, դո՛ւք որդիք Ադամայ, ի՞նչ էիք կորցրել և նա ի՞նչ պէտք է տար: Ասա՛, խօսէ՛ Իսրայէլ, ձայնիկդ է մեզ խրատ:

Ինչպէ՛ս ողբալի է այն օրն, երբ Ադամն՝ առաջին մարդն, անհնազանդութեան մէջ ընկաւ: Ստեղծեց Աստուած նորան, դրախտի մէջ դրաւ նորան և նա երջանիկ էր, նա վայելում էր Աստուծոյ ներկայութիւնը, նա Աստուծոյ շողերի տակ բարեկեաց էր, և նորա մէջ բարւոյ ձգտումն ու տրամադրութիւնը տիրող էր: Նա, որ միացած էր Աստուծոյ հետ, կզգա՞ր թշուառութիւն, նա, որ վայելում էր Աստուծոյ շնորհը, կհակուէ՞ր դէպի չարիք: Բայց մարդը չիմացաւ այս. բախտաւորութեան մէջ ո՞վ կմտածէ, թէ անբախտութիւն կայ: Եկաւ սատանան օձի պէս սողալով՝ նա, որ աստուածանալ կամեցաւ, վռնդուեց անդունդի մէջ, նա նախանձում էր մարդուն, ուստի և քաղցր խօսքերով ձայնեց, թէ՛ կե՛ր այս պտուղն և դու Աստուած

¹ «Արարատ», 1994, էջ 7-12:

² Ծննդ. ԽԹ 10:

կղառնաս: Պտուղը հնազանդութեան առարկայ էր. ուտել՝ ըմբոստութիւն էր Աստուծոյ դէմ, հպարտանալ էր Աստուծոյ նկատմամբ. ծանր մեղք էր այդ, որ պէտք է բաժնէր մարդուն Աստուածանից, «զի մեղք միայն օտարացուցանեն զմեզ յԱստուծոյ»:

Եւ ի՞նչ ինքնահաւանութիւն. նա մարդ էր, արարած էր և ուզում էր լինել այն, որ նորան ստեղծել, նորան հոգի էր փչել, կենդանութիւն էր տուել և որից կախուած էր նորա շունչը: Անհնազանդութիւն, այլ և այսքան երախտազանցութիւն: Սակայն չարիքը մեղսագործութիւնն էր. մարդ ընկաւ, օտարացաւ Աստուածանից, խոնարհուեց մեղքերին և երկիրը քաշեց նորան դէպի ինքն: Մինչդեռ հոգեւոր զօրութիւնը նորան երջանկացնում էր, երկիրը քաշեց նորան և հնչեցրեց Աստուծոյ խօսքն. «Հող էիր և ի հող դարձցիս»:

Երկպառակուեց մարդը. հոգին ձգտում էր դէպի իւր առաջնուայ երջանկութիւնը, բայց մարմինը ծանր մեղաց տակ էր: Մարմինն իշխում էր նորա վրայ, վասն զի Աստուածանից այլ ևս չէր զօրանում նորա հոգին: Մարդիկ ընկան թաւալուեցան մեղքի մէջ, և ահա սոսկալի օրէնքը ծանրացաւ նոցա վրայ. տաժանելի լուծ էր այդ ամեն տեղ. մարդ տքնում էր, ջարդւում էր և անասնի պէս խորտակւում էր օրէնքի տակ և զգում էր, որ իւր մեղքերի մէջ լուծ պէտք է կրէ խաբող սատանայի լծավարութեամբ: Մարդը քարկոծւում էր, մորթւում էր զազանի նման, աշխարհը լծի տակ էր և չէր ուղղւում, վասն զի մարմինն էր տիրող մեղսականութեամբ: Հոգեւորի բարձրութեան մէջ էր և ուզեցաւ աստուածանալ, ուստի և ընկաւ մարմնաւոր ստորութեան մէջ, հաւասարեցաւ անասնոց և անբանից:

Իսրայէլից ձայներ ելան տառապանքի. փրկութիւն էին գոչում, և Աստուած պէտք է փրկէր: Ընկնո՞ւմ էր Իսրայէլն, այդ յոյսը զօրացնում էր նորան, բարձրանո՞ւմ էր, այդ յոյսը պահում էր նորան: Եկաւ Դաւիթ մարգարէն և բարձրացրեց իւր պետութիւնը յաղթական վիճակի, սակայն ժողովուրդն ապագայումն էր սպասում իւր Օծեալին. եկաւ և Սողոմոն և իւր տէրութիւնը ամենաճոխ փառքերի հասցրեց, սակայն թէ՛ Դաւիթ մարգարէն և թէ՛ Սողոմոն իմաստունն Օծեալին էին փառաբանում իւրեանց քնարներով:

Իսրայէլը խոնարհուել էր, իւր ոյժերի վրայ կտրել էր իւր յոյսը, տեսնում էր, որ իւր կեանքի թելը Ստեղծողից է կախուած, Աստուծոյ տուած կենդանութիւնն ու զօրութիւնն է միայն նորան պահողը, նա ուշքի էր եկել, և մարգարէն գոչում էր. «Ծնցի որդի, և կոչեսցեն զանուն նորա էմմանուէլ»:

Աստուածանից էինք պառակտուել և Աստուած էր լինելու «ընդ

մեզ»։ Անդունդ էր բացուել մեր հոգու և մարմնի մէջ, Աստուած պէտք է վերացնէր այդ։ Օտարացել էինք Աստուածանից, և Աստուած պէտք է հաշտեցնէր։ Պառակտուելով Աստուածանից՝ յաւիտեան չէինք կարող ազատուել մեղքերի ճանկերից, Աստուած պէտք է այդ բոլոր մեղքերի պատիժը կրէր, մտնէր այն դրութեան մէջ, յորում սուգուած էինք, բռնէր ամուր ձեռքով և բարձրացնէր մեզ, դնէր մի ճանապարհի վրայ, որ տանում է դէպի Աստուած, որպէս զի այնուհետև, մօտեցած Աստուծոյ, զօրանայինք նորանից և տիրէինք մեղքերի վրայ։

Այսօր կատարուեց մարգարէի խօսքը. Աստուծոյ Որդին՝ Բանն Աստուած, իջաւ իւր բարձրութիւնից և ծնուեց կոյսից։ Աստուած ծնուեց. ի՞նչ մեծ խօսքեր են։ Աստուած ծնուեց. կա՞յ դորանից աւելի մեծ պարգև մարդկութեան համար։ Արարիչը խանձարուրի մէջ, Արարիչն իւր արարածի գրկում, Արարիչը մանկական հասակում։

Անհնազանդութեան հետեանք էր ծնունդն, Արարիչը ծնուեց մարդկապէս և սրբագործեց մարդու ծննդաբերութիւնը։ Հպարտութեամբ գերի դարձաւ մարդ իւր մարմինն և մեղքերի ստրուկ, Արարիչը մարմնացաւ, բարձրացրեց այդ հողապատեանը, մաքրեց և ոչնչացրեց նորա մեղքերը։ Պատիժ էր դարձել երկիրը մարդուն համար, չարչարանք էր վար ու ցանքը. մարդացաւ Աստուած, քայլեց իւր աստուածային ոտերով երկրի վրայ և սրբեց նորան, մտաւ արտերի մէջ, ծաւալեց իւր շնորհն նոցա արդիւնաբերութեան վրայ և մարդու դառն քրտինքը քաղցրացրեց։ Այլ ևս երկիրը պատիժ չէ, այլ պարգև Աստուծոյ. մարդու մարմինը պղծութիւն չէ, այլ աստուածային բարութեան գործիք, հող դառնալը թշուառութիւն չէ, այլ վերջին յաղթանակ հոգու ճշմարիտ գործունէութեան։ Մահն այլ ևս կորուստ չէ, այլ վերջ ժամանակաւոր կեանքի և սկիզբն յաւիտեանականի։

Ուրեմն ինչպիսի մեծ սիրոյ ապացոյց է այս մեծ իրողութիւնը մարդկութեան պատմութեան մէջ։ «Այնպէս սիրեաց Աստուած զաշխարհ, մինչև զՈրդին իւր Միածին ետ, զի ամենայն որ հաւատայ ի նա՝ մի կորիցէ, այլ ընկալցի զկեանսն յաւիտեանականս»¹։

Որչա՛փ անսահման է Աստուծոյ սէրը դէպի մեզ, որչա՛փ ընդարձակ է նորա գութը դէպի մարդկութիւն։ Մենք հեռացանք նորանից և ընկանք, նա մօտեցաւ մեզ և բարձրացրեց, մենք կուրացանք հեշտալի ժամանակաւորով և չզիմեցինք դէպի նա, իսկ նա ողորմեց մեզ և ինքն եկաւ և տարաւ դէպի Աստուած ի հաշտութիւն։

¹ Յովհ. Գ 16։

Աստուած մանուկ, Աստուած պատանի, Աստուած երիտասարդ. դո՛ւ, ինքնահաւան մարդկութիւն, սորանից աւելի մեծութիւն կուզե՞ս, դո՛ւ, հպարտ մարդ, առաւել ևս բախտ կուզե՞ս: Չկարողացար մնալ արքայութեան մէջ, բերաւ արքայութիւնը քո մէջ, զրկեցիր քեզ երջանկութեան շողերից, դրաւ քո մէջ երջանկութեան հիմնաքարը: Ահա, կուզես՝ կլինիս միշտ արքայութեան մէջ, կուզե՞ս՝ կգորանայ երջանկութիւնը քո մէջ, չե՞ս ուզիլ՝ «արիւն քո ի գլուխ քո եղիցի»:

Նա, որ քո ստեղծողն է, ծնունց և եղաւ «Որդի Մարդոյ», որպէս զի և քեզ «Որդի Աստուծոյ» դարձնէ: «Ծնաւ ըստ մարմնոյ՝ զի դու ծնցիս ըստ հոգւոյ: Ծնաւ ի կուսէ՝ զի դու ծնցիս յաւազանէ»¹: Առաջին ծննդիցդ կորստի մատնուեցար, այս վերծանութեամբ գտնուում ես: Լոկ մարդկային էր ծնունդդ և անջատուեցար քո երջանկացուցիչ Հոգուց, այժմ ծնւում ես Հոգով և փրկւում ես ճշմարտապէս:

Մկրտունց Քրիստոս խոնարհութեամբ ջրի մէջ, որով ցոյց տուաւ, թէ չունի հպարտութեան փշրանքն անգամ, և ահա իջաւ Ս. Հոգին նորա վրայ՝ տեսանելի կերպարանք առնելով: Սորանով Քրիստոս սրբագործեց ջուրն և սրբիչ դարձրեց իւր հաւատացողների համար: Ըստ այսմ պէտք է խոնարհուենք և զգանք մեր անգործութիւնն, հաւատքով դիմենք դէպի Քրիստոս, որպէս զի գորացնէ մեզ՝ լուանալով մեր մեղքերն և Ս. Հոգւոյ շնորհը տալով: Ուստի. «Եթէ ո՛չ ոք ծնցի ի ջրոյ և ի Հոգւոյ, ոչ կարէ մտանել յարքայութիւնն Աստուծոյ»²: Ինքն ևս օրինակ տուաւ, երբ մկրտունց, եկաւ դէպի Յորդանան խոնարհութեամբ, ոչ թագաւորական հանդէսով և ոչ հայրենի ճոխութեամբ, որպէս զի ամենքն ևս չտատամսէին մօտենալու նորան և վայելելու նորա քաղցր ճառագայթները: Խմբով չեկաւ, որ չասեն, թէ դաշն է հաստատել, եկաւ բոլորից առաջ, որպէս զի տեսնեն նորան և խմբուեն, որպէս ճետերն արծիւի շուրջը, որպէս հալածուածներ և տքնածները նորա փրկարար հովանու տակ:

Զարհուրեց Յովհաննէս Մկրտիչ և, վախենալով այդպիսի հպարտութիւնից, չուզեցաւ կատարել այդ մեծ գործը՝ կարծես ասելով. «Զիա՞րդ կոտոյ հնար է մերձենալ ի հրոյ բնութիւն և ոչ կիզանել»³: Քրիստոս հրամայեց մկրտել, որպէս զի ցոյց տայ այդ վերջին ծայր խոնարհութիւնն, որից յետոյ փառաւորուեց հրաշապէս: «Առնել և ուսուցանել». այս էր մեր Տիրոջ հիմնական սկզբունքը: Իսկ թէ որ-

¹ Եւրոպայի, էջ 24:

² Յովհ. Գ 5:

³ Եւրոպայի, ամդ, 65:

քան աննման խոնարհութիւն ցոյց տուաւ, երևում է Մկրտչի նախասացեալ մարգարէութիւնից, թէ. «Որ զկնի իմ գայ՝ հզօրագոյն է քան զիս, և ես չեմ բաւական բառնալ զկօշիկս նորա»¹: Ահա թէ ո՞ւր էր խոնարհւում Աստուածամարդն, ահա թէ ումից է մկրտւում Օծեալը:

Խոնարհուեց Քրիստոս երեսնամեայ, խոնարհուեց և ջախջախեց մարդկային հպարտութիւնն այդ հասակում, վասն զի այդպիսի հասակում պէտք է հպարտացած և ընկած լինէր առաջին մարդը²: Բայց յետոյ սկսաւ Ինքն ևս մկրտել և հաւատք քարոզել, մկրտել «ի Հոգին Սուրբ և ի Հուր» և քարոզել հաւատալ և սրտով դառնալ դէպի մարդացեալ Աստուածը, միանալ նորա աստուածացեալ մարմնի հետ, որպէս զի բարձրացնէ և տանէ մարդուն դէպի այնտեղ, որտեղից գլորուել էր տառտապանքի մէջ:

Բայց մարդիկ սխալական են և կարօտ են մշտական կապակցութեան Քրիստոսի հետ, և ահա Քրիստոս հաստատեց իւր աստուածացեալ մարմինն և արիւնը: Նա տուաւ և Ս. Հոգին, որ բնակւում է իւրաքանչիւր հաւատացողի սրտում և առաջնորդում նորան դէպի ճշմարիտ և յաջող գործունէութիւն, ըստ որում «առանց հաւատոց անհնարին է զՍուրբ Հոգին ընդունել»³:

Եւ քանի՞ մեծ գանձ է հաւատքն, քանի՞ մեծ գործիք է Ս. Հոգին և Քրիստոսին իւր մէջ բնակեցնելու: Այդ հաւատքով ենք զօրանում և Աստուծոյ գործակից դառնում, այդ հաւատքով ենք ճանաչում Աստուծոյ, վասն զի «հաւատք հասուցանեն ի ծանօթութիւն փառացն Աստուծոյ»⁴: Եւ որովհետեւ Աստուած է իսկական ճշմարտութիւնը, քանի՞ ցա պէտք է կրկնել իւրաքանչիւրի համար, որ ունի հաւատք, Քրիստոսի աւետարանչի անմահ խօսքերը. «Ծանիջիք զճշմարտութիւնն, և ճշմարտութիւնն ազատեսցէ զձեզ»⁵:

Հոգեւոր է մեր փրկութիւնն և հոգեւոր է մեր հաղորդակցութիւնն Աստուծոյ հետ, այդ հոգեւոր հաղորդակցութիւնից զօրանում ենք և մարմնապէս: Անտեսանելին տեսանելի դարձաւ, որպէս զի տեսանելի միջոցով զարթնի մեր հոգին և բարձրանայ: Անմարմինը մարմնացաւ, որ Նորա մեղսաքաւիչ մարմնով փրկուինք: Հաւատքով տեսանելով Քրիստոսի մարմինը՝ տեսնում ենք նորան իւր բա-

¹ Մատթ. 9: 11:

² Շնորհալի, 66:

³ Եղիշէ, մատենագր., էջ 313:

⁴ Յաճախ. էջ. 152:

⁵ Յովհ. Ը 32:

ցարձակ փառաց մէջ. «Իսկ տեսեալ ուրուք զԱստուած, անդէն ի նոյն միացաւ ի նմա»¹: Էլ ի՞նչ աւելի երջանկութիւն, քան միանալն Աստուծոյ հետ:

Ահա որքան սերտ կապերով կապում է մեզ Քրիստոս աստուածութեան հետ: Նա մեզ փրկեց, մեր մարմինը սրբեց և աստուածացրեց, կենցաղավարութեան օրինակ և հրահանգ տուաւ և, այդ ամենին իբրև պսակ, թոյլ տուաւ, որ հաւատքի ոյժով զօրանանք, եթէ իւր մէջ բնակուինք և նա մեր մէջ: Ըստ այսմ և տուաւ մեզ Ս. Հոգուն, որ, բնակարան հաստատելով հաւատացող մարդուն մէջ, առաջնորդում է նորան դէպի բարին, դէպի աստուածային կամքին համաձայն, զրդում է խոյս տալ չարիքից Աստուծոյ բանին հակառակից, ըստ որում և պահպանում է նորան այնպիսի կեանքի յաջողութեան մէջ, որ առաւելագոյն արժանիքն ունի Աստուծոյ արքայութեան համար: Ուստի և մեր ոսկեգրիչ Ս. Հայրն Եղիշէ գրում է գեղեցկապէս. «Զօրութիւն Հոգւոյն վերոյ ի վայր խոնարհեցաւ, և հաւատք ներքոյ ի վեր կանգնեցաւ, և բուռն հարեալ զզօրութիւնէն՝ հաստատեալ կայ ի վերջնոյն, զի ձգելով ի վեր կորզեսցի»²: Ինչպէս Քրիստոս խոնարհուլով եկաւ մեզ փրկելու, նոյնպէս և Ս. Հոգին իջնում է դէպի մեզ, նա ուզում է մեզ ճանկել և որոնում է մեր հաւատքն, որից և պինդ բռնելով՝ ձգում է դէպի վեր, դէպի փառաւորը, դէպի աստուածայինը:

Ահաւասիկ, թէ քանի ահագին է տարբերութիւնը հպարտութեան և խոնարհութեան մէջ. հպարտութիւնը գլորեց մարդուն դէպի անդունդ, իսկ խոնարհութիւնը բարձրացրեց նորան դէպի աստուածութիւն: Այդ է, որ ասում է Քրիստոս. «Որ բարձրացուցանէ զանձն՝ խոնարհեսցի, և որ խոնարհեցուցանէ զանձն՝ բարձրացի»³:

Արդ, ամբարտաւանութիւնն օտարացնում է մարդուն Աստուածանից, կարծել է տալիս, թէ աստուածացնելու է, տանում է դէպի անկումն, դարձնում է անցաւորի ստրուկ և լոկ երկրային, զրկում

¹ Եղիշէ, անդ, էջ 326:

² Մատենագրութիւն, էջ 338:

³ Մատթ. ԻԳ 12: Տե՛ս և «Դրաւիրակ Երկրին Աւետեաց», էջ 8:
«Որ ի Գահ չորեքկերպեան փառօք ընդ Դօր բազմէր յերկինս,
Լոյսն անմատչելի միշտ զնովաւ պարածածուկ,
Ի մատաղ Կուսին ի գիրկ գրգուեալ եղև որպէս Մանուկ:
Եւ որում չքաւէր տեղի երկնից տաճար լայնակամար,
Խոնարհեալ նուաստացաւ բովանդակեալ ի փոքրիկ այր,
Զի նորին խոնարհելովն բարձրացուք մինչ ի Յերկինս,
Եւ մարմնովն նուաստացեալ մեծանայցեմք ի հոգիս»:

է նորան Ս. Հոգու իմաստութիւնից, ուստի և երկրի բարիքները սկսում են նորան տանջել և չարչարել, նեղել և վշտացնել: Ընդ նմին և գազանանում է այդպիսի մարդն, վասնորոյ և օրէնքը դնում է նորա վզին իւր լուծն և լծի վրայ խստասիրտ լծավարին:

Մինչդեռ խոնարհութիւնը մարդուն մօտեցնում է Աստուծոյ, զգալ է տալիս, որ ինքն արարած է և Աստուծոյ զօրութեան կարօտ, ամուր հաւատք է զարթեցնում դէպի Աստուած և դէպի Փրկիչն, դարձնում է յաւիտենականի ժառանգ և Աստուծոյ որդի, բարձրացնում է դէպի աստուածայինն, Աստուծոյ պատկերն է վերականգնում, ազատում է օրէնքի լծից և Ս. Հոգու սրբանուէր գործիք չինում, որին համար վայելքներ են ամբողջ աշխարհի կայքն ու գոյքը:

Խոնարհութիւնը մարդուն հրեշտակ է դարձնում, ամբարտաւանութիւնը՝ հրեշտակին սատանայ:

Դո՛ւ, Հայ ժողովուրդ, մի՞թէ կուզես ամբարտաւանութեամբ հպարտանալ:

Ո՛հ, ոչ, դու կխոնարհուես քո Արարչին առաջ, որպէս զի բարձրանաս դէպի նորա փառքը:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

Ի կողմանէ Ծեմարանի կարդացուած ճառը

Ի ՄԵԾԱՇՈՒՔ ԱԻՈՒՐ ՏԱՐԵՂԱՐՁԻ ՕԾՄԱՆ
ՏԵԱՌՆ ՄԱԿԱՐԱՅ ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԹԻ
ԳԵԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ¹

Մեծ և անզուգական է արդարեւ խնդութիւն մեր ի սերկեանս աւուր, զի ահա այսօր Եկեղեցի Հայաստանեայց բարձր ի ճակատ ի հանդերձանս փառաց և շքոյ ընդ որդիս իւր համայն տօնէ զտարեդարձ Օծման Փեսային իւրոյ սիրելւոյ, որ արժանապէս անցեալ ունի զտեղի հարց մերոց սրբոց առաջնոց, և ընդ նոյն պահեա զնալով, զոր նոքա ընթացան, գուն գործէ ի վաստակս մեծամեծս և ի ճգունս շահաւէտս առ ի պայծառութիւն եկեղեցւոյ և ի բարգաւաճանս Թորգոմեան ազգիս:

Բաստ մեծ է մեզ այս արդարեւ, բաստ երկնային, զի հուսկ ուրեմն պարգեւեցաւ մեզ Հովիւ արժանի և Քահանայապետ Օծեալ Աստուծոյ, որ ընդ ամենայն հանդէսս գործոց բարեաց քաջապէս նահատակեալ և կրթեալ՝ ճանաչէ զեկեղեցի և զազգ իւր, գիտէ զպէտս նորա՝ զհոգեւոր և զմարմնաւորս, և փոյթ յանձին ունի ի կատարումն նոցա: Վասն որոյ և արդարապէս խնդայ այսօր Եկեղեցի Հայաստանեայց և Ազգ մեր համայն, և ի տրիտուր շնորհակալեաց և մեծի խնդութեան մատուցանէ Բարձրելոյն զմաղթանս իւր, հեղու զառաջեալ գահոյիցն զպաղատանսն՝ խնդրելով կաթողին, զի ամբ բազումք՝ որպէս ծաղկունք նորափթիթք ի պսակս և ի փունջս փողփողենէջս անթառամ ծաղկեսցին զճակատու Մեծի Հայրապետիդ, և ցանգ այս արփի շնորհաբեր և լուսաճաճանչ անտրտում ծագեսցէ ի գահ յայս սուրբ և պանծալի:

Այլ ո՞ առաւել, ո՞ ապաքէն արդեօք, քան եթէ մենք՝ մանկունքս Եկեղեցւոյ մերոյ Սրբոյ և որդիքս Հովուապետիդ սիրայնոյ խնդասցուք խնդութիւն մեծ և բերկրապատար, որք ի կողմանց կողմանց աստէն զմիով վայրօք հասեալք ի գիրկս Առաքելական Մայր Աթոռոյս և Գահակալի Նորին տաժիմք և յանձանձիմք՝ որպէս եղջերու ծարաւի յաղբերէ անտի շնորհաց և իմաստութեան զպասքեալ հոգիս և զմիտս ոռոգանեմք:

Վասն որոյ երգ ի բերան և սիրտք ի տրոփ ընդ այս մեծաշուք հանդէս դիմեմք միաբան յոտս Վեհափառութեան Ձերոյ և մաղթեմք

¹ «Արարատ», 1886, էջ 500:

զօրհնութիւն Ձեր երկնապարգև, զի զօրացեալք ի նոյն եղիցուք ըստ ըզձից՝ Ձերոց մանկունք կատարեալք Եկեղեցւոյ և Ազգի, և լուիցուք ի Ձէնջ զերանականն բան, թէ՛ ահա՛ ես և մանկունք իմ:

Ձերումդ Վեհափառութեան

ամենախոնարհ որդի Բ-դ լսարանի ուսանող Արշակ Տ. Միքայէ-
լեանց

ի դիմաց համօրէն աշակերտաց

Ճեմարանի

ԹՈՒԻՉՔ ԵՒ ԾԱԽՐ.¹

Անցեալ տարուայ սեպտ. ամսում Լիւցերնում «Հին-կաթոլիկաց» եկեղեցական ընդհանուր ժողով տեղի ունեցաւ: Այդտեղ էր և Թէոդոր Իսահակ, նախկին «Հայաստանեաց եկեղեցի» ամսագրի խմբագիրն. որ Երուսաղեմի ուսուցչութիւնը թողնելով՝ գնումէր Հնդկաստան՝ ի Կալկաթայ Անգլիական «Հայոց ճեմարանում» (Armenian Academy) հայերէնի ուսուցիչ լինելու:

Ժողովում վճռուելու էր մի եռամսագիր հրատարակելու, որի առաջին համարը լոյս է տեսել. (էջ. 1-180. 8) *Revue internationale de theologie*. Ունի Ֆրանսերէն, Գերմաներէն և Անգլիերէն յօդուածներ: Նշանաւոր են պրոֆեսոր դոկտոր Ռայնկենս եպիսկոպոսի յօդուածն աշխարհիս արարչագործութեան վրայ, որի թարգմանութիւնը կտանք «Արարատի» ընթերցողներին. պրոֆ. դոկ. Միշօ՛ի *La Theologie et Temps present*. (աստուածաբանութիւն և արդի ժամանակը), և այլն: Վերջինս նաէ, որ Պարիզ Մատըլայն եկեղեցում բարձր պաշտօն ունէր, սակայն պապի անսխալականութիւնը մերժելով եկաւ Բերն մոլորութեան դէմ գործելու: Սորա մի հոգակաւոր հեղինակութիւնը լոյս տեսաւ ի Ս. էջմիածին 1878-ին հանգուցեալ Այվազեան ուսումնասէր եպիսկոպոսի թարգմանութեամբ՝ «Թէ ինչպէս Հռովմէական եկեղեցին ոչ ևս է կաթոլիկէ եկեղեցի», որ վաղուց պէտք է վաճառուած պրծուած լինէր:

Յիշեալ եռամսեայ հանդէսի գինն է 16 ֆրանկ տարեկան. հասցէ՝ *M-r le Professeur Michaud, 17, rue d' Erlach. Berne (Suisse)*:

Յայտնի է որ Գերմանիայում, ինչպէս և ուրիշ շատ տեղեր եզուիտների օրդեններն արգելուած են: Այժմ հռովմէականները դարձեալ խնդիր են բարձրացնում Բերլինի Րայխստագում՝ թոյլատրելու դոցա մուտքը պետութեան մէջ: Ժողովուրդը ստորագրութեան համար չըջեցնում է, ինչպէս հաղորդում են լրագրները, հետեւեալ խնդիրը:

«Բարձր Րայխստակ: Անդրլեոնականաց (Հռովմէականաց) կողմից դարձեալ ձգտում են եզուիթներին օրդենները ներս թողնել Գերմանական պետութեան մէջ թէև 2 տարի առաջ մի միլիոնից աւելի Գերմաններ բաց է ի բաց դորա դէմ խօսեցան: Պատմութեան վկայութիւնք և երկրների դրութիւնք, որտեղ նոքա այսօր և սգործում

¹ Արարատ, 1893, էջ 282-285:

են, տարակոյսի տեղիք չեն տալիս դոցա ապականիչ գործունեութեան մասին: Եթէ Գերմանիայում ներս թողնուի եզուիթների օրդենը. կվնասէ կրօնական խաղաղութեան և ազգութեան միութեան, նոյնպէս և Եւրոպական խաղաղութիւնն ապահովող եռապետական դաշնադրութեան հիմնաքարին: Ուստի ներքոյ ստորագրեալք ներկայացնում են խնդիր առ բարձր Բայխստագը, անհետևանք թողնել՝ եզուիթների վերստին ներս թողնելու առաջարկութիւնը»:

Սակայն Բերլինի արքունիքից անբաւական են մնում: Նորերս հրատարակուեց Կեօլնի լրագրում գեներալ «Մոլթկէի խօսակցութիւնն Թէոդոր Ֆոն Բերնհարդի հետ», որտեղ առաջինը համեմատում է բողոքականութիւնը Հռովմէականութեան հետ և վերջինիս խաւարամտութիւնը ճարահատեալ լաւագոյն համարում քան առաջին ծայրահեղութիւնն, որ զգալի է մանավանդ կարճամիտ քարոզիչների մէջ: Բողոքականութեանն այդ վիճակը գրեթէ ողբում է և Հալլէի պրօֆ. Բայշլագ իւր ամսագրի առաջին համարի մէջ: «Հին կաթոլիկներն» որոնք ձգտում են իւրեանց հակահռովմէական եկեղեցին ըստ արևելյան եկեղեցական կարգաւորեալ և մինչև անգամ քահանաների ամուրոկութիւնը վերացրել են, ասում են. «ե՞րբ է Հռովմ Գերման ժողովրդին համար օրհնանք եղել»:

Պ. Արշակ ՏԵՐ-ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆԻ ճառը¹

Գերապատիւ Հարք, յարգելի պաշտօնակիցք եւ սիրելի աշակերտ

«Լոյծ զկօշիկս քո յոտից քոց, զի տեղիդ յորում կաս դու ի դմա՝ երկիր սուրբ է»: Եւ. Գ. 5:

Այս զգացմունքով պէտք է մօտենալ լուսոյ այս տաճարին. գլխարկ պէտք է վերցնել, կօշիկները պէտք է հանել այն վայրի առաջ որ Հայաստանեայց եկեղեցու գաւթում գիտութեան ընդունարան է. այդ զգացմունքը պէտք է ունենայ ուսուցիչն. այդ զգացմունքը պէտք է ունենայ աշակերտն, այդ զգացմունքը պէտք է ունենա ամեն հայ, որ հեռաւոր վայրերից գալով՝ ոտք է կոխում Ս. Էջմիածնի այս անշուք կրթարանի բակը. կրթարան՝ որի լուսոյ առաջ պէտք է չքանայ խաւարը, պէտք է խորտակուին յետագիւմութեան արմատներն, անհետանան մոլութիւն և կենսակոտոր տգիտութիւն:

¹ «Արարատ», 1892, էջ 917-919:

Երբ Նապօլէօն մեծ ջախջախիչ սրի առաջ Գերմանիան իւր որդոց արիւնով ողողւում էր և արիւնը ուղիւս գօրքերն արեան նախճիրի մէջ հարսանիքի երաժշտութեամբ կաքաւում էին, դատապարտուել էր լռելու այդ յաղթող ազգը: Չանցաւ երկար ժամանակ և Փարիզի ցուցահանդիսում երեցաւ Գերմանիոյ կողմից միայն մէկ գիւղական ուսումնարանի անշուք խրճիթ: Գերմանիան էր՝ որ հասկացաւ դպրոցի նշանակութիւնն և հասցրեց նորան այն բարձրութեան, յորում այժմ է կանգնած: Այդ երկիրն է միակ՝ ուսումնարանական գործը վերին աստիճանի զարգացման հասցրեց և այսօր ամբողջ աշխարհն օգտուում է նորա կարգերից և ուղեցոյց գրականութիւնից: Այդ ազգն է, որ ձգտում է այսօր ամենայն միջոցների՝ քաղաքակրթութեան բարձրագոյն դիրքին հասնելու համար. և նա է որ ուսումնարանի գաւթի վրա ասում է ամենայն մէկին՝ «Լոյծ գկօշիկս քոյ յոտից քոց, զի տեղիդ յորում կաս դու ի դմա՝ երկիր սուրբ է»:

Մարդկութեան համար ոչինչ այնքան դժնդակ չէ և կորստաբեր, որքան երեւակայուած գիտութիւնը, վնասակար է, նա փոխում է մարդուս բուսական արարածի, նա դարձնում է նորան խաղալիք բնութեան փոփոխութեանց առաջ, սակայն ահռելի է թերուսութիւնը, թերուսութիւնը՝ որ ամբարտաւանութեան ամբարն է. նա երեւակայում է ինքզինքն հասած բաղձալի դիրքի, ըստ որում և յետագիւմում է, նորա առաջ դէպի լոյս ընթանալու ճանապարհը փոխւում է դէպի խորխորատ և վա՛յ նորան, ով դէմը կեղնէ. նա որ իւր կորուստը պահել չէ կարենում, այլոց ևս կորստեան պատճառ է լինում: Աւասիկ ուսումնարանի խնդիրը՝ պահել աշակերտին թերուսութիւնից, թոյլ չտալ նորա այս ու այն մտաւոր խաւարին և նորա ամբողջ էութեան առաջնորդել դէպի լոյս:

Մինչ գիտութիւնը հին յունաց մէջ զարգանում էր, մարդ երկպառակւում էր ինքն իւր մէջ. նա չէր կարենում հաւասարակշռութիւն պահել հոգու և մարմնի: Անցան դարեր և այդ ահագին շրջանի ընթացքում երկուսութիւնը մնաց դեռ յուսահատեցնող մարդկութեան. այսօր իսկ այդ է զբաղեցնում գիտութեան աշխարհն և հաւասարակշռութիւն պահելը ծառայում է մարդուս ներքին խաղաղութեան հիմնաքար: Ուստի հոգևորն ու մարմնաւորը ձեռք ձեռքի տուած յառաջ վարել, ահա ուսման սկզբունքն և երկրի երանութեան պարտաւորիչ բարոյականութիւնը: Ով որ դաւաճանել է այս սկզբունքին, նա չէ հասկացել գիտութեան էութիւնը, մարդկութեան պատմութիւնը, բազմաց կորստեան պատճառ է եղել և ամօթի արժան կանգնեցրել:

Մտքին տալ ուղիղը մտածել, սիրտը վարժեցնել բարին զգալ և կամքը սովորեցնել բարին կամենալ և ոչ այլապես կամենալ-ահա ուսման կրթութեան էությունը: Այսպես է յառաջ գնացել մանկավարժութեան աշխարհը մինչև այժմ և այդ աստուածամարդկային սկզբունքին հաւատարիմ մնալով է հասել Գերմանիան այսօրուայ բարձրութեան: Յիշեցի խոչընդոտներն, որոնց դէմ կռուել է, յիշեցի և հիմքերն ու սկզբունքներն, որոնց վրայ հաստատ է մնացել. վասնորոյ և գլխարկ վերցնելով իւր ուսումնավայրի առաջ, որին պարտական է իւր բարձրութիւնը, մօտեցողին կոչում է. «Լոյծ գկօշիկս քո յոտից քոց, զի տեղիդ յորում կաս դու ի դմա՝ երկիր սուրբ է»:

Ուսման այս տաճարի գերերջանիկ հիմնադիրն ընդունակ էր ըմբռնելու լուսաւոր ուսման էությունը. նա ոչինչ չխնայեց կանգնելու լուսոյ այս վեհ ամբարտակը. նա խղճով էր գործում իւր ազգի առաջ և ահա համարձակապէս դրաւ իբրեւ յաւիտենական յուշարար ձեմարանի ճակատին ձեմարանի նշանաբանը խոր քանդակուած մարմարեայ քարի մէջ՝ Մեսրոպեան այբուբէն և աւետարանների սկզբնատառերը. դպրութիւն և աւետարանի լոյս Հայաստանեայց եկեղեցու ս. գաւթում, այս է ձեմարանի հիմքն ու կատարը:

Ի՞նչ կայ աւելի գեղեցիկ ձեմարանը վարողի համար, քան ձգտել դէպի այդ իդէալն և ջանալ խոյս տալ յիշածս վտանգներից: Այսօր իբրեւ ձեմարանի պաշտօնեայ աչք դարձնելով առ Սրբազան Տեղակալը, Վանքի Միաբանութիւնն, Սրբազան Տեսուչն ու ձեմարանի ուսուցող և ուսանող մարմինն, որոնց բոլորի աչքերը յառած են առ ազգի մեծ դիտապետը, չեմ կարող չհրաւիրել՝ ինձ հետ միաձայն խոստովանելու ըստ օրինակին քաղաքակիրթ աշխարհի աւետարանի մի խօսքն որ նշանաբան է ուսումնարանի՝ «Տուք և տացի ձեզ». ընդ նմին և կոչել առ իւրաքանչիւր ոք՝ որ ձեմարանի գաւթում ոտք է դնում.

«Լոյծ գկօշիկս քո յոտից քոց, զի տեղիդ յորում կաս դու ի դմա՝ երկիր սուրբ է»:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ	5
ԱՍՏՈՒԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ	19
ՊՍԱԿԻ Ս. ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ	137
ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՍՈՒՐԲ ԿԱՐԳԸ	191

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐԻ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՆԵՐԻ ՉԳՏՈՒՄՆԵՐՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ	289
ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԱՂՄՈՒԿՆԵՐԸ ԺԴ ԴԱՐԻ ՍԿԶԲՈՒՄ	369
ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ա ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ՄԻ ԹՈՒՂԹՆ ԱՌ ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐԸ	389
ԱՍՈՂԿԱՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ «ԿՈՐԱԾ» ԳԼՈՒԽՆԵՐԸ	423

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՄԻՆԱՍԱՅ ԳՈՐՈՎԱՂԷՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՍ ՄԵԾԻ ՄԱՂԱՆՔ ԱՌ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾԻՆՆ ՄԱՅՐՆ ՇՆՈՐՀԱՅ	431
ՆՈՐԻՆ ՄԻՆԱՍԱՅ ՇԱՐՈՒԱԾՔ ՏՈՂԻՑ Ի ՑՈՅՑ ԻՒՐՈՒՄՆ ԸՂԶԻՑ ԵՒ Ի ՓԱՌՍ ԱՌ ՈՅՍ ՄՏԱԻՈՐ ԲԱՆՔՍ	439
ՆՈՐԻՆ ՄԻՆԱՍԱՅ ՄԵԾԱԽՈՐՀՈՒՐԴ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՍ ՄԵԾԻ ԳԱՆՉ ՍՐԲՈՅՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ՄԵՐՈՅ ԼՈՒՍԱԻՈՐՉԻՆ	443
ԲԱՆ ՊԻՏԱՆԻ ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ	447
ՄՈՎՍԵՍԻ Է ՍԱ	451
ՎԱՐԴԱՆ ԱԲԵՂԱՅ, <i>Գովեստ կաթողիկոսի</i>	453
ՎԱՐԴ	455

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

ԹՈՎՍԱ ՄԵԾՈՓԵՑՈՒ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ	461
------------------------------------	-----

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ԻՆՆ ԵՐԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ	469
ԱԻԵՏԱՐԱՆԻ ՉԱՅՆԸ	485
ՔՐԻՍՏՈՍ ՅԱՐԵԱԻ Ի ՄԵՌԵԼՈՑ	491

ՅԱԽԵԼՈՒԱԾ

<i>Ի կողմանէ ճեմարանի կարդացուած ճառը</i>	505
ԹՈՒՉՔ ԵՒ ՃԱԽՐ	507
<i>Պ. Արշակ Տէր-Միքայէլեանցի ճառը</i>	508

«ԱՐԱՐԱՏԻ»-Ի ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ - Զ

ԱՐՀԱԿ ՏԷՐ ՄԻՔԵԼԵԱՆ

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

Էջադրումը՝ Հովհաննես սրկ. Ազնավուրյանի
Սրբագրիչ՝ Թորոս սրկ. Երանյան

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

Ս. ԷԶՄԻԱԾԻՆ – 2009

Զափսը՝ 70x100 1/16, ծավալը՝ 32 տպ. մամուլ,
տպաքանակը՝ 300: